

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLAND

I DEL

**HADERSLEV OG TØNDER
AMTER**

SØNDERJYLLAND

ET HISTORISK-TOPOGRAFISK VÆRK

MED PERSONALHISTORISKE OPLYSNINGER

UNDER REDAKTION AF

A. KIRKESKOV

MED BIDRAG AF

EN KREDS AF STEDLIGE MEDARBEJDERE

(I DEL)

HADERSLEV OG TØNDER AMTER

KØBENHAVN
AMTSHISTORISK FORLAG
1935

Høgelund Dalen Øst for Ladegaard

(Haderslev Museum)

HADERSLEV AMT

HADERSLEV AMT, der som det største Amt i den sønderjydske Landsdel dækker et Areal paa 138,863 ha med ialt 60.141 Indbyggere, begrænses mod Øst af Lillebælt, mod Syd af Aabenraa Amt, mod Vest af Tønder og Ribe Amter og mod Nord af Ribe og Vejle Amter. Af Øer, der hører til Amtet, kan nævnes Aarø, Aarø Kalv og Linderum i Lillebælt og Kalvø i Genner Fjord.

Haderslev Amt bestaar af Haderslev Købstad, Christiansfeld Flække samt Tyrstrup, Haderslev, Gram, Frøs og N. Rangstrup Herreder.

Amtet kan efter sin Overflade, sine Jordbundsforhold og sin Plantevækst deles i forskellige Afsnit:

Østkystens Bakkeland, et frodigt, ret kuperet Terræn, i flade, bølgede Bakkedrag, afbrudt af Skove og levende Hegn; hele denne Egn faar sin særprægede Skønhed og sit smilende Udseende paa Grund af de mange Bugter og Fjorde, der fra Lillebælt skærer sig ind i Landet som for at skabe Variation i Kystlinien. Ingen Steder i Danmark er Kysten skønnere end ved Lillebælt i Sønderjylland; her voksede i tidligere Tid en sammenhængende Skovstrækning lige fra Kolding til Flensborg. Mange Steder er Rester af disse Strandskove bevarede, og særlig hvor de knejser over stejle Lerskrænter, der brat falder ud i Havstokken, tager de sig storartet ud, og man har herfra Udsigt over mod Lillebælts spredte Smaaøer og den fynske Kyst i Baggrunden.

Dette østlige Bakkeland, der i det væsentlige omfatter Tyrstrup og Haderslev Herreder, og som mod Vest begrænses af en Række Højdepunkter og Bakkekæder i sydlig Retning fra Højbjerg (97 m) over Moltrup, hvor det højeste Punkt er 77 m, i en Bue vesten om Haderslev Dam over Pothøj (84 m) til Landsdelens højeste Punkt Knivsbjerg (97 m), skraaner mod Vest ned mod Sommersted, Magstrup og Styding, og herfra skyder sig ud mellem Kongeaaen og Gramaaen en Bakkeø, der sænker sig jævnt mod Vest og fortsætter i de lave Vesteregnsenge. Mellem Gramaa og Gjelsaa hæver det saakaldte Nustrup-Højland sig, og Syd for Gjelsaa ligger atter en anselig Bakkeø, Rangstrup-Højlandet, der falder temmelig brat af i Syd og afvandes gennem Tilløbene til Bredaaen.

Amtets vestlige Egne, der er mindre rige paa Afveksling, rummer dog ogsaa Steder af stor Skønhed. Den dejlige Fjorddal, der fra Haderslev Dam med sine Udløbere danner Forbindelsen til Gramaadalen, og som stammer fra Smeltevandsfloden i Istiden, Idyllen ved Jels Sø, den vide Udsigt fra Højderne ud over Marker, Aaer og Enge.

Fra de ældste Tider har vore Stamfædre levet deres primitive Liv i Læ bag Skove og Bakker, hvor der fra Naturens Haand var beredt dem Muligheder for at opretholde Livet, og trods skiftende Tider og ændrede Forhold har Slægt efter Slægt fremdraget og bevaret mange Minder, der kan bidrage til at kaste Lys over vore Forfædres Liv og Færden.

Aften ved Jels Midtso

(Haderslev Museum)

CHRISTIAN L. LUNDBYE,

Stiftamtmand, Kommandør af Dbg. 2. Grad,
Dbm. p. p.,

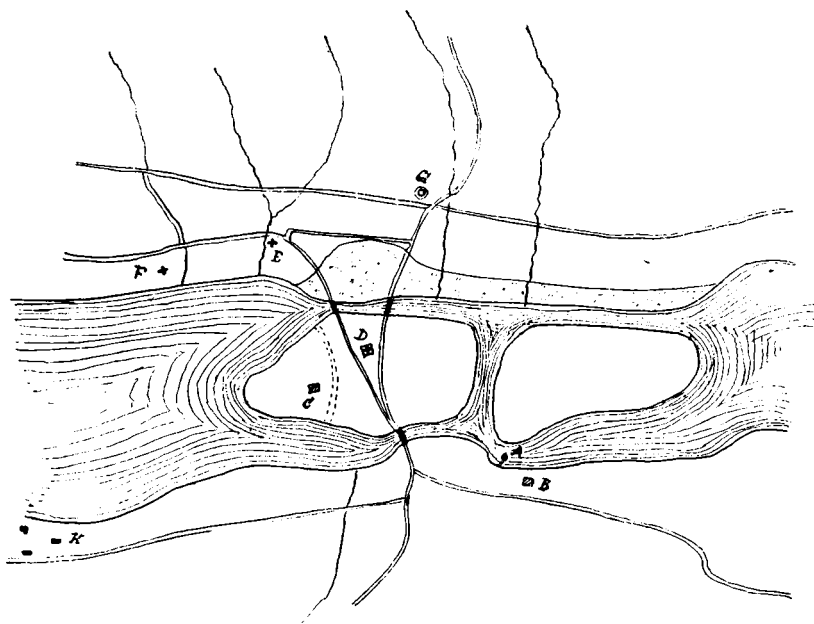
er født den 3. Juli 1873 paa Frederiksberg som Søn af Oberst E. A. Lundbye og Hustru Ida, født Komtesse Petersdorff. Gift 1903 med Emma Nissen-Sommersted. Student fra Nykøbing F. Cathedral-skole 1890, cand. jur. 1896, Dommerfuldmægtig paa Frederiksberg 1897—1909, Assistent i Justitsministeriet 1901, Fuldmægtig og Ekspeditionssekretær 1909, Chef for 2. Ekspeditionskontor 1914, Amtmand over Sønderborg Amt 1920, Stiftamtmand over Haderslev Stift og Amtmand over Haderslev Amt 1931, Danmarks Repræsentant over for den internationale Kommission i Flensborg 1920, Medlem af Invalidenævnet fra 1920, Formand fra 1926, Formand for Bestyrelsen for Andelsselskabet Sønderjyllands Højspændingsværk 1922, Formand i Bestyrelsen for Fængselselskabet for de sonderjydske Landsdele 1923, dekoreret med den Norske St. Olavs Ordens Kommandørkors 2. Klasse og den Svenske Vasa Ordens Kommandørkors 1. Klasse.

VALDEMAR AMMUNDSEN,

Biskop, Dr. theol., Kommandør af Dbg. 2. Grad,
Dbm., Dansk Røde Kors' Mindetegn for Krigsfangehjælp
1914—18,

er født den 19. August 1875 i Nørre Felding som Søn af Sognepræst P. Ammundsen og Hustru, født Sørensen. Gift 1903 med Charlotte Balslev. Student fra Borgerdydskolen i Helgolandsgade 1893, Universitetets Guldmedalje 1895, cand. theol. 1899, Professor i Kirkehistorie ved Universitetet 1901, Biskop over Haderslev Stift 1923, Dr. theol. h. c. ved Kristiania Universitet 1917, Medlem af Bestyrelsen for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, Formand i Udvalget for L. P. Larsens Mission, for Almindelig dansk Præstekonvent og for Bestyrelsen af World's Alliance for International Friendship through the Churches. Forfatter af en Del litterære Værker og Medarbejder ved Kirkeleksikon for Norden og Sønderjyllands Historie, dekoreret med den Svenske Nordstjerne Ordens Kommandørkors 1. Klasse.

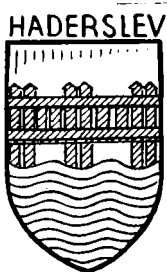

Byen 1292. Rekonstrueret efter Byretten af Museumsdirektør M. C. Lund
A Digesten, B Tegigaard, C Klosteret, D Frue Kirke, E Hospital, F St. Severin, G Ting, H Erlev

HADERSLEV

EN KORT OVERSIGT OVER BYENS HISTORIE
VED THOMAS OTTO ACHELIS

1. Middelalderen.

Den største By i „De sønderjydske Landsdele“ kan se tilbage paa en bevæget Historie. Det er i Aar netop 750 Aar siden, den for første Gang – skønt kun indirekte -- omtales: I et Dokument af 28. Maj 1285 hedder det, at Kong Erik af Danmark har „in gamblahatharsløf quinque (= fem) otting“. Der er Tale om Landsbyen Gammel Haderslev, men da den kaldes „gamblahatharsløf“, har ogsaa en nyere Bebyggelse været til: Haderslev. Landsbyen Gammel-Haderslev er Fostermoderen, men Datteren er i Aarhundredernes Løb vokset Moderen over Hovedet. Et Fiskerleje ved „Dammens“ nordlige Bred, i Læ af store Skove, har Gammel-Haderslev vistnok oprindeligt været; „Dammen“, Nordslesvigs største Indsø, er en Fortsættelse af Fjorden, begge dannet af Istidsfloden, der har skullet presse sig op under Isen for at skaffe sig Udløb vesterpaa. Østlig for Dammen ligger Byen, oprindeligt en Ø i Fjorddalen med Vor Frue som Midtpunkt. Byen er beliggende ved Skæringpunktet af vigtige, ældgamle Veje. Den store Vej, som gaar gennem hele den kimbriske Halvø, og Vejen fra Vesterhavet (Ribe) til Østersøen, Færgestedet Aarøsund (over Lille Bælt) omtales derfor allerede i Haderslev Byret („sundlege til Asnes“), som er stadfæstet af Hertug Valdemar IV i Aaret 1292. Denne gamle Ret, skrevet paa Dansk, er med sine 39 Artikler af fundamental Betydning for vort Kendskab til Haderslev i den tidligere Mid-

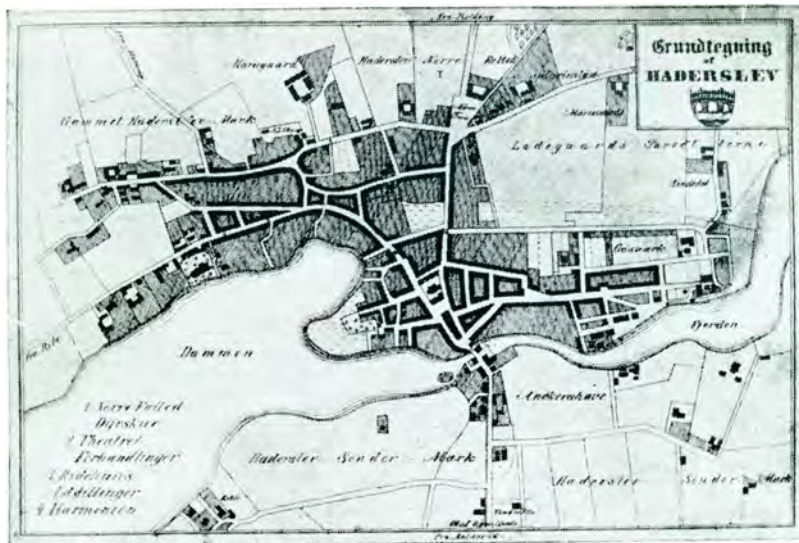

Den gamle Provstegaard paa Naffet (1882)

delalder. Gennem den faar vi et Indblik i den Tids Rettergang med de strenge Straffe, i Arvebestemmelser, i Handelen, i Toldtaksterne og Skibsreglementerne; vi stifter ogsaa her for første Gang Bekendtskab med Byens Institutioner og Lokalteter, som Hospitalet, Teglgaarden, Torvet og Tinget.

Byens Historie i Middelalderen er navnlig knyttet til Haderslevhus og Frue Kirke. Slottet laa ved Fjordens nordlige Bred, der hvor senere den skønne Provstegaard blev bygget, som i en pietetsløs Tid — 1882 — er nedrevet; kun den gamle Døroverligger med Indskriften „Christus porta salutis Anno domini 1591“ (Christus er Indgangen til Frelsen, i det Herrens Aar 1591) minder om den forsvundne Herlighed. Her paa det gamle Slot, Haderslevhus, har Christiern I, Søn af Diederich den Lykkelige af Oldenburg, den 1. September 1448 efter Samraad med det danske Riges Stormænd udstedt sin Haandfæstning, her har senere Reformationen haft et af sine Udgangspunkter for Kongeriget og Hertugdømmet.

Vor Frue Kirke, nu et gotisk Gudshus, var oprindelig en Kvæderstensbygning af Granit (12. Aarhundrede), hvoraf Resterne findes indmuret i den nuværende Kirke. Denne Granitstenskirke er ødelagt 1247, da Kong Erik Plovpenning lagde vor By i Aske. I dens Sted opførtes en ny senromansk Kirke af Teglsten med tre lige høje Skibe og lave Hvælvinger (ca. 1250). Om-

Bagside af Medlemskort over Forsamlinger af Landmænd, Forstmænd og Gartnere 28. Juni 1859

trent to hundrede Aar senere er den ombygget til et gotisk Gudshus (ca. 1421—1440), som det staar den Dag i Dag. Koret blev udvidet, og Langhuset forhøjet; paa Syd- og Nordsiden blev der tilbygget Kapeller. Det halvmørke, lave Kirkerum var derved omdannet til et lyst Hus, som i snart et halvt Aartusinde har set ned paa Byens Huse, som er vokset op i Læ af Kirken og paa de Mennesker, som her blev født og døde, Slægt efter Slægt.

Til denne Kirke var der knyttet, ligesom til Vor Frue i København, et Kollegiatkapitel, et organiseret Præstesamfund, saaledes som de fandtes ved de store Kirker (ældre end 1273); det bestod af 8, senere 12, Kanniker med en Kantor i Spidsen; dertil kom 1465 en Lektor.

Paa Damhalvøen fandtes et Dominikanerkloster med Klosterkirke og Kirkegaard, anlagt 1254. Sortebrødrenes Lektor var i Aarene 1517—1519 Gerhard Stewart fra Kampen i Nederlandene, Flensborg Bys navnkundige Reformator.

Foruden Sortebrødreklosteret har der været et Nonnekloster — Gadenavne minder endnu om disse to Klostre —, to milde Stiftelser, St. Jørgensgaard og Gertrudsstiftelsen, og ni Gilder og religiøse Broderskaber.

2. Fra Reformationen indtil Trediveaarskrigen.

Da Hertug Christian, den senere Konge Christian III, 1524 blev forlenet med Haderslev og Tørning, begyndte han straks at indføre Luthers Lære. Som en Frelse for Menneskenes bekymrede og haardt bundne Samvittigheder blev den nye Lære hilst, da Præsternes Køb af Embeder og Afladshandelen havde virket foruroligende. Hertugen, som i Worms 1521 havde faaet et livsvarigt Indtryk af Luthers Personlighed, indrettede en Præsteskole i Stedet for den gamle Kirkes Lektor; den blev ledet af to Mænd, som var Luthers Disciple, Johan Wendt fra Gandersheim og Eberhard Widense fra Hildesheim, og blev stærkt søgt af Præster og Munke, ofte langvejs fra, som Claus Mortensen og Hans Olufsen Spandemager

Kulørt Voksmedaillon af Hertug Hans

Husene Nr. 5 og 7 paa Store Klingbjerg

fra Malmø. 1527 blev Dominikanerne, lige da de kom fra Messe, ud-drevet af deres Kloster. Næste Aar blev alle Præster fra Haderslev- og Tørninglen indkaldt til et Møde i Haderslev, saafremt de vilde be- holde deres Embeder. Her fik de nogle Artik- ler, „Artickel vor de Kerckheren up den Dorpern“ (Artikler for Landsbypræsterne), som man med Rette har betegnet som „den ældste Kirkeordinans i Norden“, og som danner Grundlaget for den la- tinske Kirkeordinans fra 1537 for Danmark-Nor- ge og Hertugdømmerne og den nedertyske fra 1542 for Hertugdøm- merne. Uden store Ry- stelser udadtil er Om- væltningen, som dog var den største siden Kristendommens Indfø- relse, sket. Prædiken, som man ogsaa havde

kendt før Reformationen baade paa Dansk og paa Nedertysk, blev nu Gudstjenestens Midtpunkt. Og her i Haderslev er det — anderledes end i de andre Købstæder i Hertug- dømmet — gaaet saaledes, at man straks fik indført baade danske og tyske Prædikener. Der var fra Begyndelsen af en tysk Sognepræst (rector ecclesiae, plebanus) og en dansk Kapellan, fra 1549 to Kapellaner. Senere hed de Archidiaconus — han er Forgænger for den „danske Sognepræst“, som vi fik i 1920 — og Diaconus.

Efter Grevefejden, den sidste Borgerkrig i Danmark, og Indretningen af en særlig Landskirke for Hertugdømmerne (1542) delte Kong Christian III 1544 Landet mellem Kongeaen og Elben mellem sig og sine Halvbrødre Adolf og Hans den Ældre. Denne sidste fik Haderslev og residerede fra 1563 paa det stolte Slot, Hansborg, som han lod bygge. I Kontrakten med Bygmester Hercules von Obernberg staar, at han om Sommeren fra Kl. 4 om Morgenen til Kl. 8 om Aftenen skal være paa Bygningen sammen med Ar- bejdsfolkene. Har han været fuld en Dag, skal han give Kongen 8 Dages Arbejdsløn tilbage. For sit Arbejde faar han aarligt 96 Daler, en Hoiktædning, fri Bolig, en Stud, to fede Svin, fire Faar, otte Tønder Malt, seks Tønder Mel, en halv Tønde Smør og en halv Tønde Sild. Det eneste bevarede Billede af Renaissanceslottet findes i Brauns „Thea- trum urbium“ og er fra 1585. Foruden Slottet, som han grundlagde — færdigt blev det

„Hansborg“ efter Brauns „Theatrum urbium“.

først under Kong Frederik II, har han stiftet Latinskolen (1567), som efter hans Navn blev kaldet „Johanneum“, og Hospitalet (1569). Hertugens Vaaben ses endnu anbragt over de af ham indrettede Institutioner (fra Latinskolen var det dog borttaget i Aarene 1854—64). Disse to Bygninger og det Liv, der her rørte sig, har haft stor Betydning i Byens Historie, særlig Latinskolen, som gennem Aarhundreder har været en Forberedesskole til Universiteterne, mest de tyske, men der har heller ingen anden Skole været indenfor Slesvig Stift, som har sendt saa mange Elever til København. Naar der ikke kom flere „Hadersleviter“ som Studenter til Byen ved Øresund, saa har det flere Grunde, en ydre Aarsag var, at der indtil 1758, paa ganske faa Undtagelser nær, formentes Slesvigerne Adgang til Kommunitet og Stipendierne: 1745 har Holberg fraraadet stærkt at optage Slesvigerne: „Skulde nu de Slesvigske Studiosi admitteres til Stipendia Academicat var det noget nyt og usædvanligt, og Enden deraf blev, at Holsten og Grevskaberne vilde paastaa samme Ret“. Og efter at Slesvigerne omsider 1758 havde faaet Adgang til Kommunitetet, befalede den danske Regering allerede 1768, at alle Studenter mindst i to Aar skulde læse ved Kiels Universitet.

Ogsaa Slotsapoteket, det nuværende Hjørteapotek, er grundlagt af Hertug Hans (1557).

Myndigt, men samtidig faderlig omsorgsfuldt, har Hertug Hans styret sine Undersaatter. Hans Forordninger mod den „megen

Hertug Hans' Vaaben fra den gamle Latinskole 1567

Ejendommen Slotsgade 31, set fra Gaarden

hvis Død Byen og Amtet igen har hørt til den kongelige Andel.

3. *Det syttende Aarhundredes Krigstider.*

Den megen Velstand, som var i Byen, siden Hertug Hans her indrettede sit Renæssanceslot, fik en brat Ende. 1627 brænder en stor Del af Byen, og de hidtil velhavende Borgere stod pludselig med et Par bare Næver og kunde begynde forfra, saa vidt de ikke foretrak at udvandre til Danmark eller til Norge. Endnu 1669 fandtes der 248 Brandtomter. Ilden var anstiftet af de danske Tropper, der var i vild Opløsning efter Slaget ved Lutter am Barenberg, og som flygtede og brændte overalt for at komme de forfølgende kejserlige Tropper i Forkøbet. Men Ulykkens Bæger var langt fra fuldt endnu. Haderslev blev Hovedkvarter for de fjendtlige Tropper med Torquato Conti som Kommandant. Selv om denne holdt en streng Disciplin, har de stakkels Indbyggere dog lidt mange Ydmygelser fra de fremmede Soldaters Side. Et meget interessant Minde fra denne ulykkelige Tid har vi i en udførlig Beretning, som Contis Hushovmester skrev om sit Ophold i Haderslev. Han giver en Mængde kulturhistoriske Oplysninger om Datidens Samfundsforhold i det „meget kolde Land med stærk Blæst“, hvor der kendes „kun to Aarstider: Vinter og Efteraar“; der er fire Maaneder Efteraar, Resten er Vinter! 1664 holder en ny Fjende sit Indtog paa Haderslevhus (Hansborg): Svenskerne. Stor

Pral og Hoffærdighed med overdaadig Klædedragt, hvorved der tilsettes og bortødsles en ikke ringe Sum“, og mod den overhaandtagende Fraadsen og Drikken ved Gilderne er Vidnesbyrd derom. Han giver nøje Regler for, hvor mange Gæster de forskellige Stænder maa indbyde til Bryllup og Barnedaab, hvor mange Retter man maa servere, og hvad der maa drikkes i hvert enkelt Tilfælde. Disse Forordninger, som skulde bremse Renaissancetidens ubændige Pragtlyst, giver et levende Billede af Tidsaanden. Hans Regeringstid var for Haderslev en Storhedstid, som endnu fortsattes en Del Aar under Frederik II og Christian IV. Længe endnu levede i vor Befolkning Mindet om den gode Hertug († 1580), efter

Glæde af Opholdet fik de dog ikke, for Natten efter Indtoget brændte det, uden at man aner, om det var Svenskerne eller Danskerne, der var Skyld i Ulykken. Med Slottets Tilintetgørelse ophører Haderslevs Storhedstid som Residensstad, idet Slottet ikke siden blev genopført. Planen blev opgivet efter Krigen 1657---60. 1666 sendtes 400,000 Mursten fra Ruinerne til Bygning af det kongelige Bibliotek

Byen efter Brauns Theatrum urbium 1585 gengivet i D. Meissners Sciagraphia cosmica 1678

i København, Resterne af de gamle Mure blev solgt til Borgerne i Byen, for saa vidt de ikke uden videre tog dem, Kampesten blev brugt som Fundament til den 1734 byggede Latinskole over for Kirkens Nordside.

„Bevar os, Herre, bevar os, ak!
Især for vor Ven, den vilde Polak!“

saaledes bad man i Hertugdømmerne i 1659. Danmarks Forbundsfæller, Polakkerne, foer grusommere frem end Wallensteins og Svenskernes Tropper i 1627 og 1644. Navnlig gik det ud over de lutherske Præster. Dertil kom en Dysenteriepidemi, som bortrev mange Folk i Byen. Intet Aarstal findes i Frue Kirkens bevarede Epitafier saa tit som netop 1659. Ogsaa om denne Tid har vi en udførlig og meget interessant Beretning i Jan Paseks Selvbiografi. Den polske Adelsmand og den italienske Hushovmester har ikke altid været enige i Bedømmelsen af Datidens Forhold. Italieneren skriver f. Eks. om Borgerne: „Som Klæder har de inderst en tyk Pels og saa Skjorte og andre Klæder. Kvinderne er klædte paa samme Maade. De har alle Træsko, der er beundringsværdigt godt udførte. Kvinderne ser lige saa hæslige ud som Mændene“, Polakken derimod beretter — og, uden at vi vil rose os, maa enhver indrømme, at han har Ret —: „Befolkningen har et tiltalende Ydre. Kvinderne er kønne og overmaade lyshaarede. De klæder sig smukt, men gaar baade paa Landet og i Byerne med Sko, der er lavet af Træ. Naar de i en Købstad spadserer henad Stenbroen, gør det en saadan Spektakel, at den ene ikke kan høre, hvad den anden siger. Damerne af de højere Stænder bærer derimod Sko ligesom de polske Kvinder. I deres Lidenskaber er de ikke saa tilbageholdende som disse; thi skønt de i Begyndelsen lægger megen Undseelse for Dagen, saa forelsker de sig dog, naar man blot har siddet og vekslet nogle faa Ord med dem, saa heftigt og lidenskabeligt i een, at de ikke formaar at skjule det. De er i Stand til uden videre at lade Fader, Moder og en rig Medgift i Stikken og rejse med den, som de har forelsket sig i, lige til Verdens Ende“.

Anneken Fabricius, en Datter af Apoteker Johannes Fabricius, har saaledes forladt Landet sammen med Polakkerne og har medtaget nogle Guldkæder, to „Pantzer Kehdenn“, Guldringe og nogle Dukater; da hendes Moder og hendes Stedfader Mathias Datter var død i Pestaaret 1659, vedtog man at udbetale hende hendes Arvelod efter Faderen, hvis hun kom hjem; men hun kom aldrig, hun er vistnok rejst med en Polak til Verdens Ende.

Gaarden i Ejendommen Slotsgade 20

4. Fredstiderne 1660 – 1848.

En begivenhedsrig Tid har disse 32 Aar 1627—1659 været, men tillige en skæbnesvan-ger Tid. Hvad Byen havde været, blev den aldrig mere. Og der gik mange og trange Aar, inden den blot nogenlunde kom til Kræfter igen. Men nu oprandt ogsaa en lang Fredstid, næsten 200 Aar; og den er meget bedre belyst end den foregaaende Tid, idet vi har Byens Arkiv i Behold. Det gamle Arkiv var nemlig 1627 paa Raadhuset blevet Luernes Rov.

Det varede en halv Snes Aar, inden Byens Borgmestre og Raad efter den store Ilde-brand 1627 kunde flytte ind i det nye Raadhus i Lavgade; indtil den Tid var de nødt til at holde deres Møder i et af Vor Frue Kirkes Kapeller. 1636—38 er det nye Raad-hus bygget, som nu, efter at Sønderborg fik et nyt Raadhus, allerede er det ældste indenfor „De sønderjydske Landsdele“. Det var et toetages Tværhus paa 22 Fag med en to Fags Karnap i Midten. I Kælderetagen var Hovedvagten, Brændselsrummet, Arrest-lokaler og Retsbetjentens Bolig, i Stueetagen Forstuen, Retssalen og Justeringskamret med en Uendelighed af Maal, Vægte og Stempler. 1855 har den danske Arkitekt Professor Winstrup ombygget det gamle Hus, den nuværende Indgang stammer fra ham, og givet det et mere festligt Præg. I Raadhussalen blev i gamle Dage fejret Bryllupper af fine Folks Børn; her opførtes ogsaa Skuespil af omrejsende Trupper. Her holdt Borgmestre og Raad deres Møder.

Haderslev Bys Borgmestre havde paa ganske faa Undtagelser nær været Borgere i Staden, var saa først valgt til Deputerede, dernæst til Raadmænd, tilsidst til Borgmestre; derfor er de fleste ogsaa født og opvokset i Byen. Udenfor Hertugdømmet er der født indtil 1848 fire: en i det sekstende Aarhundrede i Coesfeld i Westfalen, to i det næste i Wedel og de Brunsvigske Lande, en i det nittende Aarhundredes første Halvdel i Pinneberg i Holsten; indenfor Hertugdømmet udenfor Byen er ligeledes født fire: to stammer fra Amtet i det syttende og det attende Aarhundrede, og to i det attende Aarhundrede er fra Nordfrisland. De øvrige 49 Borgmestre i vor By fra 1421—1848 er, saa vidt bekendt alle født i Haderslev By.

Byen havde to Borgmestre allerede 1421, fra 1708 kun en. Det var en af Raadmændene, som af alle bosiddende Borgere blev valgt paa Livstid; 1668, kort Tid efter Enevældens Indførelse i Danmark-Norge, forsøger Kongen at indskrænke Valgretten, men endnu netop hundrede Aar senere, i 1768, blev den daværende Bysekretær valgt til Borgmester. Ogsaa hans Efterfølger er endnu valgt af Borgerne (1796). Først 1814 er den daværende Bysekretær udnævnt til Borgmester af Kongen. Borgmestre var i gamle Dage mere eller mindre velhavende Købmænd, 1745 blev første Gang en Jurist som Efterfølger af sin Fader valgt til det højeste Embede i Købstaden, og 1768 afgik den sidste ikke studerede Borgmester indtil 1920 ved Døden. Fra 1813 var Borgmesteren tillige Politimester.

Torvet 5

Indskrift paa Hjorte-Apoteket 1682

Ogsaa Raadmandsstillingen var livsvarig. Fra gammel Tid havde Byen tre eller fire Raadmænd, undertiden fem eller seks. 1710 blev Raadmændenes Tal fastsat til fire, 1803 til tre. De blev valgt ved Kooption blandt de deputerede Borgere; efter Enevældens Indførelse i det gamle Land er der ogsaa en Gang imellem sket kongelig Udnævnelse. De fleste var selvfølgelig Bysbørn, i det attende Aarhundrede er to født i det nordlige Tyskland, to i Danmark.

Medens vi kender Borgmestre og Raadmænd lige fra 1421, forekommer de deputerede Borgere først 1630, efter Storhedstiden. Der var seksten Deputerede, og i de neder tyske Dokumenter hedder de derfor ogsaa „Sösteiner“. Som ifølge Jydske Lov de otte Sandemænd og Nævninger blev udtaget med to af hver Fjerdings, blev der i Købstaden valgt to i hvert Kvarter. Da Haderslev var inddelt i otte Kvarterer, de fire syd for Gravene, kaldet „Neuhadersleben“, og de fire nord for Gravene, kaldet „Althadersleben“, blev de Deputeredes Antal 16. Raadet valgte de Deputerede blandt de Borgere,

Olestenen, rejst 1826

som de øvrige „Sösteiner“ havde foreslaaet. Ved disse Lejligheder havde de vigtigste Haandværkerlaug haft et Ord med i Laget; blandt de Deputerede forekommer Haandværkere, medens til Raadmænd kun blev valgt Købmænd o. l. 1841 afslog Kongen de Deputeredes Ansøgning om, at de Deputerede for Fremtiden skulde vælges af alle bosiddende Borgere for 8 eller 6 Aar.

Raadet var baade den øverste administrerende og dømmende Myndighed i Byen, kun med de økonomiske Ting havde ogsaa de Deputerede at gøre. Raadmændene og de Deputerede lignede hvert Aar i Januar Maaned i Fællesskab Borgerskabet i Skat efter at have aflagt Ed paa at ville gøre det upartisk.

Den højst stillede Embedsmand i Byen var oprindelig Byfogden eller Umbozmanden; han var Formanden for Bytinget, Kongens eneste virkelige Embedsmand indenfor By-samfundet og er i Reglen udnævnt paa Livstid. Efterhaanden blev Raadets Magt større og

større, og 1689 bestemtes, at alle Civilsager skal bringes for Raadet, Bødesager og Kriminal-sager „vor Ding und Recht“, d. v. s. paa Bytinget, 1718 overlodes alle Civil-, Kriminal- og Blodsager til Magistraten, Byfogden fungerer blot som Fiscalis, d. v. s., han varetager Statens Interesser. Alle Verbal- og Realinjurier og andre Bødesager afgøres af Bytinget, og hvis Parterne er utilfreds med Dommen, appellerer de til Byretten (Stadtgericht). 1773 sælger den sidste kongelige Byfoged sin Stilling for 250 Rdlr. til en Raadmand.

Bytinget bestod af Byfogden og 8 Stokkemænd eller Sandemænd; det holdtes en Gang om Ugen under aaben Himmel, ved det første Møde hvert Aar oplæste Borgmesteren Byretten, Byens Privilegier og andre for alle Borgere vigtige Anordninger. Bytinget har været ophævet 1665--1681, men har derefter endnu eksisteret indtil 1837. 1839 indrettedes en Politiret. Med Bytinget forsvandt den sidste Levning af de gamle danske Folkedomstole. Byretten bestod af Magistraten, som beholdt den dømmende Myndighed indtil Adskillelsen af Forvaltningen og Jurisdiktion i 1867. Byting blev fra 1717 afholdt om Lørdagen, Byret om Torsdagen.

Straffene var haarde, set med Nutidens milde Øjne. Naturligvis er i vor By, ligesom i andre gode Byer, brændt Hekse; paa Byens Mark var en Galge, paa H. Michelsens Billede fra 1768 vises den os med en dinglende Krop. Den sidste Henrettelse er sket der den 28. Februar 1826, og endnu den Dag i Dag minder „Olestenen“ om Oluf Lassens Henrettelse.

Paa Torvet stod indtil 1798 Kagmanden, den sidste er bygget 1758 for 155 Mark; saa meget gav man endnu den Gang for den Støtte med en Kobberhat, som stod paa en

Byen set fra Nord; trykt Brevhoved efter Tegning af M. Christiansen, omkring 1843

lille Underbygning af Træ, der var Skueplads for Fuldbyrdsen af alle Slags værende Straffe: Paa Platformen sidder Synderen, her bliver Tyvene mærket med Brandjern, her foretages Piskning, her foretager Mestermanden, som bor udenfor Byens Porte, imod et ikke saa ringe „Gebyr“ Haar- og Øreafskæring; Falsknere og Bedragerere bliver offentlig udstillet her, og Skøgerne sidder i Gabestokken.

Sproget paa Byting og Byret var, saa langt vore Dokumenter gaar tilbage, altid Tysk. De eneste fra Middelalderen bevarede Dokumenter, som Borgmestre og Raad har skrevet (1444 og 1459), er paa Nedertysk, og det samme Sprog har indtil Slutningen af det femtende Aarhundrede været brugt af Magistraten. Saa følger højtyske Dokumenter indtil Vinteren 1850. Den 17. December 1850 er det første Raadsmøde protokollet paa Dansk. Ved Søbasser har Raadet dog undertiden ogsaa brugt Latin. Ved Bytinget har det Nedertyske holdt sig omtrent et halvt Aarhundrede længere end ved Byretten (indtil 1654), og i Kommunens Regnskaber forekommer Dansk og Nedertysk i Flæng. Det tyske Sprog er ikke blot i Brug ved Protokollationen, men ogsaa ved den

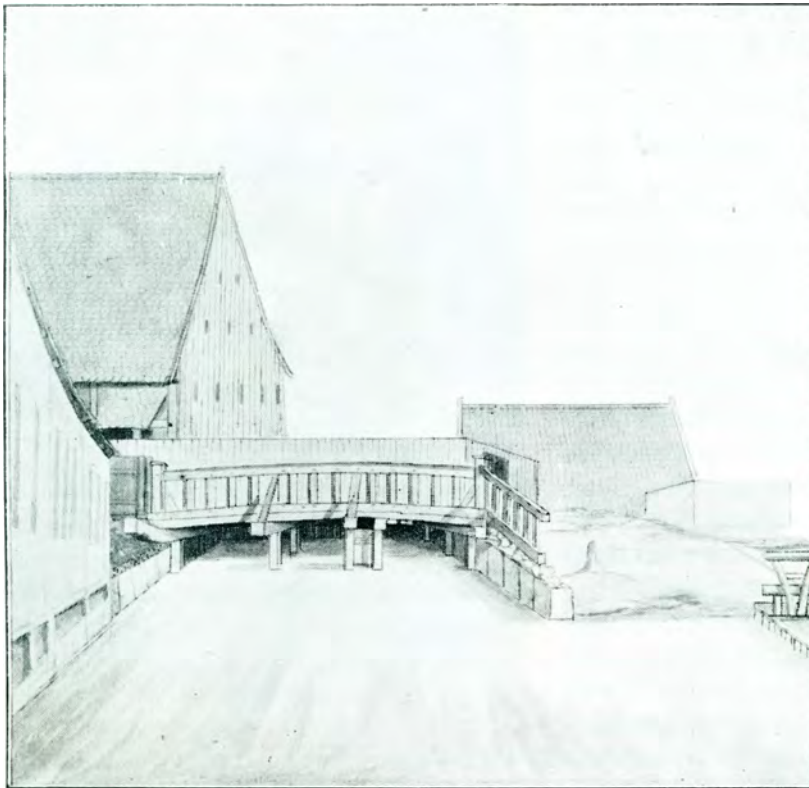

Torvet 4

Præstegade 18 a, opført 1695, nedbrudt 1918

mundtlige Forhandling. F. Eks. var i 1717 stævnet en Bonde fra Hjerndrup til Bytinget i Haderslev, og da han ikke forstod Tysk, blev han atter stævnet: „Dog da jeg icke var dend (!) tyske Sprog mægtig, begierede jeg 8te Dage Dilation til Eden at præstere“. Ogsaa de ved Retten behandlede Fornærmelser lærer det samme. I en højtysk ført Retsprotokol bevidner 1635 to Borgere, at Thomas Christensen har tilraabt Raadmand Matthias Lorentzen: „Hör du gude Man oder gude Kerl, ... wo hebbe gi mit mines Vaders Egen-dohmb gehandelt, gi hebben uns unrecht gedahn...“, han har truet med, „dat ehm de düüel halen scholde“. Endnu i det attende Aarhundredes højtyske Retsprotokoller anføres kraftige Fornærmelser paa Nedertysk og paa Dansk. Det officielle Sprog paa Raadhuset var udelukkende Tysk. Da en Mand, som var født i Byen, men levede i Kongeriget, henvendte sig til sin Fødeby paa Dansk, blev han gjort opmærksom paa, at „in der Stadt Hadersleben der Stilus Curiae die Teutsche (Sprache) requirierte“.

Slotsvandmøllen (t. v.) Sønderbro og Stampemølle (t. h.) omkring 1780

I Kirken har der, som vi tidligere har set, allerede før Reformationen været prædikeret Guds Ord i begge Sprog. Og dette er altid bibeholdt. Sognepræsten havde hver Søndag Højmessens paa Tysk, Archidiaconus havde Froprædiken paa Dansk. Vore Forfædre var Morgenmænd, Peblingerne sad paa Skolebænken fra 6—10 og 1—4; Froprædiken begyndte saa Kl. 5½, Højmessens Kl. 8. 1782 blev dog Højmessens Begyndelse fastsat til Kl. 9, 1785 Froprædiken til Kl. 7. Fra 1549 var der ansat en anden Kapellan, senere kaldet „Diaconus“

ved Vor Frue Kirke. Desforuden eksisterede der to smaa Menigheder i Byen: Slotsmenigheden og Hospitalsmenigheden. Ved Slotskirken var der ansat to Hofpræster, den første var tillige Provst for Haderslev Provsti, den anden fra 1567, da Latinskolen blev stiftet af Hertug Hans den Ældre, Rektor ved den lærde Skole. Da Hansborg Slot blev ødelagt 1644, gik Slotsmenigheden ind, kun den første Slotspræsts Embede blev endnu bibeholdt i 45 Aar. Derefter blev Provsteembedet overdraget til Sognepræsten („Hauptpastor“) ved Vor Frue. Hospitalet har haft en særlig Præst fra Grundlæggelsen 1569 indtil 1616, derefter blev de valgte Diakoner udnævnt til Hospitalspræster; Gudstjenesterne i Slotskirken blev afholdt i det tyske, i Hospitalet i det danske Sprog. Saaledes har der været 6 Præsteembeder i Frue Sogns nuværende Omraade. Omtrent en Trediedel af Byen hørte til Severin Kirke i Gammel Haderslev, hvor Gudstjenesten altid — som i alle Landsogne i Provstiet indtil ca. 1770 — er afholdt i det danske Sprog. I Reformationsaarhundredet er Præsterne valgt, senere er Valgretten kun bevaret for Diakonerne. 1806 er Archidiakonatet ophævet, saaledes at der nu i Oplysningstiden kun var bleven to Embeder tilbage. Følgende Oversigt viser Udviklingen fra Reformationen indtil 1848:

I	II	III	IV	V	VI
Sognepræst	Archidiaconus	Diaconus	Hospitalspræst	1. Slotspræst	2. Slotspræst
1526	1526—1806	1549	1569—1616	1525—1688	1529—1644
indtil nu	(280 Aar)	indtil nu	(47 Aar)	(162 Aar)	(115 Aar)

Sognepræsterne var Præster for den tyske Menighed, med de danske Menigheder i Byen og paa Landet havde de som saadanne ikke noget at gøre. Kun 1537—1560 og

1587—1607 har de tillige forvaltet det første Slotspræsteembede og dermed haft Opsyn med Provstiets 33 Landsbykirker. Fra 1688 indtil 1839 var de, efter at Slotspræsteembederne var bortfaldet, tillige Provster. Fra 1840—1848 var Præsten i Gammel-Haderslev Provst.

Saa længe Sognepræsterne ikke tillige var Provster, er de i Reglen, ligesom en Del af Slotspræsterne indkaldt sydfra. Omkring Midten af det syttende Aarhundrede var omtrent Halvdelen af Præsterne og Lærerne i Sognet kommen fra Reformationens Hjemstavn, fra Sachsen. Da Sognepræsten 1688 fik Provstiet at forvalte, havde han endnu de i Reformationstiden ansatte, en Tid lang ophævede Herredsprovster, som kunde hjælpe ham i de danske Landsbysogne; de er dog, snart efter

Bispegade 4

at Slesvigere og Danskere blev Sognepræster, forsvunden i Slesvig Stift, medens Bestillingerne i Kongeriget først er nedlagt 1812. Sognepræsten prædikede i Frue Kirke kun tysk indtil 1773, oprindelig Nedertysk, ligesom den eneste Ligsten fra det sekstende Aarhundrede, vi kender noget til, er affattet i dette Sprog. Vistnok 1613 er saa det Højtyske, som kom til os fra København, indført. Fra den nuværende Prædikestol, som er skænket til Kirken 1636 efter den store Ildebrand, og som endnu den Dag i Dag har bevaret i sin Indskrift et særdeles gammelt nedertysk Ord, er der sikkert regelmæssigt kun prædikedet paa Højtysk og paa Dansk. Sognepræsten prædikede ogsaa hver Onsdag paa Tysk. Archidiakonen hver Fredag paa Dansk — Onsdag og Fredag er den gamle Kirkes Stationsdage. Diakonen prædikede om Søndagen i Hospitalet Kl. 5½ — fra 1785 dog „først“ Kl. 7 — og Kl. 1½ i Frue Kirke og om Torsdagen i Hospitalet, altid paa Dansk. Hver Søndag var der latinske Bedetimer Kl. 8 og 1 for Latinskolens højere Klasser med Cantor og Quartus i Spidsen; de blev tit benyttet af fattige Folk til at lade deres Børn døbe under Orgelklang. De er først afskaffet 1781. Kurrenden, som to Gange om Ugen

gik omkring i Byens Gader, har indtil 1635 sunget latinske Salmer, derefter tyske. Der har i Frue Sogn hver Uge været holdt følgende Gudstjenester:

I. *Paa Dansk*: Søndag Kl. 5½ Frue: Archid. Søndag Kl. 5½ Hospk.: Diak. Onsdag Kl. 1½ Frue: Diak. Torsdag Hospk.: Diak. Fredag Frue: Archid., ialt: 5, i Frue K. 3.

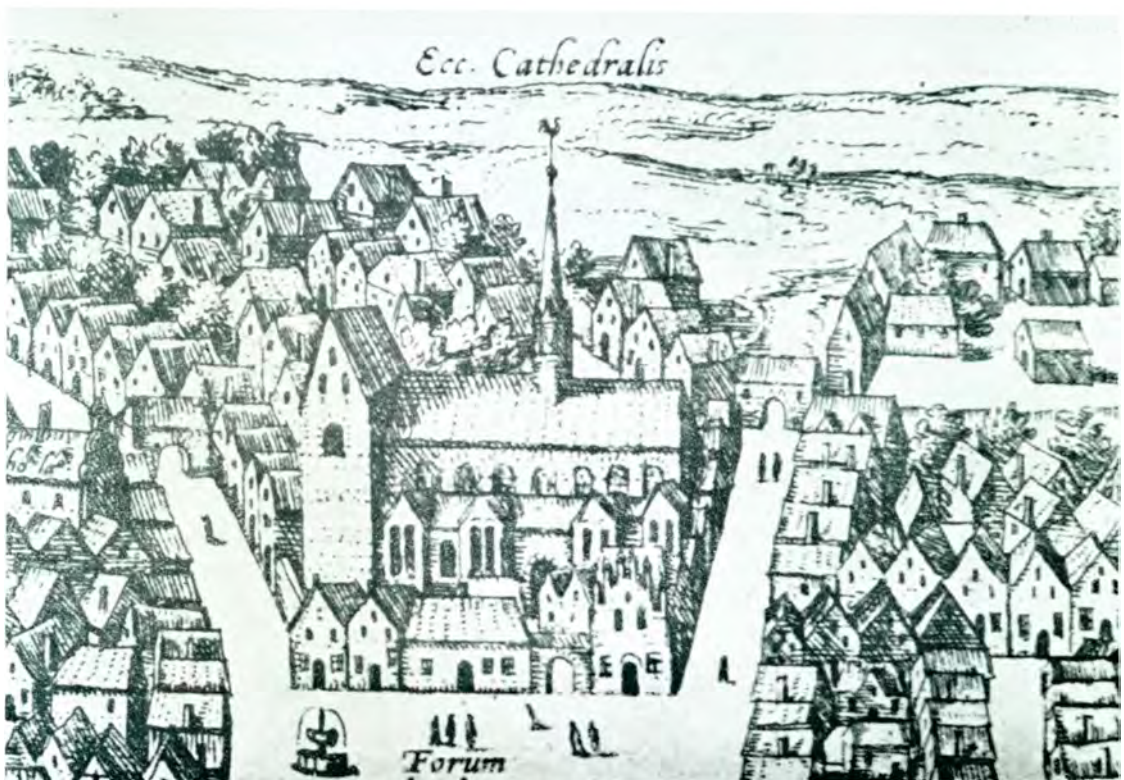
II. *Paa Tysk*: Søndag Kl. 8 Frue: Sognepr. Onsdag Frue: Sognepr., ialt: 2, i Frue 2.

III. *Paa Latin*: Hver Søgnedag Kl. 8 og 1, ialt: 12, i Frue K. 12.

Denne Ordning af Gudstjenesterne, som gaar tilbage til Reformationstiden -- de latinske Bedetimer er endog Levninger af Kannikernes Tidesange -- har faaet en Del Forandringer i Pietismens og Rationalismens Tid. Da Borgerskolen i Frue Sogn var tysk, har der ikke eksisteret dansk Katekisation før 1739, da den indførtes i Stedet for den danske Gudstjeneste om Fredagen, 1766 blev de tyske Salmer, som hidtil var sunget ved de danske Gudstjenester ligesom i Hertugdømmets andre Byer, erstattet med danske (Pontoppidans Salmebog). Samtidig blev den danske Katekisation forvandlet til tysk. 1773 overtog Sognepræsten skiftevis dansk og tysk Gudstjeneste om Onsdagen -- indtil denne Tid tysk --, men fra 1798 var den tysk igen. Dette skete af personlige Hensyn, men nu følger 1806 den allerede længere bebudede Ophævelse af Archidiakonatet. Dermed blev under Rationalismens Indflydelse de danske Gudstjenester næsten fuldstændig fjernet fra Frue Kirke og henlagt til Hospitalet. Sognepræsten prædikede Tysk i Vor Frue, Diakonen dansk i Hospitalskirken, kun ved de store Højtidsdage i Frue Kirke om Eftermiddagen skiftevis paa Dansk og Tysk. Hver første Onsdag i Maanedens var der Skriftemaal i Frue Kirke, holdt af begge Præster skiftevis i begge Sprog.

1798 blev Adlers ny Agende indført, hilst af de „dannede“ Kredse „mit herzlichem Vergnügen und wahrer Zufriedenheit“, men kritiseret af den jævne Befolkning.

Ogsaa Vor Frue Kirke var i Kejserkrigen meget medtaget. Uden Taarn og uden Tag

Vor Frue Kirke 1585

knejsede den blandt Ruiner og Stendynger. Dens brændende Spir var faldet ned gennem Skibets Hvælvinger, det mægtige Taarn og Midterskibets Nørrmur med de derunder staaende Piller var styrtet sammen, Tværskibet og Koret manglede Taget. De brændende Tagbjælker og Spær var faldet ned i Kirkens Indre og havde antændt den, saa at næsten hele Inventaret var brændt; kun Døbefonten fra 1485 og to Lysekroner fra 1605 blev bevarede. — 1631 paabegyndtes Kirkens Reparation, men allerede i Foraaet 1632 gik Arbejdet i Staa, da der fattedes Penge. Mod Vest blev Kirken 1635 afsluttet med en Bræddevæg, men den var allerede 1649 saa hensuldret, at Regn og Sne kunde komme igennem. I Sommeren 1650 opførtes den store Vestgavl, og i Efteraaret 1651 blev Forhallen færdig. Og dermed var Kirkens Ydre fornyet, det store Taarn manglede, og Gudshuset var blevet et Aag mindre.

Ogsaa Kirkens Inventar blev efterhaanden erstattet. 1638 blev to nye Klokker op-hængt, 1636 havde Kirken faaet en ny Prædikestol, 1639 fik den gamle Døbefont en Træhimmel, 1640 fik Kirken et stort Krucifiks foræret, 1641 en ny Altertavle, 1652 et nyt Orgel, og saa kom der i Tidens Løb en hel Del Epitafier til og andre Smaating som Lysestager, Oblatdaaser, Alterkander, osv., næsten alt foræret i det syttende Aarhundrede. Der har været ialt 92 Gravsteder i Kirken, hvoraf dog kun ganske faa er bevarede.

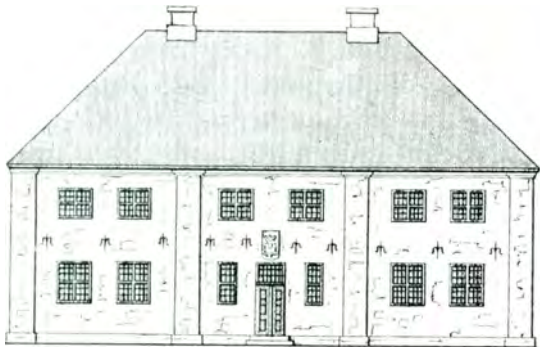
En stor Gave fik Kirken 1840 fra Maria Margaretha Iversen, som skænkede 5000 Rigsdaler Courant til en haardt tiltrængt Restauration. Efter Planer af Bygningsinspektør Meyer i Slesvig og Professor Hetsch i København blev de mange Emporer fjernet, ligeledes flyttedes Lettneren, som hidtil havde adskilt Korrummet og Kirkeskibene, foran Orgelet. Prædikestolen blev fra den midterste Søjle flyttet hen til sin nuværende Plads.

Overfor Kirkens Nordside laa Latinskolen, mellem Kirkegaarden og Smedegade. Der blev den bygget 1567, paa ny opbygget efter den store Brand 1627 og erstattet med en ny Bygning i de gamle Dimensioner 1734. Skolen havde oprindelig 5, fra 1580 6 Lærere; fra 1584 var der indrettet en fælles Bospising af Skolens Lærere og Elever. Med Kejserkrigen forsvinder den 6. Lærer, 1656 blev det besluttet at inddrage den 5. Lærerstilling, efter at Skolens Formue var gaaet tabt i Skaane. Lærertallet gik ned til 3 i 1774 og til 2 i 1796. I det nye Aarhundrede blev det imidlertid igen sat op til 3, og i 1821 til 4; 1848 var der 6 Lærere.

I Hertugens Fundats-brev 1567 staaer følgende Ord: „In dieser unserm Ortte, da die Denische Sprache im Gebrauch und Schwange ist“. Alligevel har Skolen haft tysk Undervisningssprog, som alle Latinskoler i Slesvig Stift, der jo ogsaa officielt kun har haft det tyske Sprog som Guds-tjenestens Sprog; Skolen, som skulde forberede de Unge til Tjeneste i Kirke og Skole, retter sig efter hin Tids Tænkemaade ikke efter

Den gamle Latinskole (1734 -1854) i Smedegade

Latinskolen 1734—1854

Folkesproget, men efter det „finere“ Sprog, som blev talt ved Hoffet, som allerede fra Middelalderen var Borgmestres og Raads officielle Sprog, det Sprog, som dengang enhver, som vilde have Ord for at være dannet, søgte at tilegne sig. Først halvtredie Aarhundreder senere er der i Romantikens Tidsalder opstaaet baade i Danmark og i Tyskland Tanken om Modersmaalets Værdi; det varede endnu en Stund, inden det ogsaa fik Betydning for Slesvig. Endnu 1801, da den tyskfødte Provst krævede, at Ansø-

gerne til en ledig Plads ved Latinskolen skulde indsende en dansk Afhandling, protesterede den danskfødte Amtmand og Borgmesteren, som var født i et Sogn i Haderslev Amt, derimod. Endnu i det nittende Aarhundredes Begyndelse stod Statens Kulturtanke her — som alle andre Steder — højt over Naturfølelsen for Modersmaalets Værdi. Et halvt Aarhundrede senere var den Mand kommen til den lærde Skole, som skulde skrive Sangen til Modersmaalets Pris: „Vort Modersmaal er dejligt, det har saa mild en Klang“. Amtmanden og Borgmesteren betegnede endog Tysk som det egentlige Modersmaal: „Die „deutsche Sprache...“, die doch, weil Hadersleben zu einer deutschen Provinz gehört und darum sowohl die Geschäfte als auch der Unterricht der Jugend in allen niederen Schulen deutsch hieselbst getrieben werden, die eigentliche Muttersprache ist“. De beraaber sig paa en den Gang endnu gældende Bestemmelse af Kong Frederik III i Skolelovene fra 1655: „Es sollen die lateinischen und griechischen Autores, diese mit Latein, jene aber mit Deutsch und nicht Dänischer Sprache interpretirt (= forklaret), auch kein Dänisch mit Discipulen geredet werden“. Med denne Bestemmelse har den danske Konge, hvad angaar Brugen af det tyske Sprog ved Haderslev Latinskole, givet saa skrappe Regler, som aldrig nogen Sinde nogen Gottorper Hertug i sine Egne eller den prøjsiske Regering for Haderslev Skole i Tiden 1867—1920 har givet. Nutidsmennesker staar tit uforstaaende over for denne Kendsgerning, men for en Historiker er den ikke saa ubegribelig.

I det samme Hus som Latinskolen fandtes ogsaa Borgerskolen. Allerede 1533 havde Hertug Christian, den senere Kong Christian III, ansat en Skolemester med en Medhjælper (Lokat) i Byen; han fik foruden 40 Mark lybsk „frie Kost up unsem Schlate alhir tho Hadersleuen“. Indtil Begyndelsen af det sekstende Aarhundrede undervistes i Borgerskolen ligesom i Latinskolen paa Nedertysk, derefter paa Højtysk.

1651 indrettede Stephan Klotz en dansk Degneskole i Gammel-Haderslev. Indenfor Frue Sogn var den tyske Borgerskole og en Del Pogeskoler, baade danske og tyske. Da Skrive- og Regnemesteren i Frue Sogn førte Klage over den Konkurrence, som Degnen i Gammel-Haderslev voldte ham, bestemte 1669 Provsten, Sognepræsten og Borgmesteren, at de tyske Børn skulde besøge den tyske Skrive- og Regneskole, men de danske Børn skulde undervises paa Dansk af Personer, som kunde overtage det. Desværre gik denne — i vore Øjne meget hensigtsmæssige — Bestemmelse senere i Glemme. Indtil 1799 undervistes alle Dreng og Piger i Frue Sogn i eet Rum, fra 1799 i to Klasser; 1804 ansattes tre Distriktskolelærere, to tyske i Frue Sogn, en dansk i det mindre St. Severin Sogn. 1830—31 fik Frue Sogn to store Bygninger, den ene ved Gammel Ting, den anden i Præstegade. „Friderichs Schule erbauet 1830; Wilhelminen Schule erbauet 1830“ skulde efter Bygningskommissionens Ønske staa over Bygningernes Stueetage. De er opkaldt efter den danske Kronprins, den senere Kong Frederik VII og hans

første Gemalinde. Disse to Bygninger kunde for kort Tid siden fejre Ethundreaars Jubilæum. Nu findes der de kommunale tyske Skoler.

I disse Skoler sendte Byens Borgere deres Børn, i disse Kirker kom de til dansk og tysk Gudstjeneste, og fra dette Raadhus blev Byen forvaltet, her blev Skatterne indbetalt og de lovstridige dømt. Som eneste Købstad i det store Amt, som indtil 1864 gik fra Koldings Porte og Kongeaaen i Nord indtil Sønderballe og Branderup i Syd og fra Østersø til Vesterhav, har der altid været forholdsvis mange Embedsmænd. Folketællingerne 1803 og 1835 angiver følgende Næringsveje:

Næringsvej	1803	Selvstændig 1835	Kone, Børn, Tyende 1835	Ialt 1835
Handelsmænd	51	206	712	918
Bryggeré og Brændere	47	—	—	—
Haandværkere og Kunstnere	216	827	1573	2400
Søfarende, Fiskere	15	30	78	108
Daglejere	76	213	411	624
Tjenestefolk	552	—	—	—
Civile Tjenestemænd	28	56	241	297
Gejstlige Tjenestemænd	9	16	62	78
Privatiserende Videnskabsmænd, Kunstnere, Studenter	—	29	60	89
Pensionister o. lign.	55	82	121	203
Fattige	52	239	393	632
Uden bestemt Erhverv	—	49	49	98
Militære	213	92	192	284

Paa Grund af Slotsgrundens Indlemmelse var Befolkningen vokset fra 2685 i 1803 til 5745 i 1835; ti Aar senere var der 6128 Indbyggere til Trods, for at Garnisonen (det holstenske Landsener-Regiment) var ophævet 1842.

Da der 1835 var 18 Officerer i Byen, fandtes der af civile, gejstlige og militære Tjenestemænd 90. Det var denne Kreds, som bestemte Byens aandelige Fysiognomi. Dette Aandsliv var og havde gennem Aarhundreder været tysk i Form og Indhold, men det fik tidlig et Anstrøg af politisk Farve, hos Borgmesteren endog i meget bestemte Vendinger. Af Byens Borgere var Handelsstanden den vigtigste. I Storhedstiden havde Borgerne deres Skibe paa Langfart, men efter de store Krige var det gaaet meget tilbage. 1771 var et Skib paa 89 Læster hjemmehørende i Byen, et paa 35 Læster, de øvrige 9 Skibes Bæreevne laa mellem 2 og 16 Læster. 1795 var endog Byens største Skib paa 10½ Læster. Fjorden var nemlig efterhaanden fuldstændig tilsandet, og dermed var Haderslevs Betydning som Søfartsby forbi; først omkring 1826 begynder nogle unge Mænd at interessere sig for denne for Byen vigtige Sag; der dannes et privat Havneselskab — den ærede Magistrat var blottet for Initiativ og Interesse —, Fjorden uddybes, et Bolværk bygges, Borgerne hjælper frivilligt til at anlægge en Havneplads. Nu kom der fart i Sagen — og i Sejladsen paa Fjorden.

En ganske kort Oversigt over de i Haderslev hjemmehørende Skibe med Commerce-Læster vil give et Indblik i Havnens Betydning til forskellige Tider i den lange Fredsperiode, vi her taler om:

Aar	Antal Skibe	Commerce-Læster	Aar	Antal Skibe	Commerce-Læster	Aar	Antal Skibe	Commerce-Læster
1664....	4	57	1807....	12	44	1842....	11	86 ¹ / ₄
1745 - 46	6	208	1833....	15	170 ¹ / ₂	1845....	10	146 ¹ / ₄
1771....	12	215	1835....	16	197	1848....	15	380
1795....	12	80	1839....	12	106 ¹ / ₂			

Af de 15 Skibe, der 1848 hørte hjemme i Haderslev, var de 5 største: Anna Maria (22 Comm.-Læst.), Zampa (56 C.-L.), Union (66¹/₂ C.-L.), Maria (68¹/₂ C.-L.) og Ceres (86 C.-L.) bygget i Haderslev.

Indtil Begyndelsen af det nittende Aarhundrede drev Byens Købmænd Kreaturhandel — særlig Studehandel — og Landbrug. Da Borgmester M. Mussmann døde 1768, efterlod han 75 Stude, 7 Køer, 80 Faar og 6 Heste. Hvert Foraar kom der rigtige Oceaner gennem Byen af Stude, som blev drevet sydpaa. Haderslev var jo den eneste By, som de paa Grund af dens Beliggenhed mellem Fjorden og Dammen ikke kunde komme uden om. Over Sønderbroen kom der i Regnskabsaaret 1651—52 ikke mindre end 15.860 Stude. I 1652 passerer paa en eneste Dag 1.795 den Bro, som Byen endnu den Dag i Dag fører i sit Segl. Det var velkomne Gæster, da der for hver Stud betaltes 3 Pendinge i Told. Den havde Kong Frederik III i 1652 givet sin Fødeby, som var saa slemt medtaget i Krigstiderne. — Bortset fra Studehandel og Landbrug var der ogsaa lidt Industri i Byen; et Farveri grundlagdes allerede 1654 af en Købmandssøn fra Husum, Tobaksspinderi var privilegeret indtil 1736, derefter begyndte hurtigt mange smaa Spindrier at opstaa i Byen, 1778 var der allerede 16 selvstændige Tobaksspindere, 1815 18.

Sønderborg 1844

Efter Litografi af W. Heuer

og af dem eksisterer en Fabrik endnu. Da 1856 i Kongeriget Benyttelsen af Surrogater blev forbudt, men ikke i Hertugdømmerne, udførte Tobaksfabrikerne i Haderslev og Flensborg, da Toldgrænsen var ophævet, Masser af billig, let Tobak til Jylland: det var en ubehagelig Konkurrence for de jyske Fabrikker, og en i Horsens fremstillede derfor smaa Pakker med følgende Etiket: „Dieser Taback wird auch fabriziert in Hadersleben“, Ordene „Dieser Taback“ var dengang berømt.

En slem Konkurrent fik Industri og Haandværk i det 1773 grundlagte Christiansfeld, som havde faaet bevilget mange Privilegier af Kong Christian VII. Det var dygtige og flittige Folk, som boede i den lille Herrhuter-Flække. Hidtil havde Haandværkerne i Byen ikke kendt nogen Konkurrence indenfor de to Mil omkring Byen, nu blev det anderledes. Og skønt Christiansfelderne lod sig godt betale, fik deres udmærkede Varer en god Afsætning i Haderslev.

I Slutningen af det attende Aarhundrede anlægges en Sukkerfabrik i Byen, i første Halvdel af det nittende en Uldkradsefabrik og et Jernstøberi. Ogsaa en Læderfabrik beskæftigede mange Hænder. 1846 afholdtes der i Byen en Industriudstilling, som vakte stor Opsigt.

Haandværkerne var ikke saa ansete som de „fornemme Borgere“, som kunde blive Medlemmer af Magistraten. Kun Deputerede kunde de blive. To gamle Gadenavne i vor By minder om den Tid, da hvert Haandværk boede samlet for sig: Smedegade og Slagtergade. To Laug er allerede kendt fra Middelalderen: Skomagerne (forekommer første Gang 1424) og Smedene. Linnedvæverne forekommer første Gang 1570. 1631, efter „Besøget“ af de kejserlige Tropper, var der kun tre Laug i vor By, 1707 seks, 1725 fjorten. Talrigst repræsenteret var Skomagerne, Skrædderne, Snedkerne og Smedene. En stor Rolle spillede ogsaa i gamle Dage Handskemagerne, man giver det gode Vand i Dammen Æren derfor.

Til Haandværkerne hører ogsaa Bogtrykkere. Allerede 1758 fik Haderslev sit første Bogtrykkeri, idet Svenskeren H. Luckander grundlagde et Trykkeri paa Klosteret; senere flyttede han til „Lille Papegøje“, som nu har faaet det „finere“ Navn Vestergade. Han har i de 38 Aar, han virkede i Haderslev, udgivet en hel Række Bøger paa Dansk og Tysk — der er trykt 42 danske og 74 tyske Bøger hos ham —. Blandt dem er nogle Tidsskrifter, først „Den jyske Fama“ (1759—60), vor Bys første Avis, af hvilken ikke et eneste Nummer er bevaret for den interesserede Efterverden, saa „Meine lange Weile“ (1764), „Nachrichten vom Baltischen Meere“ (1765—67), „Maanedss-Correspondenten“ (1790—92) med Fortsættelsen „Haderslev Maanedsskrift til almeennyttige Kundskabers Udbredelse“ (1792—93) og „Sendebud for Dansk-Holsten, et Ugeblad“ (1794). 1792 udgav han „En meget smuk Nye Vise, om den store Fare og Ildsnød, som fik Overhaand paa Alsøe i Norborg Stad den 27de April 1792“; og dette lille Hæfte har vistnok været det første af de mange Skillingsviser, som er udgivet med Bemærkningen paa Titelbladet „Trykt og at bekomme i Haderslev“ eller „Trykt i dette Aar“. Det er Beretninger

Murernes Herbergskilt 1785

Titelbladet af „Nachrichten vom Baltischen Meere“.
2. Aargang 1766

gade, det nuværende „Høppners Hotel“. Naar en Postkudsk var kommen til Byen, blev et Skilt med en Rytter paa en hvid Hest ophængt foran Posthuset, og saa kom Korrespondenterne for at hente og bringe Breve. Som Poststation fik Haderslev Besøg af mange Rejsende. Og en og anden har fortalt i Breve eller Memoirer om vor By. Hvad de beretter, skal ikke gentages her, men lige nævnes skal, at Ludvig Holberg paa Tilbagereisen fra Tyskland har gæstet Haderslev, og han har i „Mester Gert Westfaler“ indført en Haderslev Haandværker i Verdenslitteraturen. Endnu 1846 skrev en Forfatter, som kom til Byen, at vor By sandsynligvis er de fleste Tyskere mindre bekendt gennem Geograferne end gennem Digterne, særlig „den dänischen Plautus Holberg“.

Ogsaa de lange Fredsaar gik ikke ganske rolige hen. Den „Store nordiske Krig“ i Begyndelsen af det attende Aarhundrede bragte store Skatter og megen Indkvartering — Kristi Himmelfartsdag 1713 laa der 2000 fangne Svenskere i Byen —. Værrer var den store Ildebrand, som i Sommeren 1759, et hun-

om „besynderlige Begivenheder“ eller „lystige Historier“ eller „en meget mærkvaerdig Historie“, Folkebøger, som fandt rivende Afsætning til de mange Studedrivere, som paa Tilbagevejen fra de store Markeder i Husum og Itzehoe kom til vor By. En af dem fortæller: „Wi fek 4 Specier faa Turen, di 2 ga wi uj te Faatæring, aa næe wi kom til Haderslów, saa kjøft wi Wiser faa de anne 2. Wi fek dem faa tre Skjelling Arket, aa næe wi kom hjem, saa saal wi dem igjen aa fek fier“. Det skulde naturligvis hvert Aar være nye Viser eller „Historier“, derfor staar der paa Titelbladet Ordene „Trykt i dette Aar“; det er dog vistnok Luckanders Efterfølger Jens Seneberg — egentlig et Øgenavn, som han fik som Svend, da han altid var ret sen til sin Gerning —, som har udgivet de fleste „Haderslev-Flyveblade“.

At der saa tidligt blev oprettet et Trykkeri i Byen, og Aviser udgik herfra, hænger sammen med, at Haderslev var en vigtig Poststation. I Juni 1649 blev den første Postmester ansat her. Efter den store Ildebrand (1759) laa det kongelige Posthus i Nørregade,

Haderslev Postskilt fra Christian VII's Tid, nu paa Rigspostmuseet i Berlin

drede Aar efter Svenskernes Indfald, rasede i Byen og ødelagde omtrent Halvdelen af Byens Huse. Magistraten opgjorde Tab af Huse og Effekter til 300.000 Rigsdaler. Aldrig siden 1627, hvor Ødelæggelsen ogsaa omfattede Halvdelen af Byen, har Byen været hjemsøgt saa stærkt. Den store Brand gav Anledning til, at de paa Landet

Tavle, anbragt paa Huset Nørregade 22, det tidligere kgl. Posthus, nu Høppners Hotel

og i Byerne i Hertugdømmerne eksisterende Brandkasser blev kombineret. Paa denne Maade kunde Borgerne faa Erstatning for de tabte Huse. Desuden fik Byen bevilget Frihed for de kongelige Skatter i tolv Aar. Saa genopstod Byen hurtigt i de følgende Aar, og der byggedes nu i Stedet for de gamle Bindingsværkshuse næsten altid Stenhuse. Nu minder kun tre Indskrifter samt en Sten — Reklameskilt for Skomager A. Petersen — paa Amtsmuseet om de store Ødelæggelser, som ramte vor By for næsten 180 Aar siden. Mest bekendt er de to Indskrifter i Nørregade, den ene paa Høppners Hotel:

„Strafft Gott die Stadt mit gluth und brand
Und stürzt im Zorn die Häuser nieder
So bauet Seine Seegens Hand
Und Friedrichs Huld sie schöner wieder“,

og den anden paa den anden Side af Gaden:

„Wenn Gottes Zorn und Feuer
Zerstören und zernichten —
Fast er schon einen Schluss,
Uns wieder auf zu richten —
Er kennt des Königs Hertz,
Das Fridrichs Auge wacht —
Und wie auf unser Wohl,
Sein Rath ist stets bedacht.
Anno Jacob Raben 1760.“

Begyndelsen af det nittende Aarhundrede bragte ogsaa mange Indkvarteringer, gennem Gaderne drog 1808 franske og spanske Tropper; paa Søndertorv laa i de kolde

Tavle, anbragt paa Huset, Nørregade 15

Januarnætter 1814 Kosakkerne omkring Vagtbaalet. Da Franskmændene 1808 var i Byen, optraadte en heftig Dysenteri-Epidemi, og derfor blev der anlagt den nye Klosterkirkegaard ved Siden af den gamle, som allerede i Middelalderen er brugt som Begravelsesplads. Den

Tønning Mølle ved Hammelev (1845)

gamle Kirkegaard omkring Vor Frue blev samtidig ophævet, og fra 1808 til 1856, da den saakaldte Assistenskirkegaard ved Aabenraavejen blev anlagt, kom næsten alle Lig fra Sognet til at hvile her paa Damhalvøen: den sidste Begravelse i Frue Kirke er foregaaet 1824.

Den ny Klosterkirkegaard, en Fredens Plet i Nærheden af Dammen, tæt

ved de gamle Huse, som er rejst paa Klosterets Grund, giver med sine smukke Empiremindedmærker et godt Indtryk af vor Bys Fysiognomi i den første Halvdel af det nitende Aarhundrede; denne Kirkegaard kalder Minder frem om de Mænd, som den Gang var Byens førende Personligheder, som Borgmester Lindenhan, Provst Strodtmann, Pastor Lautrup, Rektor Brauneiser, Stænderdeputeret Peter Hiort Lorenzen osv.

Byen er vokset stærkt i disse Aar. Siden den første Folketælling 1769 har den overfløjet Husum og stod nu som Nr. 3 blandt Hertugdømmets Byer, lige efter Flensborg og Slesvig. Fra 1769 var Flensborg vokset med 28, 7 pCt., Haderslev med 25, 3 pCt., mere end alle de andre Byer i Hertugdømmet (Eckernførde 20, 1 pCt., Aabenraa 19 pCt., Tønning 17, 6 pCt., Garding 17, 3 pCt., Husum 14, 4 pCt og Sønderborg 13, 1 pCt.) Og denne opadgaende Linie er fortsat: 1803 var der med

Slotsgrunden 3635
Indbyggere, 1845
6128.

Alligevel gjorde den paa den Fremmede — og der kom paa Grund af de mange

Postforbindelser til København, Ribe og Hamborg jo mange Fremmede gennem Byen — et gammeldags Indtryk. Om Aftenen saa man Borgerne sidde paa Bænken ved Siden af Gadedøren og ryge Piiben eller holde Pas-

„Bürgerverein“s gamle Bygning

siar med Naboen. En skøn Søndag spadserer han med Kone og Børn ad den med Træer beplantede Sti „til Ulfshuus, hvor om Sommeren Musik undertiden opføres“, eller, naar Indtægterne har været gode, sejler han paa Dammen, thi -- som en Rejsefører fra 1824 fortæller -- „Lystfarter paa Sommertiden er behagelige“ og „fra Dammen tager Byen sig meget smuk ud“. Egnene ved Hammelev, Vonsbæk og Starup kaldes „særdeles indtagende“; „Værtshusene Wartenberg paa Vejen til Flensborg, og Tømishuus paa Vejen til Kolding besøges som Fornøjelsessteder, hvor alle Slags Forfriskninger kunne erholdes“.

I Byen var der for de finere Kredse to Klubber, „die Gesellschaft der Harmonie“ (grundlagt 1799), hvor der om Vinteren gaves „Baller, Asseembler, Concerter, fornemmeligen af rejsende Tonekunstnere, undertiden Skuespil af omvandrende Selskaber“, og „Concordia“ (grundlagt 1817). 1838 kom „Bürgerverein“ dertil, nu den ældste Forening i Byen, 1842 udtraadte 50 Medlemmer af den gamle „Harmonie“ og dannede „Union“; 1842 blev der gjort Forsøg paa at danne en dansk politisk Forening „Cimbria“, men dette Forsøg kvaltes i Fødselen; derimod kaldtes i Sommeren 1843 „den slesvigske Forening“ til Live, den første Sammenslutning af dansksindede Mænd i vor By, som kom til at spille en stor Rolle i Nationalitetskampen.

5. I Krig og Fred 1848--1864.

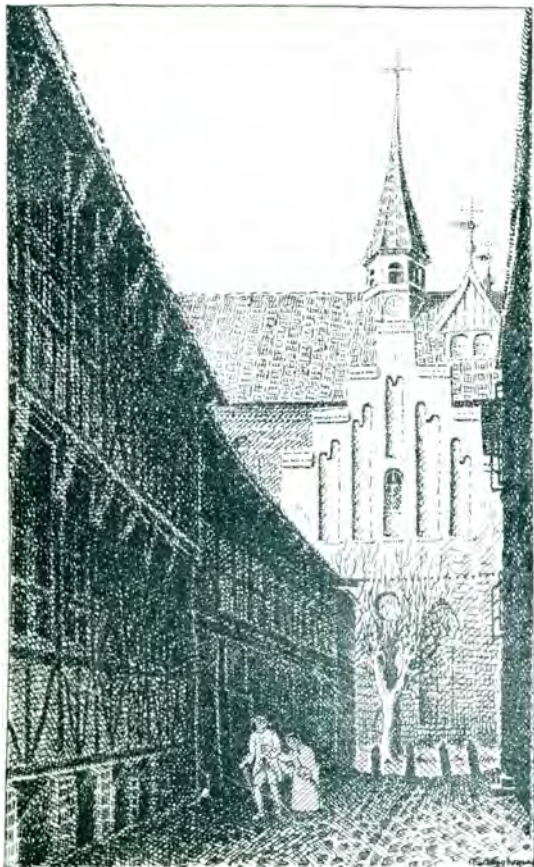
„So, nun geht der Kram entzwei“ skal Amtmand Fr. H. Chr. Johannsen have sagt, da den kgl. Anordning af 28. Maj 1831 angaaende Stænderforsamlingerne udkom. Han mente, at dette maatte føre til Monarkiets Sønderlemmelse. Den konservative, kongetro Helstatsmand, hvis Aner havde været Fogder i Dithmarsken lige fra Frihedstidens Ophør, har faaet Ret. Da Nationalbevidstheden vaagnede var man paa dansk Side, ikke tilfreds med ham: „Vi gad vide, om Nogen kan af Hr. Conferentsraadens meget lange Embedsliv i det dansktalende Amt Haderslev anføre et eneste Factum, som vidner om, at han har havt Sympathie for det Danske eller de Dansk-sindede, medens vi, dersom Hr. Cfr. skulde ønske det, kunne opregne en Mængde Beviser for det Modsatte“ skrev P. Chr. Koch i sit Blad Dannevirke 1849.

Modsætningen mellem den gamle og den nye Anskuelse træder tydeligt frem ved de følgende Udtalelser, den ene skrevet 1816 af Magistrat og Deputerede til Kongen, den anden en Snes Aar senere af den unge Bogbinder-svend Niels Christian Nissen i et Brev til Professor Flor i Kiel. Byens Kollegier skriver: „Die durch eine Trennung der beiden stets mit einander in der genauesten Verbindung gestandenen Herzogthümer Schleswig und Holstein entstehenden Nachtheile sind eben so einleuchtend, wie die Vortheile einer gleichen Verfassung für beide Herzogthümer unbegrenzbar gross sein werden“*). En større

*) De Ulemper, der opstaar som Følge af en Adskillelse af de to Hertugdømmer Slesvig og Holsten, der altid har staaet i den nøjeste Forbindelse med hinanden, er lige saa indlysende, som Fordele ved en ligelig Forfatning for begge Hertugdømmerne vil være uendelig store.

Højgade 11 og 13 fra Gaarden

Slippe mellem Søndertorv og Frue Kirke:
Tegning af Langermann

Modsætning hertil kan ikke tænkes end følgende Ord: „Vi erkjender Slesvig eller Sønderjylland . . . for et ægte dansk Land, og anseer Forbindelsen med Holsten som den største Ulykke, der er overgaaet vort Fædreland“. Det er en Mand af Folket, en almindelig Bogbindersvend, som her taler. Han taler i skarp Modsætning til Byens toneangivende Kredse. Det ses deraf, at Byen indtil 1853 har sendt tyskdannede og tysksindede Mænd til Stænderforsamlingen: Først 1836–40 Peter Hiort Lorenzen, Søn af en højere Embedsmand i Byen, i hvis Hus der skiftevis blev talt dansk og tysk, som lod sin Søn først gaa i Borgerskolen i Haderslev, derefter i Latinskolen i Flensborg; saa 1840–47 Overrets- og Landsretssagfører Peter Gottfriedsen fra Vonsild Kro, dimitteret fra Haderslev lærde Skole, 1847–48 Advokat Jürgen Bremer fra Adelby, senere Medlem af den provisoriske Regering, 1853 Gæstgiver Christian Iwersen, født i Haderslev. Hvor langsom den nationale Vækkelse gjorde Fremskridt, ses deraf, at 1841 af 177 Valgberetigede de 74 stemte for Gottfriedsen. Først 1847 voksede Valgdeltagelsen til 76 pCt.; deraf fik Bremer 60 pCt., Raadmand Holm, som tiltrods for sit tyske Sindelag blev støt-

tet af de dansksindede, da de ikke ønskede Bremer valgt, 38 pCt. Da Bremer ligeledes var valgt i Eckenførde, fik hans Suppleant, Overretssekretær Claussen fra Toftlund, Pladsen i den sidste Stænderforsamling før Krigens Udbrud.

Haderslev laa — som Holks Provincial-Lexicon over Danmark og Hertugdømmerne (1778) udtrykker sig — „4 smaa Mile fra de tyske Grænser“. Som hørende til de „tyske Lande“ havde Byen tysk Rets- og Forvaltningssprog, tysk Undervisningssprog i Latin- og Borgerskolen, tysk var Husenes Indskrifter — den ældste danske og tillige den eneste indtil 1856 — er fra 1798 og lyder: „Millitair-Skoelle For Det Holstenske Rytter Regimente“ —, tysk var Epitafiernes Indskrifter i Vor Frue Kirke — ogsaa med en eneste let forstaaelig Undtagelse —. En Rejsende, som gik omkring paa Byens toppede Gader, fik let Indtryk af — og vi har mange Beviser for det —, at færdes i en tysk By. Anderledes blev det naturligvis, naar han kom sammen med Folk af de bredere Samfundslag. Mændene kunde, saa vidt de havde med det offentlige Liv at gøre, Tysk; men Modersmaalet (med Betonning af de første to Stavelser) blev det aldrig rigtigt, da Kvinderne vel havde lært det i Skolen, men i Reglen ikke brugte det. To Statistiker fra 1846 viser, at der af de 1016 Familier i Frue Sogn talte A) Dansk: 781, Tysk: 235: B) Dansk: 716: Tysk: 200; Blandet: 100.

Et Bevis for, hvor udbredt Tysk var i de „finere“ Kredse, er, at Grundtvigs Prøveprædiken fra 1812 blev tilbudt Borgerne ikke i Originalsproget, men i — Oversættelse! Og Modersmaalet var ikke engang afgørende! Der var betydeligt flere tysksindede end tysktalende i Byen, da den nationale Vækkelse begyndte. For det politiske Liv kom den

Gang kun „Borgerne“ i Betragtning, ikke Indbyggerne. Folketællingen af 1. Februar 1845 udviser, at der boede 6128 Mennesker i vor By; de fleste var født i Haderslev By eller det øvrige Nordslesvig, 836 i Kongeriget, 255 syd for Flensborg. Omtrent hver syvende var altsaa født i Kongeriget (13,6 pCt.), disse var særlig Tjenestefolk, Arbejdere og nogle Haandværkere og Købmænd. Ved de mange Adresser, som i de urolige Aar før Krigen blev udsendt, fik de tyske Henvendelser indtil 500 Underskrifter, ingen af de danske 100. Af Fattigskatten betalte de tysksindede 77,91 pCt., de Dansksindede 12,79 pCt. og de Blakkede 9,30 pCt. Hvis man kunde faa dem med, som fik Understøttelse, vilde det se betydelig anderledes ud.

Det er den gennem Aarhundreder bestaaende Forbindelse med tysk Sprog og Kultur i Kirke og Skole, Ret og Forvaltning, som har foranlediget, at saa mange Mennesker tiltrods for dansk Modersmaal følte sig som Tyskere, „Hjemmetyskere“, som man sagde med et omkring 1850 dannet Ord. Men i deres Sjæl virker ogsaa Kræfter fra nordisk Herkomst, som de har faaet fra Barndommen af. Disse Mennesker, som er af den samme Rod som den øvrige Befolkning, vilde bevare Traditionen, som havde hersket i Familien, i Borgernes Samfund og i Staten; de nægtede Identiteten af Sproget og Nationalitet. Da den nationale Vækkelse kom, stod saa to Grupper overfor hinanden. Sprogsagen stillede Befolkningen foran en Afgørelse: Det ene Parti krævede dansk Sprog i Kirke, Skole, Ret og Forvaltning, det andet ønskede ikke de bestaaende Forhold forandret. Fra begge Sider er der arbejdet stærkt i disse Aar foran den store Afgørelse. For de Dansk-sindede var Kampen vanskelig, fordi der ikke eksisterede et dansk Aandsliv i Byen fra gammel Tid. Derfor grundlagdes 1844 Højskolen i Rødding, som har betydet meget for Danskheden. Paa tysk Side manglede den dybere Forstaaelse og Tilegnelse af tysk Kultur forstaaeligt paa Grund af Forskellen mellem Hjemmesprog og Kultursprog. Her holdt man sig i det væsentlige til statsretlige Krav: Hertugdømmernes Selvstændighed og Udelelighed, Augustenborgernes Arveret.

Den her skitserede Modsætning har behersket Byens Liv indtil den Dag i Dag. I de snart hundrede Aar, siden den nationale Vækkelse begyndte, har den bestemt Byens Historie, undertiden mere, undertiden mindre fremtrædende, men altid nærværende. For-

eningslivet er præget deraf, den 1838 grundlagde „Bürgerverein“ blev snart en rent tysk Forening, det danske Parti stiftede først den „slesvigske Forening“ med kun ganske faa Medlemmer i Staden, 1849 det endnu eksisterende Selskab „Harmonien“, som i Efteraaret 1850 flyttede ind i sit nuværende Hjem i Gaaskjærgade. Gadetumult af nationale Grunde forekom vistnok første Gang 1845 efter Kronprinsens Gen-

„Harmonien“ i 1856

Dannevirke.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

Nr. 24. Den 6 Februar 1839.

Niels Chr. Nissens Møde.

Den 6de Februar 1839. Den 6de Februar 1839. Den 6de Februar 1839.

Den 6de Februar 1839. Den 6de Februar 1839. Den 6de Februar 1839.

Lyna,

et Ugeblad.

42ter Jahrgang. 3tes Heft.
Udgivet af Haderslev den 22den August 1838.

Udgivet af Haderslev den 22den August 1838.

Udgivet af Haderslev den 22den August 1838.

Dannevirke den 6. Februar 1839 med Professor Paulsens Artikel „Niels Chr. Nissens Møde“ og Lyna den 28. August 1838 med „Tischlied om Bürgerfesten i Hadersleben den 22. August 1838“.

nemrejse. Ogsaa Dagspressen fik tiltrøds for Politiets Censur sit Præg af de højtgaende nationale Bølger. „Lyna“, grundlagt allerede 1798, havde oprindelig kun været et Underholdningsblad i tysk Klædebon, nu blev det gamle Ugeblad Tyskernes Vaaben i den nationale Strid. 1838 grundlagde Peter Christian Koch „Dannevirke, et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig“; om dets Formaal siger et Digt, som staar i Begyndelsen af dets første Nummer:

„Gjenreiste Dannevirke!
Bliv danske Hjerters Tolk!
Før Aandens Sværd med Ære
For Danmarks Land og Folk!—
I Lovens Ly og Skygge,
Ved Broder-Enighed,
Vi Dannevirke bygge
For Sandhed, Ret og Fred --.“

Ti Aar senere var det kommen til aaben Kamp. Allerede nogle Dage før end den provisoriske Regering blev udraabt paa Kiels gamle Raadhus, vidste de tyske Førere gennem Beseler Besked om Planerne. Otte Dage efter Beselers Bortrejse hejstes den blaa-hvid-røde Fane paa Raadhuset i Haderslev. Samtidig dannedes i Borgerforeningen en provisorisk Regering for Byen. Men Borgmesteren vilde ikke anerkende den. Søndag Morgen den 26. Marts gik de udvalgte seks Borgere til Raadhuset, hvor begge Bykollegier var tilstede. Her vilde man kræve Anerkendelsen af den provisoriske Regering i Kiel. Men Borgmesteren havde tilkaldt en Del dansksindede Bønder fra Landet; samtidig mødte de Dansksindede og den gamle og den nye Borgervæbning paa Byens Torv, og medens Førerne for det tyske Parti forhandlede paa Raadhuset, spurgte Borgmesteren paa Torvet, om Kongen eller den provisoriske Regering skulde have Magten, og saa blev der raabt: „Bort med de Provisoriske, bort med Forræderne, bort med Skidtet! Leve Kong Frederik VII! Leve vor Magistrat, Pressen fri, fri!“ Naturligvis var man fra tysk Side ikke tilfreds med denne Udgang, og det kom i de næste Dage atter til Gadeopløb og Uroligheder. Den 29. Marts kom de første danske Tropper til Byen. Mange Borgere

blev sat i Byens Arrest eller bragt til Danmark, „fordi de var mistænkt for at have befordret Fjendens Operationer,“ to Raadmænd blev afsat. En Maaned senere, den 30. April, rykkede preussiske Tropper ind i Byen. Nu erklærede de Deputerede, at de vilde anerkende den provisoriske Regering, og hvis Borgmesteren ikke føjede sig, vilde de arrestere ham. Da hans Myndighed var brudt, forlod han sin Fødeby foreløbig. Den provisoriske Regering afsatte ham og udnævnte en anden. I Slutningen af Maj Maaned kom atter danske Tropper til Byen, 60—100 tysksindede Borgere flygtede sydpaa.

Saaledes har i disse bevægede Aar Byen snart været besat af danske, snart af tyske Tropper -- i alt 8 Gange — og snart regerede den gamle Magistrat, snart den provisoriske nye. Senere havde neutrale Tropper besat Byen.

Tre lange Aar varede Krigen. Først den 2. Marts 1850 kom Byens gamle Borgmester tilbage, men baade Magistraten og Deputeret-Kollegiet viste ham passiv Modstand og blev derfor afsat. Ogsaa andre Tjenestemænd blev entlediget. I Frue Sogn afsattes alle paa Graveren nær, ligeledes Latinskolens seks Lærere. Med Rette skrev Borgmesteren netop i disse Dage, at han i Byen havde forefundet et Had mellem Partiernes, der ikke vil blive udslukt i det første Slægtled. Den gamle og den ny Borgervæbning var allerede opløst i Juni 1848, fordi de havde genvalgt deres Officerer, medens den „Højstkommanderende i det danske Armeecorps i Haderslev“ havde holdt sig „forsikret om, at Valgene vilde falde paa Mænd, der elske Danmark og Slesvig“; Valgene havde efter gammel Uskik været afholdt i Frue Kirke.

Nu fulgte Forandringer af de hidtil bestaaende Forhold paa næsten alle Omraader. Der blev indsat nye Raadmænd og nye Deputerede i Marts 1850; af de 16 Deputerede var de 9 født i Kongeriget. Rets- og Forvaltningssproget blev Dansk i December. I Kirken blev Højmessens og Aftensangs skiftevis holdt paa Dansk og Tysk, besørget skiftevis af Sognepræsten og Andenpræsten. Den lærde Skole fik dansk Undervisningssprog; forgæves havde Borgerne flere Gange protesteret derimod, da dette skulde iværksættes 1848. „Nie hat eine Regierungsmassregel eine grössere Missstimmung und einen höheren Grad von Bekümmerung unter den Bewohnern der Stadt Hadersleben hervorgeufen, als die Umwandlung der hiesigen Gelehrtenschule“ skrev de endnu i Februar 1848. Og da Skolen begyndte i sin nye Skikkelse en Regnvejrs Mandagmorgen, var der mødt 12 Elever, deraf en af den gamle Skoles henved 50 Elever. Den ene Fjerdedel af Disciplene havde Rektoren medbragt. Elevantallet voksede, da de Privtaskoler, som Tysskerne indrettede, blev lukket, og da Kolding lærde Skole blev ophævet. 1854 fik Skolen en ny Bygning i Gaaskjærgade „Patriæ et literis“ (desværre kun med et t) staar over Indgangsdøren. Om Betydningen af det første Ord har Eleverne haft forskellige Meninger. Fra 1. Januar 1851 havde ogsaa Borgerskolen i Frue Sogn dansk Undervisningssprog, med Tysk som Undervisningssprog.

Saaledes var det danske Sprog, som hidtil udadtil ikke havde spillet nogen Rolle i Byens Historie i de sidste firehundrede Aar, endskøndt det var Modersmaal for de fleste Indbyggere, blevet det officielle Sprog i Ret, Forvaltning og Skole, i Kirken var begge

Borgervæbningens Fane

Slotsgrunden 7. Bagbygningen

Sprog ligestillede. Det var en lykkelig Tid for de danske Tjenestemænd, som var kommet hened; de kom næsten alle fra Kongeriget, Borgmesteren, som nu tillige var By-skriver, Byfoged, Polimester og Auctionarius, var den første Borgmester, som var født Nord for Kongeaen. De arbejdede alle paa at faa det hidtil tilside-satte danske Sprog og den danske Kultur indført henede. Undertiden kunde mange af dem i deres Iver

gaa haardt frem imod den Del af Befolkningen, som havde ønsket de gamle Forhold bevaret. „Han hadede Tyskerne af hele sit glødende Hjerte, alle som een lige fra Barnet i Vuggen — det vilde han dog ikke spidde, kun tage det og opdrage det paa Dansk, saa det ikke skulde lære en Stavelse af sit Modersmaal“ skrev en af Latinskolens Lærere om sin Kollega. Man kunde ogsaa høre andre Toner, som Baron Blixen-Fineckes Tale ved Aabningen af den syvende danske Landmands-Forsamling i Haderslev den 28. Juni 1858: „En ægte dansk Politik... sætter jeg i Agtelse for Enhvers Ret, han være Høj eller Lav, Rig eller Fattig, hvad enten han læser sit Favevor paa Dansk eller Tysk. Jeg troer, at denne Politik gennemført er den eneste, der er istand til at forsvare og bevare Danmarks Rige som et udeleligt, uadskilleligt og selvstændigt Rige, samt at bevare den danske Krones og det danske Kongehus's øvrige Besiddelser, Rettigheder og Adkomster“. Det har været en mærkelig Overgang for Tjenestemænd, som kom fra Hovedstadens fine Kultur til den lille By, hvor mange Indretninger og Anskuelser havde været nedarvet gennem Generationer, uden at der kom alt for mange Pust fra den store Verden til dem. De nye Tjenestemænd var alle Idebærere af Tiden og Hovedstadslivet. „Harmonien“ fik i disse Aar en stor Fremgang af Medlemmer, et Skydeselskab blev grundlagt, ligeledes en Haandværkerforening. Tyskerne beholdt deres gamle „Bürgerverein“: deres Rækker var stærkt udtyndede, da de gamle Tjenestemænd havde forladt Landet; ligeledes var mange Borgere udvandret. De følte sig trykket af de nye Forhold. Da Kongen 1863 for sidste Gang gæstede Byen, deltog ogsaa de mest ansete Hjemmetyskere i Festen for ham, og der flagedes med Dannebrog fra en stor Del af Hjemmetyskernes Huse.

Økonomisk har der været en gunstig Udvikling i Tiden mellem Krigene. Medens der 1847 havde været 13 Skibe med 237 Commercelæster hjemmehørende i Byen, var der ti Aar senere 75 Skibe med 1454½ Commercelæster. 1852 var der allerede 61 Skibe med 1119½ Commercelæster, efter 1856 gik det lidt tilbage, 1862 var der 74 Skibe med 1212 Commercelæster. Til Sejlskibene var 1857 kommen det første Dampskib, 1862 var der 3 Dampskibe. Havnen er i denne Tid gaaet over i Byens Eje (1854.) Et Gasværk blev anlagt 1856—57, ogsaa en Telegrafstation kom til Byen 1854. 1859 blev Assistentskirke-

gaarden ved Aabenraavejen taget i Brug. Da Landbrugets Frembringelser havde en god Afsætning i disse Aar, blev der 1856 oprettet „Sparekassen for Haderslev Byes Omegn“, den første efter den 1819 grundlagte Haderslev Bys Spare- og Laanekasse („Spar- und Leihkasse“). Blandt Haandværkerne taltes nu foruden Skomagere, Skræddere og Snedkere Malerne, Sadelmagerne og Smedene de fleste Mestre. Folketallet var den 1. Februar 1860 vokset til 8012 imod 6128 i 1845.

Norregade 16. nedbrudt 1893

6. Under tysk Styre 1864 – 1920.

I 56 Aar har Haderslev staaet under tysk Styre. Paa en Maade havde, som vi har set, Byen staaet under tysk Styre i hele Tiden fra Middelalderen indtil 1850; men det var dog den danske Konge og Hertug, som var Herre over Landet, og saalænge der ikke havde været en national Vækkelse, havde Byens Borgere befundet sig vel. Men nu var der opstaaet Uenighed. Forbindelsen med Danmark brast 1864, dansk Aandsliv fik meget vanskeligere Kaar nu end før.

8279 Indbyggere havde Byen, da en ny Tid i dens Historie begyndte, 1867, da den blev indlemmet i Preussen, var der 8596; men derefter faldt Indbyggertallet stærkt. I 1880 var der 8054, kun lidt flere end 1800, ti Aar senere 8397, ved Aarhundredets Slutning 9201, 1910 13.046, og i 1921 var der 13.149.

Af to Grunde stagnerede Byen indtil omkring 1890: De otte Sogne nord for Christiansfeld, som havde hørt til Haderslev Amt og Provsti, blev ved Fredstraktaten i Wien 1864 afstaaet til Kongeriget, og de søgte nu naturligvis til Kolding og ikke længere til Haderslev. En stor Bortflytning til Kongeriget og Udvandring til Amerika begyndte efter Indlemmelsen i den preussiske Stat, det var i Reglen de unge, som ønskede at undgaa Tjenesten i den preussiske Hær, men der er ogsaa tysksindede rejst sydpaa for at und-

gaa de nationale Stridigheder. Den betydelige Befolkningstilvækst fra 1900 til 1910 skyldes i første Række de store Indlemmelser, som er sket, idet i April 1910 hele Sønder-Otting Kommune og Ladegaard Kommune indtil Aastrupbro og i Oktober 1910 Gammel-Haderslev Kommune indtil Skallebæk blev indlemmet. Desforuden blev 1882 Slotsvandsmøllen og 1912 endnu nogle Parceller af Gammel-Haderslev indlemmet i Byen. I det hele er Byens Omraade meget udvidet siden 1864, fra ca. 200 ha. til 1265 ha. Ligesom tidligere var Haderslev i 1920 den tredje største Købstad indenfor Hertugdømmets gamle Omraade.

National var Byen overvejende dansk, da den kom under tysk Styre. Ved Valgene til den tyske Rigsdag 1871 stemte endnu 58,5 pCt. paa den danske Liste, 1874 stod begge Nationer omtrent lige, 1877 var der første Gang tysk Flertal: Der blev afgivet 369 danske Stemmer (42,5 pCt.) og 634 tyske (57,5 pCt.). 1886 var det kun 309 danske Stemmer (30 pCt.) imod 722 tyske (70 pCt.), men i det følgende Tiaar voksede de danske Stemmer fra 379 (32,6 pCt.) i 1887 til 497 (42 pCt.) i 1898. Ved Valget til den tyske Rigsdag i 1912, den sidste før Krigen, stod 777 danske Stemmer (40,5 pCt.) imod 1141 tyske (59,5 pCt.) Og fra 1902 (36,3 pCt.) havde det danske Stemmetal næsten stadigt været stigende (1903: 37,6 pCt., 1906: 39,4 pCt., 1907: 37,8 pCt.) Ved de stærke nationale Modsætninger havde Socialdemokratiet vanskelig ved at samle Stemmer: 1877 blev der afgivet 3 socialdemokratiske Stemmer, 1893 var Partiet vokset til 38, ved det næste Valg til 111 Stemmer; først 1907 var der over 150 socialdemokratiske Stemmer og 1912 345. Men der var ogsaa 1918 borgelige Stemmer.

En tysk Forfatter taler om, at der omkring 1894 „stand einer sehr grossen dänischen Minorität eine geringe deutsche Mehrheit gegenüber“ *). Og det samme gælder endnu i en højere Grad tyve Aar senere, 1914, da Verdenskrigen begyndte. Og i disse Tider er Danskheden vokset ikke blot i det Ydre, men mere endnu — hvad der er det afgørende —

Amtsmændens Have (1919)

*) „stod et meget stort dansk Mindretal overfor et lille tysk Flertal“.

i det Indre. Naturligvis er i Tidens Løb gaaet en Del over til de tyske Rækker, men det var ikke foruroligende mange og omvendt gik en Del fra det tyske Parti til det danske. Det bringer Forholdene i Grænselandet med sig.

Mens Stormen raser, sker to Ting: de faste Træer bider sig endnu dybere fast i Jorden, de rodfattige løsnes eller falder. Men det er at beklage, at Nationalitetskampen kan føre til Absurditeter, som f. Eks., at man kunde finde paa

Nørregade 9, 11 og 13 (nu nedrevet)

at erklære Salmer, som staar i Salmebogen, for ophidsende, eller at man kan fylde Bladenes Spalter med opbragte Spekulationer over Beftoit og Bevtoft, eller Christiansfelt, Christiansfelt og Kristiansfelt! Og som paa det religiøse Omraade er det ogsaa paa det nationale dem, som har skiftet Standpunkt, der føler sig tvunget til atter og atter at demonstrere, at de virkelig tilhører det Parti, som de nu har valgt. For den, som kender Forholdene og som ved om Grænselandspræget, der fremkommer ved, at der er — tit i det Ubevidste, ved Opdragelsen eller Paavirkning trængt tilbage eller ved en Angst for, at Paavirkningen vilde føre til Undergang for ens Særegenhed — Forbindelsestraadene baade mod Nord og mod Syd, kan disse Karakterer virke som unaturlige, undertiden næsten sygelige.

Tiltrods for det energiske Arbejde, der er gjort fra dansk og tysk Side i Nationalitetskampen, findes der dog ogsaa „Blakkede“, som maaske af ydre Grunde har sluttet sig til det ene eller det andet Parti, men som i deres Indre ikke er rørt af Nationalitetsbevidstheden, og som afviser Fristelserne fra begge Sider. Ogsaa af religiøse Grunde findes denne Type ikke sjældent.

Da den 11. Februar 1864 de preussiske Kyrasserer rykkede ind i Byen, proklameredes paa Søndertorv Hertug Frederik som den vordende Regent. Og i November 1863 henvendte de Deputerede sig til ham med et Brev, hvori det hedder; „Ew Hoheit allein gehört unsere Treue und unsere hingebende Unterthanenliebe“ *). Men allerede den 7. Juli 1866, faa Dage efter Slaget ved Königgrätz, erklærer Magistraten og de Deputerede i et Brev til den preussiske Konge, at de „in der Verbindung der Herzogtümer mit Preussen allein die sichere Bürgschaft für die Erhaltung der langersehnten Resultate des Krieges von 1864 und für dauerhafte und feste Zustände in Nordschleswig und der von ihnen vertretenen nordschleswigschen Stadt erblicken“. **) Modsætningen mellem Tilhængerne af Augustenborgeren og Annekteringen er meget hurtigt udjævnet; dermed skal ikke

*) „Alene Eders Højhed tilhører vor Troskab og vor hengivne undersaatlige Kærlighed“.

**) „Alene i Hertugdømmernes Forbindelse med Preussen ser den sikre Garanti for Opnaelsen af Resultaterne for Krigen i 1864, som vi venter saa længe, og for varige og faste Tilstande i Nordslesvig og den By, som vi repræsenterer“.

være sagt, at man paa tysk Side altid har været tilfreds med de Ordre, der kom fra Berlin eller Slesvig. Medens de Deputerede i Brevet til Augustenborgeren i 1864 taler om, at de var „von der Fremdherrschaft durch die tapferen Truppen der deutschen Grossmächte befreit“, raadede ganske andre Følelser i den dansksindede Del af Befolkningen. Disse Følelser fik ny Næring, da Fredspræliminarierne fra Nikolsburg paa Napoleons Foranledning indeholdt den Bestemmelse, at en Del af Slesvig skulde afstaa til Danmark, hvis Befolkningen i de nordlige Distrikter ved en fri Afstemning udtalte sig for at blive forenet med Danmark. Da Prager-Fredens Paragraf 5 var slettet i 1878, var der Glæde paa tysk Side, men paa dansk Side opgav man ikke Haabet om, at en Del af Slesvig en Gang vilde blive indlemmet i Danmark.

Aaret 1864 bragte atter store Forandringer paa næsten alle Omraader. Den lærde Skole, som var blevet lukket i Februar, da flere tysksindede Elever havde været udsat for Mishandlinger af deres Kammerater, begyndte som tysk Latinskole igen den 19. April. Dagen efter at Preusserne havde stormet Skanserne ved Dybbøl. Det varede en lang Tid, inden det blev fastslaaet, at tysk atter skulde være Undervisningssproget. Men Dansk blev nu obligatorisk Fag for de næste 25 Aar, saalænge P. H. Jessen, den dygtigste Leder, som Skolen har haft i det nittende Aarhundrede, var Rektor; derefter var Dansk kun frivillig Undervisningsfag. Elevernes Sprog indbyrdes var naturligvis i Reglen Dansk, omkring 1890 gik Eleverne af eget Initiativ mere og mere over til at tale tysk indbyrdes.

Den Realskole, som var indrettet i Tiden mellem Krigene, blev kun daarligt besøgt, da den efter preussisk Mønster underviste i Latin; i Begyndelsen af det nuværende Aarhundrede oprettedes en Realskole med Undervisning i de moderne Sprog, som blev meget søgt særlig af Landbefolkningen, 1918 havde „Johanneum“, som nu Skolen atter blev kaldet efter Stifteren, 444 Elever.

Som ved den latinske Skole, søgte man ogsaa i Kirken at gennemføre den Ordning, som havde bestaaet før Trearskrigen. Provsten betegnede „die Hauptpredigt am Sonntag Vormittage in der Sct. Marienkirche“ som „ein wohlerworhenes, uraltes Eigenthum der deutschen Sct. Mariengemeinde“ *) Men nu blev de danske Gudstjenester ikke flyttet til Hospitalskirken, som det havde været Tilfældet 1806—1850, men i Frue Kirke blev prædikeret paa begge Sprog, paa Tysk af Sognepræsten og paa Dansk af Diaconus. Fra 1870 var Sognepræsterne tillige Provster for Haderslev Provsti, og dette var unægtelig en Fordel for den danske Menighed, at Diakonen kun havde med denne at gøre. Derimod var fra 1877

Udsigt over Haderslev Dam med Domkirken i Baggrunden

*) „Højmesses Søndag Formiddag i Vor Frue Kirke, som den tyske Frue Menigheds velerhvervede ældgamle Rettighed.“

begge Præster tysksindede Mænd, som de fleste Præster under tysk Styre. De var alle født i den nordlige Del af Hertugdømmet (med Flensborg). Det samme gælder for de øvrige Præster (Hospitalskirken og St. Severin). Efter de store Indlemmelser blev der 1907 en tredje Præst ansat, og nu blev fra 1908 i Hospitalskirken prædikeret hver Søndag ved Højmesseren paa Dansk, om Sommeren Kl. 9 og om Vinteren Kl. 5 paa Tysk.

I Severin-Kirken er der prædikeret hver Søndag paa Dansk; en kort Tid bortfaldt de danske Gudstjenester, naar der blev prædikeret paa Tysk. Fra 1887 er der indført regelmæssige tyske Gudstjenester hver første Søndag i Maanedens og Andenhelligdagene. Dette var nødvendigt paa Grund af de mange Embedsmænd, som boede i Sognet, hvor der var Landraadskontor og Kredshus. Senere er der afholdt — ligesom nu danske Eftermiddagsgudstjenester de paagældende Søn- og Helligdage.

Fruekirken Indre ca. 1883 efter Maleri af Charlotte v. Krogh

Til disse tre gamle Kirker er der under preussisk Styre kommet tre nye Kirker. 1894 var der dannet et „Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn“. Dets Formaal var „at vække og paavirke de Folk, som Statskirkens Præster i Virkeligheden ikke havde kunnet faa Indflydelse paa“. En Præst af den Grundtvigianske Retning blev ansat og en Kirke bygget; da den var færdig 1897, lukkede Myndighederne den. Først 1900 blev den frigivet, efter at Overforvaltningsretten havde afgjort, at Autoriteternes Fremfærd havde været ulovlig.

1904 opførte Tilhængere af „Missourisynoden“ en evangelisk-luthersk Frikirke i Sønder-Otting; 1908 blev en katolsk Kirke bygget i Mariegade.

Da Latinskolen atter var blevet tysk, og Kirkesproget paa Landet og i Byen var overvejende dansk, indrettedes et Præsteseminarium, som 1870 blev flyttet til Gammel-Haderslev; dets Bestemmelse var at uddanne Præster til de dansktalende Menigheder i Slesvig.

Ogsaa Almueskolerne blev efter Krigen „reorganiseret“, til Trods for, at der var sket en stor Forandring i Samfundets aandelige Fysiognomi i de sidste 14 Aar. I Frue Sogn blev tysk atter Undervisningssprog, i Gammel-Haderslev foreløbig ikke. Og alle Forældre, som ønskede det, fik Lov til at sende deres Børn til de danske Skoler. En privat dansk Realskole oprettedes 1866. Efter Krigen 1870—71 indførtes Tysk som Undervisningsfag ogsaa i de danske Skoler, Religionsundervisningen blev dog givet paa Modersmaalet. Fra 1877 var Tysk Undervisningssprog i alle Byens Skoler, kun de to danske Privatskoler — den lige omtalte Realskole og en allerede 1863 grundlagt Pigeskole ---

vedblev at bestaa, men blev lukket 1881 og 1888. Kun dansk Religionsundervisning er vedvarende bibeholdt i Gammel-Haderslev.

Under tysk Styre er der grundlagt en Del nye Skoler: 1884 Seminariet med Seminarieøvelsesskolen, 1888 Augusta-Viktoria-Skolen (en højere Pigeskole), 1909 Luiseskolen, 1904 Husholdningsskolen, 1908 Landbrugsskolen, 1912 Lyceet, 1913 Værneskolen, 1915 Centralgymnastikhuset.

Ogsaa i Ret og Forvaltning skete store Forandringer. Borgmesteren, som var indsat i 1850, var afsat, fordi han nægtede at opfylde en af en Kommandant i Byen stillet Rekvisition om Materiale til Brobygning. Ligeledes blev Raadmændene og de Deputerede afsat, og i deres Sted traadte de Mænd, som var afsat 1850; kun en Deputeret foretrak at blive fri for dette Hverv. Byens Forfatning, som i Grunden fra Middelalderen var overleveret -- kun Holsten havde faaet en „Städteordnung“ 1854 --, blev nyordnet 1869. Dette var nødvendigt, da Retsplejen, som Magistraten havde haft indtil nu, blev skilt fra Forvaltningen. Medens hidtil Borgmesteren blev udnævnt af Kongen, og enhver Raadmand skulde have kongelig Stadfæstelse, var nu kun Valg af Borgmesteren og hans Stedfortræder bundet til Regeringspræsidentens Godkendelse. Hele Magistraten blev valgt af alle Borgere ved almindelige og direkte Valg, ligeledes de Deputerede. Medlemmerne af de to Kollegier hed nu »Stadträte« og »Stadtverordnete«. Det kan bemærkes, at Raadmændene i vor By gerne lod sig titulere som „Senatorer“, men denne Betegnelse, som ogsaa Kirkebøgerne har brugt, har ingen Hjemmel. Foruden Borgmesteren var tre Raadmænd Medlemmer af Magistraten, fra 1876 fire; „Stadtverordnetekollegium“ havde 18 Medlemmer. Af de 18 Raadmænd, som Byen har haft fra 1864 til 1920 -- indtil 1914 har der kun været 10; de fleste har altsaa været meget længe i Funktion -- er de 11 født i Byen, de 5 i den nordlige Del af Hertugdømmet incl. Flensborg Amt.

M. H. t. Politisager var Byen underordnet Landraaden, som svarer til den danske Amtmand. Borgmesteren var tillige Politimester. Tilsynet med de kommunale Anliggender havde Regeringen i Slesvig.

Retsplejen gik, som vi saa, over til Domstolene. Derfor har Byen efter 1867 --1920 ikke

haft Jurister som Bysekretærer, som det har været Tilfældet indtil da. Bysekretærer var fra nu af underordnede Tjenestemænd, de tilhørte ikke længere, som det havde være Tilfældet 1760--1796 og 1802--1869, Magistraten. De gamle Skatter, som gaar meget langt tilbage, blev erstattede med en ny-Beskatningsmaade. 1885 afløste Byen sine gamle »Herren-« og »Pflichtgelder«. Ogsaa Omsætningsafgifterne af Handel, Haandværk og Næringsdrift faldt bort. I deres Sted kom den

Badstuegade 8

„Dannevirkes“ Bygning (Klosteret 9) fra Haven (1935)

preussiske Grundskat; en ny Opmaaling blev foretaget. Af nye Institutioner, som blev indrettet under tysk Styre, skal foruden Amtsretten og Landinspektørkontoret (Katasteramt) anføres følgende: Jernbanen fra Haderslev til Vojens blev aabnet for Driften 1866, Amtsbanegaarden ved Jomfrustien blev opført 1898 --1899; de mange Amtsbaner har betydet meget for Byens Handelsfolk. Da Jernbanen fra Rødekro nordpaa var lærdig, blev Studene ikke længere drevet sønderud ad Oksevejen, og derfor kunde Byens Brotold, som stammer fra Aaret 1651, ikke bortforpagtes; i den sidste Periode 1865 -- 1870 havde den aarlig indbragt 120 Mark eller 48 Daler preussisk Courant; Brotolden er altsaa opkrævet i 220 Aar.

Havnen blev uddybet indtil 5—6 m. Fjorden blev 1874 overtaget af Staten, 1905 var 15 Skibe med 1267,2 cbm. hjemmehørende i Haderslev. Samme Aar blev Havnen besøgt af 490 Sejlskibe og 47 Dampskibe med 84,168,58 cbm. Indført blev særlig Landbrugsprodukter, Kul, Koks, Tømmer, Sten, Cement og Sand.

Da Jernbanen var taget i Drift, byggedes et Posthus overfor Banegaarden; senere er en ny Poststation i Nørregade kommet til (begge er nu afhændet). 1894-5 blev et kommunalt Sygehus opført ved Christianfeldvej som Erstatning for det gamle Sygehus, som ligger bag Fattiggaarden (opført 1836--38).

Et Vandværk er anlagt 1899, et Elektricitetsværk er bygget 1901, en stor Toldbygning ved Skibbrogade 1911- 12. Af milde Stiftelser skal kun det 1896 af Ingvard Martin Clausen stiftede Catharine-Hjem nævnes.

Til de to gamle Sparekasser fra 1819 og 1856 kom fra 1875 følgende Pengeinstitutter: »Haderslev Bank«, grundlagt 1875 af dansksindede Mænd, »Haderslebener Creditbank«, stiftet samme Aar fra tysk Side, en Filial af Rigsbanken fra 1896, »Industrie- und Landmannsbank« fra 1897, »Haderslebener Kreissparkasse« fra 1902 med et stort Antal Filialer over hele Amtet, »Privatbank« fra 1904, en Filial af »Schleswig-Holsteinische

Bank« i Husum fra 1908 (1911) og endelig en Filial af »Westholsteinische Bank« fra 1914. Det var ikke Overflod af Midler — der herskede nærmest det modsatte — som avlede denne ualmindelige Talrigheid af Pengeinstitutter; Grunden er Befolkningens sammensatte Karakter og de derefter flydende Skillelinier. Det er først og fremmest Modsætningen Dansk—Tysk, som man stadig møder, naar man arbejder med Tiden efter den nationale Vækkelse, og det er ogsaa religiøse Synspunkter, som her har gjort sig gældende.

De nationale Modsætninger behersker ogsaa Foreningslivet, i Tiden mellem Krigene havde der kun været én afgjort tysk Sammenslutning: »Bürgerverein«. 1864 og de følgende Aar stiftedes en hel Del tyske Foreninger paa de forskelligste Omraader. Ogsaa nye danske Sammenslutninger kom til de bestaaende gamle Foreninger. Da de politiske Foreninger stod under Myndighedernes specielle Varetægt — den vigtigste er den 1878 stiftede Kommunalforening —, drøftedes Dagens vigtige Spørgsmaal tit i Foreninger med kulturelle Formaal, som Haderslev Sangforening (stiftet 1869) o. l.

Den omtalte Kommunalforening lod i Aarene 1902 og 1905—06 opføre »Højskolehjemmet« i Storegade med Forsamlingshus, Læsestue og Bogsamling. Det andet vigtige Samlingssted for Danskheden under tysk Styre var »Harmonien« i Gaaskærgade, som havde til Formaal at virke for folkelig Oplysning og Selskabelighed.

Medens Sammenstødet mellem dansk og tysk Kultur skabte mere Kampe og Livsspænding end en frugtbar Vekselvirkning, saaledes at Dansk- og Tysksindede næsten ikke havde selskabelige Forbindelser, var de dog begge besjælet af Kærlighed til den snæverere Hjemstavn. I Overgangstiden var det flere Gange kommet til alvorlige Sammenstød mellem de Dansksindede og andre, særlig Militæret (det 13. Dragonregiment laa i Byen indtil 1877). Det standsedes snart ved et skærpet Politiregimente; men som Aarene gik, og den danske Samling blev fastere og fastere, voksede Modsætningen til det tyske Styre og altid, naar man fra tysk Side foretog sig noget for at fremme Tyskheden, var man fra dansk Side ikke sen med Modforholdsregler. Det er den gamle Erfaring, at Tryk

Ved Møledammen 1929

avler Modtryk. Særlig haardt rantes altid Pressen, men den var ogsaa vilig til ikke blot at forsvare Danskhedens Sag, men ogsaa til at drille, hvor det lod sig gøre.

Kun paa Kirkens Omraade blev Enheden nogenlunde bevaret. Ogsaa paa et helt andet Omraade bestod et Fællesskab: Der grundlagdes 1882 et frivilligt Brandværn, som i 1897 havde 120 frivillige Medlemmer.

Midt i den materielle Udvikling, som Byen var kommet ind i i de sidste 25 Aar, kom Verdenskrigen. Fra 1888 havde Byen været Garnison for 2. Bataillon af Infanteri-Regimentet No. 84 (von Manstein); en stor Kaserne var bygget paa Byens Nørremark. Den 8. August 1914 marscherede Soldaterne med Musik til Banegaarden, ti Dage senere fik de Ilddaaben ved Tirlmont i den belgiske Provins Brabant.

I Vinteren 1918 kom Resterne af den gamle Hær tilbage; de havde kæmpet tappert imod Belgierne, Franskmandene, Englænderne, Amerikanerne og Russerne. De tre Mindesmærker, som Byens Borgere har rejst til Minde om Byens Sønner, som faldt i Verdenskrigen, staar som Bautastene paa den gamle Klosterkirkegaard, den nye Klosterkirkegaard og Gammel-Haderslev Kirkegaard (Damager).

Deres Indskrifter giver Udtryk for de Følelser, som raader indenfor vor Bys Befolkning. Paa det tyske Mindesmærke, som er rejst først, læses Ordene:

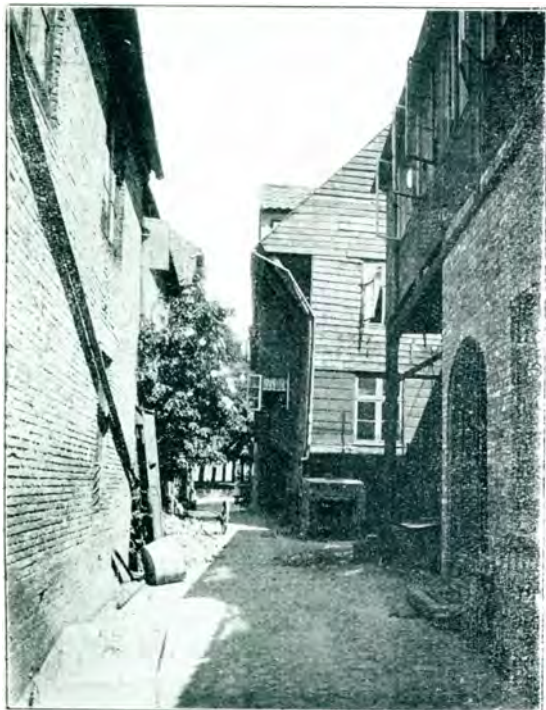
„Brüder, die besten von uns,
Im Leben und Tode die Unseren,
Liessen im Kampf wir zurück.
Zeigen wir ihrer uns wert!“ *)

Paa det danske Mindesmærke paa den nye Klosterkirkegaard staar:

„I har signet vore Dromme, I har signet dem med
Døden,
Mens vi stirred gennem Natten mod et Skar af
Morgenrøden.
Gud velsigne Eder alle, Morgenrøden saa vi flamme.
Og den prented i sin Guldkrift Eders Navne med
det samme“.

Parti fra Klosteret

Apotekergade 7 fra Gaarden

*) „Brødre, de bedste blandt os,
I Liv og i Død os saa kære,
Faldt udi Slagmarkens Kamp,
Værdig dem vise vi os“.

(Oversat af Provst emer. C. J. Petersen, Haderslev.)

Villa ved Aastrupvej med Vandtaarnet i Baggrunden (1933)

Den Modsætning, som er kommet til Orde her, genfinder vi i de Breve, som Byens Sønner har sendt hjem fra Fronten, eller paa den ene Side i de Dagbøger, som Fru Oberstløjtnant Røgind har skrevet i Haderslev under Verdenskrigen, paa den anden Side i de »Erindringsblætter der ehemaligen Mansteiner«, som er udgivet 1921—1929. — Om Tilstande i Byen under Krigen, fra Fængslingen af de danske Redaktører til Krigens Ende, med den nødvendige Rationering af næsten alt, med Smuglinger over Grænsen og megen Korruption og Usædelighed, skal der ikke skrives her; de er i frisk Minde hos alle, som har oplevet den Tid.

Efter Krigens Afslutning kom Revolutionen — et Arbejder- og Soldaterraad har været her en kort Tid —, og saa bragte Versaillestraktaten den Bestemmelse, at Befolkningen skulde stemme om, om de vilde til Danmark eller blive ved Tyskland. Den 10. Februar 1920 bragte Afgørelsen. Haderslev er den eneste By indenfor de »Sønderjydske Landsdele«, som fik dansk Flertal: 4096 stemte for Danmark, 2164 for Tyskland, dertil 1203 danske og 961 tyske Tilrejsende. Dermed begynder et nyt Afsnit i vor gamle Bys Historie. Det Ønske, som havde levet i mange Borgeres Hjerter, var gaaet i Opfyldelse.

Denne første Oversigt over Haderslev Bys Historie indtil 1920 hviler dels paa Forfatterens Værker „Haderslev i gamle Dage“ I (1926) og II (1929), og „Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte“ (1934) dels paa nye Undersøgelser i Raadstuearkivet. Billedstoffet stammer fra „Haderslev i gamle Dage“ med Undtagelse af Billederne paa Side 13 (det øverste), 22, 26, 30 (det øverste), 33, 34, 38, 40, 41, 43, 44, 45 (det øverste) og 46.

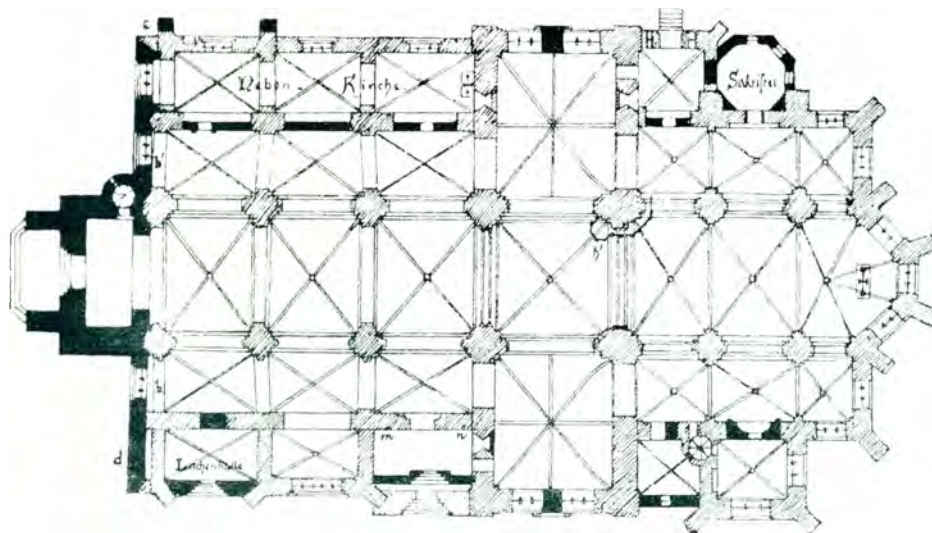

Haderslev Domkirke set fra Syd

HADERSLEV DOMKIRKE, Vor Frue Kirke, gaar i sin Kærne tilbage til det 12. Aarhundrede, da den menes at være opført paa den samme Plads, hvor tidligere en Kirkebygning af Træ havde staaet. Den byggedes af Granitsten med Bjælkeloet, men blev af Kong Erik Plovpenning sammen med Byen lagt i Aske i Aaret 1247. Umiddelbart derefter blev den opført paany af Teglsten som et treskibet Kirkerum med lave Hvælvinger. En Del Granitkvadre fra den nedbrændte Kirke ses endnu indbygget i Murene, baade i Korets Sokkel og i Sideskibets Piller. Efter at den havde staaet i to Aarhundreder, foretoges der i Tiden fra 1421-40 en gennemgribende Restaurering og Ombygning af Kirken i gotisk Stil, hvorved den fik den Skikkelse, som den nu har. Dette kostbare Byggeri var muligjort derved, at Kollegiatkapitlet, der var knyttet til Kirken, gennem Tiderne havde forstaaet at samle store Rigdomme, dels ved Kirkegæsternes Offervilje, og dels ved Køb af en Række store Gaarde i Oplandet. Først blev Koret forhøjet og udvidet, og derefter forhøjedes Langskibet for at give Plads til en Række Sidevinduer foroven og derigennem skabe et lyst og tiltalende Kirkerum. Mod Vest danndes Afslutningen af et bredt Taarn med Saddeltag, der var lidt højere end Kirkens Langskib (se Side 22).

Da selve Kirken var færdig, fortsattes Byggeriet i de følgende Aar med Opførelsen af en Række Kapeller baade paa Nord- og Sydsiden, og da Murene derefter blev nedbrudt fra disse ind til Kirken kunde man faa det Indtryk, at Kirken bestod af fem Skibe.

I de følgende Aar kaldte Vor Frue Kirke Folk fra nær og fjern til Gudstjenester, Messer og Handel med Afladsbreve, men allerede i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede blev Haderslev ligesom Viborg et af Knudepunkterne for den Lutherske Lære fra Wittenberg. Bortset fra Reformationens Indførelse synes de følgende 100 Aar at være forløbne uden større Begivenheder for Vor Frue, indtil den i 1627 for anden Gang skulde blive et Offer for Krig og Ufred. Det mægtige Taarn samt Midterskibets Nørremur var styrtet sammen. Spiret var brændende faldet ned gennem Loftet og havde antændt In-

Grundrids af Frue Kirke (1890)

ventaret, og Kirken stod tilbage som en Ruin ligesom de fleste andre Bygninger i Byen.

Christian IV. hvis Soldater havde forarsaget Branden paa deres Tilbagetog mod Nord, lod Genopbygningen af Kirken paabegynde i 1631, men da der i de følgende

Aar stadigt manglede Penge til det store Arbejde, blev det i 1635 afsluttet i Vest med en stor Bræddemur, som allerede faa Aar efter ikke længere var i Stand til at holde Regn og Sne ude.

Først under Frederik III lykkedes det i 1649 Byens Borgmestre og Raad at faa stillet Materialer til Raadighed til Kirkens Istandsættelse. 1650 fuldførtes Vestgavlen, og Aaret efter Forhallen, og Byens og Egnens Befolkning samledes nu i Bestræbelsen for at give Kirken et nyt Inventar. Den smukke Bronze-Døbefont var blevet fjernet og ført til Rendsborg, men blev paa Kongens Bud leveret tilbage, en Indsamling i flere store Byer bragte Penge til et nyt Orgel, som indviedes 1652, og Byens og Egnens Mænd og Kvinder skænkede i de følgende Aar en Mængde Gaver til Kirken, ligesom der af private blev købt Begravelser i Kirken, og i 1781 fandtes der 92 Begravelser foruden 14 Epitafier og en Række Gravfaner.

En Brand i 1769 har intet ødelagt i Domkirken, men i 1845 foretoges atter en større Restaurering, hvorved en Mængde Begravelser og Ligstene blev fjernede, medens man dog skaanede de 14 Epitafier. I Krypten under Højkoret staar endnu 36 Ligkister med de jordiske Levninger af en Række Amtmænd, Generaler, Præster og Borgmestre, der tidligere har haft deres Plads under Kirkegulvet eller i et af Sidekapellerne.

Haderslev Domkirkes Indre

De mange Gravkapeller paa Kirkens Nord- og Sydside i fordums Tid skal der have været ialt 11 — er efterhaanden for de flestes Vedkommende overgaaet til Kirken; kun to, af hvis Slægt der endnu lever Efterkommere, henstaar stadig urørte, nemlig i Kirkens sydøstlige Hjørne et Kapel, hvis Portal af sort og hvidt Marmor er omgivet af et smukt Smedejernsgitter, og i hvilket Geheimeraad, Amtmand C. H. v. Vieregge († 1740) og hans Hustru, Baronesse C. E. de Königstein († 1758), hviler i to store Marmorkister. Paa samme Side findes det andet endnu bevarede Gravkapel, tilhørende Slægten Cederfeld de Simonen. Over Døren er i 1784 opsat en Sten til Erindring om, at denne Begravelse aldrig maatte afhændes fra Stamgodset Erholm.

I Kirkens nordvestlige Hjørne ses endnu Udsmykningen med Inskription over Indgangsdøren til Amtmand von Buchwalds Gravkapel.

Ved en Restaurering af Domkirken i 1845 forsynedes den med nye Stolestader, og i 1898 blev Kalkmalerierne restaurerede, ligesom Væggene og Pillerne blev maalede i Murstensmønster. De 5 meget høje og smukke Mosaikvinduer bag Alteret, der viser Christi Lidelseshistorie fra Daaben til Opstandelsen, er fremstillet ved Brænding paa Glasværk i Sydtykland. I Kalkmalerierne i Højkorets Hvælvinger ses alle Apostlenes Billeder i hvert sit Felt omgivet af Mønstre og Friser i skønne Farver. Flere Steder i Kirken er bevaret Brudstykker af de allerældste Kalkmalerier, der ligesom søger at redde det ærværdige Kirkerums minderige Historie fra Glemsel. Langs Højkorets Væg hænger et mægtigt, guldindvirket Gobelintæppe; det er en Gave fra Frederik VII, der ofte gæstede Haderslev. Lige over for den smukt udskaarne Prædikestol, i hvis Midtfelter man ser de 11 Disciple, og som stammer fra 1636, da den blev skænket af Georg v. Ahlefeld og Hustru Margrethe Bluhmen, staar den sjældent smukke Døbefont af Klokkemalm fra 1485, som baade i Støbning og Udsmykning svarer til den, der findes i Aarhus Domkirke. Af de 14 Epitafier, der dog ikke alle er lige kunstfærdige eller smukke, stammer de fleste fra sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Paa en Pille i Højkorets søndre Side hænger et Epitafium over Generalsuperintendent Bonaventura Rehfeld († 1673) og Hustru, og lige over for dette et

Epitafium over Sognepræst Valentin Schmidt von Eisenberg († 1681)

Epitafium over Generalsuperintendent Bonaventura Rehfeld († 1673) og Hustru († 1668)

Dobefonten (1485)

Epitafium med Portræt over Pastor Valentin Schmidt von Eisenberg († 1681). Endvidere bør nævnes en Mindetavle over hendes Datter Margarita og hendes to Mænd Peter Dreyer og Paul Sass. Paa det søndre Sideskibs Ydervæg hænger nærmest Højkoret et Epitafium over Raadmand Jost Lauenstein († 1693), længere nede et over Raadets Vinskænker Oluf Schumacher († 1649), opsat 1671 af hans Søn, Borgmester, Postmester og Tolder Gottfried Schumacher. I et mindre Tværskib paa samme Side hænger et stort, udskaaret Epitafium med Gravlaggelsesmaleri som Minde over Borgmester Lorentz Knudsen († 1659) og Hustru Bodel, og længst mod Vest Epitafium over Kirke- og Hospitalsforstander Peter Jacobsen Brochmann († 1739), opsat af hans Enke Mette († 1750).

I det nordre Sideskib hænger nærmest ved Kirkens Hovedindgang et Epitafium med Portræt over Raadmand Farner Heinrich Bahnsen († 1688) og dernæst et Maleri af Domkirkens Indre før den sidste Restaurering i 1898, malet af Charlotte v. Krogh. Oven over dette er opsat en Mindetavle med Navne paa de Borgere, der faldt i Krigene 1848–50 og 1870–71. Til sidst skal nævnes et Epitafium med Portræt over Dr. Gottfried Wandling († 1667) og et Barokepitafium af Træ med Dommedagsmaleri over Raadmand Peter Müller (* 1632), hvis Dødsaar er ukendt.

I Vor Frue Sogn findes baade en dansk og en tysk Menighed med hver sin Sognepræst, men med fælles Menighedsraad. De to Menigheder har skiftevis Gudstjeneste Søndag Formiddag og Eftermiddag, ligesom hver Menighed har sit eget Menigheds- og Ungdomsarbejde.

I sin oprindelige Skikkelse siges Haderslev Domkirke at have været 30 m længere end nu, da dens Indre maaler 56,60 m; men skulde end Planerne om en Udvidelse og Forlængelse af Domkirken aldrig blive til Virkelighed, vil den dog ved sin stolte Rejsning paa Bakken i Byens Hjerter til sene Tider staa som et Monument over Haderslevs Udviklingshistorie i Krig og Fred, ligesom dens Indre ved sin storladne Skønhed altid vil være en værdig Ramme om Menighedens kirkelige Liv, og fra det uanselige Spir paa Tagets Rygning vil de fire Genforeningsklokker ringe deres skønne, samstemte Toner ud over den gamle By og dens herlige Omgivelser.

Domkirkens Vestgavl

GAMMEL HADERSLEV KIRKE — Sct. Severin — der tillige med Landsognet er blevet indlemmet i Haderslev By som Følge af Byens Udvikling og Vækst, hører sammen med Domkirken til de ældste Bygninger i Byen og menes endog at være opført omkring 75 Aar før Vor Frue, altsaa i Slutningen af det 11. Aarhundrede. Den byggedes af Granitsten og efter den Tids Byggeskik i romansk Stil med Bjælkeloft, hvilket den har bevaret indtil den Dag i Dag med Undtagelse af Koret og Taarnrummet, der har Krydshvælvinger. Oprindeligt havde Kirken intet Taarn; dette tilføjedes i den senere Middelalder og havde et lavt Tag, indtil det ved en Restaurering af Kirken i 1911–12 blev forhøjet med et anseligt Spir efter Tegning af Arkitekt Gram. Under dette Arbejde afdækkedes en Del sengotiske Kalkmalerier.

I nyere Tid er tillige opført et Vaabenhus i Syd og et Kapel paa Korets Nordside, ligesom selve Koret, der oprindeligt havde lige Afslutning, i 1911 blev udvidet med en rund Apsis. Det omtalte Vaabenhus er senere nedbrudt.

Ved den sidste Hovedrestaurering omkring 1925 ændredes Kirkens Indre betydeligt, idet Pulpituret, der tidligere hvilede paa en Række Piller, blev trukket saa meget tilbage, at det var unødvendigt at understøtte det, ligesom Midtergangens Flisegulv erstattedes af et Bræddegulv med Løber.

Baade udvendigt og i sit Indre bærer Kirken Præg af forskellige Tidens Byggeskik.

De store Vinduer, der paa den sydlige Side har faaet nogle meget smukke, farvede Ruder i Stedet for de gamle Vinduer med Jernramme, ender foroven med romanske Buer, medens Kor- og Taarnbuerne er i gotisk Stil. Stjernerhvelvingerne i Koret er i Spidsbuestil, og Hvælvingerne i Taarnrummet, der prydes af en Del gamle Kalkmalerier, er i Rundbuestil.

Prædikestolen stammer fra 1609 og viser i de 5 Midterfelter Christus og de fire Evangelister.

Alterbilledet — et moderne Krucifiks — er opsat til Erstatning for et gammelt Nadvermaleri fra Rokokotiden, som nu har faaet sin Plads i Sakristiet. Her hænger desuden et gammelt Alterbordstæppe fra 1689 samt tre Malerier af afdøde tyske Præster. De 3 af Kirkens Lysekroner blev for en Del Aar siden fundet paa Loftet over Domkirken; efter at have været i privat Eje hos Borgere i Haderslev blev de alle afstaaede til Gl. Haderslev Kirke og falder nu udmærket sammen med de ærværdige Omgivelser.

I Taarnet hænger tre Genforeningsklokker, hvis Toner er afstemt efter Byens øvrige Kirkeklokker, og i Sorg og Glæde kalder de nu Sognebørnene

Gl. Haderslev Kirke

Gl. Haderslev Kirkes Indre

fra den spredte Menighed paa begge Sider af Haderslev Dam til Gudstjeneste under Kirkens ældgamle Tag.

Gudstjenesten er dansk; dog prædikes der den første Søndag i hver Maaned paa Tysk ved Domkirkens tyske Sognepræst.

HHOSPITALSKIRKEN, der ligger som en Sidebygning vinkelret paa Hertug Hans' Hospital, er opført samtidig med dette i 1569 og i 1726 restaureret, idet Aarstallet samtidig opsattes i Smedejernsankre paa Kirkebygningens Vestgavl ud mod Gaden. Neden under dette Aarstal er imellem to Vinduer anbragt en stor Sandstenstavle med Hertug Hans' Vaaben og Inskription fra 1569. Hele Kirkefløjen blev 1912 restaureret og ombygget og tjener nu som Kirke for Vor Frue Sogns Menighed, idet Hospitalspræsten tillige er Andenpræst ved Domkirken. Kirken har Træloft med profilhøvlede Fyrrebjælker, og Prædikestolen er anbragt over Alteret i Stedet for Alterbillede.

I Kirken findes bevaret 14 smukke og fint udførte højgotiske Alabastfigurer, forestillende Frelseren, Jomfru Maria og de 12 Apostle: de stammer alle fra det 15. Aarhundrede og menes at være en Gave fra Biskop Nicolaus Wulff, oprindeligt til St. Gertrudsstiftelsen, hvorfra de saa senere er overført til Hospitalskirken. I et af Kirkens Vinduer er indsat et Glasmaleri med Hertug Hans' Vaaben fra 1569. Døbefonten er af Granit.

Gudstjenesten ved Hospitalskirken er dansk, idet der dog en Søndag om Maaned er Gudstjeneste for den tyske Frimenighed, som er dannet efter Genforeningen under Navn af Nordschleswigsche Gemeinde der evang. luth. Landeskirche Schleswig-Holsteins og nu omfatter hened 100 Familier. Den tyske Frimenighedspræst i Haderslev virker tillige som Præst for en Række ty-

Hospitalet

ske Menigheder paa Landet.

FRIMENIGHEDEN I HADERSLEV.

Efter at der i en Snes Aar havde været Frimenighed i Rødding og Bovlund samt et Par mindre Kredse vester ude, blev Tran- gen til en saadan le- vende ogsaa paa Ha- dersleveggen. Tanken opstod først i et Hjem, der havde været stærkt grebet af de Vækkel- ser, Menigheden i Rød- ding havde sine Rød- der i, nemlig den herrn- hutisk prægede piet- stiske Vækkelse i Nord- slesvig og den tilsva- rende fynske, der ved en Række Familier fra Fyn var bleven for- plantet til Nordslesvig, navnlig til Rødding- eggen. Det paagæl- dende Hjem var Gaard- ejer og Rebslager Mads Jensen i Jægerup, som derfra i en Snes Aar havde søgt sin Opbyg-

gelse i Rødding. Mads Jensen havde i sin Ungdom virket som Indre Missions Kolportør og Prædikant især paa Hadersleveggen. Han havde været levende med i den Bevægelse henimod Frimenighederne, der i Begyndelsen af Halvfemserne gjorde sig gældende mange Steder i Nordslesvig, men samtidig næret Frygt for, at den skulde løbe ud i Sandet. Han satte sig derfor i Bevægelse for Dannelse af en Frimenighed paa Hadersleveggen. Det lykkedes at samle saa stor en Kreds om denne Tanke, at Rasmus Thomsen, født i Anstet, der i 1889 var bleven Præst i Amerika, kunde kaldes hjem, og der kunde byg- ges Kirke i Haderslev. Der dannedes et „Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn“, som i Løbet af et halvt Aars Tid fik 360 Medlemmer, men nogen egentlig Menighed var ikke dermed dannet, kun en Kreds af Mennesker, der vilde støtte Thomsen i hans Virk- somhed, og for de flestes Vedkommende ogsaa vilde samles om ham som deres kriste- lige Ordfører. En egentlig Menighed dannedes først den 14. December 1899. Den be- stod af 30 Familier, der erklærede, at de helt vilde bruge ham som deres Præst.

Fra Hospitalskirken i Haderslev

Frimenighedskirken

Imidlertid var der bleven bygget Præstebolig og Kirke. Kirken var færdig i Efteraaret 1897 og skulde indvies Søndag den 24. Oktober. Den var fyldt til sidste Plads, skønt man godt nok vidste, at der ingen Gudstjeneste vilde blive holdt den Dag. I Bovlund havde de Aaret før villet tage deres nye Kirke i Brug, og det var blevet dem forbudt. Det samme vilde naturligvis ske her. Og ganske rigtigt. Da Tiden kom, var det ikke Præsten, der stod i Kordøren for at bede Indgangsbøn, men en Politibetjent med Pikkelhue paa Hovedet og Sabel ved Siden, som paa Tysk sagde, at det var forbudt at bruge Kirken, samt opfordrede Folk til at gaa. Menighedens Formand oversatte det paa Dansk, men føjede til, at Kirkeligt Samfund vilde hævde sin lovlige Ret. Baade Haderslev og Bovlund førte saa Proces i 3 Aar, to Gange op til Højesteret. Kammerretten, i Berlin og vandt endelig Sagen, fordi den Paragraf (i en Anordning udstedt af den danske Konge Christian VI 1734), som Myndighederne støttede sig paa, var bleven ophævet

af de preussiske og østerrigske Civilkommissærer i 1864, for at deres katolske, reformerte og unerte Soldater ikke kunde hindres i at bruge Kirkerne.

Med Kammerrettens Kendelse var Politiets Nederlag i denne Sag saa godt beseglet, at det ikke senere har forsøgt at hævde sit brutale Syn paa den Sag. I enkelte Frimenighedskirker vedblev det ganske vist at genere, alt hvad det kunde, bl. a. ved at overvaage Gudstjenesterne, men i Kirken i Haderslev har man ikke set en Pikkelhue siden den Dag. Menigheden kunde nu frit bruge sin Kirke. Hidindtil havde den maattet samles først i en Sidesal ved Teatret. Her blev Værten imidlertid af den Grund truet med Boykotning. Saa gik Kirkegængerne Søndag efter Søndag forbi den lukkede Kirke op til Præsteboligen for at holde Gudstjeneste i Stuerne der.

Det var en ejendommelig Forkyndelse, der lød her og senere i Kirken. Det var ikke hver Mands Sag at faa Tag i dem. Det var selvgroede Tanker, modnet under megen Modgang, der her førtes frem i aandsbaaren Tale, tit med saa dristig en Flugt over, at de, der kunde følge ham, følte det, som „naar med det vingede Ord Sjælen af By over Stjernerne for“. Men Thomsens Hu stod ikke bare til at samle en Skare Mennesker om sin Prædikestol. Hvad han først og fremmest attraaede, var at samle en *Menighed* om Herrens Indstiftelser. Derfor var det, han maatte vide, om der var en Flok, der helt vilde bruge ham som Præst. Men kun kort Tid fik han Lov til at virke i Kirken. 1903 blev han syg og døde efter et Par Aars Lidelser den 8. August 1905. Siden da har Forfatteren af nærværende været Menighedens Præst.

Da der efter Genforeningen kom danske Præster her ned, mistede Menigheden det langt overvejende Antal af sine Medlemmer, baade i By og paa Land, og de, der kom

Frimenighedskirkens Indre

til af Tilflyttere fra norden Aa, fylder kun lidt i deres Sted. Ialt bestaar Menigheden nu kun af ca. 70 Familier og enligstaaende. En Del af dem bor ret spredt, men de fleste dog i Haderslev. *Thade Petersen.*

TIL Haderslev Bys Kirker hører fire Kirkegaarde. Efter at den oprindelige Kirkegaard ved Domkirken var nedlagt, blev i 1808 Klosterkirkegaarden anlagt ved Haderslev Dam. Nu oprettes her ingen nye Gravsteder, og Begravelser finder kun Sted for Mennesker, hvis Slægtinge i Forvejen hviler her. I Løbet af de sidste Aar er de gamle, smukke Marmor- og Sandstensmonumenter blevet rensede, og hele Kirkegaarden blevet sat i en saadan Stand, at den med sine Mindesmærker for faldne Krigere fra den første slesvigske Krig og for faldne

Udsigt fra Klosterkirkegaarden ud over Haderslev Dam til Boghoved i Baggrunden.

danske og tyske Borgere i Verdenskrigen er som en historisk Mindelund, der paa Grund af sin skønne Beliggenhed ved Haderslev Dam altid vil være et Besøg værd for fremmede, som gæster Byen.

Gl. Haderslev Kirkegaard ved selve Kirken rummer ogsaa flere smukke Gravstene, af hvilke bør nævnes Mindestøtten over Politikeren, Laurids Skau († 1864), paa hvilken der staar: „Godt Navn dør aldrig. Efterslægten rejste ham denne Sten.“ Stenen ses længst til venstre paa Billedet Side 51.

Endvidere anlagdes 1856 Assistenskirkegaarden ved Aabenraavejen, hvor der er rejst et Mindesmærke for tyske Soldater, som faldt i Krigen 1864, og hvor bl. a. den kendte Fysikus P. A. Madvig († 1899) ligger begravet, samt endelig i 1874 Gl. Haderslev Assistenskirkegaard ved Damager, Syd for hvilken der findes en Mindelund for de i Verdenskrigen faldne fra Gl. Haderslev Sogn.

DEN KATOLSKE KIRKE — Mariakirken -- der er indviet til Guds Moder, Jomfru Maria, er opført i 1908. Allerede i en Række Aar forud havde den lille Menighed i Haderslev

været regelmæssigt besøgt af en katolsk Hjælpepræst fra Flensborg og holdt sine Gudstjenester i et lejet Lokale i Præstegade. 1907 blev der ansat en Præst for Menigheden, og man tog straks fat paa Arbejdet med Opførelse af egen Kirke og Præstegaard, som begge indviedes 1908. I de følgende Aar indtil 1920 betjente Præsten herfra tillige flere andre Menigheder, bl. a. i Aabenraa, hvor Gudstjenesterne holdtes i Statsskolens Festsal.

Efter Genforeningen blev den katolske Menighed og Kirke underlagt Biskoppen i Osnabrück for 1922 af Paven at blive henflyttet under den katolske Biskop i København.

Under Krigen maatte den største af Kirkens 2 Klokker afle-

Den katolskes Kirke Indre

veres til Brug for Vaabenfabrikation; men efter Genforeningen blev den erstattet med en ny, der var en Gave fra Sønderjydske Hjælpefond. Den blev støbt i Aalborg efter katolsk Skik under Overværelse af to Præster, som velsignede Materialerne og overværede hele Støbningen, og begge Kirkens Klokker er afstemt i samme Akkord som Byens øvrige Kirkeklokker, saa de kan ringe samtidig og endogsaa frembringe en smuk og velklingende Harmoni.

Den katolske Menighed har siden 1926 afholdt de offentlige Christi Legems Processioner, der første Gang fandt Sted ved Sct. Ansgars 1100 Aars Jubilæum.

Den 2. April 1928 aabnedes med Lokaler i Præstegaarden Sct. Ansgars Skole, som nu tæller 40 Børn i 2 Klasser. Undervisningen, der de tre Dage om Ugen foregaar paa Dansk og de øvrige tre Dage paa Tysk, ledes af Sognepræsten, og til Skolen er endvidere knyttet Andenpræsten samt en Lærer og en Lærerinde.

DEN EVANGELISK-LUTHERSKE FRIKIRKE er en Del af den „evangelisk-lutherske Frikirke for Sachsen og andre Lande“, hvis Historie begyndte for over 50 Aar siden. I Hessen og Sachsen er de første frikirkelige Menigheder opstaaet. Over Hannover og Hamborg bredte Bevægelsen sig og kom over Flensborg ogsaa til Haderslev, hvor den første frikirkelige Gudstjeneste blev afholdt 2. Pinsedag 1897. I de første Aar blev den lille Menighed betjent fra Hamborg, senere fra Flensborg, indtil den i 1928 fik sin egen Præst, som tillige er Præst for Menighederne i Flensborg og Løsning ved Vejle. Tillige findes der frikirkelige Menigheder i København, paa Fyn og Langeland. Frikirke betyder naturligvis ikke frisindet, men uafhængig af Staten. Lille er Menigheden, men stor Opgaven, den har sat sig. Den prædiker Evangeliet om Guds frie Naade, idet han har sendt sin Søn Jesus Christus til Verden for at frelse Syndere.

Derfor har den sat sig til Opgave at forkynde det rene Guds Ord samt at arbejde paa, at Menighedens Medlemmer lever efter det som Guds Børn.

En af Menighedens Grundlæggere var afdøde Homøopat Johs. Petersen, hvis Iver og Offervilje det skyldes, at Kirken i Sønderotting kunde bygges i 1904, idet han paatog sig den største Del af Udgifterne ved Opførelsen.

Menigheden holder offentlige Gudstjenester skiftevis paa Dansk og Tysk.

M. Th. Willkommen.

Den evangelisk-lutherske Frikirke

HADERSLEV BYS SKOLER

Katedralskolen i Haderslev

HADERSLEV KATEDRALSKOLE i Gaaskærgade Nr. 28 er en fuldstændig Almenskole med Melleskole, Realklasse og Gymnasium, klassisk-sproglig, ny-sproglig og matematisk Afdeling.

Haderslev lærde Skole har en lang -- og trang — Forhistorie at se tilbage paa. Allerede i Slutningen af det 13. Aarhundrede nævnes udtrykkelig en højere Skole i Tilknytning til Mariekirken; men om denne Skole fra den katolske Tid er vor Viden kun lille.

I Reformationstidens Kampaar indtog Haderslev som bekendt en ledende Stilling og blev et af den nye Læres vigtigste Arnesteder. Da Kirkeforbedringen var gennemført, var Universitetet og lærde Skoler nødvendige, for at brugbare Præster kunde uddannes. Københavns Universitet genoprettedes allerede 1537, og en Menneskealder senere grundlagde Hertug Hans den Ældre atter en Latinskole her i Byen, og denne Skole bestod under skiftende Kaar fra 1567 til 1848—50. Om denne Hertug Hans' Skole skal der kun siges dette, at den blev Vidne til Sønderjyllands nationale Forsømmelse uden Klage. Efterhaanden som de kongerigske Skoler blev danske af Præg og Væsen, blev Haderslev Skole en tysk Latinskole, skønt den var den eneste højere Lærestalt i den dansktalende By og i det væsentlig dansksindede Haderslev Amt. Danskheden i Sønderjylland staar ikke i Gæld til denne Skole.

Saa kom Trearskrigen, og i Eftersommeren 1850 begyndte under de lyseste Varsler en *dansk* Latinskole med en fortræffelig Lærerstab, der snart gjorde en Indsats i Son-

derjyllands nationale Genrejsning. Vi har i Behold Protokoller over „Forhandlingerne ved Lærermøderne og Prøverne i Haderslev lærde Skole efter dens Omdannelse til en dansk Skole“. Det første Møde holdtes 12. Oktober 1850. Blandt Underskriverne er Rektor S. B. Thrige, Edvard Lembcke og Johannes Fibiger. Senere møder vi Navne som Bloch, Kroyer, Grønlund, Iversen, P. Dorph, Chr. Dorph, Johansen o. fl., som har en fast og hæderlig Plads i dansk Skolehistorie. Forældrene sluttede Kreds om Skolen, hvis Elevtal hurtigt voksede, saa man faa Aar senere maatte flytte fra den gamle Skole ved Kirken til den statelige og rummelige Nybygning i Gaaskærgade. Haderslev lærde Skole syntes nu sikret for Menneskealdr.

21. November, 22. December 1863 og 6. Februar 1864 fandt de sidste bogførte Lærermøder Sted. Derefter læser vi umiddelbart efter de sidste danske Karakterer for Forberedelsesklassen „Sitzung der Lehrerkollegien nach Reorganisation der Schule am 15ten Oct. 1864“. I Mellemtiden havde Dannevirke, Dybbøl og Als og den skæbnsvangre Krigs hele Forløb overskaaret ogsaa Haderslev lærde Skoles Livstraad. I Sommerens Lob blev Thrige, Lembcke og de øvrige Medarbejdere jaget bort fra Hjem og Livsgerning, og den tyske Skole tog atter fat, dennegang under den preussiske Ørns mægtige Vinger, ikke blot som en tysksproglig Skole, præget af tysk Kultur, men ogsaa som en energisk Medarbejder i Sønderjyllands Germanisering.

Saa kom 1914 Verdenskrigens Jordrystelser og som en af demnes Følger de sønderjydske Landsdeles Genforening med Danmark efter Afstemningen den 10. Februar 1920. Den 14. Juni holdt Direktor Dr. Møller Afskedstale til Elever og Lærere, og Valdemarsdagen den 15. Juni overtoges Skolen af den danske Stat. Den 9. Juli samledes de nye danske Lærere med en Mængde af de indmeldte Elever og ikke faa Forældre paa Skolen. Dannebrog gik til Vejrs: dansk Tale og Sang lød atter med Hjemret i Thriges og Lembckes gamle Skole, der nu skulde omformes til en fuldstændig højere Almenskole efter dansk Mønster. Efter Skolens Ønske og med Undervisningsministeriets anbefaling tillagde Hans Majestæt Kongen den gamle Stiftsskole Navnet Haderslev Katedralskole. Under dette forpligtende Navn begyndte den i Eftersommeren 1920 sin Gerning med 256 Elever i den danske Statsskole. Desuden rummede den en dansk Forberedelsesskole med 208 Elever og en tysk Afviklingsskole fra IV—I med tyske Lærere og 106 Elever. Denne tyske Afdeling var færdig 1924, Forberedelsesklasserne 1926. I de snart forløbne 15 Aar har Skolen formet sig som en dansk Gymnasieskole i Lighed med Landets øvrige. Elevtallet har i de fleste Aar ligget omkring 330. Til og med 1934 er der fra Skolen dimitteret 322 Studenter og 283 Realister. —

Hovedfløjen mod Gaaskærgade er den danske Skolebygning fra 1857, der af Tyskerne udvidedes med Vestfløjen (Klasseværelser, Gymnastiksal, Festsal) omkring 1904. De øvrige Bygninger er opførte efter Genforeningen. Store Samlinger til de forskellige Faggrupper er anskaffet og Biblioteket udvidet betydeligt (ca. 15000 Bøger). Ved Skolen er der 1 Rektor, 4 Lektorer, 9 Adjunkter, 3 Mellemskolelærere, 1 Gymnastiklærer og 4 Timelærere.

K. Mortensen.

HADERSLEV OFFENTLIGE SKOLER I ÆLDRE TID

SOM Pastor Lautrup skriver i sin Kronik af Byen Haderslev, „befandt Borgerskolerne sig her som overalt i en meget ufuldkommen Forfatning, indtil en bedre Undervisnings Morgenrøde begyndte at frembryde ved Slutningen af det 18. Aarhundrede“. I en eneste Skole blev hele Byens Ungdom undervist af een Lærer, som sammen med en ofte uvidende Medhjælper maatte besørge Undervisningen. Sjældent kom Børnene i en

Haderslev ældste Skolebygning

Medvirkning af Byens og Slotsgrundens Styre skal der for Frue Sognets Skoler opføres to ny Bygninger, den ene paa Pladsen af den Sass'ske Ejendom (Klosteret), den anden i Nærheden af Gammelting. Samtidig forbydes det at indrette private Undervisnings- og Dannelsesanstalter uden Skolekollegiets Samtykke.

Dermed var man kommet Løsningen af Skolespørgsmaalet paa nært Hold. Som Navnepladerne paa de to Skoler viser, har 1830 været det egentlige Byggeaar, men de kunde først tages i Brug i Slutningen af 1831. Inden Indvielsen kunde finde Sted, havde man, efter hvad Dr. Achelis har oplyst, sikret sig Prinseparret Frederiks og Vilhelmines allernaadigste Tilladelse til, at Skolerne kom til at bære deres Navne. (Prins Frederik, den senere Kong Frederik VII., var den 1. November 1828 blevet formælet med Vilhelmine, Frederik VI.s Datter.)

Den 27. September 1831 indviedes Vilhelmineskolen og Dagen derpaa Frederiksskolen, og de to gamle Bygninger, som endnu besøges af den tysksprogede Skoleafdeling, toges i Brug, hvorved Forudsætningen for Skolepligtens Gennemførelse efter Skoleordningen af 1814 skabtes. Det varede samfulde 17 Aar, inden Rammen for den offentlige Folkeskole i Haderslev kunde dannes, et talende Bevis for Landets vanskelige økonomiske Forhold for 100 Aar siden. Den 27. og 28. September 1831 er Mærkedage i Byens Skolevæsens og derfor ogsaa i selve Byens Historie og har Krav paa at mindes.

I den øvrige Del af Byen gik de skolepligtige Børn i Gl. Haderslev Degneskole og i den ogsaa i Aaret 1831 indviede Skole ved Moltrupvej (nu Landinspektoratets Ejendom). Da imidlertid Elevantallet tog stærkt til, 1844 var det oppe paa omtrent 1000, omdannedes det gamle Militærsygehus i Vestergade (nu Værneskole) 1846 til en Skole.

Foruden deres Skolegerning havde flere af Lærerne Kirketjeneste, Læreren ved Skolen ved Moltrupvej var tillige — Graver for Frue Sognet.

Med Hensyn til Undervisningssproget bestemtes det i Skoleordningen for de tyske og danske Skoler i Byen Haderslev af 1802, at i Frue Sognets Skoler skulde Undervisningen gives i det tyske, i Sankt Severin Sognets Skoler i det danske Sprog. Og Skoleordningen af 24. Juli 1829 gentager denne Bestemmelse.

Da Forældre ofte flyttede fra et Sogn til et andet inden for Byen, var det tilladt, at Børnene for Sprogets Skyld kunde forblive i den Skole, de havde begyndt deres Undervisning i.

Ved Reskript af 12. December 1850 bestemtes, at Dansk fremtidig skulde være Undervisningssprog i Almue- og Borgerskolerne i Frue Sogn, medens det hidtil havde været udelukkende tysk. Skolekollegiet skulde iværksætte denne Forandring paa hensigtsmæssig Maade og derved navnlig drage Omsorg for, at Tysk optoges blandt de væsentlige Lære-

offentlig Skole før Aaret, der gik forud for Konfirmationen. Hvorledes skulde de ellers have kunnet faa Plads i een Skole. Flere saakaldte Vinkelskolemestre pryglede Kundskabens første Elementer i de smaa Elever, men de fleste Børn fik overhovedet ingen Undervisning.

1829 udkom der for Byen Haderslevs Borgerskoler en ny Skoleordning, som traadte i Kraft den 1. Oktober samme Aar. I denne hedder det bl. a.: Under fælles

genstande i de bemeldte Skoler. -- 1863 godkendte Ministeriet en ny Skoleplan, efter hvilken der indrettedes 6 Klasser ved hver af de to Skoler med 6 Lærere, som mod en Forhøjelse af Lønnen skulde undervise 36 Timer om Ugen. Ved Deling af de oprindelige alt for store Klasseværelser blev der sørget for de nødvendige Lokaler.

Efter Krigen 1864 anordnedes, at i Haderslev skulde Undervisnings sproget i Frue Sogn være tysk, i St. Severin Sogn dansk med den Bestemmelse, at i førstnævnte Sogn skulde Dansk og i sidstnævnte Tysk være en væsentlig Undervisningsgenstand, og at det efter Forældrenes Ønske skulde være Børnene fra det ene Sogn tilladt at søge det andet Sogns Borgerskoler for saa vidt, Pladsforholdene tillod det.

1875 indførtes ved et nyt Regulativ et fælles Skolekollegium for alle Byens Skoler. Sogneskolerne, der hidtil havde bestaaet hver for sig med eget Skolekollegium, blev trods Præsternes Modstand 1877 forenet til en ensartet kommunal Skole. Haderslev By dannede fra nu af eet Skoledistrikt med en ren Dreng- og Pigeskole, hver med 6 opadstigende Klasser og to Parallelklasser paa laveste Trin.

Desuden indrettedes der to saakaldte Halvdagsklasser med 2 Afdelinger og med 24 ugentlige Timer, hver for Børn, der paa Grund af Forældrenes sociale Forhold og efter Lærernes Skøn ikke var i Stand til at gaa regelmæssigt i Skole og ikke havde Tid til at læse deres Lektier hjemme.

Undervisnings sproget i alle Skoler var tysk, dog blev Dansk som Undervisningssprog ved Religionsundervisningen i Severinskolen bibeholdt indtil videre. Efter Forældrenes Ønske kunde Børnene ogsaa i de øvrige Skoler faa dansk Religionsundervisning, naar der kunde skaffes de nødvendige Lokaler. Denne Ordning ophørte for Frederiksskolens og Vilhelmineskolens Vedkommende 1885, men opretholdtes ved Severinskolen for Præsteseminariets Skyld.

1885 indrettedes Seminarieøvelsesskolen, som modtog omtrent 200 af Frederiksskolens Dreng.

Til Paaske 1888 ophævedes Frøken Taubers danske Privatskole for Piger, og en Del af disse Elever blev overflyttet til Vilhelmineskolen. Samme Aar ophørte den danske Sprogundervisning i Byens Skoler som overalt i Nordslesvig.

Indtil 1. Maj 1898 havde Vilhelmineskolen og Severinskolen haft fælles Leder. Efter dennes Pensionering fik hver Skole sin Leder. Der blev i en Tilbygning paa Vilhelmineskolen indrettet et nyt Klasseværelse, som toges i Brug 1900.

1903 fik Hovedlærerne ved Byens Skoler en Instruks, hvorefter de fik Titlen Rektor og en Lokalskoleinspektørs Rettigheder. Skolen kom altsaa til at staa umiddelbart under Kredsskoleinspektøren; Statens Tilsynshavende, Lokalskoleinspektionen ved Præster var altsaa afskaffet.

For at alle Frederiksskolens Klasser kunde blive samlede paa eet Sted, blev der 1904-05 paa Skolens Grund opført en Nybygning med to Klasseværelser, som med Udstyr kostede 9000 Mk.

Efter Indlemmelsen af Sønder-Otting og Dele af Ladegaard og Gammel-Haderslev

Den tyske Folkeskole i Haderslev

Sct. Severins Skole

sprængtes de gamle Skolers Rammer. Der maatte bygges. Den 17. Oktbr. 1910 indviedes en ny Pigeskole, Louiseskolen, og den 15. Februar 1911 Hertug Hans' Skole, en Drengeskole, som fik fælles Leder med Frederiksskolen.

Den 1. April 1913 indrettedes en Værneskoleklasse i Frederiksskolen.

Verdenskrigen greb naturligvis paa mange Maader forstyrrende

ind i Skolens rolige Arbejde. Saa kom Aaret 1920, der ligesom 1850 og 1864 hidførte en gennemgribende Forandring af dens indre Liv. Medens hidtil Staten havde ment at skulle bestemme Undervisningsproget, saa skabte den kongelige Forordning af 17. Juni 1920 Grundlaget for Oprettelsen af en dansk- og tysksproget Skoleafdeling i Haderslev og overlod til Forældrene selv at bestemme, i hvilket Sprog deres Børn skulde undervises. Modersmaalet kom for første Gang i Haderslev Folkeskoles 100-aarige Historie til sin Ret.

De gamle Mure staar endnu, de mosgroede Syldsten vidner om deres Ælde, men inden for Murene er der ogsaa i Løbet af de sidste Aar sket store Forandringer: Klasseværelserne er for største Delen blevet udstyret med nyt Inventar, i hver af de to Skoler er en Lærerbolig blevet omdannet til to Klasseværelser og et Lærerværelse, W. C'erne er blevet tidssvarende indrettet, og hver Skoleplads har faaet en Drikkebrønd og Læskur. Desuden er der paa Frederiksskolen blevet indrettet et Fysikværelse og et Haandarbejds-værelse.

Medens Vilhelmineskolens er omgivet af det rolige Klosterkvarter, er Frederiksskolen kommet til at ligge ved Byens Hovedfærdselsaare. Maatte Arbejdet, som det former sig inden for de gamle Mure, altid være præget af de to Skolers Beliggenhed: paa den ene Side foregaa i Stilhed, men paa den anden Side tillige staa i nøje Forbindelse med Livet, som det pulserer uden for dem.

William Nielsen.

DE KOMMUNALE SKOLER I HADERSLEV EFTER GENFORENINGEN

VED Genforeningen var Skolevæsenet i Haderslev ikke centraliseret, som Tilfældet er i det gamle Land. Der var saaledes i 1920 ikke mindre end seks Folkeskoler til Byens 14000 Indbyggere, nemlig Frederiks- og Vilhelmineskolens, der begge stammede fra Frederik VI.s Tid, Sct. Severins Skole + Skolen paa Moltrupvej, Louiseskolen, Hertug Hans' Skole og Seminarieøvelsesskolen, der alle kunde rumme een Klasserække; men Klasserne var rigtignok ikke som i danske Skoler. De var forøvrigt af forskellig Størrelse, efter som Tilgangen til Skolerne var Aar for Aar. Normalt var de beregnede paa 70 Born hver, men kunde ogsaa gaa op til 100 eller synke til det halve. Selv om det

maa indrommes, at de fire Krigsaar og Overgangsaaarene kan have bragt meget i Forfald, virker den Omstændighed, at man uden Hensyn til Antallet stopper hele Aarets Tilgang i een Klasse, ikke tiltalende paa en dansk Skolemand. Lige saa let havde man klaret Spørgsmaalet om Time- og Fagfordelingen: Skolens Leder, Rektor, læste 18 Timer i overste Klasse, og Resten af denne Klasses 30 Timer læstes af Skolens yngste Lærer, der tillige var Klasselærer i yngste Klasse, som havde 18 Timer om Ugen. Herved fik den yngre Lærer de for ham normerede 30 Timer om Ugen, medens de ældre Lærere havde henholdsvis 28 og 26 Timer om Ugen og var Klasselærere i Klasser, der havde dette Timetal. At de var Klasselærere, var ensbetydende med, at de underviste en og samme Klasse i alle Fag og overhovedet ikke kom i andre Klasser. Børnene skiftede saaledes Lærer hvert Aar.

Ved Genforeningen var der straks blevet antaget nogle Vikarer til at undervise Børnene i Dansk, men forøvrigt virkede de fleste Lærere fra den tyske Tid endnu i deres Embeder, hvorfor der straks blev oprettet en dansk Privatskole med ca. 150 Elever. Imidlertid blev der ved alle Skolerne givet Sommerferie den 3. Juli, og Opgaven var nu i saa vid Udstrækning som muligt og ad Forhandlingens Vej at indføre danske Skoleforhold baade med Hensyn til Elevtal i Klasserne og Undervisningstimal for Børn og Lærere. Den 30. Juli 1920 afholdtes der Valg til Skolekommissionen i Haderslev. Der var opstillet tre Lister: en dansk Fællesliste, der fik valgt fire Medlemmer, en tysk Liste, som fik valgt to Medlemmer, samt en socialdemokratisk Liste, som fik valgt eet Medlem. Derefter forlængedes Sommerferien, som normalt skulde have sluttet den 3. August, paa ubestemt Tid, og Borgmesteren lod omdele i alle Hjem Skemaer — trykt paa Dansk og Tysk — med Opfordring til at angive, hvor man ønskede sine Børn undervist, saa at Nyindmeldelsen altsaa foregik under de friest mulige Former. Denne Indskrivning gav det Resultat, at der til Skolerne med dansk Undervisningssprog indmeldtes ialt 1374 Elever og til Skolerne med tysk Undervisningssprog ialt 615 Elever. I Katedralskolen var endvidere indmeldt 319 skolepligtige Børn.

Efter Opfordring udarbejdede undertegnede sammen med Overlærer W. Nielsen (den tysksprogede Skoles konstituerede Leder) og Lederen af Seminariets Øvelsesskole, der baade med Hensyn til Time- og Fagfordelingen ønskede at være i saa nøje Overensstemmelse med Kommuneskolerne som muligt, et Forslag til Skoleplan og Undervisningsplan for Haderslev Kommuneskoler, der opfyldte de stillede Betingelser: ingen Forøgelse af Lærer- eller Klassetal. Timetallet for de forskellige Klasser var: 1. Kl. 18, 2. Kl. 22, 3. Kl. 24, 4. Kl. 28, 5. Kl. 32, 6. Kl. 32 og 7. Kl. 32, heri indbefattet de i Loven foreskrevne 4 Timers Undervisning i Tysk fra 4.—7. Kl. (Pigerne i 2.—7. Klasse to Timer Haandgøring foruden det nævnte Timetal). Gennemsnitsbørnetallet pr. Klasse var sat til 35 (ikke over 40 Børn i nogen Klasse), og den tidligere tyske Pige-Mellemskole („Augusta Victoriaskolen“) omdannedes til Haderslev Realskole med 36 Timers ugentlig Undervisning fra 6. Klasse og opefter og med indtil 6 Timer ugentlig i Tysk.

Fra Gaarden i Sct. Severins Skole

Hertug Hans' Skole

Denne Skole skulde give en Undervisning, der gik ud over almindelig Folkeskoleundervisning, til de flinke Elever, som egnede sig dertil, og som der ikke vilde blive Plads til i Katedralskolens Mellem-skoleklasser, og medens disse i første Linie tager Sigt paa Studentereksamen, skulde Haderslev Realskole stille mod Alm. Forberedelseseksamen, en Eksamen for det praktiske Liv og et

Maal, som selv mindre bemidlede kunde magte at føre deres Børn frem til. I Lighed med Haderslev Realskoles fire øverste Klasser indrettedes ved den tysksprogede Kommuneskole efter 5. Skoleaar „den tyske Mellem-skole“, der har fire Klasser for Piger og Drengene med videregaaende Undervisning i Tysk og Dansk og desuden i Matematik og Engelsk eller Fransk. Der betales samme Skolepenge som i de tilsvarende Klasser i Realskolen. Endelig bibeholdtes „Værneskolen“ med to Klasser for de Børn, som vilde faa for ringe Udbytte af Undervisningen sammen med andre Børn i Skolernes store Klasser.

Det næste store og vigtige Spørgsmaal for Skolekommissionen var derefter Indstilling af Lærere og Lærerinder til alle Embederne i Haderslev. Man var blevet enige om at beholde saa mange som muligt af de tidligere Lærere samt at ansætte de Vikarer, der var kommet hened og havde hjulpet Danskerne i Overgangsaaet. Af de 275 Ansøgere vedtog man i Skolekommissionen at indstille til fast Ansættelse 21 Lærere (8 havde hidtil haft fast Ansættelse, 4 været Vikarer og 9 nye, af hvilke sidste de 4 havde tysk Uddannelse) samt 17 Lærerinder (5 havde hidtil haft fast Ansættelse, 5 Vikarer og 7 nye). Endvidere indstilledes 4 Timelærere (2 med dansk og 2 med tysk Uddannelse), 1 Time-lærerinde (tysk) og 1 Vikar (dansk Lærerinde). Lærere og Lærerinder med tysk Uddannelse er selvfølgelig væsentlig ansat ved den tysksprogede Skole, selv om der gennem-gaaende er ansat et Par ved hver af de danske Skoler.

Efter at Lærerpersonalets endelige Indstilling var bragt i Orden ved et Skolekommissionsmøde den 9. September, bestemtes det, at Skoleaaet skulde begynde for Folkeskolen den 14. September og for Mellem- og Realskolen den 15. September.

Det varede ikke længe, før Børnene vænnede sig til den Orden, som raader i de danske Skoler, og man maa sige, at der er en god Naturbund i den sønderjydske Befolkning, naar man tænker paa, hvor let og hurtigt alt er faldet i Lave efter den Slaphed og Lovløshed, som Verdenskrigen og dens Følger havde bragt i alle Forhold.

Klasselokalerne i Sct. Severin Skole var meget daarlige, og før Verdenskrigen var Opførelsen af en ny Skolebygning vedtaget, men da saa Krigen kom, blev Spørgsmaalet stillet i Bero, og det blev derfor en af de første Opgaver for Skolekommissionen og Skoleudvalget under dansk Styre at opføre en ny og tidssvarende Skole paa Moltrupvej. Allerede i Slutningen af 1921 blev der taget fat paa dette Arbejde. De af Stadsbygmester Chr. Hansen udarbejdede Tegninger blev behandlet af Fælleslærerraadet og Skolekom-

Louiseskolen

missionen, Grundstenen til Bygningen blev nedlagt den 7. Juni 1923, og den 11. August 1924 blev den indviet. Det er en meget smuk og fuldt moderne Skole med 12 Klasseværelser foruden Særløkalen til Tegning, Naturfag, Haandgerning og Skolekøkken samt med en Gymnastiksal og et Sløjdlokale. Der er altsaa Plads til en dobbelt Klasserække, hvad der ogsaa bliver Børn til i Skolens naturlige Distrikt, efterhaanden som vi naar til at faa det normale Børnetal paa alle Klassetrin.

I de første Aar efter 1920 blev Antallet af indskrevne Børn stadig mindre for hvert Aar paa Grund af en tilsvarende Nedgang i Fødslernes Antal i Aarene 1915—1919. Normalt er Fødselsantallet omkring 300—320, men i 1917 var det kun paa 165, hvorfor vi i 1924 havde den laveste Indskrivning (127 Børn). Da der ingen private Skoler findes i Haderslev, faar Kommuneskolerne hele Tilgangen. Fordelingen af Børn til den dansksprogede og den tysksprogede Skole har holdt sig nogenlunde konstant, saaledes at $\frac{1}{4}$ af Bornene gaar til den tysksprogede Skole, hvilket ogsaa omtrent svarer til Fordelingen af dansksindede og tysksindede Indbyggere i Byen.

I Begyndelsen af Aaret 1924 foreslog Lærerradet ved Realskolen, at denne i Stedet for at afslutte med Alm. Forberedelseseksamen skulde omdannes til en Mellemskole med Realeksamen. Dette Forslag vedtoges i Skolekommissionen den 1. Marts 1924 og traadte i Kraft saaledes, at Præliminæreksamen afholdes sidste Gang 1927 og Mellemskoleeksamen første Gang 1928.

Efter Forslag fra Louiseskolen og Sct. Severins Skole drøftedes i Aaret 1924 Ønskeligheden af Oprettelsen af en 8. Pige Klasse, og i Skolekommissionsmødet den 2. Oktober 1924 vedtoges Fælleslærerradets Udkast til en Undervisningsplan for en saadan Klasse, — men Oprettelsen af 8. Klasse udsattes et Aar paa Grund af det ikke særligt store Børnetal, der kunde blive til den i 1925. I samme Skolekommissionsmøde vedtoges det efter Fælleslærerradets Indstilling at andrage Ministeriet om en Ændring i Skole-

planen, hvorved Fællesundervisning gradvis indførtes i alle Byens Skoler, saaledes at der begyndtes fra 1. April 1925, samt om en Ændring i Overenskomsten med Seminariets Øvelsesskole, saa at denne Skole ligeledes indførte Fællesundervisning og fremtidig modtog saavel Piger som Drengene fra et bestemt Distrikt i Byen, ligesom hver Skole efter Planen fik tildelt hvert sit bestemte Distrikt. Den hidtidige Ordning med Særundervisning maatte nødvendigvis fordyre Skolevæsenet, idet der ofte blev 3 Klasser, hvor man ved Fællesundervisning kunde nøjes med 2. Skolekommissionen skred derfor nu resolut til Indførelse af Fællesundervisning over hele Linien, og denne Ordning har saa vidt vides virket til alles Tilfredshed.

I 1924 vedtoges det i Byraadet at nedlægge Realskolens Underklasser, hvor Børnene havde betalt Skolepenge, gradvis med en Klasse om Aaret, regnet fra 1. April 1926. Samtidig behandlede Spørgsmaalet om samlet eller delt Skoletid, og en Afstemning blandt de skolesøgende Børns Hjem viste, at der for den tysksprogede Skoles Vedkommende var et overvejende Ønske om samlet Skoletid, hvilket derimod ikke var Tilfældet for den dansksprogede Skoles Vedkommende. Ved den ny Skoleplan indførtes derfor samlet Skoletid for den tysksprogede Folkeskole, medens den dansksprogede Folkeskole bibeholdt delt Skoletid.

Ved Hertug Hans' Skole fandtes der ingen Gymnastiksal, hvorfor man i 1920 havde truffet den foreløbige Ordning, at de mindre Klasser skulde nøjes med Skolestuegymnastik, medens de tre ældste Klasser skulde have Gymnastik i en i den tyske Tid opført fælles Gymnastiksal i Idrætshuset, og denne blev derfor i 1921 monteret efter dansk Mønster. Men da den ligger 20 Minutters Gang fra Hertug Hans' Skole, kunde kun Ydertimer anvendes til Gymnastik, og især efter Fællesundervisningens Indførelse blev denne Ordning ganske uholdbar, hvorfor Skolekommissionen tilsendte Byraadet en Ansøgning om Opførelse af en Gymnastiksal ved denne Skole. Af økonomiske Grunde blev Sagen lagt hen, men toges atter op i Efteraaret 1926 under Byraadets Forhandling om Nødforanstaltninger for at modarbejde Arbejdsløsheden i Byen, og samtidig drøftedes Muligheden af en yderligere Udvidelse af Skolen med flere Klasseværelser samt Haandgerningsværelse, saa at der kunde blive Plads til en fuldstændig, dobbelt Klasserække. Den af Stadsbygmester Chr. Hansen udarbejdede Tegning til Udvidelse og Ombygning ved Hertug Hans' Skole løste Opgaven paa en smuk og praktisk Maade og vandt derfor ogsaa Tilsiutning i alle Instanser, hvorefter Arbejdet udførtes i Løbet af 1927, og Indvielsen fandt Sted den 14. Januar 1928 ved en lille Festlighed paa Skolen, der nu har 11 Klasselokaler, et Haandgerningslokale, der tillige bruges som Tegnesal, et Sløjdlokale samt en dejlig stor Gymnastiksal med Omklædningsværelse og Redskabsrum. Samtidig opførtes Læskur og Cyklestald m. m., saa der nu er tilvejebragt gode og tidssvarende ydre Vilkaar for Skolens Arbejde.

Ved en fornyet Afstemning blandt de skolesøgende Børns Hjem i 1932 viste der sig afgjort Stemning for at indføre samlet Skoletid ogsaa ved de dansksprogede Skoler, saa at alle Skolerne i Haderslev By nu har udelt Skoletid.

I Aaret 1935 findes der i Haderslev ialt 8 Folkeskoler med et samlet Børnetal paa 2000, der for de enkelte Skolers Vedkommende fordeler sig saaledes:

Hertug Hans' Skole	206	Drengene og	190	Piger, ialt	396	Elever
Sct. Severins Skole	190	" -	160	" -	350	"
Værneskolen	17	" -	7	" -	24	"
Louiseskolen	158	" -	173	" -	331	"
Laur. Skaus Skole	92	" -	105	" -	197	"
Seminarieskole	131	" -	122	" -	253	"
Den tysksprogede Folkeskole	193	" -	173	" -	366	"
Den tysksprogede Mellemskole	40	" -	43	" -	83	"

Ved Skolerne er ansat 5 Overlærere, 1 Leder af Værneskolen samt 29 Lærere og 24 Lærerinder foruden nogle Vikarer.

Til Realeksamen i Marts 1935 dimitteredes ved Laur. Skaus Skolen 9 Elever og til Mellemskoleeksamen ved samme Skole 20 Elever og ved den tysksprogede Mellemskole 12 Elever.

Aug. Hansen.

Foruden de hidtil nævnte Skoler findes — som Byens eneste Privatskole — en tysk Skole paa Lembckesvej, Deutsche Höhere Schule, oprettet 1925 af Tysk Skoleforening for Nordslesvig; den har til Huse i en ret anselig Bygning, der tillige rummer et tysk Bibliotek, Ungdomshjem, Ungdomsherberge, Børnehave og Forsamlingsstuer, og som ejes af „Wohlfahrts- und Schulverein“ i Altona. Den tyske Privatskole, der ledes af Dr. Pohl, har ca. 35 Elever i to Klasser.

HADERSLEV STATSSEMINARIUM OG ØVELSESSKOLE

Af Seminarieforstander *Georg Christensen.*

OPAD Skraaningerne Nord for den gamle Del af Haderslev By ligger Seminariets efterhaanden ret store Komplex af Bygninger. Nogen streng Stil eller nogen fast Plan kan man ikke finde i Anlægget. Det er blevet til efterhaanden.

Kærnen er den hvide Bygning, der nu væsentligst er Forstanderbolig. Den har oprindelig huset en Amtsforvalter, og den har ikke været uden Fornemhed, indtil den i 1884 blev indrettet til Seminarium for 50 Seminarister, der blev flyttet herop fra Tønder.

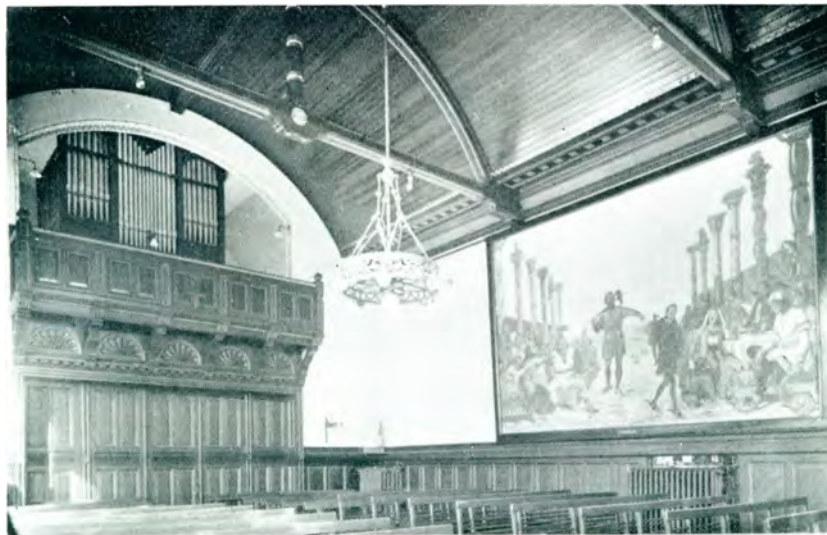
Med disse beskedne Lokaler (og Gymnastiksalen) klarede man sig til 1903, da der byggedes en Fløj til ud mod Syd. Her indrettedes der Klasser for neden og en pompøs Festsal for oven, med Orgel og Pulpitur, med tøndehvælvet Loft og kulørte Kirkeruder.

Seminariets Øvelsesskole havde til Huse nede paa Hjørnet af Laurids Skaugade og Lembckesvej. 1913 flyttedes den op til Seminariet i en ny, velindrettet Bygning, og omtrent samtidig opførtes en stor kaserneagtig Bygning lidt Nord for Skolen. Her var i tysk Tid Präparandenheim og Internat med Klasser, Læsestuer og store Sovesale for dem, der gennem en treaarig Uddannelse (fra 15de til 18de Aar i Reglen) forberedte sig til at gaa ind paa Seminariet.

Det var disse ydre Rammer, den danske Stat overtog i 1920 -- efter danske Forhold store og gode Rammer for et Seminarium. Men meget var forfaldent i Krigsaarene, og meget af det indre maatte ændres, saa Seminariets første danske Forstander, Hemming Rørdam fra Jelling, havde et meget stort Opbygningsarbejde — i alle Ordets

Haderslev Statsseminarium

Statsseminariets Festsal

Betydninger. Uden paa langt nær at være færdig kunde man dog begynde Undervisningen den 10. September 1920, og 4 Dage efter aabnede Skolen.

Der var ikke mange Elever at begynde med, men snart voksede Seminariet sig stort. Det har de fleste Aar haft saa mange, som Loven tillod det at have, d. v. s. ca. 30 i hver af sine 3 Klasser og et lignende Antal i Præparand-

klassen (som blev nedlagt, da Seminariet i 1931 gik over til den fire-aarige Uddannelse). I Aarenes Løb har Seminariets Opland udvidet sig meget betydeligt, og der kommer nu Elever fra alle Landets Egne, og de egentlige Sønderjyder udgør ikke mere end omtrent en Trediedel.

De tyskuddannede Lærere, som engang imellem kommer for at besøge deres gamle Seminarium, genkender ikke stort andet end Bygningerne. I det indre er der sket store Forandringer. Lokalernes Udstyr og Udsmykning er forskellig fra før. Der er nu engang Forskel paa tysk og dansk Smag, og det var ikke engang den bedste tyske Smag, der prægede de Klasseværelser, vi overtog. Det var Hohenzollern-Stil og Hohenzollern-Emner, der var mest fremtrædende, og ingen af Delene kunde siges at passe videre godt paa et dansk Seminarium. Vi har faaet Erstatning dels ved en Række Deposita fra Frederiksborgmuseet og Statens Museum for Kunst (mest Buster), dels ved en Gave fra Ny Carlsbergfondet, der gjorde det muligt for os at købe 65 store Fotografier med Givelser af klassisk Kunst, dansk og fremmed. Ogsaa Øvelsesskolen er blevet rigt smykket ved Ny Carlsbergfondets Hjælp, med Relieffer, med Buster af danske Personligheder, med en Kopi af et Stykke af Thorvaldsens Alexanderfrise og med en Sandstensgengivelse af Fru Marie Carl Niensens Relief: Dronning Dagmars Død.

En anden Forandring siden tysk Tid skyldes Indretningen af en Række Faglokaler. Tidligere sad Eleverne den meste Tid i deres Klasse, hvor Læreren opsøgte dem. Nu er det snarere Lærerne, der har hver sit Faglokale med et mere eller mindre fuldstændigt Udstyr af faglige Hjælpekilder, og til hvem Eleverne søger. Der er i de senere Aar indrettet Lokaler til Træsløjd og Bogbinderi (paa Skolen), til kvindelig Haandgerning, Fysik, Kemi, Geografi og et stort biologisk Laboratorium, samt Biblioteket med ca. 3000 Bind, hvor al Undervisning i dansk Sprog og Litteratur foregaar, og som staar til Elevernes Afbenyttelse hele Dagen til Kl. 11 Aften.

I vore Dage kan Seminarister ikke klare sig med at sidde hjemme og læse Lektier til næste Dag. En stor Del af deres Forberedelse maa foregaa der, hvor Bøger og Samlinger er. De skal se paa de zoologiske Præparater, der skal tales om næste Dag — de skal gøre fysiske og kemiske Forsøg, — de skal kommentere en Tekst til Dansk, eller samle Stof til Studiet af en af de verdenshistoriske Perioder, — de skal indstudere nogle Sange eller noget Musik, eller gøre en Tegning færdig, de ikke har naaet om For-

middagen, -- og nogen skal ogsaa øve sig paa et af Orglerne, til de nærmestboendes Fortvivlelse. De ældste Elever har endelig Forberedelse til Praktiktimer. Den foregaar for det meste i et Lokale paa Øvelsesskolen, hvor metodiske Fagvejledninger, alle vigtigere Skolebøger og en Mængde Anskuel. sesmateriale er samlet.

Statsseminariets Øvelsesskole

Et moderne Seminarium ligger ikke øde efter Skoletid. Tvært-

imod. Rundt om i Faglokalerne og i Biblioteket sidder altid nogen og arbejder til langt ud paa Aftenen — selv om Søndagen vil man altid træffe nogen.

En moderne Seminarist har i Virkeligheden meget at bestille. Der har i de senere Aar fundet en Omlægning af Undervisningsformen Sted i Retning af mere selvstændigt Arbejde fra Elevernes Side i Stedet for tidligere Tjders Lektielæsning. Foruden de Hjemmearbejder i Regning og Dansk Stil, man altid har haft, giver man nu ofte et Stof, som man tidligere vilde have gennemgaaet paa Klassen, for til skriftlig Behandling hjemme, idet Læreren udpeger Emnets Vanskeligheder gennem 6—7 Spørgsmaal, som Eleverne paa egen Haand skal løse. Desuden er der Aarsarbejder \circ : større selvstændigt udarbejdede Afhandlinger i praktisk talt alle Fag, saavel som i det Speciale, Eleverne kan vælge sig de to sidste Aar.

Saadanne større Arbejder indførte Haderslev for 8 Aar siden, og omtrent lige saa gamle er et Par andre Nydannelser, som først er forsøgt her: Lejrskolen og Landsby-skoleopholdet.

Lejrskolen finder Sted i Begyndelsen af II. Klasse. Med 2 Lærere drager de unge i de sidste 14 Dage af August op til en Feriekoloni ved Æbeltoft Vig. Her dyrker de Idræt, Gymnastik og Svømning og et frisk Kammeratliv, men Dagens faste Arbejdsskema indeholder desuden 6 Timers geografiske, zoologiske og botaniske Studier i Marken. Eleverne er delt i Hold, der hvert har sit Emne: Strandens eller Ferskvandssøens Vegetation og Dyreliv eller andre specielle Opgaver. De samler Materiale og gør lagttagelser paa egen Haand og bearbejder det derefter i en i Reglen rigt illustreret Rapport. En saadan samlet Arbejdstid med begrænset Emne, tilmed i frie og skønne Omgivelser, er en overordentlig frugtbar og højt skattet Arbejdsform.

En lignende Koncentration om en enkelt Ting — dobbelt velgørende paa Baggrund af det daglige Seminariearbejdes Splittethed — har vi opnaaet paa et andet Omraade.

I Slutningen af III. Klasse sendes Eleverne ud til hver sin Landsbyskole i Haderslev Amt (og den nordlige Del af Aabenraa Amt). Formaalet er, at de, der hjemme faar deres Uddannelse ved en stor, moderne udstyret Købstadsskole, ogsaa skal lære en lille, een- eller toklasset og beskedent udstyret Landsbyskole at kende, gennem 14 Dages Ophold leve sig ind i dens daglige Liv og selv, saa meget som muligt, prøve at undervise i den. Ogsaa om dette Ophold skriver Eleverne en udførlig Rapport. Seminariet kan aldrig

Statseminariets Elevhjem med Faglokaler

hvor omkring 250 af Byens Børn undervises. Da den 4-aarige Seminarieordnings udvidede Praktikundervisning var ved at sprænge Skolens daglige Arbejde, har Stat og Kommune truffet Bestemmelse om en betydelig Udvidelse af Øvelsesskolen (med en Tilbygning og en ny Gymnastiksal). Fra næste Skoleaar, 1936—37, vil Skolen have en dobbelt-rækket 5-klasset Grundskole og i Fortsættelse deraf en gaffeldelt Mellemskole, en teoretisk og en praktisk Afdeling. Det vil være en betydelig Værdiforøgelse for Praktikvejledningen og samtidig aflaste de enkelte Børneklasser meget. Hele Skolens Lærerstab omfatter Arbejdet med Seminarieelevernes praktiske Uddannelse med en levende Interesse, men det kan jo ikke skjules, at det ofte forstyrrer deres egen Undervisning.

En Øvelsesskole maa altid være en Normalskole, fordi den skal uddanne til den almindelige Folkeskole. Men det er naturligt, at den ogsaa giver Eleverne Lejlighed til at lære mere moderne Arbejdsformer at kende, saadanne, som er ved at blive almindelige i den danske Skole. De maa se den Maade, hvorpaa man uden skematisk Fagdeling beskæftiger de smaa, og hvorledes man paa lignende Maade slaar flere Fag sammen i de større Børns Komplexarbejder (f. Eks. om Haderslev, historisk, erhvervsmæssigt, socialt, geografisk, naturhistorisk — med Ekscursioner og Besøg paa forskellige Værker og Institutioner — og med Læsning derom, Beretning, Illustrering o. s. v.) — eller i de Arbejdsopgaver, 7. Klasse laver under deres 14-Dages Lejrskoleophold paa Als. For den manuelle Side af den praktiske Mellemskole er der ogsaa sørget. Der er Træsløjd og Bogbinderi for Drengene og Skolekøkken for Pigerne. Og i Sommermaanederne arbejder begge Køn lige energisk i den store Skolehave, som fornylig er blevet anlagt paa et stort Stykke Jord, skænket af Mariegaardens Ejer, lige Nord for Skolepladsen.

Det er en stor Værdi for Seminarieeleverne at have Adgang til en Skole med saa frisk og muntert et Liv og saa alsidige pædagogiske Muligheder.

Hvis man tror, at den moderne Seminarists Liv er lutter Arbejde, overdriver man dog. Foruden hvad Byen kan byde, kan han normalt hver anden Lørdag høre Foredrag eller Underholdning paa Seminariet af fremmede eller lokale Kræfter — med Kaffe bagefter. Foredrag og Fester arrangeres af Elevraadet, der vælges af Eleverne med Repræsentanter for hver Klasse.

Der er tre store Fester hvert Aar. 10. September, Seminariets Fødselsdag, spadseres der rundt om Dammen om Formiddagen og holdes der Kaffebord med Dans om Aftenen.

21. December opføres en Revy, med altid elskværdige og ofte ogsaa vittige smaa Hib til Lærere og Kammerater. Næste Dag holder ældste Seminarieklasse Juletræ for alle Skolens Børn.

Ved Fastelavnstid spilles der Komædie og holdes stort Bal.

være Lærerne og deres Hustruer taknemmelig nok for den Gæstfrihed og Forstaaelse, hvormed de nu paa ottende Aar har taget mod vore Elever. Der er knyttet mange Traade mellem Seminariet og Landsbyskolen ved disse Besøg, og de har været af overordentlig Værdi for alle Eleverne.

Den egentlige Praktikvejledning og den vigtigste Opøvelse faar Eleverne i III og IV Klasse dog paa Øvelsesskolen. Det er en almindelig 8-klasset Købstadsskole,

Et særligt Led i Seminariets Liv spiller Kollegiet, baade til daglig, til Lørdagsmøder og til Fest. I Kollegiets Dagligstue er der holdt mange Foredrag og drukket mange Kopper Kaffe.

Oprindelig var Kollegiet Präparandenheim og Internat. I dansk Tid blev det gjort til Bolig for ca. 60 mandlige Elever, hvis Bespisning var overtaget af Forstander Rørdams Hustru.

Ved Forstanderskiftet i 1926 overtog Staten Kollegiet, og ved at den oprindelige Tomands Belægning er opgivet, er der nu kun Plads til 30 Beboere.

Men mange af de Elever, der bor ude i Byen, ogsaa af de kvindelige, spiser Middag der, og alle indtager deres Frokost derovre i Spisestuen eller i Dagligstuen. Saa tændes Piben eller Cigaretten bagefter, og Dagens Aviser gribes. Der ligger nogen af alle Afskygninger og fra alle Kanter af Landet. Man kan ogsaa spille Skak eller Bordtennis eller Klaver eller Orgel (hvad dog kun er tilladt ganske bestemte Tider). I Reglen lukkes der ogsaa op for Radioen, og i hvert Fald under alle Maaltider har man københavnsk Kafémusik til Akkompagnement og kan maaske svagt forestille sig, at det er hos Wivex, man indtager Middagen.

I Mellemtimer kan Dagligstuen ogsaa benyttes til Arbejde, men normalt er den et Mødested, et Hvilested, et Studrested af en ubestemmelig, men umiskendelig stor Værdi for hele Kammeratlivet paa Seminariet. De alvorligste Diskussioner og de fortrolige Vennesamtaler finder dog Sted oppe paa Elevværelserne, naar den private Aftenkaffe er lavet paa Gasapparatet ude paa Gangen.

Resten er Privatliv, til Alarmklokken ringer Klokken 7 og kalder til Havregrød og Kaffe — og Morgensangen i Festsalen.

TEKNISK SKOLE er oprettet af Haderslev Haandværkerforening i 1920, efter at det forberedende Arbejde var gjort kort før og umiddelbart efter Genforeningen. De to første Aar havde Skolen til Huse i Kommuneskolerne; men da Tilgangen snart blev saa stor, at Vanskelighederne med Klasselokaler og Undervisningsmateriel gjorde det paakrævet at skaffe bedre Forhold for Skolen, afholdtes der 1921–22 et stort Lotteri i Byen til Fordel for Opførelse af en egen Bygning. Gevinsterne til Lotteriet var væsentlig Gaver, baade fra Borgere i Byen og i det gamle Land, ligesom en Del større Forretninger viste Sagen deres Interesse. Ved den store Velvilje, der vistes fra alle Sider, ogsaa fra Kommunen, fra Amt og Stat, indbragte Lotteriet ca. 20.000 Kr., og man tog straks fat paa at opføre den smukke

Teknisk Skole i Haderslev

Bygning paa Lembckesvej, der med sine 12 Klasseværelser og en Foredragssal danner den bedst tænkelige Ramme om de unge Haandværkeres teoretiske Uddannelse, der foruden Dansk, Skrivning og Regning omfatter Bogføring, forskellig Slags Tegning, Bøgers Brug, Samfundslære o. s. v. samt Fagundervisning for forskellige Haandværk.

Undervisningen foregaar de fem første Aftener om Ugen fra Kl. 6—8, og desuden er der i Tilknytning til Teknisk Skole oprettet en Malerdagskole de tre Vintermaaneder; denne besøges af ca. 25 unge Malersvende fra Byen og Omegnen.

Teknisk Skole administreres af et Skoleudvalg, hvis Formand, Malermester H. Carstensen, tillige er Forstander for Skolen og i Ledelsen af det daglige Arbejde støttes af Sekretæren, Kommunalærer R. R. Kjær. Til Skolen er yderligere knyttet ca. 25 Lærere, og dens Elevantal er gennemgaaende ca. 250 aarligt.

DET TYSKE BIBLIOTEK (Deutsche Bücherei) i Haderslev er oprettet i Aaret 1927 og har Lokale i det tyske Ungdomshjem (tidl. Husholdningsskolen). Fra 1920 til 1927 var det den tyske Ungdomsforening (Jugendbund), som havde indrettet en Bogsamling og paabegyndt Biblioteksarbejdet. Dette Arbejde blev nu videreført af det tyske Bibliotek, som staar i Forbindelse med det tyske Central-Bibliotek i Aabenraa. 1929 blev der udlaant 5100 Bøger til 420 Læsere, og Bogbeholdningen var paa 2100 Bind. Siden 1929 har baade Bogbeholdningen saavel som Udlaanstallene været jævnt stigende. Antallet af Bøger udgjorde i sidste Forretningsaar ca. 3800 Bind; der blev udlaant 13.700 Bøger til ca. 450 Læsere. Det tyske Bibliotek er en selvstændig Institution med en Bestyrelse paa 3 Mand, som sammen med Bibliotekaren leder Arbejdet. Det tyske Bibliotek fremskaffer efter Ønske Bøger fra ind- og udenlandske Biblioteker, ligesom der er etableret Samarbejde med det danske Central-Bibliotek. Byens aarlige Tilskud til det tyske Bibliotek udgør 1000 Kr.

HADERSLEV CENTRALBIBLIOTEK

DEN 10. November 1921 indviedes „Folkebiblioteket for Haderslev By og Amt“. Det fik Lokaler i egen, centralt beliggende Bygning, Jomfrustien 20, en 4-Etages Ejendom, hvoraf dog kun Stuen og 1. Sal optoges af Biblioteket. I Stuen indrettedes Udlaansafdelingen, paa 1. Sal en Læsestue for Børn og en for Voksne samt et Par Studieværelser.

Under tysk Styre havde det danske, boglige Arbejde været varetaget af forskellige

Foreninger, der gjorde det muligt for Befolkningen at faa Adgang til dansk Læsning. Først og fremmest maa her „Sprogforeningen“ nævnes, men Arbejdet havde desuden været fordelt paa en Række andre Foreninger, hvis Bogsamlinger ved Genforeningen overførtes til det nyoprettede Folkebibliotek og dannede den første Grundstamme i dets Virksomhed i By og paa Land. Den betydeligste Samling Bøger modtoges fra „Kommunalforeningens“ Bibliotek, der især ved den i 1910 af Fru Betty Lind, København, skænkede store Samling af historiske, biografiske og litteratur-

Fot. 1921

Bibliotekets første Udlaanslokale

historiske Værker blev en værdifuld første Hjælp ved Starten af det ny Bibliotek. Dertil kom „Harmonien“s, Haandværkerforeningens og Landboforeningens Bogsamlinger.

Opgaven var jo imidlertid ikke den blot at samle en Del Bøger sammen og opstille disse i en passende, ydre Ramme som et Slags Bogmuseum. Det gjaldt fuldt saa meget om at grundlægge et Brugsbibliotek, en In-

Centralbibliotekets nuværende Udlaanstokale

Fot. 1935

stitution, der med visse faste, aarlige Driftstilskud havde Midler til Raadighed til aarlige Nyindkøb af Bøger, og om i det hele taget at skabe et Bibliotek, svarende til den Standard, Folkebibliotekerne var naaet op paa i det øvrige Danmark.

Dette blev muligt derved, at den almindelige danske Bibliotekslovgivning ved Genforeningen ogsaa kom de sønderjydske Landsdele tilgode, og Bestemmelserne i „Biblioteksloven“ af 5. Marts 1920 gav saaledes det nyoprettede Bibliotek i Haderslev Adgang til aarlige Driftstilskud fra Staten svarende til $\frac{7}{8}$ af de faste, stedlige Tilskud til Biblioteket. Dertil kom endvidere den betydningsfulde Bestemmelse om, at Staten refunderede Biblioteket Halvdelen af dets Udgift til Bibliotekarløn.

Der dannedes en „Biblioteksforening for Haderslev By og Amt“ til at varetage Laaernes Interesser og sikre Biblioteket en vis økonomisk Støtte fra disse. Biblioteket oprettedes dog som en helt selvstændig, selvejende Institution, baseret paa de faste aarlige Bidrag fra By, Amt og Biblioteksforeningen og det deraf flydende Statstilskud i Henhold til Lovens Bestemmelser.

Bibliotekets Bestyrelse kom til at bestaa af Repræsentanter for Byraad, Amsraad og Biblioteksforeningen. Bestyrelsens første Formand var daværende Adjunkt A. Diemer, Haderslev.

Kommunelærer Vald. Lauritzen, Haderslev, havde stillet sig til Raadighed for Biblioteket i dets grundlæggende Periode og fungerede som Bibliotekar, indtil dette Spørgsmaal kunde finde sin endelige Løsning.

Den 1. April 1923 ansatte Biblioteket sin første faguddannede Bibliotekar, og Bibliotekar E. Ebstrup overtog den daglige Ledelse af Biblioteket.

I Maj Maaned 1925 overtog Lektor H. Reincke Formandsposten i Bibliotekets Bestyrelse, et Hverv han siden da har beklædt.

Fra første Begyndelse havde Biblioteket givet Befolkningen saavel i Byen som i Amtet Adgang til Laan af Bøger, og dermed var Vejen banet for hele den senere Udvikling. Fra og med Regnskabsaaret 1925--26 forhøjede Haderslev Byraad sit aarlige Tilskud fra 5000 Kr. til 12.000 Kr., og dette i Forbindelse med den stedfundne Forøgelse af Bogbestanden bevirkede, at Biblioteket pr. 1. April 1926 fik Undervisningsministeriets Anerkendelse som Centralbibliotek for Haderslev Amt under Navnet „Haderslev Centralbibliotek“.

Derved opnaaede Biblioteket et særligt Centralbibliotekstilskud udover det ordinære

Fot. 1935 Et Hjørne af Læsesalen med Tidsskriftreolen. Bag Glasvæggen ses den særlige Avis-Læsesal og et Hjørne af Udlaanet med Garderoben

Driftstilskud, og Budgettet kom op paa ca. 37.000 Kr.

En ny og mod Landet gaende Virksomhed kom nu i Gang. Havde man før koncentreret Kræfterne om i første Række at tilfredsstille Byens boglige Behov, gjaldt det nu om i langt højere Grad ogsaa at tænke paa Oplandets boglige Forsyning. Ganske vist var der rundt om i Amtet omkring 1920 oprettet en Række

selvstændige Oplands- og Sognebiblioteker, men det siger sig selv, at disse ikke bogligt set i Længden kunde magte Opgaven alene, et Samarbejde mellem Centralen og de mange større og mindre Biblioteker i Oplandet maatte i Gang, og Centralbiblioteket maatte ligeledes opfylde sine lovmæssige Forpligtelser til som Centralbibliotek at assistere de mindre Biblioteker i Amtet med Bogvalg, Indkøb, Indbinding, Katalogisering m. m.

Med Bibliotekets med Aarene stadigt voksende Virksomhed viste det sig snart, at den i 1921 lagte ydre Ramme om Arbejdet var alt for lille. Saavel manglende Plads i Udlaan og Læsesal som andre Forhold gjorde det bydende nødvendigt at finde en Løsning af Lokalespørgsmaalet. Adskillige Forslag om en Flytning af Biblioteket kom paa Tale, men Vanskeligheden ved at afhænde den i 1921 under de ret høje Konjunkturer erhvervede Ejendom og Uvilligheden til at forlade den gode Beliggenhed i Byens Centrum bevirkede, at Løsningen af Pladsspørgsmaalet alligevel tilsidst maattet søges paa Stedet.

I et Møde den 14. Maj 1927 vedtog Bestyrelsen da ved en Tilbygning til Ejendommen at anbringe Bogudlaanet og Læsesalen i en Udbygning i Gaarden og Haven. Den 21. Januar 1928 indviedes de ny Lokaler, der paa een Gang gav Biblioteket ny rummelige og lyse Publikumslokaler, Bogudlaan og Læsesal, begge med Ovenlys, og tillige muliggjorde en praktisk Udnyttelse af de gamle Lokaler, saaledes at der skaffedes Plads til et selvstændigt Børne- og Ungdomsbibliotek med egen Indgang, samt Plads til Studiekredse, Bogmagasiner og Bibliotekar-Kontor.

Da Lokalespørgsmaalet var ordnet, blev der igen Tid og Kræfter til den indre Udbygning af Arbejdet. Særlig maa her fremhæves den Indsats, der er gjort fra Centralbibliotekets Side for paa en nem og praktisk Maade at sætte selv det mindste og fjernest liggende Udlaanssted i Amtet i en fast, regelmæssig Forbindelse med Centralbiblioteket. Fra 1. April 1931 realiserede Biblioteket den allerede i 1928 fremsatte Tanke om at sætte en Bogbil i Gang, der skulde være det faste Bindeled mellem Centralen og de mange Udlaansbiblioteker i Amtet. Efter et vellykket Prøveaar fortsattes Bogbilsarbejdet med forøget Tilslutning i de følgende Aar, og Bogbilen er med sit nu paabegyndte 5. Arbejdsaar det uundværligste Led i hele den Side af Arbejdet, der vender ud mod Oplandet, idet Centralbiblioteket ved Hjælp af Bogbilen Aaret igennem staar i en levende Arbejdsforbindelse med ca. 70 Udlaanssteder spredt over Amtet.

De i Amtet værende Biblioteker har siden Oktober 1925 været samlet i en Amts-

kreds indenfor „Danmarks Biblioteksforening“ til Varetagelse af fælles Interesser. Amtskredsen omfatter i Øjeblikket foruden Centralbiblioteket følgende 25 Biblioteker: Christiansfeld, Gram og Rødding

Oplandsbiblioteker samt Sognebibliotekerne i Agerskov, Arrild, Bevtoft, Branderup, Halk, Hammelev, Hoptrup, Jels, Jægerup, Maugstrup, Nustrup, Oksenvad, Skodborg, Skrydstrup, Sommer-

sted, Tirslund, Toftlund, Vedsted, Vilstrup, Vojens, Øsby og Øster Lindet Sogne. Amtskredsens Formand er Pastor Th. Aaholm, Vojens.

I Forholdet til Skolens Arbejde har Centralbiblioteket paa forskellig Maade søgt at træde hjælpende til. Det administrerer saaledes den for Haderslev Amt dannede Skolebiblioteksforening „Vandrebogsamlingen for Haderslev Amts Folkeskoler“, hvis Stifter og Formand er den utrættelige Foregangsmand paa dette Omraade, Kommunalærer Chr. Winther, Rødding, ligesom Biblioteket har givet Lokale til den i Februar 1933 oprettede „Skolecentral for Haderslev Amt“, der har til Opgave at give Lærere, Skolekommissionsmedlemmer, Forældre og andre interesserede en Oversigt over alle Nyheder indenfor Skolebogs litteraturens Omraade. Skolecentralen omfatter tillige et pædagogisk Udlånsbibliotek og en betydelig Samling pædagogiske Tidsskrifter og søger ved skiftende Udstillinger at give Udtryk for Skolens daglige Arbejde og dets praktiske Resultater paa de forskellige Omraader.

Skolecentralen, der er den første i sin Art i Landet, er en selvstændig Institution indenfor Biblioteket med eget Budget og Bestyrelse. Dens Formand er Overlærer Olaf Petersen, Haderslev.

Kaster man et Blik tilbage paa den Udvikling, Biblioteket har gennemgaaet i de snart forløbne 14 Aar siden Oprettelsen, maa det erkendes, at det er lykkedes Bibliotekets Bestyrelse at skabe en Institution, der staar i Kontakt med alle Kredse af Befolkningen, og hvis Uundværlighed og Nytte er blevet indlysende for alle. Ikke mindst ved det for dansk Biblioteksvæsen karakteristiske Samarbejde mellem de forskellige Bibliotekstyper har det været muligt for Centralbiblioteket ved sine stærkt benyttede Laaneforbindelser med de store videnskabelige Biblioteker og en Række Fagbiblioteker at yde en værdifuld og meget paaskønnet Hjælp til de mange, for hvem Bogen er et uundværligt Arbejdsredskab i deres daglige Virksomhed.

Den katalogiserede Bogbestand i Biblioteket udgjorde pr. 31. Marts 1934 ca. 18.000 Bd. Bogudlaanet 1933—34 var 59.055 Bd., hvoraf 17.241 Bd. udlaant til Landlaanere (heraf igen 61 pCt. eller 10.590 Bd. udlaant gennem Bogbilen). Til Imødegaaelse af det Behov, der ikke kunde dækkes af Bibliotekets egen Bogbestand, fremskaffedes 919 Bd. ved Laan fra andre Biblioteker. Læsesalsbesøget udgjorde 21.520 Besøg. Antallet af indskrevne Laanere var 2.788.

Bogbilen gøres klar til Start

Fot. 1935

Indgang til Bogudlaan og Læsesal i Tilbygningen af 1928

Den almindelige Nedsikring af de offentlige Tilskud har i en Aarrække hæmmet Biblioteket betydeligt i sin Virksomhed, og Bibliotekets aarlige Boganskaffelser svarer endnu langt fra til Laanernes berettigede Forventninger. Forhaabentlig vil Biblioteket dog aldrig savne Fortalere hos de bevilgende Myndigheder og blandt Laanerne, naar det gælder om at udbygge Virksomheden i Fremtiden, saaledes at Bibliotekets betydningsfulde kulturelle Opgave kan løses paa en tilfredsstillende Maade og saaledes, at Centralbiblioteket i nogen Maade kan staa

Maal med de moderne arbejdende Folkebiblioteker i det øvrige Land.

Centralbibliotekets nuværende Bestyrelse bestaar af Lektor H. Reincke, Formand, Aamtsraadsmedlem, Borgmester N. Kjær, Christiansfeld, Kommunalærer Vald. Lauritzen, Byraadsmedlem, Bogholder P. J. Olesen, Gaardejer P. Nissen Raun, Borgmester, Landsretssagfører A. Thulstrup og Kommunalærer Chr. Winther, Rødning.

Haderslev, i April 1935.

E. Ebstrup.

HADERSLEV AMTS MUSEUM

Af Museumsdirektør *M. C. Lund.*

TAGER man fra Landsbyen Ladegaard i Hammelev Sogn med Vejen sydpaa efter Høgelund, kan man ca. 1 km Syd for Byen bøje af til venstre med en gammel Vej, der fører brat ned i den dybt nedskaarne Høgelund Dal. Nede i Dalen fører en Bro over den iltre „Vejsbek“. Alene det herlige Landskab og den dejlige Natur, man ser og møder dernede i Dalen, er Turen værd. Naar man saa har set sig rigtigt omkring dernede og nydt Naturens Skønhed, kan man begynde at søge efter „Minderne“. Naar man staar paa Broen, ser man paa Bækkens vestlige Bred en stejl Skrænt, pyntet foroven med en Række Graner, og ser man rigtig til, kan man se en gammel, næsten tilgroet Sandgrav skære sig ind i Skrænten. Det sker endnu af og til, at der hentes et Læs Sand, hvorved Graven stadig holdes lidt aaben. Gaar man ind i Graven, kan man have Held til at finde enkelte forvitrede Skaar af meget grove Kar, som fra de øverste Lag fra Skræntens Top er rullet ned i Udgravningen. Det er Skaar af Kar fra Bronzealderen, som har ligget i Jorden derude i Aartusinder.

Her stod i Aaret 1885 to Landmænd og læssede Sand paa en Vogn. Pludselig saa den ene noget blinke i Solen, da han kastede en Skovlfuld Sand op paa Vognen. Begge gav sig derefter til at se efter, om der havde været noget i Sandet, men kunde ikke opdage noget. Det varede imidlertid kun nogle faa Øjeblikke, før en ny Overraskelse kom. Som det almindelig sker, naar man graver sig ind i en Skrænt, skete det ogsaa her, at Sandet pludselig skred ned, og med Sandet kom der rullende helt oppe fra de øverste Lag en blank, skinnende, kugleformet Genstand. Mændene samlede denne Genstand op, og derved skiltes den i to Dele. Det viste sig at være to Metalkar, formet omtrent som de gamle, rundbuede Kaffekummer, man brugte for et halvt Aarhundrede

Haderslev Amts Museum

siden. Inde i Karrene, der havde været sat sammen med Mundingen imod hinanden, laa en Tærning, bestaaende af en fedtet Masse, som Mændene desværre kastede bort.

Karrene, som Folkene tog med hjem, laa saa i længere Tid upaaagtet, indtil den ene kom i Tanker om at faa undersøgt, hvad det var for et Metal, de var lavede af. Han tog dem med til Haderslev og bragte dem ind til en Guldsmed. Denne saa straks, at de bestod af rent Guld, og i en Haandevending var Rygtet om Fundet spredt ud over hele Byen.

Der boede dengang en Mand i Haderslev, der helt fra sin Barndom havde været meget stærkt interesseret i vor Landsdels Oldtid, og som i Tidens Løb havde samlet en meget stor Mængde Oldsager sammen. Det var gamle Dyr læge Schmidt, som mange af de ældre endnu vil mindes, populær og afholdt som han var i hele Befolkningen. Som ivrig Samler var han straks paa Benene, da Rygtet om Fundet naaede ud. Han tog straks ud til Ejerne og sikrede sig Fundet.

Der var imidlertid en anden Mand i Byen, der ogsaa var meget interesseret i Oldsager, det var den daværende tyske Landraad Schreiber. Han hørte ogsaa Rygtet om Fundet og tog ogsaa ud til Finderne for at faa fat paa Karrene. Da han hørte, at Dyr læge Schmidt allerede havde erhvervet dem, henvendte han sig til denne og købte dem.

Rygtet om Fundet var gennem Aviserne bleven spredt ud over Landet, og Oldsagsmuseet i Kiel havde derigennem ogsaa erfaret om dette. Som Provinsialmuseum rejste det Krav om Udlevering af Fundet paa Grundlag af Jydske Lovs Bestemmelse om Dane-fæ. Landraaden fik derfor Paalæg om at udlevere Fundet til Museet i Kiel.

Man kan saa godt forstaa, at Landraaden er blevet skuffet over, at han ikke kunde beholde Fundet. Det er en given Ting, at han ikke har kendt noget til Bestemmelserne i Jydske Lov, da han købte Karrene. Det var jo kun for det Omraade, hvor Jydske Lov gjaldt, at der eksisterede Afleveringspligt for Fund indenfor det tyske Rige, og da Guldkarrene var det første betydelige Fund, der efter 1864 var fremkommen indenfor dette Omraade, saa var Bestemmelserne hidintil slet ikke bleven bragt i Anvendelse. Den kongelige Regering i Slesvig fandt sig derfor foranlediget til, i en Bekendtgørelse i Amtsbladet under den 21. Juni 1886 „i Anledning af et Specialtilfælde“ (nemlig Guldkarfundet) at gøre opmærksom paa Bestemmelserne i Jydske Lov og paalægge enhver Pligt til at anmelde saadanne Fund.

Fra Dyr læge Schmidt ved jeg, at Oprettelsen af et Museum for Oldsager i Haderslev

Det indre af det middelalderlige Bulhus

har været et staaende Emne for Drøftelser mellem ham og Landraad Schreiber. Det var fælles Interesser, der havde knyttet den unge tyske Embedsmand og den ældre danske Dyr læge sammen. At Dyr læge Schmidt i mange Aar har syslet med Tanken om at faa oprettet et Museum i Haderslev, kan man saa godt forstaa, naar man tænker paa, at han dengang allerede i en Menneskealder ikke alene havde samlet paa Oldsager, men ogsaa i en enestaaende Grad havde sat sig ind i vor Landsdels Oldtidshistorie, en Opgave, der den Gang, da Oldtidsforskningen endnu var i sin Barndom, ikke var saa lige til. Man kan imidlertid ogsaa godt forstaa, at Landraaden har haft store Betænkkeligheder ved at komme frem med Forslag om Oprettelsen af et Museum.

Da han nu fik Paalæg om at aflevere de to Guldkar til Museet i Kiel, tog han Mod til sig og meddelte Regeringen, at det var hans Agt at faa oprettet et Museum i Haderslev, og bad om, at Guldkarrene maatte forblive her i Haderslev, indtil Kredsagen havde fattet en Beslutning desangaaende. Dette gik Regeringen ind paa, og nogen Tid efter blev Sagen forelagt Kredsagen til Afgørelse. Her blev Forslaget modtaget med den største Velvilje, idet det blev enstemmig vedtaget, og de til Oprettelsen fornødne Midler stillet til Raadighed. Den vedtagne Beslutning blev nu sendt til Regeringen til Godkendelse; men det viste sig nu, at der var begaaet en ganske ubetydelig Fejl, der bevirkede, at Godkendelsen ikke kunde gives. Indbydelsen til Kredsagens Medlemmer var udgaaet en Dag for sent, saa den foreskrevne Frist mellem Meddelelsen og Mødet ikke var overholdt. Sagen maatte saa atter forelægges Kredsagen, hvorved der opstod en foreløbig Udsættelse af hele Anliggendet. De trak sig ud til Begyndelsen af Aaret 1887, før Sagen kom i Orden. Kredsagen vedtog atter enstemmig Oprettelsen, og denne Gang var der ikke noget i Vejen med Indbydelsen, saa Beslutningen fik den foreskrevne Godkendelse.

Der var den Gang en hel Række Privatsamlere i Haderslev Amt. Den største Samling sad Dyr læge Schmidt inde med. En meget stor Samling havde Gaardejer Chr. Lund i Københoved. Mindre Samlinger ejede Provst Gottfriedsen i Nustrup, Lærer Hansen i Mastrup og Vejbygningsinspektør Fischer i Haderslev. Som Nr. 1 i det nye Museum indgik de to Guldkar, som Landraaden skænkede. Alle Privatsamlinger blev købt, og efter forholdsvis kort Tid kunde det nye Museum, der blev indrettet i et Par Værelser i Landraadsamtet, den nuværende Amtmandsgaard, aabnes for Publikum. Selvskreven som Leder af den nye Institution var naturligvis Landraadens Ven og Samlerfælle, gamle Dyr læge Schmidt, hvis store Samling dannede Kernen i Museet.

Det viste sig imidlertid, at den til Raadighed staaende Plads i Landraadsamtet ikke var tilstrækkelig, og at man maatte være forberedt paa at skaffe større og mere tidsvarende Lokaler. Tiden og Omstændighederne stillede sig i denne Retning meget gunstig. Den stærke Udvikling, der fandt Sted i Slutningen af forrige Aarhundrede, bevirkede, at der stadig føjedes nye Sager ind under Amtets Administration. Kontorerne maatte ud-

vides, og nye Kontorer indrettes, og Enden blev, at der maatte bygges en helt ny

Administrationsbygning. Her var en passende Lejlighed til ogsaa at skaffe nye og bedre Lokalteter for Museet. I Aaret 1891 opførtes saa det nye Kredshus, det nuværende Amtshus paa Hjørnet af Storegade og Jernbanegade. Her fik Museet en udmærket Plads, idet hele

Dagligstue og Køkken i Stevelthuset

Stueetagen med Undtagelse af et enkelt lille Værelse blev stillet til Raadighed. Her var det, at Museet under den gamle Dyrlægges utrættelige Flid og Dygtighed havde sin første store Blomstringstid. Gennem Gaver fra Befolkningen, gennem Undersøgelser i Marken og gennem Køb af Samlinger og enkelte Fund fyldtes det ene Skab efter det andet, saa Samlingerne efter kort Tid allerede begyndte at vække Opmærksomhed ud over de snævrere, hjemlige Grænser. Den ene Videnskabsmand efter den anden fandt Vejen til de velfyldte Skabe i Haderslev Museum, hvor ikke alene Sagerne kunde ses, men hvor der ogsaa fandtes fyldige Oplysninger til de enkelte Fund, saa godt som man paa den Tid forstod at skaffe disse til Veje. Det var en af Dyr læge Schmidts store Fortjenester, at han værdsatte Oplysningerne lige saa højt som selve Fundene, noget som i ældre Tider sjældent skete i mindre Museer.

Som for enhver anden dødelig var der imidlertid ogsaa for den gamle Dyr læge sat en Grænse for, hvor længe hans Virke skulde vare. Alleiede kort efter Aarhundredskiftet begyndte han at klage over, at Arbejdet voksede ham over Hovedet, og i Efteraaret 1905 maatte han give helt op; men da var han ogsaa 82 Aar. Paa hans Forslag blev Forfatteren af nærværende af Amtet anmodet om at overtage Ledelsen af Museet. Da jeg dengang boede i Toftlund, var Arbejdet i Museet forbunden med store Vanskeligheder, og det tog et Par Aar at faa Museet bragt i Traad med de Resultater, som Forskningen havde opnaaet.

I Efteraaret 1908 var den nye Ordning færdig, og Museet stod klar til at fortsætte sit Arbejde, saavel inden- som udendørs; men — der kom noget ganske andet —.

Som bekendt blev Landraaderne i Haderslev Amt sjelden ret længe paa Stedet. I Aaret 1908 blev Landraad Becherer forflyttet til Berlin, og i hans Sted fik vi en Søn af Hofpræsten Dryander i Berlin til Landraad. At han ikke kunde have megen Forstaaelse for Egnen og Befolkningen heroppe, kan man jo nok forstaa, ogsaa at Museet og dets Indhold for ham var en ubegribelig Ting. Han betragtede det hele som „Plunder“, d. v. s. Skrammel. Det var hans staaende Udtryk om Samlingerne, og det forklarer ogsaa den brutale Fremgangsmaade, han anvendte overfor Museet. Allerede i Sommeren 1909 manglede han Plads til Udvidelse af Kontorerne i Amtshuset, og han stillede derfor Krav om, at Museet skulde rømme sit største Værelse. Da Museet allerede før var blevet frataget to Værelser, var det ikke muligt at afgive dette Værelse, naar ikke en stor Del af Museets Samlinger skulde magasineres. Dette brød han sig imidlertid ikke om, og En-

Dagligstue i Hejsagerhuset

den blev, at en stor Del af Samlingerne blev anbragt paa Loftet oppe under Taget paa Amtshuset uden at der var den mindste Udsigt til at faa det anbragt paa en bedre egnet Plads. Aaret efter manglede han atter Plads til Kontorer, og uden at give Bestyrelsen eller Forfatteren Meddelelse, beordrede han et Par Arbejdsfolk til at rømme et Værelse i Museet i Løbet af 24 Timer. „Wo der Plunder ableibt, ist mir ganz egal“, lød hans Udtalelse den Gang. Ganske tilfældigt kom Forfatteren forbi Amtshuset, da denne Rømning var begyndt, og det lykkedes at faa alle Sagerne flyttet ind i det sidste

Værelse, som Museet endnu havde til Raadighed. Et Par større Stykker, nemlig et Par Baade havde Arbejderne allerede faaet kastet ud i Haven, hvor de blev liggende næsten hele Sommeren. Da disse Baade var Statens Ejendom og kun deponeret i Museet, fandt Forf. ingen Foranledning til at rette paa Landraadens Behandling af samme.

Aaret efter, i Sommeren 1911, blev det atter galt. Da gjorde Landraaden Fordring paa det sidste Værelse, Museet sad inde med paa Amtshuset. Museet maatte vige. Samlingerne blev nedpakkede og anbragt i forskellige Lokaler rundt omkring i Byen. Et Aars-tid derefter lejede han pludselig en Lejlighed i en Restaurationsbygning nede paa Jomfrustien, hvor han forlangte Samlingerne opstillet og gjort tilgængelig for Publikum. Dette skete, for saa vidt som Samlingerne kunde faa Plads i Lejligheden, og der stod de saa til Sommeren 1915, altsaa i rigelig 3 Aar. Besøget var i denne Tid hele 3 Personer.

I Efteraaret 1913 blev Landraad Dryander saa forflyttet til Berlin, og i hans Sted kom Baron Løw von und zu Steinfurt hertil som Landraad. Denne havde allerede været her en Tid lang som Assessor i Dryanders Tid, just i den Tid, da Museet blev fragtet ud af Amtshuset. Han var en Mand, der havde Interesse og Forstaaelse for Museet, og som havde været meget opbragt over den Behandling, Dryander havde givet dette. Det viste sig ogsaa ret snart, at hans Interesse ikke havde tabt sig i den Tid, han havde været borte fra Haderslev. Allerede i Foraaret 1914 fremkom han med Forslag til Kreds-dagen om Opførelsen af en særskilt Museumsbygning, idet han som Basis herfor valgte et Projekt, der paa Forf. Foranledning var udarbejdet allerede flere Aar i Forvejen. Forslaget vandt Bifald fra alle Sider og blev enstemmig vedtaget af Kreds-dagen.

Der blev nu sat fuld Kraft ind paa at faa Planerne udførte saa hurtigt som muligt, og allerede i Slutningen af Juli var man færdig til at begynde Opførelsen af Bygningen, eller rettere sagt, af Bygningerne, idet Planen gik ud paa, at der skulde bygges en Hovedbygning til Oldsagssamlingen, og flere gamle Bygninger skulde flyttes ind paa Museets Grundstykke, i hvilke Museets Samlinger af gammelt Husgeraad o. s. v. skulde anbringes. Ved Krigens Udbrud saa det ud til, at Arbejdet skulde gaa istaa, men heldigvis lykkedes det at undgaa en Standsning, og allerede i Eftersommeren 1915 stod foruden Hovedbygningen 4 Bygninger parat til at modtage Museets Samlinger. I Løbet af ganske kort Tid blev alt installeret, og den 17. September 1915 fandt den højtidelige Indvielse af det nye Museum Sted.

Haderslev Amts Museums Hovedopgave har siden Grundlæggelsen været at samle og bevare de Fortidsminder, som Amtet er saa ualmindelig rigt paa. Ved Erhvervelsen af private Samlinger kunde det ikke undgaas, at der ogsaa kom enkelte Stykker med, som ikke stammede fra Haderslev Amt. Ved Opstillingen i det nye Museum blev alle disse Sager sondrede, og, da det drejede sig om saakaldte uoplyste Fund, der ikke havde nogen videnskabelig Værdi, blev de anvendte som Byttemateriale eller overgivet til de Museer, i hvis Omraade de var fundet. Der er siden det nye Museums Indrettelse lagt meget stærk Vægt paa kun at faa virkelig gode, veloplyste Fund ind i Samlingerne. I Særdeleshed er det Jernalderafdelingen, der i Aarene efter Genforeningen har været i rivende Udvikling. Det er gaaet saadan, at den store Sal, der rummer Jernalderafdelingen, som ved Overgangen stod med ganske faa Skabe, og som tilmed for største Delen var tomme, nu er fyldt til sidste Plads, saa vi maa se os om for at skaffe Plads til nye Ting i et andet Lokale. Dette kan ogsaa lade sig gøre, idet Broncealderafdelingen faar Halvdelen af Stenaldersalen, og Værelset, hvor Broncesagerne hidindtil var anbragt, tages med ind til Jernalderen. Paa denne Maade kan vi hjælpe os igennem en Tid endnu, og skulde det saa endelig blive rigtig galt, saa har vi den Udvej at tage Stueetagen, der rummer Kustodebolig, Foredragssal og Kontor, med ind til Samlingerne. En saadan Ordning er forudset ved Bygningens Opførelse.

Skilt fra Hovedbygningen ved et forsvarligt Gitter, bestaaende af gamle Grænsesten, forbunden med en solid Jernkæde, og ved en Afsats i Terrænet ligger Museets anden Afdeling, de gamle Huse med deres Udstyr. Den første lille Bygning er et Bulhus, stammende fra Gaarden Bortskov i Vilstrup Sogn. I Huset er indrettet en landlig Bolig, som den efter alt at dømme, har været indrettet i Reformationstiden her paa Egnen. Boligen omfatter en lille Forstue, en Opholdsstue med Arne i Stuens Midte og med Lyre over Arnen, samt et lille Rum bag ved Forstuen, den saakaldte Kløve. Det er endnu ikke lykkedes at fremskaffe hele Inventaret til dette lille Hus, saa grundigt er alt fra denne Tid forsvundet.

Det næste Hus er Stuehuset fra en forhenværende Fæstegaard i Stevelt i Øsby Sogn. Dette Hus, der allerede blev erhvervet i Aaret 1911, er fuldstændig originalt fra den ene Ende til den anden, kun den murede Skorsten med aaben Arne i Køkkenet og med Bilægger i Dagligstuen samt med en saakaldt Maltkølle paa Loftet maatte fornyes, da den ikke lod sig flytte. Endvidere maatte en Del af Panelet i Pidselen fornyes, da det var bortraadnet. Dette Hus stammer oprindeligt fra det 17. Aarhundredes første Halvdel, men er bleven ombygget i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Ser man rigtig til, finder man her den samme Rumfordeling som i det foregaaende Hus, Forstuen med den bagved liggende Kløv, Opholdsstuen med Bilægger i Stedet for den aabne Arne midt paa Gulvet. Huset er blevet forlænget i begge Ender. Mod Vest er tilføjet Pidselen, og mod Øst Køkkenet og Bryggers. Husets Inventar, som ikke oprindeligt tilhører dette, er det sædvanlige, der forhen fandtes i enhver Bondegaard; ikke en bestemt Stilretning, men en broget Blanding af Gammelt og Nyt, som det fremstod ved Arv fra Forældre og Bedsteforældre og ved nye Anskaffelser ved Bryllup og Fest.

Den tredje Bygning i Rækken er den store Bulhuslade fra Øsby Præstegaard. Denne blev i Aaret 1911 solgt paa Auktion til Nedbrydning. Materialet blev kørt herind til Haderslev og magasineret. „Anno 1620 den 28. Junii af H. Anders Bramsen opbyggt“, melder en Indskrift paa en Dørhammer midt paa Laden. I over 300 Aar har den altsaa trodset Tidens Tand, og den kan saamænd staa mere end 300 Aar endnu, blot den bliver plejet rigtigt. Træet er endnu saa fast, at det er umuligt at slaa et Tretommersøm ind i det. I denne Lade er opstillet Landmandens Agerbrugsredskaber og Inventar, som det brugtes i vore Bedsteforældres Tid.

Gaardparthi fra Friluftsmuseet. I Midten Bulhuset, til højre Øsbylæden

Det sidste Hus er en nøjagtig Kopi af Stuehuset til den gamle Hejsagergaard i Halk Sogn. Denne Gaard er forlængst forsvunden, kun Stuehuset stod endnu for nogle Aar siden, rigtignok helt ombygget indvendig, da det var indrettet til Arbejderboliger. Udvendig var den gamle Bindingsværksbygning endnu dengang nogenlunde bevaret, men desværre saa medtaget, at det var en Umulighed at flytte den ind til Museet. Vi maatte derfor nøjes med at kopiere hele Huset for paa denne Maade at bevare en af de ejendommelige adelige Gaarde, der i Slutningen af det 16. Aarhundrede opkøbtes af Frederik II. Gaarden ejedes dengang af Søstrene Magdalene og Margrethe Emmiksen og tilskødedes Kongen den 30. Maj 1583. Stuehuset, der sikkert er opført i første Halvdel af det 17. Aarhundrede, har oprindelig været en usædvanlig smuk Bygning med en frempringende pragtfuld Gavlfraaksel paa Midten. Indvendig har alle Skillevægge sikkert været Træpanel med Alkover og indbyggede Skabe. Ved Genfremstillingen er Skillevæggene bleven fremstillet massive; men det er Meningen, at disse senere skal erstattes med Panelvægge. I og for sig er Huset endnu slet ikke indrettet, som det skal være. Det tjener foreløbig som Magasin for Sager, der ikke er Plads til andre Steder.

Til sidst har vi saa endnu Stubmøllen fra Rangstrup i Agerskov Sogn. Der findes foruden denne endnu kun to Stubmøller i Nordslesvig, een i Uldal og een i Saksborg ved Burkal i Tønder Amt. Møllen er flyttet ind til Museet efter Genforeningen. Den har ialt 3 Kværne, en Kværn til Brødkorn i den øverste Etage og en Skørtkværn i den nederste Etage. Her findes ogsaa en Pillekværn til Gryn.

Saa vidt er vi naaet med denne anden Afdeling ved Museet, og foreløbig staar denne fuldstændig stille. Vel kan der af og til erhverves enkelte Sager til Udstyr i kommende Huse, og der er allerede samlet og magasineret saa meget, at vi er i Stand til at udstyre en Gaard mere; men selve Gaarden maa vi give Afkald paa, indtil Tiden og Omstændighederne stiller sig saadan, at de kulturelle Arbejder, der for Tiden lider under

Krisens Tryk, atter kan optages i fuldt Omfang. Nu for Tiden er det en absolut Nødvendighed, at alle de til Raadighed staaende Midler anvendes til at redde saa meget, som det er muligt fra de Højtømter og Gravpladser, der paa Grund af det økonomiske Tryk, der hviler over Landet, er i Fare. Hvor mange Højtømter bliver der ikke gennemgravet for Tiden for at fremskaffe Sten, der altid kan bringe Penge til Huse. Hvor mange Grusgrave bliver ikke intensivt udnyttet i samme Øjemed. Og hvem kan fortænke Landmanden i, at han søger at skaffe sig en haardt tiltrængt Indtægt ved at fremskaffe Sten fra sin Ejendom? Noget vil der jo altid blive ødelagt ved saadanne Arbejder; men i det store og hele maa vi være glad for, at Befolkningen holder Museet saa godt underrettet om, hvad der stødes paa ved Gravninger efter Sten og ogsaa ved den intensivere Dyrkning af Jorden. Det er mange og videnskabeligt set værdifulde Fund, der i de sidste Aar er bleven fremdraget af Jordens Skød her i Amtet. Jeg behøver jo blot at minde om Egekisten fra Jels, Elsdyrgeviret fra Stokkerhoved, Jernalderbrønden fra Over Jerstal og den store Stenaldergravplads under jævn Mark i Harreby med sit enestaaende Lerkar. Det er Fund, der til Stadighed vil vække Opmærksomhed, naar de er opstillet i Museet. Det er ogsaa dem, der giver os en Anelse om, hvilke Skatte der endnu ligger gemt i vor hjemlige Jord; men det er ogsaa dem, der til Stadighed minder os om den Pligt, der paahviler et Oldtids-Museum, altid at være parat til at gribe ind, naar Fædrearv er i Fare.

HADERSLEV GARNISON

Af Kaptajn A. J. C. Gandil.

ALLEREDE i Aaret 1680 fik Haderslev Garnison. Denne bestod lige til 1842 af Rytteri. Styrken varierede mellem 1—5 Eskadroner. Haderslev første Garnison var det slesvigske nationale Rytterregiment. Regimentet, der senere blev det i 1932 nedlagte 3. Dragonregiment i Aarhus, forlod dog atter Haderslev i 1681.

Først 1720 faar Haderslev igen en Periode med Garnison, idet det Ahlefeldske Kyrasserregiment, eller som det senere kaldes det Holsteenske Lansenerregiment fra 1720—22 og 1734—36 garnisonerede i Byen med 2 Eskadroner.

Fra 1742—43 ligger det Oldenborgske Kyrasserregiment i Haderslev.

Dette Regiment afløses 1743 af 1. Jydske Rytterregiment, der efter 1747 at have ændret Navnet til Sjællandske Kyrasserregiment i 1756 forlader Haderslev.

1763—72 faar Jydske gew. Dragonregiment (senere 5. Dragonregiment) Garnison i Haderslev, og endelig 1772 vender det Holsteenske Lansenerregiment tilbage til Byen for at forblive her, til det opløses i Aaret 1842. Dette Regiments Mandskab bestod til 1816 af Nørrejyder, men efter 1816 blev Mandskabet udskrevet i Holsten.

Fra dette Regiment findes endnu nogle Minder i Haderslev, nemlig det gamle Ridehus, Gadenavnet Lansenervej og paa Museet et Par gamle Sørgefaner, der i Frue Kirke har vejlet over 2 Officerers Grave.

Regimentet havde Eksercerplads paa Naffet og paa Starup Hede.

Det Holsteenske Lansenerregiment havde Eksercerskole i det nuværende Storegade 6. Huset bar en Tavle med Indskriften: *Militær Skoole for Det holsteenske Rytterregiment 1798.*

Denne Tavle findes nu paa Amtstuen.

Da Regimentet den 1. Juni 1842 blev nedlagt, forløb der en lang Tid, før Haderslev atter skulde blive dansk Garnisonsby.

Efter Krigen 1864 gik der en Del Aar, inden Tyskerne i 1886 oprettede Garnison i

Kasernen

Byen. Det blev II. Bataillon af det 84. Infanteriregiment, der blev garnisoneret i Haderslev, og samtidig havde man opført den nuværende Kasernebygning.

Men Tiden gik, Verdenskrigen for som et Uvejr over Landene, og mangen en Sønderjyde maatte lade Livet under fremmed Fane for en fremmed Sag.

Endelig den 5. Maj 1920 holdt danske Soldater paany deres Indtog i Haderslev. Forinden havde Byen haft en kortvarig ny Garnison, idet et Kompagni af den franske 22. Alpejægerbataillon under Afstemningen laa indkvarteret paa Kasernen.

Den 5. Maj 1920 blev den store Dag, da den danske Soldat atter indgik i Bybilledet.

De danske Tropper, der 1920 besatte Sønderjylland, bestod af det oprettede Sønderjydske Kommandos I. og II. Bataillon under Oberst, senere Generalmajor Moltke.

Den første Garnison i 1920 bestod af II. B.s 2. Komp. under Kaptajn, senere Oberstløjtnant O. Laage-Thomsen. Denne var Garnisonskommandant til Efteraaret 1920, da han afløstes af Kaptajn, senere Oberstløjtnant V. Stilling, der i Foraaret 1921 afløstes af Kaptajn, senere Oberstløjtnant H. E. Christensen.

Ved Hærordningen 1922 blev 2. Regiment forlagt til Sønderjylland, og i April 1923 blev Sønderjydske Kommando opløst, og Haderslev fik den gamle Helsingør-Bataillon, 3. Bataillon, som Garnison. Chef for Bataillon og Garnisonskommandant blev Oberstløjtnant S. V. L. Ortved. Samtidig blev 22. Bataillon, der ved Hærordningen blev Reservebataillon, garnisoneret i Haderslev. Bataillonens Chef var Oberstløjtnant Fritz Lund.

Efter at Oberstløjtnant Ortved havde taget sin Afsked, blev i 1929 Oberstløjtnant F. C. Essemann Chef for 3. Bataillon. Ved Oberstløjtnant Essemanns Udnævnelse til Oberst blev Oberstløjtnant E. C. Wøhlk Chef for 3. Bataillon.

Ved den i 1932 vedtagne Hærordning blev Haderslev Garnison stærkt forøget.

13. Bataillon fra Viborg blev forlagt til Byen og underlagt 2. Regiment. Regimentschefen fik Garnison i Haderslev i Stedet for som før i Sønderborg, og Regimentets Skytskompagni kom ligeledes til Haderslev.

13. Bataillon er en i Sønderjylland gammel Afdeling. Siden den i 1778 blev oprettet

under Navn af det fyenske Infanteri-Regiment, havde den Garnison i Byen Slesvig til 1842. 1785 fik den Navnet Slesvigske Infanteri-Regiment. Mandskabet blev til at begynde med udskrevet fra Haderslev og Vejle Amter, senere fra det sydlige Slesvig.

Bataillonen har en anden Tilknytning til Haderslev, idet den den 30. Juni i 1848 havde en mindre Fægtning ved Bjerning N. f. Haderslev. Bataillonen blev her omgaaet af Fjenden, da den var under Tilbagegang fra Moltrup, og maatte slaa sig igennem.

En af de faldne ligger begravet paa Bjerning Kirkegaard.

22. Bataillon forblev vel i Byen, men blev en Forstærkningsbataillon, hvilket vil sige, at den ikke mere i Fredstid har Mandskab til Tjeneste.

Regimentets fortræffelige Musikkorps kom desværre ikke til Haderslev, men maatte dele Skæbne med Hærens øvrige Musikkorps, der nedlagdes ved Hærordningen af 1932.

Den ny Regimentschef i Haderslev blev Oberst O. H. Permin. Da denne i 1934 blev Chef for Fodfolkets Kornetskole paa Kronborg, blev Oberst Essemann atter Garnisonskommandant i Haderslev, idet han blev forflyttet fra 7. Regiment i Fredericia til Chef for 2. Regiment.

Samme Aar blev Haderslev Garnison yderligere forøget med et motoriseret Batteri, der benævnes Batteriet i Haderslev. Batteriets nuværende Chef er Kaptajn C. P. Kryssing. I den Anledning blev Kasernen udvidet med en Bygning paa Kasernepladsen til Artilleriets Kanoner og Vogne. Haderslev har saaledes faaet en betydelig Garnison, og da de to Liniebatailloner og Batteriet har Mandskab Sommer og Vinter, og Jydske Division, om Vinteren opretter Divisions-Korporalskole med ca. 100 Elever i Byen, har det ikke undladt at sætte sit Præg paa Haderslev. Garnisonens Mandskab udskrives for Størstedelen fra Sønderjylland og fra de jyske Vestkystegne.

Befalingsmænd og Mandskab har fra den første Dag følt sig i god Kontakt med Byens Borgere, hvilket særligt mærkes paa den Interesse, der altid fra Borgerne vises Garnisonen og ikke mindst ved den aarlige Idrætsfest, hvor Soldaternes Forældre og andre paarørende og Byens Borgere indbydes til at overvære en Opvisning, hvor Rekrutterne demonstrerer deres Standpunkt i Idræt, Vaabenbrug og andre militære Færdigheder. Festen slutter med en fælles Sammenkomst i Garnisonens Gymnastiksal, der er Byens største Lokale. Her holdtes ogsaa i 1933 det store nationale Haderslevmøde.

I Haderslev er oprettet en Afdeling af 2. Regiments Soldaterforening, hvis nuværende Formand er Kriminalbetjent K. J. Balling.

Stødende op til Kasernepladsen har K. F. U. M. et af Soldaterne meget besøgt Soldaterhjem.

Af militære Øvelsespladser har Garnisonen Starup Hede, der saaledes fra gammel Tid har tjent til dette Formaal. Denne Plads bliver dog nu i 1935 afløst af en ny Eksercerplads N. f. Kasernen.

Skydebaner findes i Vesterskov, og et udmærket Terrain til feltmæssige Skydninger findes i Terrainet om Halk.

Garnisonens nuværende Bataillonschefer er: Oberstløjtnant H. Elmgreen, Chef for 3. Bataillon, Oberstløjtnant H. C. Hansgaard, Chef for 13. Bataillon. Chef for 2. Regiments Skytskompagni er Kaptajn C. O. Schlichtkrull. Chef for 22. Bataillon er Oberstløjtnant M. J. R. Thygesen-Nim.

ETATERNE I HADERSLEV

HADERSLEV POSTKONTOR

HADERSLEV POSTKONTOR blev oprettet i Aaret 1649. Ved denne Tid førte det danske Postvæsen en hensygnende Tilværelse, der først ændredes, efter at Kong Frederik III havde overdraget Paul Klingenberg Ledelsen af Postvæsenet for et Tidsrum af 30 Aar fra 16. Juli 1653 at regne.

Efter en under 30. November 1653 udgivet Forordning om Postbudene over Danmark og Norge, oprettedes „Ridende Post“ fra København over Korsør—Nyborg—Odense Assens—*Haderslev* til Hamburg 2 Gange ugentlig i hver Retning.

Tillige oprettedes 2 „agende Poster“ med Udgangspunkt fra Haderslev, begge en Gang ugentlig. Den ene gik over Kolding, Vejle, Horsens, Aarhus, Randers, Viborg til Aalborg, medens den anden gik over Ribe og Varde til Ringkøbing.

Hvorledes Postgangen herefter har udviklet sig i Tidens Løb, tillader Pladsen ikke nærmere Udvikling af.

Da Jernbanerne kom, forsvandt Posterne af Landevejene. Haderslev blev ved Anlægget af Hovedbanen gennem Sønderjylland sat lidt i Baggrunden, idet denne Bane ikke kom til at berøre Købstæderne, men disse forbandtes med Hovedbanen ved Stikbaner. Den 2. Maj 1866 aabnedes Sidebanen Haderslev—Vojens.

I Tiden mellem 1899 og 1905 byggedes de 5 Haderslev Amtsbaner, der alle er blevet benyttet til Postbefordring. I 1932 og 1933 nedlagdes Banerne til Christiansfeld og Skodborg og erstattedes med Rutebiler.

Foruden ad Statsbanelinien befordres Posten til og fra Haderslev nu ad 3 Amtsbanelinier og 7 Rutebillinier.

Postkontoret har fra dets Oprettelse til Dato haft følgende Postmestre:

Den første Postmester var Vinhandler Gottfried Schumacher, der indehavde Embedet fra 3. Juli 1649 til sin Død 1677. Han var Fætter til Griffenfeld og blev tillige Borgmester

og Tolder. Hans Enke

ægtede Arendt Brun,

der overtog Embedet

19. Marts 1677—1701.

Derefter følger Johan

Wemminghausen 28.

Januar 1701—1726,

Gotfried Andreas

Schumacher 5. August

1726—1733, Johan

Gottlieb Ludevig Ok-

ttober 1733—1734,

Ernst Wilhelm Schim-

mel (Lakaj hos Arve-

prinsesse Charlotte

Amalie) 24. April 1734

—1742, Jürgen Bang

Haderslev Postkontor

(tjent i Kongens Sølvkammer) 17. August 1742—1752, Christian Brorson (Overvisitør i Bergen) 10. Juli 1752—1777, Andreas Thorup December 1777--1788, da han ved kgl. Resolution af 17. Februar fik Tilladelse til at afstaa Embedet til Amtsstuefuldmægtig Knud Petersen, der fik Bestalling 7. Marts 1788--1820, Student Peter Georg Petersen (foregaaendes Søn) blev mod at betale Faderens Skyld til Postvæsenet konstitueret 30. Maj 1820 og udnævnt til Postmester fra 1. Januar 1833 til sin Død 28. Maj 1847, hvorefter Embedet overdroges til Fuldmægtig ved Postkontoret Nicolaj Nissen, der ved Krigens Udbrud i 1848 blev fordrevet fra Embedet, hvorefter Hans Jürgens overtog det indtil 17. Juli 1850, da Nissen atter indsattes og fik Udnævnelse til Postmester 16. Juni 1851. Ved Hertugdømmernes Afstaaelse i 1864 overgik Nissen til tysk Tjeneste som Postmester fra 1864—1867 og derefter som Postdirektor til 30. November 1882, da han blev pensioneret.

I de følgende Aar under tysk Styre indehaves Embedet som Postdirektor af Schmidt fra 1. December 1882—1894, Buntebardt fra 1. Oktober 1894--1900, Voss fra 1. April 1900—1905 og Brendel fra 1. April 1905—1920.

Ved Genforeningen overtog Postkontrolør i Vejle Axel Nielsen Embedet ved Konstitution 20. Maj 1920, hvorefter han fra 1. Maj 1921 udnævntes til Postmester. Han døde 1925, hvorefter Fuldmægtig i 4. Overpostinspektorat L. J. C. V. Jacobsen overtog Embedet fra 1. Oktober 1925.

Før 1876 var Postkontor og Telegrafstation adskilte, saaledes at Postkontoret var beliggende paa Gammel Thing, hvor nu Dommerkontoret har til Huse, medens Telegrafstationen havde Lokaler paa Nørregade, hvor Købmand Ørums Forretning nu er. I 1876 sammensluttedes Post, Telegraf og Telefon i den i 1867 opførte Postbygning overfor Statsbanegaarden. Denne Postbygning er i 1888 udvidet ved Tilbygning mod Vest og i 1904 ved Tilbygning mod Øst.

Efter nævnte Sammenslutning i 1876 af Post- og Telegrafkontoret oprettedes et Filialkontor paa Nørregade, hvilket senere flyttedes til Gravene for derefter at blive flyttet til Nørregade, hvor det nedlagdes, efter at den i 1926 fuldførte nye Postbygning paa Gravene blev taget i Brug.

Ved Genforeningen i 1920 skiltes Telegraf og Telefon atter ud fra Postvæsenet, idet Telegrafvæsenet den Gang var en særlig Etat her i Landet. Telegrafstationen forblev i Postbygningen ved Banegaarden indtil 1922, da den henflyttedes til nyindrettede Lokaler i Handelsbankens Ejendom paa Nørregade under Ledelse af Telegrafbestyrer Th. Rasmussen.

Personalet paa Haderslev Postkontor bestaar i Øjeblikket foruden Postmesteren af 3 Kontrolører, 4 Overassistenter, 4 Assisterter, 3 Kontorassistenter, 20 Kontorister, 10 Ekstramedhjælpere og 3 Afløsnings-Ekstramedhjælpere, 1 Postbudformand, 3 Overpakmestre, 5 Overpostbude, 8 Postpakmestre, 14 Postbude og 30 Landpostbude.

Den daglige Ledelse af Arbejdet udføres paa Postkontoret af Kontrolør V. R. H. Frederiksen og paa Telefoncentralen af Kontrolør L. F. Larsen.

Under Postkontoret hører 14 Post- og Telegrafekspeditioner.

Det aarlige Salg af Frimærker andrager ca. 340.000 Kr. Indtægterne af Telegram- og Telefongebyrer er 376.000 Kr. Maanedesregnskabernes samlede Balancesummer udgør 14 Millioner Kr.

Fra Postkontoret og underlagte Ekspeditioner afsendes aarligt: 2.078.000 almindelige og 24.000 anbefalede Breve, 59.000 Pakker, 36.000 Postanvisninger og 111.000 Indbetalingskort til samlet Beløb 10.446.000 Kr. samt 1.247.000 Aviser, 11.955 Telegrammer og 3.493.614 Telefonsamtaler.

Der ankommer aarligt: 2.239.000 almindelige og 31.000 anbefalede Breve, 88.000 Pak-

ker, 82.000 Postopkrævninger, og der udbetales 67.000 Postanvisninger og Udbetalingskort til Beløb 5.647.000 Kr. Der ankommer 1.346.000 Aviser, 9.097 Telegrammer og 10.691 Gennemgangstelegrammer, 729.591 Telefonsamtaler samt 421.100 Rangeringer.

Ved Genforeningen var Antallet af Telefonabonnenter ca. 400 mod ca. 1300 nu.

L. J. C. V. Jacobsen.

HADERSLEV TOLDVÆSEN

HADERSLEV TOLDVÆSEN. Før Genforeningen fandtes i Sønderjylland ingen Toldbod i egentlig Forstand, idet Tilgangen af indførte Varer under tysk Styre var ret begrænset, og den smukke Toldbygning, der er opført 1912 med Udnyttelse som Marinehospital for Øje, var nærmest at betragte som tysk Told-Administrationsbygning for Opkrævning af Steuer og var som saadan Hovedtoldsted for hele Sønderjylland.

I 1920 kom de danske Toldembedsmænd herved allerede i Maj Maaned for under den internationale Kommission at orientere sig før Overtagelsen, der fandt Sted den 20. Juni. Under Hensyntagen til den begrænsende Plads maatte der skaffes Lokalteter til Klarering af Varer, og Pladsen blev udnyttet saa godt som muligt, idet baade Sidebygningen, der hidtil havde været Stalde og Vognport, og de gode Kældre toges i Brug. I de første Aar foregik Hovedfortoldningen ved Vestbanegaarden, medens kun Skibsklarering og Fortoldning af søværts indførte Varer fandt Sted i Toldbygningen paa Havnen; men efterhaanden som der i Løbet af de nærmeste Aar indførtes en Mangfoldighed af Varegrupper, for en Del hidrørende fra fordelagtige Indkøb i Tyskland paa Grund af dets svigtende Valuta, blev Tilstandene for Toldvæsenet i Haderslev uholdbare, og i 1924 skete derfor en fuldstændig Omlægning, idet der blev anlagt en bredsporet Bane-forbindelse ned til Havnen, og en stor Pakhusbarak opførtes lige over for Toldbygningen, saa at alle Toldvæsenets Forretninger nu foregaar paa samme Sted.

Her gælder det særlige Forhold, at Tyskland med dets bekendte Energi har anstrengt sig for at holde fast ved sine gamle Forretningsforbindelser, saa at Tyskland stadig indfører en Del Varer hertil.

Gennem de senere Aars mange Forbrugsbeskatningslove har Toldvæsenets Forretninger i den Grad skiftet Karakter, at Forbrugsafgifterne nu udgør Størstedelen af Toldkassens Indtægter.

I de senere Aar har Udvidelsen af Haderslev Havn med de betydelig gunstigere Be-sejlingsforhold, der har fremmet Skibstrafiken meget, betydet en Forøgelse af Toldvæsenets Arbejde.

Haderslev Tolddistrikt omfatter Haderslev Amt med Undtagelse af Fole og Hygum Kommuner, der hører under Ribe Toldkammer, og ved Hovedkontorerne er ansat et Personale paa ialt 22 Mand, ligesom der ved de forskellige Toldkontrolposter beskæftiges ialt 9 Mand.

Til Belysning af Virksomhedens Omfang kan an-

Haderslev Toldkammer

føres, at Toldkammerets Intrader i Finansaaret 1934--35 har været:

1. Havne- og Bropege	Kr. 149.251 83
2. Told- og Forbrugsafgifter	« 1.213.335 99
3. Kendelser og Gebyrer	« 1.795 00
4. Omsætningsafgift for Motorkøretøjer og Benzinafgifter	« 181.663 59
5. Afgift paa Valutaattester i Henhold til Kornordningen	« 60.305 53

Samlet Indtægt Kr. 1.616.351 94

HADERSLEV AMTS JERNBANER

HADERSLEV AMTS JERNBANER er anlagt af Haderslev Amt i Henhold til Kredsdaysbestutning af 28. Marts 1896 og i Henhold til den af den prøjsiske Stat under 26. Oktober 1898 udstedte Ene-retsbevilling til Anlæg af smalsporede Privatbaner i Haderslev Amt. Banerne har, efter at Strækningerne til Christiansfeld og Skodborg er bleven nedlagt, en samlet Driftslængde af 165 km og omfatter følgende Linier:

Haderslev – Aarøsund.

Haderslev—Over Jerstal—Toftlund—Arnum.

Haderslev—Vojens—Gram—Arnum.

Gram – Rødding.

Arnum—Skærbæk.

Banerne, der har Hovedkontor i Haderslev, ejes af Haderslev Amt, Haderslev Købstad og Tønder Amt. Bestyrelsen bestaar foruden Formanden af 11 Medlemmer, der vælges saaledes: Haderslev Amt: 4 Repræsentanter, Haderslev Købstad: 3 Repræsentanter, Tønder: 2 Repræsentanter, Staten: 2 Repræsentanter.

Formanden for Bestyrelsen er Amtmanden over Haderslev Amt, Stiftamtmand Lundbye. Banerne ledes af Driftsbestyrer Th. Jensen, Haderslev.

Under Banerne sorterer følgende Automobilruter:

Haderslev—Fjelstrup Christiansfeld (Hejlsminde).

Haderslev—Vonsbæk—Ørby.

Haderslev—Øsby—Aarøsund.

Haderslev—Jels—Rødding.

Haderslev—Skodborg—Vejen.

Rødding—Vejen.

Amtsbane-gaarden i Haderslev

HADERSLEV HAVN

Af Stadsbygmester Chr. Hansen.

HVORLEDES det stod til med Haderslev Havn og Sejladsen paa Fjorden indtil det 19. Aarhundrede, derom fortæller Dr. Achelis i sin Bog „Haderslev i gamle Dage“ 1627--1800.

Havnen laa dengang ved Nygaard Skov, ca. 1 Mil fra Byen, og intet Skib, som sejlede til København eller andre Byer, turde gaa videre op i Fjorden; i Baade og Pramme transporteredes Varerne herfra til den saakaldte Skibbro, en halv Fjordingvej fra Byen.

Paa de Steder, hvor man til Nød kunde anlægge en Losseplads, var der kun en Vanddybde paa 2—3 Fod, hvorfor Varerne fra Prammene maatte læsses paa Vogne, der henstod forspændt i Vandet.

Den gamle Skibbro var allerede den Gang forsvundet. Det fortælles, at der i gamle Dage her skal have ligget et gammelt Skib, som blev benyttet til Anlægsplads for Skibene.

Sejlløbet var meget daarligt; indtil 1801 fandtes ingen Afmærkning i Fjorden; først paa Foranledning af en daværende Kommandør i den danske Søetat og af Overlods Løvenørn blev der efter en lokal Undersøgelse i Fjorden afmærket, omend kun primitivt, med stærke Hasselstokke. De herved opstaaede Udgifter („Prikkepenge“) paalagdes Skibsejerne med 1 Skilling Courant af hver Commerz-Last af Skibets Drægtighed og opkrævedes af Magistraten. Overskudet brugtes til at bortfjerne evt. Hindringer i Sejlløbet.

Oprettelsen af et Sukkerraffinaderi omkring dette Tidspunkt i Ejendommen Bispegade 15 (nu Købmand Hundevadts Ejendom), der fik Raasukker i store Fade paa ca. 1500 Pd. fra København, og som havde store Vanskeligheder med at faa disse lossede, gav vistnok Stødet til, at en Kreds af unge Mænd satte sig som Opgave at oprense Sejlløbet og bringe det op paa en Dybde af 8 Fod. Det blev der dog intet af. Selv Magistraten vilde ikke have noget med Sagen at gøre.

Advokat, senere Herredsfoged i Gram Herred, Otto Kier, forsøgte at skabe Interesse om Sagen ved den 9. November 1826 at udsende et lille trykt Skrift, hvori han gjorde opmærksom paa, at medens man tidligere havde bygget tremastede Skibe, saa kunde nu en lille Sandbaad kun med Møje og Besvær komme ind i Havnebassinet.

Ja, havde vi ikke haft Dammen, saa vilde forlængst al Forbindelse med Havet have været afbrudt.

Skriftet gjorde sin Virkning. Den 10. Januar 1827 tegnede 43 Borgere 50 Aktier til et samlet Beløb paa 7500 Mark. Aktierne skulde forrentes med 4 pCt. og var rentefri i 5 Aar.

Det nydannede Havneselskab forpligtede sig i Statutterne til at holde en Havnedybde paa 6 Fod mellem den gamle Skibbro og Vindmøllen, at bygge en ny Skibbro ved Vindmøllen og forbedre Havnen paa bedste Maade.

Haderslev ny Havn set fra Syd

Den 8. Februar 1827 holdtes stiftende Generalforsamling i „Concordia“, hvor den første Direktion valgtes, der kom til at bestaa af Købmand P. Hiort Lorenzen, Johs. Chr. Holm og Advokat Otto Kier.

Den 20. Februar 1827 ansøgte Direktionen Generaltoldkamret og Commerce-Collegiet i København om Godkendelse af Statutterne, om Overdragelse af en Plads til Anlæg af en Skibbro Vest for Møllen, samt om Tilladelse til at opkræve Havnepenge.

Myndighederne bad Magistraten om en Udtalelse, og Magistraten svarede, at Selskabet formentlig ikke kunde magte Opgaven, idet Aktiekapitalen var for lille, hvorfor man henstillede at afvise Andragendet!

Selskabet gav dog ikke op, og der blev ikke taget blidt paa Byens Magistrat i et nyt Brev til Myndighederne.

Endelig den 30. December 1828 opnaaedes saa kgl. Konfirmation, og Selskabet fik Ret til at udstede 60 Aktier paa 150 Mark, at anlægge en Havn paa det ved kgl. Resolution af 18. April 1828 som Ejendom overladte Stykke af den tidligere Slotsplads paa 3,5 Td. Land Vest for det gamle Ridehus til hen omkring den nuværende Toldbodgade, at opkræve Havnepenge, alt under Forudsætning af, at Byen til enhver Tid kan opkøbe Aktierne (til Pari og med Renter) og derved overtage Havnen. Selskabet forpligter sig endvidere til at uddybe Vandløbet fra den gamle Skibbro indtil Vest for Vindmøllen til mindst 6 Fod.

Havnen bygges.

Aktierne blev hurtigt tegnet, og Arbejdet kunde begynde. Af Betydning var det, at der i Byen fandtes en sagkyndig Mand, Kammerassessor og Landmaaler Peter Jürgen Petersen, som blev Grundlæggeren af Haderslev Havn. Han paatog sig at bygge Bolværk og en af ham selv konstrueret Muddermaskine, alt uden Vederlag.

I Foraaret 1829 blev Arbejdet paabegyndt, og ved Udgangen af 1831 var ikke alene Skibbroen færdig, men ogsaa Havnebassinets i en Bredde af 100 Fod uddybet indtil 6 Fod helt ud til den saakaldte gamle Skibbro.

Med Rette havde Byen derfor i 1929 kunnet fejre 100 Aars Mindet for Haderslev Havneanlæg. Særlig Grund havde der været til med Taknemlighed at mindes de Mænd, der har sat sig i Spidsen for Havnens Oprettelse, Otto Kier og Peter Jürgen Petersen, og de Mænd og Kvinder, der med ægte Borgersind har ofret Tid og Penge paa den for Byen saa betydningsfulde Sag.

Selskabets foreløbige Maal var naaet, men Aktiekapitalen og de indkomne Havnepenge, ialt 14,760 Mark, var ogsaa brugt.

De smaa Skibe kunde nu lægge til ved det nye Bolværk og losse de medbragte Varer.

Uddybningen var foretaget med to af P. J. Petersen konstruerede Muddermaskiner med henholdsvis 5 og 10 Mands Besætning.

Selve Havnepladsen var opfyldt og planeret ved frivillig Arbejdskraft, alle Samfundsklasser i Borgerskabet deltog i dette Arbejde, og Hestekøretøjer stilledes frit til Raadighed.

At den af Selskabet anlagte Spadseresti langs Skibbroen var et af Borgerne yndet Sted, viser et Indlæg i Ugebladet „Lyna“ for 4. August 1839, der betegner Stien som saa smuk, at den bør anbefales Byens fremmede Gæster.

Efter Krigens fæddedes en Del af Stiens høje Kastanietræer til Brænde for Byens fattige, og Resten faldt for Havneudvidelsen i 1920–24.

Som omtalt var Pengene opbrugt. De indgaaede Havnepenge kunde næppe slaa til til at vedligeholde Bolværket og forbedre det allernødvendigste ved Sejlløbet. I Aarene 1833, 36, 37 og 39 maatte man opgive Opmudringsarbejdet paa Grund af Pengeknaphed.

Byens og Egnens Beboere foretog derpaa en Indsamling til Fordel for Havnekassen,

Justitsraad og Ridefoged Rübner gav 2000 Rigsdaler Courant, og Havneselskabet arvede 44,517 Mark efter Madame Marie Iversen, Datter af Advokat Jürgen Iversen.

Nu var der atter Penge i Kassen, og man vedtog at uddybe fra 6 til 8 Fod.

Hertil havde man 4 Opmudringsmaskiner, der i 1843 forøgedes med yderligere 2 Maskiner. Ved Udgangen af 1847 havde man da ogsaa opnaaet et Sejlløb paa 1,25 Mil fra Byen med 8 Fods Dybde.

I 1831 ekspederes 678 Skibe. I 1846 1330. I 1831 indkom 20.000 Rdl. i Told mod 51.000 i 1846, og Havne- og Bropege gav i 1831 ca. 1200 Rdl. Courant mod ca. 2318 i 1845 og 4471 i 1853.

Skipperne forlangte imidlertid Havnen yderligere uddybet.

Udvalget foreslog derfor at uddybe Sejlløbet til 10 Fod i en Bredde af 100 Fod med Haand-Muddermaskine.

Krigen 1848 standsede dog det paatænkte Arbejde, som først kunde begynde 1851, da man erfarede, at end ikke de 8 Fods Vandstand var til Stede overalt, efter at Opmudringsarbejdet havde været standset.

Den 4. Juli 1854 indsendte Havneselskabet et Andragende til Byen om, at den skulde overtage Administrationen af Havnen og Uddybningen af Fjorden. Dette Forslag vedtoges paa et Byraadsmøde samme Aar, og den 22. April 1855 fastsatte Byraadet de nye Havne- og Brotakster, der skulde opkræves af Toldvæsenet; men allerede 1. April 1856 overtog Magistraten Havnen til egen Administration.

Skønt Byen nu laante 156.000 Rdl. til Uddybningen, naedes ikke de 12 Fod, da Arbejdet blev langt dyrere end beregnet, saa man maatte standse ved 10 Fods Dybde.

Til det ret store Opmudringsarbejde blev anskaffet Dampbaaden „Marie“, der samtidig skulde være Bugserbaad for Havnen. Dampmaskinen til „Marie“ (antagelig ogsaa den nye Dampmuddermaskine) leveredes af Byens Jernstøberi. „Marie“ brugtes forøvrigt ogsaa til Udflugter, saaledes af Haandværkerforeningen den 3. August 1865.

Af Havneregnskaberne for 1858--59 fremgaar det forøvrigt, at der ogsaa den Gang har været lidt Uenighed om, hvordan Udgiften til Brølægning skulde fordeles.

Det hedder herom i Generalrevisoratets Bemærkninger:

„Brølægningerne i Gaderne paaligger det — efter de i Haderslev Bye gjældende Regler — de tilgrænsende Grundejere at lægge og vedligeholde“.

Lodsejerne har altsaa ogsaa i gamle Dage maattet betale Brølægning, saa Byen er ikke strengere i Dag end dengang.

Begrundet paa tiltagende Trafik paa Havnen blev Spørgsmaalet om Anbringelse af Gaslygter paa Havnepladsen aktuelt. I Mødet den 24. September 1863 vedtoges det da at anbringe 3 Gaslygter. Dog var man enige om, at Udgifterne herved ikke skulde dækkes af Havnens Kasse, men rettelig af Gasværket, idet det var dette Institut, der havde Indtægten deraf! Et Synspunkt, der ogsaa under det nuværende kommunale Styre undertiden anlægges.

Afstaaelsen af Hertugdømmerne til Preussen i Aaret 1864 medførte, at Sejlløbets Vedligeholdelse overgik til Staten, idet dette Omraade ansaas som Statsejendom. Sejlløbet blev daarligere Aar for Aar. Damp- og Muddermaskinen var blevet solgt. En af Byraadet nedsat Sparekommission hienstillede, at Bugserbaaden „Marie“ ogsaa blev solgt — det skete den 8. Marts 1875. Imidlertid var der under 9. Maj 1874 ført Forhandling med Købmand H. C. Sohl som Medejer af Damperen „Spekulant“ om Overtagelse af Bugsering af Skibe i Fjorden.

Da Dybden i Fjorden stadig aftog, anskaffede Byen en Jernmuddermaskine samt 3 Pramme. Indtil 1898 søgte man med disse at holde Sejlløbet paa 9—10 Fod. Udgifterne til Opmudring, 6—7000 Mark aarlig, refunderedes af Staten.

Først omkring 1894, da Spørgsmaalet om Bygning af Amtsbanen rejstes, kom der igen Fart i Havnesagen. Man ventede øget Trafik, og der opstod Diskussion om, hvorvidt der skulde uddybes til 4 eller 5 Meter.

Efter lange og trange Forhandlinger med Statens Myndigheder kunde Magistraten den 8. November 1898 meddele, at Regeringen bifaldt, at Fordybningen af Sejløbet til 5,3 Meter bliver foretaget ved Statens Foranstaltning og paa dens Bekostning, hvis By og Amt yder et Tilskud paa hver 100,000 Mark, og der af private ydes 30,000 Mark.

Havnen set fra Vest

Pengene skaffedes, og i Aarene 1899—1901 udførtes Arbejdet.

Byraadet vedtog i Tilslutning hertil den 16. Oktober 1900 at stille 100,000 Mark til Raadighed til Uddybningen af Havnebassinet og Forlængelse af Bolværket mod Øst paa en Strækning af 200 Meter.

Efter at det gamle Bolværk var blevet fornyet i Aarene 1903—08 og en Del forlænget mod Øst, blev ogsaa Havnebassinet yderligere uddybet i Aarene 1907—10 til 4 Meter.

Opmudring med Haandkraft er siden 1900 „en saga blott“ — Maskinen blev solgt 1907.

Efter Krigens Afslutning 1918 var man straks klar over, at der maatte uddybes, saa man kunde konkurrere med Nabobyerne.

Den 22. Februar og 3. Juli 1919 bevilgede Havneudvalget Penge til Forundersøgelser, og man vedtog, at Projektet skulde udarbejdes i nøje Forstaaelse med Handelsforeningen og dens Ingeniør, Hr. Hey.

Den 2. Oktober 1919 ansøgte Udvalget Byraadet om 350,000 Mark, som den 16. Januar 1920 forhøjedes med 400,000 Mark, til Opmudring, og den 17. Marts 1920 vedtog Udvalget at anmode Byraadet om at efterbevilge 1,5 Mill. Mark til det foretagne Opmudringsarbejde.

En Opgørelse viser, at der i 1919—20 er brugt 2,378,572 Mark til Uddybning til 5,3 Meter, og der skal være udgravet ca. 306,340 Kubikmeter.

Et nyt Havneprojekt.

Den 29. April 1920 sluttede Havneudvalget Kontrakt med Ingeniør Hey om Fremskaffelse af Planer til en Uddybning af Fjorden til 6,5 m og en betydelig Udvidelse af selve Havneanlægget.

I December fremlagde Hey Planer om Udvidelse af Havneanlægget paa Nordsiden samt Forslag til et Havneanlæg paa Sydsiden med en Bro i Forlængelse med Sejlstensgyde. Udgifterne ansloges til 1,6 Mill. Kr. for hvert af Projekterne.

Byens Borgere interesserede sig nu stærkt for Havnesagen. Der afholdtes et offentligt Borgermøde, hvor Striden stod om, hvorvidt man skulde udvide Anlægget paa Nordsiden eller uddybe den indre Havn helt hen til Fiskerihavnen, samt skabe nyt Kajanlæg paa Sydsiden, hvor Kommunen i 1911 og 1912 havde købt ialt 13 ha Jord.

Sydhavnen vedtages og forkastes.

I første Omgang var der i Byraadet stærk Stemning for Sydhavnsprojektet, der den 1. November 1921 paa Forslag af den socialdemokratiske Gruppe blev vedtaget med 26 Stemmer under Forudsætning af, at Regeringen vilde yde samme Tilskud til Nord- og Sydprojekt.

Samtidig nedsattes et Femmandsudvalg til at forhandle med Regeringen om et Tilskud paa dette Grundlag.

Denne Vedtagelse gjaldt dog ikke Ønsket om Gennemførelse af Heys Sydhavnsprojekt, men et af Stadsbygmester Schackenburg i nøje Forstaaelse med senere Borgmester Christensen udarbejdede Projekt, der afveg betydeligt fra Heys.

Ministeriets Sagkyndige erklærede dog, at Schackenburgs Projekt viste forskellige Vanskeligheder, og i et Byraadsmøde den 13. December 1921 stemtes Sydhavnsprojektet ned med 12 Stemmer mod 4 (Socialdemokraterne stemte ikke), og man vedtog med Tak at modtage Regeringens Tilbud om at give yderligere 630.000 Kr. til Udvidelse af Havnen paa Nordsiden.

De med Regeringen førte Forhandlinger resulterede i Loven af 13. Marts 1922, hvorefter Staten til Havneudvidelsen betaler 420,000 Kr. Yderligere paatog Staten sig Uddybningen af Sejlløbet i Fjorden til 6,5 m og 26 m i Bredde. Udgifterne beregnedes til 1,305,000 Kr. Byens Udgifter til Sejlløbets Regulering m. m. i 1919—20 refunderede Staten med 270.000 Kr.

Udvidelsen af Havneanlægget med 280 m Kaj med dertil hørende Lagerpladser, Giader, Spor o. s. v. kostede 901,403 Kr. udover Statens Tilskud og ca. 50,000 Kr. fra Amtet til Banespor. Alle disse Arbejder paabegyndtes i 1922 og fuldførtes i 1924. Havnen har nu en Længde af ca. 900 m, en Bredde af 50—120 m og en Dybde af 3,5—6,5 m.

Der forefindes Jernbanespor langs Bolværket samt Vandledninger og elektriske Lys- og Kraftledninger.

Ved Opfyldning bag de nye Bolværker er der tilvejebragt gode Oplagspladser, hvorpaa der er indrettet to Kulpladser med mekaniske Losseapparater, samt bygget flere nye Pakhuse.

Ved Udlejning af Grunde har Havnen i 1920—30 haft en Indtægt paa 34,630 Kr. mod 62 Mark i 1839.

Havnen ejer nu et Areal paa 32,1622 ha, hvoraf 22,5169 ha paa Nordsiden og 9,6453 ha paa Sydsiden mod 3,5 Td. Land i 1829.

Særlig efter 1920 har Vareomsætningen over Havnen været i stærk Stigning, Antallet af Skibe er forøget fra 463 med 17,228 Netto-Reg. Tons i 1897—98 til 1144 Skibe med 122,736 Tons i 1929—30. De indførte Varer er i samme Tidsrum steget fra 26,098 Tons til 143,867 Tons, og de udførte Varer fra 3781 til 14,248 Tons. Udførslen af Kreaturer var i 1922—23 ialt 96 Stk., i 1929—30 ialt 6584 Stk.

Den nye Sydhavn.

Efter at Havnen var blevet Ejer af hele Arealet Nord for Amtsbanesporet til Aarø-sund, fra Hertug Hans Bro til Fjordager, blev jeg af Havneudvalget anmodet om at fremkomme med et Forslag til en Sydhavn.

Den 21. December 1929 meddelte Ministeriet — efter at der paa dettes Forlangende var foretaget en særlig Jordbundsundersøgelse — principiel Godkendelse af det fremlagte Projekt til Sydhavnen og samtidig Tilladelse til, at der indtil videre maatte bruges indtil 30,000 Kr. aarlig til Jordarbejde paa det nye Havneterræn.

Denne Tilladelse har medført, at Havneudvalget nu i to Vintre har kunnet sætte et

ret betydeligt Jordarbejde i Gang i flere Maaneder, for derved at hjælpe ca. 80 Arbejdere let gennem Vinteren.

Jeg vil haabe, at Haderslev Havn vil gaa en lys Fremtid i Møde, saaledes at Haderslev By i en overskuelig Fremtid vil faa den i 1920—21 meget omtalte Sydhavn, omend i en anden, efter min Formening betydelig bedre Skikkelse end den Gang projekteret.

HADERSLEV AMTS VEJVÆSEN. Ved Sønderjyllands Genforening med Moderlandet i 1920 overtog den danske Stat de daværende Provinsveje og overdrog i Henhold til særlig Overenskomst igen disse Veje (for Haderslev Kreds' Vedkommende 206 km) til Haderslev Amsraad.

Disse Veje var for en Del anlagt før 1864, men Hovedparten under det tyske Styre med en utilstrækkelig Tracéring, og saaledes at de ikke havde Forbindelse med Landevejsnettet Nord for Kongeaaen.

I Tiden efter Genforeningen indtil 1930 udbyggedes Forbindelsesveje mod Nord, og Tilslutning til de nordligere Amters Landeveje etableredes, samtidig med at en stærkt tiltrængt Istandsættelse af Amtsvejene foretoges.

Siden 1930 er Arbejdet gaaet ud paa at anlægge nye Landeveje, ombygge de tidligere Provinsveje og modernisere Kørebanerne efter Autotrafikkens stigende Krav.

Efter at Sognekommunerne fra 1920 til 1930 efterhaanden fik repareret og istandsat de vigtigste Biveje, gaar Arbejdet nu her ud paa at anlægge nye 1. Kl. Biveje efter moderne Principper og at udføre Kørebanerne med Autodæklag.

Haderslev Amsraad har nu Pligt til at vedligeholde et Landevejsnet paa 286 km, hvoraf 80 km er nyanlagte og 40 km ombyggede, samt føre Overtilsyn med et Bivejsnet paa 1800 km, heraf 250 km 1. Kl. Biveje og heraf igen nyanlagte 100 km. Disse Biveje er fordelt mellem 41 Sognekommuner.

Amtets og Sognekommunernes Vejbudget var i 1933—34 henholdsvis 1.700.000 Kr. og 1.000.000 Kr.

Amtsvejvæsenets Personale bestaar af 1 Amtsvejinspektør, 4 Vejassistenter, 4 Ingeniører og 3 Kontorassistenter.

Som Amtsvejinspektør under Haderslev Amt har virket: cand. polyt. L. G. Knudsen fra 1920—1931 og cand. polyt. K. A. Jørgensen siden 1931.

K. A. Jørgensen.

HADERSLEV AMTS VANDLØBSVÆSEN OG AFVANDINGSARBEJDER UNDER HEDESELSKABET. Efter Genforeningen oprettedes under Hedeselskabets Mose- og Engafdeling et Distrikt for Haderslev Amt, og da Amtsvandinspektørens Opgave paa mange Punkter naturligt falder sammen med Hedeselskabets Opgaver, antoges Hedeselskabets Distriktsbestyrer samtidig som Amtsvandsinspektør. Hedeselskabet fik derfor Kontor i Amsraadsbygningen.

Af Vandløbene i Haderslev Amt er for Tiden i Hovedvandløbenes Klasse optaget 10 med en samlet Længde af 267 km.

De tre største af disse Hovedvandløb er Kongeaa, Gramaa og Gjelsaa. Størstedelen af Hovedvandløbene er naturlige, uregulerede Løb, og da disse store Vandløb væsentlig løber gennem smalle Aadale, vil en Regulering blive forholdsvis kostbar, naar Udgifterne skal fordeles paa de ret begrænsede lave Arealer. Vandløbsreguleringer vil derfor frem-

tidig, som hidtil, hovedsagelig omfatte Regulering af de mindre, offentlige Vandløb. Ejendommeligt for Haderslev Amt, som for Sønderjylland i det hele taget, er det Forhold, at de allerfleste mindre Vandløb, hvis Regulering og Vedligeholdelse har Interesse for mere end et Par enkelte Lodsejere, er under offentligt Tilsyn. I enkelte Sogne er der saaledes op til 100 mindre, offentlige Vandløb. Regulativer for disse Vandløb blev udarbejdet i 1865—67, og det er en Selvfølge, at mange af disse gamle Bestemmelser nu er uklare og vanskelige at benytte i Administration og Tilsyn. For at bringe Klarhed over disse Forhold, udarbejdes der nu Vandløbskort for hvert enkelt Sogn. Vandløbene kortlægges herunder paa et Matrikulskort 1 : 10000, hvorved der opnaas et meget enkelt og let overskueligt Regulativ for alle Vandløb. Vandsynsmændenes Tilsyn med Vedligeholdelsen bliver derved lettere og mere effektivt, og mange Stridsspørgsmaal klares.

Siden 1921 er der gennemført meget omfattende Vandløbsreguleringer, og der er herved afvandet henved 6000 ha med en Bekostning paa ca. 800,000 Kr.

Langt de betydeligste Afvandingsarbejder i Tiden siden Genforeningen har dog bestaaet i Dræning af vaade Markjorder. Størst Omfang har Dræningen haft i den vestlige Del af Amtet, der omfatter Gram, Frøs og Nr. Rangstrup Herreder. (Dræning er her gennemført i en Udstrækning, der ligger over det almindelige.) I Aarene siden 1921 er der planlagt, og for største Delen gennemført, Dræning af noget over 9.000 ha med en Udgift paa 2,500,000 Kr.

Th. F. Nielsen.

HADERSLEV AMTS SYGEHUS I HADERSLEV

Af Overlæge Knud Lunn.

Amtssygehuset

OVER Indgangsdøren til vort gamle Sygehus staar „Christina Friederica Stiftelse“ 1839. Dette Aar fuldførtes Bygningen, som bærer Navn efter sin da forlængst af-

døde Bygherre, dersom man kan sige saadan om en Kvinde, Kammerherreinde Christina Friederica von Holstein. Hendes Døbenavn var Sofie Magdalene v. Holstein, men ved sit Ægteskab med sin kødelige Fætter Christian Frederik v. Holstein tog hun efter den Tids Skik i fornemme Familier sin Mands Fornavne.

26. Maj 1812 oprettede Kammerherreinde Holstein, som den Gang havde boet som Enke i 14 Aar paa Favervraa ved Christiansfeld, det Testamente, som er Grundlaget for Amtssygehuset her. Testamentet anviser 25.000 Daler til Opførelse af et Sygehus („Armenkrankenverpflegungsanstalt“) til fri Kur og Pleje for fattige Trængende i Haderslev Amt. I de første Aar efter hendes Død brugte man kun af Renterne til Hjælp for Syge, som var lejede ind i forskellige Huse i Byen. Sygehusbyggeri var et Problem, der, som vi senere skal se, var paa Dagsordenen overalt i Landet paa den Tid; men først 1837 tog man fat paa at udføre Testamentets Bestemmelse, og 2 Aar senere var Huset færdigt. 1860 blev Sygehuset udvidet med en Sidebygning, der i vore Øjne var kendeligt mindre egnet til Sygehusbrug end det 20 Aar ældre Hovedhus. Denne Sidebygning efterlod derfor intet Savn, da vi 1928 maatte lade den rive ned for at give Plads for den nye Bygning.

I det sidste Tiaar af forrige Aarhundrede skete den Forandring i de herværende Sygehusforhold, at Amtet, Kredsens, som hidtil havde lejet sine Patienter ind paa Christina Friederica Stiftelsen, overtog Sygehuset med Grund og Inventar, medens Bykommunen derefter byggede sit eget Sygehus. Amtet maatte imidlertid indrømme Christina Friederica Stiftelsen visse Rettigheder m. H. t. Indlæggelse af Patienter her, og der er altsaa stadig en Forbindelse mellem Amtskommunen og Stiftelsen paa den Maade, at Christina Friederica Stiftelsen er Velgører overfor nogle af Amtets Indbyggere.

I den katolske Tid tog Kirken sig af de Syge her i Landet som andre Steder. Rundt i de større Byer byggede man Helligaandshuse, som tog sig baade af Syge og Fattige. Desuden byggedes der næsten i hver By St. Jørgensgaarde for Spedalske. Spedalskheden blev særlig bragt til Europa med Korsfarerne, som havde den med hjem fra det hellige Land. De Spedalske blev i St. Jørgensgaardene isolerede, og i Løbet af det 16. Aarhundrede blev denne Sygdom i det væsentlige udryddet her i Landet. St. Jørgensgaardene blev derefter administrativt henlagte under Helligaandshusene. Under store Epidemier kunde man oprette særlige „Pesthuse“ under Ledelse af en Pestmester, der hørte til Barberlauget.

I Haderslev havde vi 1292 et Hospital. Det hed St. Gertrudstiftelsen. Det fandtes ikke mere 1585, og dette vides deraf, at man fra den Tid har et Kobberstik, hvor man ser dets Ruin afbildet. Dette Hospital har fungeret som de omtalte Helligaandshuse, d. v. s. været et Tilflugtssted for fattige Rejsende og Syge.

Reformationstiden indledede en Forfaldstid for disse katolske Velgørehedsanstalter. De nye Magthavere, som havde konfiskeret det katolske Kirkegods, synes ikke at have interesseret sig saa meget for de til Godset knyttede Udgifter, f. Eks. til Hospital, og man forstaar derfor, at Billedet fra 1585 kan vise en tilgroet Ruin af

Hovedindgangen til Amtssygehusets nye Bygning. Over Døren „Den barmhjertige Samaritan“.

Sygehuset. Tiden fra Reformationens Indførelse 1536 har nok kunnet tillade St. Gertrudstiftelsen at være Ruin, men ogsaa de Tidens urolige politiske Forhold kan vel have været medvirkende. Sygehuset laa ved en lille Bæk, som skal have krydset Storegade omtrent ved Nr. 39, for derefter at løbe ud i Dammen ved Brandvejen.

Haderslev har ogsaa haft en St. Jørgensgaard, hvor Spedalske skulde isoleres. Den laa Syd for Byen udenfor Byporten. Senere, da der ikke var flere Spedalske, blev St. Jørgensgaard brugt til Gudstjeneste og til Fattiggaard.

Hertug Hans den Ældre grundlagde 1659 „Hospitalet“, som vi kender nede ved Krauses Hotel. En Del Rettigheder, som havde tilhørt St. Gertrudstiftelsen og St. Jørgensgaard, overførtes til „Hospitalet“, som den Dag i Dag giver Ophold og Forplejning til et Antal trængende.

Saadanne Hospitaler havde forøvrigt ikke megen Betydning i de følgende Aarhundreder, og der var ikke mange af dem. Dette hænger nok for en Del sammen med Lægevidenskabens i vore Øjne lave Standpunkt.

De rigtige Læger, de universitetsuddannede Folk, var faa i Antal, og deres Kundskaber i praktisk Lægevæsen var ringe.

Paa Universitetets Lærestol i Medicin beskæftigede man sig med Tydningen af Oldtidens Lægeskrifter, man disputerede paa Latin Sygdommens Oprindelse, om de stammede fra Gud, fra Djævelen eller fra Stjernerne osv.

Lægernes Midler var Aareladning og Klyster og Indgift af Planteafkog. Den praktiske Lægegerning foretoges af Barbererne, som ogsaa kaldtes Kirurger. De dannede et Haandværkerlaug. De havde Lærlinge og Svende, som assisterede Mestrene. De kunde ogsaa gøre Besøg i Hjemmene. Naar Lægen havde ordineret Aareladning, skulde Barberen eller Kirurgen foretage den.

Desuden fandtes omrejsende Operatører, der som oftest kom fra Udlandet. Mange af dem var moralsk anløbne Personer. En Del nedsatte sig her i Landet, og de havde som Regel deres Speciale, som de reklamerede med. Broksnidere, Stensnidere, Stærstikkere osv.

I det praktiske Liv var der mest Brug for Barbererne. De kom Befolkningen nærmest ind paa Livet. De talte Dansk eller Tysk, medens Lægerne ofte talte Latin, og dersom der kom flere Læger, skændtes de saa ofte, at Holberg og Molière heri har fundet Emner til Satiren.

Kirurgerne var ogsaa uundværlige i Datidens mange Krige, og endelig fremhævedes det, at de skrev ikke saa store Regninger som Lægerne, hvad Befolkningen ogsaa dengang satte Pris paa.

Det 18. Aarhundrede bragte en Del Fremskridt i Lægevidenskaben. Med Hensyn til Undervisningen af Kirurger og Læger i Danmark noteres det Fremskridt, at der 1736 oprettedes en Undervisningsanstalt for Kirurger, og kirurgisk Akademi i Bredgade i København byggedes halvhundrede Aar senere. Der blev paa den Maade i den Periode uddannet 2 Slags autoriserede Læger: Kirurger og Medicinere. Kirurgisk Akademi havde langt den største Tilgang af Studenter. Et enkelt Aar nævnes 120 kirurgiske Studerende ved Akademiet imod 8 Medicinere ved Universitetet.

Tidens politiske og økonomiske Brydninger er der ingen Grund til at komme ind paa, men derimod er der et enkelt lille Punkt vedrørende Tidens religiøse Forhold, som har Interesse for vort Emne. Under Kong Christian VI., den pietistiske Tid, fik Herrnhuterne Fodfæste i Danmark. I Begyndelsen havde der været nogen Gnidning mellem disse og Præsterne i Sønderjylland, men sluttelig opfordrede Regeringen Herrnhuterne til at danne en Menighed i Danmark. Carl August Struensee var virksom herfor af Interesse for Herrnhuternes Industri. Tyrstrupgaard købtes, og her dannede de en Menighed.

Dette nævnes, fordi Favervraa, hvor Christina Friederica og hendes Mand boede, ligger i den umiddelbare Nærhed af Brødremenighedens Ejendom, og fordi vi mener at vide, at hun i religiøs Opfattelse sluttede sig nær til Brødremenigheden, hvorfor denne ogsaa nød godt af hendes rundhaandede Velgørenhed. Men tilbage til Lægevæsenet!

Paa Grund af den forøgede lægelige Kunnen og paa Grund af de sociale og kulturelle Fremskridt, som var Følger af Landboreformen, Stavnsbaandets Løsning osv., blev Trangen til Sygehuse i Landet føleligere. I Aaret 1800 fandtes der i Danmark kun 12 Sygehuse i Provinsen; men i 1806 fremkom en kgl. Beslutning, at hvert af Landets Amter skulde have 1 à 2 Sygehuse, og at der snarest skulde begyndes Bygningen af 24 Sygehuse! Aaret efter kom Krigen mod England, og dermed fik man andet at tænke paa og særlig andet at bruge Pengene til, og i en lang Aarrække var Danmarks økonomiske Forhold som bekendt yderst slette.

Sygehusspørgsmaalet var imidlertid ikke begravet, og det blev paa disse Kanter, som vi har omtalt, taget op 1812. Det maa bemærkes, at paa en Tid, da Statens Forhold var saa daarlige, at Myndighederne ikke magtede at udføre den kgl. Beslutning om Sygehusbyggeri, da tog det private Initiativ, repræsenteret af Christina Friederica von Holstein i hendes Testamente, Sagen op og muliggjorde dens Løsning.

Christina Friedericas fromme Sind, store Medfølelse med sine fattige Medborgere og rundhaandede Gavnildhed satte hende i Stand til at give Amtet Midler til et Sygehus. Hvem er da hun, som vi skylder saa meget?

Christina Friederica — altsaa Sofie Magdalene v. Holstein — var født 26. December 1739 (6. Januar 1741?) som Datter af Amtmanden i Tønder, Kammerherre Frederik Vilhelm Holstein. Hendes Moder var født Ahlefeldt. Den Gren af den holsteinske Slægt, hvortil hun hører, er den, som stammer fra Møllenhagen, en Ejendom i Holsten. Hendes Oldefader boede en Tid i Næstved; jeg ved ikke, om han beklædte nogen Stilling der. Hendes Bedstefader Johan Georg blev dansk-norsk Embedsmand og Medlem af Konseillet 1712. Aaret efter blev han Amtmand i Tønder. Man ved om ham, at han havde stærke religiøse Interesser i pietistisk Retning. Han blev den første Formand for Missionskollegiet, da Kong Frederik IV oprettede denne Institution.

Han havde en halv Snes Børn, hvoraf vor Christina Friedericas Fader var den syvende i Rækken.

Medens adskillige af Børneflokkens døde i Mindreaarighed, naaede 4 Sønner frem i betroede Stillinger. Den femte i Børneflokkens hed Carl. Han blev Amtmand paa Gotorp, senere Ambassadør i Rusland, Formand for Admiralitetskollegiet, Ridder af Elefanten m. m. Jeg nævner ham, fordi hans eneste Barn, Christian Frederik Holstein til Favervraa, blev gift med sin Kusine. Han ejede intet Jordegods, og jeg ved ikke, naar Sønnen er kommen i Besiddelse af Favervraa.

Christina Friederica's Fader, Fr. Vilhelm, blev ogsaa en betroet Mand og en hædret Mand: Amtmand i Tønder, ligesom Faderen før havde været, Gehejmekonferensraad og hvid Ridder.

Vi ved kun lidt om dem, og det er ikke udelukket, at Beretningerne er farvede. I en Dagbladskronik findes dels nogle Erindringer, som en gammel Mand fra Tyrstrup har fortalt fra dengang; han tjente hos Enke-Kammerherreinden, som han elskede og beundrede, og dels den Tale, som Pastor Forchammer holdt ved hendes Baare. En Bog „Skyggen fra Favervraa“ synes at være skrevet over Oplysninger, som er hentede i ovennævnte gamle Mands Erindringer. Kammerherre Holstein skildres heri som en slet Person, og paa Museet i Christiansfeld forevises et Spejl, hvorom det fortælles, at Kammerherren, ved at anbringe sin Kone foran dette Spejl, kunde snyde hende i Kortspil, for derefter at solde Pengene op i København, beslaa sin Ridehest med Sølvsko osv.

Disse Historier forekommer mig noget konstruerede. Man bør være varsom med Folks Rygte. Om Mandens Data ved vi, at han begyndte sin Uddannelse ved Overretten paa Gottorp, hvor Faderen dengang var Amtmand. Senere blev han Assessor i Admiralitetskollegiet, som Faderen var Chef for, og for saa vidt kan det siges eller formodes, at han hørte til den Kategori, som man kalder „Fars Sønner“, hvad der ikke er nogen anbefaling; men om han havde Evner til mere, ved vi ikke. Han delte sine Standsfællers Interesse for Heste og Hunde, men det er dog ingen Grund til at udstøde ham til almindelig Foragt.

Vi ved, at deres barnløse Ægteskab var ulykkeligt, og vi maa beklage dem begge. Efter Mandens Død blev hun boende paa Favervraa. Hun tog fat paa et stort Velgørehedsarbejde, men hendes Liv synes ellers at være præget af Ensomhed og Sorg og i de sidste Aar tillige af Sygdom, saaledes at hun tilbragte lang Tid i en Rullestol. Hun havde da den Lykke at finde Trøst i sin baade geografiske og aandelige Nærhed af Brødremenigheden. Saa ofte Lejlighed gaves, lod hun sig køre over i deres Kirke.

Hendes Grav findes i den lille Skov „Christinero“ ved Favervraa.

I taknemlig Beundring mindes vi, at hun, hvem Livet bragte Modgang og Skuffelser, ved sin Godhed og sit varme Hjerter af sine rige Midler hvert Aar bringer Hjælp og Lindring og Solskin til andre Mennesker her i Amtet, og det er ud fra den Betragtning, at Amtet har hædret hendes Minde ved at tillade, at Amtets nye Sygehus prydes med Mindet om hendes Gerning: „Den barmhjertige Samaritan“.

HADERSLEV BYS SYGEHUS

Ved Dr. P. Meyer.

II 1894 besluttede Haderslev Byraad at bygge et Sygehus, der efter Datidens Fordringer skulde indeholde en Seng for hver 1000 Indbyggere i Byen, hvilket paa den Tid vilde sige 8—9 Senge. Men bestemte sig dog til at bygge, saaledes at der blev god Plads, og opførte en toetages Blok paa 11,10 m \times 12,13 m med en eenetages Sidefløj, 18,30 m lang med Sengeplads til ialt 25 Patienter. Alle Værelser blev lagt mod Syd, og Korridorerne mod Nord, ligesom der indrettedes Operationsværelse samt Bad og W. C. Tillige opførtes en Bagbygning med Ligkapel og Desinfektionsrum. Ledelsen af det nye Sygehus blev overdraget Dr. P. Meyer i Samarbejde med to Diakonisser.

Allerede et Par Aar efter skete den første Udvidelse, idet der indrettedes en Celle for Alkoholikere, og da Indlemmelsen af en Del af Gl. Haderslev Sogn, Sdr. Otting og Ladegaard II forøgede Byens Indbyggertal, udvidedes Sygehuset med en Blok paa den østlige Side af den tidligere Sidefløj, hvorved der blev Plads til 14 Senge yderligere; af disse indrettedes de 8 Senge til en særlig Epidemifdeling med eget Bad og Køkken.

I 1910 anerkendtes atter Nødvendigheden af en Udvidelse, idet den hurtige Vækst inden for Sygekasserne krævede bedre Plads, og i Løbet af det paafølgende Aar fuldendtes en Tilbygning paa 20,12 m fra den sidst opførte Blok, een Etage høj, og her indrettedes i Kælderen et fuldt moderne Centralvarmeanlæg samt Vaskeri med elektrisk drevne Maskiner, og i Stuen et rummeligt Køkken samt Rulle- og Strygerum. Paa tværs af denne Økonomibygning opførtes et særligt Epidemihus med 6 Sygestuer samt Bad og alle Fornødenheder. Samtidig med denne Udvidelse forsynedes hele Sygehuset med Centralvarme samt Bad med Varmtvandsledning, og Forbindelsesfløjen mellem de to Blokke forhøjedes med en Etage. Mod Nord udbyggedes et større Operationsværelse med Ovenlys og to Forbindingsværelser, og i den nedre Etage installeredes Røntgenværelse med

Haderslev Bys Sygehus

Mørkerum, ligesom der i Kælderen gjordes Plads til to Senge for Fnatpatienter. Sygehuset omfattede nu 42 Senge paa den kirurgisk-medicinske Afdeling og 18 Senge paa Epidemiafdelingen.

Da der under Verdenskrigen opstod Vanskeligheder med Forsyningen af Fødevarer til Patienterne, saa man end ikke for gode Ord og Betaling kunde opdrive et eneste Æg, indrettede Sygehuset sit eget Hønseri, hvor der i disse Aar produceredes 6000 Æg og 100 Slagtehøns aarligt.

Efter Genforeningen foraarsagede den danske Lovgivning nogen Besværlighed for Sygehuset, idet alle Patienter med epidemiske Sygdomme modtages vederlagsfrit, hvorfor man oprettede en Overenskomst med Haderslev Amts Sygehus, saa at Patienter med Difteri fra baade By og Amt henvises til Amtssygehuset, medens alle andre smitsomme Sygdomme skal behandles paa Byens Sygehus. Da Garnisonen ikke agtede at oprettholde det militære Sygehus, blev der truffet en Ordning, hvorefter Patienter fra Militæret modtages paa Byens Sygehus.

For at imødegaa en eventuel pludselig Tilgang af Patienter opførtes i 1923 en meget solid Barak (Solhjem) med Hensyntagen til de strengeste hygiejniske Krav og med brede Vinduer for at skaffe de syge mest muligt Solskin. Denne Forudseenhed viste sig hurtigt at være rigtig, iøet Sygehuset allerede næste Aar var parat til at modtage 20 Patienter med Skarlagensfeber og 13 med Børnelammelse.

Da i 1924 Overpostinspektørembedet i Haderslev blev ophævet, blev den store Villa „Clara“ Nord for Sygehuset og en mindre Villa ud mod Gaden ledige, hvorefter Sygehuset købte dem og i Villa „Clara“ skabte gode og behagelige Forhold for Personalet med Spisestuer og Dagligstuer, og Øst for Villa „Clara“ og i Forbindelse med denne byggedes en stor Økonomibygning, der i Kælderen rummer et fuldt ud moderne Vaskeri med Rulle-, Stryge- og Tørrerum, i Stuen et Dampkøkken med Smørrebrødsafdeling, Køle- samt Opvaskerum og paa 1. Sal Eneværelser for Sygeplejersker og Piger. Økono-

Børnehjemmet „Solhøj“

Sygdomme, idet alle kirurgiske Patienter efter Overenskomst med Amtet henvises til Amtssygehuset.

Sygehusets Beliggenhed er fortrinlig, i et højtliggende Terræn, der sænker sig mod Syd, i Øst begrænset af den lille Skov „Kløften“, mod Syd af Cathrinehjemmet, og paa alle Sider skærmet mod Vinden af Træer og Hække.

mibygninger er forbunden med Sygehuset ved en Tunnel. I den tidligere Økonomifløj indrettedes Badeanstalt med Lysbadeafdeling, og der blev føjet en Etage til med Sygeafdeling for Børn.

Bestyrelsen for Sygehuset er Byraadets Sygehusudvalg, hvis Formand p. t. er Dr. Meyer, som har været Sygehusets Leder fra 1896 til Maj 1933, da han afløstes af Overlæge M. Norn.

Haderslev Bys Sygehus, der nu har Plads til 100 Patienter, modtager kun syge med medicinske

HADERSLEV BYS FILANTROPISKE INSTITUTIONER

Hertug Hans' Hospital, hvis ærværdige Bygninger paa Sønderbro hører til de ældste i Byen, er oprettet i 1569 af Hertug Hans den Ældre som Bolig for gamle og svagelege Mennesker. Af de oprindelige Bygninger er nu kun Kirken tilbage, medens Hovedbygningen stammer fra 1726 og den tilhørende Anneksbygning fra 1787. Hospitalet, der har Plads til 25 Beboere, forvaltes af en Bestyrelse, hvis Formand er Stiftamtmanden, medens den daglige Ledelse varetages af Søster Cathrine Poulsen.

Alderdomshjemmet paa Gammelting og *Cathrinehjemmet* paa Christiansfeldvej er begge private Hjem, oprettet henholdsvis af „Understøttelsesforeningen for værdige trængende i Haderslev“ og af Godsejer I. M. Clausen til Knoop i Tyskland. Alderdomshjemmet har Plads til 12 enligtstillede Mænd, der faar frit Ophold samt Middagsmad, og Cathrinehjemmet yder fri Bolig og Brændsel til 20 Ægtepar og 2 ugifte.

De Mathias Høgerske Fribo-liger i Klostergade er ligeledes Fri-

Kongen faar Blomster af Børnene

boliger for trængende gamle af Haandværker- og Arbejderstanden.

Børnehjemmet „Solhøj“ paa Christiansfeldvej er oprettet 1930 af nuværende Forstander C. M. Jensen, der købte et tidligere Forlystelsesetablisement og indrettede det til at kunne modtage 20 Børn, og allerede samme Aar aabnedes Hjemmet under Ledelse af Frk. Christine B. Jensen. 1. Oktober 1931 overtog Forstander Jensen og Hustru selv Ledelsen, og Hjemmet blev statsanerkendt 1932. I hyggelige og gode Omgivelser modtager Børnene den kærligste Pleje og Opdragelse, og Hjemmet følger deres Færden, naar de efter Konfirmationen kommer ud blandt fremmede, ligesom de tidligere Plejebørn i deres Ferie stadig vender tilbage til deres Plejeforældre.

Det sønderjydske Fonds Børnehjem ved Vilstrupvej er oprettet 1922 og har Plads til 25 Børn, af hvilke de fleste mistede deres Fader i Krigen. Til Hjemmet, der ledes af Forstander J. P. Rasmussen og Hustru, hører et Landbrug paa ca. 30 Tdr. Land.

St. Hedvigs Søstrenes Børnehjem paa Aastrupvej blev oprettet og statsanerkendt 1921. Børnehjemmet er beregnet til at modtage 17 Børn i Alderen fra 2—14 Aar og ligger meget smukt med en herlig Udsigt over Haderslev Fjord. Til Hjemmet hører en stor Have med Legeplads under et mægtigt Træ, hvor Børnene af Hjertens Lyst kan tumle sig. I Haven findes Ruinerne af det Lysthus, hvor Digteren Edv. Lembcke skrev den skønne Sang: Vort Modermaal er dejligt. Hjemmet ledes af en Forstanderinde og tre Søstre.

Cathrineasylet stiftedes i 1865 af en Kreds af danske Kvinder og havde i en Aarrække til Huse i Slotsgade. I 1898 opførtes den nuværende Bygning i Allégade, og siden

St. Hedvigssøstrenes Børnehjem

Cathrine Asylets Børnehave

Sømandshjemmet

1923 drives Hjemmet som Børnehave under Ledelse af Frk. Ida Aastrup. Der modtages daglig 62 Børn fra Kl. 8—4, og om Vinteren afholdes tillige Syskole for store Piger.

Frk. C. Michaels Børnehave og Fritidshjem paa Torvet er oprettet 1927 og modtager 30 Børn daglig fra Kl. 9—12, og Børnene beskæftiges i Frihed efter Frøbel-Montessorri Metoden.

Frk. M. Nielsens Børnehave i Nørregade, der ligeledes har Plads til 30 Børn, er ogsaa beregnet for Børn under den skolepligtige Alder, der oplæres til Selvbeskæftigelse efter Frøbelske Metoder.

Gl. Haderslev Asyl i Slagtergade bestod allerede før 1863 og havde fra 1877 Lokaler i en Ejendom i Bøndergaardene. Efter Genforeningen blev denne solgt, og Asylforeningen opførte en ny Bygning i Slagtergade.

Det tyske Børneasyl i Præstegade er oprettet i 1840 og modtager 70 Børn. Hjemmet ledes af Søster Johanne Kerzel.

Haderslev Sømandshjem er indviet den 29. Oktober 1933 og har det sidste Aar været besøgt af ca. 1800 Søfolk; der er i Hjemmet indrettet hyggelige Opholdsstuer og Gæsteværelser, saa de unge Søens Folk altid kan være glade ved at komme der. Formand for Sømandshjemmet er Pastor Brøndberg, og Hjemmet ledes siden Oprettelsen af Bestyrer C. Refshauge.

HADERSLEV BYS PENGEINSTITUTER

HADERSLEV BANK. Hvem der først har undfanget Tanken om Oprettelse af Haderslev Bank kan ikke siges med Bestemthed; men ældre nulevende mener, at den antagelig hidrører fra den ansete Kømand P. de Wolff, der havde sin Forretning i Apothekegade, og hos hvem Bankens første Direktør, Konsul S. Amorsen, var Forretningsfører. I ethvert Tilfælde kan Planens Virkeliggørelse tillægges en Kreds af Mænd, som i denne Tidsperiode jævnlig kom sammen i den gamle, kendte Gæstgivergaard „Harmonien“, hvor Dagens brændende Spørgsmaal, saavel paa det politiske som paa det økonomiske Omraade, kom til Drøftelse.

Efter Tilskyndelse af en Kreds af ansete Mænd fra By og Landdistrikt blev Haderslev Bank oprettet den 23. Juli 1875 ved et konstituerende Møde paa „Harmonien“, og allerede den 18. Oktober samme Aar traadte den ud i Livet; dens første Direktion bestod af Konsul S. Amorsen og Købmændene J. Dahl og J. S. Thuesen, Haderslev.

Under meget beskedne Kaar skete Bankens Start, og da alt blev indstillet paa den billigste Driftsmaade, installeredes Banken i Direktør Amorsens Hjem, Skolegade 722; men allerede Aaret efter maatte man flytte Virksomheden til et større Lokale, Gaaskjærgade 482, hvor Banken havde til Huse i 4 Aar, indtil den i 1880 flyttede til Gravene, og denne Bygning overtog den til Eje i Foraaret 1890.

Efter en jævn og rolig Udvikling i Bankens Virksomhed var i 80'erne og op til 1890 en vis Tilbagegang at spore som Følge af de vanskelige Kaar, der i Almindelighed raadede i Nordslesvig; men fra 1890 og op til Aarhundredskiftet mærkedes en jævnt voksende Ændring til det bedre. Med det nye Aarhundrede var de daarlige Tider forbi, Udviklingen tog Fart, Ungdommen fik Mod til at give sig i Kast med større Opgaver, og Heldet fulgte dens Bestræbelser. Den almindelige Fremgang sporedes ogsaa i Bankens Virksomhed, hvorfor de gamle Lokaler i Ejendommen paa Gravene i Løbet af faa Aar viste sig for trange, og allerede 1908 købtes den gamle Gæstgivergaard paa Hjørnet af Nørregade og Jomfrustien med Opførelse af en tidssvarende Bankbygning for Øje. Efter

Haderslev Bank

Tegning af Arkitekt P. Gram rejstes den nye Bankbygning i Aarene 1914–16, idet Arbejdet dog vanskeliggjordes ved Verdenskrigens Udbrud, der medførte Mangel paa Arbejdskraft og svigtende Materialeleverancer.

Fra Krigens Begyndelse 1914 til dens Slutning voksede Bankens Indskudsmidler fra 6½ Mill. Mark til 24 Mill. Mark, og dens Total-Omsætning var steget fra 298 Mill. Mark til 756 Mill. Mark.

Efter Genforeningen øgedes Haderslev Banks Betydning som et finansielt Støttepunkt for Erhvervslivet i By og paa Land, og Banken har foruden Hovedsædet i Haderslev tillige Filialkontorer i Rødding og Toftlund samt Agenturer i Christiansfeld, Gram, Skodborg, Sommersted, Vojens og Agerskov, og den beskæftiger gennemgaaende et Personale paa 34 Mand.

Aktiekapitalen er paa 1 Mill. Kr., Bankens Reserver og Overførsel pr. 31. Dec. 1934 beløber sig til 1,160,000 Kr., og Balancen er ult. 1934 ca. 12,500,000 Kr.

Formand for Bankens Bestyrelse, der bestaar af 12 Medlemmer, er Møllejeer A. Boysen, Tørring Mølle, og Bankens Direktion bestaar af Christian Hübbe, Nis Bonde og Schack-Andersen.

HADERSLÆV AMTS SPAREKASSE blev oprettet efter en Kredsdaysbeslutning af 25. September 1901 som en kommunal Sparekasse under Kredsens (Amtets) Garanti og begyndte sin Virksomhed den 1. Oktober 1901. Den havde Lokaler sammen

med Amtets øvrige Kasser paa Amtshuset. Senere oprettedes Filialer af Sparekassen i en Del større Landsbyer i Oplandet. Efter 1 Aars Forløb havde Sparekassen en Indskudskapital paa 1,7 Mill. Mark, som indtil 1910 steg til 8,5 Mill. Mark. I Krigsaarene steg Indskudene indtil 1918 til ca. 16 Mill. Mark.

Efter Genforeningen vedtog Kredsdagen at føre Sparekassen videre under dansk Lov. I Løbet af et Aar var Krone-Indskudskapitalen paa ca. $\frac{1}{2}$ Mill. Kr., som derefter steg jævnt, og Sparekassen har nu en Indskudskapital paa rigelig 5 Mill. Kr., fordelt paa ca. 8500 Konti.

Sparekassebestyrelsens Formænd har været: Landraad Becherer 1901–08, Landraad Dryander 1908–1913, Landraad von Løw 1913–1920, konst. Landraad Refshauge 1920 (under den intern. Kommissions Besættelse). Efter Genforeningen overtoges Formandsædet for en Tid af Amtsassessor Smith, som derefter afløstes af Stiftamtmand, Kammerherre Haarløv, der fungerede som Formand indtil sin Død i 1931. Siden 1931 er Stiftamtmand Lundbye Formand for Sparekassens Bestyrelse.

Som Bestyrelsesmedlemmer har i Aarenes Løb fungeret: Økonomiraad Ohlsen, Haderslev, 1901–08; Skatteinspektør Meyer, Haderslev, 1901–02; Raadmand H. Andresen, Haderslev, 1901–10; Gaardejer E. Bruhn, Aastrupgaard, 1901–19; Købmand J. Boisen, Haderslev, 1902–19; Bryggeriejer Chr. Fuglsang, Haderslev, 1908–19; Advokat S. Erichsen, Haderslev, 1910–19; Grosserer Henr. Dahl, Haderslev, 1919–24; Borgmester Th. Møller, Haderslev, 1919–23; Købmand M. Møller, Fjelstrup, 1919–30; Husmand H. Fester, Seggelund, 1925–28; Rentier H. Petersen, Jægerup, 1931–34; Bygmester N. Timmermann, Gramby, 1925–35; Bygmester P. Thygesen, Stepping, 1928–35.

Bestyrelsesmedlemmer er f. T. (Juni 1935): Gaardejer M. Christensen, Kjestrup, siden

Ekspeditionslokalet

1925, Næstformand, Købmand E. Barslund, Gram, Gaardejer J. Uldall, Styding, og Husmand J. Hansen, Hoptrup.

Sparekassens første Regnskabsfører og daglige Leder var afdøde Kredskasserendant P. Toft, indtil 1911, derefter var A. Link, 1912–14, P. Petersen, 1914–20, og siden 1920 er Bestyrer, Direktør J. Gydesen, daglig Leder. Bogholder er: H. Gøppert, siden 1920; Kasserer: S. Mathiesen, siden 1929, endvidere er ansat ved Sparekassen:

Assistenterne J. Toft, Frk. M. Hansen og K. Buck, samt Kassebud M. Beck.

I 1926, efter at have haft Kontor paa Amtshuset i 25 Aar, flyttede Sparekassen sit Hovedkontor til Byens Centrum og flyttede ind i Ejendommen Gravene 7, som Sparekassen købte i 1929.

Da det viste sig, at Lokalerne blev for smaa, besluttede man i Begyndelsen af 1933 at foretage en Udvidelse og indrette mere moderne og tidssvarende Lokaler. Det overdroges Arkitekt M. Gydesen at udarbejde Tegninger. I Midten af August 1933 paabegyndtes Ombygningen, som blev tilendebragt i Februar 1934.

Sparekassen er i forisat Fremgang og har, foruden et Filialkontor paa Amtshuset i Haderslev, tillige Filialer i 12 større Landsbyer i Oplandet.

Sparekassen har oprettet særlige Afdelinger til Fremme af Sparesagen, saasom: Skole-sparekasser og „Spareafdeling for Oprettelse af egne Hjem og selvstændige Virksomheder“. Den har egne Skolesparemærker og er i Forbindelse med Dansk Sparemærke-Kasse. I udstrakt Grad støtter den Hjemmeopsparingen ved Udlaan af Hjemmesparebøsser.

Sparekassens Midler er særlig anbragt som 1. Hypoteklaan i Land- og Byejeendomme samt som Laan til Kommuner og Andelsselskaber.

S PAREKASSEN FOR HADERSLEV BYES OMEGN, der er beliggende paa Hjørnet af Nørregade og Gravene, er oprettet den 20. Oktober 1856. Den drivende Kraft har sikkert været Sognepræst Chr. D. Møller i Vonsbæk, som i hvert Fald i den forudgaaende Tid har ført en Række Forhandlinger med Myndighederne. At dømme efter Stifternes Navne ligger det nær at antage, at Sparekassen i fremtrædende Grad skulde være en dansk Sparekasse, ligesom det fremgaar af selve Navnet paa Sparekassen, at dens Oprettelse skyldtes Ønsket om at skabe et økonomisk Rygstød for Omegnens Befolkning.

Da den nødvendige Garantikapital var tegnet, alholdtes den stiftende Generalforsamling den 20. Oktober 1856, og Sparekassen begyndte sin Virksomhed Mandag den 1. December samme Aar, foreløbig med Lokaler hos Kancelliraad, Herredsfoged A. Heide paa Nørretorv og med Kontortid hveranden Mandag fra Kl. 12–2. Ved Herredsfoged Heides Bortrejse fra Haderslev blev til hans Efterfølger som Formand for Sparekassen valgt Gaardejer J. P. Friis, Ejsbøl, der ledede den med dygtig Haand de første 15 Aar under tysk Styre, indtil han af Helbredshensyn i 1880 trak sig tilbage, hvorpaa Mølle-ejer N. P. Boysen, Tørning Mølle, blev valgt til Formand, og i mere end en Menne-skealder udførte han et udholdende og trofast Arbejde i Sparekassens Tjeneste, en Virk-somhed, der i høj Grad bidrog til at fæstne Sparekassens Anseelse i Befolkningen, at føre den frelst igennem vanskelige Tider og tillige konsolidere dens Økonomi, saa at den ved Genforeningen havde sine Kroneværdier i Behold.

Sparekassens Leder har siden Genforeningen været Direktør P. Grau, og det skyldes for en stor Del hans Initiativ og Dygtighed, at Sparekassen for Haderslev Byes Sogn Omegn nu indtager en saa fremtrædende Stilling, som Tilfældet er.

Efter N. P. Boysens Død i 1925 var Gaardejer S. From, Fjelstrup, Formand for Sparekassen i et Aar, hvorpaa Gaardejer Jes From, Rørkær, blev valgt til Formand, og han beklæder stadig dette Hverv.

Sparekassens Indskudskapital udgør ca. 6 Mill. Kr., og dens Reservefond beløber sig til over $\frac{1}{4}$ Million Kr.

Foruden de allerede nævnte Pengeinstitutter findes følgende:

Haderslebener Creditbank, stiftet 1875, nu et Andelsselskab med en Andelskapital paa 413.300 Kr. Formand for Bestyrelsen, der tæller 9 Medlemmer, er Raadmand R. Tams, og Direktionen bestaar af J. Olesen, P. Hansen og C. Danielsen.

Endvidere *Handelsbanken i Haderslev*, Filial af Københavns Handelsbank, samt *Haderslev Byjs Spare- og Laanekasse* (oprettet 1819).

Kreditforeningen paa Aastrupvej

SØNDERJYLLANDS KREDITFORENING

VED Genforeningen fik fire af de i Jylland virkende Kreditforeninger og den industrielle Kreditforening i København Ret til at udvide deres Udlaansomraade til de sønderjydske Landsdele. Desuden blev der oprettet en særlig sønderjydsK Kreditforening med Ret til at give Laan baade i Land- og Byejendomme og med Eneret til Udlaan i Landejendomme i Sønderborg og Aabenraa Amter og Størstedelen af Haderslev Amt. Den nye Forening, som antog Navnet „Sønderjyllands Kreditforening“, fik Sæde i Haderslev. I den første Tid havde den Kontorer paa 1. Sal i Haderslev Banks Bygning; men allerede i 1921 købtes Ejendommen „Marienlyst“ paa Aastrupvej og indrettedes til Kontorlokaler og Bolig for den administrerende Direktør.

I de første tre Regnskabsaar havde Sønderjyllands Kreditforening et Udlaan paa 100 Mill. Kr. Til at begynde med var Obligationskurserne meget lave. I hele November Maaned 1920 noteredes Foreningens $4\frac{1}{2}$ pCt. Obligationer af 1. Serie til en Køberkurs af 75. Men i den følgende Tid steg Kurserne stærkt, ikke mindre end 10 Points i Løbet af 6 Maaneder, og Stigningen fortsattes og kulminerede i Januar 1923 med en Kurs af 92 $\frac{1}{2}$.

Men som Følge af den af det nye Kronetald betingede Inflation indtraadte der atter en Vending i Kursudviklingen. I 1923 og 24 faldt Kurserne endnu stærkere, end de var steget i de to foregaaende Aar, og Sønderjyllands Kreditforening rantes, tiltrods for at Udlaanet var stærkt aftagende, haardere af Kursfaldet end de øvrige Kreditforeninger. Grunden hertil er at søge i Forhold, som ligger uden for Foreningens Virksomhed, og for at afvende de uheldige Virkninger af dette Kurstryk fra de sønderjydske Laantagere paatog Staten sig ved en Lov af 18. April 1925 Garantien for Renterne af en ny, 3. Serie, og Statsgarantien er bleven fornyet ved Aabningen af 4., 5. og 6. Serie.

I de første 11 Regnskabsaar har Sønderjyllands Kreditforening kun maattet overtage

9 Panter. Dette gunstige Resultat skyldes først og fremmest Foreningens forsigtige Laane-politik. Men fra 1931 spores Landbrugets Vanskeligheder ogsaa i Sønderjyllands Kreditforenings Regnskaber. De Tab, Foreningen har lidt paa overtagne Panter, er dog relativt smaa og har ikke formaaet at standse Tilvæksten i Reserverne.

De Hjelpeforanstaltninger, Landbrugskrisen har givet Anledning til, har paaført Kreditforeningerne et overordentlig stort Arbejde. Dette gælder navnlig Henstandslovgivningen; og i endnu højere Grad Konverteringen. Ved Konverteringen er langt over Halvdelen af Laanene i Sønderjyllands Kreditforening til et samlet Beløb af 95,25 Mill. Kr. overført til 4 pCt. Serier.

Sønderjyllands Kreditforening har ogsaa uden for sit egentlige Felt taget virksom Del i Bestræbelserne for at overvinde Følgerne af den Krise, som har ramt det af Verdenskrigen og Overgangsvanskelighederne svækkede sønderjydske Landbrug særlig haardt.

Ved Udgangen af Marts 1935 havde Sønderjyllands Kreditforening et Udlaan paa Kr. 182.475.500 i Hovedstol med en Restgæld af Kr. 178.399.973. Samtidig androg Reserverne Kr. 6.318.628.

HIJORTE-APOTEKET, der er Byens ældste Apotek, oprettedes den 15. Juli 1557 ved Bevilling fra Hertug Hans den Ældre til Anton Bate og fik sit Privilegium stadfæstet af Kong Frederik II i 1583. Anledningen til Oprettelsen af et Apotek i Haderslev var Hoffet paa Hansborg, og Apotekets Navn blev Slotsapoteket. Efter Anton Bates Død i 1595 drev hans Enke Apoteket i en Aarrække og overdrog det derpaa til sin Svigersøn Johs. Piper, under hvem det i 1627 nedbrændte sammen med Domkirken og en stor Del af Byen, stukket i Brand af Christian IV's Tropper, der flygtede mod Nord.

I de følgende Aar havde Apoteket til Huse andre Steder i Byen, og først i 1682 genopførtes Apoteket paa den gamle Plads i Bindingsværk, og denne Bygning stod indtil 1842, da Apoteker J. W. Collenburg nedbrød den og rejste den nuværende Bygning, idet han samtidig ændrede Navnet til Hjorte-Apoteket. Allerede 10 Aar efter afstod han Apoteket til N. N. Aggersborg, der udførte et stort Arbejde til Gavn for Byens Borgere, indtil han paa Grund af nationale Stridigheder solgte Apoteket og faa Aar efter rejste til København.

Fra 1872 til 1920 skiftede Hjorte-Apoteket hyppigt Ejer, og siden 1. Juli 1920 har det været ejet og ledet af Apoteker S. Køster Obel.

LØVE-APOTEKET I HADERSLEV. Da Indehaveren af Hjorte-Apoteket i Haderslev, Nicolaus Gottfried Sass døde i August 1800, blev cand. pharm. L. H. Jacobsen 2. Oktober 1800 Bestyrer af Apoteket, indtil dette overtoges af C. H. P. Langheim, som købte det ved Auktion 19. Juni 1801. Jacobsen havde ogsaa budt paa Apoteket, men hans Bud var for lille og blev derfor ikke antaget. For alligevel at opnaa sin Hensigt at blive Apoteker i Haderslev ansøgte han Kongen om Bevilling til at anlægge et nyt, andet Apotek der i Byen. Langheim protesterede ret naturligt kraftigt derimod og støttedes i sin Protest af Amtmanden og af Fysikus, Dr. med. Schumacher. Jacobsen derimod støttedes af Magistraten, som fremhævede, at han havde tilbudt at deltage i alle Byens Pligter lige med andre Borgere og desuden betale 100 Mark aarlig til den kongelige Kasse, og den 20. August 1802 fik Jacobsen Bevilling

til at anlægge det nye Apotek, det nuværende Løve-Apotek, som han indrettede paa samme Sted i dav. Biskopgade (nu Apotekergade), hvor det stadig er beliggende.

Indtil 1898 har Apoteket været i Handelen fire Gange, indtil det nævnte Aar købtes af den nuværende Ejer Ernst August Hansen for 330,000 Rmk. (Eft. De danske Apotekers Hist.)

HADERSLEV BYS STATSANERKENDTE SYGEKASSE er stiftet den 10. December 1920 og traadte i Virksomhed den 1. Januar 1921. Tidligere fandtes der i Byen en tysk Sygekasse, som imidlertid ophørte ved Genforeningen. Ved Stiftelsen indmeldte der sig straks 4900 Medlemmer, og nu er der ca. 9000 Medlemmer. Sygekassen har selvstændig Ejendom i Nørregade, hvor der ogsaa findes en Fortsættelses-sygekasse for de tre sønderjydske Amter. Statens Tilskud til Sygekassen androg sidste Aar ca. 62.000 Kr.

Falcks Redningskorps, Haderslev

FALCKS REDNINGSKORPS, Haderslev Afdeling, er oprettet den 1. Maj 1934 og omfatter alle moderne Redningsmaterialer, samt Kranvogn og Pullmotor. Stationen beskæftiger 4 Mand og ledes af H. A. Skourup.

HADERSLEV FRIVILLIGE BRANDVÆRN. Allerede i 1877 forsøgte Gods-ekspeditør Mayland at oprette et frivilligt Brandværn; men det viste sig snart, at ingen vilde indordne sig under de fastsatte Regler, hvorfor Sagen maatte opgives. Nu var der imidlertid skabt Røre om Tanken, og i 1881 samledes ti Mand under Ledelse af Vice-Brandmajor Wäger og Bogbinder Lassen, og Aaret efter modtog Brandværnet et Tilskud fra Byraadet paa 700 Mark. 1884 købtes den første Sprøjte, og Interessen voksede, saa at der i 1894 var 77 Medlemmer. Brandværnet er nu fuldt moderne udstyret og staar under Ledelse af Brandinspektør Nis Juhl, og det tilhørende Musikkorps ledes af Kapelmester Höhn. Brandværnet tæller nu ca. 140 Medlemmer.

ZONE-REDNINGSKORPSET I HADERSLEV er oprettet 1930 og havde de første Aar til Huse hos Automobilhandler S. Wæver, men flyttede i Maj 1935 til Aabenraavej 16, hvor der er udmærket Plads til det moderne Redningsmateriel, bestaaende af 2 Kranvogne, 1 Ambulance samt alt nødvendigt Dyreredningsmateriel. Stationen beskæftiger nu 4 Mand under Ledelse af Driftsleder Aage Franck.

Haderslev Bys industrielle Virksomheder.

HADERSLEV har altid været en livlig Forretningsby med en stor og dygtig Handels- og Haandværkerstand og tillige med en Række betydelige industrielle Virksomheder til Gavn for baade By og Egn, og blandt disse skal nævnes:

Haderslev Klædefabrik, grundlagt 1872 af Mads Schaumann, oprindeligt som Farveri. Allerede 8 Aar efter foretoges den første Udvidelse, og 1899 opførtes et Uldspinderi og Væveri i Højgade. Da Firmaets Ry voksede, og en betydelig Udvidelse dermed nødvendigjordes, købtes et stort Savskæreri paa Simmerstedvej, og her indrettedes 1910 Klædefabrik for Fremstilling af Præstegaardstæpper, Portierer og Møbelbetræk.

Efter de vanskelige Krigsaar, der delvis standsede Driften, genoptoges Arbejdet i fuldt Omfang i 1918, og siden Genforeningen har Firmaet formaaet at skabe sig en ny og stadigt voksende Kundekreds baade i Sønderjylland og i det gamle Land, og Virksomheden beskæftiger nu ca. 100 Arbejdere og Funktionærer under Ledelse af Fabrikant, Landstingsmand M. Schaumann.

Fuglsangs Maltfabrik

„*Sophus Fuglsang, Maltfabrik*“, Haderslev. Virksomheden er grundlagt i Aaret 1865, idet Bedstefaderen til de nuværende Indehavere, Søren Christian Fuglsang, i dette Aar startede Bryggeriet S. C. Fuglsang med tilhørende Malteri. Forholdene var dengang meget beskedne, og da Malteriet kunde præstere betydeligt mere end den Malt, Bryggeriet selv kunde forbruge, optoges Salget af Malt allerede paa et tidligt Tidspunkt. Ølforbruget steg i Aarene efter 1880 ganske enormt grundet paa de forbedrede Levevilkaar for Arbejderne, og Efterspørgselen efter Malt blev som Følge heraf meget stor, idet Bryggerierne stadig maatte udvide, men ikke i samme Tempo kunde forøge deres Malteriers Kapacitet. Dette var en stor Fordel for Bryggeriet S. C. Fuglsang, som i Mellemtiden havde erhvervet en efter daværende Forhold ret betydelig Kundekreds til Malt.

I Aaret 1897 blev Bryggeri og Malteri delt i 2 Virksomheder, idet Stifterens ene Søn, Christian Fuglsang, overtog Bryggeriet, medens en anden Søn, Sophus Fuglsang, overtog Malteriet som selvstændig Virksomhed. Det lykkedes sidstnævnte med utrættelig Flid og stor Dygtighed at oparbejde en stor Virksomhed, der siden 1920 har været Skandinaviens største Maltfabrik. Med flere Aars Mellemrum foretoges store Nybygninger, navnlig i Aaret 1908. Udvidelserne afsluttedes i 1923 med Opførelsen af en mindre Bygning ved Fabrikens nordøstlige Fløj til Fremstilling af Firmaets Specialiteter: Farvemalt og Karamelmalt. Ved Sophus Fuglsangs Død i 1931, førtes Virksomheden videre af dennes 2 Sønner, Conrad Fuglsang og Sophus Fuglsang jun., som nogle Aar i Forvejen var blevet optaget i Firmaet som Medindehavere. I August 1933 blev Fabrikken ødelagt af en

stor Ildebrand. Genopbygningen varede til Efteraaret 1934, og da den nye Fabrik ved Sæsonens Begyndelse i September 1934 toges i Brug, blev den af Sagkyndige betegnet som et af de mest moderne eksisterende Malterier i Verden. Kapaciteten blev en Del forøget og udgør nu ca. 6 Millioner Kilogram Malt aarligt.

Da de fleste Bryggerier i Danmark selv malter, er Fabrikken henvist til Eksport, og der solgtes i sidste Sæson til følgende Lande: Schweiz, Tyskland, Holland, Finland, Sverige, Norge, De forenede Stater i Nordamerika, Mexico, Porto Rico, Cuba og Brasilien.

Fabrikken dækker en betydelig Del af sit store Forbrug af Maltbyg paa Østkysten af Sønderjylland og det sydlige Jylland, som hører til de bedste Byegene i Danmark.

Bryggeriet S. C. Fuglsang A/S, Haderslev. For Bryggeriet medførte Udviklingen ligeledes stor Fremgang, saaledes at det i Dag staar som Sønderjyllands største Bryggeri. I Aaret 1930 overdrog Brygger Christian Fuglsang Bryggeriet til et Aktieselskab, men beholdt selv Ledelsen som Direktør. Bryggeriet S. C. Fuglsang var det første Bryggeri her i Landet, der optog Fabrikationen af den bekendte internationale Drik Chabeso og har dermed forøget sit Salg af Mineralvande meget betydeligt.

Haderslev Slotsvandmølle, som fra gammel Tid har haft kgl. Privilegium paa Mølleri med Anvendelse af Vandet, der fra Haderslev Dam løber gennem Aaen ud i Fjorden, omdannedes 1889 til Aktieselskab og beskæftiger nu ca. 25 Arbejdere. Selskabet har tillige forpagtet alt Fiskeri paa Haderslev Dam.

Endvidere findes i Haderslev *M. Hansens Tobaksfabrik*, der er grundlagt 1815, *A/S Hansborg, Tømmerhandel og Savværk*, grundlagt 1901, *Fredsteds Kafferisteri*, *H. D. Koopmanns Svineslagteri*, oprettet 1924, samt *Haderslev Andelsmejeri* og *Central-Mejeriet*.

Og endelig bidrager en lang Række dygtige Forretningsmænd til at skabe et frugtbart Samvirke mellem Byen og dens Opland, hvilket man faar et levende Indtryk af ved at betragte Gadebilledet hver Mandag, naar Landbefolkningen fra nær og fjern ligesom har sat hinanden Stævne i Haderslev.

HADERSLEV BYS TEKNISKE VÆRKER

DE tekniske Værker besørger Købstadens Forsyning med Gas, Vand og Elektricitet. De tre Virksomheder har fælles Ledelse, idet Vandværket og Elektricitetsværket ved disses Anlæg blev underlagt den paa Gasværket bestaaende Administration, hvilken Ordning man derefter har opretholdt. Værkerne er alle oprettede og har hele Tiden været drevet som kommunale Institutioner og ledes af Direktør cand. polyt L. Thielsen Andersen.

De tekniske Værker beskæftiger desuden ca. 35 Personer, heraf 9 i Administrationen og de øvrige i Driften, til Nyanlæg etc.

GASVÆRKET

Byen fik forholdsvis tidlig en Gasforsyning, idet Værket blev sat i Drift i Marts 1858, og saaledes i 1933 kunde fejre sit 75 Aar Jubilæum. Værkets Opførelse fandt Sted under den daværende danske Borgmester Hammerich.

Fra Værkets første Driftsaar, med en Produktion paa ca. 70,000 m³, til Dato, hvor Aarsproduktionen er steget til ca. 1,500,000 m³, er Værket gennemgaaet den for Gas-

forsyninger almindelige Udvikling med tilsvarende stadige Udvidelser af Produktions- og Fordelingsanlægene, der navnlig har fundet Sted i Aarene: 1875 (ny Gasbeholder), 1896 (fuldstændig Modernisering af Værket), 1900 (ny Gasbeholder), 1907 (Hovedledninger), 1917—18 og 1921—22 (nyt Ovnanlæg) og 1926 (ny 2,000 m³ Gasbeholder).

Bortset fra selve Ovnanlægene er Værket iøvrigt ret gammelt, dog uden at dette endnu er til Gene for Gassens Kvalitet og Forsyningen som Helhed, idet Kapaciteten af de bestaaende Maskinanlæg stadig er tilstrækkelig. — Brutto-Driftsoverskudet var i 1934—35 166,843 Kr.

VANDVÆRKET

Efter den store Koleraepidemi i Hamburg 1892 tog man her som i saa mange andre Købstæder under alvorlig Overvejelse at etablere en Vandforsyning, og i Aaret 1898 var man, efter at have overvejet forskellige Muligheder for at fremskaffe godt Drikkevand, naaet til Beslutning om at lade Anlægget udføre og udnytte de Kilder ved Eskjærshøj, som allerede for 400 Aar siden gennem Træledninger, der var ført under Haderslev Fjord, havde forsynet Hansborg Slot med Vand.

Værkets Anlæg blev paabegyndt i Begyndelsen af 1899, og allerede inden Aarets Udgang kunde Forsyningen tage sin Begyndelse.

Bortset fra, at de oprindelige Vindmotorer viste sig uegnede til Vandoppumpning og derfor blev erstattet med Dampmaskiner, kunde de oprindelige Vandindvindingsanlæg i alt væsentligt klare Forsyningen indtil 1924, paa hvilket Tidspunkt man maatte dele Nettet i to Trykzoner og opføre et Vandtaarn med tilhørende Pumpeanlæg til Forsyning af Højtrykszoen, der omfatter de højtliggende Kvarterer, med ca. $\frac{1}{3}$ af den samlede Vandafgift.

Lige siden Værkets Start har Vandets Jernindhold været noget over det tilladelige Maximum, hvilken Gene i tiltagende Grad har gjort sig gældende ved det i de senere Aar stærkt stigende Vandforbrug. For at bøde paa dette Forhold har Byraadet nu stillet det til Bygning af et Filteranlæg fornødne Beløb til Raadighed; samtidig nedlægges den forældede Drift med Dampmaskinerne, saaledes at Vandværkets Drift for Fremtiden udelukkende vil ske ved Elektricitet. Nyanlægene forventes at være fuldførte i Efteraaret 1935.

Den i de senere Aar manglende Nedbør og det stærkt stigende Vandforbrug, der ved Genforeningen i 1920 var ca. 300,000 m³ og nu er steget til mere end 500,000 m³ pr. Aar, har medført, at Vandindvindingen har maattet forøges ved Udførelse af nye Boringer. Herudover vil det i nær Fremtid være nødvendigt yderligere at forøge Indvindingen eventuelt ved Etablering af et Hjelpevandværk, der samtidig skal tjene til at afstive Rørledningsnettet, der med den forøgede Belastning giver Anledning til alt for store Tryktab.

Siden Vandværkets Start er der for al Vandlevering anvendt Vandmaalere, der er Grunden til Værkets gode Økonomi og det i Forhold til de fleste danske Byer meget ringe Vandforbrug.

Vandoppumpningen naaede i 1934—35 524,000 m³, og Brutto-Driftsoverskudet var samme Aar 66,953 Kr.

ELEKTRICITETSVÆRKET

Umiddelbart efter Beslutningen om at lade udføre en Vandforsyning paabegyndte Købstaden Anlægget af et Elektricitetsværk, som allerede i Marts 1901 kunde sættes i Drift.

Svarende til Byens Udvikling og i Almindelighed stærkt stigende Elektricitetsforbrug

er Anlægene undergaaet en tilsvarende Udvikling, der bedst karakteriseres ved de Oplysninger, som er givet for følgende tre Tidsperioder.

1.) *Fra Værkets Anlæg 1901 til Krigens Slutning 1918*: Produktionen 1901: 41,000 kWh, 1913: 223,880 kWh og 1918: 282,146 kWh aarlig.

De oprindelige 2 Sugegasmaskiner blev 1907 suppleret med en Dampmaskine, og 1911 etableredes der et Samarbejde med en nyoprettet Turbinekraftstation i Christiansdal, der indtil 1917 ejedes af et privat Konsortium og derefter erhvervedes af Købstaden.

2.) *Fra 1919 til 1924*: Produktion 1919: 382,000 kWh og Produktion og Køb 1924: 1,155,716 kWh aarlig.

Turbineanlægget i Christiansdal udvidedes med yderligere et Turbineaggregat (1920), og der anskaffedes desuden en mindre Dieselmotor fra et tysk Krigsskib.

1923—25 foretages en fuldstændig Ombygning af Værket, der udvides med en 900 H. K. Dieselmotor; en Del af Forsyningen i Yderdistrikterne ændres samtidig til Vekselstrøm, og gennem 10,000 og 15,000 Volts Ledninger etableres der et Samarbejde med Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa.

3.) *Fra 1925 til 1935*: Produktion og Køb 1925: 1,153,799 kWh og 1935: 2,236,000 kWh aarlig.

I 1934 stod Købstaden atter overfor en Udvidelse af Værket eller et udvidet Samarbejde med Sønderjyllands Højspændingsværk, og man valgte da at indtræde som Andelshaver i Sønderjyllands Højspændingsværk, idet der byggedes en 60,000 Volts Forbindelse mellem Aabenraa og Haderslev, og paa Værket her installeredes et 1000 H. K. Motorgeneratoraggregat. Købstaden aftager herefter Størstedelen af sit Elektricitetsbehov fra Højspændingsværket, idet Vandkraften i Christiansdal dog stadig udnyttes fuldtud, og de bestaaende Maskinanlæg henstaar som Reserver, der ved visse Lejligheder kan tages i Brug.

For at gøre Forsyningen mere effektiv og økonomisk er der desuden gennem de sidste 7 Aar foretaget en stadig Ændring af Strømarten fra Jævn- til Vekselstrøm.

Elektricitetsværket skulde saaledes være godt rustet til den forventede stærke Stigning i Elektricitetsforbruget, som Købstadens stadige Udvikling og de billige Elektricitetspriser giver Grund til at forvente.

Brutto-Driftsoverskudet var i 1935 335,602 Kr.

FORENINGSLIVET I HADERSLEV

Selskabet „Harmonien“.

30erne og 40erne i forrige Aarhundrede var den Tid, „da Sønderjylland vaagnede“ til national Bevidsthed, og Treaarskrigens Omskiftelser bidrog yderligere til at skille Vandene. „Borgerforeningen“ i Haderslev foragede snart danske Medborgere ved Slesvigholstenisme og udpræget tyske Sympatier. En Kreds af 16 danske Haderslevborgere opfordrede da til Stiftelse af en ny Forening, der ganske vist ligesom den gamle skulde være en selskabelig og underholdende Forening, hvad vi vilde kalde en Klub, men vel at mærke for dansksindede Medlemmer, der her kunde mødes og i Fortrolighed drøfte Dagens og Tidens Spørgsmaal.

Den 15. Oktober 1849 var Selskabet „Harmonien“ en Kendsgerning, og da Forholdene ved Treaarskrigens Afslutning begyndte at klare sig, voksede ogsaa den nye Forenings Virksomhed og Betydning. Der kom jo en Række danske Embedsmænd til Byen og dens Omegn. Mange af de „indfødte“ dansksindede Borgere holdt til i „Harmonien“. Men Forholdet mellem de to Grupper var ingenlunde altid harmonisk. Sønderjyderne havde en nedarvet og indgroet Mistro til Embedsmænd, og ikke faa af disse Embedsmænd var jo endnu af den gamle Skole trods den nybagte fri Forfatning og saa med akademisk Aandshovmod ned paa Borgerskabet. Det kom til adskillige Rivninger med

Selskabet, der f. Eks. nægtede at optage Politimesteren; men snart sluttedes der Forlig, og en Del af Embedsmændene indmeldte sig i Foreningen, bl. a. flere af Latinskolens Lærere med Rektor Thrige og Konrektor Lembcke i Spidsen. De satte utvivlsomt deres Præg paa Foreningen, der nu optog oplysende Foredrag blandt sine Formaal, og baade Lærere og Præster fra By og Land holdt saadanne.

Her maa stærkt fremhæves som det første nationale Mindeblad i „Harmonien“’s Hæderskrans, at den

i ikke ringe Grad var med til at bygge Bro mellem den stedfaste Befolkning og „dem nordfra“. Dette var af afgørende Betydning for det nationale Arbejde, der saa smukt udførtes i de kommende 13–14 Aar indtil Krigen 1864.

I „Harmonien“ færdedes foruden Foreningens mangeaarige Formand, Bankdirektør Dahl, Mænd som Konsul Amorsen, Fysikus Madvig, Apoteker Aggerborg, Præster og Latinskolens Folk sammen med en stadigt voksende Flok af Borgerskabet, mest dog velstillede. Da Foreningen nemlig havde købt Hus og Grund uden Formue og derfor var i stor Gæld, maatte Kontingentet sættes ret højt, hvorved dens Overklassepræg yderligere styrkedes.

„Harmonien“ havde egen Restauration, mest saaledes, at Værten, man antog, drev denne mod en aarlig Lejeafgift. Dette Restaurationshold medførte tillige, at ogsaa Landboere staldede ind i „Harmonien“, og mange blev efterhaanden Medlemmer, hvilket dog først fik rigtig Betydning efter 1864.

Men større danske Fester og Sammenkomster fandt næsten altid Sted i Foreningens Lokaler. Her skal blot nævnes Afskedsfesten i Slutningen af 50erne for Præsten Bojsen fra Vilstrup. Det var til denne Fest, at Edv. Lembcke havde digtet Sangen „Vort Modersmaal er dejligt“, hvis nu saa kendte Ord og Toner lød første Gang indenfor „Harmonien“’s Mure. I Efteraaret 1863 var Frederik VII standset i Haderslev paa sin Rejse til Lyksborg og deltog i „Harmonien“’s Aftenfest i den hvide Sal, hædret og hyldet af Borgerkredsen. Ingen anede, at den folkekære Konge allerede den 15. November skulde rammes af Døden.

I Krigsaaret 1864 lagde først Danskerne en kort Tid og saa Fjenden Beslag paa de fleste af „Harmonien“’s Lokaler til Lazaret og andet militært Brug. Noget lignende skete ved Verdenskrigens Afslutning — som en passende Ramme om Foreningens Liv under det godt 50-aarige Fremmedherredømme.

Allerede 1867 indførtes prøjsisk Foreningslov i Sønderjylland, og Øvrigheden søgte i Ly af denne Lov paa mangfoldig Vis at ramme dansk Møde- og Foreningstilv. Men Følgen blev kun, at der nu byggedes en Række Forsamlingshuse trindt om i Nordslesvig. Et saadant Forsamlingshus for Haderslev By og Omegn blev nu „Harmonien“. Den ejede selv sin Bygning, og den var fra Stiftelsen af en selskabelig Forening uden direkte nationalt eller politisk Formaal. Nu blev den i dybere Forstand end før Hjem- og Fristed for danske Mænd og Kvinder, hvor Tanker og Meninger kunde udveksles, Aviser læses og drøftes; snart fik man ogsaa en ikke ringe Bogsamling og et lille Foreningsteater,

„Harmonien“, den røde Gaard i Gaaskjærgade

hvor danske Skuespil opførtes, først af tilkaldte danske Skuespillere, og da dette snart forhindredes, af Foreningens egne Medlemmer. Foreningen holdt ofte Fester parallelt med Moderlandets, f. Eks. i Anledning af Kronprins Frederiks Formæling med Louise af Sverige 1869. Særlig straalende var Festen paa Oehlschlägers 100 Aars Dag 1879.

Og „Harmonien“ kunde give Husly til andre Foreninger, saaledes til Landboforeningen med dens aarlige Dyrskuer og Festligheder i Tilslutning dertil.

Det ligger da lige for, at Autoriteterne saa paa Selskabet med alt andet end velvilje Øjne og ikke forsømte Lejligheden til at genere. Et alvorligt Slag rettedes mod Foreningen, da man nægtede at forny den offentlige Beværterbevilling til Værten, der saa kun maatte traktere Medlemmerne. Resultatet blev det modsatte af, hvad man havde tilsigtet: en Mængde Landmænd, der hidtil kun havde gæstet „Harmonien“, indmeldte sig nu som Medlemmer.

— Trange Tider langsomt skrider, de har den Art. Omsider kom Genforeningen, og „Harmonien“ traadte nu ind i det tredie Afsnit af sin Tilværelse, der i mangt og meget kunde minde om den første. Trods al i og for sig berettiget Konkurrence fra Højskolehjemmet, Foredragsforeningen og de mangfoldige Specialforeninger af social og politisk Art havde Selskabet jo sin ingenlunde let erhvervede historiske Glans og nu igen den Opgave at være Mødested for og Bindeled mellem tilflyttede og indfødte, mellem Tjenestemænd og Borgere. Det var i „Harmonien“s Lokaler, at Kongen modtog Haderslev Borgere paa sit Genforeningsridt.

Ogsaa store politiske Møder er afholdt der, for saa vidt Pladsforholdene tillader det, for i hver af de to Sale kan der kun rummes ca. 300 Mennesker; men man drømmer om og haaber paa engang at faa bygget en tilstrækkelig stor tidssvarende Forsamlings-sal. Vedblivende har en Række Foreninger til Huse i „Harmonien“, for Øjeblikket ca. 40, deriblandt den højt ansete Landboforening, Grænseforeningen, Forsvarsbrødrene, Garderforeningen, 2. Regiments Soldaterforening, Hvide Kors osv., de fleste med udtalt nationalt Præg. Det gamle Selskab har altsaa ingenlunde svigtet sine nationale Traditioner, og selv om Tiderne nu er helt anderledes og mere sammensatte, har det sikkert stadig sin Eksistensberettigelse og sine Opgaver at løse. Selve det at være en smuk og kulturelt præget Borgerklub er jo ogsaa en respektabel Sag.

Bestyrelsen for Selskabet „Harmonien“ er: Dommerfuldmægtig A. Blæhr, Formand, Overretssagfører C. N. Bang, Købmand A. Maasbøl, Dentist A. Johansen, Arkitekt M. Gydesen, Snedkermester H. Adolphsen, Revisor O. Olsen og Købmand J. P. Dahl.

Den tyske Borgerforening „Bürgerverein“ er stiftet den 19. November 1838 og er saaledes næst efter „Harmonien“ den ældste Forening i Byen.

Foreningen købte af Fru Bankdirektør Leisner Ejendommen i Slotsgade for 2245 Thaler Courant og opførte i den tilhørende Gaard en stor Sal, der anvendes til Fester og Skuespilopførelser. Straks indmeldtes 79 Medlemmer i Foreningen, og gennem den lange Aarrække har den bestaaet uafbrudt. En Mand, hvis Navn altid vil mindes paa Grund af hans store og uegennyttige Arbejde for Bürgerverein, er den bekendte Professor Macke, der var Formand fra 1889--1903, og som blev udnævnt til Æresmedlem i 1902, efter at en fuldstændig Ombygning og Restaurering af Bygningen var tilendebragt.

Bürgervereins Medlemsantal er nu ca. 200, og Bestyrelsen bestaar af:

Advokat Erichsen, Formand, Raadmand Tams, Næstformand, Lærer emer. Frölich, Sekretær, Revisor A. M. Jensen, Kasserer, Stenhuggermester Batzlaff, tekn. Assistent Lorenzen, Tømrermester J. Jürgensen og Dr. jur. Clausen.

Haderslev Skydeselskab af 1857. Havde Tiden før Trearskrigen og selve Krigsaarene været en Kamptid for Haderslev, saa blev Tiden mellem de to slesvigske Krige til Gengæld det stille og rolige Arbejdes Tid, og der levedes et stille og roligt Indendørsliv i de danske Borgerhjem rundt om i Byen. I 1845 blev den nye danske Latinskole i Gaaskærgade taget i Brug, og til dens Lærerstab hørte den kendte Edv. Lembcke, hvis Sange „Du skønne Land med Dal og Bakker fagre“ og „Modersmaalet“ den Dag i Dag synges i Sønderjylland som faa andre. Paa „Harmonien“ samledes de tilflyttede danske Embedsmænd med Byens Borgere ved festlige Lejligheder, og alt pegede i Retning af en sund og lykkelig national Udvikling. Paa denne Tid, da Haderslev er præget af god dansk Borgeraand, er det ogsaa, at „Haderslev Skydeselskab“ indgaar som Led i Byens danske Foreningsliv.

Skydeselskabet blev dannet i 1857, men først den 20. Maj 1858 afholdtes Selskabets stiftende Generalforsamling, og Medlemsantallet var da ialt 66.

I de første Aar afholdtes Skydningerne paa „Thomashus“ ved Kolding Landevej, men paa Grund af Vanskeligheder med Myndighederne anlagdes i 1870 en ny Skydebane ude ved Bøghoved Vest for Haderslev.

Efter en Del Aar, hvor Interessen syntes at tabe sig, laa Selskabet helt stille indtil 1913, da der valgtes hel ny Bestyrelse, og Skydningerne genoptoges. Men allerede næste Aar kom Verdenskrigen, og med den standsede paa ny Selskabets Virksomhed, idet der først i 1919 afholdtes Generalforsamling, og i 1922 købte Selskabet Skydebanen og Skyttehuset ved Bøghoved.

Hvert Aar paa 3. Pinsedag afholdes den store Skyttefest med Optog og Musik gennem Byens Gader, og Medlemmerne har ved flere Lejligheder vist en sjælden Offervilje og Interesse for deres gamle Laug, der nu tæller 105 Medlemmer, og hvis Bestyrelse bestaar af: Grosserer J. Oggesen, Formand, Arkitekt M. Gydesen, Købmand Klaus Hansen, Bogtrykker J. H. Wind, Stationsforstander J. Chr. Jensen, Rentier Johs. Jensen, Fabrikant I. S. Ejlersen, Disponent H. C. Andersen og Sadelmagermester Chr. Hadberg.

Haderslev Haandværkerforening er stiftet den 6. Januar 1857 med det Formaal at skabe Sammenhold inden for Byens Haandværkerstand og baade i social og økonomisk Henseende virke til Gavn for trængende Haandværkere og deres Efterladte.

I de følgende Aar oprettedes et Bibliotek, et Sangkor og et Musikkorps, og det vedtoges, at kun Haandværksmestre kunde blive optaget som Medlemmer, hvilken Bestemmelse endnu gælder. I det hele taget har Foreningen altid medvirket til Løsning af de Opgaver, der kunde gavne Byen og dens Haandværkerstand. Umiddelbart efter Genforeningen rejste Haandværkerforeningen den smukke Teknisk Skole, der staar som et Mønster blandt de sønderjydske Skoler, og i Anledning af Foreningens 75 Aars Jubilæum 1932 stiftede Bestyrelsen et Jubilæumslegat til Fordel for trængende Haandværkere i Byen.

Foreningens Bestyrelse bestaar af: Installatør V. Christensen, Formand, Malermester H. Carstensen, Snedkermester E. Petersen, Murermester R. Schønning, Vognlakerer C. Petersen, Fabrikant I. S. Ejlersen, Tømrermester M. Runge og Smedemester H. Christensen.

Haandværkerforeningen af 1896 er stiftet med det Formaal at fremme Haandværket i sin Helhed samt at være til indbyrdes Støtte og Hjælp for Haandværksmestre og deres Enker.

Foruden selskabelige Sammenkomster og traditionelle Fester Aaret rundt har Foreningen en Understøttelseskasse med en Formue paa ca. 3000 Kr. Foreningen tæller ca. 120 Medlemmer, og Bestyrelsen bestaar af: Smedemester H. Mohrdiek, Formand, Bandagist J. Nielsen, Gartner P. Westphael, Malermester Chr. Garbrecht, Smedemester A. Schmidt, Mekaniker Fr. Spliedt og Glarmester W. Schau.

Haderslev Sangkor, der ledes af Adjunkt Olrik, dyrker dansk Korsang og Folkesang og bidrager ofte til at kaste Glans over festlige Sammenkomster Vinteren igennem.

Sangforeningen „Männerquartett Lyra“ er stiftet 1904 med det Formaal at samle de sanginteresserede Borgere om tysk Folkesang. Koret har nu 26 Medlemmer og holder Sangøvelser hver Tirsdag Vinteren igennem. Bestyrelsen bestaar af: Installatør J. Scheufen, Formand, Tømrermester Fr. Fuchs, Kasserer, og Mekaniker Fr. Spliedt, Sekretær.

Skatteopkrævningsforbundet for Haderslev Østeramt er dannet 1895 ved en Sammenlutning mellem 24 Kommuner, hvis Skatteydere skal indbetale alle Skatter gennem et fælles Kontor i Haderslev, hvor Sogneraadene atter hæver Penge til deres løbende Udgifter. Kontoret modtager Tilskud fra Kommunerne efter Indbyggerantal og Skattebeløb til et samlet Beløb af 7000 Kr. og indtjener ca. 15.000 Kr. gennem Bankrenter, Statsskatter og Strafrenter. Forbundets Kontor ledes af Erich Ludwigsen.

SPORT OG IDRÆT I HADERSLEV

Den store Verdenskrig satte en Stopper for alt Foreningsliv, og i Tiden fra 1914—18 var alle Idrætsforeninger i Haderslev ganske uden Betydning. Først med Genforeningen kom der atter Liv i de bestaaende Foreninger, ligesom der i de følgende Aar stiftedes nye inden for alle Idrætsgrene.

Af Gymnastikforeninger findes der i Haderslev to:

Den tyske Forening: *Deutscher Turnerbund* er stiftet 1864 og tæller nu ca. 300 Medlemmer, der dyrker Gymnastik og Nævebold, om Vinteren i Ungdomshjemmets Sal og om Sommeren i fri Luft. Foreningen er nu tilsluttet de samvirkende Idrætsforeninger, og Formand er Auktionator Kaadtman.

Haderslev Gymnastikforening er den ældste danske Idrætsforening, idet den er stiftet 1891 under Navnet „Svensk Idrætsforening“, thi det vilde have været umuligt for den at arbejde, saafremt den havde kaldt sig „Dansk Idrætsforening“. Dens Virksomhed var baade af sportslig og national Betydning, idet den skulde bidrage til at bevare sønderjydsk Ungdom for Danskheden. I 1921 ændredes Navnet til Haderslev Gymnastikforening, der hører under „De danske Skytte- og Gymnastikforeninger“. Medlemsantallet er 511, og Foreningens Formand er Billedskærer Edv. Nielsen.

Haderslev Fodboldklub, der er udgaaet fra „Svensk Gymnastikforening“, stiftedes 1906. Til at begynde med arbejdede den ligesom Moderforeningen under trange Kaar; men efter Genforeningen er der kommet Liv i Foreningen, der kan glæde sig over et meget stort Publikumsbesøg til dens Fodboldkampe. Fodboldklubben, der er Medlem af Dansk Bold-Union, har ca. 320 Medlemmer, deraf 100 aktive, og der deltager 5 Hold i Turneringskampe. Formand for Foreningen er Prokurist H. Ogesen.

Bortset fra „Haderslev Hjulriderlaug“ fandtes der før Verdenskrigen ingen andre Idrætsforeninger end de omtalte.

Haderslev Idrætsforening stiftedes i 1922 og dyrker alle Grene af fri Idræt. Saavel denne Forening som Haderslev Fodboldklub har gennem Aarene lidt under meget daarligere Baneforhold; men siden det ny, smukke og fuldt moderne Stadion i 1934 er blevet overladt Foreningerne, er der skabt gode Muligheder for Fodbold og Idræt.

Idrætsforeningen har et godt Navn inden for Idrætsbyerne og har flere Gange været Deltager i de afsluttende Kampe om Holdmesterskaberne. Foreningen er Medlem af J. A. F. under D. A. F. og har ca. 320 Medlemmer, og Foreningens Formand er Kommune-lærer R. R. Kjær.

Da Haderslev har baade Dam og Fjord, findes der i Byen tre Roklubber:

Haderslev Roklub, der har eget nyopført Baadehus paa Solengen ved Dammen, stiftedes i 1919 og har nu 143 Medlemmer. Formand er Bogholder Thomsen.

Den tyske Roklub, *Deutscher Ruderverein*, er stiftet 1925 og optager baade Herrer og Damer. Roklubben, der nu har 105 Medlemmer, har sit Baadehus paa Dammens Sydside, og Formand er Dr. jur. Clausen.

Dame-Roklubben startedes 1933 og har haft stor Tilgang af Medlemmer, saa den har overtaget Haderslev Roklubs tidligere Baadehus ved Dammen. Formand for Klubben er Fru Snedkermester M. Adolphsen.

Den Idrætsgren, der i Øjeblikket arbejder under de vanskeligste Forhold, er Tennis, idet Tennisbanerne i Byens Udkant langtfra er gode. *Haderslev Tennisklub*, der er stiftet 1921, har ca. 100 Medlemmer, og Formand er Købmand H. Schmidt.

Tennisklubben „Damager“ tæller ca. 40 Medlemmer, og dens Formand er Handelsmedhjælper J. Boysen Kjær. Forhaabentlig bliver der snart taget Hensyn til denne ædle Sport, saa Planerne om at anlægge Tennisbaner ved det ny Stadion bliver til Virkelighed.

Boksning og Brydning dyrkes ogsaa i Haderslev By, men disse to Sportsgrene har dog hidtil ikke haft ret mange Udøvere.

Haderslev Sejlklub er oprettet i 1895, men rekonstrueret i 1921. Klubben samler alle sejlsportsinteresserede og arbejder paa at skabe de bedst mulige Forhold for Sejlsportens Udøvere, idet den saaledes i 1934 byggede en Baadebro med Assistance af Havne-

væsenet og Kommunen. Medlemsantallet er nu 102, og Klubbens Formand er Papirhandler C. Ritz.

Byens Befolkning er meget sportsinteresseret, og Pressen har altid været Idrætten venligsindet, to vigtige Faktorer, der uden Tvivl har bidraget til at bringe de forskellige Idrætsgrene saa langt frem, som Tilfældet er.

En Ting, der tillige er af overordentlig Betydning, er den Omstændighed, at alle Idrætsforeninger i det store og hele arbejder godt sammen og alle i et Antal af 18 er tilsluttet „Haderslev samvirkende Idrætsforeninger“, der arrangerer den store, aarlige Idrætsdag med Deltagelse fra alle Foreninger. Sammenslutningens Forretningsudvalg bestaar af: Lærer S. P. Hansen, Formand, Bankprokurist Clausen, Kasserer, og Bogholder Frederiksen, Sekretær.

KENDTE MÆND OG KVINDER I HADERSLEV

A. R. Thulstrup,
Borgmester

C. C. Hjortkær,
Stiftsprovst

C. P. Pedersen,
Sognepræst

N. A. Brøndberg,
Hospitalspræst

F. J. L. Wolff,
Sognepræst

Andreas Rasmussen Thulstrup, Borgmester, Landsretssagfører, er født den 7. Juli 1897 i Haderslev som Søn af Rentier A. Thulstrup og Hustru Andrea, f. Waaben. Gift 1922 med Else Marie Bache. Student fra Haderslev Katedralskole 1916, studeret i Heidelberg, Berlin og Kiel, cand. jur. 1919, Konsulent i det sønderjydske Ministerium 1919—20, Medlem af forskellige sønderjydske Kommissioner 1919—20, Sagfører i Haderslev 1922, Landsretssagfører 1923, Medlem af Haderslev Byraad og Magistrat 1925, Borgmester i Haderslev 1929, Formand for og Medlem af forskellige lokale Bestyrelser, Medlem af Sagføcernævnet.

Christen Christensen Hjortkær, Stiftsprovst, R. af Dbg., er født den 28. August 1869 i Dybe ved Lemvig som Søn af Gaardmand og Købmand Christen Christensen og Hustru Jensine, f. Bechgaard. Gift 1898 med Johanne Schibbye. Student 1889, cand. theol. 1895, Kapellan i Stouby-Hornum 1895, Sognepræst til Hjortlund-Kalvslund 1898, til Malt-Folding 1902, Provst i Malt, Andst og Slaugs Herreder 1910, Sognepræst i Lyngby 1913, i Sommersted 1921, Provst for Haderslev Provsti 1923, Sognepræst i Gl. Haderslev Sogn og Stiftsprovst for Haderslev Provsti 1923.

Christian Peder Pedersen, Sognepræst, er født den 20. Maj 1886 i Torslev Sogn som Søn af Gaardejer Jens Christian Pedersen af „Krogen“ og Hustru Maren, født Christensen. Gift 1913 med Kirstine Marie Nørholm. Cand. theol. 1913, Sognepræst ved Haderslev Domkirke. Bestyrelsesmedlem i Kirkeligt Landsforbund 1925—33 og i Diakonissehuset Sct. Lukasstiftelsen siden 1930.

Niels Anfred Brøndberg, Andenpræst ved Haderslev Domkirke og Hospitalspræst, er født den 17. Maj 1893 i Nordby, Fanø, som Søn af Repræsentant L. P. Brøndberg og Hustru Anne, f. Jessen. Gift 1922 med Rosa Sofie Mygind Hansen. Student 1913 fra Esbjerg Statsskole, cand. theol. 1919, Sekretær i K. F. U. M. Vesterbro 1919, Medhjælper i Høje Taastrup 1920, Kaldskapellan i Lønborg-Egvad 1921, siden 1928 i Haderslev.

Friedrich Emmanuel Prahll, Sognepræst ved den tyske Menighed i Haderslev, er født den 24. December 1885 i Møgeltønder som Søn af Dr. theol. H. L. Prahll og Hustru Helene, født Lorentzen. Gift 1915 med Inge Fuglsang. Student 1907, studeret i Halle, Berlin og Kiel, cand. theol. 1912 i Kiel, Statseksamen 1914, Sognepræst i Kegenæs 1915—21, i Gundelsby i Angel 1921—26, Sognepræst ved Marickirken i Flensborg 1926—32, siden da i Haderslev.

Frantz Josef Lodewijk Wolff, Sognepræst ved Maria Immakulatakirken i Haderslev, er født den 6. Juni 1877 i Rimbürg i Holland som Søn af Boremaster L. Wolff og Hustru Sibylla, født Matzerath. Uddannet i Tyskland, Holland og Luxemburg, Lektor i Filosofi i Holland, Præst i Pernambuco i Brasilien til 1910, Præst i Holland, England og Tyskland 1910—15, Militærpræst i Tyskland for fremmede Krigsfanger 1915—18, siden 1920 Sognepræst for den katolske Menighed i Sønderjylland med Residens i Haderslev.

Thade Petersen, Frimenighedspræst, er født den 22. November 1866 i Toftum paa Romø som Søn af Gaardejer Christen Petersen og Hustru Kjestine, f. Manø. Gift 1898 med Ida Helene Andersen, 2. Gang 1928 med Ingrid Cathrine Søholm Jensen. Uddannet paa Præsteseminariet i Krop ved Slesvig 1886—91 og hort Forelæsninger ved Universitetet i København 1891—92. Huslærer 1892—94, Redaktør ved Hejmdal 1894—1905, Udgiver af Nordslesvigske Børneblad 1900—05, Frimenighedspræst i Haderslev siden 1905. Udgiver og Redaktør af Den nordslesvigske Kirkesag 1907—19, Medredaktør af Menighedsbladet 1919—29, Redaktør af Søndagslæsning siden 1930. Medlem af Landsstyrelsen for den danske Santalmissionsforening 1920—24, Sekretær i Historisk Samfund for Sønderjylland siden 1923. Forfatter af en Række Aihandlinger og Artikler af historisk, kirkeligt og politisk Indhold, hovedsagelig i Hejmdal og Højskolebladet; udgav 1924 De sønderjydske Frimenigheders Historie.

Thade Petersen,
Frimenighedspræst.

Rüwe,
Sognepræst

M. T. Willkomm,
Frimenighedspræst.

Jens J. Mattson,
Kordeg्न

J. J. Clausen,
Kordeg्न, Kommunelærer

Martin Theodor Willkomm, Frimenighedspræst ved den evangelisk-lutherske Frikirke i Haderslev er født den 23. Juli 1905 i Riedisheim, Elsass, som Søn af Rektor i Berlin M. Willkomm og Hustru Emily, født Naumann. Gift 1929 med Martine Heine. Student fra det humanistiske Gymnasium i Zwickau i Sachsen 1924, uddannet paa Theologische Hochschule der evang.-lutherischen Freikirche i Zehlendorf, Kandidat i Bochum (Westf.) og København, siden 1928 i Haderslev.

Jens Jensen Mattson, Kordeg्न, er født den 18. September 1903 i Magstrup Sogn som Søn af Husejer Per Mattson og Hustru Anna Eline, født Knack. Gift 1927 med Karen Lydia Borsen Hansen. Kordeg्न og Kirkekasserer ved Haderslev Domkirke og Hospitalskirke, samt Sekretær for Menighedsraadet siden 1. Oktober 1927. Formand for K. F. U. M.s Ungdomsafdeling.

Johan Jørgensen Clausen, Kordeg्न og Kommunelærer, er født den 5. Marts 1877 i Bolderslev som Søn af Lærer Chr. D. Clausen og Hustru Helene, f. Matthiesen. Gift 1900 med Johanne Sofie From. Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1897. Lærer i Aller 1897, i Kolsnap 1900, i København 1902, i Jegerup 1906, i Aastrup 1910, Kommunelærer ved Sct. Severins Skole i Haderslev siden 1920, Kordeg्न ved Gl. Haderslev Kirke siden 1925.

Lars Erik Meinertsen, Kordeg्न og Lærer, er født den 10. Maj 1899 i Fodby som Søn af Provst H. P. Meinertsen, Mern, og Hustru Anna Frederikke Cecilie, f. Møller Jensen. Gift 1926 med Sygeplejerske Anna Sofie Pind. Seminariuddannelse, Sløjdlærereksamen fra Askov 1924, ansat ved forskellige Børnehjem og Ungdomshjem, Lærer i Dansk og Regning ved Haderslev tekniske Skole siden 1928, Kordeg्न ved Hospitalskirken 1929, samtidig Kirkegaardsgartner ved den historiske Klosterkirkegaard. Medlem af Vor Frue Sogns Menighedsraad siden 1934.

Villiam Hjalmar Hansen, Organist ved Haderslev Domkirke, er født den 12. Juli 1890 i Snækersten som Søn af Sejlmagermester V. Hansen og Hustru Herdis Ida, f. Christensen. Gift 1913 med Anna Kirstine Frederiksen. Organisteksamen fra det kgl. Musikkonservatorium 1908, studeret Musik i Leipzig (Statsstipendium), Organist ved Korsør Kirke 1911, siden 1920 Organist ved Haderslev Domkirke. Lærer i Orgelspil ved Haderslev Statsseminarium.

Jørgen Madsen, Graver og Kirkegaardsgartner, er født den 18. Februar 1883 i Vandling som Søn af Landmand Knud Madsen og Hustru Bodil Maria, f. Nymann. Siden 1921 ansat ved Assistenskirkegården i Haderslev.

Carl Marius Hansen, Graver og Kirkegaardsgartner, er født den 18. Februar 1897 i Kjærum ved Assens som Søn af Skrædder H. P. Hansen og Hustru Hansine, f. Larsen. Gift 1920 med Maja Meier Clausen. Siden 1922 Graver, Kirkegaardsgartner og Kirketjener ved Gl. Haderslev Kirke.

Karl Andreas Mortensen, Rektor, R. af Dbg., D. M., er født den 18. Februar 1867 i Bramdrup som Søn af Landmand Morten Ladegaard Nielsen og Hustru Mette Marie, født Hansen. Gift 1896 med Botilde Louise Viuff. Student 1885, cand. mag. 1894, Universitetets Guldmedalje 1896, Dr. phil. 1901, 19. August 1899 Timelærer ved Odense Katedralskole, 1. April 1902 Adjunkt samme Sted, 19. August 1918 Rektor ved Ribe Katedralskole, 6. Maj 1920 Rektor ved Haderslev Katedralskole, Medlem af Opgavekommissionen ved Studenter-, Real- og Mellemkoleeksamen 1907-25, Censor i Dansk ved Skoleembedseksamen 1915, Medlem af Bestyrelsen for Holbergsamfundet. Litterære Arbejder: Nordisk Mytologi, Studier over ældre dansk Versbygning, Skolebøger i Dansk, Holbergafhandlinger.

Georg Christensen, Seminarieførstander, R. af Dbg., er født den 11. Marts 1877 i København som Søn af Bogbindermester C. F. Christensen og Hustru, f. Jensen. Gift 1916 med Eva Valborg Hansen. Student 1894, Universitetets Guldmedalje 1898, mag. art. 1902, Lærer ved Det danske Selskabs

L. E. Meinertsen,
Kordeg्न og Lærer

V. H. Hansen,
Organist

C. M. Hansen,
Graver

K. A. Mortensen,
Rektor

G. Christensen,
Seminarieførstander

L. Mortensen,
Amtsskolekonsulent

E. A. Hansen,
Overlærer

A. A. Gjede,
Overlærer

William Nielsen,
Overlærer

Olaf Petersen,
Overlærer

Skole, ved N. Zahles Seminarium, Statens Lærerhøjskole. Medlem af Eksamenkommissionen for Alm. Forberedelseksamen 1916, Censor ved Pigeskolens Faglærerindeeksamen 1919, Lektor i dansk Sprog og Litteratur i Upsala 1922–24, siden 1926 Forstander for Haderslev Statsseminarium. Litterære Arbejder: I. P. Jacobsen, Herman Bangs Teknik, H. C. Andersen og de danske Folkeeventyr, Hans Christensen Sthen og Folkeviserne. Danske Rejser i Sverige. Peder Paars, Medudgiver af Blichers samlede Skrifter og Grundtvigs efterladte Skrifter.

Ludvig Mortensen, Amtsskolekonsulent, R. af Dbg., DM., er født den 7. Juni 1876 paa Orebygaard som Søn af Slotsgartner Johan Mortensen og Hustru Susanne, f. Carstensen. Gift 1905 med Astrid Kristiansen. Lærereksamen fra Silkeborg Seminarium 1898, Lærer ved Silkeborg Realskole 1898–1903, Bestyrer af Silkeborg Seminariums Børneskole og Lærer ved Seminariet 1903, Medforstander ved Seminariet 1916–20, Amtsskolekonsulent i Haderslev Amt 1920, Borgmester i Silkeborg 1919–20, Medlem af Kommissionen til Oprettelse og Uddannelse af en Landstorm, af Idrætsmærkeraadet og af Sønderjydske Sprogforenings Tilsynsraad.

Ernst August Hansen, Overlærer, er født den 5. Juni 1870 i Christiansminde, Østtølle Sogn, som Søn af Lærer H. P. Hansen og Hustru Auguste, født Hansen. Gift 1896 med Wilhelmine Jensen. Lærereksamen fra Skaarup Seminarium 1891, Tillægsprøve i Tysk 1891 og i Engelsk 1892. Lærer ved Fredericia private Latin- og Realskole 1891, ved Aarhus kommunale Skolevæsen 1893, ved Svendborg Borgerskole 1895, 1. Juli 1920 Overlærer ved Haderslev kommunale Skolevæsen: Hertug Hans' Skole. Siden 1920 Sekretær for Skolekommissionen, Medudgiver af „Regnebog for tekniske Skoler og Aftenskoler“ og „Danske Skriveøvelser for tekniske Skoler og Aftenskoler“.

Andreas August Gjede, Overlærer, er født den 14. Oktober 1877 i Haderslev som Søn af Skomagermester A. Gjede og Hustru Mathilde, f. Bruhn. Gift 1906 med Bertha Møller, Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1897. Statens Kursus for sønderjydske Lærere 1919, Kursus for Lærere i Handelsskolen 1920, Lærer i Tombøl 1899–1902, i Altona 1902–19, ansat ved Haderslev tysksprogede Skole 1920–24, ved den kommunale Realskole 1924–30, siden da Overlærer ved Sct. Severins Skole. Deltaget i Verdenskrigen 1914–18, Løjtnant og Kompagnichef, Jernkorset 2. Grad, Medlem af Børneværnet.

William Nielsen, Overlærer, er født den 12. September 1871 i Haderslev som Søn af Landmand P. Nielsen og Hustru Sofie, f. Jensen. Gift 1904 med Justine Brøsen. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1892. Lærer ved Folkeskolen i Kiel fra 1892–1898, fra 1898 til 1920 ved Over-Real-skolen. 1902 Mellemskolelærereksamen i Engelsk og Fransk. Fra 1920 Overlærer ved den tysksprogede Skoleafdeling i Haderslev.

Signe Tørsleff, Overlærer, er født den 26. November 1879 i Slagelse som Datter af Boghandler Tørsleff og Hustru Maja, f. Bachmann. Lærereksamen fra N. Zahles Seminarium 1912, Aarskursus paa Statens Lærerhøjskole 1900–01, siden 1920 Overlærer ved Haderslev kommunale Realskole og Louiseskolen. Formand for Dansk Kvindesamfunds Haderslev Afdeling.

Olaf Petersen, Overlærer, er født den 15. April 1891 i Hillerød som Søn af Graver A. Petersen og Hustru Kirstine, f. Nielsen. Gift 1918 med Marie Hansen. Præliminæreksamen 1908 fra Frederiksborg lærde Skole, Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1913, Intendanteksamen 1916, flere Feriekursus, Aarskursus 1922–23, Lærer ved Randers Realskole 1913–20, ved Haderslev Statsseminariums Øvelsesskole 1920, Overlærer ved samme siden 1923. Formand for Skolecentralen for Haderslev By og Amt 1933. Litterære Arbejder: Linoleumssløjd og Undervisningsmateriel, Medudgiver af Danske Digtterværker I–III, Medarbejder ved Lærebog i Praktisk Skolegerning for Seminarier.

Jens C. Dirks,
Leder af Værneskolen

Hans J. Petersen,
Kommunelærer.

Th. O. Achelis,
Dr. phil.

E. Ebstrup,
Bibliotekar

Balthazar-Christensen,
Civildommer

H. K. Vilstrup,
Dommer

Albert Blæhr,
Dommerfuldmægtig

Jens Chr. Dirks, Leder af Værneskolen, er født den 5. Marts 1870 i Rørkær som Søn af Møller D. Dirks og Hustru Andrea, f. Jensen. Gift 1900 med Cathrine Bruun. Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1891, Eksamen for Værneskolere 1916, Lærer i Vedsted 1891–94, i Djernæs 1894–1909, siden 1913 Leder af Værneskolen i Haderslev. Tillidsmand for Skoleforeningen, Bestyrelsesmedlem i Foreningen af Værneskolere og i Nordisk Værneskoleforening.

Hans Jørgen Petersen, Kommunelærer, er født den 10. Maj 1884 i Rens som Søn af Gdr. P. Petersen og Hustru Johanne, f. Petersen. Gift 1920 med Margarethe Outzen. Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1905, Andenlærer i Jegerup 1905, Lærer i Højer 1907, Andenlærereksamen samme Aar, Førstelærer i Mjøl 1910, Kommunelærer i Haderslev 1912, kst. Forstander for Haderslev Handelsskole 1934.

Erich Hermann Rudolf Pohl, Forstander for den tyske højere Skole, er født den 4. November 1898 i Parvatipur i Ostindien som Søn af Missionsinspektør, Pastor E. Pohl og Hustru Martha, f. Schmidt. Gift 1926 med Hanna Ketels. Besøgt Gymnasium i Flensborg og Husum, studeret i Kiel, Tübingen og Leipzig, Dr. i Kiel 1924, siden 1927 Forstander for den tyske højere Skole i Haderslev.

Thomas Otto Achelis, Dr. phil., er født den 23. December 1887 i Bremen som Søn af Gymnasialdirektor Th. Achelis og Hustru Minna, f. Achelis. Gift 1921 med Inger Marie Fuglsang Damgaard. Student fra Altes Gymnasium i Bremen, studeret i Jena, Leipzig og Berlin, Statseksamen 1911, Dr. phil. 1913. Ansat ved Universitetsbiblioteket i Jena 1912–14, deltog i Verdenskrigen 1914–16, Studien-assessor ved Haderslev Latinskole 1916–20, Adjunkt 1920–24. Medlem af Menighedsrådet for Haderslev Frue Kirke 1930, livsvarigt Medlem af „Nordfriesischer Verein für Heimatkunde und Heimatliebe“ 1927 og af „Historisk Samfund for Sønderjylland“ 1923, korresp. Medlem af „Zentralstelle für niedersächsische Familienkunde“ i Hamborg 1928, Medlem af „Führerrat des Reichvereins für Sippenkunde und Wappenforschung“ i Berlin 1934, korresp. Medlem af „Zentralstelle für Deutsche Personen- und Familiengeschichte“ i Leipzig 1935 og Medlem af „Ausschuss der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte“ i Kiel 1935. Har skrevet: De Aristophane Byzantio argumentorum fabularum auctore 1913, Schülerverzeichnisse höherer Lehranstalten Deutschlands 1920, Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums I 1921, Haderslev i gamle Dage I 1926, II 1929, Schleswig-Holsteiner auf der Universität Jena 1558–1850 1932, Haderslev Hjorte-Apoteks Historie 1933, Haderslev Smedelaug gennem 400 Aar 1933, Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte 1934, en kort Oversigt over Haderslev Bys Historie (1934–35), samt en lang Række Artikler og Afhandlinger i tyske og danske Tidsskriiter.

E. Ebstrup, Bibliotekar, er født den 13. April 1897 i København. Student fra Frederiksberg Gymnasium 1915, cand. phil. 1916. Studerede Teologi, Hebraicum og Tillægsprøve i Græsk. Ansat ved Københavns Kommunebiblioteker 1. Oktober 1918. Eksamen fra Statens Biblioteksskole Februar 1923. Fra 1. April 1923 Bibliotekar ved Biblioteket for Haderslev By og Amt, fra April 1926 ved Haderslev Centralbibliotek. Medlem af Bestyrelsen for „Bibliotekssamfundet for København og Omegn“ 1921–22. Biblioteksstudierejse til U. S. A. 1929. Formand for „Bibliotekar-Sammenslutningen for Folkebibliotekerne“ fra 1. April 1932 og fra April 1934 tillige Medlem af „Fællesrepræsentationen for den danske Bibliotekarstand“. Desuden Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Kunstforening og Formand for Haderslev Korforening.

T. V. Balthazar-Christensen, Dommer, R. af Dbg., er født den 25. August 1868 paa Frederiksborg som Søn af Overretsprokurator, Folketingsmand Balthazar Christensen og Hustru Caroline Marie, f. Olsen. Gift med Elna Mortensen. Student 1888 fra Schneekloths Skole, cand. jur. 1895, Fuldmægtig ved Søndre Birk 1895, Borgmester og Byfoged i Lemvig 1912, Dommer i Lemvig 1919, siden 1920 Civildommer i Haderslev Købstad med Haderslev Herred, Gram Herred og en Del af Tyrstrup Herred. Formand for det sønderjydske Omregningsnævn, Formand for Overhuslejenævnet i Haderslev Amt samt for Fredningsnævnet for Haderslev Amt, Medlem af Haderslev Byraad 1922–25, Medlem af Amtsbarnernes Bestyrelse som Repræsentant for Ministeriet for offentlige Arbejder, Formand for Hensandsudvalget for Haderslev Amt og for Nustrup Banks Likvidationskomite 1932.

H. K. Vilstrup, Dommer, R. af Dbg., er født den 7. April 1871 i Resen som Søn af Sognepræst Chr. I. L. Vilstrup og Hustru Caroline, f. Tørsleff. Gift 1930 med Karen Margrethe Feilberg Jørgensen, f. i Skærbæk, Datter af Frimenighedspræst J. L. Jørgensen og Hustru Poulina, f. Hørlück. Student fra Herlufsholm 1890, cand. jur. 1898, Sagførerfuldmægtig i Kolding og Aarhus 1898–1901. Herredsfuldmægtig i Kolding 1901–19, Politimester i Lø Herred med Løgumkloster Birk 1920, i Lundtofte og Nybøl Herreder 1923, Dommer i Haderslev Købstad m. v. 1. Afdeling 1932.

Bølling Ladegaard,
Justitsm. Motorsagkyndige

H. J. Seltorp,
Kriminalassistent

P. A. Dons,
Overbetjent

L. P. Klein,
Overbetjent

Albert Blæhr, Dommerfuldmægtig, er født den 6. Februar 1887 i Holstedbro som Søn af Bødkermester S. N. Blæhr og Hustru Anine, f. Borup. Gift 1921 med Elisabeth Fischer. Cand. jur. 1910, By- og Herredsfuldmægtig i Næstved 1910, Herredsfuldmægtig i Svendborg 1913, fortsatte Studier 1915—16, Sekretær i Skattedirektoratet i København 1916, i Finansministeriet 1918, siden 1920 Dommerfuldmægtig i Haderslev, fra 1. April 1935 kgl. Udnævnelse til Dommerfuldmægtig af 1. Grad. Bestalling som Landsretssagfører. Formand for Selskabet „Harmonien“ i Haderslev siden 1932, Formand og Stifter af Foreningen „Kjelstrup Strand“, Næstformand i Haderslev Bys Grundejerforening og i den lokale Afdeling af Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse.

Gunnar Gregers Poulsen, Dommerfuldmægtig, er født den 22. Januar 1900 i København som Søn af Toldforvalter, cand. jur. H. Poulsen og Hustru Johanne Margrethe, f. Rasmussen. Gift 1934 med Ingrid Kjems. Student 1918 fra Henrik Madsens Skole, cand. jur. 1923, Sagførerfuldmægtig i Aarhus 1923, Dommerfuldmægtig i Kolding 1924, i Aabenraa 1927, siden 1. April 1935 kgl. udnævnt Dommerfuldmægtig af 1. Grad i Haderslev.

Erich Anton Erichsen, Politifuldmægtig, er født den 17. Juli 1870 i Vejle som Søn af Garvermester N. Erichsen og Hustru Abelone, f. Olesen. Gift 1896 med Hedvig Schultz Bøtke. Præliminæreksamen 1885, Kontorist til 1888, Exam. juris 1890, Sagfører i Skern 1895, i Esbjerg 1896—1905, Redaktionssekretær ved „København“ 1906—18, Politifuldmægtig i Viborg 1919, i Haderslev siden 1920. Medlem af Esbjerg Byraad 1898—1900. Har skrevet en lang Række Bøger, hvoraf f. Eks. „Den tavse Dansker“ (1916) udkom i 24 Oplag.

Anders Karl Bølling Ladegaard, Justitsministeriets Motorsagkyndige, Ing., cand. polyt., M. I. L., er født den 13. Marts 1878 i Alminde som Søn af Gdr. J. Andersen Ladegaard og Hustru Valborg, f. Bølling. Gift 1905 med Anna Pedersen, Datter af Gdr. A. Pedersen, Alminde, Præliminæreksamen fra Silkeborg Realskole 1894, Adgangseksamen til Polyteknisk Lærestanstalt 1898, Student fra Universitetet 1901, cand. polyt. 1903, Løjtnant ved Ingeniørtropperne 1905, ansat ved D. S. B. 1905, selvstændig Ingeniør og Entreprenør 1912, siden 1920 Justitsministeriets Motorsagkyndige i Haderslev Amt. Medlem af Bestyrelsen for Alliance française siden 1921, Kasserer for samme siden 1931.

Hans Julius Seltorp, Kriminalassistent, Løjtnant, DM., er født d. 22. November 1878 i Søllested som Søn af Muremester C. B. Hansen og Hustru Sofie, f. Frederiksen. Gift 1901 med Karen Frederiksen. Løjtnant i Infanteriet 1898, ansat ved Københavns Politi 1900, ved Opdagelsespolitiet 1902, Overbetjent 1916, Vagtmester ved Statspolitiet 1920, Kriminalassistent og Stationsleder i Haderslev siden 1927.

Peter Andersen Dons, Overbetjent, er født den 11. December 1876 i Vimtrup som Søn af Landmand K. Dons og Hustru, Anna Marie, f. Pedersdatter. Gift 1914 med Pouline Tølbøll. Uddannet ved Mejeribrug til 1906, derefter Inspektør ved Livsforsikrings A/S „Hafnia“ til 1909, ansat ved Nordre Birks Politi i Hellerup 1909, Landpolitibetjent i Rinds Herred 1911, overgaaet til Statspolitiet med Station i Varde 1919, Kriminalbetjent i Haderslev 1920, Overbetjent 1921.

Ludvig Peter Klein, Overbetjent, er født den 18. Juni 1887 i København som Søn af Malermester N. Klein og Hustru Elise, f. Hansen. Gift 1913 med Marthine Nielsen. Ansat ved Københavns Ordenspoliti 1911, overgaaet til Opdagelsespolitiet 1919, forflyttet til Haderslev 1922. Tillidsmand for Kriminalpolitiforeningen 12. Kreds (Sønderjylland), Medlem af Hovedbestyrelsen for Dansk Kriminalpolitiforening.

Jens P. Nielsen,
Overbetjent

Carl Jessen Toft,
Overbetjent

J. C. Jørgensen,
Arrestforvarer

Hjalte Elmgreen,
Oberstløjtnant

H. C. Hansgaard,
Oberstløjtnant

R. Thygesen-Nim,
Oberstløjtnant

Ryon Hansen,
Overlæge

K. W. Luun,
Overlæge

J. B. Fischer,
Læge

Jens Peter Nielsen, Overbetjent, DM., er født den 9. December 1872 i Horsens som Søn af Garver N. Nielsen og Hustru Ane, f. Nielsdatter. Gift 1904 med Elisa Pedersen. Udlært Uldspinder, aftjent Værnepligt 1892, Korporal fra 1893 til 1895, Politibetjent i Horsens 1896, 1908 til 1920 Næstformand i Begravelseskassen for Horsens Politi, 1920 Overbetjent i Statspolitiets Ordenspoliti i Haderslev og Stationsleder. Siden 1920 Næstformand i Danske Politifunktionærers Understøttelsesforening, Medstifter og Bestyrelsesmedlem af Forsvarsbrødreforeningen for Haderslev og Omegn, 1935 Medlem af Hovedbestyrelsen for Sønderjydsk Politiforbund, 1920—27 Næstformand i Haderslev Politiforening, Formand i samme.

Carl Jessen Toft, Overbetjent, er født den 31. Marts 1883 i Haderslev som Søn af Gæstgiver I. J. Toft og Hustru Christine, f. Borre. Gift 1909 med Anna Marie Raun. Uddannet ved Handel, ansat ved det internationale Politi 1920, samme Aar overgaaet til det sønderjydske Ordenspoliti, Overbetjent 1931.

Johan Christian Jørgensen, Arrestforvarer, er født den September 1881 i Skanderborg som Søn af Fængselsbetjent i Horsens J. Jørgensen og Hustru Marie, f. Jensen Hass. Gift 1908 med Marie Kirstine Petersen. Ansat ved Fængselsvæsenet i Horsens 1909, siden 1920 Arrestforvarer i Haderslev.

F. C. Essemann, Oberst, Kommandør af Dbg. 2. Grad, DM. p. p., er født den 16. December 1877 i Viborg som Søn af Købmand F. C. Essemann og Hustru Oline, f. Bering. Gift 1908 med Betty Essemann. Sekondløjtnant i Fodfolket 1899, Premierløjtnant 1901, Kaptajn 1914, Stabschef ved Sønderjydske Kommando 1920—23, tjenstgørende ved Generalstaben og hos Generalinspektøren for Fodfolket 1923—27, Skoleofficer ved Hærens Officerskole 1927—29, Oberstløjtnant 1929, Oberst 1931. Chef for 2. Regiment, Haderslev. Dekoreret med Ridderkorset af 1. Kl. af den svenske Sværdorden.

Hjalte Elmgreen, Oberstløjtnant, R. af Dbg., er født den 15. Februar 1885 i Fredericia som Søn af Stabssergent C. H. S. Elmgreen og Hustru Christine, f. Henrichsen. Gift 1913 med Paula Olesen. Sekondløjtnant 1906, Premierløjtnant 1911, Kaptajn 1923, Oberstløjtnant 1932, Chef for 3. Batl. i Haderslev. Tidligere tjenstgørende som Lærer ved Kornetskolen, Skoleofficer ved Officersskolen, tjenstgørende i Krigsministeriet, til Raadighed for de tilforordnede af Hæren under Udarbejdelsen af Hærløven af 1922.

Hans Christian Hansgaard, Oberstløjtnant, R. af Dbg., er født den 3. April 1885 i No ved Ringkøbing som Søn af Husejer N. P. H. Hansgaard og Hustru Kirsten, f. Pedersen. Gift 1913 med Ebba Harnsigne Jacobsen. Uddannet ved 5. Dragonregiment i Randers, Løjtnant ved 3. Dragonregiment i Aarhus, Premierløjtnant 1911, Kaptajn 1923, Oberstløjtnant 1932, Chef for 13. Batt. i Haderslev. Tidligere Formand for Sønderjydsk Forening i Slagelse.

Martin Johan Rudolf Thygesen-Nim, Oberstløjtnant, R. af Dbg., er født den 29. Juli 1880 i København som Søn af Assistent under Magistraten Rud. P. Nim og Hustru Emilie Florentine, f. Thygesen. Gift 1928 med Julie Margrethe Johanne Suhr. Uddannet paa Hærens Elevskole 1896—99, Rekrut 1899, Sergent 1900, Sekondløjtnant 1903, Premierløjtnant 1905, Kaptajn 1917, Oberstløjtnant 1932, Chef for 22. Batl. i Haderslev. 1920—23 Formand for Wienerbørnskomiteen i Roskilde Amt, Næstformand i Veterankomiteen 1914, 1920—23 Formand for Røde Kors i Roskilde Amt, 1931 Medlem af Idrætsmærkeraadet, 1926—31 Formand i Haderslev Garnisons Officersforening, 1923—29 Næstformand i Sønderjydsk Idrætsforening, 1935 Formand for Dansk Forsvarsforbund Haderslev Amt, 1925 Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Afdelingen af De danske Forsvarsbrødre. Dekoreret med: Dansk Røde Kors' Hæderstegn, Østrigsk Røde Kors' Ærestegn II G., Østrigsk Røde Kors' Officersærestegn.

H. Meyer Petersen,
Læge

L. Borst Lauritzen,
kst. Kredslæge

E. Lauritzen,
Læge

Peter Meyer,
Læge

Alfild Skovmand,
Læge

Otto Meyer,
Læge

Blixenkroner Møller,
Reservelæge

J. Kofoed Haages,
Læge

J. C. Harbeck,
Homoopat

Lehmann Schodt,
Homoopat

Ryon Hansen, Overlæge, R. af Dbg., er født den 16. Juli 1872 i Haderslev som Søn af cand. pharm. P. E. Hansen og Hustru. Student fra Haderslev 1894, Embedseksamen 1899 i Kiel, Dr. med. 1899, prakt. Læge i Haderslev siden 1899, Jernbanelæge 1920, Korpslæge i Hæren 1923, Overlæge 1926, kst. Amtslæge 1926—29.

Knud William Lunn, Overlæge, er født den 24. Marts 1884 paa Knabstrup, Holbæk Amt, som Søn af Godsejer Erasmus Sigismund Lunn og Hustru Mariane Theodora, f. Nielsen. Gilt 1910 med Zuzu Julia da Costa Gad. Student 1902 fra Herlufsholm, cand. med. 1909, Kandidat ved forskellige Sygehuse og Hospitaller, Reservelæge ved Garnisons Sygehus 1913, ved Rigshospitalets Fodeafdeling B 1915, Reservekirurg ved St. Josefs Hospital 1916—20, siden 1921 Overlæge ved Haderslev Amts Sygehus.

Mogens Norn, Overlæge, Dr. med., er født den 23. September 1891 i Højbjerg som Søn af Skolebestyrer V. Nielsen Norn og Hustru Anna, f. Mohnsen. Gift 1919 med Helga Mohnsen. Student fra Viborg Katedralskole 1909, cand. med. 1916, Assistent ved farmakologisk Institut 1918—23, Reservelæge ved Aarhus Kommunehospitals medicinske Afdeling 1923—28, Dr. med. 1925, Specialistanerkendelse (intern Medicin) 1917, prakt. Læge i Aarhus 1928—32, Overlæge ved Folkekuranstalten ved Hald 1932, ved Haderslev Bys Sygehus 1933.

Jacob Bernhard Fischer, Læge, er født den 10. December 1887 i Løjt Kirkeby som Søn af Sognepræst H. C. Fischer og Hustru Marie Elisabeth, f. Bahnsen. Gift 1914 med Ellen Hahnfeldt. Student fra Haderslev Latinskole 1907, studeret i Thübingen, Kiel, München og Berlin, Assistent i Hamborg, prakt. Læge i Over Jerstal 1913—19, siden da i Haderslev. Deltagelse i Verdenskrigen 1915—18.

Hans Meyer Petersen, Læge, er født den 16. Marts 1875 i Sønderhav ved Flensborg Fjord som Søn af Gartner P. A. Petersen og Hustru Catharina, f. Carstensen. Gift 1905 med Agnes Bøttern. Student fra Mariboers Skole i København 1897, cand. med. 1905, Vikar og Amanuensis, Assistent ved Skanderborg Amtssygehus til 1919, siden da prakt. Læge i Haderslev, Skolelæge og Læge ved Statsseminariet i Haderslev.

Lorenz Borst Lauritzen, kst. Kredslæge, er født den 1. Februar 1896 i Rødning som Søn af Rentier M. P. Lauritzen og Hustru Metha, f. Borst. Gift 1926 med Læge Ellen Laura Emilie Arndal. Student fra Døckers Kursus 1917, cand. med. 1923, Læge i Øsby 1923, supplerende Uddannelse paa Haderslev Amts Sygehus, Kommunehospitalet og Blegdamshospitalet 1929—30, Embedslægeeksamen 1929, siden 1931 prakt. Læge i Haderslev, kst. Kredslæge i Haderslev 1. August 1932. Læge ved Ehlershjemmet siden 1925.

Ellen Laura Emilie Lauritzen, er født den 16. Maj 1899 i Odense som Datter af Sparekassekasserer J. P. Arndal og Hustru Elna, f. Nielsen. Gift 1926 med kst. Kredslæge L. B. Lauritzen. Student 1917 fra Frk. Wintellers Skole i Odense, cand. med. 1926, prakt. Læge i Øsby, supplerende Uddannelse ved Kommunehospitalet 1929 og 1930, siden 1931 prakt. Læge i Haderslev.

Peter Meyer, Læge, er født den 12. Maj 1863 i Skodborg som Søn af Gdr. og Møllejer T. T. Meyer og Hustru Frederikke, f. Posselt. Gift 1893 med Helene Henriette Castens. Student fra Haderslev Latinskole 1884, Embedseksamen 1889, Dr. med. 1889, prakt. Læge i Haderslev 1889, Kommunelæge 1891, Sygehuslæge ved Haderslev Bys Sygehus 1896—1933, Politilæge 1900—20, Sanitetsraad 1913, Stabslæge 1899, Regimentslæge ved Fronten 1915—16, Overstabslæge 1915, siden 1908 Medlem Haderslev Byraad, fra 1920 Medlem af Skolekommissionen og Sundhedskommissionen, 1923 Tilsyn med Plejebørn og Suppleant til Amtsskoleraadet, 1933 Formand for Sygehusudvalget og Medlem af forskellige Udvalg og Bestyrelser. Jernkors 2. Kl. 1915, Hanseaterkreuz 1916.

Alfhild Skovmand, Læge, er født den 23. Oktober 1877 i Østermarie som Datter af Lærer K. H. Skovmand og Hustru Karen Augusta Noline, f. Josephsen. Student 1900 fra Rønne lærde Skole, cand. med. 1908, Reservelæge ved forskellige Hospitaller, Specialistuddannelse i Øre-, Næse- og Hals sygdomme, prakt. Læge i Gørlev 1910, i Aarhus 1915, siden 1920 i Haderslev. Værneskolens Skolelæge siden 1925, Medlem af Kunstforeningens og Naturfredningskomiteens Bestyrelse.

Jes Jørgen Schultz, Læge, er født den 12. Juli 1885 i Harreby som Søn af Gdr. J. Schultz og Hustru Mikaline, f. Vraa. Gift 1918 med Kæthe Dammann. Student fra Haderslev Latinskole 1907, studeret i München, Zürich, Freiburg, Berlin og Greifswald, Dr. med. i Marburg 1918, prakt. Læge i Over Jerstal 1919—23, siden da i Haderslev. Medlem af Bestyrelsen for den sønderjydske Lægekredsförening.

Hakon Aagesen Refslund, Læge, er født den 6. Maj 1871 i Tønder som Søn af Kogsinspektør, fhv. kgl. Tingskriver H. C. Refslund og Hustru Maren, f. Knudsen. Gift 1902 med Margrethe Christiansen. Embedsøksamen i Kiel 1896, Dr. med. 1896, Embedslægeeksamen 1920, prakt. Læge i Haderslev siden 1898, Amts- og Kredslæge 1920—25.

Otto Meyer, Læge, er født den 23. April 1897 i Haderslev som Søn af Overlæge P. Meyer og Hustru Helene Henriette, f. Castens. Gift 1927 med Marianne Schott. Student fra Haderslev Latin-skole 1915, Embedsøksamen i Kiel 1922, i København 1924, Dr. med. 1922 i Kiel, deltaget i Verdenskrigen 1915—18, Løjtnant 1917. Siden 1926 prakt. Læge i Haderslev. Jernkorset 2. Kl. og Mecklen-burg Fortjenstkors.

Niels Blixenkroner Møller, Reservelæge, er født den 2. December 1907 paa Agersø som Søn af Proprietær H. Blixenkroner Møller og Hustru Marie, f. Hansen. Student fra Ordrup Gymnasium 1925, cand. med. 1932, Kandidat ved Hald Kuranstalt og Sct. Hans Hospital, Skibslæge i Ø. K. 1933, siden 1934 Reservelæge ved Haderslev Bys Sygehus.

Johannes Koloed Haages, Læge, er født den 25. April 1905 i Torslev Sogn som Søn af Provst H. G. S. Haages og Hustru Johanne Kirstine, f. Nielsen. Gift 1933 med Gudrun Toft. Student fra Hjørring højere Almenskole 1925, cand. med. 1933, Vikar og Kandidat, siden Januar 1935 ved Haderslev Bys Sygehus.

Johannes Paulsen, Læge, er født den 27. Maj 1902 i Skanderborg som Søn af Tandlæge Edv. Paulsen og Hustru Bodil Marie, f. Hørlyck. Gift 1929 med Gerda Jørgensen. Student fra Aarhus 1922, cand. med. 1928, siden 1932 1. Reservelæge ved Haderslev Amts Sygehus.

Anker Lauridsen, Læge, er født den 4. Marts 1906 i Kolding som Søn af Lærer J. Lauridsen og Hustru Karen, f. Pedersen. Student fra Kolding højere Almenskole 1924, cand. med. 1932, 2. Reservelæge ved Haderslev Amts Sygehus.

Johannes C. Harbeck, Homøopat, er født den 5. Marts 1888 i Hohenwestedt som Søn af Post-assistent M. Harbeck, og Hustru Katharina, f. Schlüter. Gift 1913 med Helene Petersen. Uddannet i Berlin og Dresden paa Fagskole for Naturlægemetoden og Homøopati. Jernkors 1. og 2. Kl., Æreskors, siden 1913 Homøopat i Haderslev, autoriseret af Indenrigsministeriet. Sekretær i Haderslev Grund-ejerforening og Medlem af Bestyrelsen for A/S Haderslev Dampvaskeri og Badeanstalt.

Lehmann Schødt, Homøopat, er født den 27. September 1875 i Ballum som Søn af Maler-mester M. Schødt og Hustru Justine Johanne, f. Petersen. Gift 1902 med Anne Kirstine Petersen. Ud-dannet paa Ortheys Institut for Naturlægemetoden og Homøopati i Berlin 1911, praktiseret i Hviding 1912—16, i Fredericia 1917—20, siden da i Haderslev.

Schack Køster Obel, Apoteker, er født den 11. Januar 1875 i Randers som Søn af Apoteker J. P. K. Obel og Hustru Nicolette Margrethe, f. Køster. Gift 1909 med Helga Obel. Discipel paa Gren-aa Apotek 1891, Medhjælpereksamen 1894, konditionerede paa Skanderborg og Thisted paa Apoteker til 1895, Kandidatsøksamen 1897, ansat paa Odder, Fjerritslev og Sct. Stefans Apoteker til 1910, Ejer af Ebeltoft Apotek 1910—18, siden da Ejer af Hjorte-Apoteket i Haderslev.

Ernst August Hansen, Apoteker, er født i Haderslev den 25. Februar 1871 som Søn af Fysikus i Haderslev Dr. Carl Hansen og Hustru Frida H. Gift med Marie Hansen. Læretid i Hamborg, virkede derefter som Farmaceut i Hamborg, Berlin og Haderslev. Universitetsuddannelse i München.

Christian Hübbe, Bankdirektør, er født den 16. November 1868 i Haderslev som Søn af Bagermester N. A. Hübbe og Hustru, f. Nielsen. Gift 1902 med Emilie de Vos. Lært Landbrug og Mejerivæsen, haft egen Forretning med Ost i Hamburg og Berlin, gennemgaaet Grüners Handelsakademi i København, ansat i Forretninger i Haderslev, Neumünster, Berlin, samt i Aarhus Privatbank, Direktør i Haderslev Bank siden 1. April 1901. Indtil Genforeningen Medlem af Flensborgs Handels-kammer, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Handelsforening, Vælgerforeningens økonomiske Ud-valg, af Valutakonferencen 1923, Medstifter af Nordslesvigsk Kreditforening og Folkebanken for Als og Sundeved. Forfatter af Haderslev Banks Festskrift 1925 og af flere Afhandlinger om Nordslesvigs Pengevæsen.

Nis Petersen Bonde, Bankdirektør, Svensk Vicekonsul, er født den 8. Maj 1883 i Bramdrup som Søn af Gdr. Chr. Bonde og Hustru Kjesten Marie, f. Sørensen. Gift 1917 med Ingeline Nissen. Uddannet i Haderslev Bank 1899—1905, Eksamen fra Jydsk Handelshøjskole i Aarhus 1906, ansat i Hads Herreds Landbobank i Odder 1906, i Deutsche Bank i London 1907, siden 1908 Direktør i Haderslev Bank.

Schack Køster Obel
Apoteker

E. A. Hansen,
Apoteker

C. Hübbe,
Bankdirektør

N. Petersen Bonde,
Bankdirektør

P. E. Grau,
Sparekassedirektør

J. Gydesen,
Sparekassedirektør

T. N. Holtner,
Toldforvalter

L. Jacobsen,
Postmester

N. H. Winter,
Telegrafkontrollør

C. N. Bang,
Landsretssagfører

Peter Emanuel Grau, Sparekassedirektør, er født den 31. Juli 1873 i Amoy i Kina som Søn af Skibskaptajn H. J. Grau og Hustru Ellen, f. Wollesen. Gift 1900 med Julie Jacobsen. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1894, ansat som Lærer nogle Aar, derefter Bogholder og Kontorchef paa Sagfører- og Notarialkontor, deltaget i Verdenskrigen 1914—18, siden 1919 Direktør i Sparekassen for Haderslev Byes Omegn. 1920 Medlem af Menighedsraadet i Vor Frue Sogn, Vurderingsmand i Henhold til Lov af 19. Marts 1869, Repræsentant for de sønderjydske Amter i Købstædernes alm. Brandforsikring. Repræsentant for Haderslev Stift og Næstformand i Forsikringsselskabet „Fremtiden“, Aalborg, Medlem af det af Handelsministeriet under 20. August 1920 nedsatte Sparekassaudvalg for Sønderjylland, af Fællesrepræsentationen for Danmarks Sparekasser, af Bestyrelsen for jydsk Købstadsparokasser, af Bestyrelsen for Centralforeningen af jydsk Sparekasser m. m.

Johannes Gydesen, Sparekassedirektør, er født den 13. Maj 1887 i Marstrup som Søn af Bygmester Andr. Gydesen og Hustru Johanne. Gift 1933 med Marie, f. Toft. Uddannet i Kommunal- og Sparekassevæsenet under Haderslev Amt, Aabenraa Kassererkontor 1906—07. Assistent i Haderslev Amtskasse 1907—10. Bogholder 1910—11. Kasserer 1911—17. Deltog i Verdenskrigen 1917—19. Siden 1. Jan. 1920 Direktør ved Haderslev Amts Sparekasse. Jernkors for Krigs- og Fronttjeneste.

Thorvald Nikolaj Holtner, Toldforvalter, er født den 5. Marts 1877 i Skagen som Søn af Strandkontrollør L. H. Sønderaa og Hustru Marie, f. Larsen. Gift 1903 med Petra Marie Erichsen. Ansat ved Toldvæsenet i Skagen 1891, Fuldmægtig i Sæby, Assistent i Assens 1905, i Nykøbing F. 1906, i Odense 1909, Toldkontrollør i Vamdrup 1919, i Tønder 1920, Toldforvalter i Tønder 1921, i Haderslev siden 1931. Sekondløjtnant 1897, Løjtnant af Reserven 1913, Kaptajn af Reserven 1916. Medlem af Bestyrelsen for den konservative Vælgerforening i Haderslev.

Lars Jacob Carl Vilhelm Jacobsen, Postmester, er født den 22. Juli 1873 i Viborg som Søn af Overpakmester Rasmus Jacobsen og Hustru Kathinka Alexandrine, f. Schelowsky. Gift 1905 med Amanda Mathilde, f. Jacobsen. Alm. Forberedelseksamen. Indtraadt i Postvæsenet 1. April 1891 i Kerteminde. Assistent i Aalborg 1. April 1901. Assistent i 4. Overpostinspektøret 1. Oktober 1916. Fuldmægtig samme Sted 1. August 1920. Postmester i Haderslev 1. Oktober 1925.

Jens Christian Jensen, Stationsforstander, er født den 17. Juli 1878 i Balle, Odder Sogn som Søn af Baneformand S. P. Jensen og Hustru Karen, f. Christiansen. Gift 1905 med Valborg Johansen. Ansat ved R. H. J. i Randers 1896, Assistent i Nykøbing Sj. 1899, Revisionsassistent ved Hammelbanens Hovedkontor i Aarhus 1903, Stationsforstander i Ørnhøj 1911, i Ørslev 1916, siden 1920 Stationsforstander i Haderslev. Medlem af Haderslev Skolekommission.

Nis Hansen Winter, Telegrafkontrollør, er født den 4. Marts 1871 i Sønder Sejerslev i Emmerlev Sogn som Søn af Gdr. Carsten Winter og Hustru Ane, f. Martinsen. Gift 1931 med Elise, f. Mitchell. Indtraadte i tysk Posttjeneste 27. Oktober 1887, Overpostassistent 1. April 1899, Telegrafsekretær 1. April 1914, indtraadt i dansk Telegraf-tjeneste 17. Juni 1920 som Kontrollør af 2. Gr. i Haderslev, Kontrollør af 1. Gr. 1. Maj 1921 i Haderslev.

Johannes Christian Ewald Andersen, Advokat, Konsul, er født den 9. Maj 1885 i Haderslev som Søn af Lærer L. Andersen og Hustru Cathrine, f. Reiff. Gift 1912 med Marie Gleerup. Student fra Haderslev Latinskole 1904, studeret i Jena, Heidelberg, Leipzig og Berlin 1904—07, Referendar i Haderslev, Flensborg, Berlin og Kiel, Statseksamen 1912, siden da Advokat i Haderslev. Medlem af den internationale Kommissions overordentlige Domstol i Flensborg 1920, af den mellemstedske Delegation i Paris og London 1920, af Tilsynsraadet for Flensborg Avis, af Tilsynsraadet for Unionbanken i Flensborg, af Vor Frue Sogns Menighedsraad, af Bestyrelsen for Ellen og Knud Dahls Familielegat i København og Repræsentant for Handelsstandens Oplysningsbureau.

Christen Nielsen Bang, Overretssagfører, er født den 7. August 1879 i Egtved som Søn af Gdr. J. Bang og Hustru Marie, f. Geerthsen. Student fra Ribe Katedralskole 1899, cand. jur. 1905, Sagførerfuldmægtig i Thisted, Aalborg og Fjerritslev, Sagfører i Fjerritslev 1909, Overretssagfører 1912, siden 1920 Overretssagfører i Haderslev. Formand for Sagførerkredsen for Sønderjylland 1928—33. Af Justitsministeriet antaget til Deltagelse i beneficerede Sager.

Sophus Iwer Erichsen, Landsretssagfører, er født den 26. August 1874 i Løgumkloster som Søn af Brøderiejer Chr. Erichsen og Hustru Sophie, f. Meyer. Gift 1907 med Johanne Mathilde Hansen. Student fra Haderslev Latinskole 1893, studeret i Thübingen og Kiel, Referendar i Haderslev, Altona, Elmshorn og Kiel, Statseksamen 1902, siden da Advokat og Notar i Haderslev. Formand for den tyske Borgerforening i Haderslev siden 1921, Medlem af Bankraadet for Haderslebener Creditbank, Formand for flere private Selskaber samt 1. Vice-Borgmester i Haderslev Byraad.

S. I. Erichsen,
Overretssagfører

E. O. Forum,
Landsretssagfører

A. Thyssen,
Landsretssagfører

J. Christensen,
Landsretssagfører

Edgar Oscar Forum, Landsretssagfører, er født den 17. August 1896 i København som Søn af Grosserer Chs. Forum og Hustru Hedvig, f. Lundholm. Gift 1927 med Astrid Carlsen. Student 1914 fra Schneekloth's Skole, cand. jur. 1921, siden 1926 Landsretssagfører i Haderslev.

Mogens Carl Ferdinand Langberg, Landsretssagfører, er født den 23. Marts 1897 i Randers som Søn af Proprietær M. Langberg og Hustru Johanne, f. Reher. Gift 1926 med Karen Marie Andersen. Student fra Randers Statsskole 1916, cand. jur. 1924, 1918—20 ansat i D. S. B.s statistiske Afdeling, Sagførerfuldmægtig hos Advokat Andersen i Haderslev 1924—35, siden da Landsretssagfører i Haderslev. 1924—33 Sekretær for Vægeraadet for Haderslev Købstad.

Adolf Thyssen, Landsretssagfører, er født den 25. Marts 1901 i Altona som Søn af Postmester i Skærbæk I. M. Thyssen og Hustru Helene, f. Møllin. Gift 1926 med Inga Köhler Larsen. Student fra Sønderborg Statsskole 1921, cand. jur. 1926, Dommerfuldmægtig i Haderslev 1926—31, siden da Sagfører i Haderslev. Formand for Kjelstrup Vandværk og Medlem af Bestyrelsen for Alliance française i Haderslev.

Jørgen Christensen, Landsretssagfører, er født den 13. September 1902 i Hedegaard, Hjortlund Sogn, som Søn af Gdr. H. Christensen og Hustru Hansine, f. Pedersen. Gift 1928 med Johanne Dorteia Kirstine Møller. Realeksamen fra Universitetet 1919, exam. juris 1928, 1920—24 Kontorist paa Haderslev Dommerkontor, 1928 Sagførerfuldmægtig i Horsens, siden 1935 Landsretssagfører i Haderslev.

Knud Herløv, Sagfører, er født den 6. November 1896 i Ringe som Søn af Købmand P. Herløv og Hustru Laura, f. Thuesen. Gift 1924 med Gudrun Neckelmann. Student 1914, cand. jur. 1921, Sagførerfuldmægtig i Kolding 1921, Dommerfuldmægtig i Haderslev 1923, siden 1935 Sagfører i Haderslev.

Clausen, Dr. jur., Landsretssagfører, er født den 12. Januar 1890 i Løgumkloster som Søn af Pastor L. Clausen og Hustru Marie, f. Jacobsen. Student fra Haderslev Latinskole 1909, studeret i Lausanne, Jena, Berlin München og Kiel, Referendar i Nordborg, Sønderborg, Flensborg og Kiel, Stats-eksamen 1922, siden 1924 Landsretssagfører i Haderslev. Formand for den tyske Roklub i Haderslev siden 1929.

Laurids Falddt Larsen, Telegrafkontrollør, er født den 27. August 1886 paa Læsø som Søn af Fyrmester P. A. Larsen og Hustru Lucie, f. Larsen. Gift 1913 med Cathrine Sørensen. Ansat ved Telegrafvæsenet 1904, Assistent 1911, Kontrollør af 2. Gr. 1925 med Station i Haderslev, Kontrollør 1934.

Valdemar Richard Holm Frederiksen, Postkontrollør, Løjtnant, er født den 25. Februar 1891 i Vinderup som Søn af Politiasistent J. Frederiksen og Hustru Sofie. Gift 1923 med Sigrid Betty Asmussen. Præliminæreksamen 1906, ansat ved Postvæsenet 1906, Postekspedient 1916, Overassistent 1931, Postkontrollør i Haderslev 1934.

Laurids Nissen Have, Postkontrollør, er født den 9. Januar 1875 i Gaaskær som Søn af Lærer F. N. Have og Hustru Marie, f. Lauritzen. Gift 1907 med Cathrine Petersen. Ansat ved Postvæsenet 1893, siden 1920 Postkontrollør i Haderslev.

Christian Clausen Christensen, Overtoldassistent, er født den 21. Juli 1890. Ansat ved Toldvæsenet i Mariager 1908, Assistent i Thisted 1915, i Lemvig 1917, i Hobro 1922, Overtoldassistent ved Toldregnskabskontoret i Haderslev 1931. Revisor i Garderforeningen, Kredsformand for Foreningen til Dyrenes Beskyttelse.

Knud Herløv,
Sagfører

E. A. Hansen,
Apoteker

L. F. Larsen,
Telegrafkontrollør

V. R. Frederiksen,
Postkontrollør

L. Nissen Have,
Postkontrollør

C. C. Christensen,
Overtoldassistent

Søren Madsen,
Sygehusinspektør

K. A. Jørgensen,
Amtsvejinspektør

Th. P. Nielsen,
Amtsvandinspektør

Thorvald Lindhard
Landinspektør

Søren Madsen, Sygehusinspektør, er født den 4. Januar 1889 i Moltrup som Søn af Overpostpakmester M. Madsen og Hustru Kirstine, f. Nørgaard. Gift 1916 med Maren Goldbeck. Ansat paa Landraadskontoret i Haderslev 1908, Registrator under Haderslev Amt 1910, Assistent 1915, Overassistent 1918, siden 1920 Inspektør for Haderslev Amts Sygehuse i Haderslev og Gram. Sekretær for Christina Friederica Stiftelsen siden 1920.

Karl Arthur Jørgensen, Amtsvejinspektør, er født den 18. April 1901 i København som Søn af Blikkenslager A. C. Jørgensen og Hustru Johanne Elisabeth, f. Schou. Gift 1927 med Gerda Beck. Cand. polyt. 1924, Ingeniør ved Entreprenørerne Park & Smedegaard 1924—26, Vej- og Vandlobsassistent i Holbæk Amt 1926, siden 1931 Amtsvejinspektør i Haderslev Amt. Formand for Kystfredningskommissionen for Haderslev Amtsradsreds.

Th. P. Nielsen, Amtsvandinspektør, er født den 30. September 1890. Amtsvandinspektør i Haderslev Amt samt Distriktsbestyrer ved Hedeselskabet.

Thorvald Lindhard, Landinspektør, er født den 18. Marts 1883 i Dalby, Fakse Herred, som Søn af Købmand S. J. Lindhard og Hustru Amalie, f. Hansen. Gift 1908 med Petra Pontoppidan. Landinspektørexamen 1905, siden 1920 Landinspektør i Haderslev Østeramt. Fra 1925 tillige ledende Landinspektør ved ved Afvandingen af Tønder Marsk.

Niels Peter Elbæk-Jørgensen, Amtsradssekretær, Amtsfuldægtig, er født den 9. Maj 1905 i Lejrskov som Søn af Værkmester M. Th. Jørgensen og Hustru Dorthea, f. Elbæk. Gift 1930 med Kamilla Bechgaard. Student fra Marselisborg Gymnasium 1925, cand. jur. 1930, Sekretær i Justitsministeriet 1930, Politifuldmægtig i Graasten 1931, Dommerfuldmægtig i Haderslev 1932, siden 1934 Amtsradssekretær og Amtsfuldægtig for Haderslev Amt.

Edmund M. Melander, Kommunaldirektør, er født den 6. August 1891 i København som Søn af Guldsmed P. Melander og Hustru Eleonora. Gift 1917 med Carla Dømler. Gennemgaaet Hærens Elevskole 1906—9, Korporal 1910, Sergent 1912, Gymnastiklærer 1914, Løjtnant 1916. Ansat paa Ringsted Kæmnerkontor som Assistent 1918, Fuldmægtig 1919, Kommunebogholder 1920. Byraadssekretær i Haderslev 1921, Kontorchef 1930, Kommunaldirektør 1934. Redaktør af Danmarks kommunale Efterretninger 1929, Formand for Haderslev Teaterforening 1930, for Haderslev Spejldtropsraad 1932. Har udgivet flere Bind Fortællinger samt „Socialreformen i Hovedtræk“ 1933 og „Ministerielle Afgørelser“ 1934.

Christian Friedrich Ollerkin Hansen, Stadsbygmester, er født den 28. Juni 1882 i Haderslev som Søn af Økonom C. D. Hansen og Hustru Anna f. Ravn. Gift 1911 med Dora Timpe. Gennemgaaet Konstruktørskolen i Eckernförde, 1910 ansat som Assistent paa Haderslev Byggekontor, 1922 Stadsbygmester.

Lorens Thielsen Andersen, Direktør, er født den 21. September 1897 i Rurup ved Toftlund som Søn af Proprietær H. P. Andersen og Hustru Marie, f. Thielsen. Gift 1928 med Kathlen A. f. Christmas-Dirckinck-Holmfeld. Student fra Odense Katedralskole 1918, cand. polyt. 1923, Ingeniør i Amerika 1923—27, siden da Direktør for de kommunale Værker i Haderslev. Medlem af Bestyrelsen for Dansk Ingeniørforenings Afdeling for Sønderjylland.

Jacob Jensen Schmidt, Stadsdyrlæge, R. af Dbg., er født den 16. August 1869 i Haderslev som Søn af Dyrlæge J. P. Schmidt og Hustru Anna, f. Friis. Gift 1900 med Magdalene Speth. Dyrlægeeksamen i Berlin 1893. Stadsdyrlæge i Haderslev. Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Bank.

E. Melander,
Kommunaldirektør

C. F. Ø. Hansen,
Stadsbygmester

L. T. Andersen,
Direktør

H. C. K. Langkilde,
Overdyrlæge

K. W. Rasmussen,
Dyrlæge

Niels Hansen,
Tandlæge

C. G. Johannsen,
Tandlæge

Poul K. Søbye,
Tandlæge

S. T. Andersen,
Tandlæge

A. Johannsen,
Dentist

Hans Chr. Kaj Langkilde, Overdyrlæge, er født den 1. April 1888 paa Hedehusgaarden i Hoje Taastrup Sogn som Søn af Proprietær A. Langkilde og Hustru Elvira, f. Sørensen. Gift 1915 med Emmy Eleonora Termansen. Dyr lægeeksamen 1916, siden 1925 Overdyrlæge ved A/S I. D. Koopmanns Eksportslagteri i Haderslev. Medlem af Repræsentantskabet for Sygekassen „Sønderjylland“.

Kaj Wildenhoff Rasmussen, Dyr læge, er født den 2. November 1901 i Horsens som Søn af Gaardejer M. Rasmussen og Hustru Marie, f. Nielsen. Gift 1926 med Esther Jensen. Dyr lægeeksamen 1923. Assistent hos Stadsdyrlæge Schmidt, Haderslev, 1923—26, overtaget sammes Praksis 1926, stedfortrædende Dyr læge for Stadsdyrlægen, Dyr læge ved Mælkekontrollen i Haderslev, Reservedyrlæge ved A/S I. D. Koopmanns Svineslagteri i Haderslev, Dyr læge ved 2. Regiment i Haderslev samt Dyr læge ved Hammelev Kommunes Kødkontrol. Fortsættelseskursus i Kødkontrol ved Københavns offentlige Slagtehus og Flæskehal 1924, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Automobilklub 1929, Formand siden 1934, Medlem af Sønderjydsk Dyr lægeforenings Bestyrelse siden 1935.

Niels Hansen, Tandlæge, Dr. med. dent., er født den 17. November 1891 i Kirkeby, Roager Sogn som Søn af Bagermester A. Hansen og Hustru Ane Marie, f. Nielsen. Gift 1917 med Else Minna Marha Wiedemann. Studeret i Freiburg i Breisgau, Leipzig og Greifswald, Embedseksamen 1917, Militær-Underlæge til 1919, Dr. med. dent. i Greifswald 1920, siden 1921 Tandlæge i Haderslev.

Carl Gustav Johannsen, Tandlæge, er født den 7. April 1909 i Haderslev som Søn af Fabrikant J. Chr. Johannsen og Hustru Sara, f. Fahrendorff. Tandlægeeksamen i København 1929, Assistent i Vejle, Herning og Lausanne, siden 1933 Tandlæge i Haderslev.

Poul K. Søbye, Tandlæge, er født den 9. Januar 1907 i Taulov som Søn af Lærer V. Søbye og Hustru Kristine, f. Kirkegaard. Gift 1933 med Karen Margrethe Roesen. Præliminæreksamen i Fredericia 1923, Tandlægeeksamen 1931, Assistent i Kolding og København, Tandlæge i Haderslev siden 1933.

Sigrid Toft Andersen, Tandlæge, er født den 30. April 1892 i Krogstrup, Frederiksborg Amt. som Datter af Lærer L. P. Andersen og Hustru Hanne Carolini, f. Toft. Tandlægeeksamen 1920, Assistent i Sverrig og Norge 1920—24, siden da Tandlæge i Haderslev.

Alfred Johannsen, Dentist, er født den 18. Juli 1888 som Søn af Tandtekniker, senere Fabrikant J. Johannsen. Uddannelse i Odense, Hamborg og Berlin. Formand for Dentistforeningen. Næstformand for Selskabet „Harmonien“.

Anders Christian Thorbøll Arkitekt, M. D. A., er født den 9. September 1881 i Varde som Søn af Tømrermester J. Chr. Thorbøll og Hustru Margrethe. Gift 1912 med Elisabeth Thorbøll. Uddannet paa Det tekniske Selskabs Skole i København, Arkitekt i Haderslev siden 1919. Vurderingsmand i Ny jydsk Købstads Creditforening i Aarhus siden Genforeningen.

Mathias Gydesen, Arkitekt, er født den 18. Marts 1881 i Marstrup som Søn af Bygmester A. P. Gydesen. Gift 1926 med Kirstine Hansen. Uddannet paa den kgl. tekniske Skole i Eckernførde, siden 1906 Arkitekt i Haderslev. Tidl. Formand for Haderslev Skydeselskab af 1857. Næstformand i den konservative Forening, Medlem af Haderslev Byraad, 1924 Løjtnant i Reserven, Jernkorset 2. Kl. og Bronze-Erindringsmedalje fra den internationale Kommission i Slesvig. Bestyrelsesmedlem i Harmonien fra 1922. Skyldraadsformand for Haderslev Amdraadskreds fra 1920, Vurderingsformand for Haderslev Vurderingskreds 1920. Medlem af Fredningsnævnet og Formand i Overtaksationskommissionen.

A. C. Thorbøll,
Arkitekt

M. Gydesen,
Arkitekt

E. J. Bløcher,
Arkitekt

Jens Barkentin,
Arkitekt

P. Gram,
Arkitekt

H. J. Jepsen,
Invalidekonsulent

F. P. Nielsen,
Konsulent

Harald Iversen,
tekn. Vejassistent

J. Rasmussen,
kgl. Vejer og Maaler

August Biester,
Værkmester

Paul Bløcher, Arkitekt, er født den 25. Marts 1882 i Haderslev som Søn af Garvermester P. H. Bløcher og Hustru Christine, f. Wiborg. Gift 1913 med Valborg Boysen. Arkitekt i Haderslev siden 1910.

Einar Johannes Bløcher, Arkitekt, er født den 30. November 1904 i Haderslev som Søn af Sparkekassebogholder E. Bløcher og Hustru Didde. Gift 1933 med Grethe Madsen. Uddannet fra det tekniske Selskabs Skole i København 1924 og i Ingeniørfag i Horsens 1926. Arkitekt i Haderslev siden 1934.

Jens Barkentin, Arkitekt er født den 13. Februar 1882 i Haderslev som Søn af Garvermester N. Barkentin og Hustru Helene. Gift 1913 med Meta Petersen. Uddannelse 1900—03, arbejdet i Flensborg og Aabenraa, siden 1926 Arkitekt i Haderslev.

Harald Jesper Jepsen, Indvalidekonsulent, er født den 13. September 1899 i Arnitlund som Søn af Førstelærer M. Jepsen og Hustru Elise, f. Goodt. Gift 1927 med Mariechen Niemejr. Uddannet ved Kontorvirksomhed, siden 1930 Indvalidekonsulent i Haderslev Amt. Bestyrelsesmedlem i Foreningen for sonderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte.

Frederik Peter Nielsen, Konsulent, er født den 30. Juli 1903 i Agerskov som Søn af Landmand J. Nielsen og Hustru Hansine, f. Jensen. Gift 1931 med Amalie Møller. Landbrugseksamen 1928, siden 1929 Landbrugskonsulent for Haderslev Amts Landboforening. Leder af den landbrugsfaglige Ungdomsskole i Haderslev siden dens Oprettelse.

Harald Iversen, teknisk Vejassistent, er født den 25. Februar 1896 i Fensten som Søn af Gaardejer J. Iversen og Hustru Mariane. Gift 1925 med Gurli Iversen. 1920 Vejassistent, 1923 teknisk Vejassistent ved Haderslev Amts Vejevæsen.

J. Rasmussen, kgl. Vejer og Maaler, er født den 26. Februar 1878 i Sønderby som Søn af Husmand R. Rasmussen og Hustru Kirstine Rasmussen. Gift 1903 med Elna Mink. Uddannet ved Handel i Haderslev. Under Krigeu Bestyrer paa A/S Ryomgaard's Cikoriefabrik i Ryomgaard. Fra 1920 kgl. Vejer & Maaler i Haderslev.

Nis Juhl, Brandinspektør, er født den 27. Marts 1871 i Thyrahus (Hammelev Sogn) som Søn af Gæstgiver Th. Juhl og Hustru Dorthea, f. Erichsen. Gift 1895 med Bentha Andersen. Har staaet i det frivillige Brandværn siden 1896, siden 1920 Brandinspektør i Haderslev. Fører af Sønderjyllands frivillige Brandværn.

August Biester, Værkmester, er født den 25. Juni 1904 i Haderslev som Søn af Fr. Biester og Hustru Margrethe, f. Mandtz. Gift 1927 med Kristine Hedegaard. Værkmester ved Haderslev frivillige Brandværn siden 1933.

Marinus Hønnicke, Tømrer, er født den 24. Juli 1868 i Horsens som Søn af H. Hønnicke og Hustru Anna, f. Nielsen. Gift 1902 med Anna Hønnicke. Tømrer i Haderslev siden 1885, Afdelingsfører ved Haderslev frivillige Brandværn siden 1907.

Hugo Johannes Paulsen, Skomagermester, er født den 5. Januar 1875 i Rødding som Søn af Toldembedsmand J. P. Paulsen og Hustru Frederikke, f. Stinhagen. Gift 1900 med Nicoline Jensen. Skomagermester i Haderslev siden 1900, Afdelingsfører i Haderslev frivillige Brandværn siden 1915.

Carl Otto Zeigermann, Portør, er født den 15. April 1904 i Løgumkloster som Søn af Arbejdsmand F. G. Zeigerman og Hustru Anna Therese, f. Zarzinska. Gift 1931 med Jenny E. F. Søren-

Marinus Hønnicke,
Tømrer

H. J. Paulsen,
Skomagermester

C. O. Zeigermann,
Portør

Chr. M. Jensen,
Forstander

J. P. Rasmussen,
Forstander

Soster Constantin,
Forstanderinde

Viggo Hansen,
Forretningsfører

H. C. Warncke,
Driftsleder

H. A. Skourup,
Stationsleder

A. M. Jensen,
Skorstensfejermester

sen. Portør ved Haderslev Bys Sygehus siden 1924. Vicefører for Tromme- og Pibekoret ved Haderslev frivillige Brandværn.

Christen M. Jensen, Forstander, DM., er født den 23. Januar 1873 i Tyrstrup som Søn af Skrædermester H. N. Jensen og Hustru Ellen, f. Skov. Gift 1900 med Sygeplejerske Elise Hansen. Udlært Skrædder, Sygeplejer i 3 Aar, Bestyrer af Tyrstrup Alderdomshjem i 4 Aar, Indremissionær i 7 Aar, Forstander paa Erlev Børnehjem 1910–30, siden da Ejer af og Forstander for Børnehjemmet „Solhøj“ i Haderslev. Medlem af Bestyrelsen, Kasserer og Sekretær for „Nordslesvigsk Asyl“ i 12 Aar, Redaktør af „Asylvennen“ i 17 Aar, har skrevet „N.A.“s Jubilæumsskrift i 1927 samt en Række Afhandlinger om Børneforsorg i Tidsskrifter og Dagblade. Medlem af Menighedsraadet i Gl. Haderslev Sogn i 10 Aar, siden 1921 Næstformand i Dansk Børnehjemsforening.

Jens Peter Rasmussen, Forstander, er født den 8. November 1886 i Mølholm ved Vejle som Søn af H. Rasmussen og Hustru Karen, f. Jessen. Gift 1920 med Margrethe Jensen. Forstander for Den sonderjydske Fonds Børnehjem ved Haderslev siden dets Oprettelse.

Viggo Hansen, Forretningsfører, er født den 25. August 1891 i Haderslev som Søn af Gæstgiver N. Hansen og Hustru Anna. Gift 1919 med Jenny Nissen. Forretningsfører for Haderslev Sygekasse siden Oprettelsen. Medlem af Magistraten og 2. Næstformand i Haderslev Byraad.

Heinrich Christian Ludvig Warncke, Driftsleder, er født den 24. Maj 1874 i Flensborg som Søn af Lokomotivfører H. Warncke og Hustru Anna, f. Holdt. Gift 1901 med Anna Jepsen. Driftsleder ved Haderslev Elektricitetsværk siden 1900.

Hans Andreas Skourup, Stationsleder, er født den 25. August 1906 i Haderslev som Søn af Vognmand H. Skourup og Hustru Cathrine, f. Westergaard. Gift 1934 med Anna Margrethe Pedersen. Uddannet hos Faick i Kolding, Leder af Falcks Redningskorps i Haderslev.

Anton Marius Jensen, statsaut. Skorstensfejermester, er født den 14. Januar 1887 i Erlev som Søn af Landmand J. Chr. Jensen og Hustru Anna, f. Kloster. Gift 1913 med Bertha Christensen. Statsautoriseret Skorstensfejermester i Haderslev Landdistrikt siden 1920. Medlem af Bestyrelsen og Kasserer for Haderslev Grundejerforening og Formand for Sønderjyds Skorstensfejerlaug siden 1921.

Carl Refshauge, Bestyrer, er født den 29. Juli 1889 i Fjelstrup som Søn af Gaardejer P. N. Refshauge og Hustru Sofie, f. Thuesen. Gift 1911 med Anna Kristine Gundersen. Bestyrer af Haderslev Sømandshjem siden 1933.

Søster Christine Jensen, Oversygeplejerske, er født den 3. Juni 1887 i Vojens som Datter af Jernbanemand J. Jensen og Hustru Ellen Marie, f. Gysing. Uddannet paa Flensborg Diakonisseanstalt 1912–13, overgaaet til Sct. Lucasstiftelsen 1920, ansat ved Gram Sygehus, ved Haderslev Amts Sygehus i Haderslev som Afdelingssygeplejerske 1924, som Oversygeplejerske siden 1925.

Marie Elisabeth Detlefsen, Oversygeplejerske, er født den 12. Februar 1890 i Øsby Sogn som Datter af Landmand J. P. Detlefsen og Hustru. Uddannet paa Flensborg Diakonisseanstalt 1916–17, ansat i Flensborg 1917, i Løjt Kirkeby 1918, overgaaet til Sct. Lucasstiftelsen 1920, Menighedsygeplejerske i Løjt Kirkeby 1921–30, siden da Oversygeplejerske ved Haderslev Bys Sygehus.

Cathrine Poulsen, Bestyrerinde, er født den 8. April 1870 i Sophiendal ved Tinglev som Datter af Landmand A. Paulsen og Hustru Helene, f. Petersen. Uddannet paa Flensborg Diakonisseanstalt 1901–02, ansat paa Haderslev Amts Sygehus 1902–03, i Horsten, Ditmarsken, 1903–05, paa Sønderborg Sygehus 1905–07, paa Gram Sygehus 1907–14, i Skærbæk 1915–20, Menighedsygeplejerske i Haderslev 1920–27, siden da Bestyrerinde af Hertug Hans's Hospital i Haderslev.

Carl Refshauge,
Bestyrer

Søster C. Jensen,
Oversygeplejerske

M. E. Detlefsen,
Oversygeplejerske

C. Paulsen,
Bestyrerinde

Thyra Fredsted,
Bestyrerinde

Marie Wismer,
lægeaut. Massøse

W. Christensen,
Installatør

E. C. Petersen,
Snedkermester

H. R. Schöning,
Muremester

M. P. Runge,
Tømrermester

Thyra Fredsted, Bestyrerinde, er født den 16. Maj 1894 i Jels Sogn. Bestyrerinde af K. F. U. M. i Haderslev siden 1932.

Ida Aastrup, Børnehaveleder, er født den 14. Maj 1901 i København som Datter af flv. Sognepræst H. P. Aastrup og Hustru Elisabeth. Leder af Cathrine-Asylets Børnehave siden 1926.

Marie Wismer, lægeaut. Massøse, er født den 2. Februar 1873. Lægeaut. Massøse i Haderslev siden 1903.

Waldemar Christensen, Installatør, er født den 15. Februar 1885 i Haderslev som Søn af Smedemester F. Christensen og Hustru Frederikke, f. Garbrecht. Gift 1909 med Martha Wiuff. Formand for Haderslev Haandværkerforening siden 1932. Medlem af Bestyrelsen for Teknisk Skole siden 1920. Medlem af Bestyrelsen for Sparekassen for Haderslev Byes Omegn. Aut. Installatør i Haderslev siden 1911.

Erik Christian Petersen, Snedkermester, er født den 20. November 1878 i Haderslev som Søn af Klejnsmedemester A. F. Petersen og Hustru Anne, f. Petersen. Gift 1909 med Christine Marie Birkedal. Medlem af Haandværkerforeningens Bestyrelse siden 1930, Medlem af Byrådet siden 1927, Snedkermester i Haderslev siden 1908.

Hans Rudolf Schöning, Muremester, er født den 23. August 1884 i Haderslev som Søn af Muremester A. Schöning og Hustru Christine, f. Paag. Gift 1911 med Ida Andreasen. Muremester i Haderslev siden 1912, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening, Medlem af Overbestyrelsen for Muremesterforeningen i Danmark, Vurderingsmand til Ejendomsskyld for Købstad-
ejendomme, Medlem af Teknisk Skoles Bestyrelse, Lærer ved Teknisk Skole, Formand for Haderslev Muremesterforening.

Marius Peter Runge, Tømrermester, er født den 28. Maj 1885 i Haderslev som Søn af Smedemester H. Runge og Hustru Andrea, f. Sørensen. Gift 1912 med Inger Feldthaus. Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening siden 1933, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Tømrermesterforening, Medlem af Bestyrelsen for Dansk Arbejde, Haderslev Afd., Vurderingsmand i Ny Jydsk Købstadkreditforening. Tømrermester i Haderslev siden 1919.

Harald Edvard Frederik Christensen, Smedemester, er født den 15. Marts 1886 i Haderslev som Søn af Smedemester F. Christensen og Hustru Frederikke Cecilie, f. Garbrecht. Gift 1912 med Inge Christine Nielsen. Smedemester i Haderslev siden 1919, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening siden 1933, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Teknisk Skole, Medlem af Bestyrelsen for Selskabet „Hvide Kors“.

Carl Mathias Petersen, Vognlakerer, er født den 7. Oktober 1888 i Hoptrup som Søn af Karetmager Thomas Petersen og Hustru Kathrine, f. Gerthsen. Gift 1919 med Jenny Sørensen. Vognlakerer i Haderslev siden 1919, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening siden 1922, Medlem af Skolekommissionen 1929—33.

Jacob Scavenius Eilersen, Margarinefabrikant, er født den 24. August 1868 i Breum, Viborg Amt, som Søn af Forpagter I. A. Eilersen og Hustru Jensine Claudine, f. Emborg. Gift 1926 med Mary Raun. Margarinefabrikant i Haderslev siden 1920, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening og Haderslev Turistforening siden 1929, Næstformand for Haderslev Skydeselskab 1857, Formand for Dansk Arbejde, Haderslev Afd., Stifter og Formand for Selskabet „Hvide Kors“, Haderslev Afd.

C. M. Petersen,
Vognlakerer

J. S. Eilersen,
Margarinefabrik

Hans Carstensen,
Malermester

Jens Oggesen,
Grosserer

A. Maasbøl,
Kobmand

P. C. Ludvigsen,
Købmand

W. A. Schau,
Glargmester

F. J. Spliedt,
Mekaniker

W. F. C. Batzlaff,
Stenhuggermester

S. P. Hansen,
Lærer

Hans Carstensen, Malermester, er født den 3. Februar 1882 i Haderslev som Søn af Hans Carstensen og Hustru Bodil Marie, f. Hoberg. Gift 1908 med Marie Møller. Malermester i Haderslev siden 1906. Formand og Forstander for Teknisk Skole i Haderslev. Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Haandværkerforening, Medlem af Ligningskommissionen siden 1922.

Jens Oggesen, Grosserer, er født den 20. Maj 1866 i Haderslev som Søn af Købmand L. Oggesen og Hustru Kathrine, f. Lund. Gift 1890 med Christine Frees. Grosserer og Direktør i Haderslev siden 1918, Formand for Skydeselskabet af 1857 siden 1927, Raadmand siden 1929.

Andreas Maasbøl, Købmand, er født den 13. Juli 1890 i Haderslev som Søn af Købmand A. Maasbøl. Gift 1923 med Anne Meyer. Distriktsforstander i Understøttelsesforeningen, Medlem af Harmoniens Bestyrelse, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Teaterforening.

Peter Christian Ludvigsen, Købmand, er født den 12. Maj 1879 i Haderslev som Søn af Guldsmid P. Ludvigsen og Hustru Christine Ludvigsen. Gift 1911 med Anna Forsmann. Hovedbestyrelsesmedlem i De samv. Købmandsforeninger i Danmark 1923, Bestyrelsesmedlem af de jydskes Centralorganisationer af Købmænd. Formand for Haderslev og Omegns Købmandsforening til 1935.

Johannes Heinrich Diedrich Mohrdiek, Smedemester, er født den 19. Juni 1893 i Horst, Holsten. Plejesøn af Politibetjent V. Kock og Hustru Metha, f. Horstmann. Gift 1918 med Marie Nielsen. Smedemester i Haderslev siden 1922, Formand for Haderslev Handwerkerverein af 1896 siden 1933, Medlem af Bestyrelsen for Kleinsmedelaugtet for Haderslev Østeramt.

Peter Westphal, Handelsgartner, er født den 13. April 1885 i Aabenraa som Søn af Træskomager Fr. Westphal og Hustru Metha, f. Jacobsen. Gift 1910 med Henny Greck. Handelsgartner i Haderslev siden 1909, Næstformand i Haderslev Handwerkerverein af 1896.

Friedrich Johannes Spliedt, Mekaniker, er født den 22. Januar 1899 i Elmshorn, som Søn af Tomrer H. Spliedt og Hustru Marie, f. Brozuska. Gift 1926 med Louise Boysen. Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Handwerkerverein, Sekretær for Männerquartett „Lyra“ siden 1931.

Walter Andreas Schau, Glarmester, er født den 4. April 1898 i Haderslev som Søn af Glarmester A. Schau og Hustru Marie, f. Hansen. Gift 1922 med Mette Kirstine Mühlhausen. Glarmester i Haderslev siden 1925, Bestyrelsesmedlem i Haderslev Handwerkerverein af 1896.

Jürgen Jürgensen, Tomrermester, er født den 16. Januar 1866 i Haderslev som Søn af Tomrermester N. Jürgensen og Hustru Maren, f. Rasmussen. Gift 1892 med Frederikke Wilhelmine Jacobsen. Tomrermester i Haderslev siden 1890. Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Bürgerverein siden 1910, tidl. Medlem af Haderslev Byraad og Amsraad.

Andreas Matthias Jensen, Revisor, er født den 29. November 1866 i Brøns som Søn af Kongens Foged A. Jensen og Hustru Pauline, f. Sørensen. Gift 1895 med Sophie Bramstedt. Fabrikant i Haderslev 1891–1906, Konkursbokatør og Auktionator 1906–20. Kasserer for Haderslev Bürgerverein siden 1930.

Wilhelm F. C. Batzlaff, Stenhuggermester, er født den 3. Januar 1891 i Stettin som Søn af Former A. Batzlaff og Hustru Anna, f. Nachtigal. Gift 1915 med Cathrine Hansen. Stenhuggermester i Haderslev siden 1920, Medlem af Bestyrelsen for Haderlev Bürgerverein siden 1930 og af Bestyrelsen for Skakforeningen.

F. J. D. Frederiksen,
Bogholder

H. Oggesen
Prokurist

W. R. J. Nielsen,
Billedskærer

Hans Schmidt,
Købmand

M. Adolphsen,
Frue

Carl Ritz,
Papirhandler

P. J. Boysen Kjær,
Handelsmedhjælper

R. R. Kjær,
Kommunelærer

Joseph Scheufen,
Installatør

Erich Ludwigsen,
Forbunds-Skatteopkr.

Søren Peter Hansen, Lærer, er født den 14. Juli 1903 i Ølst, Randers Amt, som Søn af Gaardejer P. Hansen og Hustru Mette Marie, f. Pedersen. Gift 1931 med Karen Jensen. Lærereksamen fra Silkeborg Seminarium 1925, Lærer ved Hadsten Efterskole 1925—26, Kursus paa Statens Gymnastikinstitut og Lærerhøjskole 1926—27, atter ved Hadsten Efterskole 1927—28, Vikar i Viborg 1928—29, Timelærer i Herning 1929—30, siden da Lærer ved Statsseminariets Øvelsesskole i Haderslev. Medlem af Haderslev Byraad siden 1933, Formand for Haderslev samvirkende Idrætsforeninger 1934, Medlem af Haderslev Amts Museums Bestyrelse.

Frederik Jørgen Due Frederiksen, Bogholder, er født den 5. Marts 1895 i Horsens som Søn af Avlsbringer S. Frederiksen og Hustru Else, f. Jørgensen. Gift 1923 med Rigmor Nielsine Larsen. Ansat i Firmaet C. W. Obel 1913, siden 1920 Bogholder i Firmaets Oplag i Haderslev, Sekretær for Haderslev samvirkende Idrætsforeninger, Formand for Haderslev Fodboldklub 1926—30 og 1932—33, Næstformand siden 1933, Revisor i De danske Forsvarsbrødre, Haderslev Afdeling.

Niels Jensen Iversen, Gymnastiklærer, er født den 5. Februar 1878 i Linde ved Randers som Søn af Boelsmand J. Iversen og Hustru Anna, f. Larsdatter. Gift 1910 med Nikoline Sørensen. Sergent ved 5. Dragonregiment i Randers 1901—14, Oversergent ved Gardehusarregimentet i København 1914—20, siden da Gymnastiklærer ved Haderslev Katedralskole. Sekretær og Forretningsfører for Sønderjydsk Idrætsforening siden 1925, Medlem af Overbestyrelsen for De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger.

Herman Oggesen, Prokurist, er født den 6. Februar 1897 i Vejle som Søn af Købmand J. Oggesen og Hustru Kirstine, f. Frees. Gift 1919 med Johanne Kowalsky. Prokurist i Haderslev Kul- & Koks-Kompagni A/S og Firmaet J. Oggesen, Haderslev. Sekretær for Haderslev Skydeselskab af 1857, Formand for Haderslev Fodboldklub siden 1933, Formand for Foreningen af Arbejdsgivere ved Haderslev Havn.

Oskar Valdemar Møller, Bogbindermester, er født den 4. Januar 1892 i Haderslev som Søn af Repræsentant V. Møller og Hustru Dora, f. Biehl. Gift 1921 med Nikoline Christensen. Bogbindermester i Haderslev siden 1921. Formand for Spilleudvalget i Haderslev Fodboldklub.

Gustav Kaadtman, Auktionholder, er født den 27. Februar 1887 i Haderslev som Søn af Danselærer P. Kaadtman og Hustru Ane, f. Grønnebeck. Gift 1911 med Marie Schröder. Auktionholder i Haderslev siden 1915. Formand for Haderslev Turnerbund siden 1928, Medlem af Byrådet siden 1925 og af Skolekommissionen 1925—29.

Walther Robert Johannes Nielsen, Billedskærer, er født den 20. Maj 1902 i Helsingør som Søn af Smed H. P. Nielsen og Hustru Lydia, f. Wallhegn. Billedskærer i Haderslev siden 1923. Formand for Haderslev Gymnastikforening siden 1935.

Hans Schmidt, Købmand, er født den 5. Januar 1899 i Løjt Sogn som Søn af Gaardejer N. Chr. Schmidt og Hustru Johanne, f. Kragh. Gift 1928 med Marie Christensen. Købmand i Haderslev siden 1932. Formand for Haderslev Tennisklub siden 1932.

Marie Adolphsen, Frue, er født den 4. Januar 1898 i Kolding som Datter af Kulhandler J. Harboe og Hustru. Gift 1923 med Snedkermester H. Adolphsen, Haderslev. Formand for Haderslev Dame-Roklub siden 1934, Medlem af Bestyrelsen for Cathrine-Asylet i Haderslev.

Peter Jørgen Boysen Kjær, Handelsmedhjælper, er født den 29. August 1906 i Haderslev som Søn af Pakhusformand ved Haderslev Amts Jernbaner J. Kjær og Hustru Anne. Formand for Tennisklubben „Damager“.

Carl Ritz, Papirhandler, er født den 18. Juli 1881 i Haderslev som Søn af Bagermester C. Ritz og Hustru Magdalene, f. Bryll. Gift 1911 med Anna Willrath. Uddannet tysk Skibsingeniør 1900, sejlet som Maskinmester i Koffardifart fra Hamburg 1900—11, Repræsentant i Raaolliemaskiner og Glødetæmte-motorer 1911—14, selvstændig Forretning i Lybeck 1914—23, siden da Papirhandler i Haderslev. Formand for Haderslev Sejlklub siden 1934.

Rask Raskesen Kjær, Kommunelærer, er født den 24. April 1893 i Ribe som Søn af Trikotagehandler J. Kjær og Hustru Christiane, f. Raskesen. Gift 1918 med Amalie Charlotte Andersen. Real- og Præliminæreksamen, Tillægsprøve i Latin, Lærereksamen fra Ribe Seminarium 1915, Afgangseksamen fra Statens Gymnastikinstitut 1917. Sekretær i Skoleudvalget for Haderslev Haandværkerforenings tekniske Skole, Lærer ved samme. Formand for Haderslev Idrætsforening. Byens Repræsentant i Stadionudvalget og Tilsynsførende med Gymnastiksal og Sportsplads.

Else M. Nørgaard,
Jordemoder

A. M. Schmidt,
Jordemoder

Johanna Schmidt,
Jordemoder

M. C. Marquardt,
Jordemoder

I. M. Wiuff,
Distriktsjordemoder

Marius Thomsen, Bogholder, er født den 13. December 1905 i Kjelstrup som Søn af Fisker Th. Thomsen og Hustru Caroline, f. Holst. Gift 1933 med Mariechen Jensen. Bogholder i Trælastfirmaet H. Christiansen, Haderslev, siden 1924 Formand for Haderslev Roklub siden 1933.

Joseph Scheufen, Installatør, er født den 9. April 1903 i Gladbach som Søn af Installatør E. Scheufen og Hustru Margrethe, f. Lenzholz. Gift 1931 med Irmgardt Langvad. Installatør i Haderslev siden 1927, Formand for Männerquartett „Lyra“.

Erich Ludwigsen, Forbunds-Skatteopkræver, er født den 14. September 1877 i Øsby som Søn af Arbejdsmand Chr. Ludwigsen og Hustru Margrethe, f. Hansen. Gift 1900 med Anni Kongehl. Ansat som Leder af Skatteopkrævningsforbundet for Haderslev Østeramt siden 1916.

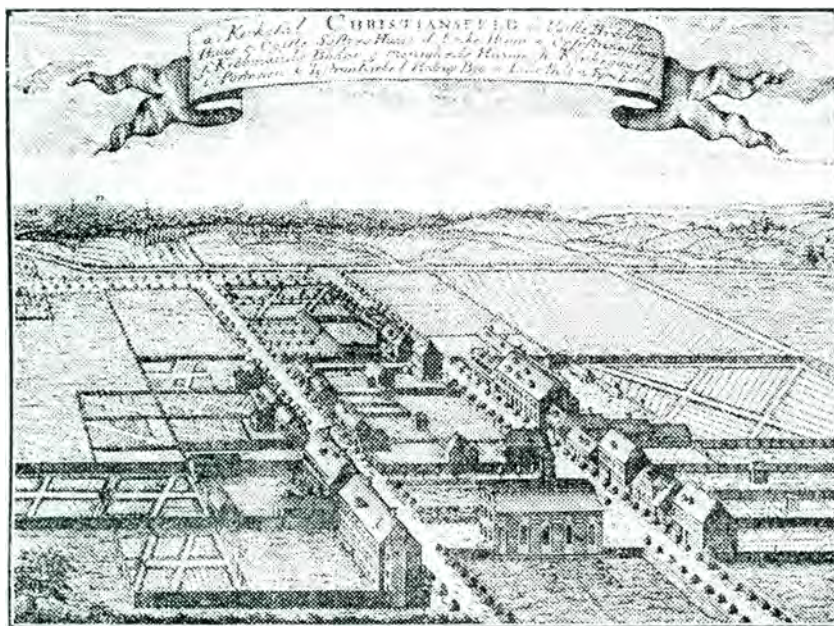
Else Marie Nørgaard, Jordemoder, er født den 20. Januar 1875 i Starup Sogn. Jordemoder i Haderslev siden 1900.

Anna Meta Schmidt, Jordemoder, er født den 1. November i 1886 i Gram. Siden 1914, Jordemoder i Haderslev.

Johanna Schmidt, Jordemoder, er født den 7. November 1880 i Flensborg. Siden 1929 Jordemoder i Haderslev.

Marie Cathrine Marquardt, er født den 29. Juni 1888 i Ø. Højst Sogn. 1918 Jordemoder i Haderslev, siden 1935 i Aabenraa.

Inger Marie Wiuff, Jordemoder, er født den 24. Oktober 1900 i Haderslev. Siden 1932 Jordemoder i Haderslev, fra 1. Februar Distriktsjordemoder i Stepping.

Plan over Christiansfeld fra de første Aar efter Byens Anlæggelse

CHRISTIANSFELD

CHRISTIANSFELD (690 Indbyggere) — den lille, idylliske Flække, hvis stilfærdige Liv er stærkt præget af den herrnhutiske Troslære, ligger omtrent midtvejs mellem Haderslev og Kolding og er en af de ejendommeligste Byer i Danmark. Den oprettedes 1773 paa Opfordring af Kong Christian VII af Grev Zinzendorfs Brødrekoloni Herrnhut

Ober-Lausitz i Sachsen, hvorfor den opkaldtes efter Kongen, og den bærer overalt Præg af at være anlagt paa een Gang og efter en bestemt Plan. Menigheden havde købt Tyrstrupgaards Jorder og anlagde herpaa Gader og Veje, der skærer hinanden i rette Vinkler, med den smukke Kirkeplads som Centrum. Menigheden, der stod under de danske Kongers Beskyttelse, oparbejdede i de følgende Aar en omfattende Fællesindustri, hvorfor Byen var en haard Konkurrent til de to Nabobyer; men ved Grænsedragningen i 1864 berøvedes den en Del af sit Opland mod Nord, og efterhaanden sygnede Industrien mere og mere hen og indskrænker sig nu væsentligst til Fabrikation af de bekendte Honningkager. Menighedens Medlemmer levede oprindeligt i to adskilte Huse, Søstre- og Brødrehuset; men medens Brødrehuset nu er ophævet, idet de mandlige Medlemmer af Menigheden er flyttet ud i Byen, opretholdes Søstrehuset stadig som Hjem for ugifte Kvinder og Enker, som i Fællesskab lever et Liv i Nøjsomhed og Flid.

Udadtil giver Brødremenigheden sig Udtryk gennem Udsendelse af Hedningemissionærer til Afrika, Surinam, Vestindien og Jerusalem, og om denne Virksomhed vidner en smuk Samling i Byens Museum.

Kirkepladsen i Christiansfeld

Brødremenigheden ejer Byens Hotel, Missionshotellet, og paa den vestlige Gavl er opsat en Plade til Minde om de berømte Mænd, der i Tidens Løb har gæstet Byen, og de Begivenheder, der her har fundet Sted.

Desuden ejer Brødremenigheden tillige Favervraagaard samt Anlægget Christinero, der begge blev testamenteret den af Kammerherreinde von Holstein, som i sine sidste Leveaar var knyttet til det herrnhutiske Trossamfund.

1902 grundlagdes under meget beskedne Forhold Brødremenighedens Museum med etnografiske Genstande fra Menighedens Missionsmarker, som Missionærerne har bragt med hjem, samt Sager af kulturhistorisk og lokalhistorisk Interesse.

Samlingen var anbragt i et for Publikum lidet tilgængeligt Sted, indtil Museet 1907 fik egen Bygning, og Samlingen blev betydeligt forøget, saaledes at den nu er Nordens største Missionsmuseum.

Den etnografiske Samling er paa 1. Sal, bl. a. findes her fra *Grønland*: Kar, Krus og Bægere, forfærdigede af Sten. Model af Grønlænder-Huse med Inventar, Slæder, Kajakker og Konebaade. Fint forarbejdede Sælskinsdragter, Pengepunge, Seddelpenge, Husgeraad og Redskaber. Hvalrostand, Hundepisk. Billedbog, tegnet med venstre Haand af en lam Grønlænder, og en Del Mosaikarbejder.

Labrador: Snesko, Kvindedragter, Model af Eskimoernes Vinter- og Sommerhuse. Harpuner og andre Jagtvaaben.

Alaska: Regnfrakker af Sælhundetarme, Pels af Egernskind, Kurve af Birkebark, Sko og Støvler, Knapper og Urkæde skaaret af eet Stykke Hvalrostand, Slæde- og Kajakmodeller.

Surinam i Sydamerika: En Samling kunstfærdigt forarbejdede Dunke, Krukker, Vaser og Kalabasser, Afguder, Model af Korjaler og Busknegerhytter samt Smykker.

Australien: Koraller, Model af Skib med Sideliggere, Bommerang, Spyd, Saltkrystaller.

Sydafrika: Søplanter fra Kap, Muslinger, Dolke, Spyd, Sværd og Skjolde fra Kafferland.

Nicaragua i Mellemamerika: Model af Indianernes Huse, Offerpenge til de afdødes Aander, Gravlygte, Instrumenter og Smykker.

Kina og Tibet: Parasoller, Segl, Afguder, Opiums-piber og Vandpiber. Kinesiske Bønnebøger og Grammatikker, Silkebroderier, Spisepinde og Mandarin-Huse.

Øst-Centralafrika: En udstoppet Løve. Kunstfærdige Kurvearbejder og Smykker, Spiseredskaber.

Endvidere forefindes fra fremmede Verdensdele: Papegøjefisk, Skildpaddeskaller, Tænder af Savfisk, Fuglereder, Slange- og Leopardskind, Strudsæg, Rygrad og Gebis af Hajfisk. Flyvefisk, Biller og tropiske Frugter.

Folkemuseet paa 2. Sal:

Kammerherreinde von Holsteins Portechaise. Malerier fra Favervraagaard. Pokaler, antike Spejle og Møbler. Billeder fra Krigsaarene 1848—50 og 1864. Kobberstik af de danske Konger lige fra Sagnkongerne Dan, Uffe, Skjold og op til den nyere Tid. Smykkeskrin, Spænder og Guldbroderier. Mønter (fra Erik Glippings Tid). Børneporcelænsstel fra 1770. Fotografier af Christiansfelds Borgere gennem 150 Aar. Granater og Kugler fra Dybbøl.

I denne Forbindelse kan endnu nævnes, at der paa 1. Sal findes et Værelse, adskilt ved en Portiere fra de øvrige Rum, som gemmer Genstande specielt fra det gamle Christiansfeld.

Brødremenighedens Museum i Christiansfeld fører en stille Tilværelse, og dog besøges det af de fleste fremmede, der kommer til Byen.

Christiansfeld har ingen Kommuneskole, men alle Børnene besøger den private Realskole, der er oprettet 1920 i den smukke Bygning, der tidligere var Menighedens Drengestiftelse.

Christiansfeld Realskole

BRØDREMENIGHEDENS HOTEL	
(Th. Gemein Logis)	
Opført 1773 - udvidet 1854.	
Af Hotellets Kronik - Her boede Anno.	
1804 d. 29-23 Juni	Arveprins Frederik med Børn og Følge.
1805 - 12-13 Jan.	Gustav IV af Sverige med Dronning og Følge.
1807 og 28-3 1808	Prins Bernadotte (sen Konge af Sverige)
1807 fra 23 Aug.	Udenlandske Gesandters Opholdssted - under Københavns Belæring
1808 - April - Okt.	Det Kongelige Feltkommissariat (Efter Koldinghus' Brand)
1809 d. 23 Okt.	Frederik VI med Kgl. Familie.
1812 - 12-14 Aug.	Herrugen af Augustenborg med Sønner
1814 - 7-16 Jan.	(Kosakvinnen) Kosakgeneral Tettenborns Hovedkvarter.
1817 - 3 Aug.	Frederik VI med Kgl. Familie.
1818 - 18 Juni	Frederik VI med Kgl. Familie.
1831 - 8 Juni	Frederik VI med Kronprinsen.
1838 - 28 Nov.	Kronprins Christian og Kronprinsessen
1840 - 3-4 Aug.	Christian VII med Dronning og Følge.
1848 - 15 April	Frederik VII med Ministre og Hestgarde.
1858 - 29 Sept.	Frederik VII med Følge.
1863 - 3 Okt.	Frederik VII med Gemalinde (Festmaalid, arrangeret af Gaardjere fra Thystrup Herred)
1864 - 3 Juli	Hærfører Prins Friedrich Karl v. Preussen
1864 - 18 Juli	Vaabensrisanden sluttedes her - mellem Danmark og Præjsen - Østirrig
1920 - 28 Sept.	Christian X og Dronning Alexandrine - (Samvær med Beboerne)

Tavle ved Brødremenighedens Hotel

Da det voksende Elevantal netop nu har nødvendiggjort en Udvidelse af Skolebygningen, er der allerede Forberedelser i Gang til at bygge en helt ny Bygning. Skolen, der ejes og ledes af Skolebestyrer J. A. Jørgensen, har ca. 140 Elever og forbereder til Mellem- og Realeksamen.

Haandværkerforeningen for Christiansfeld og Omegn stiftedes den 4. December 1896 med det Formaal

Lindegade. Christiansfeld

at drage Omsorg for Lærlingenes Uddannelse samt paa en kollegial Maade at støtte Medlemmer og deres trængende Enker.

Samtidig oprettedes Teknisk Skole, hvis Drift bekostedes af Foreningens Medlemmer i de første Aar, indtil i 1904 alle Udgifterne overtoges af den tyske Stat, der saa samtidig ogsaa overtog hele Ledelsen af Skolen. Efter at Haandværkernes Indflydelse paa Skolens

Virkemaade var blevet den berøvet, sygnede den hen, og først efter Genforeningen, da den ny Dag gryede over Sønderjylland, løftede Haandværkerne Hovedet for at se, hvad der inden for deres Omraade kunde gøres for at medvirke til at fuldbyrde Genforeningen. Haandværkerforeningen for Christiansfeld blev rekonstrueret, og ganske stilfærdigt gled Ledelsen af Teknisk Skole tilbage i Foreningens Hænder.

Med Hensyn til Lokaler har Skolen ført en omskiftende Tilværelse og haft til Huse i Værksteder, i Kommuneskoler og i Museet; men allerede 19. Oktober 1920 besluttedes det at opføre egen Bygning, hvilket lykkedes ved Statens, Amtets og Kommunens Hjælp og sidst, men ikke mindst, ved Haandværkernes egen Offervilje og Interesse. Skolen, der nu besøges af ca. 50 Haandværkerlærlinge om Aaret, er et Led i Ungdomsarbejdet til Dygtiggørelse af de unge, der skal have deres praktiske Uddannelse paa Egnen, saa de kan blive dygtige Haandværkere og samtidig nyttige Samfundsborgere.

Formand for Haandværkerforeningen er Malermester J. Madsen, og Forstander for Teknisk Skole er Bygmester A. Andersen.

Christiansfeld Idrætsforening er stiftet 1924 og omfatter alle Idrætsgrene. Foreningen tæller nu ca. 365 Medlemmer, og Formand er Maskinbygger N. Holm.

Voldsted ved Broen mellem Aller og Stubbum i Aller Sogn

SØNDER TYRSTRUP HERRED

SØNDER TYRSTRUP HERRED ligger i Sønderjyllands nordøstligste Hjørne og begrænses mod Øst af Lillebælt, mod Syd af Haderslev Herred, mod Vest af Gram Herred og mod Nord af Nørre Thystrup Herred — de 8 Sogne — med hvilket det indtil 1864 dannede eet Herred. Dets samlede Areal udgør 16.319 ha med 6546 Indbyggere, og Herredet bestaar af Stepping, Frørup, Thystrup, Hjerndrup, Bjerning, Fjelstrup og Aller Sogne.

STEPPING SOGN (1000 Indbyggere) bestaar af Byerne Stepping, Højrup, Bjernedrup, Kolstrup og Andrup. Det er begrænset af Sognene Frørup, der er Anneks til Stepping, Hjerndrup, Magstrup, Sommersted, Oksenvad, Jels og Ødis og har et samlet Areal paa 3288 ha, hvilket er ret meget i Forhold til Folketallet, der dog er i Vækst paa Grund af en Del Nybebyggelser ved Udstykninger i Statshusmandsbrug i de senere Aar fra to tidligere Domænegaarde Sottrup og Taagerup, der begge nu er i Privateje. Jordens Beskaffenhed er dels sandmuldet og dels — særligt i den vestlige Del af Sognet — lermuldet Jordbund. Gennem Stepping By gaar Amtsvej til Haderslev og Vamdrup samt Landevejen Rødding—Jels—Højrup—Christiansfeld.

I Sognet findes Skoler i Stepping, Højrup og Bjernedrup, og Stepping By har Kirke, Forsamlingshus, Postekspedition, Haandkøbsudsalg fra Apotek samt forskellige Handlende og Haandværkere.

Stepping Kirke

Stepping Kirke, der er af anseelig Størrelse, stammer antagelig fra det 12. eller 13. Aarhundrede. Senere er der tilbygget i Vest af Sten, som menes at være taget fra en nedlagt Kirke, der skal have ligget ved Sognets Vestgrænse. Vaabehuset er ligeledes senere ombygget. 1723 er der opført Taarn til den østlige Ende af Kirken. I Taarnrummet findes Koret. Rimeligvis fra samme Tid stammer det ret store Sakristi med Hvælving. Skib og Kor udgør 5 Hvælvinger. Altertavlen er fra 1612 og Prædikestolen fra 1558. Af Kirkens to Klokker er den ene gammel (1547), medens den anden blev skænket efter Verdenskrigen til Erstatning for den under Krigen nedtagne og bortførte. Over Indgangen til Kirken er indmuret en gammel Granitsten med egenartet Reliefindhugning, forestillende Korsfæstelsen. Paa Kirkegaarden staar en stor Mindesten med Navne paa faldne fra Stepping i Verdenskrigen. Ligeledes findes der en Række Gravstene over Brødre- menighedsmedlemmer, hvoraf nogle kom her til Sognet fra Tyskland allerede omkring Midten af det 18. Aar-

hundrede og i Forbindelse med Sognepræsten paa den Tid øvede en stor Missionsvirksomhed, der prægede Sognene og var kendt viden om. I Nærheden af Kirken ligger Præstegaarden, opført 1852 paa samme Sted, hvor den tidligere Præstegaard laa. I Sognet findes flere større Gaarde, nemlig Højrupgaard, Taagerup, Sottrup, Andrupgaard og Bjerndrupgaard.

I Andrup, der ligger et Par km ad Vejen mod Christiansfeld, hvor Jorderne er stærkt bakkede, findes det antagelig næsthøjeste Punkt i Sønderjylland. Der er her vid og smuk Udsigt i alle Retninger.

C. L. Jeppesen.

Taagerup

FRØRUP SOGN (450 Indbyggere) er Anneks til Stepping og bestaar af Byen Frørup og Frøruprød. Det begrænses af Tyrstrup, Hjerndrup, Stepping, Taps og Ødis Sogne. Dets Areal er 1504 ha.

Frørup Kirke er meget gammel og opført i romansk Stil. Vaabenhuset i Vest er af nyere Dato og af Teglsten, men kun lille. Den øvrige Kirke har Kampestensmure. Prædikestol og Altertavle er fra

nyere Tid, den sidste dog fra 1752. I Kirken ligger neden for Koret Adelsmanden Mogens Kaas og maaske ogsaa hans to Hustruer begravede, og i Taarnrummet er indmuret en Stentavle med Relief af Mogens Kaas og hans Hustruer Sofie Sehested og Anna Rantzau. Slægten ejede Herresædet Branohre, der før 1864 hørte til Frørup Sogn, og hvis Areal udgjorde ca. en Femtedel af Sognets. Mogens Kaas menes paa egen Bekostning at have ladet Taarnet opbygge. Paa den Tid skal der desuden have ligget et andet Herresæde i Sognet, lidt Syd for Frørup By, og man mener at kunne paavise Stedet.

Paa Kirkegaarden staar en Mindesten over Sognets faldne i Verdenskrigen.

I Frørup By ligger en Domænegård, hvoraf ca. 200 Tdr. Land efter Genforeningen blev udstykket i Statshusmandslodder. Desuden findes Sognets Skole i Frørup.

Jorderne er meget frugtbare, i den vestlige Del meget høje med en storartet Udsigt mod Øst over det lavere og jævner Land til Lillebælt med Fyn i Baggrunden.

C. L. Jeppesen.

Alterparti fra Frørup Kirke

Langagergaard i Stepping Sogn

TYRSTRUP SOGN, ogsaa skrevet Tyrstrorp—Tyrstrup—Thyrstrup og i gammel Tid Dostorp, ligger mellem Sognene: Taps mod Nord, Ailer og Fjelstrup mod Øst, Bjerning og Moltrup mod Syd og Hjerndrup og Frørup mod Vest. Det har givet Tyrstrup Herred Navnet. I 1880 havde Sognet 2139, nu kun 1825 Indbyggere. Følgende Lands-

Domænegaarden i Frørup Sogn

kom Godset ved Ægteskab i Heinrich Ahlefeldt von Königföhrdes Eje (død 1583) og ved Salg 1599 i Hertugdømmernes Statholders, Geert Rantzaus, Eje. Denne solgte det i Aaret 1617 til Kong Christian IV, og det blev kongelig Ejendom indtil Aaret 1771.

I dette Aar blev Tyrstrupgaard solgt til Brødremenigheden, som paa den til Gaarden hørende Mark, Langager, byggede Christiansfeld. Brødremenighedens Privilegier er dateret den 23. December 1771. Den 1. April 1773 blev Grundstenen lagt til det første Hus.

Kammerherreinde Christina Friederica von Holstein til Favervraagaard, der døde 1812, testamenterede en Sum til Oprettelse af „Christina Friederica Stiftelsen“, der ligger lige ved Tyrstrup. Efter Ombygningen kan nu 5—6 enlige gamle faa billigt Ophold i Stiftelsen. Kammerherreinden ligger begravet i det smukke Anlæg „Christinero“ Sydvest for Christiansfeld.

Tyrstrup har sikkert tidligt faaet en Kirke, maaske var den den gamle Herredskirke. Biskoppen havde Patronatsret, som meddeles i et Dokument fra 1441. I „das Schwabstedter Buch“ 1523 staar der, at Biskoppen har Kaldsret til „Tysdorp med samt Herrendorp“ (Hjerndrup, som er Annekssogn til Tyrstrup). Den gamle Kirke var en anselig Bygning, velholdt, tækket med Bly og med Taarn over Østgavlen. Døbefonten af Granit, som staar i den nuværende Kirke, Granitsøjlerne ved Indgangen og en gammel Gravsten foran Indgangen vidner om Kirkens høje Alder. Ogsaa Rundbuerne, som forbandt Kirkens enkelte Dele, viser i samme Retning. Efter at Kirken i Aaret 1861 var nedbrudt, blev i de følgende Aar den nye Kirke bygget og taget i Brug Efteraaret 1863. Fundamentet af denne bestaar af Kvaderstene fra den gamle Kirke. Kirken hører til de største danske Landsbykirker, idet den

byer hører til Sognet: Tagkjær, Seggelund, Vestenskov, Bøgeskov, Faustrup, Hvinderup, Taarning, Høkkelbjerg, Skovrup og Favervraa. Kirkebyen ligger midt i Sognet. Hertil hører Tyrstrupgaard, før i Tiden et adeligt Gods. I Aaret 1491 tilhørte Gaarden Barbara von der Wisch, Enke efter Erik Emmiksen. Senere Ejere var Claus Emmiksen, død 1541 og hans Søn Erik, som i Aaret 1554 i Nødværge blev dræbt i Nærheden af Hygum af en Borger fra Tønder, da han havde overfaldet denne. Derpaa

Tyrstrup Kirke

rummer ca. 1000 Siddepladser. Alterbilledet „Det ene fornødne“ er malet af A. L. J. Dorph i Aaret 1863.

Hvornaar Skolen i Tyrstrup er opstaaet, kan ikke eftervises. Degnen, Johan Antoni Bockhorst, død 1732, nævnes i Tyrstrup Kirkebog som Degn og Skolemester for Tyrstrup og Hjerndrup Sogne. Ved denne Tid havde altsaa Tyrstrup og Hjerndrup fælles Skole. Først i Aaret 1764 blev en „Degneskole“ bygget i Hjerndrup. 1776 eksisterede der en saakaldt Bi- eller Distriktsskole i Bøgeskov. Skolen i Høkkelbjerg, en enklasset Skole, blev bygget 1906. Børneantallet i Tyrstrup Skole var i 1918 223, i 1935 124. Grunden maa for en Del søges i den Omstændighed, at en Del Børn søger Realskolen og den tyske Skole i Christiansfeld.

Den 10. Juli 1920 blev en stor Festdag for Sønderjylland og i Særdeleshed for Tyrstrup Sogn: Den Dag, da vi hilste vor Konge velkommen, da han paa den hvide Hest red ind i det genvundne Land. I Taps Sogn, lige Nord for den gamle Grænse, er der rejst en Mindesten, hvor Hans Majestæt besteg Hesten. En Flagallé var rejst fra den gamle Grænse til Christiansfeld og videre ned til Tyrstrup Kirke. Unge Piger fra Tyrstrup og omliggende Sogne stod i deres hvide Kjoler med røde Baand som en rød og hvid Kæde langs Landevejen. De strøede røde og hvide Roser foran Kongens Hest. Æresporte med Indskrifter, der gav Udtryk for Befolkningens Glæde og Taknemmelighed, var rejst af Beboerne fra Tyrstrup og nærmeste Byer. Den største og kønneste var bygget lige ved Grænsen. Her bød Peter Refshauge fra Tyrstrup paa Sønderjydernes Vegne Kongen velkommen i hjertelige og varme Ord. En Mindesten fortæller om Begivenheden.

Da Majestæterne med Følge, omgivet af den jublende Folkemængde, ankom til Tyrstrup Kirke, indtraf for Tyrstrup Sogn Dagens Højdepunkt. Ved Kirkegaardsportalen modtoges Kongen, Dronningen, Prinserne og Følget af Provst Nissen, Haderslev. Under Orgeltoner traadte de ind i den med røde og hvide Roser og en Skov af Laurbærtræer pyntede Tyrstrup Kirke. Et Mandskor fra Tyrstrup under Ledelse af undertegnede sang „Kongernes Konge“. Provsten bad en kort Bøn og lyste Velsignelsen, under hvilken Kongen knælede paa Trappen foran Alteret. Et højtideligt Øjeblik for hele Forsamlingen i den overfyldte Kirke. Efter at Kongen havde hilst paa Vetera-

Altartavlen i Tyrstrup Kirke

Genforeningsmindesmærke Nord for Christiansfeld

Den gamle Grænsebro ved Brabæk

nerne og givet venlige Haandtryk til alle Sider fortsatte Majestæterne med Følge deres Tog gennem Sønderjylland. Tyrstrup Sogn var blevet et smukt Minde rigere. Derfor har alle upolitiske Foreninger i Tyrstrup og Christiansfeld sluttet sig sammen og afholder den 10. Juli en national Fest, hvor alle kan samles om dette ene: Kærlighed til vor Konge, vort Land og vort Folk. Tyrstrup Kirke er den første Kirke i Sønderjylland, som Kongen betraadte. Da Kirkeorglet skulde ombygges, sendte Kongen en Sum til dette Formaal.

Efter Genforeningen har Tyrstrup Sogn forandret Udseende: En Flagstang er rejst ved hvert Hus, Vejene, hvoraf Sognet ikke har mindre end 57 km, er blevet meget forbedrede, og mange nye Husmandsejendomme er oprettet.

Viggo Bancke.

HJERNDRUP SOGN (418 Indbyggere) med Byen Hjerndrup begrænses af Tyrstrup Sogn mod Øst, Moltrup og Magstrup Sogne i Syd, Stepping Sogn i Vest og Frørup Sogn i Nord. De overvejende højtliggende Jorder er ret frugtbare og afvekslende med Bakke og Dal og rummer flere Skove.

I *Hjerndrup Kirke*, der ligger paa en meget høj Kirkebakke, findes en ejendommelig Altertavle fra ca. 1500 med udskaaren Golgathagruppe og Apostlene i Sidefelterne. Paa Kirkegaarden er rejst en Mindesten over faldne i Verdenskrigen. Kirken er Annekskirke til Tyrstrup.

I Hjerndrup findes Skole samt Mejeri og en Del Haandværkere og Handlende. Af større Gaarde kan nævnes Hjerndrupgaard, Domænen Juhlsminde, Lamhavegaard, Bruhnsminde, Domænen Kierulfsminde og Engebjerggaard.

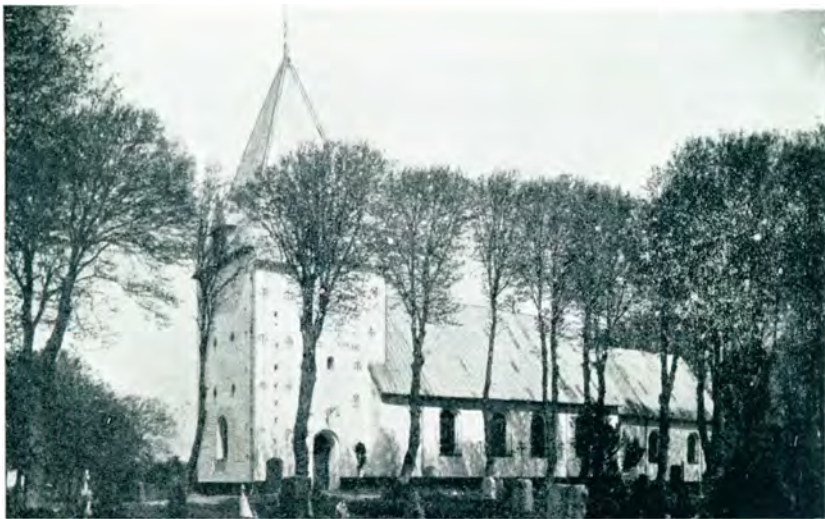
BJERNING SOGN (399 Indbyggere) bestaar af Byerne Rørkær, Errested, Kabdrup og Skovbølling og begrænses mod Øst af Fjelstrup Sogn, mod Syd af Aastrup Sogn, mod Vest af Moltrup Sogn og mod Nord af Tyrstrup Sogn.

Sognets Jorder er højest i Vest hinsides Landevejen Haderslev – Kolding, hvor den sydlige Del optages af den smukke Vesterskov, men bliver Øst for Landevejen lave og jævne og gaar helt i Øst over i Engstrækningerne omkring Sillerupbækken, der følger Sognegrænsen ind mod Fjelstrup Sogn.

Bjerning Kirke, Annekskirke til Moltrup Sogn i Haderslev Herred, ligger ensomt ved Bjerningrød; den er en romansk Kampestensbygning og har oprindelig været indviet til Sct. Peder. Kirken har gennemgaaet en lang Række Udvidelser og Ombygninger i Tidens Løb og rummer intet af Interesse ud over en Del gamle Figurer, hvoraf de ældste stammer fra ca. 1400. En ejendommelig, udskåret Træplanke er fra Kirken overført til Nationalmuseet.

I Statsskoven Vesterskov ligger Skovridergaarden Ulvshus.

FJELSTRUP SOGN er det nordøstligste i Sønderjylland; mod Nord gaar det til Bugten ved Hejlsminde, mod Øst ud til Lillebælt, indtil Avne Vig mod Syd; langt den største Part af Sognet ligger Øst for Amtsvejen Haderslev—Hejlsminde, dog ligger Gammelby og lidt af lille Anslet Vest for denne. I kirkelig Henseende hører ca. Halvdelen af Anslet til Aller Sogn; men Delingen er i gammel Tid sket paa den Maade, at hveranden Gaard og hvert andet Hus hørte til Aller; der gaar saaledes ingen Sognegrænse mellem de to Sogne; men i kommunal Henseende hører hele Anslet til Fjelstrup Sognekommune. Sognekommunen har 1400 Indbyggere og spænder over 3467 ha. Sognet er typisk østjydske, med en Mængde spredte Smaaskove og et næsten sammenhængende smalt Skovbælte langs Lillebælt fra det kendte, smukt beliggende Udflugtssted Gravenshoved mod Nord indtil Avne Vig i Syd. Fra Anslethage (20 m) og fra Knudshoved (15 m) er en glimrende Udsigt ligesom ogsaa fra Sandershøj (46 m). De skønneste Udsigtspunkter i Sognet er dog fra selve Amtsvejen Haderslev—Hejlsminde. For det første aabner sig 6 km fra Haderslev et enestaaende Udsyn over Indlandet. Vi er her oppe paa Sillerup Bjerge. Fjelstrup med sin Kirke og et milevidt Areal deromkring udgør en vældig, smilende og frodig Dal, og i Horisonten mod Nord skyder Skamlingsbanken til Vejrs. Det næste store Udsigtspunkt er i den modsatte Ende af Sognet omtrent ved Anslet Skole. Herfra ser man paa een Gang ned over Hejlsminde Nor, Lillebælt helt op til Fredericia, Brandsø, der hører til Fyn, Tybring Vig og Wedellsborgskovene.

Fjelstrup Kirke

Fjelstrup Skole

den i to, men derefter ladet den ligge paa Stranden. Da man i 1925 vilde rejse en Mindesten for P. Skau, udvalgte man den største af de to Sten. Hansen Jacobsen, Vejen, har med nænsom Haand bearbejdet Stenen. Foruden Navn og Aarstal bærer Stenen følgende Indskrift: Danske Sønderjyders værdige Talsmand, sin Samtid til Trøst i trange Tider (Jørgen From og Redaktør Svensson). Stenen afsløredes paa 100-Aarsdagen for P. Skaus Fødsel 5. Juni 1925 af Jørgen From.

Mindetavlen for de i Verdenskrigen faldne findes i selve Kirken i en Sidefløj; den er af Jura Marmor og rummer 19 Navne, deriblandt 3 Brødre.

Kirken har 450 Siddepladser; den er gammel og smuk, men trænger i høj Grad til at restaureres. Den ældste Del af Kirken (Skibet og en Del af Koret) er senromansk og har oprindelig haft Bjælkeloft, men har nu et grimt Gibsloft. Nordmuren er nogenlunde bevaret i den oprindelige Skikkelse; men Sydmuren er ombygget i 1770 og meget ændret. De oprindelige Vinduer er stærkt forandrede og har Jernribber i Stedet for den oprindelige Blyindfatning. Koret er i en senere Tid meget udvidet og er nu ret rummeligt. Tæppet foran Altret er nyt, tegnet af Dagmar Orlík og udført af Kvinder i Sognet. Altertavlens Ramme og Prædikestolen stammer fra Højrenæssancen, den nuværende Altertavle er malet af Præstefruen Frida Matzen i 1864 og forestiller Korsfæstelsen. Døbefonten er romansk, af Granit og meget smuk. Kirkens mest særegne Prydelse er et senromansk Krucifiks, der hænger paa Kirkens Nordvæg. Det er ret enestaaende i sin Stil. Det monumentale, gotiske Taarn med Pyramidetag er senere tilbygget. Kirken er blytækt. En meget sen Tilbygning til Kirken er en Sidefløj i Nord. Under Krigen maatte den største af Kirkens Klokker afleveres. Direktør Boesen, en Sønnesøn af Biskop Boesen, der var Sognepræst i Fjelstrup fra 1846---54, skænkede en ny Klokke.

Sognet har 4 Skoler, i Fjelstrup, Sillerup, Anslet og Knud. Der er Forsamlingshuse i Anslet og Sillerup.

I økonomisk og social Henseende har Sognet sit Præg af de mange gamle, store Gaarde og de moderne Husmandsbrug.

Den eneste tyske Domænegård, Keldet, paa ca. 400 Tdr. Land udstykkedes efter Genforeningen i 26 Statshusmandssteder, og de ugunstige Tider for det store Landbrug har medført en ret omfattende Udstykning i Sognet.

Fjelstrup Sogn maa siges at være rent dansk, idet der ved Rigsdagsvalg afgives mindre end 20 tyske Stemmer.

A. Quistgaard.

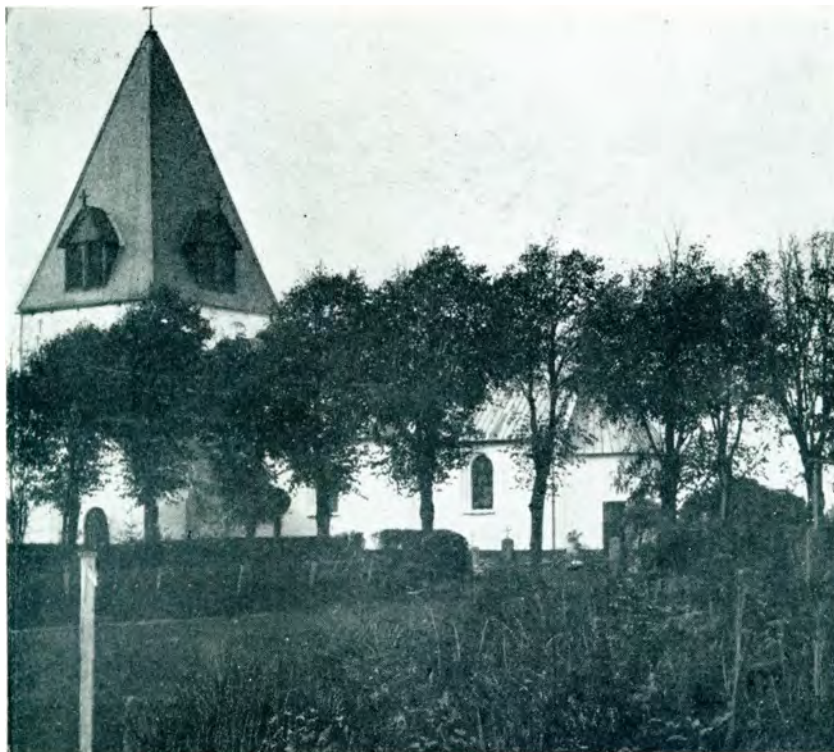

Udsigt over Hejlsminde

ALLER SOGN, hvis Navn i gamle Dage skreves Aluer, Alver, ligger længst mod Nordøst i de sønderjydske Landsdele eller Nordlesvig. Gennem Sognet løber Tapsaa og skiller det i to Dele. Med sin smukke og romantiske Dal, der i høj Grad sætter sit Præg paa Landskabet, gør denne, at der her findes Partier saa yndefulde og afvekslende som næsten intet andet Steds i vort Land.

Tapsaaen, der er bekendt for sine gode Ørreder og Pælemuslinger, har førhen været meget mere vandførende end nu, og langs med dens Løb findes der da ogsaa Spor af gamle Voldsteder, saa man maa antage, at den paa en længere Strækning har været sejlbare. Foruden et Par Voldsteder i Tyrstrup Sogn findes der i Skoven ved Aller Mølle et fra Middelalderen særdeles godt bevaret Voldsted, der har haft Voldgrave i Forbindelse med Aaen. Ved Broen mellem Aller og Stubbum findes et andet, hvormed fortælles, at her engang har ligget en Mølle. Det har dog snarere været en Borg, maa-ske i Forbindelse med en Mølle ved den lille Bæk Voldbækkens Udløb i Aaen. Kobbersted, nu to Gaarde, beliggende tæt ved Aaen, har været et Herresæde, der i Kong Valdemars Jordebog 1231 benævnes „Kopærstath“ og svarede fem Mark Guld til Kongen. Under dette har sikkert de Jorder hørt, der nu udgør Byerne Kobbersted og Skovhuse. Ogsaa en lang Vold umiddelbart tæt ved Aaen paa Stubbum Mark synes at være gjort af Menneskehænder. Alt dette tyder paa, at Aaen i fjerne Tider har været en Færdselsaare fra Lillebæltet ind i Landet, hvor vore Forfædre har bosat sig i de yppige og frugtbare Egne.

Ved Hejlsminde findes Spor af en Borg, hvis Plads endnu kaldes for Slotsbjerget. Sagnet fortæller, at her boede engang en Borgherre, der friede til en adelig Frøken fra det lige overfor paa Fyn liggende *Iversnæs*, nu Wedellsborg, men blev forsmaaet. I sin Harmes herover indbød Herremanden sine Venner til et mægtigt Drikkelag, hvorved man udslyngede Fornærmelser og sang Smædeviser saa kraftigt, at det kunde høres over

Aller Kirke

Bæltet til Fyn. Men Himlens Straf udeblev ikke. Pludselig aabnede Jorden sig, og Borgen med alt dens Indhold sank i Afgrunden —. Noget historisk Holdepunkt angaaende denne Borg har man ikke. Marken med Slotsbjerget hedder endnu paa Kortet Sildborghave, og man har da Lov til at tro, at Borgen har baaret Navnet *Sildborg*. I vore Dage har man fundet Munkesten og Murbrokker i Banken, fra hvis Top der en henrivende Udsigt over Lillebælt.

I Stubbum fandtes Herresædet Stubbum-

gaard, hvorpaa der regerede en Bondeadel.

I Aaret 1417 fik Brødrene Peder og Nis Knutzen af Kong Erik af Pommern „Frihed og Frelse“, som det hedder, for sig og deres Efterkommere til evig Tid. Det vil sige, de bleve optagne i Adelsstanden. Efter Sagnet havde de nemlig reddet Kongen paa en Vildsvinejagt. Ned gennem Tiderne blev disse Friheder eller Privilegier stadfæstede af de efterfølgende Konger ved Frihedsbreve, som findes i Arkiverne.

Frihederne paa Stubbumgaard ebbede dog efterhaanden ud, især da Frihedsbrevet efter Frederik d. Fjerdes Død i 1730 ikke blev stadfæstet. Enkelte Fordele synes Ejerne af disse Gaarde dog at have beholdt helt til Grundlovens Indførelse i 1848, saaledes vides det, at man var fri for Militærbyrder og den saakaldte Mølletvang indtil denne Tid.

Til Sagnet hører Byerne Aller, Brabæk, Skovhuse, Stubbum, Meng, Kobbersted, Hejlsminde og Halvdelen af Anslet i kirkelig Henseende.

I Aller findes Kirken. Der lever et Sagn om, at Kirken skulde have været bygget paa Stubbum Mark, der mere er Sognets Midtpunkt; men Troldeene forstyrrede om Natten det, man havde opbygget om Dagen, og derfor kom Kirken til Aller.

Anselig, smuk og skulderbred staar den, trodsende de mange Aarhundreder siden Valdemarstiden. Dens Byggeaar kendes ikke. Det er en romansk Kvaderstensbygning, bestaaende af Kor med Apsis, Skib og Taarn. Dette sidste er delvis ombygget og skalmuret i 1724, da følgende Bogstaver er indsatte: Paa Taarnets Sydside Kong Frederik IV.s Navnetræk i et dobbeltslynget Monogram samt Aarstallet 1724. Nedenunder Bogstaverne C. D. G. Z. R., hvilket betyder Christian Detlef Graf zu Reventlow, den daværende Amtmand over Haderslev Amt. Paa Vestsiden Bogstaverne H. A. F. P., Hans Ahrent Fischer, Provst, den daværende Herredsprovst over Haderslev Provsti. Underneden J. Z. P., hvilket skal udtrykke: Johannes Zoëga, Pastor. Han var Præst i Aller fra 1697 til 1729.

Af Kirkens Indre skal den smukke Sydportal nævnes. Denne er nu i Vaabehuset, som senere er tilbygget.

Der findes to og to Søjler i Granit, hvis Kapitæler har Former, der kan henføres til Ribe Domkirke.

Over Døren Korslam og Falk som Symbol paa Christus og Apostlen Johannes. Kun Koret og Taarnet har Krydshvælvinger, Skibet Bjælkeloft. Paa Væggene findes flere Epitafier og Mindetavler, de sidste over tvende Præster. Lige for Indgangen den smukke Apostelrække udskaarne i Egetræ, for nylig opmalede og restaurerede i Samraad med Nationalmuseet i København. Da man for en Aarrække siden gravede i Kirkens Midtergang ved Indlæg af Varmeapparat, stødte man paa flere Kister, hvoriblandt var den første Ejer af Aller Mølle J. H. Ahrenkiels samt Præsten Jørg. Hansens (død 1799). Efter den Tid blev det forbudt at nedgrave Lig inde i Kirken.

Paa den smukt beplantede Kirkegaard blev der 1919 rejst en Mindesten af Granit, hvori er indhugget Navnene paa 19 unge Mænd fra Sognet, faldne i Verdenskrigen.

Indtil 1864 var Taps Sogn Anneks til Aller. Den sidste Præst, som disse Sogne havde tilfælles, var Pastor J. J. N. Nansen. Han nægtede i Nov. 1864 at holde den forlangte Fredsprædiken, hvorefter han blev afsat som Præst i Aller af de tyske Myndigheder og var saa Sognepræst i Taps til sin Død i 1884.

Den meget smukt beliggende Aller Mølle ved Tapsaaen har i Tidens Løb ofte været beundret for sin idylliske Beliggenhed i Dalen ved Møledammene og Skovene.

Aller var paa hine Tider et vigtigt Centrum, beliggende ved den store Landevej fra Nord til Syd, hvor Studedrifterne fra Jylland passerede igennem, ligesom ogsaa mange Veffarende, saa Kroen blev et Bedested baade for Folk og Fæ.

Aller Kro nedbrændte 1879 af Lynild og blev saa flyttet hen paa dens nuværende Plads. Tinghuset, hvor der holdtes Herredsting for Tyrstrup Herred, laa over for den gamle Kro, men blev nedbrudt 1884, og dets Tomt ses ikke mere.

Aller Mølle

Brabæk Børnehjem

nævnt, har i gamle Dage i Følge sine Privilegier været dominerende og oprindelig vistnok haft hele Byen under sig.

Det højeste Punkt, hvor Generalstaben har et Mærke, er *Over Stenbjerg*. Herfra, hvor Markerne skraaner til alle Sider, har man en herlig Udsigt over det blide og venlige Landskab paa begge Sider af den gamle Grænse.

Meng ligger umiddelbart ned til den lille Indsø Hejlsminde. I den tyske Tid gik Landegrænsen gennem denne fra Slusen til Kærmølle. Paa „Minden“, som den kaldes, er der en Del Aale- og Torskefiskeri. Søens Størrelse er 204 ha, hvoraf Danmark og Tyskland før ejede hver Halvdelen.

Brabæk. Mellem denne By og Aller løber en lille Bæk, der nok engang har givet Navn til Byen. Dens Jorder gaar ned til den gamle Grænse, og her findes ved den gamle Landevej en Bro, kaldet „Fjælbroen“, der dog nu er sat af Sten. Hvor Vejen drejer efter Kærmølle, var der i den tyske Tid at Grænsekontrolsted for Vejfarende.

Hejlsminde, kaldes i daglig Tale „*Slusen*“, fordi der engang skal have været en Sluse over det smalle Løb. I Tidens Løb bosatte sig her en Del Fiskere og Skippere, og der dannedes en lille Havn, hvor Smaaskibe kunde losse og lade. Dens Historie er altsaa ikke ret gammel.

Den smukke Kyst langs Anslet Strand er meget søgt af Badegæster, og her findes da ogsaa et Badehotel ved Navn *Gravenshoved*.

I den tyske Tid var Sognet delt i 3 Kommuner: Aller, Skovhuse og Stubbum. Nu er der under de forandrede Forhold kun een Kommune med ca. 600 Indbyggere foruden Anslet. Sognets Areal opgives at være ca. 1600 ha.

Hvis man en smuk Sommerdag foretager en Rundtur gennem Sognet, enten tilfods eller paa Cykle, kan man ikke andet end glæde sig over den smukke Natur, man overalt møder. Særlig fra Højderne i Stubbum er Udsigten enestaaende. Mod Nord findes den smukke, skovrige Dal ved Kærmølleaaen og Indsøen Hejlsminde. Mod Øst Lillebælt med sine stejle Klinter og sin skovklædte Kyst. Mod Syd grænser Sognet til Fjelstrup, og her findes der frugtbare Marker, som kan maale sig med de bedste i Landet. Mod Vest ligger Tyrstrup Sogn og Højderne ved Hvinderup. Hvor man vender sig, møder Øjet det skønneste Syn af frugtbare Marker, indrammede af levende Hegn og spredte Smaaskove. Uvilkaarligt kommer man til at tænke paa Lembckes smukke Sang „Du skønne Land med Dal og Bakker fagre“, som her er virkeliggjort saa levende som intet andet Sted.

Aller Skole er bygget 1905 og afløste da den gamle, straatækte Bygning, der var henimod 100 Aar gammel. Den besøges af Sognets Børn undtagen fra Meng og Hejlsminde, som søger Skolen i Anslet.

I Byen er der Andelsmejeri samt Købmandshandel, og forøvrigt findes der 6—7 Gaarde, omtrent det samme Antal som efter Udskiftningen. Et Par Gaarde er nedbrudte, men andre er kommet til paa Marken Nord for Byen. Endvidere er der en Del Landboelsteder og ikke faa Huse.

Stubbumgaard, som alt er

Her paa disse Agre, paa disse Marker, som hver har sit Navn bag de levende Hegn, saaede vore Forfædre deres Sæd, stred og sled med deres primitive Redskaber for Brødet og Udkommet i gode og onde Tider. Vi vil haabe og ønske, at den nuværende Slægt vedblivende maa kunne dyrke og holde den Jord, vi fik i Arv fra vore Fædre —.

H. J. Krog.

KENDTE MÆND OG KVINDER I CHRISTIANSFELD OG TYRSTRUP HERRED

F. C. Høy,
Præst,
Christiansfeld

J. A. Jørgensen,
Realskolebestyrer,
Christiansfeld

Pugdahl Sørensen,
Læge,
Christiansfeld

Ernst Gabe,
Læge,
Christiansfeld

Jacob Hansen,
Dyrlæge,
Christiansfeld

Frederik Christian Høy, Præst ved Brødremenigheden, er født den 20. September 1877 i Ballerup som Søn af Smedemester S. N. Høy og Hustru Karen Marie, f. Petersen. Gift 1911 med Kjestine Holm. Lærereksamen fra Vesterbro Seminarium 1900, gennemgaaet Brødremenighedens Missionskole i Herrnhut samt 1 Aars sproglig Uddannelse i Holland og 1 Aars sproglig Uddannelse i England. 1910 dansk Præst ved Brødremenigheden i Christiansfeld, 1924 Hjælpepræst samme Sted, 1924 modtaget Biskoppernes Tilladelse til at maatte forrette Gudstjeneste og kirkelige Handlinger i Folkekirken. Medlem af Dansk Missionsraad og siden 1934 Medlem af Brødremenighedens Synode. Har skrevet en Række Skrifter om Brødremenigheden og dens Mission, Redaktør af Husandagtskalendarer siden 1912.

Johannes Alfred Jørgensen, Realskolebestyrer, er født den 27. April 1891 i Verringe som Søn af Boelsmand L. Jørgensen og Hustru Karen Kirstine, f. Jørgensen. Gift 1916 med Elise Christensen. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1913, Tillægseksamen i Tysk, Engelsk og Fransk, Studentereksamen. Siden 1920 Bestyrer af Christiansfeld Realskole. Formand for Christiansfeld Oplandsbibliotek.

Ivar Henry Pugdahl Sørensen, Læge, er født den 10. Juli 1898 i Roskilde som Søn af S. C. Pugdahl Sørensen og Hustru Nielsine Noline Nielsen. Gift 1927 med Dagmar Normann. Student 1916, cand. med. 1923, siden 1932 prakt. Læge i Christiansfeld.

Jacob Hansen, Dyrlæge, er født den 15. September 1903 i Christiansfeld som Søn af Dyrlæge J. Hansen og Hustru, f. Juhl. Gift 1929 med Kristine Helene Paulsen. Dyrlægeeksamen 1928, siden 1931 Dyrlæge i Christiansfeld. Medlem af Sundhedskommissionen.

Carl Hansen Fjeldgaard, Postmester, er født den 1. Februar 1873 i Sorø som Søn af Købmand H. F. Hansen og Hustru Karoline Marie, f. Krossing. Gift 1902 med Ellen Marie Pontoppidan, født Aagaard. Præliminæreksamen 1890, Postmester i Christiansfeld. Borgmester i Christiansfeld 1925—29.

Hans Amatus Theodor Christian Lind, Apoteker, er født den 7. Januar 1889 i Sdr. Bjer^t Sogn som Søn af Gaardejer Chr. Lind og Hustru Mette Johanne, f. Hugger. Gift 1922 med Karen Margrethe Lind. Apoteker i Christiansfeld.

Hans Christoph Gottschalk, Arkitekt, er født den 10. Januar 1892 i Ø. Løgum som Søn af Købmand Chr. Gottschalk og Hustru Elisa, f. Schmidt. Gift 1919 med Jenny Carstensen. Uddannet Murermester, Arkitektseksamen, Arkitekt i Christiansfeld. Flere udenlandske Ordener.

Peter Jessen Refshauge, Domæneforvalter, R. af Dbg., DM., er født den 14. April 1869 i Hvinnerup som Søn af Gdr. P. Petersen Refshauge og Hustru Kjestine, f. Thuesen. Gift 1892 med Sophie Nørregaard. Gdr. i Oksbøl fra 1893. Landraad i Haderslev Amt under Afstemningsperioden 1920, Domæneforvalter i de sønderjydske Landsdele 1920—35. Medlem af Folketinget 1920—24.

Peter Hansen Ravn, Bankbestyrer, er født den 24. Juni 1882 i Tyrstrup som Søn af Murer H. Ravn og Hustru Marie f. Krog. Gift 1921 med Ida Büchele. Brandinspektør, Medlem af Christiansfeld Byraad.

H. C. Gottschalk,
Arkitekt,
Christiansfeld

P. J. Refshauge,
Domæneforvalter,
Christiansfeld

P. H. Ravn,
Bankbestyrer,
Christiansfeld

H. S. Kloch,
Vejassistent,
Christiansfeld

N. C. Ebbesen,
Urmager,
Christiansfeld

Hans Severin Kloch, Vejassistent, er født den 10. Februar 1901 i Hjørring som Søn af Sagfører F. Kloch og Hustru Ingeborg, f. Birk. Gift 1932 med Ida Hasselbalch. Cand. polyt. 1925, Ingeniør ved Avinding af Tønder Marsken 1926—29, ansat i U. S. A. 1929—32, siden da Vejassistent ved Haderslev Amts Vejvæsen, Christiansfeld Distrikt.

Niels Christian Ebbesen, Urmager, er født den 21. Februar 1876 i Christiansfeld som Søn af Guldsmed Fr. Ebbesen og Hustru Dagmar, f. Hansen. Urmager og Guldsmed i Christiansfeld. Medlem af Byraadet siden 1919, 1. Næstformand i Byraadet, Medlem af Ældsteraadet, Formand for Brødreminighedens Museum.

Anton Nielsen, Margarinefabrikant, er født den 27. Juni 1875 i Nors pr. Thisted som Søn af Gdr. P. Nielsen og Hustru Kirsten, f. Christensen. Gift 1902 med Florentine Buchwald. Margarinefabrikant i Christiansfeld.

Chr. Laugesen, Tømrermester, er født den 10. Juli 1889 i Viuf som Søn af Murermester N. Laugesen. Gift 1915 med Marie Laugesen. Tømrermester i Christiansfeld.

Peder Martinus Madsen, Tromlefører, Amtsraadsmedlem, er født den 3. September 1881 i Hundslev som Søn af Landmand J. Madsen og Hustru Rasmine, f. Nielsen. Gift 1921 med Anna Tastesen. Medlem af Haderslev Amtsraad, af Sogneraadet og Formand for Socialforeningen.

Hans Hansen Hybschmann, Politibetjent, er født den 15. August 1894 i Arnum som Søn af Slagter B. Hybschmann og Hustru Anna Kathrine, f. Rossen. Gift 1920 med Anna Marie Hedelund. Gendarm under den internationale Kommission 1920, Politibetjent i Tønder 1920, derefter i Bredebro og Kollund, nu i Christiansfeld. Underofficer i Verdenskrigen 1914—18.

Peder Paulsen, Manufakturhandler, er født den 6. Juni 1877 i Kolsnap som Søn af Gdr. Chr. Paulsen og Hustru Kjestine, f. Bramsen. Gift 1904 med Marie Hundevadt. Manufakturhandler i Christiansfeld. Medlem af Byraadet for Christiansfeld Flække, i flere Aar Næstformand for Byens Handelsforening, Medlem af Bestyrelsen for Handelsskolen.

N. Holm, Maskinbygger, er født den 28. April 1900 i Mastrup som Søn af Niels Holm og Hustru Marie, f. Bredahl. Gift 1921 med Christine Nielsen. Maskinbygger i Christiansfeld. Formand for Christiansfeld Idrætsforening.

Christen Larsen Jeppesen, Sognepræst, er født den 7. Maj 1876 paa Jegindø som Søn af Landmand Chr. Jeppesen og Hustru Ellen Cathrine, f. Christensen. Gift 1914 med Thyra Valborg Emilie Jensen. Cand. theol., Sognepræst til Stepping-Frørup siden 1925. Formand for Menighedsraadet og Skolekommissionen.

Uffe Emanuel Midtgaard, Førstelærer, er født den 27. November 1892 i Lundsmark som Søn af Gdr. S. K. S. Midtgaard og Hustru Christine Frederikke, f. Hansen. Gift 1919 med Anna Himmelstrup. Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1914, siden 1920 Førstelærer i Stepping. Bestyrer af Biblioteket for Christiansfeld og Omegn.

Ingvar dt Andresen, Telegraf- og Postekspeditør, er født den 30. Juli 1877 i Bevtoft Sogn som Søn af Gdr. O. Andresen og Hustru Kirstine, f. Sommerlund. Gift 1899 med Louise Christensen. Købmand i Stepping 1898—1923, Postekspeditør siden 1902.

Anton Nielsen,
Margarinefabrikant,
Christiansfeld

Chr. Laugesen,
Tømrermester,
Christiansfeld

P. M. Madsen,
Tromlefører
Christiansfeld

Peder Paulsen,
Manufakturhandler,
Christiansfeld

U. E. Midtgaard,
Førstelærer,
Stepping

I. Andresen,
Telegr.- og Posteksp.,
Stepping

C. Martensen Have,
Gaardejer,
Taagerupgaard

Søren Hansen,
Gaardejer,
Langagergaard

Niels A. Svendsen,
Gaardejer,
Stepping

Marius Iversen,
Forpagter,
Frørup

Christian Martensen Have, Gaardejer, er født den 26. November 1907 paa Horregaard som Søn af Gdr. L. Have og Hustru Marie, f. Martensen. Uddannet ved Landbruget og paa Næsgaard Landbrugsskole, Ejer af Taagerupgaard.

Søren Hansen, Gaardejer er født den 24. Marts 1907 i Stepping som Søn af Gdr. Kresten Hansen og Hustru Marie, f. Iversen. Gift 1934 med Louise Kirstine Rasmussen. Ejer af Langagergaard i Højrup.

Niels A. Svendsen, Gaardejer, er født den 19. Maj 1878 i Sverige som Søn af Landmand S. Svendsen og Hustru Bente, f. Petersen. Gift 1891 med Helene Marie Svendsen. Bestyrer af Stepping Fattiggaard 1928, overtaget samme 1935.

Marius Iversen, Forpagter, er født den 30. Marts 1885 i Jegerup Sogn som Søn af Landmand P. Iversen og Hustru Karoline, f. Nielsen. Gift 1920 med Inger Bundsgaard. Forpagter af Domænen Trummersgaard. Formand for Frørup Mejeri og Medlem af Sogneraadet.

Carl Jensen Boelskov, Sognepræst, er født den 9. Juni 1873 i Vejerslev som Søn af Boelsmand Christen Jensen og Hustru Mette Marie, f. Laursen. Gift 1909 med Christine Benedicte Kjær. Cand. theol. 1906, Sognepræst til Tyrstrup-Hjerndrup siden 1924. Kredsformand for Børnegudstjenesten, Formand for Skolekommissionen og Bestyrelsesmedlem af Industrimissionen i Armenien.

Viggo Charles Bancke, Degn og Førstelærer i Tyrstrup, er født den 15. Oktober 1888 i København som Søn af Ølhandler Ch. Bancke og Hustru Eline, f. Kragh. Gift 1914 med Anna Marie Paulsen, Datter af Gdr. Peter Paulsen, Tyrstrup. Uddannet paa Haderslev Seminarium 1905-08. Fra 1908-10 Lærer og Degn i Sdr. Sejerslev, 1910-12 Enelærer i Høkkelbjerg, 1912-18 Degn og Førstelærer i Hjerndrup og fra 1918 i Tyrstrup. Deltog i Verdenskrigen i Aarene 1917-18, Jernkors 2 Kl.

Jean Marc Dalgas, Statsskovrider, er født den 19. Januar 1891 i Arnborg som Søn af Direktør Chr. Dalgas og Hustru Emilie, f. Scheele. Gift 1925 med Norah Fracoise Fanning. Forstkandidat, Statsskovrider og Statens Tilsynsførende med de private Skove i Haderslev Østeramt samt i 5. Nørrejydske Tilsynsdistrikt.

Søren Christensen, Smedemester, er født den 21. November 1878 i Aastrup som Søn af Gartner K. Christensen og Hustru Marie, f. Friis. Gift 1902 med Marie Friis. Formand for Sygekassen for Moltrup og Bjerning Sogne.

Axel Wright Quistgaard, Sognepræst, er født den 4. Marts 1881 i København som Søn af Forstander ved den offentlige Vejning F. Quistgaard og Hustru Mary, f. Wright. Gift 1909 med Ellinor Viuff. Cand. theol. 1909. Sognepræst til Fjelstrup.

Peter Detlev Jepsen, Førstelærer, er født den 7. Oktober 1883 i Vollerup som Søn af Lærer D. Jepsen og Hustru Mette Christine, f. Petersen. Gift 1913 med Anna Andresen. Bestaaet Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1905 som Autodidakt, derefter Lærer i Birkelev, Københoved, fra 1911 i Fjelstrup. Deltaget i 2 Aar i Krigen, sejlede 1918 til Danmark, ansat ved Kolding Realskole $\frac{1}{2}$ Aar, valgtes atter til Lærer i Fjelstrup 1920. Formand for Lærerkredsen for Tyrstrup og Omegn siden 1920.

Jens Knudsen Wraae, Lærer, er født den 16. Marts 1900 i Gram Sogn som Søn af Gdr. J. N. Wraae og Hustru Ella Wraae. Gift 1929 med Kitty Mamsen. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1919, Aarskursus paa Statens Lærerhøjskole samt flere korte Kursus.

C. Jensen Boeskov,
Sognepræst,
Tyrstrup

V. Ch. Bancke,
Førstelærer,
Tyrstrup

Jean M. Dalgas,
Statsskovrider,
Bjerning

A. W. Quistgaard,
Sognepræst,
Fjelstrup

P. D. Jepsen,
Førstelærer,
Fjelstrup

J. K. Wraae,
Lærer,
Knud pr. Fjelstrup

H. C. P. Cornett,
Postekspediter,
Fjelstrup

A. Jørgensen,
Forpagter,
Sillerup

Jørgen Friis,
Gaardejer,
Fjelstrup

Arne From, Dyrlæge, er født den 15. Marts 1905 i Fjelstrup som Søn af Gdr. J. From og Hustru Anna, f. Wiuff. Landbrugskandidat 1930, Dyrlægeeksamen 1934. Dyrlæge i Fjelstrup. Formand for Sundhedskommissionen.

A. H. Møller, Bagermester, Sogneraadformand, er født den 3. Marts 1892 i Fjelstrup som Søn af Bagermester F. T. Møller og Hustru, f. Christiansen. Gift 1922 med Kjestine Nissen. Formand for Fjelstrup Sogneraad siden 1933.

Hans Christian Peter Cornett, Postekspediter, er født den 23. Juli 1893 i Aabenraa som Søn af Kaptajn i Handelsflaaden P. Cornett og Hustru Marie, f. Asmussen. Gift 1914 med Anna Hansen-Beck. Elev ved Aabenraa Amts Jernbaner 1908, Aspirant ved Statsbanen i Rødekro 1911, deltaget i Verdenskrigen 1914—18, Trafikassistent ved Haderslev Amts Jernbaner 1918—32, pensioneret paa Grund af Banens Nedlæggelse, siden 1920 Centralbestyrer i Fjelstrup, siden 1926 tillige Postekspediter. Formand for Landcentralbestyrere i Sønderjylland, Medlem af Menighedsraadet siden 1929. Dekoreret med Jernkorset, 5 Tapperhedskors samt Erindringsstegn for 5 Gange at have været saaret.

Andreas Jørgensen, Forpagter, er født den 27. Januar 1871 i Anslet som Søn af Arbejdsmand A. Jørgensen og Hustru AnnaMarie, f. Møller. Gift 1895 med Margrethe Reppstorff. Forpagter i Sillerup.

Jørgen Friis, Gaardejer, Sognefoged, er født den 2. December 1878 i Hauge som Søn af Gdr. J. Friis og Hustru Kirsten, f. Hauge. Gift 1909 med Inger Krog.

Søren Buchholdt, Karetmager, er født den 12. Marts 1876 i Stenderup ved Toftlund som Søn af J. T. Buchholdt og Hustru Anna Kirstine, f. Hansen. Gift 1909 med Mette Marie Holm. Ejer af Sillerup Savværk.

Anton Hansen, Sognepræst, er født den 17. 1905 i Ballum som Søn af Skomagermester J. Chr. Clausen Hansen og Hustru Magdalene, f. Hansen. Gift 1933 med Anna Elsabed Gadeberg. Cand. theol. 1930, Sognepræst til Aller.

Anders Karl Gunholm, Førstelærer, er født den 3. December 1891 i Lejrskov som Søn af Gdr. H. F. Petersen og Hustru Vilhelmine, f. Nielsen. Gift 1920 med Karen Petersen. Lærereksamen 1917, siden 1926 Førstelærer ved Aller Skole, Kirkesanger og Organist.

Johannes Terkelsen, Forstander, er født den 1. April 1896 i Jordløse, Fyn, som Søn af H. J. Terkelsen og Hustru Johanne, f. Frandsen. Gift 1924 med Valborg Jensen. Diakonuddannelse i Aarhus. Forstander for Brabæk Børnehjem.

Enevold Christensen Peter Anker, Gaardejer, er født den 7. Oktober 1878 i Skovhuse som Søn af Gdr. Falle Eriksen Anker og Hustru Magdalene Sofie, f. Grau. Gift 1902 med Marie Schultz. Gaardejer i Skovhuse.

Niline Røhr, Distriktsjordemoder, er født den 26. Marts 1881 i Ø. Lindet. Distriktsjordemoder i Christiansfeld siden 1926.

Søren Buchholdt,
Karetmager,
Sillerup

Anton Hansen,
Sognepræst,
Aller

A. C. Gunholm,
Førstelærer,
Aller

E. C. P. Anker,
Gaardejer,
Skovhuse

Niline Røhr,
Christiansfeld

Udsigt over Haderslev Dam

HADERSLEV HERRED

HADERSLEV HERRED begrænses mod Øst af Lillebælt, mod Syd af Lillebælt og S. Rangstrup Herred i Aabenraa-Sønderborg Amt, mod Vest af Gram Herred og mod Nord af Sønder Tyrstrup Herred. Dets samlede Areal udgør 26.537 ha med 23.689 Indbyggere. I Herredet ligger Haderslev Købstad samt Hoptrup, Vilstrup, Halk, Øsby, Grarup, Starup, Gl. Haderslev, Moltrup, Aastrup og Vonsbæk Sogne.

HOPTRUP SOGN. „Langt skønnere Egne, vil gerne vi tro, kan fremmede udenlands finde...“; men de, der en Sommersolskinsmorgen har staaet paa Toppen af det 54 Meter høje Knurbjerg i Hoptrup Sogn og skuet ud over den omgivende herlige Natur, vil tvivle paa, at det bliver saa helt let at finde de „langt skønnere Egne“ — selv i det fremmede — og de vil kunne forstaa den Vandringmand, der besluttede, at her vilde han blive for stedse, for her var den smukkeste Plet, han havde set i Verden. —

Fra Knurbjergs Top skuer man mod Øst ind over Vilstrup Sogn og de øvrige rolige og frugtbare Sogne paa Haderslev Næs, medens man mod Sydøst ser ud over den lavvandede Sliv Sø, der er en Rest af Hoptrup Fjord, til det herligste Østkystlandskab langs Lillebælt.

Her er baade levende Hegn, smilende Marker og grønne Dale samt skovklædte Skræn-

Parti fra Hoptrup Svejts

ter, der atter mod Syd hæver sig til 97 m i Sønderjyllands højeste Bakke, det skovklædte Knivbjerg med sit massive Udkigstaarn. (Øster Løgum Sogn, Aabenraa Amt.)

Mod Vest skifter Landet atter Karakter, idet de her omgivende Sogne, Vedsted og Hammelev, er Overgangssogne, i hvilke Østkystens Ønaturindgaar den smukkeste Forbindelse med Midtlandets mindre frodige, men undertiden mere storslaede Natur. —

Hoptrup Sogn, der med sine ca. 5200 ha og sine godt 2000 Indbyggere er et af de største Sogne i Sønderjylland, danner Foden paa Haderslev Næs, idet det begynder med en skraa Side mod Haderslev Dam og ender 13—14 km længere mod Syd i en afrundet, skovklædt Tunge, Klinten Sønderballe Hoved ved Lille Bælt; men samtidig danner det den smukkeste Overgang fra det jævne Bundmorænelandskab mod Øst til de bakkede Endemorænelandskaber mod Vest.

Geografisk-geologisk hører Sognet saaledes Østkysten og Haderslev Amt til; men dette falder ikke sammen med den administrative Inddeling, idet Hoptrup Aa er gjort til Grænse mellem Haderslev og Gram Herred, og det falder heller ikke sammen med den kommunale Inddeling, da selve Hoptrup By ligger paa begge Sider af Hoptrup Aa eller Storaæn, altsaa i to Herreder.

Som Navnet lader formode, er Hoptrup Sognets største By; men der er ogsaa andre ret store Byer i Kommunen. Nord for Aaen saaledes to andre med Endelsen -trup: Marstrup med Pamhule og Kjestrup med Langhorn. Begge disse Byer er atter delt i to, Marstrup i Sønderby og Nørreby, Kjestrup i Overby og Nederby.

Syd for Aaen er der atter to Byer, nemlig Djernæs (tidligere Nordballe Djernæs), der ved sit Navn „brede Næs“ hentyder til sin Beliggenhed ved Foden af det brede Næs mellem Slivsø og Genner Bugt, og Sønderballe (tidligere Sønderballe Djernæs) ved den lille Hopsø.

Til Sognet hører endvidere den lille Ø Kalø (Kalvø), hvorpaa der tidligere har været et Skibsværft, men nu kun findes en Sommerrestauration og nogle Fiskerhuse.

Alle de nævnte Byer har ret samlet Bebyggelse.

Til en Del af Sognets Byer og gamle Gaarde er der knyttet Sagn og historiske Begebenheder samt Folketro; her skal det lige nævnes, at der efter Sagnet paa Kirke- og Præstegaardsbakken har boet to Kæmper, Vogn og Grim, som bekrigede hinanden med store Sten.

Et andet Sagn fortæller, at der i „Hoptrup Svejts“ skal have staaet en mægtig Borg; men denne sank i Jorden, da dens Ejer Bjørn Trolle 1517 spottede Gud ved at hente Præsten Hr. Peter til at berette en udklædt Gris, der var drukket fuld og lagt til Sengs.

Et tredje Sagn fortæller om en mægtig Skat i Sønderballe Gærde, gemt af en Jomsviking, der ikke kunde klare sig mod sine Fjender. —

Sognets udmærkede Beliggenhed ved den gamle Oksevej og ved Haderslev-Aabenraavejen samt ved Havet og Fjorden gav det en Fordel i Fredstid, men gjorde det ogsaa yderst udsat i Ufredstider, hvilket henholdsvis betød Velstand og Ødelæggelse.

Nogle af de værste Ufredstider for Sognet indtraf vel nok under Kristian d. IV og Frederik den III.

Som bekendt deltog den første 1625—29 i Trediveaarskrigen. Ved den Lejlighed sendte Walenstein General Schlich og Hertug Georg af Lüneborg herop efter Kongens vigende Hær.

Disses saakaldte kejserlige Tropper røvede, voldtog, skændte og brændte efter Behag -- ser det ud til -- saa de ulykkelige Beboere i vort Sogn end ikke havde tilstrækkeligt Korn til

Sæd og Brød. — I Djernæs blev der ved den Lejlighed brændt 5 Gaarde, i Hoptrup Kirkeby een, medens de andre have „været rømt og uddød“, i Marstrup een Gaard og tre Huse, „de andre allesammen udi Mastrup og Pamphol ere udaf de kejserske og andre Folk fordærvet, og den ringe Sæd, de have havt, opædt“. —

Kr. d. IV havde desuden 1643—45 Krig med Sverrig. Ved denne Lejlighed kom den dygtige Feltherre Lennart Torstenson herigennem og afbrændte Haderslevhus. At vort Sogn heller ikke da er gaet fri, siger sig selv.

12 Aar efter — under Frederik III — oversvømmede Svenskerne atter Landet som Fjender under General Wrangel; men denne Ulykke var ikke nær saa stor som vore Forbundsfæller Polakkernes Indmarch i Sønderjylland Aaret efter. De kaldes af samtidige Forfattere for „Jordens Afskum“ og gjorde sig saa forhadte af Befolkningen, at de bekrigede dem —. Alene i Haderslev Amt døde der i Aarene 1658—59 28 Præster, især som Følge af Polakkernes Mishandlinger. Ogsaa Hoptrup og Omegn fik Forbundsfællernes „Kærlighed“ at føle.

Ligeledes skal „Hoptrupaffæren“ den 6. og 7. Juni 1848 nævnes. Von der Tanns Frikorps sejrede da over en mindre dansk Afdeling paa Vejen mellem Knurbjerg og „Steinbjerg“. Begivenheden mindedes 1914 ved Rejsning af en stor Sten paa Brudepladsen ved Hoptrup Kirke. Mindesmærket blev nedrevet 1920.

Paa en lille Høj ved Foden af føromtalte Knurbjerg ligger Sognets eneste Kirke, der er indviet til de søfarendes Helgen St. Nicolai, medens dens Klokke, der hænger i et

Kalvo

Hoptrup Skole

talende; men de 8-ribbede Hvælvinger med stiliserede Ranker og lignende giver Rummet et noget lavt Indtryk.

I Koret er der foruden en Døbefont med Runerne IMI og en ret pæn, men almindelig Altertavle ogsaa en Tavle over Hoptrup Sogns Præster fra Reformationen til 1864. Blandt disse bemærkes især Johannes Quedensens Harboe, der i 1788 flyttede Præstegaarden fra Marstrup til Hoptrup, Jørgen Wilhelm Marckmann, der var med i den grundlovgivende Rigsdag og Forfatter til „Danskhedens Skæbne i Slesvig“, D. C. Møller, der blev afsat af den tyske Civilkommission 1864 (død i Faxe 3 Aug. 1904).

Nævnte Præstetavle er malet paa et smukt Epitafium, der i 1623 er opsat af Kgl. Majestæts Ridefoged i Gram Herred Falle Jensen og Hustru Anne Falles af Hoptrup.

Foruden denne er der ogsaa en Tavle over Kirkens Degne siden 1840.

Under det søndre Kirkeskib findes der endvidere et nu tilmuret Gravkammer.

I Sognet er der fire danske Børneskoler, nemlig i Djernæs (opført 1889), Hoptrup (1912), Marstrup (1913) og Sønderballe (1856). Af disse er Hoptrup Skole den største; den har 4 Klasser med ca. 125 Elever.

Foruden de danske Børneskoler findes der i Hoptrup en eenklasset tysk Privatskole, bygget 1934.

Fra sit høje Stade i Forsamlingshusets Have skuer den smukke Genforeningssten ned paa den lavtliggende Kirkegaard, hvor Kampens Pris, en Del af de faldne 6000 fra Nord-slesvig, mindes ved et højt Stenkors og fire skraatliggende Navneplader.

Med dette Billede i Erindringen forlader vi Hoptrup.

Vi har stille og jævnt prøvet paa at lytte til Fortidens og Hjemstavnens „Tale“, som den i store Træk har givet sig til Kende for os. Ved denne stille Lytten til henfarne Slægters Liv og Gerning røgter alle hjemstavnselskende Mennesker en stor og skøn Opgave, idet de derved knytter et Baand mellem dem og os, en Opgave, der altid tiltrænges, ikke mindst i en Grænseegn.

P. Julius Damgaard.

Hoptrup Højskole. Saa snart det efter Verdenskrigens Ophør blev klart, at der skulde finde en Afstemning Sted i Sønderjylland, og at ingen tvivlede paa, at en stor Del af Landsdelen gennem denne Afstemning vilde komme tilbage til Danmark, kom Tankerne i Gang om eventuelt ogsaa at gøre noget for det genvundne Lands Ungdom, samt skabe et Samlingssted for Ungdom baade fra Nord og Syd for den gamle Grænse. Og ganske naturligt fik ledende Mænd og Kvinder indenfor Kristelig Forening for unge Mænd og Kvinder i Danmark den Tanke at rejse en Skoleborg i Sønderjylland og helst saa hurtigt som muligt for at række en hjælpende Haand ud mod dem, der vendte tilbage

fra Krigens fire svære Aar.

Allerede i Marts 1919 henvendte man sig til Pastor Hans Kildeby i Haslev og bad ham overtage Ledelsen af Højskolen, og efter nogen Betænkning svarede han Ja til Opfordringen; og omtrent samtidigt fik han Løfte om, at den nuværende Forstander for Efterskolen, Lærer, cand. phil. P. H. Lauritsen vilde

Høptrup Højskole set fra Haven

tage med som Medarbejder ved Skolen. — Skolen skulde begynde den 3. November 1919, men maatte, da Bygningerne ikke blev færdige, vente til 6. Januar 1920. Der kom 20 Elever, hvoraf de 13 var Sønderjyder, og de fleste af disse sidste kom saa at sige direkte fra Verdenskrigens Slagmarker. Skolen begyndte under tysk Styre, fortsatte under Den internationale Kommission for endelig i Løbet af Sommeren 1920 at naa ind under dansk Styre.

Allerede i Sommeren 1920 rejstes der et stærkt Ønske om at faa en Efterskole i Tilknnytning til Højskolen, en Skole for de 14—18 aarige, som under Krigen havde faaet en meget mangelfuld Skoleundervisning. Skolen blev oprettet, og 3. November 1920 ankom saa de første 33 Efterskoleelever; efterhaanden fandt flere og flere unge fra Danmarks øvrige Landsdele hened, og derfor har man fortsat med denne særlige Ungdoms-afdeling ved Siden af Højskolens Arbejde.

Nu i 1935, da Skolerne fejrer deres 15 Aars Jubilæum, har der været 1890 Elever paa Højskolen og 740 Elever paa Efterskolen. Skolerne kan tilsammen tage imod ca. 100 Elever ad Gangen. Der har i Aarenes Løb været afholdt adskillige Kursus af forskellig Art, omfattende Landbrug, Fjerkræavl, Biavl og Samariterarbejde, ligesom der har været afholdt mange store Stævner og Fester paa Skolen. Det aarlige Elevstævne samler nu en 5—600 gamle Elever.

VILSTRUP SOGN (1194 Indbyggere) er beliggende i Haderslev Østeramt ca. 7 km fra Haderslev og grænser mod Øst og Nord til Halk, Starup og Haderslev Sogne, mod Vest til Hoptrup, mod Sydøst til Sandvigen, en stor Bugt, som Lillebælt skyder ind mellem Halk Hoved og Sønderballehoved.

Jordbundsforholdene er Bundmoræne med fortræffelig Agerjord, lerblandet Muld paa Lerunderlag. Langs med Kysten strækker der sig et Bælte af Skov, som hører ind under Sognets Gaarde. I Forhold til de omliggende Sogne er Vilstrup Sogn ret højt og falder med bratte Skrænter ned mod Havet; mod Vest sænker Landet sig dog ved Udløbet fra „Sliv Sø“, en lille, idyllisk Sø, som skiller Vilstrup og Hoptrup Sogne. Fra Højdepunktet „Tonsrøj“, der ligger lidt Syd for Byen Hovst, har man den herligste Udsigt.

Kjelstrup Strand

Ind i Landet ser man de ternede Agre, delt ved levende Hegn, mod Sydvest Højderyggen med Knivsbjerg, udover Havet Sønderballehoved, Løjtland, Barsø, Als og fjernt i Øst Fyn.

Vilstrup Sogn bestaar af Byerne Sønder- og Nørre Vilstrup, Hovst, Grødebøl og Kjelstrup. Ved Kjelstrup Strand udfolder der sig om Sommeren et mægtigt Badeliv, og der er bygget en Mængde Sommervillaer;

her drives tillige en Del Fiskeri.

I Sdr. og Nr. Vilstrup er der Skoler, ved Kjelstrup Strand to Badehoteller „Victoria-bad“ og „Sølyst“, hvilket sidste er opført 1850--55 og siden 1933 ejes af S. R. M. Stützer, samt adskillige Badepensionater. I Sdr. Vilstrup findes Mejeri, tysk Skole og et nu nedlagt — tysk Mejeri, der blev bygget omkring 1912, da Nationalitetskampen i Sognet var meget skarp.

Ved Sdr. Vilstrup Strand ligger „Børnenes Helsehjem“, oprettet 1920, en selvejende Institution, hvis Stifter og Leder er den kendte Frk. Maren Sørensen, Valsbøl. Paa Helsehjemmet opholder svage Børn fra Sønderjylland og Sydslesvig sig i Sommermaanederne i kortere eller længere Tid og modtager foruden kærlig og omsorgsfuld Pleje tillige en sund og god Paavirkning, idet Helsehjemmet fra Ledelsens Side betragtes som en „Barnets Højskole“. Der er Plads til ca. 120 Børn ad Gangen.

Ikke langt fra Helsehjemmet og ligesom dette omgivet af Skov og Strand rejste Welanderforeningen i 1924--25 *Ehlershjemmet* med Plads til ca. 30 Børn. Forstanderinde er Frk. Christiane Andersen. Begge de to Institutioner støttes af Sønderjydsk Fond.

Ved Udløbet fra Sliv Sø ses endnu Rester af det Befæstningsanlæg, som Tyskerne 1916 byggede tværs over Sønderjylland, da den uindskrænkede Undervandsbaadskrig blev proklameret.

Af større Gaarde kan nævnes: *Vilstrupgaard* (114 ha), *Vonsmose* (92 ha) *Boskov* (76 ha), *Lund*, *Kanekær* og *Lauesgaard*. De almindelige Bøn-

Ehlershjemmet

dergaarde er paa omkring 40 ha. Bebyggelsen er ofte ret anselig, og enkelte gamle Gaarde er pietetsfuldt bevaret i den oprindelige Stil, f. Eks. Vonsmose. I Præstegaarden, der ligger i Sdr. Vilstrup omgivet af en smuk Have med meget gamle Træer, holdt efter Sigende „Budstikke“ Bojsen, der var Præst i Vilstrup fra 1850—59, sine Møder.

„Vonsmose“

Af historiske Minder findes foruden Kirken en Del Gravhøje, hvoraf de fleste nu er sløjfede. En ret anselig Gruppe ses endnu i Skoven ved „Victoriabad“. Syd for Vejen til Kjelstrup Strand — kort før Kanekær — ligger et velbevaret Voldsted, og ved Gaarden Vonsmose er der ligeledes et Voldsted samt Rester af Voldgrave.

Kirken er en anselig Korskirke, der er forsynet med smukke Hvælvinger og et massivt Taarn med højt, løgformet Spir. Den oprindelige Del af Kirken, Skibet, er en romansk Kvaderstensbygning. Alle Tilbygningerne er af Tegl og opført i den senere Middelalder. Et lille Vaabenhus er dog nyere. Koret er rummeligt med ret Østvæg, og Orgellet er anbragt over Alteret. Orgelfacaden er bygget som Altertavle med temmelig gode Billeder (1803). Prædikestolen, der er anbragt paa Nordsiden, hvor Sideskibene skærer Hovedskibet, har groft forarbejdede Træfigurer, forestillende Jesus og Evangelisterne. I Sydskibet hænger et lille, sjældent, højgotisk Processionskors, i Taarnrummet et — ikke særlig godt — sengotisk Krucifiks, der formodentlig tidligere har haft sin Plads i Korbuen. I Taarnrummet har der tidligere været Hvælvinger, som nu er nedbrudt; her opbevares et Par — ret ubetydelige — Epitafier. Paa Sydveggen er der over Stolestaderne udhugget en gammel Baad med Aarer, der skal stamme fra en Portal og være Vaabenmærke for en Familie Baad.

Kirkens Tag er helt af Bly, og Klokkeren, der hænger i Glamhullet mod Syd, stammer fra 1868.

Lige Nordvest for Kirken er rejst et Mindesmærke over 24 faldne fra Verdenskrigen.

I Præstegaarden opbevares en meget smukt forarbejdet Brudekrone af Sølv, som har været i Brug endnu faa for Aar siden.

I Betragtning af Sognets nordlige Beliggenhed er der forbavsende mange tysksindede i Sognet, før Krigen (i 1912) saaledes

Vilstrup Kirke

Brudekronen i Vilstrup

95 tyske mod kun 81 danske Stemmer. Ved Folkeafstemningen i 1920 var Forholdet 431 danske mod 159 tyske Stemmer. Hvad den forholdsvis stærke Tyskhed skyldes, kan ikke sikkert udredes. Fra ældgammel Tid har der været en Del Hjemmetyskere, og en medvirkende Aarsag kan det være, at Vilstrup før Reformationen hørte under Slesvig Bispestol og derfor vel som Regel har faaet Præster sydfra; men mere har det sikkert betydet, at de gottorpske Hertuger havde Jagtretten i Skovene, der strækker sig som et Bælte langs Kysten, og derfor ønskede at staa sig godt med Bønderne, for at disse kunde give Vildtet gode Kaar. Naar der var Klapjagt, holdt

Hertugerne f. Eks. store Gilder for Bønderne, og derved og paa anden Maade har de vundet en vis Popularitet hos Befolkningen. Ejendommeligt er det i hvert Fald, at der den Dag i Dag gaar et Drag af Tyskhed langs med Kysten, hvor der er Skove (Halk, Vilstrup, Løjt). Endelig har det sikkert ogsaa haft sin Betydning, at Vilstrup i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede kom under ikke ringe religiøs Indflydelse fra den tyske Brødremenighed i Christiansfeld. Fra 1788–1839 var Konsistorialraad Jens Peter Windkilde Præst i Vilstrup, og i Tilslutning til ham og under ham var det netop, at denne Paavirkning kom. Han var en meget betydelig og afholdt Prædikant.

Danskheden i Vilstrup staar i stor Gæld til Laurids Skau, der fra 1846–65 ejede en Gaard i Hovst (Gaarden eksisterer ikke nu mere), men især til Fr. Engelhardt Bojsen, der var Præst her fra 1850–59. Han begyndte her Udgivelsen af „Budstikken“ og fik en ikke ringe Indflydelse paa den opvoksende Ungdom.

Børnenes Helsehjem ved Sdr. Vilstrup Strand

HALK SOGN (734 Indbyggere) bestaar af Byerne Halk, Hejsager og Sode og begrænses mod Øst og Syd af Lillebælt, mod Vest af Vilstrup og Starup Sogne og mod Nord af Grarup og Øsby Sogne.

Halk Sogn er et udpræget Bundmoræneland med frugtbare, bølgede Agerjorder, der i den nordvestlige Del og helt mod Øst inden for Kystlinien flere Steder naar en ret anselig Højde, og

hvorfra man har vid Udsigt over Lillebælt til Fyn. Langs Bæltet falder Landet over stejle Klinter ud i Havet, og det højeste Punkt er her Halk Hoved (26 m). Omkring den lille Sø Bankel og langs Kysten af Sandvig og Noret ligger ret store Strandenge, der stadig er Fælleseje for Sognets Gaarde og anvendes til Græsning af Kreaturer. Flere Smaaskove findes rundt i Sognet, og i Hejsager Skov ses endnu en Del Gravhøje, der er de eneste Levninger af de fordums saa talrige Oltidsminder.

Halk Kirke er i sin oprindelige Skikkelse en romansk Kampestensbygning; men dens Udseende er i Tidens Løb blevet stærkt ændret, baade ved Opførelse af Vaabenhuse, Kapel og Sakristi og ved Tilbygning i Øst af et massivt Taarn, som nu rummer Alteret. I den senere Middelalder hørte Kirken under Haderslev Domkapitel, hvilket maaske er den direkte Aarsag til, at Kirkens Indre prydes af en Række smukke, katolske Billedskærerarbejder.

Sodegaard

Halk Hoved

Af større Gaarde skal nævnes *Uttang* (201 ha), *Sodegaard* (129 ha), *Langmose* (104 ha) og *Bejerholm* (103 ha), der alle kan føres tilbage til Middelalderen, da de var Frigaarde og ejedes af en Række kendte sønderjydske Slægter.

I Sognet findes Skoler i Halk og Hejsager samt Hejsager Jernbanestation paa Strækningen Haderslev—Aarø sund.

Aarø Sund Havn i Sne

ØSBY SØGN.
Sognet er det østligste paa Haderslev-Næs. Mod Øst begrænses det af Lillebælt og Aarø Sund, mod Nord af Haderslev Fjord, mod Vest af Grarup Sogn og mod Syd af Halk Sogn, hvor den store, aalrige Bankelsø og dens Afløb „Løbet“ delvis danner Grænsen.

Til Øsby hører Øen Aarø og Holmen Linderum i Lillebælt.

Sognet har lerblandet

dybe Muldjorder, frodige Strandenge og foruden mindre Bønderskove nogle samlede, større Skove i Flovt og Hajstrup, og det er et typisk dansk Landskab, hvis Udseende bedst gengives med Sangerens Ord: Du skønne Land med Dal og Bakker fagre, med grønne Enge og med gyldne Agre

Sognets Areal er 5616 ha, og dets Indbyggerantal 1820.

Til Sognet hører Byerne: Øsby, Hyrup, Flovt, Hajstrup, Tamdrup, Raad, Kvistrup med Domænen Nautrupgaard, nu i Statens Eje, Sverdrup, Stevelt, Aarø Sund og Aarø.

Amtsbane og Rutebil opretholder Forbindelsen ind til Haderslev og ud til Færgen Aarø Sund—Assens.

Sognet har altid ligget ved alfar Vej, og dog er det historiske Materiale om dets Fortid ikke saa rigt, som det kunde ventes. Men, hvor de skrevne og trykte Kilder maa savnes, faar Naturen Mæle, og Sognets frugtbare Jordbund, Moræneleret, kan fortælle om en Tid, der ligger 15 til 20 Tusinde Aar tilbage. Sognets Nordgrænse, Haderslev Fjord, er en Smeltevandsdal fra Istiden, og den Aas, Langbierre, som ligger ved Sverdrup, har dannet sig en Revne i Isen, hvor Grus og Sten blev liggende. Ogsaa den høje Klint Raadhoved ned mod Lillebælt viser Istidens frygtelige Tryk, der pressede Jordbunden sammen i sit knusende Favntag.

I den ældre Stenalder, da den jyske Østkyst sænkede sig under Vandfladen, blev Aarø løsrevet fra Fastlandet, det 600 m brede og 14 m dybe Aarø Sund dannede sig, og paa dets Bund ligger Minderne om Bosættelser i denne fjerne Tid begravet.

Paa Sognets Marker har der været mange Stendysser og Jættestuer; dog er de allerfleste ødelagte. De fortæller endnu om en fast bosiddende Befolkning, der i den yngre Stenalder Tid allerede kendte til Agerdyrkning og Husdyravl. Om deres høje Kultur vidner mange Fund af smukt forarbejdede Redskaber af Flint og andre Stenarter. Ved Flovt staar en meget smuk Runddysse, ved Aarø Sund Stendysse Aahøj, ved Raadhoved den store Jættestue Tonneshøj, efter et pietetsfuldt Oprydningsarbejde i Aaret 1931 nu et prægtigt Mindesmærke.

Fra Bronzealderen stammer Tamdruphøj, en af Sønderjyllands største Gravhøje. Omkring den har ligget 12 til 15 Høje, men kun to er nu tilbage.

I Aaret 1231 nævnes i Kong Valdemars Jordebog Øen Aarø, hvor Kongen havde et „Hus og Daadyr“. 1292 faar Haderslev sin danskskrevne Byret, og i den kan der læses

om Færgen fra Aarø-sund over til Fyn. 1360 møder vi for første Gang Navnet Øsby. Hertug Valdemar pantsætter i dette Aar Øsby til den sønderjydske Ridder Valdemar Eriksen Lappe. 1410 skænkede Hertuginde Elisabeth Øsby Kirke til Domkapitlet i Haderslev. Omkring Aaret 1440 blev Kirken fra at være en romansk Fraadstenskirkel ombygget til den store, smukke, gotiske Sognekirke, der nu altsaa har

Parti fra Sdr. Vilstrup Strand

staaet i 500 Aar, og som trods uheldige Istandsættelser (1826 og 1872) er en prægtig gotisk Bygning. I dens Mure findes Resterne af den langt ældre Fraadstenskirkel, der sikkert har været Sognets første Stenkirkel, rejst i det 11. Aarhundrede. Et anseligt Sakristi og et Kapel er tilbygget inden Middelalderens Udgang. Vaabenhuset er nedbrudt, saa Indgangen nu er i Taarnet. Den gamle Altertavle fra 1614 solgtes 1828 til Jegerup, og et nyt, lidt mørkt Alterbillede „Jesus bedende i Gethsemane“ blev malet af Adam Müller, en Elev af Eckersberg. Prædikestolen er et udmærket, tidligt Renæssancearbejde fra Aaret 1559. Over Korbuen hænger et sentgotisk Krucifiks, medens et samtidigt Billede „Maria“ staaende paa Maanen“ 1921 blev afhændet til Nationalmuseet. Det gode, store Orgel blev indviet 1828. To romanske Gravstene af Granit minder om den katolske Tid. I Kirken findes 3 Epitafier: 1) Ved Alterets Nordside et Portrætmaleri af Sognepræsten Jens Ravn (død 1724) og Hustru. 2) Under nordre Sides tredive Hvelving et stort, kostbart Barokepitaf af italiensk Arbejde med Portrætter af Simon Bertelsen, Ejeren af Frigaarden Sparlund, og hans Kone (begge død 1727). 3) Over Sakristidøren et Epitafium over Præsten Chresten Engel (død 1763) og Familie.

Paa Kirkegaarden er der 1920 rejst en Mindesten over 72 i Verdenskrigen faldne.

Kirken paa Aarø, en enkel Teglstensbygning, indviedes ved Juletid 1906 og bærer Navnet Julekirke. Gudstjenesten forrettes hver 2. Søndag af Sognepræsten. Ved Indgangen til Kirkegaarden staar en særlig Mindesten over de i Verdenskrigen faldne fra Aarø.

Skolen i Øsby (nybygget 1912)

Naurupgaard

har nu 2 Lærere og 3 Klasser, i Kvistrup (nybygget 1913) 1 Lærer og 2 Kl., i Hajstrup (bygget omkr. 1860, ny Skole bygges f. T.) 2 Lærere og 3 Kl., paa Aarø (nybygget 1909) 1 Lærer og 2 Kl.

Sognets Haandværkerforening har en teknisk Skole i Øsby, som yder et fortjenstfuldt Arbejde.

I Sognet findes der mange Gaarde, der i flere Hundrede Aar har været i samme Slægts Eje. *Vestergaard* i Flovt har saaledes siden mindst 1493 været i Slægten Gunges Besiddelse. I gammel Tid var den en Frigaard og forenet med Gaarden Sparlund i Øsby og Grarupgaard i Nabsognet. I det 15. og 16. Aarhundrede var Byen Stevelt og Tamdrup og et stort Antal Gaarde i Sognets andre Byer i Adelens Hænder. Først 1583 og 1604 gaar de fleste over i Kongens Eje. Fra 1404 til 1581 var Øen Aarø den slesvigske Bisp's Ejendom.

To Genforeningsstene i Øsby og Hajstrup vidner om Sognets trofaste Danskhed. I Aaret 1867, ved det første politiske Valg under Fremmedherredømmet, blev der her afgivet 87 pCt. danske Stemmer og ved Folkeafstemningen 1920, efter 56 Aars Germaniseringsarbejde, stemte Sognet sig hjem med 91 pCt. danske Stemmer.

Naar vi tænker tilbage til Aaret 1918, da Landmandens Jord efter Krigens Rovdriit var udpint, Stuehus og Længerne forfaldne, i Stalden en ynkelig Besætning, Beboernes Fornuer i Sparekasserne uden Værdi, og naar vi ikke glemmer Efterkrigstidens haarde Landbrugskrise, som ramte vor Landsdel dobbelt haardt og endnu ikke er helt overvundet, saa har vi her i Øsby Sogn Lov til at sige, at vore Erhverv igen staar i Fremskridtets Tegn, og at vi overalt kan se Genforeningsarbejdets rolige Vækst.

Frederik Rudbek.

GRARUP SOGN (382 Indbyggere) bestaar af Byerne Grarup og Stenderup og begrænses mod Øst af Øsby Sogn, mod Syd af Halk Sogn, mod Vest af Starup Sogn og mod Nord af Haderslev Fjord.

Grarup Sogn er det mindste i Herredet og har med sine Smaaskove, sine Strandenge

ud mod Fjorden og sine frodige Marker samme smilende og venlige Karakter som de øvrige Sogne paa Haderslev Næs. Den lille Grarup Sø ligger meget smukt Syd for Grarup, omgivet af Skov og Bakker.

Grarup Kirke ligger højt og er en romansk Kampestensbygning, som i den senere Middelalder har faaet tilføjet Taarn mod Øst, hvilket er ejendommeligt for en Række Kirker her paa

Haderslev Fjord, set fra Starup Kirke mod Øst

Eggen. Ligesom Halk Kirke har denne i Middelalderen hørt under Haderslev Domkapitel og rummer flere smukt forarbejdede, gotiske Snitværker. Kirken er Annekskirke til Starup.

I Sognet findes Skole i Grarup, og af Gaarde skal nævnes den gamle Slægts- og Frigaard *Grarupgaard*, fra 1493 i over 350 Aar i Familien Gunges Eje, samt *Stenderupgaard*, *Højbogaard* og *Skobbyggaard*.

Starup Kirke

STARUP SOGN (745 Indbyggere) bestaar af Byerne Brorsbøl, Vandling og Lunding og begrænses mod Øst af Annekssognet Grarup samt Halk Sogn, mod Syd af Vilstrup Sogn, mod Vest af Gl. Haderslev Sogn og Haderslev By og mod Nord af Haderslev Fjord.

Starup Sogn er ret bakket og naar helt i Syd ind mod Vilstrup Sogn en Højde af 54 m, ligesom ogsaa Jorderne er meget forskelligartede, vekslende fra udmærket Agerland til Strandengene og den vilde og ufrugtbare Starup Hede langs Haderslev Fjord, hvor Militæret i Haderslev har Øvelsespladser.

Starup Kirke, der ligger ensomt yderst mod Nord i Sognet umiddelbart ved Haderslev Fjord og i Middelalderen sikkert har været Kirke for et langt større Distrikt end nu, er en af Sønderjyllands smukkeste og mest ejendommelige Kirkebygninger, idet den ene af alle Landsdelens Kirker er opført af Fraadsten og tillige er den eneste Landsbykirke hernede, der er treskibet. Ganske vist har de to Rækker Piller, der skilte Hoved- og Sideskibene, været nedbrudte allerede i Middelalderen og er først blevet genopført for ca. 20 Aar siden, idet hele Kirkerummet samtidig gennemgik en Hovedrestaurering og

Fuglsanggaard

blev prydet med en Række smukke Kalkmalerier af Professor A. Wilckens. Kirkens oprindelige Altertavle (fra 1615) blev i 1925 overladt til Vojens Kirke og erstattedes af et nyt Krucifiks. Prædikestolen stammer fra 1612. Af Kirkens tidligere saa talrige Epitafier og Ligstene er nu kun enkelte bevarede, og en sort Mindetavle bærer Navnene paa 24 Mænd fra Sognet, der faldt i Verdenskrigen. Paa den smukke, lille Kirkegaard hviler bl. a. Præ-

Haderslev set fra Erlev Banker

1457, da den ejedes af Paul Henneksen Keding. Gaardens Privilegier fornyedes 1507 af Hertug Frederik og fik senere kgl. Stadfæstelse i 1636, 1665 og 1671. Ved Genforeningen købtes den af Lensgreve A. Schaffalitzky de Muckadell, som i 1925 udstykkede 18 Husmandsbrug og derefter solgte Hovedparcellen paa ca. 100 ha til den nuværende Ejer, Proprietær L. Clausen.

Lundinggaard og *Vandlinggaard* var ogsaa Frigaarde i Middelalderen, og om den sidstes tidligere Storhed vidner endnu Rester af Voldgrave omkring Gaarden. I Vandling findes Jernbanestation paa Strækningen Haderslev—Aarøsund, og Sognets Skole er i Brorsbøl.

GL. HADERSLEV SOGN (500 Indbyggere) bestaar af Byerne Erlev, Fredsted og Oksbøl og begrænses mod Øst af Bjerning Sogn og Haderslev By, mod Syd af Starup, Vilstrup og Hoptrup Sogne, mod Vest af Hammelev Sogn og mod Nord af Moltrup Sogn.

Paa Grund af sin Beliggenhed paa begge Sider af den smukke Haderslev Dam, hvortil Landet sænker sig fra de højtliggende Egne baade i Nord og Syd, er Sognet et af de smukkeste i Sønderjylland, med en Række skønne Ud-

Horregaard

sten og Historikeren Ludv. Chr. Müller, der døde 1851 som Sognepræst til Starup-Grarup.

Om Bebyggelse fra Oldtiden vidner de to Bynavne med Endelsen -inge, Vandling og Lunding, ligesom der langs Fjorden har ligget en Række Gravhøje og Stengrave, som næsten alle er ødelagte.

Olufskær ligger sydøstligt i Sognet og kendes som adelig Frigaard siden

sigtspunkter og talrige idylliske Pletter langs Dammens Bred, hvorfra Blikket overalt omfatter baade Skov og Sø, og fra alle Sider øjnes i Bunden af Dalstroget Haderslev By med Domkirkens ærværdige Bygning som Byens Vartegn.

Erlev Børnehjem

I Erlev, paa Grænsen mellem Haderslev

By og Opland, indrettede „Nordslesvigsk Asylforening“ i 1911 en Bondegård paa ca. 60 Tdr. Land til Hjem for 50 hjemløse og forsømte Børn, der her ved Beskæftigelse i Mark og Have og ved Omgang med de mange Dyr faar Hjælp til at forstaa Arbejdets rige Glæder og til at staa godt udrustede, naar de i 14—15 Aars Alderen bliver anbragt ude blandt fremmede. Hjemmets daglige Ledelse varetages af Forstanderparret Sv. Aa. Petersen og Hustru.

Af større Gaarde findes i Sognet *Ejsbøl*, der første Gang nævnes 1260 og omkring 1500 ejedes af Hertug Frederik: *Hørregaard* (152 ha), *Langkærgaard* (104 ha) og *Skøttesminde* (85 ha).

MOLTRUP SOGN (438 Indbyggere) bestaar af Byerne Moltrup, Bramdrup og Rovstrup og begrænses mod Øst af Bjerning Sogn, mod Syd af Gl. Haderslev Sogn, mod Vest af Hammelev og Magstrup Sogne og mod Nord af Hjerndrup og Tyrstrup Sogne.

Moltrup Sogn, hvis Jorder er meget bakkede og højtliggende — indtil 77 m over

Voldstedet „Krejsel“ i Moltrup Præstegaardsskov

Havet —, danner den sydlige Udløber af det Højdedrag, der fortsætter gennem Hjerndrup Sogn ind i Stepping og Frørup Sogne, og hvorfra der er storartet Udsigt over de omliggende, lavere Egne med de mange Smaaskove.

Moltrup Kirke, der ligger smukt paa sin høje Kirkebakke, og som er synlig i vid Omkreds, er opført i romansk Tid af Kampsten og hørte i Middelalderen til Haderslev Domkapitel; den

Dalstroget Øst for Fauerdalgaard

rummer foruden Altertavlen fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede og Prædikestolen, paa hvis Sider der findes Evangelistmalerier fra de senere Aar, tillige en gotisk Figur „Kresselmanden“, der muligvis skal forestille Kirkens Skytshelgen, Sct. Chrysogomus.

— I Moltrup Sogn ligger Moltrup Skole, opført 1914—15, Moltrup Mølle (bygget 1871) samt Gaardene *Vestergaard* (103 ha), *Sofiesminde* (124 ha) og *Bramdrupgaard* (166 ha).

ASTRUP SOGN (685 Indbyggere) bestaar af Byerne Neder-Aastrup og Over-Aastrup og begrænses mod Øst af Vonsbæk Sogn, mod Syd af Haderslev Fjord, mod Vest af Haderslev By og mod Nord af Bjerning og Fjelstrup Sogne.

Aastrup Sogn præges af en sjælden Naturskønhed. Fra den mægtige Aastrup Banke ser man i Vest ud over de bølgede, frodige Marker, afbrudt af større og mindre Skove, blandt hvilke den smukke Østerskov helt mod Nord rummer militære Skydebaner, og i Syd ud over de lavere Egne omkring Fjorden med Enge og flere Steder Kløfter og skovklædte Skrænter, en ualmindelig fredelig og idyllisk Natur, der er Maalet for mange Haderslev-Borgeres Udflugter og Søndagsture.

Haderslev Fjord, set fra Sverdrup Skov mod Ørbyhage

Aastrup Kirke, der

ligger ved Landevejen mellem Over- og Neder-Aastrup, bestaar af Kor og Skib, opført i romansk Tid af Kampesten, med senere tilføjet Taarn, der har pyramideformet Spir med fire Kvister. Kirkens Indre prydes af et smukt udskåret Træloft, opsat af Provsten Christopher Krahe i 1675, samt af en Altertavle fra 1638, Prædikestol med Christian IV's Navnetræk fra 1621 og flere katolske Krucifiksgrupper. Paa Kirkegaarden er rejst en smuk Mindehøj over 21 af Verdenskrigens Ofre fra Sognet.

Aastrupgaard

I Over-Aastrup findes Sognets Skole samt Aastrup Plejehjem, opført 1868 som Fattiggård og i 1934 indrettet til Plejehjem for gamle og svagelige Mennesker fra Aastrup, Vonsbæk, Starup og Grarup Sogne.

Af Gaarde skal nævnes Domænen *Stendetgaard* (193 ha), der nu er indrettet til Landbrugsskole for døvstumme, *Ladegaard* (155 ha), *Aastrupgaard* (196 ha), *Margrethegaard* (138 ha), *Nygaard* (121 ha) og *Nederbygaard* (81 ha).

VONSBÆK SOGN (632 Indbyggere) bestaar af Byerne Vonsbæk, Bæk, Feldum, Ørby og Ørbyhage og begrænses mod Øst af Lillebælt, mod Syd af Haderslev Fjord, mod Vest af Aastrup Sogn og mod Nord af Fjelstrup Sogn.

Kirkegaardsportal ved Vonsbæk Kirke

Helt i Vest, ind mod Aastrup Sogn, er Landet højt — en Udløber fra Aastrup Banke — men sænker sig herfra jævnt ud mod Lillebælt med de lave Bredder og mod Haderslev Fjord, hvor Kysten med de skovklædte Skrænter og stejle Skraaninger er af en sjælden Skønhed. Mod Nord skærer Avne Vig sig ind mellem Vonsbæk og Fjelstrup Sogne, og fra Haderslev Fjord gaar den lille Vig „Kilen“ ind og danner Halvøen Ørbyhage.

Vonsbæk Kirke, der ligger idyllisk ind under den smukke Præstegaardsskov ved Fjorden, er en lille, romansk Kampestensbygning med senere tilføjet Taarn. Kirkens Indre, der i det 18. Aarhundrede prydedes af tre katolske Altertavler, er i de senere Aar restaureret i moderne Stil, saa at Altertavlen (fra 1625) og Prædikestolen (fra 1623) har mistet deres oprindelige Karakter. Ejendommeligt er den smukke Kirkegaardsportal med baade Port og Laage.

Vildfang

der Afsætning herhjemme og i de øvrige skandinaviske Lande. Herude er der tillige Toldopsynspost under Haderslev Toldkammer.

Sognets Skoler ligger i Vonsbæk og Ørby, og i Ørbyhage er der et Fyr ved Indsejlingen til Haderslev Fjord samt Lods, og her findes tillige et anseligt Støbesandsleje, som før Genforeningen forsynede en Række betydelige Virksomheder i Tyskland med Formsand og nu væsentligst fin-

KENDTE MÆND OG KVINDER I HADERSLEV HERRED

Hans Marius Madsen Kildeby, Højskoleforstander, er født den 17. Oktober 1867 i København som Søn af Murermester H. M. Kildeby og Hustru Marie, f. Hansen. Gift 1904 med Sigrild Elisabeth Nielsson. Student 1896, cand. theol. 1902, Sekretær for K. F. U. M. i Næstved 1902—09, Rejsesekretær for Sjællands K. F. U. M. og K. med Bopæl i Haslev 1909—19, ordineret 1915, siden 1919 Højskoleforstander i Hoptrup. Medlem af Bestyrelsen for Det unge Grænseværn og for Dansk Kirke i Udlandet.

Peder Hagelskær Lauritsen, Elterskoleforstander, er født den 26. Juli 1896 i København som Søn af Tricotagehandler Peder Lauritsen og Hustru Karen, f. Nielsen. Gift 1924 med Elisabeth Andersen. Realeksamen 1913, Lærereksamen 1917, Studentereksamen 1918, cand. phil. 1920, forskellige Kursus. Medlem af Fællesbestyrelsen for K. F. U. M. og K. i Danmark siden 1931 og Medlem af Skolekommissionen i Hoptrup siden 1933.

Fredrik Ohlsen, Førstelærer, er født den 3. November 1897 i Haderslev som Søn af Købmand Henrik Ohlsen og Hustru Kathrine, f. Frederiksen. Gift 1923 med Didde Nissen. Lærereksamen 1920, siden 1931 Førstelærer i Hoptrup Skole. Formand for Hoptrup Sogns Bibliotek.

Peter Julius Damgaard, Lærer, er født den 30. November 1899 i Hjerm som Søn af Landmand Hans Georg Damgaard og Hustru Ane Marie, f. Blæsbjerg. Gift 1924 med Johanne Henriksen. Præliminæreksamen 1920, Lærereksamen 1924, Eksamen i Engelsk 1926, tre Husflidskursus og Sløjd-kursus, Haslev udv. Højskole. Lærer ved Hoptrup Kommuneskole siden 1926.

Margrethe Moos, Lærerinde, er født den 6. September 1896 i Hejnsvig. Gift 1932. Lærereksamen 1920. Ansat ved Hoptrup Skole siden 1922.

Kresten Knudsen, Landbrugslærer og Konsulent, er født den 14. Oktober 1895 i Hvidbjerg som Søn af Gaardejer Knud J. Knudsen og Hustru Maren Kirstine. Gift 1925 med Dorthea Jørgensen. Landbrugskandidat 1923.

H. M. M. Kildeby,
Højskoleforstander,
Hoptrup

P. H. Lauritsen,
Elterskoleforstander,
Hoptrup

Fredrik Ohlsen,
Førstelærer,
Hoptrup

P. J. Damgaard,
Lærer,
Hoptrup

Margrethe Moos,
Lærerinde,
Hoptrup

Johan Ottosen,
Læge,
Hoptrup

Johs. M. Føns,
Dyrlæge,
Hoptrup

M. J. Christensen,
Gaardejer,
Kjestrup

P. Petersen Moos,
Lærer,
Mastrup

Johan Ottosen, Læge, er født den 8. Marts 1906 i Horsens som Søn af Læge Jeppe Marius Ottosen og Hustru Christine, f. Jørgensen. Gift 1931 med Dagmar Regitze. Cand. med. 1931. Ansat ved Tuberkulosehospitalet i Aabenraa 1931—33, siden 1933 prakt. Læge i Hoptrup, Reservelæge i Hæren.

Johannes Mikkelsen Føns, Dyrlæge, er født den 25. August 1896 i Agtrup, Sdr. Bjært, som Søn af Gaardejer R. M. Føns og Hustru Anna Marie, f. Eeg. Gift 1924 med Marie Poulsen, † 1932. Gift 1935 med Gudrun From. Dyrlægeeksamen 1922. Dyrlæge i Hoptrup siden 1923.

Marius Juhl Christensen, Gaardejer, er født den 7. Juni 1886 i Djernæs som Søn af Gdr. Hans Juhl Christensen og Hustru Kristine Jørgensen Juhl. Gift 1914 med Kristine Jørgensen. Gaardejer i Kjestrup 1912, Kommuneforstander 1918—20. Medlem af Amtsraadet 1922.

Peter Petersen Moos, Lærer, er født den 22. Februar 1900 i Bramdrup. Gift 1932 med Margrethe Christensen. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1925, siden 1932 Lærer i Mastrup.

Peter Boyschau, Gaardejer, er født den 8. Februar 1897 i Vinum som Søn af Gaardejer M. Boyschau og Hustru Cathrine, f. Thomsen. Gift 1926 med Helene Brunn. Gaardejer i Mastrup siden 1926.

Mads Nissen Madsen, Gaardejer, er født den 14. Februar 1868 i Mastrup som Søn af Gdr. Nis Jepsen Madsen og Hustru Kirsten, f. Kjær. Gift 1923 med Kirstine Boyschau.

Peter Hansen Gaarde, Gaardejer, er født den 27. April 1901 i Agerskov som Søn af Gdr. Anton Gaarde og Hustru Marie, f. Hagensen. Gift 1925 med Bothilde Carstensen. Præliminæreksamen 1917, Gaardejer i Mastrup siden 1931.

Alfred Mortensen Vilstrup, Skovfoged, er født den 14. Oktober 1893 i Vrigsted som Søn af Gdr. P. M. Vilstrup og Hustru Karen, f. Jørgensen. Gift 1919 med Helga Christine Bramsen. Skovfoged ved Pamhule Skov siden 1921. Formand for Skolekommissionen, Repræsentant for Dansk Jagtforening.

Iver Scherrebæk, Gaardejer, Sognefoged, R. af Dbg., er født den 8. Juli 1881 i Sdr. Vilstrup som Søn af Gdr. J. J. Scherrebæk og Hustru Christine, f. Friis. Gift 1911 med Kristine Rasmussen. Gaardejer i Sdr. Vilstrup. Formand for Sønderjydske Fonds Børnehjem, Medlem af Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening, Medlem af Amtsskoleinspektionen, Formand for Sdr. Vilstrup Sogns Skolekommission, Medlem af Bestyrelsen for Børnenes Helsehjem.

Hans Peter Mathiesen, Gaardejer, Amtsraadsmedlem, er født den 19. Januar 1883 i Ødis Bramdrup som Søn af Gaardejer H. Mathiesen og Hustru Mette, f. Nielsen. Gift 1911 med Emma Petersen. Gaardejer i Vilstrup. Sogneraadsformand siden Genforeningen, Medlem af Haderslev Amtsraad.

Marius Hyldelund, Postekspeditor, Central- og Stationsbestyrer, er født den 4. Januar 1894 i Brændstrup som Søn af Landmand K. P. Hyldelund og Hustru Marie Kirstine, f. Møller. Gift 1922 med Marie Agathe Stegelmann. Ansat i Sdr. Vilstrup siden 1921.

Christiane Andersen, Forstanderinde. Ansat ved Welanderhjemmet i København 1918, siden 1931 Forstanderinde for Ehlershjemmet ved Sdr. Vilstrup Strand.

Siegfried Robert Max Stützer, Hotelejer, er født den 30. November 1909 i Saarbrücken som Søn af Musiker E. Stützer og Hustru Poula, f. Liebnau. Ejer af Badhotellet „Sølyst“ ved Kjelstrup Strand.

Peter Boyschau,
Gaardejer,
Mastrupgaard

Mads N. Madsen,
Gaardejer,
Mastrup

P. Hansen Gaarde,
Gaardejer,
Mastrup

Alfr. M. Vilstrup,
Skovfoged,
Pamhule Skov

Iver Scherrebæk,
Gaardejer,
Sdr. Vilstrup

Hans Lassen,
Gaardejer,
Vilstrupgaard

C. Andersen,
Forstanderinde,
Sdr. Vilstrup

S. R. M. Stützer,
Hotelejer,
Kjelstrup

Jens Christian Bach, Førstelærer, er født den 19. Marts 1881 i Ranum som Søn af Husmand P. Poulsen Bach og Hustru Jensine, f. Christensen. Gift 1906 med Anna Sørensen. Lærereksamen, Førstelærer i Hejsager Skole, kommunal Revisor.

Peter Bohsen, Proprietær, er født den 15. Januar 1881 i Sommersted som Søn af Gaardejer P. Petersen Bohsen og Hustru Ingeborg, f. Juhl. Gift 1921 med Jensine Poulsen. Gaardejer i Hejsager. Formand for Hejsager Andelsmejeri siden 1920, Medlem af Grarup Menighedsraad og af Bestyrelsen for Haderslev Smøreksporthøjskole.

Carl Ejnar Hansen, Gaardejer, er født den 3. Oktober 1897 i Søby, Fyn, som Søn af Gldr. E. Hansen og Hustru Anna, f. Nielsen. Gift 1933 med Anna Else Schrøder. Gaardejer i Hejsager. Brandfoged fra Halk Sogn, Medlem af Bestyrelsen for L. S. og Kasserer for Korn- og Foderstofforeningen.

Ludvig Bertelsen, Muremester, er født den 6. November 1868 i Hyrup I, Øsby Sogn, som Søn af N. H. Bertelsen og Hustru Johanne Christine, f. Lytsen. Gift 1907 med Maren Kliver. Formand for Halk Sogns Sygekasse, Medlem af Sogneraadet og Formand for Udvalget for Nævningegrundlisten, Medlem af Menighedsraadet.

Kjeld Brøchner Misfeldt, Læge, er født den 12. August 1905 i Slagelse som Søn af Lektor H. H. Misfeldt, Kolding, og Hustru Anna, f. Brøchner. Gift 1931 med Astrid Justesen. Student fra Kolding 1923, cand. med. 1931, ansat ved Julemærkesanatoriet ved Kolding, Statens Sindssygehospital og Kolding Sygehus, Reservelæge ved Haderslev Bys Sygehus 1931–32, siden da prakt. Læge i Øsby. Formand for Sundhedskommissionen.

Andreas Christian Hansen, Dyr læge, er født den 22. September 1908 i Kollund som Søn af Landmand P. Hansen og Hustru Anna, f. Jøns. Dyr lægeeksamen 1934, Dyr læge i Over Jerstal 1934, i Øsby 1935.

Hans Hansen, Postekspeditor, er født den 2. August 1891 i Hajstrup som Søn af Smedemester Chr. M. Hansen og Hustru Ane Marie, f. Falk. Gift 1920 med Mette Kjestine Knudsen. Postekspeditor og Centralbestyrer i Øsby.

Peter Marius Dahl, Auktionator, Sogneraadformand, er født den 8. Juli 1889 i Aarøsund som Søn af Fisker P. Hansen Dahl og Hustru Mette Marie, f. Mogensen. Gift 1914 med Henriette Henriksen.

Martin Nissen Simonsen, Gaardejer, Sognefoged, R. af Dbg., er født den 13. April 1861 i Flovt som Søn af Gaardejer P. Simonsen og Hustru Anna Kirstine, f. Knudsen. Gift 1894 med Stine Marie Eriksen. Medlem af Skatteraadet, Formand for Haderslev Næs Elektricitetsforsyning, Medlem af Bestyrelsen for Sønderjyllands Højspændingsværk. Formand for Øsby Sogns Biblioteksforening, Medlem af Bestyrelsen af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse for Haderslev Amt, Medlem af Bestyrelsen for den Sønderjyske Jernfond samt Tillidsmand i Sprog- og Skoleforeningen.

Kristian Andersen Langberg, Slagtermester, er født den 25. November 1903 i Verringe, Fyn, som Søn af Slagtermester A. K. Andersen og Hustru Johanne, f. Andersen. Gift 1931 med Karen Kristine Petersen. Formand for Øsby Sogns Haandværkerforening siden 1935, Medlem af Brandværnet.

Martin Bondesen, Bagermester, er født den 12. Marts 1873 i Øsby som Søn af E. Bondesen og Hustru Karen, f. Knudsen. Gift 1901 med Marie Houborg. Bagermester i Hajstrup siden 1898, Formand for Øsby Sogns Haandværkerforening 1928–35.

J. Chr. Bach,
Førstelærer,
Hejsager

Peter Bohsen,
Proprietær,
Hejsager

C. E. Hansen,
Gaardejer,
Hejsager

Kjeld Br. Misfeldt,
Læge,
Øsby

A. C. Hansen,
Dyrlæge,
Øsby

Hans Hansen,
Postekspeditor,
Øsby

M. N. Simonsen,
Gaardejer,
Øsby

K. A. Langberg,
Slagtermester,
Øsby

Peter Hansen, Malermester, er født den 16. Juni 1909 i Aarø Sund som Søn af Toldbetjent I. Hansen og Hustru Lene Marie, f. Børlø. Medlem af Bestyrelsen for Øsby Sogns Haandværkerforening.

Anton Overgaard, Mølleforpagter, er født den 9. September 1893 i Mastrup som Søn af Møller J. M. Overgaard og Hustru Ellen, f. Holm. Gift 1929 med Anna Raun. Forpagter af Sverdrup Mølle. Formand for Skytteforeningen.

Lars Clausen, Proprietær, Sogneraadformand, er født den 28. September 1892 i Brønderslev som Søn af Proprietær J. Clausen og Hustru Cathrine, f. Petersen. Gift 1919 med Kirstine Johanne Madsen. Inspektør paa Olufskær 1919, Ejer af samme siden 1925. Sogneraadformand for Starup Sogn. Formand for den konservative Forening for den sønderjydske Storkreds.

Christian Ipland Reinholdt, Lærer, er født den 29. Januar 1906 i Kvær som Søn af Lærer Chr. Reinholdt og Hustru Anna, f. Ipland. Gift 1935 med Kathrine Nielsen. Lærereksamen fra Skaarp Seminarium 1931. Andenlærer i Starup siden 1934. Bibliotekar for Starup Sognebibliotek.

Nis Eriksen Ravn, Møllelejer, er født den 13. Marts 1871 som Søn af Gaardejer Nis Ravn og Hustru Laura, f. From. Gift 1901 med Elisabeth Kjær. Medlem af Forligskommissionen i Haderslev.

Ingvart Skov, Skræddermester, er født den 3. Juni 1888 i Starup Sogn som Søn af Bødker P. Skov og Hustru, Ellen Marie, f. Meng. Gift 1914 med Minna Bartel. Formand for Starup-Grarup Sogne Sygekasse siden 1925, Medlem af Hovedbestyrelsen for Centralforeningen af Skræddermestre for Land og By i Danmark.

Bertel Wollesen Dall, Gaardejer, Sognefoged, er født den 2. Juni 1877 i Kjestrup som Søn af Gaardejer Wille B. Dall og Hustru Marie Kjestine, f. Hansdatter. Gift 1907 med Anna Irene Nielsen. Kommuneformand i Overgangstiden, Sognefoged for Gl. Haderslev Sogn. Siden 1920 Medlem af Sogneraadet.

Svend Aage Petersen, Forstander, er født i København den 2. November 1898. I 1917 udlært som Elektro-Montør, derefter Kursus paa Maskinistkolen og Teknologisk Institut. Siden 1919 Leder af Idræts- og Spejderarbejdet indenfor K. F. U. M. i Herning og Fredericia. 1927 Assistent paa Kong Chr. IX's Børnehjem i Aarhus. 1931 Sekretær for Nordslesvigsk Asyl og Forstander for Erlev Børnehjem i Gl. Haderslev. Deltaget i Kursus med forskellige Husflid samt psykiatriske Kursus.

Anna Petersen, f. Nørkjær, Forstanderinde, er født i Torslev Sogn den 21. December 1899. Fra 1927 Plejemoder for Pigerne paa Kong Chr. IX's Børnehjem i Aarhus, siden 1931 Forstanderinde paa Erlev Børnehjem.

Lauritz Jacob Have, Gaardejer, er født den 8. Maj 1881 paa Hørregaard som Søn af Gdr. J. P. Have og Hustru Marie, f. Hjort. Gift 1903 med Marie Kathrine Martensen.

Hans Andersen, Gaardejer, er født den 16. Maj 1886 i Haderslev som Søn af Natbetjent H. Andersen og Hustru Anna Kathrine, f. Westphael. Gift 1912 med Metha Pouline Andersen. Ansat i Haderslev som Natbetjent 1912-19, siden da Gaardejer i Stokkerhoved. Formand for Gl. Haderslev Sogns Sygekasse.

Poul Christian Andreas Schjøth, Førstelærer, er født den 6. August 1881 i Skovlbølling, Jelling Sogn, som Søn af Lærer A. Schjøth og Hustru Petrine, f. Poulsen. Gift 1911 med Anna Lauridsen. Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1902, Førstelærer i Moltrup.

Martin Bondesen,
Bagermester,
Øsby

Peter Hansen,
Malermester,
Øsby

Lars Clausen,
Proprietær,
Olufskær

Ingvart Skov,
Skræddermester,
Starup

B. Wollesen Dall,
Gaardejer,
Skottesminde

Sv. A. Petersen,
Forstander,
Erlev

P. C. A. Schjøth,
Førstelærer,
Moltrup

L. Jensen Thy,
Postekspedient,
Bramdrup

J. H. Wiuf,
Sognepræst,
Aastrup

Lauritz Jensen Thy, Postekspeditor, Købmand, er født den 26. December 1894 i Tyrstrup som Søn af Husmand J. Thy og Hustru Anna, f. Schultz. Gift 1919 med Jacobine Lindahl. Stationsbestyrer i Bramdrup indtil Banens Nedlæggelse.

J. H. Wiuf, Sognepræst til Aastrup, født 24. Februar 1901 i Gl. Haderslev Sogn, Søn af Gdr. i Outrup ved Varde Joh. Fr. Wiuf og Hustru Ane, f. Olesen. Gift 3. Maj 1932 med Esther Olsen, født 23. Oktober 1908, Datter af Proprietær Chr. Olsen, Sandby, Lolland. Privatskolelærer fra 1920—22, Student 1924 fra Statens og Hovedstadskommunernes Kursus i København, cand. theol. 1931, Sognepræst 1932, Formand for Menighedsraadet, Medlem af Skolekommissionen.

Jes Peter Lauritzen, Gaardejer, er født den 24. Maj 1897 i Kastvraa som Søn af Gdr. H. P. Lauritzen og Hustru Anna Marie, f. Jacobsgaard. Gift 1925 med Hanne Marie Juhl. Gaardejer i Sdr. Bramdrup. Medlem af Sogneraadet. Menighedsraadet og Skolekommissionen.

Eduard Jepsen Barsøe, Forpagter, er født den 3. April 1898 i Errested som Søn af Gdr. J. Jepsen Barsøe og Hustru Ingeborg, f. Nissen. Gift 1924 med Lora Iversen. Forpagter af Ladegaard.

Peter Nissen Raun, Gaardejer, er født den 31. August 1869 i Ringtved som Søn af Gdr. N. Chr. Raun og Hustru Anna Cathrine, f. Larsen. Gift 1904 med Anna Dorthea Bjørnshauge. Gaardejer i Aastrup. Revisor i A/S Skamlingsbanken.

Hans Chr. Thaysen, Forpagter, er født den 31. Januar 1887 i Vildfang som Søn af Gdr. Chr. Thaysen og Hustru Anna Marie, f. Jepsen. Gift 1911 med Anna Marie Kragh. Forpagter paa Vildfang. Formand for den tyske Landboforening og den tyske Vælgerforening.

Kristoffer Skullerup Svendsen Hansen, Skovfoged, er født den 11. Juni 1889 i Boeslunde Sogn som Søn af Overskovfoged Niels Hansen og Hustru Karen Marie Henrikke, f. Svendsen. Gift 1921 med Johanne Kristine Brydebøl. Ansat ved Ladegaard Skovpart, Haderslev Skovdistrikt 1. Decbr. 1920. Formand for Aastrup Skolekommission, Tillidsmand for Sønderjydsk Skoleforening og for Kristelig Forening til vildfarne Børns Redning.

Mathias Peter Ravn, Snedkermester, er født den 6. Oktober i Aastrup som Søn af Sømmand H. Nissen Ravn og Hustru Johanne Marie, f. Hansen. Gift i Hamborg 1905 med Emme Dorthea Stenbuck. Formand for Aastrup Sogns Sygekasse.

Knud Chr. Westergaard, Bestyrer, er født den 6. Marts 1879 i Bevtøft som Søn af L. Westergaard og Hustru Sara, f. Juhl. Gift 1904 med Bodil Christine Christiansen. Bestyrer af Aastrup Plejehjem ved Haderslev Fjord.

Peter Kristian Kristensen, Førstelærer, er født den 23. Januar 1889 i Kliim som Søn af Husmand N. P. Kristensen og Hustru Kristine, f. Petersen. Gift 1916 med Anna Nielsen. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1913, Førstelærer i Vonsbæk siden 1920. Formand for Sygeplejeforeningen. Organist og Kirkesanger.

Constance Marie Paulsen, Distriktsjordemoder, er født den 12. August 1888 i Hejsager som Datter af Fisker I. Holst og Hustru Marie, f. Titus. Gift 1923 med Vognmand M. Paulsen, Hejsager.

Ane Marie Hansen, Distriktsjordemoder, er født den 6. November 1868 i Øsby Sogn. Jordemodereksamen i Kiel 1896, siden da ansat i Øsby.

P. Nissen Raun,
Gaardejer,
Nederhygaard

Hans Chr. Thaysen,
Forpagter,
Vildfang

K. S. S. Hansen,
Skovfoged,
Ladegaard Skov

K. C. Westergaard,
Bestyrer,
Aastrup

Ane M. Hansen,
Øsby

Parti fra Soerne ved Jels

GRAM HERRED

GRAM HERRED begrænses mod Øst af Sdr. Tyrstrup og Haderslev Herreder, mod Syd af Sdr. Rangstrup Herred i Aabenraa-Sønderborg Amt og N. Rangstrup Herred, mod Vest af Frøs Herred og mod Nord af Ribe Amt. Dets samlede Areal udgør 3308 ha med 11541 Indbyggere. I Herredet ligger Jels, Oksenvad, Sommersted, Magstrup, Hammelev, Vedsted, Vojens, Jegerup, Skrydstrup og Nustrup Sogne.

JELS BY OG SOGN. Jels er en meget gammel By, og Sognets Historie kan følges langt tilbage i Tiden, ja helt til Grænseegnene mellem Sagntid og Historie.

Ved den alfare „Hærvej“ voksede Landsbyen frem paa et „Ryd“ i Farris-Skoven, den vældige og vildsomme, næsten urskovagtige Storskov, der strakte sig fra Ribe til Kolding. Fra Skodborghus i Nord til Oksenvad i Syd var gjort Hugst for Hærvejen -- ogsaa kaldet Oksevejen -- og her midt inde i Skovtykningen laa Jels med den stærke Borgfæstning som en af den danske Konge privilegeret Vogter af Vejfærdsele.

Jels omtales adskillige Gange i Historien, første Gang 1231 i Valdemar II's Jordebog under Navnet *Jarlse*. I 1403 nævnes den i Forbindelse med Hertug Gerhard som *Jørltze*. Næste Variation af Navnet findes vi i en Omtale (fra 1463) af *Jeltze* som selvstændigt Sogn. Men i 1775 møder vi Byens Navn, som det er den Dag i Dag, nemlig i P. Rohdes Amtsbeskrivelse. Han kalder By og Sogn for *Jels*. Det samme er Tilfældet med Pontoppidan i „Danske Atlas“ af 1781, omend han kalder Søen ved Byen for „Heils Sø“.

Udsigt mod Jels By

Løvrigt forekommer i den følgende Tid hyppigt Skrivemaaderne *Jarls* og *Jerls*.

Om selve Oprindelsen til Navnet *Jels* er der ret afvigende Teorier, som i Korthed kan gengives saaledes: *Jels* kommer af „Heils“, som afledes af „Heiliger See“, hvilken Form atter skulde kunne føres tilbage til „Helligsøe“ eller en endnu ældre Skrivemaade „Hellesøe“.

Denne Teori staar i Forbindelse med Sagnet om den hellige Sø ved Jels, hvor de første kristne skal være blevene døbte i det 10. Aarh. Men der er ingen Sandsynlighed for Teoriens Rigtighed, navnlig da den synes at forudsætte Indblanding af tysk Stave-maade.

Der er derimod ingen Tvivl om, at Navnet *Jels* staar i Forbindelse med den gammel-nordiske Titel Jarl (oldnord.: jarl, gammeldansk: ierl). Det viser ogsaa Benævnelsen fra 1231 „Jarlsæ“; saa kan der ganske vist strides om, hvorvidt denne Benævnelse betyder „Jarls Sø“ eller „Jærlens Ø“ eller muligvis „Jarls Eje“.

Om Sognets Oprettelse findes ingen historiske Oplysninger. Dog ved vi, at det var selvstændigt endnu i 1463; men i 1523 betegnes det som Anneks til Oksenvad. Først 1903 udskiltes det atter som selvstændigt. Gaarden „Boisnap“ skal i sin Tid have været Præstegaard.

Jels Sogn omgives af følgende 8 Sogne: Skodborg, Skrave, Rødding, Ø. Lindet, Oksenvad, Sommersted, Stepping og Ødis. Fladeindholdet er 2372 ha, og Jordens Bonitet er ret afvekslende. Enkelte Hederester ses endnu ved Starsbøl Hegn. Indbyggerantallet er 1733.

Der er usædvanlig naturskønt i Omegnen af Jels, navnlig i Sognets nordøstlige, temmelig stærkt kuperede, Terræn. Med de 3 skønne Søer, af hvilke den midterste er helt skovomkranset, som Midtpunkt udfolder Naturen til alle Sider en Rigdom af Skønhed og Idyl. Hen over Bakkerne veksler Skovbevoksninger med Mark og Eng bag levende

Hegn. Smaa idylliske, solbeskinnende „Løkker“ med græssende Dyr skærer sig her og der ind i Skovbrynerne; men man ser ogsaa vidtstrakte Græssninger, ofte med store Faareflokk, hvor de bredkronede, fritstaaende Træer maa- ske kan minde mere om en af de store engelske Naturparker. Det er som om al Skønhed i dansk Natur er repræsenteret paa denne Plet; og det er derfor heller

Restaurationspavillonen paa Jels Voldsted

ikke underligt, at mange Fremmede kommer til Egnen, naar den er skønnest: en solrig Sommerdag.

De tre *Søer*, der paa det nærmeste ligger i Form af et 5-Tal, gennemstrømmes af Jels Aa, der har sit Udspring i den nordligt beliggende Bastrup Mose. Den løber gennem Jels By og videre mod Syd og Vest. falder i Gram Aa og Nørre Aa og fortsætter som Ribe Aa gennem Kammerslusen ud i Vesterhavet.

Søerne er meget dybe og fiskerige; en overmaade sjælden og fin Fiskeart er med stort Held indført her; det er den velsmagende Sandart, som er meget eftertragtet af Lystfiskere.

Fuglelivet bærer, som den øvrige Natur her, Præg af mere Oprindelighed og Ube- rørthed end de fleste andre Egne. Saaledes har f. Eks. den sorte Stork her et af sine sidste Fristeder. Fiskeørnen er en konstant Sommergæst, og den sorte Terne ligeledes; men desuden er naturligvis alle almindelige Fuglearter repræsenterede — baade paa Søen, paa Landet og i de levende Hegn. Og det skal bemærkes, at Gulpirolen — der ellers ikke lever i Danmark — blev set her flere Gange i Sommeren 1934.

Skovene er betydelige Rester af den før omtalte store Skov, der i gammel Tid strakte sig i et Bælte fra Kolding og Aabenraa helt over til Ribe. Den stod saa tæt — fortælles det — at et Egern kunde komme fra den ene Ende af Skoven til den anden uden at sætte en Fod paa Jorden. Og man kunde vandre i to Timer blandt de tætstaaende Stammer uden at se en Solstraale. Men under Svenskekrigen, der i ganske særlig Grad gik ud over Egnen her, blev store Dele af „Fare-Skoven“ afbrændt. Navnet er endnu bevaret i den lille, under Jels Sogn hørende Stationsby, Farris.

Til Sognet hører følgende Landsbyer: Jels, Grønnebæk, Hennekesdam, Klavtoft, Troldkær og Farris.

I Jels er der ca. 30 Haandværkere, 7 Købmænd, Hotel, Gæstgiveri, Farveri, Maskinbyggeri, Mølle, Savværk, Byggeforretning og Møbelmagasin, Tømmerhandel, Cementstøberi, 2 Maskinsnedkerier, selvstændig Bank, Mejeri, Apotek, Telefon- og Telegrafstation og Postekspedition.

Endvidere er der Missionshus og Forsamlingshus („Landbohjem“).

Jels Skole er en toetages Vinkelbygning, opført 1912. Iøvrigt er der Skole i Grønnebæk og Troldkær.

Jels Kirke

Kirken er bygget i 1854. Den oprindelige Kirke var en smuk, men almindelig, taarnløs, lille Kirkebygning. Den havde intet Taarn, kun en lille Tagrytter. Den var indviet til Sct. Anna og formodentlig opført allerede omkring Aar 1000; men ved Midten af sidste Aarhundrede var den saa brøstfældig og lidet svarende til det store Sogn, at man lod den nedrive og en ny, stor Kirke opføre.

Af det gamle Materiale benyttede man dog de smukke, tilhugne Kvaderstene til en høj Sokkel for den nye Kirke, og nogle sjældne Stenfigurer paa disse Kvadre fik Lov at komme til deres Ret, saa de ses endnu paa Kirkens Ydermur: en Løve, to Mandshoveder, en Kvindefod og en Haand.

Den øvrige Del af Murene er af brændte Sten. Taarnet er meget højt og har et smukt, slankt Spir, der ses viden om i Landskabet. Det meste af Inventaret fra den gamle Kirke er gaaet tabt. Levnet blev dog et stort, sengotisk Krucifiks samt Døbefont og Alterkar. Iøvrigt findes anbragt over Altret et meget smukt Egetræs-

Krucifiks, hvis Oprindelse er ukendt — men det siges at være udskaaret af en ganske ung Dreng. Selve Alterbilledet er en Afstøbning af Thorvaldsens „Nadveren“.

Ved Kirkens Indvielse efter Ombygningen i 1854 var Kong Frederik VII med Følge til Stede.

Af store Gaarde findes i Jels Sogn 4, af hvilke de to i mange Aar har været Slotsdomæne: *Haraldsholm* og *Store Barsbøl*“. De er nu paa danske Hænder ligesom de to andre Hovedgaarde: *Jelsgaard* og *Mariegaard*.

Af større Gaarde kan iøvrigt nævnes *Bojsnap*, *Naalkjærgaard*, *Farrisgaard*, *Agentoft* og *Frømajgaard*.

Blandt historiske Minder maa først og fremmest nævnes *Jels Voldsted*, som er de tilbageblevne Levninger af det fordum saa stolte Jarlesæde. Ingen Bygningsrester

St. Barsbøl

er at øjne mere; kun den kredsformede 2 m høje Ringvold er nu det tavse Vidne om det Liv, der i gamle Dage udfoldede sig i og omkring Borgen.

Voldgravene er ganske tydelige; men der er saa godt som intet Vand i dem.

De historiske Meddelelser om dette Sted er sparsomme; men hvad de tavse Volde tier med, fortæller Sognet. Det berettes saaledes, at der ude i Midtsøen (hvilket vel vi sige paa det nuværende Voldsted), laa et prægtigt Slot, hvis Ejer paa flade Baade sejlede ad Aaen ud paa Nordsøen og drev Søroveri og sejlede de røvede Skatte tilbage til sin Borg i Skovens Skjul. — En af disse Borgherrer, en Kavaller, skal — efter Folkesagnet — om Natten fare gennem Skovene paa sin vilde Jagt med et vældigt Kobbelt Hunde efter sig.

Fra Jarleborgen førte en Bro over Midtsøen til Barsbølsiden ved den saakaldte Ømmis-Eng. Bropælene stod endnu delvis for nogle Aar siden. Og under Søen førte en Løngang over til Barsbøl.

Sognet har været usædvanlig rigt paa Gravhøje, idet ikke færre end 81 er indregistrerede. De allerfleste er dog forsvundne; men endnu fanger adskillige smukke Høje Øjet, navnlig i den sydøstlige Del af Sognet. Disse er et Led i den Kæde af Høje, der strækker sig ind i Nabsognet Oksenvad. Ifølge Sagnet skal en dansk Konge ved Navn Bryn være gravsat i en Høj, der efter ham bærer Navnet Brynshøj. Paa den Høj stod i ældre Tid en stor Sten med en runeagtig Indskrift; men denne Høj synes forsvunden.

I Februar 1935 blev der gjort et opsigtsvækkende Fund i en af Jelshøjene, nemlig en vældig Egekiste fra Broncealderen, hvis Alder anslaaes til ca. 3000 Aar. Den bestaar af en overordentlig smuk, cylinderformet Egestamme, 1,20 m i Tværmaal og over 3 m lang og indeholdt Levninger af en Mand. Desværre har Gravrovere stjaalet det meste af Indholdet. Man fandt dog et Stykke af den gamle Høvdings Hovedskal, nogle Tænder og et Par smukt cicelerede, runde Bronceknapper samt Resterne af en Sandal. Skønt Fundet kunde ønskes mere velbevaret, blev det dog et af vore stolteste Oltidsminder.

Ogsaa mange Jættestuer vidner om Fortids Liv og Færden i dette gamle Sogn. Alt viser tilbage til gammel, dansk Kultur, og Jels Sogn var da ogsaa blandt de mange sønderjydske Sogne,

Kamin fra 1784 paa Jelsgaard

Jels Mølle

Jernbanehotellet i Jels

mand, Malermester P. Jegsen, Kasserer, Snedkermester N. Skov, Blikkenslagermester J. H. Lastein, Tømrermester M. Overbeck og Skovfoged H. Lund-Thomsen.

Jels Fodboldklub er stiftet 1932 af Skomagermester M. Andersen og har ca. 80 Medlemmer. Klubben har nu købt en Grund og her indrettet Sportsplads.

der med aldeles overvældende Flertal (86 pCt.) stemte sig hjem til Danmark.

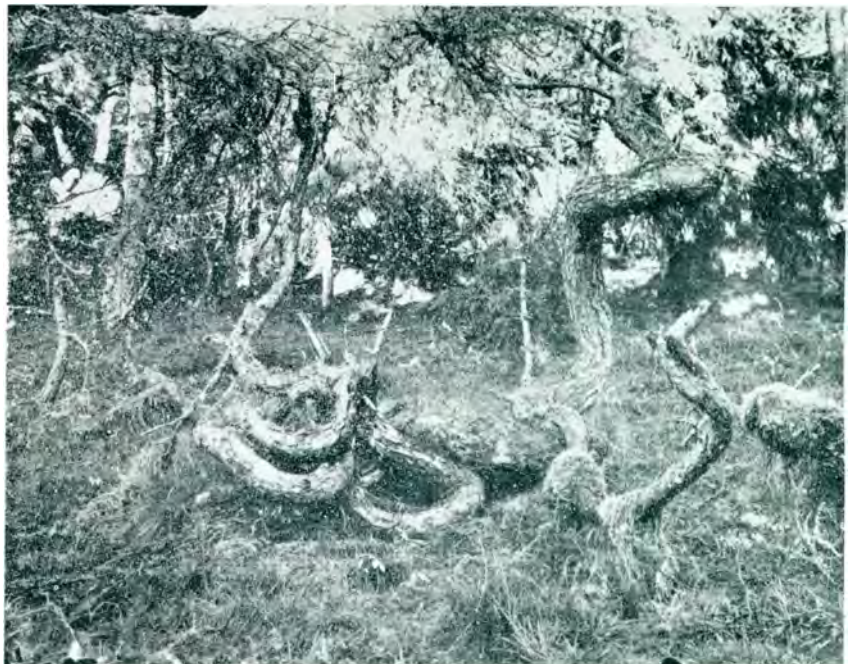
P. Boye Hoorslev.

Jels Borger- og Haandværkerforening er stiftet 1932 og har ca. 60 Medlemmer. Foreningen driver en Teknisk Skole, der har Lokaler i Kommuneskolen. Bestyrelsen bestaar af: Smedemester H. E. Hansen, For-

OKSENVAD SOGN (794 Indbyggere) bestaar af Byerne Oksenvad, Mølby, Ørsted og Stursbøl og begrænses mod Øst af Sommersted Sogn, mod Syd af Jegerup og Nustrup Sogne, mod Vest af Ø. Lindet og Jels Sogne og mod Nord af Jels Sogn.

Jorderne i Sognet er meget uensartede. Hovedlandevejen Haderslev—Jels—Rødding deler Terrænet i to, vidt forskellige Dele: den nordlige, gennemgaaende højtliggende Del, hvis Udseende og Karakter svarer til Jels Sogn, og hvor Bakkeølandet i Frøs Herred ligesom finder sin Afslutning mod Øst, og den sydlige, overvejende lavere Del mellem Jels Aa i Vest og Gram Aa i Syd, hvis mindre frugtbare Jorder veksler mellem Smaaskove, udstrakte Plantager, Hedestrækninger og Mose- og Engdrag langs Aaløbene. Af en egenartet Skønhed er „Troldskoven“ i Stursbøl Statsplantage.

Oksenvad Kirke,

Troldskoven i Stursbøl Statsplantage

der ligger i umiddelbar Nærhed af Gram Aa, er efter Sagnet opført paa det Sted, hvor to Okser, forspændt en Bjælke, vadede over Aaen, og den bestaar af Skib og Kor med halvrund Apsis, det hele opført af Kampsten, samt et senere tilbygget Taarn af Teglsten. Selve Skibet har fladt Loft, medens Koret og Taarnrummet foroven afsluttes med Hvælvinger. Den

Stursbolhegn med Skovløberhuset

sojleprydede Altertavle fra 1639 blev i nyere Tid restaureret og smykket med nye Relieffer, og Prædikestolen, der hviler paa en smukt udskaaren Søjle i Renæssancestil, stammer fra ca. 1700.

I Sagnet har der i Middelalderen ligget en Borg, Tovskov, som hørte til de ældste Borge i Sønderjylland og i det 15. og 16. Aarhundrede var i Slægterne Reventlows og Rantzaus Eje. Hvornaar den er nedbrudt, vides ikke, og om dens Eksistens vidner nu kun et Voldsted i Sommersted Sogn.

Der findes Skoler i Oksenvad og Ørsted.

Oksenvad Sygekasse er oprettet 1. Januar 1921 og har nu 500 Medlemmer.

SOMMERSTED SOGN grænser til følgende Sogne: Jegerup, Oksenvad, Jels, Stepping og Magstrup. Sagnet er 3211 ha stort og har ca. 1600 Indbyggere. Det har en langstrakt Form, er noget bakket med en Del Skov imod Øst bl. a. Statsskoven Revsøskov.

I Sagnet findes følgende Byer: Sommersted Stationsby, Sommersted By med Kirke og Skole, Kastvraa, Revsø, Lerte med Skole og Over Lerte med Kirke og Skole. Gennem Stationsbyen fører Statsbanen, der gaar til Padborg. Forbindelsen med Haderslev, som ligger ca. 13 km fra Sommersted, foregaar dels ad Statsbanen (via Vojens) dels ved Rutebiler (fra Vejen og fra Rødding). Amtsbanen, der stammede fra den tyske Tid, er for faa Aar siden nedlagt, da den gav stort Underskud. Efter den Tid har Vejvæsenet undergaaet en betydelig Forandring til det bedre. Fra Stationen til Byen fører nu en moderne Cementvej, der ved en Asfaltvej fortsættes til Haderslev.

Sommersted nævnes allerede i Knytlinga Saga som det Sted, hvortil Henrik Løve 1156 trængte frem med sine Sachserskarer, da han kom Svend Grathe til Hjælp mod hans to Modkonger.

De enkelte Byers Historie:

Sommersted. Den adelige Gaard Torsholt, som Sagnet fortæller om, nævnes snart ved Sommersted, snart ved Bjerndrup, Stepping Sogn. Den skal have ligget paa en Høj

Revsødalen Øst for Banedæmningen

i en Eng i den østlige Del af Sagnet. Højen kaldes ogsaa Herreshøj. Ejerinden af Torsholt skal have bygget Sommersted Kirke. Om en af Torsholt Ejerinders Forarmelse fortæller Sagnet saaledes: „Den rige Borgfrue kastede i Overmod en Guldring i Borggraven med de Ord: „Lige saa umuligt det er, at denne Ring genfindes, lige saa umuligt er det, at jeg kan blive fattig“. Ringen fandtes i Maven paa en fanget Fisk. Borgfruen døde i yderste Fattigdom paa en Mødding i Kolstrup. Paa Løgumhøj skal efter Sagnet Smaakongerne i Oldtiden have holdt Møde (Trap).

Paa Tingbjærg, Sydøst for Byen, Sognets højeste Punkt (61 m) skal Høvdingerne i den hedenske Tid have holdt deres Sammenkomster. Til Tingbjerget knytter sig følgende Sagn: „Forbi det store Tingbjærg, Øst for Sommersted, kørte en sildig Aften en Mand fra Oksenvad, som kom fra Haderslev. Da saa han, at Bjerget var skubbet højt op og hvilede paa Piller, og under Bjerget dansede en Mængde Bjærgfolk. Han tog sin Lommekniv og kastede den ind i Hoben. Da faldt der én ned, dødeligt saaret. Dette saa Bonden, og en Stemme raabte efter ham: „Saa hils Find, den lille Kind er død“. Manden kørte hjem, saa hurtigt han kunde. Ved Aftensmaaltidet fortalte han Begivenheden fra Tingbjærg. Tjenestekarlen lyttede meget nøje, og da Bonden havde overbragt den nævnte Hilsen, greb han en stor Brødkniv, som laa paa Bordet, og stødte den i Bondens Bryst, saa han sank død sammen, men Karlen forsvandt for deres Øjne. Nu vidste man, at han var Find, som under et paataget Navn havde tjent paa Gaarden og sandsynligvis enten havde været Kæreste eller Mand til Kind, som Bonden havde dræbt“.

Kasturaa skal i det 15. Aarhundrede næsten helt have været i adeligt Eje; det hørte for en stor Del til de forskellige Ejendomme, som Familien Emmiksen havde.

Revsø (tidligere skrevet Refhøj) tilhørte i det 15. og 16. Aarhundrede Emmiksen. Gaarden Revsø ved Nørreaa har været en af de største Ejendomme i Sønderjylland. Gaarden havde 389 ha. Det gamle Slot laa Syd for den nuværende Gaard, til højre for Vejen, naar man kører fra Sommersted. I Følge Trap solgte Otto Emmiksen 1572 Godset Revsø med Mølle, Gaarden Holbæk, 2 Gaarde i Jegerup og 2 Huse i Skoven m. m. for 20.000 Mark lybsk til Kong Frederik II, som 1573 overlod Hertug Hans den ældre Godset. Denne skal have haft et Stutteri der. Efter den Tid blev Godset Domæne, indtil det 1777 blev udparcelleret. Emmiksens Mandstamme uddøde 1607. Af Domænenes Forpagtere nævnes 1652 den tidligere Soltjener Claus Sodenwasser († 1658).

Revsø

Jeppe Koch af Jels købte Gaarden mod Slutningen af det 18. Aarhundrede. Hans eneste Datter Maren Georgia ægtede 1813 — 16 Aar gl. -- Nicolas Lorenzen. Siden den Tid har Gaarden været i Familien Lorenzens Eje, til den 1932 gik over paa danske Hænder. Den sidste Godsejer Lorenzen døde 1930. Efter Overgangen i dansk Eje er der sket stor Udstykning af Gaardens Areal. Der har rejst sig paa Revsøgaards Jorder 23 Husmandsbrug. Denne store Bebyggelse har i høj Grad forandret Sognets Udseende.

Sognet har to Kirker. Hovedkirken ligger i Sommersted By. Den gamle Kirke var helliget Andreas. Derfor findes ogsaa Andreaskorset paa Kirkens Døre. Oprindelig havde den gamle Kirke et ikke uanseligt Taarn. Det blev i November Maaned 1700 ramt af Lynet og nedbrændte. 1726 blev kun en lille Taarnspids genopført. 1770 blev den gamle Kirke grundigt restaureret. Om den nuværende Kirke meddeler Trap: „Den er opført 1858 paa samme Sted, hvor den gamle, formedelst Brøstfældighed nedrevne, oprindelig rundbuede Kirke stod. Den er bygget af røde Mursten med Bælter af tilhugne Kampesten fra den gamle Kirke. I det egentlige Skib er Muren op til Vinduerne alene af hugne Kampesten. Den har Taarn, forneden firkantet, i sin øverste Del ottekantet med smaa Gavle og afslutter med en Kuppel over, som ender i en Spids med et Jernkors, Hvælvinger i Koret og under Taarnet. Ejendommeligt er Træløftet, der løber spidst op i Midten som et Tag, baaret af 4 halvcirkelformede Træbuer“. Kirken har et meget smukt Alterbillede af den københavnske Professor Jørgen Roed, ferestillende: Ecce homo (se, hvilket Menneske). Kirkeklokken er den samme som den gamles Kirkes. Den har Indskriften: O rex glorial Christe, veni cum pace (O Ærens Konge Christus, kom med Fred).

Med Hensyn til Kirkegaardens Forskønnelse skal den før nævnte Fru Maren Georgia Lorenzen, født Koch, have indlagt sig stor Fortjeneste. Den saakaldte nye Kirkegaard, d. v. s. Udvidelsen af den gamle, blev indviet 1893. Syd for Kirken er 1921 rejst en Mindesten for Sognets faldne i Verdenskrigen. Brønden, som nu er paa den nye Kirkegaard, stod før Udvidelsen af Kirkegården uden for Indhegningen paa en Præstegaardskobbøl „Kirketofte“. Da Brønden i den katolske Tid blev holdt for en mirakuløs Brønd at være, hvortil der blev valfartet, har Menigheden sørget for at faa den omsat og forsynet med et Gitter.

I Over Lerte blev der 1892 bygget et Kapel. Det blev i 1932 indviet til Kirke, fik Døbefont og Alterparti, som Menighedsraadet købte fra Vojens gamle Kirke. Kirken er

Sommersted Kirke

langs Vejen. Det blev kasseret, fordi det var for fugtigt. Efter Befaling af Ministeriet blev da det nye Stuehus opført paa Sognets Bekostning 1858. Hvad Fugtigheden angaar, har det nye Stuehus ikke noget Fortrin for det gamle. I Forstuen til Præstegaarden er op-hængt en Tavle, hvorpaa der er malet et Hussprog, forfattet af Digteren Ingemann ved Nytaar 1858. Som Ven af Præsten sendte Ingemann ham det. Et Dokument paa Bag-siden af Hussproget stadfæster dette. Det lyder saaledes:

„Guds Fred under Landsbypræstens Tag!
 Guds Fred med alle Sjæle herinde!
 Saa beder i Lødom Nat og Dag
 Hus-Englen stille for Mand og Kvinde!
 Guds Fred – han beder – med store og smaa,
 med dem, som kommer, med dem, som gaa.
 Med Gæst fra Syden, med Gæst fra Norden,
 Guds Fred med hans Riges Sjæle paa Jorden“.

Næste Præst -- Hans Egede Glahn, der døde 1898 som Præst i Store Hedinge som gammel Mand -- var kun i Sommersted 6 Aar. I hans Tid blev baade Kirke og Præste-bolig opført. Navnlig Nyopførelsen af Præstegaarden var forbundet med store Omkost-ninger for Sognet, hvad der vel i noget vanskeliggjorde ham Opholdet her. Han har ud-givet flere Prædikensamlinger med ejendommelig korte Prædikener. Han har oversat Salmen Nr. 370: „Dig vil jeg elske“ fra Tysk til Dansk. Han er vel den betydeligste af Sognets Præster i det Aarhundrede, naar bortses fra Nicolaj Nielsen, som var Præst i Sommersted fra 1888—1906, en meget ejendommelig, fremragende Personlighed, dybt præget af Pietismen. Han indtog en ledende Stilling indenfor Indre-Mission og satte dybe Spor i Sognets aandelige Liv.

I Aaret 1933 opførtes der i Sommersted en ny Skolebygning, da den gamle (opført i 1855) var for medtaget af Tidens Tand. Den ny Bygning, som ligger paa Præste-gaardens Grund, Syd for Kirken, er en anselig og smuk Bygning med 4 rummelige Klas-seværelser og to Lærerboliger. Den er en virkelig Pryd for Sognet.

I Lerte og Over Lerte er der Skoler, hver med én Lærer og to Klasser.

Arne Mortensen.

MAGSTRUP SOGN (636

Indbyggere) bestaar af Byerne Magstrup, Simmersted og Ringved og begrænses mod Øst af Moltrup Sogn, mod Syd af Hammelev og Vojens Sogne, mod Vest af Jegerup Sogn og mod Nord af Sommersted, Stepping og Hjerndrup Sogne.

De overvejende højtliggende og ret bakkede Jorder har samme Karakter og Udseende som de om-

liggende Sogne og er højest i Sydøst ind mod Hammelev og Moltrup Sogne, medens de er lavest imod Nord omkring Revsø Aa, der her følger Sognegrænsen.

Om Fortidsbebyggelser er der kun enkelte Minder tilbage; i en Gravhøj ved Magstrup er saaledes fremdraget en Egetræskiste fra Bronzealderen, ligesom Sagnet beretter, at Præsten Peder Wandal († 1659) skal have opført en anselig Præstebolig paa samme Sted, hvor nu Præsteboligen ligger; muligvis stammer imidlertid det ejendommelige Anlæg af Grave, forbundne ved Kanaler, som omslutter Præstegaardstøften, fra et af Hertug Hans den Ældre opført Jagtslot.

Magstrup Kirke er oprindelig en middelalderlig Kampestensbygning; men ved senere Ombygning af Koret samt Opførelse af Taarn, Vaabenhus og Sakristi har den fuldstændig ændret Udseende. Selve Skibet har fladt Loft, medens Taarnrummet og Koret har Krydshvælvinger. Den udskaarne Altertavle (fra 1610) er senere forsynet med nye, ikke gode, malede Billeder, i Midterfeltet Nadveren, i Siderfelterne Christus paa Korset og Moses med Slangen.

Kirkegaarden rummer en Mindesten over de fra Sagnet faldne i Verdenskrigen.

Der findes Skoler i Magstrup og Simmersted.

Revsødalen set fra Vejen Revsø Landsgaard mod Sydøst

HAMMELEV SOGN. Man har forsøgt at forklare Byens Navn ud fra det store **H**Aaløb, der gennem en vældig Slugt, en Jordfure fra Gletschervandets Gennembrud, baner sig Vej ud til Haderslev Dam. Aaløv, Haaløv, Haveløv, Hammelev er Udviklingen, saaledes anført i en gammel Kronika, hvor Præster har optegnet et og andet om Sognet.

Omgivelserne ved Byen Hammelev er smukke og ejendommelige. Mægtige Skove kranser de grønne, frodige Marker, mod Syd Statsskovene Pamhule, Tegholt, Sandhule og Hjelmvraa, medens Hammelev og Styding Bønderskov danner den smukke Ramme om et ægte danske Landskab mod Nord. Men man mærker Sønderjyllands smalle Form landskabelig set ogsaa her i Sognet, thi før det er lykkedes at naa ud af Hammelev

Haderslev Fjorddal

Sogn, er den frugtbare, østjydske Natur, afløst af de sandede, flade Strækninger, vi kender fra Højderyggen; i Landsbyen Jernhyt er Jorden let og løs; her er de vide Udsigter, og i fordums Dage har Lyngen bredt sig over betydelige Strækninger.

Mange Steder i Sognet er af stor Naturskønhed. Engstrækningen Hindemade mellem de høje, skovklædte Banker ud imod Haderslev Dam, afsluttet i det kendte

Udflugtssted Christiansdal, Tørning Mølle ved Foden af Voldbakken, hvor fordums det berømte Tørning Slot knejsede, er Steder, der vil præge sig i den besøgendes Bevidsthed som Indbegrebet af dejligt, dansk Landskab.

Hammelev Sogn omfatter foruden Byen, som har givet det Navn, Bebyggelserne Styding, Ladegaard, Tørning Mark og Jernhyt. Arealet er 3503 ha, og der bor og godt og vel 1250 Mennesker i Sognet.

Historiske Minder er der adskillige af. I den før omtalte Slugt, hvorigennem Vandløb iler ud mod Haderslev Dam, er der forskellige Trappetrin. Et af dem findes, hvor Vandet fra den saakaldte Stevning Dam passerer Tørning Mølle.

Ovenfor den store Vandmølle taarner sig op fra Dalens Skød en mægtig Banke, og her laa i gamle Dage det berømte Tørning Slot, Danmarks eneste Bjergslot, sagde man om det. Rundt om var der Vand og Morads; kun mod Syd gled den stejle Banke nogenlunde jævnt over i det omgivende Land, men Borgen var her godt beskyttet af Udenværker og Grave. Om dette Slot, et af Middelalderens stærkeste Fæstningsværker inden for vort Lands Grænser, er der ofte ført Kampe, og det nævnes blandt de mest fremtrædende i Sønderjyllands Historie. Under Grev Gert fik en Holstener Hellige v. Hummelsbüttel Slottet i Pant; siden overtog Greven det selv.

Men det er især den navnkundige Limbæk-Slægt, der kastede Glans over Tørning Slot. Allerede i Riberhus-Sangen omtales Mænd af denne Æt, naar det hedder:

Saa da danse de ædle Limbække,
Slottet, det er vundet.
Og de var Kongen alt for stærke,
For Erik Kongen hin unge.

Klaus Limbeck tilgiftede sig Slottet, han var Valdemar Atterdags Mand. Hans Sønnesøn af samme Navn kom i Strid med Kong Erik af Pommern, og denne stævnedes sin opsætsige Stormand for sig; men Adelsmanden ænsede det ikke.

Inde i den nærliggende Statsskov, som kaldes Sandkulen, ses endnu nogle mærkelige Volde og Fordybninger; de hedder endnu Kong Eriks Skanser og hidrører fra de Belejningsværker, Kongen lod opføre mod det stærke Slot. Angrebet lykkedes ikke, hol-

stenske Krigsmænd kom Borgen til Undsætning, og Kongen drog bort med uforrettet Sag.

En anden anset Slægt, der har haft Tørning Slot i Eje, er Ahlefeldt. Den sidste af disse paa Tørning var Hans Ahlefeldt. Han var Kong Hans' Bannerfører og faldt i den blodige Kamp ved Hemmingstedt i Ditmarsken indhyllet i den gamle Dannebrogsfane. Tørning Slot gled over i Kongens Besiddelse, og

Dalspaltning Vest for Ladegaard

adskillige af vort Lands bedste Mænd nævnes som Lensmænd paa Slottet. Dets Betydning som Fæstning tabte sig, Bygningerne forfaldt, og til sidst var der kun Ruiner tilbage. Omegnens Folk hentede Byggematerialer paa Bakken, og nu ses kun Grundvolden af en enkelt Mur. Slottet er vist bygget omkring 1300-Tallet, en bevaret gullandsk Søjlefod fra Borgen kunde tyde derpaa.

Endnu bærer Egnen her omkring Navnet efter Slottet, og saavel Vandmøllen, Tørning Mølle, som den under Borgen hørende Ladegaard, Tørninggaard, bærer Vidne om den Tid, da her laa en Ridderborg. I den vestlige Del af Sønderjylland har vi i den kirkelige Institution, Tørninglen Provsti, en Mindelse fra Slottets Glanstid, da Lensmanden paa Slottet havde Herredømmet over de omliggende Landskaber.

Omgivelserne ved Tørning Mølle er endnu meget idylliske; man forstaar, at en eller anden Herremand kunde faa Lyst til at bo og bygge her, hvor frodige Marker, skovklædte Skrænter, grønne Enge og Søen med sit Udløb, den klukkende og stedserindende Aa, danner et herligt Landskab af stor Skønhed paa alle Aarstider.

Ved Landevejen mellem Landsbyerne Hammelev og Styding ligger paa en Mark Resterne af en gammel Kæmpehøj. Den kaldes i daglig Tale Loddenhøj eller Løjnehøj, en Fordrejelse af

Tørning Mølle

Lovhøj. Thi her holdtes i fordums Tid Gram Herreds Ting. Siden blev der bygget et Tinghus ved Tørning Mølle. Af dette er der ej heller Sten paa Sten tilbage. Tingstedet er nu i Haderslev.

Et nyt Trappetrin i Slugten dannes længere mod Øst ved Christiansdal. Vandkraften har ogsaa været udnyttet gennem mange Aar, tidligere ved store Fabriksanlæg, hvor der var Glasfabrik; siden Olie- og Stampemølle og sidst Papirfabrik. Nu er Fabrikens Bygning nedbrudt, den mægtige Skorsten blev væltet, og der er anlagt en lille elektrisk Kraftstation. Den drives med Vandkraft gennem Turbiner og tilhører Haderslev By. Christiansdal er et yndet Udflugtssted.

Kirken er ret enkel, uden større Udsmykninger, noget langstrakt i sin Form, men uden Taarn. Paa Vestgavlen er anbragt en lille Tagrytter, hvori Klokken er ophængt. Kirken er indviet til St. Georg; hans Kamp med Dragen er en af Figurerne i den udskaarne Altertavle. Et Stykke af den oprindelige Kirke — sikkert stammende fra det 11. Aarhundrede — findes i Nordsiden. Byggematerialet er her raa Kamp, og de smaa, romanske Vinduer ses oppe under Taget. I den senere Middelalder er Kirkens Skib dog sikkert ombygget. Indvendig fremtræder den som en venlig og hyggelig Landsbykirke. Alteret er et af de gamle Skabsaltre, som kunde lukkes i Fastetiden. Fløjene er forsynede med sælsomme Malerier af bibelsk Oprindelse, men nu saa medtagne af Tidens Tand, at de maaske næppe kan restaureres.

Kirkegaarden bærer adskillige Minder fra den altid bølgende Kamp mellem to Nationers Syn og Ønsker i den ombejlede Landsdel, der hedder Sønderjylland. Tæt uden for Kirkegaarden staar en Mindestøtte over de unge Mænd, hvis Lod det blev at falde paa de fjerne Valpladser under et Flag, de ikke elskede, og for en Sag, der ikke var deres. 29 Navne er indristede paa denne Sten, en høj, firkantet Granitsokkel, der ender i et Kors. Paa Bagsiden staar:

Det var ej Kærlighed, der drev dem ud.
Men det var Pligtens tunge Bud.

Desuden ligger paa Hammelev Kirkegaard den gæve Sønderjyde Hans Nissen, Hovedstifteren af den nordslesvigske Forening, og den unge Michael Steffensen, der faldt i 1918 under Verdenskrigen. Et smukt Mindesmærke er efter Genforeningen rejst paa deres Grave.

Sognets gamle Skole laa midt i Byen; men den var utidssvarende og lidet egnet for

sit Formaal. Der er nu opført en smuk, moderne Skole ved Landevejen.

Hammelev Sogn har altid været udpræget dansk. Naar der ved Afstemningen mønstredes 65 tyske Stemmer mod 735 danske, skyldtes det, at der Syd fra ialt kom 52 herop for at stemme.

H. Hamlev.

Hammelev Kirke

VEDSTED SOGN (1927 Indbyggere), der er det sydligste i Gram Herred, bestaar af Byerne Over-Jersdal, Arnitlund, Vedbøl, Skovby, Abkær, Ustrup og Høgelund og begrænses mod Øst af Hoptrup Sogn, mod Syd af Ø. Løgum Sogn, mod Vest af Bevtøft Sogn og mod Nord af Skrydstrup og Hammelev Sogne.

Enhver Form for Naturskønhed findes repræsenteret i Vedsted Sogn. Fra det højeste Punkt Pothøj (84 m), der er en af Sønderjyllands anseligste Bakker, har man Udsigt i alle Retninger langt ud over Sognets Grænser; i Øst ser man gennem den skønne Hoptrup-Dal i det fjerne Lillebælt og helt ude i Horisonten Fyn. Baade Nord og Syd for denne Dalslugt er Terrænet højt og bakket som de øvrige Egne i Østeramtet. Vender man Blikket mod Vest og Syd, skifter Billedet ganske Karakter. De levende Hegn, der kendetegner Østeramtets Frodighed, bliver sjældnere for mod Vest helt at forsvinde, og den Del af Sagnet, som i Øst begrænses ved en Linie fra Høgelund over Pothøj til Skovby, betegner Overgangen til Vesteramtets mindre frugtbare og jævne Flader med Smaaskove, Plantager og udstrakte Eng- og Mosedrag, af hvilke sidste bør nævnes den store Abkær Mose og Engene omkring Rudbækken, der følger Sognegrænsen i Syd og ved den smukke Immervad Bro skæres af den gamle Oksevej.

Hvad mange andre Sogne mangler i Retning af forhistoriske Minder, har Vedsted Sogn i Overflod, særlig i det østlige, bakkede Terræn, hvor der baade i Sten- og Bronzealderen maa have været talrige Bopladser. Omkring Rygbjerg Sø og Vedsted Sø er fredlyst en lang Række smukke Gravhøje, Langdysser og Jættestuer, og ogsaa ved Over-Jersdal ses en ejendommelig, udgravet Jættestue samt flere fredlyste Gravhøje.

I Vedsted Sogn har i Middelalderen flere adelige Slægter ejet Gods, ligesom der ved Vedbøl har ligget en biskoppelig Gaard, Keldholm. Af større Gaarde findes nu Domæ-

Dalen Syd for Vedbøl mod Vartenborg

Parti af Vedsted Sø med Kirken og Gravhøje i Baggrunden

nen *Christiansdal* (135 ha) og *Vedbølgaard* (108 ha).

Vedsted Kirke, der ligger meget smukt ved Vedsted Sø, og hvis sadeltakte Taarn rækker sig op over de omgivende Træer, er en romansk Kirkebygning, oprindeligt opført af Kampesten, men ved hyppige Ombygninger og Udvidelser stærkt forandret i sit Udseende. Kirkeskibet blev i 1900 udvidet til Korskirke, der har Bjælkeloft, medens Taarnrummet og Ko-

ret har Hvælvinger. Alteret prydes af en katolsk Sidealtertavle, der for faa Aar siden i restaureret Stand er erhvervet fra Ø. Løgum Kirke.

Ejendommelig er Kirkens Beliggenhed, ligesom med Forsæt lagt paa et ensomt Sted, hvor Markerne fra de 6 af Sognets Byer støder sammen; men efter Anlæg af Jernbane og Opførelse af Skole, Forsamlingshus og Kro samt flere Huse antager Stedet mere og mere Karakter af en By. Imidlertid har Over-Jersdal, der ligger ved Statsbanen Padborg--Lunderskov, og tillige har Station paa Haderslev Amtsbane, stadig Overtaget med Hensyn til Bebyggelse. Her findes foruden flere mindre industrielle Virksomheder og en Del Haandværkere og Handlende tillige Skole, Andelskasse, Mejeri samt Telegrafstation og Postekspedition. Endvidere er der Skole i Abkær.

VOJENS OG JEGERUP SOGNE. Disse to Sogne, som indtil 1867 dannede een Kommune og eet Skoledistrikt og desuden indtil 1914 eet Kirkesogn, vil det af forskellige Grunde være naturligt at behandle dels samlet, dels hver for sig.

Begge ligger paa Overgangen mellem Østregne's Natur og Vesteregne's, men er mest præget af Vesteregne's. Ved Vojens er Vandskellet saaledes, at fra den største Del af Vojens Sogn er Afløbet til Østersøen, medens omvendt den væsentligste Del af Jegerup Sogn har Afløb til Vesterhavet (Ribeasystemet). En stor Del af Sognene er tidligere Hedestrækninger, nu næsten altsammen opdyrket, desuden nogle Moser, som enten er Tørvemoser eller kultiveret som Kæreng. Naturlig Skov mangler helt, Stednavnene taler om tidligere Tidens Skove: Vojenslund, Billund, Fyrskov og endelig Jegerup, hvis Navn i 1400-Tallet skrives Eyurup og muligt er afledet af Eg. Gaar man i Kraftmose i den nordvestlige Del af Jegerup Sogn, ser man her og der i Tørven Træstammer, hvis Udseende ikke tyder paa, at de har ligget der i altfor mange Hundrede Aar, og Øst for Billund kan ældre Folk huske, at der har ligget Rester af en Skov, Billundlund, som vist først er forsvundet omkring Midten af 1800-Tallet. I begge Sogne vokser nu smaa Plan-

tager op, og navnlig anlagt efter Genforeningen. Mærkeligt nok er Østeregns Rigdom paa levende Hegn langs Veje og i Markskel næsten standset ved Sognegrænsen fra gammel Tid; nu bliver det efterhaanden anderledes, men den opvoksende Bestand af Hegns-, Læ- og Skovtræer er ved Gran, Fyr, Tjørn, Elm, Seljerøn m. m. mere præget af Vesteregnet end af Østeregnet. Landet bliver mere „laaddent“, og derved spæres lidt efter lidt for de Udsigter, som man før havde ud over det temmelig flade Land. Dalen, i hvis

Jernbanestationen, Over-Jerstal

Bund Billund Bæk langsomt flyder mod Vest, bliver i Tidens Løb for en Dels Vedkommende skovkranset, men vil dog næppe nogensinde faa den ejendommelige Skønhed, der præger Dalsænkningen, hvor Vojens Bæk snor sig som en fattig Rest af en gammel Bræstrøm fra Vojensgaards Mark, til den naar Hammelev Sogns Grænse, en dyb Dal, hvis stejle Sydside er træbevokset, medens den mere jævnt faldende Nordside er græs-klædt.

Fra gammel Tid har de store Færdselslinier sat Præg paa Sognene. Paa Tværs af begge gaar den gamle „Adelvej“, som vel i fordums Tider var Vejen fra Middelalderens Storhavn ved Ribe til Købingen ved Haderslev Fjords Bund, og desuden Forbindelseslinien mellem de to stærke Fæstninger „Riberhus“ og „Tørning Slot“; nu er den bare anden eller tredie Kls Bivej, som endda indtil for nogle Aar siden var ufarbar, men de store Vejarbejder i Landsdelen efter Genforeningen har ogsaa sat sine Spor paa en Del af „Adelvejen“. Nær Sogdenes Vestgrænse gik en Hovedfærdselslinie Syd—Nord, den gamle „Hærvej“, gennem Jylland fra Dannevirke til Viborg, ogsaa kaldet „Oksevejen“, undertiden „Pottevejen“, hvis Spor i Lyngen tydeligt ses den Dag i Dag lige Syd for Vojens Sogns Grænse paa Jernhyt Mark. Gamle Folk kunde endnu for nogle faa Aar siden pege paa dens Retning Vest for Billund og Jegerup. „Adelvejen“ blev i Tidens Løb afløst af Landevejen Haderslev—Ribe, lidt længere mod Syd, men dog stadig gennem Vojens; og da 1800-Tallets Løsning af Vejspørgsmaalet kom til disse Egne, var man inde paa den gamle „Hærvejs“ Retning fra Slesvig til Viborg, som ganske vist af andre Aarsager blev brudt, da Banen var naaet til Lunderskov; men den østjydske Længdebane kom dog til at gaa gennem Vojens og Jegerup Sogne, skærende „Hærvejen“ lige Syd for Vojens, og fortsættende mod Nord, lidt østligere end „Hærvejen“. Var den voldsomme Rystelse, som Aaret 1864 bragte over Sønderjylland, ikke kommet, ligger det vel nær at tænke, at ogsaa „Adelvejen“ havde faaet en Genfødsel paa samme Maade som „Hærvejen“, i Stedet for blev det færdselsmæssigt set en forkrøblet Nydannelse: En Jernbane fra Vojens til Haderslev og senere en smalsporet Bane mod Vest, men uden Tilknytning til nogen Vesterhavshavn; dog begge Sidebaner kom til Vojens og bidrog til at sætte Præg paa Sognene. Lokomotivets paagaende Medbejler, Automobilet, kræver ny Løsning af Vejspørgsmaalet, og den Dag er næppe fjærrn, da en Amtsvej, nærmest parallel med Længdebanen delvis betyder „Hærvejs“ Genopstaaen, i hvert Fald for disse Sogne.

Mange Kæmpehøje taler om, at det ligger langt tilbage, da Mennesker begyndte at slaa sig ned her, og Stednavnene synes ogsaa at fortælle om andet end om forsvundne

Parti fra Vojens med Kirken i Baggrunden

Skovstrækninger. Har her været et gammelt Kultussted? *Vojens* er (med jydsk Udtale) det samme som Odense, d. v. s. Odins Vi (Odins Helligdom), og *Vojenslund* maa herefter betyde noget som en Lund med Kultussted for Odin. Odinsdyrkelsen maatte vige, og saa kom antagelig en Trækirke, men i hvert Fald omkring 1100 en Kampestenskirke af utilhugne Sten, Kirkeskib, men uden Kor

og Taarn; en Granitdøbefont fra samme Tid som Kirkeskibet og antagelig tildannet paa Eggen vidner endnu 1935 om, at det var kunstforstandige Folk, som arbejdede med. Maaske er den Krucifiksgruppe, som nu pryder Jegerup Kirkes Nordvæg, fra Valdemar Sejrs Tid og har været en Alterprydelse, men lad det staa hen. Senere fik man Raad til at bygge et Kor, men nu tilhuggede man de svære Marksten, baade til Syld og Mur, og Kirken fik tre Altre med Prydelser af Træskulpturer, som til Dels er bevaret endnu og anbragt paa Korets Sydvestvæg. Kirken synes engang at have haft Hvælvinger, nu har Skib og Kor fladt, gipset Loft. Middelalderen føjede baade Taarn og Vaabenhus til, det første af Mursten, det sidste af Kampesten, men Taarnet var nok forudm højere end nu og muligvis med Pyramidespir, men senere (efter en Brand?) fik Taarnet Sadeltag med afvalmede Gavle, 1620 fik Kirken ny Altertavle, hvoraf store Brudstykker er i Behold den Dag i Dag, men venter paa en Istandsættelse for at kunne blive opstillet i Kirken; den blev nemlig nedbrudt 1838, da den nuværende Altertavle, bygget 1614 til Øsby Kirke, førtes til Jegerup; omtrent samtidig fik Kirken ny Prædikestol og ny Stolestader samt ny Klokke. Tavlen er restaureret i 1930 af Harald Munk i Holbæk, som ogsaa har istandsat Krucifiksgruppen (1934). Saaledes staa da den gamle Jegerup Kirke nu, bag Kirkegaardens høje Elmetræer, og bærer Præg af skiftende Tiders Virke og Fortids og Nutids Interesse og Kærlighed.

Ad „Hærvejen“ drog Venner og Fjender forbi, ikke altid sporløst, navnlig ikke i 1600-Tallet med Kejserkrig og Svenskekrige. Gamle Tingbøger kan fortælle om, hvorledes de tilbageværende Bønder ganske simpelt lagde Beslag paa forladte Gaardes Jorder under Paaberaabelse af, at de ellers ikke kunde betale Skatterne, og gammel Overlevering taler om, at *Vojens By* med dens 11 Gaarde blev saa grundigt ødelagt, at den ikke blev genopbygget, men dens Jorder lagdes ind under den allerede eksisterende kgl. Forpagtergaard, *Vojensgaard*, som derefter i Areal blev en af de største Gaarde i det nordlige Sønderjylland. *Vojens By* forsvandt saa grundigt, at det hidtil ikke har været muligt at finde dens Plads; men man har maaske Lov til at formode, at den har ligget der, hvor *Vojensgaards* bedste Jorder findes, d. v. s. Nordøst for Gaarden. I henved 200 Aar bestod det gamle Jegerup Sogn saa af de to større Landsbyer, Jegerup med Kirken og Skolen, *Kjestrup* (*Kærstrup*), den mindre *Billund*; ude mod Nordvest *Selskær*gaarde, som engang skal have været en Adelsgaard, enkelte spredte Ejendomme, samt i Sydøst *Vojensgaard*,

hvis Areal udgjorde ca. $\frac{1}{3}$ af hele Sognets; den kgl. Forpagter var vist Sognets eneste „Rangs“person, hvilket giver sig til Kende ved, at han i Kirkebøgerne tituleres Hr.

Sognet var dansk, og der var næppe nogen, som talte Tysk, men mærkeligt nok fostrede dette danske Sogn en Mand, som i 1840erne kom til at spille en ikke ringe Rolle i den slesvigholstenske Oprørsbevægelse,

Gaardmand Johann Friedrich Lauritzen (født 1804) i Kjestrup; han, som ca. 1830 begyndte at kalde sig Lorenzen, blev Stænderdeputeret og var Sjælen i de Møder, som de tysksindede i Landsdelen holdt ved Aabenraa som et Forsøg paa at danne en Modvægt mod de store, danske Møder paa Skamlingsbanken. Efter Trearskrigen rejste han Syd paa og kom aldrig tilbage. Da var en anden Mand født, som satte sit Navn en blivende Plads i Landsdelens Historie med sit store Værk: Da Sønderjylland vaagnede; det var P. Lauridsen, født i Jegerup 1846.

1864 blev en Omvæltning i det gamle Jegerup Sogn: Sognet kom under tysk Styre, og næsten samtidig blev den østjydske Jernbane paa Strækningen i Haderslev Amt aabnet for Driften. Paa Billund Hede, hvor den nye Skinnevej krydsede Haderslev--Ribe Landevej, byggede man en Station, som man med tysk Skrivemaade for Vojens kaldte Woyens, det saa jo altid mere tysk ud end Billund; den blev Udgangspunktet for Sidebanen til Haderslev (1865) og desuden den egentlige tyske Grænsestation, hvor Toldbehandlingen fandt Sted. Det betød en Sværm af tyske Jernbanefolk og Toldere; Handlende og Haandværkere fandt Vej til Hedestationen, og inden ret længe var en ny By vokset op. Mange af Tyskerne var „Trækfugle“, hvad Kirkebøgerne kan fortælle om, men en hel Del „overvintrede“. Saa blev Vojens da en til Hælvten tysk Enklave midt i danske Omgivelser, noget som varede ved lige til Genforeningen. 1867 blev det gamle Jegerup Sogn delt i to Kommuner: Jegerup og Vojens, den sidste kom til at bestaa af Billund, Vojens Station, Vojensgaard, Vojens Mark og Vojenslund; næsten samtidig oprettedes et nyt Skoledistrikt, bestaaende af Vojens Kommune med Undtagelse af Billund og Vojenslund, d. v. s. det samme som det nuværende Vojens Kirkesogn.

Vojens Skole begyndte smaat, i en lejet Stue i en lille Gaard Øst for Stationen; først 1874 fik den sin egen Bygning, som staar endnu og udgør en Del af Vojens Skoles Kompleks. 1909 føjedes en ny Bygning til, da Børnetallet var vokset. 1913 blev paa Skolens Grundstykke opført en Nybygning til Brug for „Die gewerbliche Fortbildungsschule“ for Vojens og en Del tilgrænsende Kommuner. Genforeningen betød ikke alene Skolens Overgang fra tysk til dansk, men ogsaa en stærk Udvikling af hele Skolevæsenet. Store Nybygnings- og Ombygningsarbejder er udført (1930). Skolen har 6 Klasser med 170 Elever, 4 Lærerebeder, stor, moderne Gymnastiksal, Lokaler for Teknisk Skole, Handelsskole, Husholdningsskole, for Sognebiblioteket og Børnebiblioteket, med tilhø-

Parti fra Stationspladsen med Hotel Vojens

Vojens Skole

anden Side af Landsbygaden byggedes 1890 et nyt Skolehus med 2 Klasseværelser i en kedelig Stil. Her er Skolen nu, medens den gamle Bygning er Lærerbolig. Skolen har 2 Lærere, 3 Klasser og for Tiden 62 Børn.

Saa var der da paa det gamle Jegerup Kirkesogns Omraade 3 forskellige Verdener. Den ene var den nordlige Del med sine Bøndergaarde og Kaadnersteder, hvor gammel Sæd og Skik med Bondesamlagenes uskrevne, men næsten urokkelige, Love raadede, ofte med en Brod mod de tyske Magthavere. Nogle Ejendomme blev nedlagt, og Bygningerne forsvandt; en Del tyske Indvandrere dukkede op, men Folketallet stod stille. Den anden Del var den store Vojensgaard, som efter 1864 blev solgt til tyske Privatmænd og med sine til Dels tyske og polske Arbejdsfolk var noget for sig selv; den sidste tyske Ejer, Kosegartens, Landbrug blev „berømt“; her kunde man vist nærmest lære, hvorledes en stor Gaard ikke skal drives. En Forandring til det bedre skete 1907, da Gaarden gled over paa danske Hænder; nye Folk, nye Arealer under Plov. Den tredje Verden var Vojens Stationsby med den meget blandede Befolkning. Var Jegerup præget af gamle Overleveringer, kan man trygt paastaa, at Vojens var præget af total Mangel paa Overlevering.

Vojens fik som nævnt sin egen Skole og faa Aar efter sin egen Kirkegaard Øst for Stationsbyen. Det var i 1877, og i Januar næste Aar fandt den første Begravelse Sted, betegnende nok for den nye By: et Barn blev jordfæstet. Faa Aar senere, 1882, byggedes et Ligkapel, som i 1893 blev indrettet til Kirkebrug og indviet den 13. Januar 1894, nærmest til tysk Gudstjeneste, senere ogsaa lejlighedsvis dansk, men ingen Klokke kaldte sammen. Bl. a. fordi Vojens voksede, opstod den Tanke at faa et eget Vojens Kirkesogn med en rigtig Kirke. Efter mange og lange Forhandlinger skete da i 1914 en stor Forandring i det gamle Jegerup Sogn: Den mange Hundrede Aar gamle Forbindelse med Magstrup Sogn ophævedes, men samtidig klippedes Jegerup Sogn midt over og blev 2 Sogne: Jegerup og Vojens, det sidste bestaaende af Vojens Stationsby, Vojensgaard og Vojens Mark, men saaledes, at det nye Sogn blev Hovedsognet, hvor Præsten skulde bo, skønt der ingen Præstegaard var og heller ingen rigtig Kirke. Tyskerne havde Planer om, hvorledes alt skulde indrettes, men inden det kom i Gang, kom Krigen og efter den Genforeningen. Vojens skiftede Ham, mange drog mod Syd, og med dem det tyske Sprog i Kirke og Skole og paa Gaden. Ikke faa mente, at nu var den gode Tid forbi for Vojens, for hvad skulde Byen leve af, naar Tolderne var borte, og mange Lej-

rende Læsesal.

Jegerup Skole beholdt i Virkeligheden nærmest sit gamle Omraade. En gammel Bygning, som mentes at stamme fra 1735, laa ganske tæt op til Kirkegaarden, og tjente indtil 1870 som Skole, men maatte da vige for en ny, som ikke var god; den kom ogsaa til at ligge i Ly af den gamle Kirke og staar for en Del endnu, men ovre paa den

ligheder blev tomme. Men de ilde Spaadomme gik ikke i Opfyldelse; i Lejlighederne kom Folk igen, ja, flere end der var Lejligheder til, derfor maatte man bygge og maa stadig bygge, for medens Byen før i det væsentlige havde levet af Tjenestemændene, blev den nu i højere Grad end før en Industriby, idet ældre Virksomheder blomstrede op og nye skød frem. Foreløbig er siden Genforeningen bygget mere end 80 nye Beboelsehuse i Byen, og Sognet har henimod 1300 Indbyggere mod under 900 den Gang. — En dansk Præstegaard blev opført, og Øst-

Vojens Bibliotek

paa ved Kirkegaarden rejste sig en ny, en rigtig Kirke i jævn og prunkløs, gammel, dansk Stil med hvide Mure og rødt Tag, som ses viden om; gennem de spidsbuede Vinduer vælder Lyset ind i det venlige Kirkerum med Bjælkeløftet. En af Byens egne Sønner, Hans J. Huusman i København, var dens Arkitekt. Som Befolkningen er kommet fra mange forskellige Steder, gælder det samme om adskilligt i Kirken; Klokken var allerede kommet, før Kirken blev paabegyndt, den er støbt i Tyskland 1897 og var før op-hængt i Haderslev Domkirke; Altertavlen og Alterbordet er i sin Tid (1615) udført til Starup Kirke ved Haderslev Fjord, men kom 1925 til Vojens og samme Aar restaureret af Harald Munk i Holbæk; Alterantepodiet fra Ørsted Kirke ved Randers; Orglet fra Vor Frelzers Kirke i Esbjerg, Psalmetavlerne fra Roskilde Domkirke; Vasa sacra fra Kirkefondskirkerne i København. Kørets to Vinduer har Glasmalerier udført af Johan Thomas Skovgaard; de forestiller Maria Bebudelse og Jesu Daab. Kirken blev paabegyndt ved Mid-sommertid 1924 og indviedes den 6. September 1925 som den første Kirke i det danske Sønderjylland efter Genforeningen.

Vojens har siden 1920 faaet elektrisk Gadebelysning, Kloak og brolagt Hovedgade.

Vojens Kirke

Foruden de offentlige Virksomheder, Statsbanen, Amtsbanen, Post- og Telegrafvæsenet sætter en Række større Virksomheder deres Præg paa Byen og er Grundlaget for dens Trivsel og Vækst. De ældste, endnu eksisterende Virksomheder er knyttet til Julius Niensens Navn. Efter Krigen 1864 blev han Filialbestyrer i Vojens, men efter den fransk-tyske

Vojens Kirkes Alter

Krig begyndte han selvstændig Virksomhed med Korn, Foderstoffer, Kunstgødning, Tømmer og Smør. Han fik i 1905 stiftet Sønderjyllands Smørek-sportforening, for hvilken Jørgen Schmidt, Glasergaarden, hele Tiden har været Formand, medens Jul. Nielsen til sin Død var Direktør; nu er det Sophus Thomsen, Haderslev. Denne Forening, hvis Sæde er i Vojens, omfatter nu

37 Mejerier, væsentlig fra Haderslev Amt, og delvis fra Aabenraa og Tønder Amter. Den aarlige Omsætning svinger mellem 8 og 12 Millioner Kr. Afsætningsomraadet var før Tyskland, men er nu i første Række England, dernæst Tyskland. Den øvrige Del af Julius Niensens Virksomhed omdannedes efter hans Død i 1920 til et Familieaktieselskab, som nu ledes af Direktør Johs. Nissen. Den aarlige Omsætning ligger omkr. 0,6 Mill. Kr.

Den næstældste, større Virksomhed er *Brdr. Grams Fabrik*. Denne begyndtes under smaa Forhold i 1901 af Hans Gram som Reparationsværksted for og Handel med Mejerimaskiner. 1907 indtraadte Aage Gram i Virksomheden, som efterhaanden gik over til selv at fabrikere Maskinerne med Marked i Nordslesvig og længere sydpaa. I Aarene efter Genforeningen, da Markedsforholdene blev anderledes, gik man mere og mere over til Fremstilling af Køleanlæg, som nu er den største Del af Virksomheden, og til hvilken den er specialiseret. Fabrikken har Afsætningsomraade over hele Danmark, men driver desuden stor Eksport til Holland, Belgien, Sverige, Finland og delvis Sydafrika, Palæstina og Chile. Virksomheden er efter Hans Grams Død blevet omdannet (1930) til et Aktieselskab med Aage G. Gram som Direktør og beskæftiger indtil 150 Personer med en Aarsomsætning paa 1—1,2 Mill. Kr.

Kort før Genforeningen kom *Kalksahdstensfabriken Union* i Gang (selve Fabrikbygningen ligger i Skrydstrup Sogn, men dens Hjemsted er Vojens). Den fremstiller salpeterfri Mursten af Kalk og Sand, som udsættes for 8 Atmos-

Jegerup Kirke

færers Tryk, og be-
gyndte med en Aars-
produktion af 0,9 Mill.
Sten, men er nu oppe
paa en Fremstilling af
4,5 Mill. Sten. Afsæt-
ningsomraadet er fra
Grænsen til Vejle, des-
uden noget af Fyn.
Direktør er Carl Lar-
sen, Vojens, og Aktie-
selskabets Formand er
Gdr. Jens Thomsen,
Hjarup.

Endelig efter Gen-
foreningen *Vojens An-
delssvineslagteri*, der
kom i Gang i Oktober

1925. Dets Kapacitet er 35—40.000 Svin, 8000 Kalve og 3000 Kreaturer aarlig. Slagte-
riet har 1600 Andelshavere, og dets Omraade er den største Del af Haderslev Amt. Det
beskæftiger i Slagteri og Udsalg 50 Personer, og Omsætningen var i 1934 ca. 5 Mill. Kr.
Med senere tilkomne Udvidelser har det kostet ca. 550,000 Kr. at opføre. Slagteriets For-
mand har hele Tiden været Grd. I. H. Østergaard, Gabøl, medens Th. Mossing Jensen er
Direktør.

Foruden, hvad der foran er sagt om *Vojensgaard*, skal endnu nævnes, at da den
efter 1864 var gaaet over paa private Hænder, var den i Tyskeres Eje indtil 1907, da
den som nævnt kom i dansk Besiddelse og ejes siden den Tid af tidligere Kreditfore-
ningsdirektør J. H. Schmidt. Gaarden var før paa ca. 470 ha, hvoraf dog nu ca. 150 ha
er udstykket til 11 nye Landbrugsejendomme.

Ogsaa i Jegerup Sogn har der fundet en Del Udstykninger Sted med deraf følgende
Oprettelse af nye Landbrugsejendomme, ligesaa mange som fra *Vojensgaard*; desuden
en hel Del jordløse Huse, og Folketallet er vokset til ca. 450 mod 370 i 1921.

Th. Aaholm.

Jegerup Kirkes Indre

SKRYDSTRUP SOGN (754 Indbyggere) bestaar af Byerne Skrydstrup og Uldal og
begrænses mod Øst af Vojens og Hammelev Sogne, mod Syd af Vedsted og Bev-
toft Sogne, mod Vest af Nustrup Sogn og mod Nord af Nustrup og Jegerup Sogne.

Landevejen Haderslev—Gram, der gaar midt igennem Sognet i Retning Øst—Vest,
deler dette i to Halvdele, af hvilke den nordlige hører til Nustrup Bakkeø, som fortsæt-
ter videre ind i Jegerup Sogn, og hvor det højeste Punkt naar 61 m over Havet, medens
den sydlige hører til den store Gjelsaa-Flade, og her findes baade spredt og omkring
Valsbæk ret store Kær og Engdrag. Flere Smaaskove i Sognets nordlige Del bidrager
til at live op i Landskabet, der ellers bærer tydeligt Præg af mindre Frodighed end i
Østeramtet, og hvor Bebyggelsen mange Steder er ret sparsom paa Grund af Jordbun-
dens ringere Beskaffenhed.

Nord for Skrydstrup ses Voldstedet Borgvold, og spredt i Sognet ligger talrige Grav-
høje, hvoraf flere er fredede.

Skrydstrup Kirke, der er ret uanselig, bestaar af Skib og Kor af Kampesten og et senere tilbygget Taarn af Teglsten. Gentagne Gange er Kirken restaureret, men aldrig udvidet, hvilket maaske skyldes den Omstændighed, at der i samme Sogn, i Lilholt, har ligget endnu en Kirke, der dog allerede omkring Aar 1500 er forsvunden. Skrydstrup Kirkes Indre, der har Bjælkeloft, prydes af et smukt katolsk Alterskab fra ca. 1500 samt en Række udskaarne Figurer, hvoraf to hænger paa Skibets Nordside, medens et gotisk Krucifiks er anbragt over Korbuen.

I Sommeren 1935 gjorde Museumsdirektør *Lund* fra Haderslev et meget værdifuldt Gravfund i en tidligere upaaagtet Høj i Skrydstrup Sogn, idet man ved Udgravning af Højen, som skulde anvendes til Roekule, stødte paa en Gravsætning, hvori fandtes et velbevaret Kvindeligt, af hvis Klædedragt og Smykker man mener at kunne føre hende tilbage til en nordisk Kultur, der er 3000 Aar gammel. Dette Fund kaster interessante Lysstrejf over Kvindens Klædedragt og Udsmykning paa dette Tidsrum og viser bl. a., at Frisørkunsten er gammel her i Landet; idet man kan konstatere, at Kvinden, der har haft et kraftigt, lyst Haar, har haft dette kunstfærdigt opsat ved Hjælp af Guldspiraler og Haarvalke.

Ved Nationalmuseets Foranstaltning blev Liget ført til København, hvor man vil søge at bevare det mest mulige af det interessante Gravfund for Eftertiden.

NUSTRUP SOGN. Det yngre Morænelandskab, det saakaldte Nustrup Højland, der strækker sig fra Skrydstrup i Øst til Enderupskov i Vest, er omgivet af Hedeflader i Syd og Nord. Disse Hedeflader gennemstrømmes af Gelsaa og Nørreaa. Gelsaa danner for en Del Sognegrænse mod Syd og Nørreaaen Sognegrænse i Nord mod Øster-Lindet og Oksenvad Sogne, i Øst mødes Sognet med Jegerup og Skrydstrup, i Syd med Bevtøft og Tirslund og i Vest med Højrup og Gram Sogne.

Nustrup Kirke

Sognet har en omtrentlig Udstrækning af 13½ km N. Ø. S. V. og 8 km N. V.—S.

Ø. Hovedparten af Sognets Jord er Moræneaflejringer, der i Overfladen bestaar af sand- og lerblandet Muldjord, hvoraf der er fremdraget en overordentlig stor Mængde større Granitsten, de saakaldte Vandreblokke. Bakkeøen naar sin største Højde 78 m i Fjellumhøj i Sognets Midte, og herfra har man en af de interessanteste Udsigter i de sønderjydske Lands-

dele med Synet af 22 Sognekirker.

Nustrup Sogn har 9 Byer: Store Nustrup, Lille Nustrup, Bæk, Lundsæk, Kolsnap, Gabøl, Brøndlund, Aalkjær og Skibelund. Efter Optegnelser, der maaske tager Sigte paa Middelalderen, havde Sognet 41½ Gaarde, 23 Kaadsteder og 9 Inderster, som selv havde Hus og Kaalhave. 1815 havde Sognet 81 Gaardbesiddere, 60 Huse med

Nustrup Kirkes Indre

Jord og 36 Inderster eller Lejefolk. I 1793 er Sognet ansat til 1220 Tdr. 6½ Skp. boniteret Jord, hvortil kommer Præstegaarden og en Kirkensgaard i Gabøl. Hele Sognet bestod af Haderslevhuser, undtagen nogle Beboere i Gabøl og Aalkjær, der hørte under Gram. Disse Grammers Landeri udgjorde 86 Tdr. 4½ Skp. af Sognets boniterede Tønder. Sognet har haft Fordel ved Brug af Mergel omkring 1800, og der er opbrudt og opdyrket store Strækninger siden, saa der nu kun findes smaa og faa uopdyrkede Hedestrækninger i Sognet. Bæk, Kolsnap og Nustrup har Skov med Eg og Bøg, omend kun en lille Rest af den tidligere Skov, der strakte sig over det meste af Bakkeøen. Naar, efter de gamles Sigende, en Brud skulde føres fra Gabøl til Nustrup, kunde Solen ikke bestraae hende fra Byen til Kirken, fortrædelige Træer! (Dyssel). Efter 1900 er store Arealer beplantet med Gran og Fyr i Sognets nordvestlige Del ved Gaarden Wraa. Sognets største Mose findes i Skibelund, men større og mindre Tørveskær findes mange Steder rundt i Sognet. Nørreaen blev med stor Bekostning uddybet i Aarene efter Genforeningen, hvorved de vandlidende Engstrækninger fik Mulighed for at komme under Kultur, ligesom flere af Sognets Vandløb i de senere Aar er blevet betydelig forbedrede ved Regulering og Oprensning. Sognet omfatter omtrent 5.922 ha. Indbyggertallet opgives i 1892 til 1482, i 1935 til 1461. I 1892 fandtes 270 Bebyggelser, hvoraf de 217 med Kvæghold (497 Heste, 3274 Hornkvæg, 229 Faar og 2030 Svin). 1935 findes 268 Bebyggelser, deraf 203 med Kvæghold (592 Heste, 4318 Hornkvæg, 3481 Svin). Der findes Andelsmejerier i Store Nustrup og Bæk. Nustrup Sogns Forsamlingshus er bygget 1914, men først taget i Brug efter Verdenskrigen.

Sognet er ansat til en Grundværdi af 2.520.650 Kr. og en Bygningsskyld af 2.308.800 Kr.

Kirkebygningen med Skib, Kor og Apsis regnes at stamme fra det 12. Aarhundrede, medens Taarnet og Korhvelvingen stammer fra Tiden omkring 1500. Vaabenhuset er ombygget 1778.

I Kirken findes en smukt udskaaet Altertavle. Prædikestol og Lydhimmel fra 1635. To Statuer af Jomfru Maria med Barnet og af Kirkens Skytshelgen, Laurentius, ligesom flere Krucifikser er fra og før det 15. Aarhundrede. Kirkens Orgel er fra 1893. I og ved Kirken er opbevaret flere Gravstene fra 17. og 18. Aarhundrede, for det meste over Præster og Degne. Desuden findes 2 Mindetavler for Sognets 54 Faldne i Verdenskrigen. Kirkegaarden er omgivet af et vældigt Stendige, der minder om en Fæstningsvold.

Aalkjær Skole

Kirken og Skolen begyndte Samarbejdet i 1813, da den sidste Sogndegn døde. Fra 1. Januar 1814 blev Lærerne i Bæk, Nustrup og Gabøl knyttet som Degne til Kirken, en Ordning, der bestod til 1. April 1923. Før 1814 lod Sognets Skolevæsen meget tilbage at ønske, men den skoleinteresse-rede Sognepræst Balthazar Gjørtz, død 1821, tog sig paa at uddanne Lærere, som var i Stand til at gøre Fyldest i Skolens Arbejde. Senere blev der bygget Skoler baade i Kolsnap og Aalkjær.

I kirkelig Henseende hører Sognet til Tørninglen Provsti under Ribe Stift, i verdslig Henseende til Gram Herred, Haderslev Jurisdiktion.

I Tiden omkring 1650 var Jep Andersen kgl. Herredsfoged og boede i Bæk. I hans Tid blev flere Veje i Bæk stenbrolagte, hvoraf endnu findes Spor.

Den 4. Februar 1791 fødtes Frederik Rudbeck Henrik v. Bülow, Sejrherr i Slaget ved Fredericia 6. Juli 1849, i Nustrup Præstegaard. Paa 85-Aars Dagen for Slaget indmuredes en Mindetavle i Præstegaarden.

Den 6. Oktober 1843 afholdtes et stort Folkemøde for Danskhedens Sag paa Fjellumhøj. Det var Landsdelens første Folkemøde Syd for Skamlingsbanken. Mødet, der ogsaa var tænkt som en Hyldest til Kronprins Frederik (VII) ved at afholdes paa hans Fødselsdag, blev delvis forstyrret ved et voldsomt Tordenvejr.

Der er rejst Genforeningsstene i Gabøl og Store Nustrup, Stenen i Nustrup har følgende Indskrift:

Slægter saa mod Dagen frem, / Troskab bragte Sejren hjem.

Den 9. August 1934 afslørede en Sten for Plantningssagens Foregangsmand, Gdr. Jørgen Andresen, Vraa, paa hans 70-aarige Fødselsdag.

Inden denne Beretning om Nustrup Sogn sluttet, skal nævnes en Mand, der ved sin Gerning som Benbrudslæge og Ledsætter gjorde sig bekendt over hele Landsdelen, nemlig *Johannes Poulsen* i Kolsnap. Om Johannes Poulsens Fødsel foreligger ingen paa-lidelige Oplysninger, men antagelig er han den Dreng, der Juledag 1780 fødtes i Højsethus i Agerskov som Søn af Peder Poulsen og Ane Cathrine Hjulsdatter. Overleveringen fortæller, at han var en opvakt Dreng, at han havde megen Interesse for Bøger, og at han som Barn af en gammel Kone skulde have faaet foræret et Eksemplar af den fra Middelalderen berømte danske Læge- og Trolddomsbog „Cyprianus“. Som ganske ung gjorde Johannes Poulsen den Opdagelse, at han havde en særlig Evne til at føle, om itubrudte Lemmer var sat rigtigt sammen eller ej. Denne Erfaring gjorde han frugtbringende, da han begyndte at hjælpe Forulykkede, som havde forstuvet eller brækket et Lem, og snart rygtedes hans Dygtighed over store Dele af Sønder- og Nørrejyl-land og overgik de rigtige Lægers. Selv Myndighederne anerkendte „den kloge Mand“ i Kolsnap, idet han blev „consessioneret“ som „Læge for udvortes Sygdomme“. Han døde i Kolsnap 1. April 1847.

Endnu den Dag i Dag virker flere af hans Efterkommere som Lægpraktikanter. Den nye Lægelov, der traadte i Kraft 1. Jan. 1935, vil dog efterhaanden sætte en Stopper for Slægtens Virksomhed paa dette Omraade.

K. P. P. Billund.

KENDTE MÆND OG KVINDER I GRAM HERRED

P. Boye Hvorslev,
Sognepræst,
Jels

Jørgen Hansen,
Førstelærer,
Jels

Alfred Frederiksen,
Lærer,
Jels

O. Kragh Petersen,
Apoteker,
Jels

Peder Boye Hvorslev, Sognepræst, er født den 18. April 1902 i Kellerup som Søn af Lærer J. K. J. M. Hvorslev og Hustru Minna, f. Nielsen. Gift 1933 med Ellen Nielsen. Student fra Randers Statsskole 1922, cand. theol. 1933, Sognepræst i Jels. Formand for Menighedsraadet.

Jørgen Hansen, Førstelærer, er født den 14. Februar 1882 i Sdr. Vilstrup, Haderslev Amt, som Søn af Førstelærer Niels Hansen og Hustru Mette Kathrine, f. Bonde. Gift 1906 med Louise Dorthca Wolffhechel. Dim. fra Haderslev Sem. 1903. 1904 Enclærer i Hønning. 1906 Førstelærer i Kamtrup og Kirkesanger ved Hygum Kirke. 1. Maj 1912 Førstelærer i Jels Skole. Kirkesanger og Organist.

Alfred Frederiksen, Lærer, er født den 9. Oktober 1892 som Søn af Husmand Kristen Frederiksen og Hustru Marie, f. Kyed. Gift 1920 med Maren Mosegaard. Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1919. Formand for K. F. U. M.

Johan Peter Weirum, Dyr læge, er født den 1. September 1890 i Tversted som Søn af Klitplantor Edw. Weirum og Hustru Augusta, f. Graff. Gift 1916 med Karen Borup. Dyr lægeeksamen 1915. Praktiserende Dyr læge i Jels siden 1929.

Oscar Kragh Petersen, Apoteker, er født den 29. Maj 1891 i Jägersfontein Oranje, Syd-Afrika, som Søn af Rentier Johannes David Kragh Petersen og Hustru Ane Margrethe, f. Andersen. Gift 1920 med Asta Marie Kirstine Sand Petersen. Artium 1909. Discipel paa Krone-Apoteket i København 1910—13. Farm. Medhjælpereksamen Oktober 1913. Farmaceutisk Kandidateksamen April 1915. phil. samme Aar. Herefter konditioneret paa Apoteker i Aarhus, Aalborg og Randers indtil Køb af Jels Apotek til Overtagelse d. 1. April 1928. Siden da Apoteker i Jels, Formand for Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse for Sommersted og Omegn. Sekretær i Jels Borger- og Haandværkerforening.

Niels Nielsen, Gaardejer, er født den 8. April 1905 i Revsømark som Søn af Gaardejer Niels Chrestensen Nielsen og Hustru Laura Kristine, f. Lindberg. Gift 1931 med Ingeborg Andersen. Ejer af Jelsgaard i Jels. Formand for Jagtforeningen i Jels Sogn.

Carl Heide Jørgensen, Gaardejer, er født den 17. August 1882 paa Billeshave ved Strib som Søn af Forpagter Johan Gerhardt Jørgensen og Hustru Karen Marie, f. Nielsen. Gift 1924 med Kirstine Holm. Ejer af Mariegaarden i Jels. Formand for den stedlige Venstrevælgerforening.

J. Christensen,
Postekspeditor,
Jels

K. Sølvkjær,
Førstelærer,
Jels

N. Nielsen,
Gaardejer,
Jels

H. P. Dinesen,
Savværksejer,
Jels

Niels Nielsen,
Gaardejer,
Jelsgaard

C. Heide Jørgensen,
Gaardejer,
Mariegaarden

J. J. Jensen,
Møllejer,
Jels

Hans Hansen,
Forpagter,
Store Barsbøl

Laue Møller,
Købmand,
Jels

Jørgen Jessen Jensen, Møllejer, er født i 1888 i Ribe. Gift med Kristine Marie Jacobsen Ejer af Jels Mølle siden 1924.

Hans Hansen, Forpagter, er født den 5. December 1907 i Nustrup som Søn af Gdr. Andreas Hansen og Hustru Mariane, f. Christensen. Forpagter af Store Barsbøl i Jels.

Laue Møller, Købmand, er født den 22. Februar 1887 i Johanneshvile i Jels som Søn af Gdr. Peter Hansen Møller og Hustru Anna Marie, f. From. Gift 1921 med Margrethe Bonde. Købmand i Jels. Medlem af Sogneraadet i Jels.

Peter Birk, Uddeler, er født den 25. Oktober 1894 i Stubbum som Søn af Cementvarefabrikant. Iver Birk og Hustru Nielsine, f. Lund. Gift 1921 med Kirstine Christensen. Uddeler i Jels siden 1931.

Jens Peter Just, Gaardejer, er født den 13. Juni 1895 i Grønning, som Søn af Gdr. Peter Just og Hustru Maren, f. Hansen. Gift 1924 med Marie Jacobsen. Formand for Jels og Omegns Brugsforening. Formand for Jels lokale Foderstofforening.

Johan Schmidt, Hotelejer, er født den 17. December 1863 i Frørup som Søn af Musiker Johan Schmidt og Hustru Inger Kristine, f. Skovlund. Gift 1887 med Elisabeth Iversen.

Johan Peter Christensen, Postekspeditor, er født den 20. Maj 1868 i Grønnebæk som Søn af Bagermester Jens M. Christensen og Hustru Marie Christine, f. Schmidt. Gift 1897 med Kamilla Berg. Postekspeditor i Jels siden 1920.

Hans Emil Hansen, Smedemester, er født den 12. Maj 1881 i Haderslev som Søn af Smedemester Hansen og Hustru Anna Cathrine Hansen. Gift 1908 med Emma Bøchert. Formand for Jels Borger- og Haandværkerforening siden 1924.

Hans Lund-Thomsen, Skovfoged, er født den 24. September 1884 i Norddrup, Sorø Amt, som Søn af Skovrider Carl Lund-Thomsen og Hustru Marie, f. Winkel. Gift 1914 med Mathilde Larsen. Formand for Turistforeningen.

Marinus Andersen, Skomagermester, er født den 9. Juli 1890 i Jels som Søn af Landmand H. P. Andersen og Hustru Anna Andersen. Gift 1926 med Marie Rosenberg. Stifter af Jels Fodboldklub. Medlem af Sogneraadet siden 1932.

Arne Mortensen, Sognepræst, er født den 19. November 1869 paa Jonstrup Seminarium som Søn af Seminarlærer og Inspektør N. C. Chr. Mortensen og Hustru, Marie Louise, f. Jensen. Gift 1899 med Vilhelmine Nathalie Schiødtte. Cand. theol. 1894. Sognepræst i Sommersted. Medlem af Skolekommissionen, Kredsformand for Haderslev Kredsforbund inden for Dansk Missionsselskab samt Formand for Menighedsraadet i Sommersted.

Peter Møller Nielsen, Førstelærer, er født den 5. September 1898 paa Møgelbjerggaard som Søn af Gdr. N. M. Nielsen og Hustru Severine, f. Juulsgaard. Gift 1933 med Anna Juhl. Lærereksamen. Sløjdeksamen. Aarskursus. Førstelærer i Sommersted.

Kristen Julius Iversen, Lærer, er født den 16. Januar 1887 i Mejrup som Søn af Smedemester Iver Iversen og Hustru Mariane, f. Jespersen. Gift 1917 med Ellen Friis. Lærereksamen. Lærer i Sommersted.

Peter Birk,
Uddeler,
Jels

J. P. Just,
Gaardejer,
Jels

Hans E. Hansen,
Smedemester,
Jels

H. Lund-Thomsen,
Skovfoged,
Jels

Arne Mortensen,
Sognepræst,
Sommersted

P. Møller Nielsen,
Førstelærer,
Sommersted

Kristen J. Iversen,
Lærer,
Sommersted

C. M. Eskildsen,
Forskolelærerinde,
Sommersted

C. F. Lassen,
Stationsforstander,
Sommersted

Frk. Cæcilie Marie Eskildsen, Forskolelærerinde, er født den 24. August 1907 i Tønder som Datter af Seminarielærer Claus Eskildsen og Hustru Caroline, f. Lorenzen. Forskoleeksamen i Odense 1932, Lærerinde i Sommersted Skole 1933. Gymnastikleder i Kastvraa Ungdomsforening. Efter Ansøgning afskediget 1. Aug. 1935.

C. F. Lassen, Stationsforstander, er født den 22. Marts 1874 i Wassersleben som Søn af Postholder Niels Lassen og Hustru Anne f. Wolff. Gift 1896 med Anna Geertsen. Ansat ved Banerne i Vojens 1889, i Haderslev 1893—95. Stationsbestyrer i Hammelev 1897. Derefter flere forskellige Steder. Stationsforstander i Sommersted siden 1. August 1929.

Jens Biger Henriksen, Postmester, er født den 29. September 1867 i Skagen som Søn af Fiskerhandler Anton Fedder Henriksen og Hustru Marie Kirstine Fedder Henriksen. Gift 1903 med Ellen Thomsen. Ansat ved Telegrafvæsenet 23. August 1882. Telegrafbestyrer i Ringkøbing 1. Maj 1921, Postmester i Sommersted siden 1. Juni 1928.

Richard Michelsen, Dyr læge, er født den 7. Marts 1904 i Aabenraa som Søn af Gdr. Jacob Michelsen og Hustru Ella, f. Andresen. Eksamen 1932 Dyr læge i Sommersted siden 1933.

Hans Iversen Skytt, Entreprenør, Sogneraadsmænd, er født den 25. Septbr. 1882 i Maugstrup pr. Simmersted som Søn af Gdr. Mads Iversen Skytt og Hustru Anne Marie, f. Dyhrberg. Gift 1912 med Laura Jensen. Ophold paa Vinding og Askov Højskoler og paa Asmildkloster Landbrugsskole. Uddannelse ved Hedeselskabet i Viborg. Formand for Sommersted Handels- og Haandværkerforening. Formand for Sommersted Venstrevælgerforening. Medlem af Forretningsudvalget for Tyrstrup Herreds og Omegns Elektricitetsforsyning.

Erik Kloppenborg Skrumsager, Gaardejer, er født den 14. Juni 1900 i Københoved som Søn af Gdr. H. D. Kloppenborg Skrumsager og Hustru Kirstine, f. Nielsen. Gift 1930 med Lena Kathrine Have. Ejer af Hovedgaarden Refsø i Sommersted.

Peter Henningsen, Gaardejer, er født den 8. September 1909 i Sommersted som Søn af Gdr. Nicolaj Henningsen og Hustru Anna, f. Dall. Ejer af Slavgaard i Sommersted.

Viggo Henningsen, Gaardejer, er født den 8. September 1903 i Sommersted som Søn af Gdr. Nicolaj Henningsen og Hustru Anna, f. Dall. Ejer af Slavgaard i Sommersted.

M. C. Mogensén, Malermester, er født den 2. Maj 1886 i Ørsted, som Søn af Gdr. C. P. Mogensén. Kasserer og Sekretær for Sommersted og Omegns Handels- og Haandværkerforening siden 1924. Formand for Svendeprovekommissionen i Sommersted.

Nis Madsen, Kroejer, er født den 4. Juli 1877 i Mastrup som Søn af Landmand Laue Madsen og Hustru Anna Kathrine, f. Kalø. Gift med Petra, f. Evaldt. Kroejer i Sommersted.

Jacob Boysen, Postekspeditor, er født den 7. Oktober 1910 i Magstrup som Søn af Landmand Villatz Boysen og Hustru Jacobine Kristine Beukel. Gift 1934 med Kathrine Marie Jessen. Skræddermester og Postekspeditor i Simmersted.

Hans Sigvard Jørgensen Hamlev, Sognepræst, er født den 30. September 1874 i Nør-bolling som Søn af Lærer, DM. Fr. Jørgensen Hamlev og Hustru Kathrine, f. Bjerrum. Gift 1907 med Anna H. Chr. Larsen. Student fra Døckers Kursus 1895. Cand. theol. i Juni 1902. Indtil 1914 Rigsdagsstenograf og Lærer ved Købmandsskolen i København samt Medarbejder ved de Ferslevske Blade.

J. B. Henriksen,
Postmester,
Sommersted

Rich. Michelsen,
Dyr læge,
Sommersted

H. Iversen Skytt,
Entreprenør,
Sommersted

Kloppenb. Skrumsager,
Gaardejer,
Sommersted

J. Hesselberg,
Korrespondent,
Sommersted

M. C. Mogensen,
Malermester,
Sommersted

Nis Madsen,
Kroecjer,
Sommersted

Jacob Boysen,
Skræddermester,
Simmersted

H. S. J. Hamlev,
Sognepræst,
Hammelev

Søren Jensen,
Førstelærer,
Hammelev

1914 Sognepræst i Vester og Øster Vandet. 1917 Sognepræst i Brørup. 1922 Sognepræst i Hammelev. Formand for Menighedsraadet i Hammelev. Sekretær og Medstifter af Menighedsraadsforeningen for Sønderjylland. Litt. Arbejder: Hjemmets Stambog, Boganmeldelser og Artikler.

Søren Jensen, Førstelærer, er født den 1. Oktober 1888 i Fabjerg som Søn af Landmand Kren Jensen og Hustru Anna Kirstine, f. Pilegaard. Gift 1921 med Maren Kirstine Pontoppidan. Dim. 1913 fra Blaagaards Sem., 1916 Andenlærer i Hvam Skole, 1917 i Kalkjær Skole, 1920 Førstelærer i Hammelev, Kirkesanger og Organist.

Niels Larsen, Lærer i Hammelev, er født den 27. Maj 1890 i Aagerup som Søn af Landmand Jens Larsen og Hustru Laurine, f. Nielsen. Præliminær- og Lærereksamen.

Jørgen Frank, Konsulent, er født den 16. Maj 1889 i Rojbøl pr. Ø. Lindet som Søn af Sparekassedirektør N. H. Frank og Hustru Jørgine, f. Grosbøl. Gift 1927 med Astrid Solmer. Uddannet paa Højskole, Landbrugsskole, Landbrugskandidat 1914, deltaget i Verdenskrigen 1916-18, Askov Lærerkursus 1919, Lærer ved Kerteminde Højskole 1919-20, siden 1920 Konsulent i Kvægavl for Sønderjydske Fællesledelse af Kvægavl og i Husdyrbrug for Fælleslandboforeningen for Nordsløv samt Assistent i Svineavl for de sønderjydske Amter.

Oluf Vogensen, Skatteraadformand, er født den 10. Oktober 1873 i Simmersted som Søn af Gdr. P. Nissen Vogensen og Hustru Maren, f. Skov. Gift 1900 med Kathrine Michaelsen. Amtsforsøger for Hammelev i Overgangstiden, Tillidsmand for Vælgerforeningen siden 1904-1920. Medlem af Grænsforeningens Fællesraad.

Niels Larsen,
Lærer,
Hammelev

Jørgen Frank,
Konsulent,
Hammelev

Oluf Vogensen,
Skatteraadformand,
Hammelev

N. P. Boysen,
Møllecjer,
Hammelev

W. Becker,
Direktor,
Hammelev

Jørgen Steffensen Uldall, Gaardejer, er født 10. Juni 1889 i Styding som Søn af Gdr. J. Mikkelsen Uldall og Hustru Cathrine, f. Dall. Gift 1919 med Margrethe Thorøe. Gaardejer i Styding. Amsraadsmedlem, Medlem af Kommuneraadet for 1920, Næstformand for Menighedsraadet, Formand for Styding Andelsmejeri, Vurderingsmand for Brandkassen, Medlem af Sogneraadet, Kommunekasserer, Folkeregisterfører og Sogneraadformand 1929.

Thyge Peter Kellmann, Stationsmester, er født den 21. Marts 1877 i Terkelshøl som Søn af Skomage C. Kjellmann og Hustru Anna, f. Hansen. Gift 1903 med Ingeborg Marie Wollesen. Ansat ved Jernbanerne 1900 i Tinglev, Stationsmester i Hammelev 1910, Postekspeditør 1914, overgaaet til dansk Tjeneste 1920. Kgl. Vejer og Maaler.

Becher,
Bestyrer,
Hammelev

J. Steffensen Uldall,
Gaardejer,
Styding

Th. P. Kellmann,
Stationsmester,
Hammelev

Johs. Larsen,
Førstelærer,
Over Jersdal

C. A. Poulsen,
Stationsforstander,
Over Jersdal

Jens Bang,
Stationsforstander,
Over Jersdal

Anders Hansen,
Gaardejer,
Over Jersdal

S. Jensen,
Førstelærer,
Vojens

Jens E. Hagelsø,
Andenlærer,
Vojens

Johanne Bossen,
Lærerinde,
Vojens

Markus Nissen Wind, Savværksejer, er født den 26. Januar 1886 i Hjerndrup som Søn af Gdr. P. Wind og Hustru Maren, f. Skjøtt. Gift 1917 med Bodil Maren Nørregaard. Savværksejer i Styding.

Erik Bagge-Hansen, Bestyrer, er født den 5. August 1909 i Ryde ved Ringkøbing som Søn af Gdr. J. Bagge-Hansen og Hustru Olga, f. Petersen, Løjtnant i Artilleriet, Bestyrer af Tørninggaard.

Johannes Larsen, Førstelærer, er født den 1. Oktober 1892 i Mullerup som Søn af Landmand L. Larsen og Hustru Anna Marie, f. Nielsen. Gift 1922 med Marie Vørgod, som siden 1920 har virket som Lærerinde ved Skolen. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1918, Vikar i Haslev 1918—19, i Nordrup 1919, ansat ved Over Jersdal Skole som Vikar 20. April 1920, Andenlærer ved Skolen indtil 1922, siden da Førstelærer. Formand for Sognets Biblioteksforening.

Christian Andreas Poulsen, Stationsforstander, er født den 14. Marts 1887 i Terkelsbøl. Ansat ved De danske Statsbaner i Vojens 1907, Stationsforstander i Bolderslev 1926, i Over Jersdal siden 1. April 1933.

Jens Bang, Stationsforstander, er født den 24. September 1893 i Fiskholm som Søn af Landmand C. Bang og Hustru Hansine, f. Nielsen. Gift 1925 med Jenny Christensen. Assistent og Stationsbestyrer ved Amtsbanegaarden i Over Jerstal siden 1920. Udnævnt 1929 til Stationsforstander sammesteds.

Anders Hansen, Gaardejer, er født den 10. August 1883 i Vedsted Sogn. Formand for Over Jersdal og Omegns Borgerforening.

Christian Thomsen, Handelsmedhjælper, er født den 12. Februar 1909 i Hjørdkær som Søn af Postbud S. Chr. Thomsen og Hustru Christine Thomsen. Formand for Over Jersdal Idrætsforening.

Søren Jensen, Førstelærer, er født den 28. November 1892 i Thyregod som Søn af Husmand Clemens P. Jensen og Hustru Ane Kirstine, f. Sørensen. Gift 1919 med Astrid Helene Petersen. Lærereksamen fra Jelling Seminarium 1914. Enelærer ved Knudsbøl Skole 1916. Aarskursus 1923—24. Førstelærer i Vojens siden 1925. Forstander for Vojens tekniske Skole. Organist og Kirkesanger ved Vojens Kirke.

Jens Ejler Hagelsø, Lærer, er født den 20. December 1902 i St. Hagelse, Ølsted Sogn, som Søn af Fisker Jens Hansen og Hustru Karen Kirstine, født Ejlersten. Gift 1928 med Auguste Schlaudraff. Lærereksamen fra Haderslev Sem. 1927. Aarskursus 1933 - 34. 1. Aug. 1929 Andenlærer i Vojens Skole.

Frk. Johanne Bossen, Lærerinde, er født den 21. September 1878 i Løjt kirkeby som Datter af Økonom Jacob Bossen og Hustru Mette Cathrine, f. Hansen. Lærerindeeksamen fra Augustenborg Sem. 1896. Forsk. mindre Kursus. 1896 Lærerinde i Broager Skole, 1906 i Ladegaard, 1910 i Vojens.

Holger Christian August Nybroe, Læge, er født den 30. Novbr. 1882 i København som Søn af Skorstensfejermester Carl Christian Nybroe og Hustru Anna Sofie, f. Christensen. Gift 1911 med Emilie Alexia Holm. Med. Embedseksamen 1908. Juli 1908 til Maj 1911 Uddannelse paa forskellige Sygehuse. Amtssygehuset paa Frederiksberg og i Lyngby, Vejle Amts- og Bysygehus (Reservelæge 1. April 1909 til 1. Febr. 1910) samt paa Balders Hospital og Sundby Hospital i København. Praktiserede 1. Maj 1911 til 1. Jan. 1930 i Tornemark, Sorø Amt, fra 1. Jan. 1930 i Vojens.

H. C. A. Nybroe,
Læge,
Vojens

Anders Futtrup,
Dyrlæge,
Vojens

C. C. Christensen,
Stationsforstander,
Vojens

Vilh. Niemann,
Stationsforstander,
Vojens

J. J. Guldbrandsen,
Overbanemester,
Vojens

A. H. Hermansen,
Lokomotivfører,
Vojens

R. C. Honoré,
Vejassistent,
Vojens

J. P. Hallenberg,
Arkitekt,
Vojens

L. P. Jensen,
Malermester,
Vojens

Chr. M. Sand,
Snedkermester,
Vojens

Anders Futtrup, Dyr læge, er født den 15. September 1889 i Karby, Mors, som Søn af Gdr. H. Futtrup og Hustru Else Marie, f. Andersen. Gift 1920 med Petra Støvlbæk. Dyr lægeeksamen 1918, prakt. Dyr læge i Vojens, kontrollerende Dyr læge ved Vojens Andelssvineslagteri.

Christen Claudius Christensen, Stationsforstander, er født den 21. Februar 1871 i Ringkøbing som Søn af Murermester B. Christensen og Hustru Margrethe, f. Christensen. Gift 1897 med Karen Elisabeth Zimmermann. Elev ved De danske Statsbaner 1888, Assistent 1891, Overassistent 1915, Trafikkontrolør ved Trafiksektionen i Aabenraa ved Overtagelsen af Sønderjylland, Stationsforstander i Vojens 1928.

Vilhelm Niemann, Stationsforstander, er født den 23. Juli i Mooswatt ved Flensborg som Søn af Gdr. J. Niemann og Hustru Agusta, f. Lindemann. Gift 1913 med Elisabeth Gramberg. Ansat ved Banerne i Flensborg 1903, i Rendsburg 1902, ansat ved Haderslev Amtsbaner siden 1908. Stationsforstander ved Amtsbanegaarden i Vojens. Verdienstkreutz für Kriegshilfe.

Johannes Jensenius Edmund Fjelstrup Guldbrandsen, Overbanemester, er født den 4. August 1883 i København som Søn af Snedkermester A. Guldbrandsen og Hustru Johanne, f. Bergström. Gift 1925 med Olga Enevoldsen. Uddannet paa Teknisk Skole i København og München, ansat som Tegner ved De danske Statsbaner 1915, Overbanemester af 2. Grad 1918, af 1. Grad 1927.

Anton Harding Hermansen, Lokomotivfører, Amsraadsmedlem, er født den 25. Juni 1886 i Odense som Søn af Skomagermester Th. Hermansen og Hustru Emma, f. Rex. Gift 1907 med Kirstine Rasmussen. Ansat ved Statsbanernes Værksteder i København 1909. Lokomotivfyrboder 1914. Lokomotivfører i Vojens siden 1928. Medlem af Haderslev Amsraad siden 1928, Medlem af Skatteraadet siden 1925, kommunal Vurderingsmand, Medlem af Vojens Skolekommission. Medlem af Bestyrelsen for Danmarks Amsraadsforening, Medlem af Kontrolkomiteen for Haderslev Socialdemokrat, Formand for Socialdemokratiet i Rødding Opstillingskreds m. m.

Hans Tobiassen, Postmester, er født den 10. Januar 1874 i Rønne som Søn af Dampmøller H. Tobiassen og Hustru Anine Kirstine Tobiassen. Gift 1906 med Nanny Elisabeth Julie Damgaard. Postmester i Vojens.

Aage Bruun Jespersen, Apoteker, er født den 10. April 1881 i København som Søn af Postmester Chr. Jespersen og Hustru Helene. Gift 1911 med Sophie Pettersen, Datter af Mineralvandsfabrikant Emil Pettersen, Horsens. Cand. pharm. 1904, Kemiker og Bestyrer paa Spritfabriken „Fortuna“ i Hobro 1910-19. Siden 1934 Indehaver af Vojens Apotek.

Richard Carl Honoré, Vejassistent, er født den 6. September 1903 i Maribo som Søn af Værkfører P. J. Honoré og Hustru Christine, f. Rasmussen. Gift 1932 med Karen Gudrun Danielsen. Cand. polyt. 1926, ansat i Inøeniørfirmaet F. L. Smith & Co. 1926-28, aftjent Værnepligt ved Ingeniørtropperne 1928, ansat ved Aabenraa Ams Vejvæsen 1928-32, siden da ved Haderslev Ams Vejvæsen.

Julius Peter Hallenberg, Arkitekt, er født den 17. September 1893 i Vojens som Søn af Tømrermester Hallenberg og Hustru Marie, f. Husted. Gift 1917 med Rosa Mary Christiansen. Konstruktøksamen 1914, Tegner i Nykøbing F. i 4 Aar, siden 1920 Arkitekt i Vojens.

Th. Møssing-Jensen, Slagteridirektør, er født den 18. Januar 1899 i Odder. Bogholder ved Andelsslagteriet i Graasten 1923, siden 1928 Slagteridirektør i Vojens.

Lauritz Peter Jensen, Malermester, er født den 9. Januar 1879 i Vojens som Søn af Malermester P. Jensen og Hustru Anna Cecilie, f. Lauritzen. Gift 1906 med Cathrine Thomsen. Malerme-

N. Thomsen,
Købmand,
Jegerup

H. H. Paulsen,
Sognepræst,
Skrydstrup

Chr. P. Seeberg,
Førstelærer,
Skrydstrup

H. Gram,
Gaardejer,
Skrydstrup

K. P. P. Billund,
Førstelærer,
Nustrup

St. Steffensen,
Lærer,
Aalkjær

Nielsen,
Enelærer,
Kolsnap

Jørgen Gram,
Folketingsmand,
Gabøl

Nissen,
Postekspeditor,
St. Nustrup

ster i Vojens siden 1905. Formand for Teknisk Skole og Handelsskolen i Vojens, Næstformand for Handels- og Industriforeningen i Vojens og i Haderslev Malermesterforening.

Christian Madsen Sand, Snedkermester, er født den 31. Juli 1907 i Skodborg som Søn af Repræsentant M. Sand og Hustru Kirstine, f. Ravn. Snedker i Vojens siden 1934, Formand for Vojens Boldklub siden 1934, Kasserer for Vojens Gymnastikforening.

Hans Hejselbjerg Paulsen, Sognepræst, er født den 28. Februar 1905 i Øster Løgum Sogn som Søn af Gdr. Bertram Paulsen og Hustru Maren, f. Callesen. Gift 1935 med Anna Callesen. Student fra Haderslev Katedralskole 1926, cand. theol. 1932, studeret i København og Thübingen. Studierejser med Understøttelse af den grevelige Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Sognepræst i Skrydstrup 1935.

Chr. Petersen Seeberg, Førstelærer, er født den 18. Maj 1893 i Brendstrup som Søn af Gdr. P. C. Seeberg og Hustru Bodil Marie, f. Dam. Gift 1919 med Kirstine Kjær. Lærereksamen fra Haderslev Seminarium 1914. 1. Jan. 1919 Førstelærer i Moltrup Skole. 1920 i Skrydstrup Skole. Kirkebylærer, Organist og Kantor. Formand for Værgeraadet.

Holger Schmidt, Smed, er født den 8. November 1914 i Skrydstrup Sogn. Formand for Skrydstrup og Omegns Idrætsforening.

K. P. P. Billund, Førstelærer, er født den 26. Maj 1889 i Vejen som Søn af fhv. Teglværksejer A. P. Billund og Hustru. Lærereksamen fra Haslev Seminarium 1914, Lærer paa Landerupgaard Skole-hjem 1914, paa Stevns Højskole 1919, siden 1920 Førstelærer ved Nustrup Skole. Litt. Arbejde: „Fra Estrup til Stauning“ 1930.

Steffen Steffensen, Lærer, er født 30. September 1897 i Ullborg. Vinterlærereksamen 1919. Vinterlærer ved Klegod Skole 1919–20. Seminarist 1923. Lærer ved Aalkjær Skole fra 1923. Litt. Arbejder: „De er skjon i æ Enng“ 1923, „Småtteri“ 1925, „Knaster“ 1929, „Bette Jens“ 1931, „I æ Aw-tægtsstoww“ 1932, „Jens Awlskæl 1935.

Jørgen Gram, Gaardejer, er født den 19. November 1887. Gaardejer i Gabøl 1909. Medlem af Direktionen for „Modersmaalet“ fra 1930. Formand for Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning fra 1923. Medlem af Nustrup Menighedsraad fra 1930. Formand for Gabøl Skolekommission 1920–28. Folketingsmand for Røddingkredsen 1935, Medlem af De samv. jydsk Landboforeninger og de samvirkende Danske Landboforeningers Bestyrelse fra 1933 samt Graasten Landbrugsskoles Bestyrelse siden Grundlæggelsen.

Ludvig Hybschmann, Gaardejer, er født den 28. Februar 1873 paa Fausbjerg i Nustrup som Søn af Gdr. og Sognefoged Jørgen Hybschmann og Hustru Anne Margrethe, f. Skau. Gift 28. Oktbr. 1909 med Kristine Jakobsen. Gaardejer af Fausbjerg 1902. Amtsforsender for Nustrup Sogn 1918. Sognefoged 1920. Medlem af Bestyrelsen for Sønderjyllands Andels-Kartoffelmøllefabrik 1933.

Thomas Thomsen, Gaardejer, er født den 12. Marts 1882 i Brøndlund. Gaardejer i Aalkjær 1911. Kommuneforsender for Skibelund 1918–21. Formand for Nustrup Sogns Fattigbestyrelse 1918–21. Formand for Nustrup Sogneraad fra 1921. Formand for Aalkjær Skolekommission 1920–32. Medlem af Menighedsraadet siden 1919. Medlem af Haderslev Amts Kapitaltakst Udvalg.

Jørgen Møller, Murermester, er født den 19. Maj 1877 i Graasten som Søn af Tømrer J. Møller og Hustru Anna Kirstine, f. Jacobsen. Gift 1898 med Cathrine Marie Kunstmann. Murermester i Nustrup. Formand for Nustrup Sogns Sygekasse, Vurderingsmand for Kreditforeningen, Husmandbrandkassen og Ulykkesforsikringen.

L. Hybschmann,
Gaardejer,
Nustrup

Th. Thomsen,
Gaardejer,
Aalkjær

Jørgen Møller,
Murermester,
Nustrup

J. Christensen,
Skræddermester,
Nustrup

M. Gram,
Gaardejer,
St. Nustrup

Marie Hansen,
Stationsbestyrer,
St. Nustrup

Anna Hansen,
Sommersted

Johanne Petersen,
Vojens

Jens Andersen Christensen, Skræddermester, er født den 25. Februar 1880 i Hygum Sogn som Søn af Væver J. A. Christensen og Hustru Ane Rosenkrands. Skræddermester i Nustrup siden 1906. Gift med Kjerstine Larsen. Kasserer for Nustrup Sogns Sygekasse fra 1. Jan. 1921.

Marie Hansen, Stationsbestyrer, er født den 6. September 1879 i Gr. Quern som Datter af Vognmand P. Henningsen og Hustru Margrethe, f. Jepsen. Gift 1901 med afdøde Stationsbestyrer Johs. Hansen, Stationsbestyrer i St. Nustrup.

Karlo Fisker, Sognepræst, er født den 9. Januar 1895 i Jels som Søn af Gdr. Laue Fisker og Hustru Bodil Marie, f. Bach. Gift 30. Decbr. 1928 med Maria Elisabeth Stausholm. Cand. theol. 1928. Sognepræst for Dybe-Ramme 1929—33. Sognepræst for Nustrup 1933.

Georg Bundgaard, Gaardejer, er født den 15. Juni 1904 i Egtved Sogn som Søn af Gdr. H. Bundgaard og Hustru Sofie Marie, f. Jensen. Gift med Anna Marie Hansen. Ejer af Nustrupgaard. Formand for Nustrup Sogns Ringriderforening.

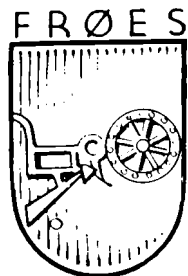
Fru Anna Hansen, Jordemoder, er født den 23. September 1884 i Bøgeskov som Datter af Chr. Smith og Hustru Vilhelmine, f. Vilhelmsen. Gift 1905. Jordmodereksamen i Kiel 1910. Jordemoder i Sommersted.

Johanne Petersen, Distriktsjordemoder, er født den 9. Maj 1877 i Starup Sogn. Jordmodereksamen i Kiel 1906, siden 1916 i Vojens. Formand for Haderslev Amts Jordemoderforening.

Kongeaadalen set fra „Frihedsbroen“ mod Øst

FRØS HERRED

FRØS HERRED er det nordvestligste Herred i Haderslev Amt og begrænses mod Øst af Gram Herred, mod Syd af N. Rangstrup Herred, mod Vest af Hviding Herred i Tønder Amt samt Ribe Herred i Ribe Amt og mod Nord af Malt og Andst Herreder i Ribe Amt. Dets samlede Areal udgør 32,965 ha med 11.593 Indbyggere, og det bestaar af Skodborg, Skrave, Rødding, Ø. Lindet, Gram, Fole, Hygum, Hjertering og Lintrup Sogne.

SKOVBORG SOGN er 3700 ha med ca. 1650 Indbyggere. Den nordlige Grænse dannes af Kongeaen, medens det mod Vest, Syd og Øst grænser til henholdsvis Skrave, Jels og Vamdrup Sogne.

Sognets Overflade er jævnt bølgeformet og naar sine største Højder i den sydvestlige og sydlige Del (ca. 55 m), medens de store, flade Bakker mod Nord skraaner jævnt ned mod Kongeaen. Jordbunden bestaar i Bakkepartierne af lerblandet Muld, i Sænk-

Skodborg Kirke

ningerne af sandblandet Muld — ofte med Alunderlag. Den sydlige Del af Sognet, Skodborgskov og Mikkelborg, er gammel Skovjord, der er blevet opdyrket ved mange Aars ihærdigt Arbejde. Her strakte sig i fordums Tid en Del af den store Farris-kov, hvoraf nu kun enkelte Pletter er tilbage. I Sognet findes ialt ca. 224 ha Skov, bestaaende af Bøg isprængt Naaetræsbeplantning. Resten af

Jorden er opdyrket Areal, naar undtages 10 ha i det nordvestlige Hjørne, der før heltaa som Hede, men som i 1922—23 af Kommunen blev beplantet med Gran. Foruden de gode Engstrækninger ved Kongeaaen var der før ved Byen en Del Toftenge, som efterhaanden er blevet opfyldt og bebygget.

Navnet Skodborg — eller som det i Almuesproget hedder: Skolborre — stammer antagelig fra det Sted — Skodborghus — der laa ved Kongeaaen, hvor den gamle Hærvej og Kongevejen mellem Kolding og Ribe skar hinanden. Slottet laa som en Vogter paa Grænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, og herfra kunde man overskue („skaade“) Omegnen. Af Slottet findes intet; men en Mindesten blev i 1932 rejst ved Landevejen Nord for Aaen.

Egnen har været bebygget i Oldtiden. Derom vidner de ca. 30 Høje fra Bronzealderen, hvoraf de fleste ligger i den nordvestlige Del. Det store Skovareal i Syd har ikke været bebygget. Dog er der Sydøst for Byen gjort et Fund fra Jernalderen, bestaaende af nogle Guldbrokteater og et Guldspænde.

I Fællesskabstiden laa i Sognet to Bondebyer, Skudstrup, der var en selvstændig Kommune til omkr. 1878, og Skodborg, der i 1709 bestod af 35 Gaarde og 9 Landbolssteder. Af andre Minder om gammel Bebyggelse kan nævnes *Bejstrup*, en stor Gaard, der laa S. V. for Byen, men som er fuldstændig sløffet, og et Voldsted, „*Dresvold*“, der sidste Gang omtales i 1808. Den nuværende bymæssige Bebyggelse kom særlig efter 1905, da Banen til Haderslev aabnedes. Denne blev atter nedlagt 1933.

Skodborg Kirke er oprindelig opført af raa Kampsten med Kvadersokkel og har været forsynet med Apsis. Denne er dog i Middelalderen nedbrudt og Koret forlænget med Teglsten. Indgangsdøren er ren romansk og flankeret af 4 Søjler.

I 1858 foretoges en Ombygning af Kirken, ved hvilken den blev udvidet og forsynet med to Korsfløje, en Tagrytter over Kors-skæringen og en Klokkestol over Kirkens vestlige Gavl. Altertavlen, der stammer fra 1610, blev for faa Aar siden restaureret og forsynet med et nyt Midterbillede: Jesu Korsfæstelse, malet af Stefan Viggo Petersen. Døbefonten er ejendommelig; den er hugget i een Sten, og Kummen bæres af 3 Figurer, der staar paa den firkantede Fodsten. Paa Kirkegaarden findes en Mindesten over de i Verdenskrigen faldne med 40 Navne (tegnet af N. Hansen-Jakobsen).

Skodborg Skole er bygget 1908 som Afløser af den gamle straa-tækte Skole, der laa ud til Vejen. Skolen er i to Etager og indeholder 4 Klasselokaler og 3 Lærerboliger. Elevtallet er ca. 140, fordelt i 6 Klasser. Desuden findes en Skole i *Skudstrup* (nuværende Bygning opført 1912) og i *Skodborgskov* (opf. 1886); Børnene herfra gik før den Tid til Skodborg.

Skodborg Skole

I Skodborg Skole findes *Sognebiblioteket*, der indeholder ca. 1600 Bind med Afdelinger i Sognets andre Skoler.

Af andre offentlige Bygninger i Skodborg kan nævnes *Skodborg Andelsmejeri*, bygget 1896, ombygget og udvidet 1924 med Osteri. Formand er Aage Schmidt, Faarkrog. Bestyrer er Chr. Matthisen.

A/S Skodborg Forsamlingshus, bygget 1906.

Skodborg kommunale Sparekasse oprettedes 1884 og har nu til Huse i den tidligere Østerkro, der i 1929 købtes af Kommunen og foruden Sparekasselokale ogsaa indeholder Kommunelokaler (Fmd. Aage Schmidt, Faarkrog).

Elektricitetsværket, der ejes af Enkefru Lauesen, er bygget 1913. Det leverer Strøm ikke blot til Skodborg Sogn, men ogsaa til Grænseomraader af flere Nabosogne. Der er tilsluttet 6700 Lampesteder, og Motorerne har 1385 H. K.

I 1920 paabegyndtes Anlægget af *Skodborg Park* (2 ha). For Midler fremskaffet dels ved Tilskud fra Kommunen, dels ad privat Vej, foretoges det nødvendige Planerings- og Tilplantningsarbejde. Anlægget, der desuden omfatter en større og en mindre Sportsplads, er med sin smukke, afvekslende Beplantning, Plæner, Blomsterbede, Damme, hyggelige Kroge o. s. v. blevet en Seværdighed. I 1928 overgik Parken til Skodborg Kommune. Samme Aar rejstes en Genforeningssten med Indskriften:

Sønderjylland—Danmark
nu et fælles Hjem,
elsk og bær da Fædrelandet
gennem Tider frem.

Skodborg Elektricitetsværk

Haandværkerforeningen for Skodborg og Omegn er stiftet 1919 og øver sin Indflydelse paa Sager af almen Interesse for Byens Borgere. Foreningen, der nu har 45 Medlemmer, opretholder siden 1924 Teknisk Skole. Formand for Haandværkerforeningen er Tømrermester H. J. Højberg, og Forstander for Teknisk Skole er Tømrermester Andersen.

Skodborg frivillige Brandværn er oprettet 1928 og tæller nu 27 aktive Medlemmer under Ledelse af Kaptajn P. Lautrup.

Desuden findes i Skodborg en Idrætsforening, *Skodborg forenede Boldklubber*, med 44 aktive og 150 passive Medlemmer, hvis Formand er H. Gehlert.

K. M. Hermansen.

SKRAVE SOGN hører til Haderslev Amt, men til Ribe Stift. Det er et af de nordligste Sogne i Sønderjylland. Dets Grænser er mod Nord: den historiske Kongeaa, mod Øst: Skodborg Sogn, mod Syd: Jels og Rødding Sogne og mod Vest: Hjerting og Lintrup Sogne. Fra gammel Tid har Sognet til Dels været omgivet af Skove. Skrave Sogn er et af de mindste Sogne i Sønderjylland. Dets Areal udgør 2.869 ha.

Selve Navnet „Skrave“ bruges nu kun som Betegnelse for hele Sognet. (Dog kaldes Egnen omkring Kirken med Præstegaarden, Mejeriet og enkelte Huse endnu „Skrave“.) En Landsby af dette Navn findes ikke mere. Landsbyen Skrave er allerede forsvunden i Slutningen af det 16. Aarh. Vestlig for Kirken har der i sin Tid ligget en stor Gaard. Navnet „Skravegaard“ lever endnu i Folkemunde. Jorden, hvorpaa Skrave Landsby i sin Tid laa, er blevet fordelt mellem de to til Sognet hørende Landsbyer: Københoved og Langetved. Hvad selve Ordet „Skrave“ betyder, er gaadefuldt. Stavemaaden har i Tidernes Løb vekslet en Del. Vi træffer flg. Stavemaader: „*Skraghæ*“. I „Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse“ af Sognepræst Rhode 1775 — dengang Præst i Utterslev paa Lolland — staves Navnet „*Skræfve*“. I samme Bog findes et Brudstykke af et Brev, skrevet af den navnkundige Præst Thomas Knudsen, der paa Reformationstiden var Præst i Rødding-Skrave, men senere forflyttedes til Hygum. Han skriver: „Jeg Th. K., Sognepræst til Hygum Kirke, gjøre alle vitterligt, at nogen Tid forleden, som var det Aar, da man skrev 1526, den Tid jeg var Sognepræst til Rødding og „*Skræge* Kirker...“. I Sognepræst Knud Aagaards Bog om Tørninglehn 1815 findes Nutidens Stavemaade:

„Skrave“. I Parantes sætter han „Skrau“ vel nok for at tilkendegive Udtalen i det sønderjydske Maal. Skrave udtales endnu som „Skrau“.

Skrave Kirke, der ligger midt i Sognet, er sikkert een af de ældste i Tørninglehn Provsti. Mange af Skrave Sogns Beboere har sikkert i Tidernes Løb maattet svare paa det Spørgsmaal: Ligger Skrave Kirke „midt i Vejen“? „Midt i æ Vej, li'som Skrau Kjerk“ er næsten blevet et Ordsprog, som bruges om noget, der staar én i Vejen. Skrave Kirke ligger nu ikke mere i Vejen. Vejretningerne kan dog tyde paa, at Kirken engang har ligget „i Vejen“.

I den omtalte Bog af P. Rhode staar der under Skrave: „Dronning Dagmar, der døde i Ribe 1213 (skal være 1212) hjalp disse Beboere med at bygge denne Kirke“. Kirken bestaar af Skib og Korarme uden Apsis. Den har et med Bly tækket Taarn, Skibet er tækket med Skifer. Paa Syd- og Nordsiden af Kirkeskibet ses de nu tilmu-rede Indgange, henholdsvis for Mænd og

Skrave Kirke (Koret)

Kvinder. Paa Østgavlen er indhugget 2 Ansigter i Sten. Sandsynligvis forestiller de Kristus og Jomfru Maria. Det gamle Vaabenhus paa Kirkens Sydside blev i 1890 nedbrudt. I Stedet for byggede man et større mod Vest ind til Taarnet, hvis tykke Mur blev gennembrudt for at faa en ny Indgang til Kirken. Det nye Vaabenhus er ingen Pryd for den gamle ærværdige Kirke. Kirkens Mure bestaar af store, smukt tilhugne Granitblokke. Gaar man ind i Kirken, bliver man grebet af dens Skønhed. Korbuen er meget harmonisk og vel bevaret. Ovenover Korbuen er anbragt en Korsfæstelsesgruppe, bestaaende af Kristus paa Korset og ved Korsets Fod Apostelen Johannes og Jomfru Maria. Prædikestolen bærer Aarstallet 1771. Den har ingen Ornamenten. Paa Nordvæggen er anbragt et Træskærerarbejde, der forestiller Jomfru Maria siddende med Jesusbarnet paa Skødet. Bagved dem staar Sct. Anna, hvorfor Arbejdet ogsaa kaldes Annagruppen. Kunstnerisk set er dette Arbejde sikkert noget af det bedste, Kirken ejer. Paa samme Væg er anbragt en Mindetavle for én i 1849 død Krieger, samt to Tavler til Minde om Deres Majestæters Christian VIII og Caroline Amalie's Besøg i Kirken den 14. September 1844. Paa den sydlige Væg er Mindetavlen for de i Verdenskrigen 1914—18 14 Faldne fra Skrave Sogn anbragt. Den er af Marmor. I Kordøren staar den gamle smukke Døbefont. Døbefadet er i 1770 skænket af Detlev Blangsteds Enke. I Fadets Bund er der en Gengivelse af „Spejderne med Drukeklasen“. Alteret er fra den første Halvdel af det 19. Aarh. Altertavlen er uden videre kunstnerisk Værdi. Det bedste er dens Farver. I Altertavlen er indsat Billeder af Nadveren, Korsfæstelsen, Opstandelsen og Himmelfarten. Skrave Kirke har sikkert tidligere ejet en værdifuldere og smukkere Altertavle. Man mener, at den skal være brændt. Midt i Kirkeskibet hænger en meget smuk Lysekrone. Kirken har Bræddeloft med fremlagte Bjælker. Kirken er efter Genforeningen blevet meget smukt malet og istandsat. I Taarnet hænger den gamle Klokke, der nu snart i fem Hundrede Aar i Glæde og Sorg har sendt sin Klang ud over Sognet. Den bærer flg. Inskription: Ave maria gratia plena, anno dmo MCCCCXXXVII i are to pixten. D. e.: Hil være dig, Maria, fuld af Naade, i det Herrens Aar 1437 til Pinsen.

Inden vi forlader Kirken, strejfer Tankerne de henfarne Slægter, som i Glæde og Sorg søgte ind i Kirken, men som nu sover den sidste lange Søvn paa Kirkegaarden.

Selve Sognet bestaar af 3 Landsbyer: Københoved, Langetved og Krogstrup. Indbyggerantallet har naturligvis varieret noget i Tidernes Løb. I Rhodes Bog (1775) angives Indbyggerantallet til 280. I Aagaards Bog (1815) var der 36 Gaardmænd, 27 Boelsmænd og 12 Husmænd i Sognet. I 1935 er der 765 Personer i Skrave Sogn.

Københoved har muligvis (jfr. Navnet) i tidligere Tider været en betydelig Handelsplads. Dens Jorder naar ned til Kongeaaen, som maaske tidligere har været saa vandrig, at mindre Skibe har kunnet sejle i den. Historisk godtgøres kan dette ikke. Københoved er en smuk Landsby. Meget gøres i vor Tid for at give Landsbyen et til-

„Københoved“

Gaarden „Lundholt“, der er typisk for de siden Genforeningen nyopførte Gaarde

getved findes der ogsaa 1 Skole med 2 Lærerkrafter.

Krogstrup ligger i det nordvestlige Hjørne i Sognet. Krogstrup er rig paa skønne Udsigtssteder. Herlige Udsigter indover det „gamle Land“ findes her. Fra et enkelt Udsigtssted har man kunnet øjne 13 Kirker. Det sydøstlige Hjørne af Sognet kaldes *Mikkelborg*. Her ligger der en historisk Gaard: Mikkelborggaard. Den er bygget i 1840. Mikkelborggaard var oprindelig Sædet for Herredsfogeden for Frøs og Kalvslund Herreder. I 1853 flyttede Herredsfogeden til Rødding, og Gaarden beboedes i nogle Aar af en Baron, hvorfor Gaarden endnu i Folkemunde kaldes „Baroniet“. Nu drives Gaarden som almindelig Bondeggaard. Lidt vestlig for „Baroniet“ laa Tingskriverens Bolig. Ogsaa her drives nu Landbrug. Sognet var til 1904 Annex til Rødding, men er nu et selvstændigt Sogn med egen Præst og Præstegaard. Under Nationalitetskampen i Sønderjylland blev Sognet kaldt: „Det ideelle Hjørne“. Forholdene i Sognet var i Sandhed ogsaa ideelle her. Den Dag i Dag er der et stærkt nationalt Liv i Sognet. Om mange Forhold i Sognet kan Betegnelsen: „ideel“ endnu gælde. En national, vaagen, en dygtig og oplyst Befolkning har endnu hjemme her, hvilket Livet i Sognet bærer Vidnesbyrd herom.

Anker Nissen.

RØDDING SOGN. Hvornaar Rødding har begyndt at danne sig, kan ikke helt bestemmes, men da Sognekirken er omkring 800 Aar gammel, har der ved denne Tid været en Samlingsplads her. Deromkring har saa Byen udviklet sig. Til Rødding Sogn hører Brendstrup, og Sognet har 2200 Indbyggere, hvoraf 1644 i Rødding By, og et Areal paa 3227 ha.

I de Tider, da Grunden til Rødding By er blevet lagt, strakte sig fra Lillebælt til Vesterhavet den store Farrisskov, hele Landet over. Nu er der kun nogle Rester tilbage, lidt ved Rødding, ved Jels og Gram.

Rødding Sogn ligger i en Dalsænkning og danner en langstrakt Firkant med 7 km i Øst—Vest og 4 km i Syd-Nord. Hovedveje fra alle Sider krydser hinanden i Byen, der er livligt trafikeret. Gennem Byen løber en Bæk, som nu er ombygget med Beton og danner Hovedløb for Kloaknettet. Dækslet danner Fortov for den nye, brede Gade.

Lidt Syd for Byen findes en gammel Lergrav. Da den svenske Konge Karl Gustavs Soldater i Aaret 1659 kom fra Polen og drog skændende og brændende gennem vort Land, greb Folket til Nødværge. Saaledes havde Rødding-Præsten, Anders Petersen, og

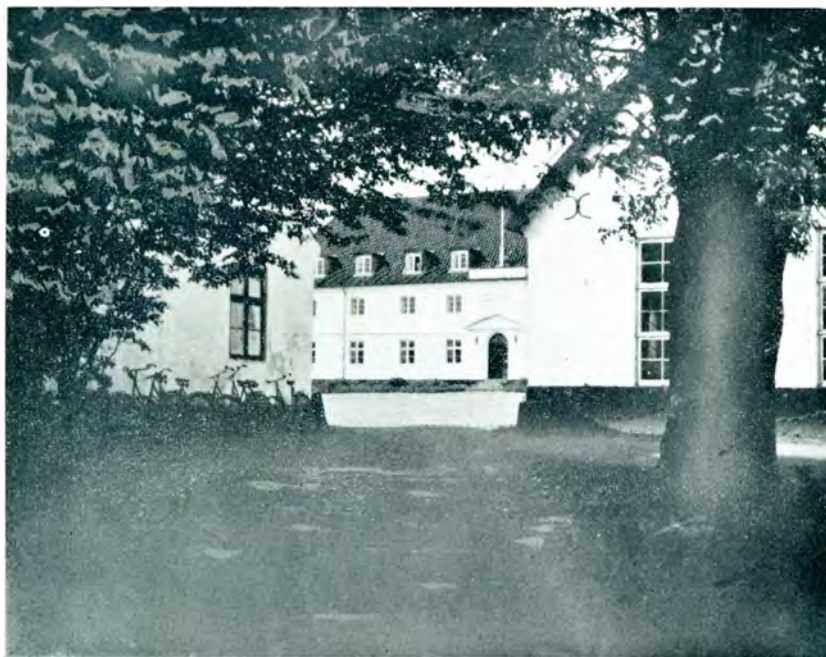
Parti fra Rødding med Sognekirken

Skodborg-Præsten, Jørgen Johan Thøring, samlet en stor Skare modige Folk fra By og Omegn for at møde Fjenden.

Da en Trop sydfra nærmede sig Rødding, tog Folkene Stilling og skød paa de forbigaaende Tropper. Svenskerne fyrede straks igen, og efter en kort Kamp laa Rødding-Præsten med flere Folk paa Valen, medens de øvrige flygtede bort. Præstens og de andres Lig kastede Svenskerne i Graven. Præstegaarden og det meste af Byen blev afbrændt.

Aar 1844, den 7. November, blev *Rødding Folkehøjskole* oprettet — den første i sin Art og saaledes Moderskolen til de senere oprettede danske Folkehøjskoler. Som Ejer var i 1847 indtegnet „Bestyrelsen af Rødding Folkehøjskole“. De egentlige Stiftere af Skolen var Professor Flor, Hans Nissen og Laurids Skau. Her begyndte nu et rigt pulserende Liv, som satte sit Præg paa Byens Tilværelse og Borgernes gamle Levesæt.

Tre Gange kom Krigen til at afbryde dens Virksomhed, i 1848—50, i 1854 og i 1870—71. I Tiden indtil 1864, hvor cand. theol. Johan Wegner, Professor Chr. Flor, cand. theol. Sofus Høgsbro og cand. theol. Ludvig Schrøder var Skolens Forstandere, havde Skolen kun mandlige Elever. Et stort Tal af disse var fra Sønderjylland, og adskillige af dem har under Fremmedherredømmet indtaget ledende Stillinger i den nationale Kamp. Efter 1864 flyttede Rødding Højskoles Lærere til Askov, men samtidig gjordes der en ny Begyndelse i Rødding, idet den fra Tønder fordrevne Seminarielærer Cornelius Appel begyndte at holde Pigeskole i den gamle Gaard. Fra Myndighedernes Side blev der ikke lagt Hindringer i Vejen for dette Arbejde; derimod standsedes en i Vinteren 1869—70 begyndt Karleskole ved Forbud. Cornelius Appel holdt Skole for unge Piger, hvoraf en Del kom fra det gamle Land, indtil midt i Firserne; i Tiden derefter til 1920 var den

Rodding Højskole

gamle Højskolegaard Frimenighedens Præstegaard og tillige Bøllig for gamle fra Frimenigheden. I 1920 genrejstes Skolen som almindelig dansk Folkehøjskole med en Sønnesøn af Cornelius Appel, Cand. mag. Erik Appel, som Forstander. I 1926 afløstes han af cand. mag. Hans Lund fra Askov. Fra 1926—35 har Skolen været besøgt af 982 Karle og 987 Piger fra alle Egne af Danmark.

I Aaret 1852 byggedes et *Ting- og Arresthus*, og Byen har

siden da været det administrative Midtpunkt for Frøs og Kalvslund Herreder. Ved samme Tid bosatte sig 10—12 nye, veluddannede Haandværkere i Byen, og dermed begyndte en ny Opgangstid. Tiden var for de gamle Haandværkere præget af stor Nøjsomhed, i Høsten hjalp man Bønderne og modtog herfor Naturalier og Brændsel. Læger og Sygeplejersker kendte Byen ikke den Gang. En Annonce fra „Dannevirke“ giver et betegnende Billede:

„Jeg undertegnede tillader mig herved at bekendtgøre for Rødding Byes og Omegns Beboere, at jeg har nedsat mig her i Byen som Barber og Tandudtrækker, Aarelader og Kopsætter og bedes det ærede Publikum at have mig i velvillig Erindring. Navnet“.

En Skoleregning fra 1868 lyder: „For Istandsættelse af Vandhuset til Børnene i Skoleladen 1 Rigsdaler og 11 Skilling“.

„Fra 1867: „2. Januar. Klistret Papirstimler paa Loftet i Lærerens Værelse — 2 Rigsdaler. For Papir — 8 Skilling. Ialt 2 Rigsd. og 8 Skl.. Samme Regning er skrevet paa en lille Lap Papir.

Bønderne blev altid kaldt ved deres fulde Navn, Haandværkerne kunde ikke tilkomme saa stor en Ære, men blev kaldt ved Fornavn og deres Haandværk, som Peter Bager, Søren Skomager, Anders Urmager, Jørgen Drejer, ogsaa kaldet Jørgen 4 Glas, fordi han altid gik med to Par Brillor.

I Vesterkroen var der Købmandsudsalg. Manden brugte at slaa lange og korte Streger paa Haandblokken, saa vidste han, hvormeget hver enkelt Kunde skyldte ham.

— Tiderne blev ved at skride frem! Til de første Haandværkere kom der flere Købmandsforretninger. Byen fik aarlig 2 Markeder, som var stærkt besøgte af baade Folk og Fæ og Markedsgøgl.

Den 22. Juni 1894 var her det første Dyrskue, som blev afholdt af den nordslesvigske Landboforening.

— 1882 blev de første Petroleumsgadelygter opstillede. Der var femten til at begynde med. Den første Aften, de var tændt, drog et Musikkorps gennem Gaderne, og

bagefter var der Fest paa Kroen. Der var oprettet en Lygteforening, som hvert Aar i Fastelavnstiden opførte et Par Dilettantstykker for at faa Penge til Gadebelysningen. Der var en Del Strid om, hvor Lygterne skulde ophænges. En Mand, der følte sig forurettet over, at han ikke fik en udfor sin Ejendom, hængte en Staldlygte op i en Trækroge.

Rødding Torv ved Aarhundredskiftet

Nu straalder Lyset fra 65 elektriske Lamper i Byen. — 1894 oprettedes det frivillige Brandværn for første Gang. Da det var en tysk Forening med tysk Kommandosprog, blev det mødt med Modvilje af Byens Borgere og fik ikke stor Fremgang. Efter Genforeningen oprettede en Kreds af Borgere et nyt frivilligt Brandværn, som fortrinligt røgter sin Opgave.

1899 i Foraaret blev Kredsbanen fra Haderslev til Rødding aabnet, og med denne kom der Liv i Byggevirksomheden. Samtidig skete det, at flere af Byens Gaarde brændte og derefter flyttedes uden for Byen. I den gamle By var der endnu ved Aarhundredets Begyndelse 26 besatte Storkereder, som efterhaanden forsvandt med Straatagene. Der er nu kun et Par Reder tilbage. Om Sommeren satte de mange store Fugle et vist Præg paa den gamle By.

Ved Midten af forrige Aarhundrede havde Brev- og Pakkeposten ikke saa meget at gøre som nu om Dage. Postbude kendtes ikke i Rødding. Man hjalp sig med den saakaldte Deligence, en gulmalet, lukket Vogn med fire Heste for, som kørte mellem Haderslev og Ribe. Der var Plads til 4 Personer i Vognen. Den skulde køre 1 Mil i Timen, og med tre Timers Ophold under Vejs varede en Rejse fra Ribe — de syv Mil til Haderslev — 10 Timer. Deligencen kørte fra Haderslev om Morgenens og var i Gramby ved Middagstid.

Foruden omtalte Post havde man en Kugle- eller Kariolpost, som kun medførte Breve. Vognen havde fire høje Hjul, hvorimellem var anbragt en kuglerund Kasse og derpaa et Agested for en let Person. Vognen havde to lange Skagler, og en Hest, som ret kunde løbe, var forspændt. I passende Mellemlum stod en Hest til Ailøsning, og Flyveposten, som den ogsaa kaldtes, skyndte sig videre.

Af Aviser kom den Gang til Byen til Højskolen „Berlingske Tidende“ og „Fædrelandet“, Herredsfogeden holdt ogsaa førstnævnte Avis. Pastor Hempel holdt „Fyns Stiftstidende“, og saa kom der 3—4 „Dannevirke“ til Byen. Saaledes gik Postgangen til 1865, da en Forandring indførtes ved Jernbaneanlægget Flensborg—Kolding med Station i Vojens. Et Postagentur med indskrænket Dagstjeneste og staaende under Kontoret i Gram oprettedes samtidig i Rødding, som herved ogsaa fik sin daglige Forbindelse. I Aaret 1872 omdannedes Postagenturet i Rødding til Postkontor med kørende Post til Sommersted, frem og tilbage en Gang om Dagen. Fra vor By udgik Post til alle Sider, og det gik meget flot til i Midten af Firserne, da der maatte en Postvogn mere til. En gennemgri-

Rødding Torv 1935

bende Forandring skete saa i 1899 med Anlæg af Kredsbanen, og Folk var glade ved, at de gamle Køretøjer, som de først havde været saa fornøjet med, men nu havde begyndt at skælde ud paa, afløstes. „Det var da rart med den Smaa-bane“, som jo ogsaa faar sin Omgang, for nu har Bilerne overtaget en stor Part af Post- og Trafikbesør-

gelsen i den nu stadig voksende Stationsby. - Efter Genforeningen er der sket en ny og stærk Udvikling i Byen, som nu har ca. 60 Butikker, mange Haandværkere, Bank og Sparekasse, og i 1925 oprettedes Rødding Andelsslægteri. Det begyndte med 450 Andelshavere og har nu 1300. Det første Aar slagtedes 15.000 Svin, nu 40.000, samt 5000 Kalve og Kreaturer. Omsætningen er 50 Mill. Kr.

Byen har desuden Elektricitetsværk og Vandværk, og alle Ejendomme har Tilslutning til dette. Direktør Johannes Christensen fra Rødding Korn- og Foderstofforretning er Vandværkets Formand og har den store Andel i, at det blev oprettet.

A. I. Marcussen.

RØDDING SOGNEKIRKE

DENNE Kirke, beliggende paa en Banke til Vest i Byen, er en af de ældste Landsbykirker i Haderslev Amt (Ribe Stift). Man kan ikke opgive noget bestemt Aars-tal for dens Opførelse; men hele dens Udseende og Bygningstype gør det højst sand-synligt, at den er bygget omkring ved Aar 1200 og altsaa er ca. 700 Aar gammel.

Dette kan bl. a. skønnes af det Materiale, der hovedsagelig er benyttet, nemlig ret store tilhugne Granitkvadere lige op til Tagskægget. Vinduerne har oprindeligt været i romansk Rundbuestil, hvilket endnu kan ses i to tilmurede Vindueshuller mod Øst og mod Nord i Kirkens Kor. Nu er der derimod baade i Krkens Syd- og Nord-Mur indsat ret store Jernvinduer af ny Dato for at skaffe mere Lys ind i Kirkerummet.

Selve Kirkeskibet, der rummer ca. 200 Siddepladser, er adskilt fra Koret ved en af Korbuen afbrudt Mur af svære Dimensioner. Selve Korbuen er oprindeligt opmuret af smukt tilhugne, lyse Granitsten, men nu findes der kun to af disse i Buen, den øvrige Del af denne er almindeligt Murstensværk, der dog er camoufleret saa udmærket af en i Rødding født Maler, at det er ret vanskeligt at skille det ægte fra det uægte. I Korbuen er Døbefonten anbragt; den er af Granit og ganske uden Ornamenten -- tilsyneladende meget gammel. I Koret findes et mindre Alter (af Træ), hvis Forside er dækket af et smukt stafteret rødt Alterklæde; den oprindelige Altertavle findes ikke mere i Kirken, men er erstattet i 1902 af en Kopi af Maleren Carl Blochs bekendte Billede af „Christus consolator“ i Hørup Kirke (Skaane). Paa Altergulvet inden for Altersranken findes et smukt broderet Gulvtæppe, syet af Kvinder i Sognet. Endnu maa bemærkes, at der i Kormuren

er opstillet en Ligsten over „ærlig og velagt Mand S. Jørgen Andersen“ og hans Hustru, der begge er døde ret unge i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Han har formodentlig været Ejer af den i Sognet beliggende Hovedgaard (nu Statsdomæne) „Røddinggaard“. Paa Nordvæggen i Koret findes ophængt en Mindetavle over den „synden ved Alteret hvilende Sognepræst til Rødding og Skrave Menigheder Hr. Michel Mogensen og hans Hustru“ fra omkring Aar 1700. Tavlen er forsynet med en kunstfærdig, udskåret Ramme, stæferet med forskellige røde og hvide Farver.

Prædikestolen er fra 1822, ret ejendommelig med snoede, hvide Søjler imellem Felterne. Læsepulten er forsynet med et enestaaende smukt broderet Nedhæng; i Kirkens Vestgavl er et Pulpitur, hvorpaa der er Plads til et Kirkeharmonium og nogle Bænke til Konfirmanderne under deres Kirkegang. Paa Kirkeskibets-Nordvæg er ogsaa anbragt en Mindetavle over en af de tidligere Sognepræster, Detlev Mathisen Blangsted (fra 1734 til 1768).

Hele Kirken, der er ca. 30 Meter lang, er overdækket af et fladt Bræddeloft paa underliggende svære Egebjælker med ca. 1 Meters Afstand. Disse blev i 1923 afdækkede ved, at et grimt underliggende Bræddeloft blev nedrevet, og fremtræder nu i nymalet, smukt dekoreret Stand. I Loftet er der over Midtgangen ophængt tre Messinglysekroner; den fjerde og smukkeste er anbragt i Korloftet, og i alle er der installeret elektrisk Lys.

I 1934 blev ved Støtte fra de kirkelige Midler alle Kirkens Stolestader fornyede og smukt maledede, ligesom man ved samme Lejlighed afskaffede den gamle, grimme Kakkellovn og erstattede den med elektrisk Varmeinstallation.

Kirkens Vaabenhus mod Vest er fra nyere Tid; hele Kirketaget er af Skifer, men har oprindelig været af Bly. Der findes nu intet Taarn paa Kirken, men den ret tarvelige, lille Klokke er ophængt i et Egetræsstativ, forsynet med Vindfløj, paa Kirkebygningens Vestgavl.

Johs. Vibe Petersen.

RØDDING FRIMENIGHED

DA Sognepræst H. Svejstrup, Rødding, 1867 nægtede at aflægge Troskabseden til den preussiske Konge, fik han sin Afsked, og en stor Del af Menigheden blev hjemløs i den gamle Sognekirke. Endnu en Tid fortsatte han sin Gerning paa Egnen under fri Former; men Myndighederne forbød det, og saa samledes i 1874 en Kreds af dem, der havde staaet Svejstrup nærmest, om Lærer C. Appel som Frimenighedspræst.

Rødding Højskoles Foredragssal blev omdannet til Kirkesal og indviet til Frimenighedens Brug.

1909 blev Kirkesalen for lille til den stedse voksende Menighed, og saa opførtes lige Øst for Højskolen Sct. Povls Kirken, hvortil enhver gav Bidrag efter Evne og Trang. Menighedens Unge skænkede Kirkeklokken. Kirken har faste Siddepladser til 340 Mennesker. Fra 1889 til 1922 var N. Lycke Frimenighedens Præst.

K T Svendsen.

RØDDING SKOLEVÆSEN

MIDT i Rødding By i umiddelbar Nærhed af Gadekæret laa for ca. 150 Aar siden et meget beskedent, lavt, straatækket, lille Hus, Byens Skole, med Skolestue og et Par smaa Rum til Lærerbolig. Skolebordene var af uhøvlede Brædder, der hvilede paa stærke Pæle i Lergulvet. Forslidte Lærebøger, som ejedes af de mere velhavendes Børn, men udlaantes ogsaa til mindre bemidlede, gjorde Gavn som Læsebøger, og langs Væg-

Teknisk Skole i Rødning

fastsattes til 30 Daler, 3 Tønder Rug, 2 Tønder Byg, 6 Læs Hø à 600 Pund, 4 Læs Halm à 480 Pund, 4800 Æltetørv, 6400 Fladtørv og Græsning til 2 Køer og 4 Faar; desuden Hoet fra Kirkegaarden, „som maa slaaes, men ikke afgræsses af Kreaturer“.

Efter lang og trang Forhandling byggedes i Byens Udkant mod Øst den ny Skole 1835 paa en Plads, der var Kommunens Fælleseje. Flere Gange har den skiftet Udseende ved Om- og Tilbygning og har til sidst kunnet huse henved 200 Børn, men da Tallet yderligere steg i Begyndelsen af det næste Aarhundrede, maatte den afløses af en mere tidssvarende og moderne Skolebygning 1912.

Ved Midten af forrige Aarhundrede laa Elevtallet omkring 100, som i Vinterhalvaaret undervistes samtidig af en Lærer; om Sommeren var den overvejende største Part dispenseret, og derfor var Skolearbejdet i det Halvaar ulige lettere. 1855 oprettedes et Andenlærerembede.

Undervisningsproget havde været Dansk indtil Fyrreerne, men 1845 og efter 1865 søgte Myndighederne at faa indført 3 tyske Privattimer for de Børn, hvis Forældre ønskede det og dermed var Begyndelsen gjort. Skolens senere Historie viser, at Rødning har været særlig udsat for den fremrykkende Germanisering og Fortyskningen af den nordslesvigske Skole i Grænsesognene. Her blev Udvandringen stærkere og varede længere end i det øvrige Nordslesvig, og en Indvandring sydfra, der er enestaaende paa Landet i hele Nordslesvig, satte ind; ifølge Statistikken gik ca. $\frac{1}{3}$ af alle Ejendomme over paa tyske Hænder. Med det berøgtede Sprogreskript af 1888 var Tysk blevet Undervisningsprog, kun for Religionens Vedkommende bevaredes det danske som saadant.

Naar desuden tages i Betragtning, at enhver Lærer ifølge en Forordning, der udkom umiddelbart bagefter, maatte være afgjort tysksindet, have tysk Hus- og Omgangssprog og ved enhver Lejlighed deltage i tysk Foreningsliv, kan det næppe undre, naar Skolen i forholdsvis kort Tid fik nyt Præg, og at Stillingen ofte blev næsten uudholdelig for en samvittighedsfuld, nordslesvigsk Lærer, der kendte sit Folks Fortid og Særpræg.

Allerede 1900 havde 61 af Skolens 135 Elever udelukkende tysk Undervisning, mens 75 endnu havde Religion i det danske Sprog.

1903 oprettedes et 3. og 1911 et 4. Lærerembede; Elevtallet var henholdsvis 151 og 195. Rammerne var igen blevet for snævre; et Aars Tid blev Konfirmandstuen i Præstegaarden benyttet som Klasseværelse, men allerede 1912 stod en den Gang meget tidssvarende, moderne Skolebygning med 5 store, lyse Klasseværelser og 2 Lærerboliger færdig til Brug. Prisen var 53.000 Mark, af hvilke Staten gav det lovmæssige Tilskud

gene stod større flade Sandkasser med dertil hørende Skrivepinde: det var Skolens Skrivereksivitter, som var billige og varige. Om Vinteren frøs ofte baade Lærere og Børn, da den store Bilæggerovn maatte nøjes med det Brændsel, Børnene medbragte, og man var ikke rundhaandet.

I Begyndelsen af det følgende Aarhundrede gjordes de første Skridt til Bedring. Et af det slesvigske Konsistorium udarbejdet Skoleregulativ paabød Opførelse af et nyt Skolehus paa et mere tørt Sted, og Lærerens Aarlon

af 17.000 Mark, desuden et ekstra Tilskud paa 10.000 Mark, og til Renter og Amortisation af Restgælden ydede Amtet aarligt 500 Mark. Ved Krigens Udbrud havde Skolen 220 Børn, fordelt i 4 Klasser med 3 Lærere og 1 Lærerinde; men allerede i Oktober fik 2 Lærere Indkaldelsesordre, og 1 Maaned senere maatte Lærerinden fratræde paa Grund af Sygdom. I over et Aar holdtes en meget stærkt reduceret Undervisning oppe ved en lille Vikarhjælp. I Begyndelsen af 1916 ansattes 2 Lærerinder, men

Hotel „Rødding“

samtidig fik undertegnede Paalæg om at fungere som Vikar udensogns 3 Dage om Ugen et helt Aar igennem. Naar dertil nævnes de mange mer eller mindre nødvendige Skoleforsømmelser og Dispensationer, Ferier i Vinterhalvaaret paa Grund af Brændemangel, de mange forordnede Indsamlinger (Brændenælder, Rønnebær, Tjørnebær, Kastanier, gammelt Metal, Uld osv.), maa det nu synes ufatteligt, at alt Skolearbejde ikke brød fuldstændig sammen. For Skolen var Genforeningen en Frigørelse af Kvælertaget i mer end een Forstand.

Oktober 1919 aabnedes i Byen en privat Realskole, der reducerede Folkeskolens Elevtal med ca. 25 pCt.; men allerede efter 2 Aars Virke gik denne ind under kommunal Drift, og siden da har Rødding et Skolevæsen, der er undergivet de for Købstadskoler gældende Regler og omfatter en syvklasset Folkeskole og en Fortsættelsesafdeling, bestaaende af 2 Realklasser. Førstnævnte har 7 etaarige Klasser for Børn i den skolepligtige Alder. I de tre ældste Klasser gives der en udvidet Undervisning, i 5. Kl. i Tysk, i 6. og 7. desuden i Engelsk og Matematik, for de Elever, som skønnes egnet dertil og ønsker at fortsætte i de 2 etaarige Realklasser med almindelig Forberedelseseksamen som Maal; Dimittendernes Tal siden Genforeningen har været 130.

Lærerpersonalet bestaar af 1 Overlærer, for Tiden 3 faste Lærere, 3 faste Lærerinder og 1 Timelærer.

1931 rejstes ved Siden af den store Skolebygning en mindre med 2 Klasseværelser, Gymnastiksal, Afklædningsværelse og Brusebad, og det paatænkes i nær Fremtid at optage Sløjd og Skolekøkkenundervisning som obligatoriske Fag.

Dermed synes Skolens Rammer at være fyldestgørende for et længere Tidsmaal, og maatte Arbejdet indenfor disse altid være en lystbetonet, livskraftig Kundskabsmeddelelse, der kan skabe selvstændige, sandhedssøgende Personligheder.

M. Møller.

RØDDING OG OMEGNS BIBLIOTEK

er oprettet efter Genforeningen — 11. Marts 1921. Det er et af de saakaldte Oplandsbiblioteker, idet det omfatter det nordvestlige Hjørne af de sønderjydske Landsdele, Sognene Rødding, Hygum, Lintrup, Hjerting og Skrave. Biblioteket, der er en selvejende Institution, har sit Hjemsted i Rødding, medens der findes Udlaansstationer i samtlige Skoler inden for Omraadet, ialt 11. I Forbindelse med Udlaanet i Rødding har der hele Tiden været en offentlig tilgængelig Læsestue med Haandbogsbibliotek, Tidsskrifter og Dag-

blade. Indtil 1928 havde Biblioteket Lokaler i Sparekassens Bygning, derefter paa Amtsbanegaarden.

Bogbestanden var 1. April 1935 7.824 Bind; men der er ialt indregistreret 10.401 Bind, saaledes at godt 2500 Bøger i Aarenes Løb er opslidt og kasseret. Ved Oprettelsen indgik de brugelige Bøger fra Sprogforeningens Bogsamlinger inden for Omraadet i Biblioteket, men af disse er kun faa tilbage nu.

Midlerne til Driften er tilvejebragt ved Tilskud fra Haderslev Amt og de paagældende Kommuner samt Bidrag fra private og Institutioner inden for Omraadet, hvortil kommer Tilskud fra Staten i Henhold til Biblioteksloven.

Biblioteket har haft stor Støtte af Haderslev Amts Centralbibliotek, hvis Bogbil i de senere Aar mod et mindre Vederlag har besøgt samtlige Udlaansstationer. Formand for Bibliotekets Bestyrelse er Købmand Johs. Christensen, og dets Bibliotekar har hele Tiden været Kommunelærer Chr. Winther.

Elektricitetsselskabet for Rødding og Omegn er stiftet 1921 og overtog samtidig det siden 1908 privat drevne Elektricitetsværk, der straks moderniseredes og atter i 1931 udvidedes med en 285 HK. Dieselmotor fra Burmeister & Wain. Nu leverer Værket Strom til ca. 600 Forbrugere, og Driften ledes af Bestyrer Aage Bech.

Rødding Haandværker- og Handelsforening er oprettet 1919 og har nu 85 Medlemmer. Foreningen købte 1920 en Bygning af den tyske Skoleforening og indrettede den til Teknisk Skole. Formand for Haandværker- og Handelsforeningen er Snedkermester S. A. Sorensen, og Forstander for Teknisk Skole er Lærer Staurup.

Rødding Idrætsforening har nu ca. 100 Medlemmer, hvoraf 40 aktive. Foreningen dyrker Fodbold og fri Idræt, og dens Formand er Kommunekasserer J. Blom.

GRAM SOGN. Gram er Oasen i den nordvestlige Del af Sønderjylland, og Sognet er Haderslev Amts folkerigeste med 2863 paa et Areal af 7872 ha. Paa det Sted, hvor Hovedlandevejen Haderslev-Ribe skærer Tværvejen fra Tønder til den tidligere Kongeaa-Grænse, ligger selve Landsbyen *Gram* (indtil 1. Jan. 1933 delt i Gram mod Nord og Gramby mod Syd).

Gram Slot

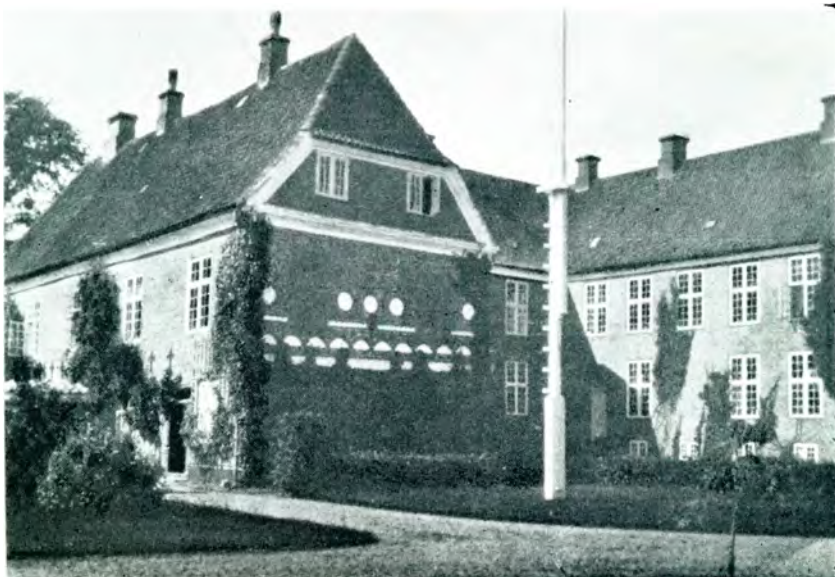
Saa stort er Sognet, at elleve Nabo-sogne grænser op til det, og de to store Aaløb, Gelsaa i Syd og Fladsaa eller Gram-aa i Nord, giver det sammen med de store Bøgeskove og Plantager Frugtbarhed og Skønhed.

Liggende paa en Bakkeø i Frøs Herred (underligt nok ikke i Gram Herred) stiger det mod Nordøst til 81

Meter over Havet ved Rangtang og atter til 54 Meter paa Storlund Bakke helt ude i Vest.

Kom til Gram en Sommersøndag, hvor Biler og Cykler i Hundredevis parkerer ved Gram Slot, og man faar en Anelse om, at her er Vestamtets skønneste Plet.

Vejene til Byen er ganske vist ikke spændende. Kommer man fra Vojens, er det Ked-sommeligheds Gru, indtil man passerer Gram Sogns tredie-

Gram Slot fra Parken

største By, det lille venlige Kastrup. Mere spændende er det at tage Bivejen lidt nordligere gennem Sognets næstmindste By Vester Lindet, hvor det betaler sig at gøre en Afstikker op til den smukke Udsigt ved Rangtang, hvorefter Turen fortsættes gennem en Udløber af Storskoven ned til Gram. Smukkere er det, hvis man kommer gennem de store Engstrækninger Syd fra gennem Grams næststørste By Tiset. Men skønnest, hvis vi kommer fra „det gamle Land“ gennem Rødding og allerede paa lang Afstand øjner Skovene ved Gram.

Efter et Stykke at have fulgtes med Jernbanen bøjer vi pludselig ind i Skoven. Her klukker Bækkene, Fuglene synger, og alt er frodigt og skønt.

Saa snart man er vel igennem Skoven, ligger paa højre Haand Grevskabets store Teglværk, hvis Glimmerler er en Havaflejring fra Slutningen af Tertiærtiden. Gaa ned i Lergraven og tag en forstenet Havkrabbe med, der er nok af dem. Er De heldig, kan De ogsaa finde en forstenet Hajtand eller en Stump Hvalribben. I 1925 fandtes her 2 hele Hajskeletter, hvoraf det ene nu er i Zoologisk Museum i København. Lidt længere mod Syd passeres Gramgaard Mejeri, derefter selve den imponerende Avlsgaard, og saa — efter et dejligt Udsyn opad Aadalen mod Øst — ligger det lille smukke Gram Slot lige for os paa en Ø i Aabredningen.

Med stor Kærlighed har den nuværende Ejer, Kammerherre, Greve Ad. Brockenhuus-Schack og Hustru, som siden Genforeningen er flyttet hertil fra Stamgodset Giesegaard, gjort Slottet og Parken, kaldet „Lunden“, til et af Sønderjyllands smukkeste Steder.

Parken saavel som Skovene er offentlig tilgængelige og er især om Sommeren Centrum for besøgende langvejs fra. Den nuværende Grevinde har forvandlet Parkens Blomsterhave til en lille botanisk Have, hvor hver Maaned pranger med sit særlige Blomsterflor. En Spadseretur gennem Lunden er en Oplevelse. Først gennem Forhaven med Udsigt over den store Plæne til Slottet. Derefter straks til højre forbi den lille idylliske „Aakandedam“, og saa ad den sydlige Allé forbi nogle prægtige Skovlyr, vistnok Danmarks ældste og største. Videre Øst paa gennem dejlige Bøge og Egestrækninger. Af og til en klukkende Bæk eller en lille Dam, gennem Krat af Brombær og Kristtjørn (et enkelt stort Træ bør opledes) og saa langs Aaen tilbage. Og her er saa Turens smukkeste Del, gennem Kløfter, med dejlige Udsigter over Dalen. Desværre knækkede Vinter-

stormen 1934 Skandinaviens største Elletræ (af de fleste antaget for en Kæmpe-eg), som stod her ved Foden af en lille Bakke. En Sommeraften her, naar Solen forgylder Tagene paa Billeslund, der ligger i Skovkanten hinsides Aaen, og kaster Genskin i Slottets og Gramgaards Vinduer, naar Gedderne i Aaen slaar, og Hundreder af Svømmefugle skræpper op; eller en Vinterdag, naar Grenene er dækket af Sne, og naar den brede, aldrig helt tilfrosne Aa vrimler med vilde Svaner og utallige Ænder, glemmes aldrig. Ja, De kan ogsaa en Dag møde en gammel Grævling eller se Mikkelt stryge forbi.

Selve Gram Gods er paa henvend 2000 ha Skov og ca. 230 ha Plantage. Desværre forbyder Pladsen at give Slottets Historie. Vi maa nøjes med at anføre, at vi kan følge den tilbage til Valdemarerne. Slottet laa dengang i en Udkant af den nuværende Storskov og spillede en stor Rolle i Datidens urolige Kampaar, men det er vanskeligt her at skille Sagn fra Historie (den nuv. Greve har som Manuskript ladet udarbejde et 480 S. stort Værk om Grams Historie). Den ældste Del af Slottet, som det staar i Dag, stammer fra Begyndelsen af 16. Aarhundrede og er bygget af store, røde Munkesten med Rundbuefrise, Blændinger og Savsnitværk paa Nordgavlen. Godt 100 Aar yngre er Hovedfløjen med Kælder og to Stokværk, og først 100 Aar efter igen opførtes den monumentale Vestfløj. Af stor Skønhed er den halvrunde Trappeopgang i Gaardens sydøstl. Hjørne. I Aaret 1664 solgtes Gram til Rigsfeltmarskal, Greve Hans Schack, og fra 1821 har en Sidelinie, Greverne Brockenhuus-Schack, ejet Gram.

Uden for Turistcentret, som er Parken, træffer vi den rigtige Naturelsker, som gaar mod Øst ud for Mejeriet gennem „Sønderskoven“ eller ud i selve „Storskoven“. Der er udmærkede Spadsereveje, men ulige interessantere er det at bane sig Vej gennem Tykningen eller følge et af Bækkenes Løb og opleve noget af Skovens Mystik. Ogsaa i Storskoven, som er under kyndig Kultur, findes Kristtjørnskrat. Men ak, de Turister, som altid skal grise Naturen til med deres grimme Efterladenskaber; hvornaar lærer vi dog i

Gram Bank

Danmark at værne om den Skønhed, som ogsaa de, der kommer efter dig, vil se. Og ak den Kultur, som lidt efter lidt forvandler vore dejlige Ege- og Bøgeskove til sorte, kedelige Naaleskove. Ogsaa i Gram er Eg og Bøg paa Retur.

Og saa gaar vi tilbage til Byen. Paa den aabne Plads mellem den gamle Vandmølle og Slotssøen rejstes den største af Sognets 4 Genforeningsstene, en mægtig Overligger paa 4 mindre Sten, slæbt herhen fra Gramgaards Mark og hejnet af tidligere Grænsesten med Danmarks

og Preussens Navnebogstaver paa hver sin Side.

Overalt faar man Indtryk af gammel fornem dansk Kultur. Gramgaards Hovedbygning med Have ned mod Aaen er en Perle. Den gamle Mølle, som nu tillige rummer et moderne Elektricitetsværk, er en Idyl. Og det samme gælder det smukke Apotek og Skovri-dergaarden. Af mere moderne Art er den store Tæppefabrik, som fra en ganske ringe Begyndelse er vokset

Gram Sygehus

op til en betydelig industriel Virksomhed, som er kendt over hele Landet („Gram Præstegaardstæpper“). Nogle undrer sig over, at hverken Dommer eller Politimester bor i Gram, der jo er det naturlige Midtpunkt for de herhen hørende Herreder. Det var i sin Tid tilbuddt Gram, men Sognet og ikke mindst Greven satte Kærligheden til Danmark højere end den materielle Fordel og sagde nej Tak til Tilbudet for ikke at faa Byen fortysket af en Skare preussiske Embedsmænd. Gram Sogn er da ogsaa den Dag i Dag rent dansk, og kun langt mod Vest bor der enkelte tysksindede Familier.

Over en ret høj Bakke skal vi nu op til det tidligere Gramby, der som nævnt nu er forenet med det gamle Gram under et Fællesnavn. Endnu for faa Aar siden var Vejen om Foraaret en Allé af blomstrende Hvidtjørn, men nu har det meste maattet vige for Nybygninger, og om faa Aar er Bakken mellem de to Byer en Gade.

Det viser sig, at det er gammelt Kulturland, vi gaar paa. Ikke blot er Egnen rig paa „Kæmpehoje“, der strækker sig sonden Gram Aa i et bredt Bælte helt ud, hvor de to Aaer mødes i Sognegrænsen, men ogsaa i selve Gram findes der af og til gamle Oldtidsgrave, naar Grunden graves ud til Nybygninger.

Naar vi er vel oppe ad Bakken, ligger paa højre Haand Haderslev Vesteramts Sygehus, det gamle idylliske Sygehus fra 1860 og den store Nybygning fra 1929, fuldt moderne indrettet til saavel medicinsk som kirurgisk Behandling og med Plads til ca. 100 Patienter. Sygehuset har Overlæge, Reservelæge, Kandidat og Søstre fra Sct. Lucasstiftelsen, og efter Amtsraadets Ønske er det nye Sygehus i 1929 indviet af Sognepræsten, hvorfor der holdes en ugentlig Gudstjeneste paa hver Afdeling. Længere fremme passerer den smukke Realskole og lige overfor Byens Bank. Og nu er vi i det tidligere Gramby. Den, der ikke har været her siden Krigen, kan have vanskeligt ved at kende Byen igen. Som Centrum i det store og efter sønderjydske Forhold folkerige Sogn har især denne Del af Byen gennemgaaet en rig Udvikling siden Genforeningen. 1920 havde Byen (Gram og Gramby) ikke meget over 1000 Indbyggere, i 1935 er der over 1400. Denne Udvikling skyldes dels den driftige Handels- og Haandværkerstand, dels Tæppefabrikken, Savskæreriet og andre Virksomheder.

Mod alle Sider skyder Byen sine Gader ud, og Amtsbanen fra Haderslev til Skærbæk har Stationer baade mod Nord i Gram og mod Syd i Gramby, hvorfor Amtet efter

Gram Kirke

Sammenslutningen har haft det geniale Indfald at kalde den tidligere Gramby St. for Gram Vest (hvorfor dog ikke Gram Slot St. og Gram St.?).

Paa enkelte Undtagelser nær har Byen undgaaet det Præg af Grimhed og Tilfældighed, som ellers skæmmer de fleste Stationsbyer. Smaa venlige Haver omgiver Nybygningerne, og en enkelt af de gamle Alleer er endnu bevaret.

Lidt for sig selv ligger den smukke Præstegaard, bygget i 1878 og omgivet af en stor, gammel Have med prægtige Bøge, Ege- og Valnøddetræer, og paa Vejen ud til Kirken det store, smukke Menighedshus, rejst 1935.

I den vestlige Del af Byen ligger den gamle *Sct. Vincents Kirke*. Dens Byggeaar kendes ikke, men da dens Døbefont er fra ca. 1200, er Kirken altsaa en af de gamle Valdemarskirker fra 1100'erne. Ukendt af hvilken Grund er Kirken i sin Tid indviet til den spanske Martyr Vincen-tius levita (dræbt 22. Jan. 304). Selve Kirkeskibet er den ældste Del, og to smaa Vinduer mod Nord er oprindelige. Taar-

net er bygget omkr. Aar 1400 og har det saakaldte Tørningelehn Spir. Circa Aar 1565 nedbrødes den gamle halvrunde Apsis, og i Stedet byggedes det nuværende Kor. Medens Kirken ellers er i Rundbuestil, er Triumphbuen ved Tilbygningen hugget op i Spidsbue. Kirken er restaureret midt i 17. Aarh., ved hvilken Lejlighed den nuværende „Grevestol“ med Vaaben og Ahnetavler over Greve og Grevinde Otto Didrick Schack med 3 opadstigende Led opsattes. 1843 restaureredes Kirken atter og forsynedes da med Orgel. Pulpituret, som oprindeligt har været malet i dejlige, rene Farver, som endnu er bevaret under 4—5 Lag og burde afdækkes, bæres af 20 smukke, joniske Søjler af Eg. — Alteret er fra ca. 1620, og Prædikestol af Eg i Renæssancestil. Nogle oprindelige Kalkdekorationer er værdiløse, hvorimod Østvæggen og Korbuen i nyeste Tid er dekoreret af Kunstmaler, Pastor L. Toft. — Døbefonten med smuk Arkaderække er en af Landets ældste. I Koret et smukt Krucifiks fra ca. 1300, stammende fra den nedbrudte Kirke i Endrupskov, skænket Kirken 1927. Endvidere Gavebrev fra Kong Chr. V af 4. April 1673, hvorved Gram og Fole Kirker tilskødes Rigsfeltherre, Greve Hans Schack. Og endelig et gammelt interessant Epitafium, muligt fra 16. Aarh.s Slutning. — Loft og Kirkestole er under al Kritik. Kirken er prydet med 3 smukke Malmkroner, som er skænket af Grev Ad. Brockenhuus-Schack henholdsvis 1923, 1924 og 1928, samt massive Væglamper i Malm. De senere Aar er Kirken bleven forsynet med Præstetavle, dejlige Alterdug, Alterstager, Løber, Panel, Alterkande, nye Alterbøger, Bræddegulv m. m., næsten altsammen Gaver, saa at den præsenterer sig som et værdigt Gudshus for den store, trofaste Menighed. Den kan rumme 450 Mennesker. — Endvidere skal nævnes, at der over Korbuen hænger et sengotisk Krucifix, og at Kirken efter Overgang til Selveje i 1926 forsynedes med elektrisk Lys. — I Vaabehuset en gammel Processionsplanke fra

Endrupskov, conserveret 1932, et gammelt Vievandskar af Granit og i Gulvet Ligsten over tidligere Præster (den ene af Ølandskalk med smukke Forsteninger af Ortoceratiter). Kirken er tækket med Blyplader. Dens altfor lille Klokke er støbt 1572.

Paa Kirkegaarden, som er omsat med et gammelt Kampestensdige, findes Sønderjyllands smukkeste Krigsmindesmærke over 60 Mænd fra Sognet, udført af Hansen Jacobsen. Endvidere Mindesten over russiske Krigsfanger, over Kabinets-

Gelsaadalen med Endrupskov i Baggrunden

sekretær Tillisch og Pastor J. Zerlang, Danskhedens tro Forkæmper. — Som et Kuriosum kan anføres, at siden Reformationen er kun een Præst sluppen levende fra Gram, og ham fordrev Tyskerne.

Og nu staar kun tilbage at komme ud af Sognet igen. Vi begiver os mod Vest, hvor den mindste af Sognets Byer Endrupskov ligger. I fordums Tider (paa Vald. Atterdags Tid) var Egnen fra Gram til Ribe store Egeskove. Men Skoven fædedes, og nu er det magre Vidder, Hede og Sand, som først nyere Tids Plantager begynder at bøde lidt paa. — Faa og fattige er Ejendommene her. 5 km ude passerer vi den nu udgravede Tomt over den midt i 16. Aarh. nedlagte Sct. Thøgers Kirke. Gamle Sagn fortæller endnu om denne Begivenhed, at Sognet skulde til Gram, hvis en 70-aarig Kone kunde gaa fra Aarup (den vestligste Gaard) de 10 km til Gram. Endvidere om Klokken, der sank i Aaen, og Døbefonten, der brugtes til Ædetrug for Hunde, som imidlertid alle døde.

Ja, herude i Ødemarken lever Sagnene om Helligkilden, hvis Vand for faa Aar siden en kort Tid solgtes som radiumholdigt, og om „Endrupskov-Aftægt“, en brat Skrænt ned til Gjelsaa med den dejligste Udsigt over Stensbæk Plantage. Her satte man fordum de gamle paa en halv Vogn, gav dem 1/4 Pund Tobak og en Lerpibe og lod dem saa trille i Aaen.

Endnu gaar vi ved den ensomt beliggende Skole en Tur mod Nord gennem Plantagen og nyder fra Højderne ved Storlund den dejlige Udsigt over Gram Aa med Nybølgaard og videre mod Vest over Aarup, hvor Aaerne mødes. Langt ude ses Ribe Domkirke.

Og saa passerer vi lige efter Gjelsbro det frygteligt grimme, tidligere tyske Toldsted og er dermed ude baade af Gram Sogn og Haderslev Amt.

T. Philipsen.

GRAM SYGEHUS

er oprettet 1860 og hed da Haderslev Vesteramts Sygehus. I 1889—90 opførtes i Tilknnytning til Sygehuset et Epidemisygehus, som atter siden 1910 benyttedes som almindeligt Sygehus, idet de epidemiske Patienter henvistes til at blive behandlede paa Loftsværelser eller i selve Hovedbygningen. 1920 gennemgik hele Sygehuset en fuldstændig

Restaurering, ligesom Hovedbygningen forenedes med Epidemibygningen ved en Mellembygning, hvori der indrettedes Skyllerum og Bad. Da der i de senere Aar har været en daglig Gennemsnitsbelægning af over 65 Patienter paa de normerede 37 Pladser i Hovedbygningen, blev en Ombygning og Udvidelse efterhaanden nødvendig. Denne afsluttedes i 1929 og havde kostet 275.000 Kr. En helt ny Sygeafdeling opførtes, idet det gamle Sygehus fra 1860 omdannedes til Køkkenafdeling og til Bolig for Funktionærer.

Sygehuset har nu 65 normerede Pladser paa medicinsk-kirurgisk Afdeling og 9 paa epidemisk Afdeling.

Ved Sygehuset er ansat en Overlæge, en Reservelæge, en Oversøster, 4 Lucassøstre, 12 Sygeplejeelever og en Massøse.

A S GRAMBY BANK,

der blev stiftet den 18. September 1920, overtog Aktiver og Passiver i „Sparekassen for Gram og Nybøl Godser med Omegn“ S. m. b. H., der var oprettet 1872, mod til hver af de 71 Garanter at betale Kr. 500,— for hver Andel paa 500 tyske Mark.

Andelene skulde betales kontant eller ombyttes med Aktier i den ny oprettede Bank. Ialt blev der tegnet en Aktiekapital paa Kr. 275.000.

Til Formand for Bankens Bestyrelse valgtes Forpagter J. N. Raben, Gram, der vedblivende indtager denne Stilling. Som Direktører antoges hidtilværende Sparekassebestyrer P. Lei (død 20. Maj 1934) og J. H. Westergaard.

Paa Grund af Dir. Lei's svage Helbred antoges i 1927 Bankens nuværende Direktor J. Clausen som Meddirektør, til samme Tid fratraadte J. H. Westergaard.

Bankens Omsætning, der det første Aar androg ca. 16 Millioner Kr., var i Regnskabsaaret 1934 ca. 29 Mill. og Bankens Balance til samme Tid Kr. 1.358.323,20.

Bankbygningen blev i Aaret 1931 moderniseret og bl. a. forsynet med tidsvarende Boxanlæg.

Banken har Kontorsteder i Arnum, Brændstrup, Østerlindet og St. Nustrup.

Biblioteket for Gram og Fole Sogne er stiftet 1920 og har to store, lyse Lokaler i Byens Lærerbølg. Formand for Biblioteket er Overlærer Soph. Boas, og Bibliotekar er Lærer H. Sørensen.

Handels- og Haandværkerforeningen for Gram Sogn er oprettet 1928 og har nu ca. 100 Medlemmer. Foreningen har stiftet Teknisk Skole og bl. a. taget Initiativet til Danelse af en Teaterforening, der imidlertid nu er en selvstændig Forening. Bestyrelsen bestaar af: Købmand E. Barslund, Formand, Bogtrykker Tage Andersen, Næstformand, N. Timmermann, Kasserer, Bygmester H. Teilmann, Købmand Aage Jensen, Skrædermester Fr. Christensen og Cyklehandler Fr. Schmidt.

Gram Sogns Idrætsforening er stiftet 1920. Den har nu ca. 100 Medlemmer, og dens Formand er Skrædermester Fr. Christensen.

HYGUM SOGN var helt op til omkring Midten af forrige Aarhundrede Hovedsognet i Frøs Herred. Her holdtes i ældre Tid Ting og Rettergang paa Tinghøjene Nord for Hygum By, og her byggedes omkring Aar 1200 den store Herredskirke, den anseligste i Herredet og den, der f. Eks. i 1330 maatte udrede dobbelt saa stor Afgift til Domkapitlet i Ribe som nogen anden Kirke i Herredet. Her ligger endnu det æld-

gamle Tinghus og Herredsfogedgaard, hvor for 150 Aar siden Herredsfogderne Daue og Feldmann ledede Udskiftningen af Bønderjordene i et for Befolkningen fremmed Sprog.

Sognet er rigt paa Oldtidsmin-der. Fra den store og udbredte Bygd i det sydvestlige Nørrejylland i den yngre Stenalder og i Broncealderen gik der en smal, men stærkt befærdet Oltidsvej gennem Sognet Vest og Syd om den gamle Far-riiskov. Ved Harreby, oprindelig „Hargby“ (Offersted eller Helligdom), bøjer den østpaa og har til sidst Tilknytning til den mindeværdige Bosættelse nede i Vested Sogn.

I Kong Valdemars Jordebog nævnes en adelig Gaard „Holm“, som var skyldsæt til 10 Mark Guld. Der ses endnu svage Spor af Borggraven nede Syd for Hygum By.

Cistercienser Munkene i Løgum ejede en hel lille Enklave i Hygum Sogn, som kaldtes „Frøs Fogderi“, og det synes, som om denne Munkeorden har haft en betydelig kul-kurel Betydning for vor Hjemegn her i ældre Tider. Deres Bygninger var Gothikens Mesterværker, og deres Gaarde var Datidens Landbrugsskoler.

I Sognet, der nu omfatter 5274 ha med 1377 Indbyggere, er der følgende Byer: „Hygum“ oprindelig Hyging med Kirke, Præstegaard, en 4-Kl. Skole og Forsamlingshus. Postekspedition, og et Elektricitetsværk, flere Købmænd og mange Haandværkere. Øst for Hygum ligger den lille Landsby „Brøstrup“ og mod Nord Gammelmark, sikkert den Mark, der først og oprindelig er dyrket, medens den udbredte Bebyggelse „Hygumskov“ først efterhaanden er ryddet og dyrket i de sidste 200 Aar.

Byerne Fæsted og Harreby ligger i den vestlige Del af Sognet ude paa den vestlige Del af Frøs Herreds Bakkeø. Ser man mod Øst, lukkes Udsigten af levende Hegn og af

Resten af de gamle Skove, men mod Vest ligger Egnen bred og jævn og sollys og aaben. Loke saar Havre, og det er som den gamle Kongeby der-ude mod Vest sejler i Lokes Havresæd.

Sognet har været søndret og delt, efter 1864 af Landegræn-sen. De fraskilte vest-lige Dele, Fæsted Mo-se og Vesterenge for-blev ogsaa efter Gen-foreningen ved Obbe-kær Sogn, medens

Peter Fredslunds Gaard i Hygum.
Frøs Herreds Tinghus og Herredsfogedbolig

Hygum Kirke

Hygum Kirkes Indre

Dele af Kalvslund Sogn, der efter 1864 kom til Hygum, Hjortvad, Bavngaard og Ravning, nu atter er forenede med Kalvslund Sogn og Ribe Amt.

Den store, udstrakte Fæsted Hede er nu delvis tilplantet, en stor og smuk Granplantage paa flere Hundrede Tønder Land begynder allerede at give Læ for de barske og lunefulde Vestenvinde. —

Hygum Kirke er

bygget af tilhugne Kvadersten, og den er uden Sammenligning Nordslesvigs skønneste Kvaderstenskirke. De smukke Halvsøjler udvendig paa Korrundingen har meget tilfælles med Søjlerne ved Domkirken i Ribe. Bemærkelsesværdig er endvidere den smukke Syddør, som oprindeligt var Indgangsdør for Mændene. Desværre har Kirken mistet meget af sit smukke, gamle Kirkeinventar.

Inde i Vaabehuset staar en smuk Gravsten over Provsten Christian Foersom, hvis Søn Peter Thun Foersom blev en dygtig og anerkendt Skuespiller ved det Kgl. Teater paa Adam Oehlenschlägers Tid. Biskop Stephan, der døde som Biskop i Ribe 1177, er født i Brøstrup i Hygum Sogn, og man tør maaske regne med, at den skønne Kirke er bygget ved hans Hjælp og med hans Bistand.

I Sognet har gennem Tiderne været ansat flere betydelige Præster, hvoraf enkelte gennem vor Salmebog sætter sit Præg paa Kirkelivet den Dag i Dag. Den tyske Forfatter, Overlærer Chr. Tränckwer skriver saaledes i „Schl. Holst. Volkskalender“ for 1921: „Ude i Hygum ved Rødding fødtes omkring ved 1550 den danske Salmesang“.

Det var den gamle, lutherske Præst Thomas Knudsen, hvis Salme „Min Gud, jeg gammel er og graa“, nævnes som Perlen af alle Datidens danske Salmer. Hans Søn — Hans Thomissøn — født i Hygum Præstegaard 1. Marts 1532 — er det, der har samlet og udgivet den første almindelige, danske Salmebog i 1569.

For 200 Aar siden, i 1735, var den unge Hr. Peder bleven Præst i Hygum. Det var i Pietismens Tid, og man kalder denne Periode for den sønderjydske i Dansk Kirkehistorie, fordi Pietismen kom til Danmark gennem Sønderjyder, der havde studeret ved tyske Universiteter. Hr. Peder havde tilegnet sig flere tyske Udtryk og Talemaader, som de jævne Bønder ikke forstod, og de vestligste Byer i Sognet, Fæsted og Harreby, kaldte han Sodoma og Gomorha. Dette og andet skabte Uro i Sognet, og den lærde Guds Mand, Biskop Mathias Anchersen, fra Ribe maatte herud for at skifte Ret mellem Hr. Peder og hans Sognebørn. Hr. Peder Jacobsen blev senere Biskop i Aarhus, og det er ham, der har skænket os Nadversalmen: „Jesus, din søde Forening at smage“. —

Sognet har fem synlige Minder om, at Sorg og Glæde har vandret tilhobe. Paa Kirkegaarden staar saaledes en Mindesten paa en stor Fællesgrav, hvor der i 1659 begravdes 504 Mennesker, der var døde af en smitsom Sygdom, og endvidere en Mindesten

Runestenen i Fæsted

for 37 unge Mænd, som faldt i Verdenskrigen. Nede i Fæsted er der rejst et Genforeningsminde i Form af en Runesten, Sønderjyllands yngste Runesten, hugget af gamle Niels Jensen; og ovre i Harreby staar der ligeledes en smuk Genforeningssten, der ligesom den i Fæsted er flankeret af gamle Grænsesten, med følgende smukke Indskrift:

Dybt i danske Hjerter klang det Glædesbud:
„Sønderjylland vundet, Ære være Gud“.

Thoste Thastesen.

FOLE SOGN (1723 ha, 561 Indbyggere). Den nordligste Del af Sognet ligger paa den sydlige Hældning af Frøs Herreds Bakkeø og den sydligste Del i Gramaadalens Smeltevandsslette og grænser op til Gram, Rødding og Hygum Sogne samt Gram Aa. Selve Byen Fole ligger meget smukt. En hastigt rislende Bæk snor sig ind mellem gamle Gaarde og Hylde og Hybenhæk. Mod Nord kranses Byen af lyse Bøgeskove og mod Syd af grønne Enge, medens Nustrup

og Kastrups lyngklædte Bakkeø ligger som en lang Bølge i Landskabet ovre mod Syd.

Selve Navnet Fole (1294 Fornel, 1330 Fovslæ) er vist et gammelt Færdselsnavn, der staar i Forbindelse med Oldtidsvejens Vadested over Gram Aa, og den anden lille By i Sognet, Udflytterbyen „Ganderup“, har Navn efter en Mand, der hed Gander. Sognet har ret mange Oldtidsminder, hvoraf mange er velbevarede. Det er den Højstriben, der fortsætter mod Nordvest efter Fæsted og Harreby og mod Øst ind efter Nustrup og Vojens.

Man har kaldt Oldtidsvejen „Guldvejen“, fordi der alene fra Gram over Fole til Hjortvad er gjort 12 til 14 værdifulde Guldfund.

I Forhold til det lille Sogn er Kirken meget anseelig. Den er bygget af Kvadersten, men der findes svage Spor af Tuf. Taarnet er ombygget og gjort lavere ved en gennemgribende Restauration i 1852. Kirken har som saa mange andre sønderjydske Kirker lidt meget under Uforstand, hvormed Kirkerne i forskellige Perioder er blevet røgtet.

Nu har Kirken i Fole imidlertid faaet meget af sin oprindelige Skønhed tilbage. Indgangen i Taarn-

Stampemøllen i Fole

Fole Kirkes Indre

rummet gør et tiltalende, middelalderligt Indtryk. Der er kommen et nyt, godt Orgel, et stilfuldt Pulpitur, ligesom Alterbordet og selve Altertavlen er ombygget og restaureret med nænsom og kyndig Haand. --

I Fole bestod helt indtil 1880 det mærkelige Forhold, at Obbekær Sogn, der ikke alene laa helt ude Vest for Hygum Sogn, men ogsaa til sidst paa den anden Side af Landegrænsen, var Anneksstog til Fole. Dette Forhold ophævedes, da Obbekær fik sin egen Kirke.

Med Undtagelse af en enkelt kongerigsk Ejendom hørte hele Fole Sogn tidligere under Gram. De var delt i to Grupper, de Gammelgrammer og de Nygrammer. De sidste kom ind under Gram i 1664, efter at Feltherre Hans Schack havde købt Godset. Han fik da en

Del af Kronens Jorder som Vederlag for sine Ydelser under Svenskekrigen. — I Fole By er der Præstegaard, Skole, Postekspedition, Forsamlingshus, Kro og flere Haandværkere og Købmænd.

Ballegaard købtes af den preussiske Stat i 1899, og senere tilkøbtes „Dyssegaard“ og andre mindre Ejendomme. Hele Ejendommen stod den preussiske Stat ialt i 180,000 Mark. Gaarden ejes nu af den danske Stat og er bortforpagtet.

Nede ved Gram Aa ligger den gamle Stampemølle; her er smukt og meget idyllisk.

I Engene ved Gram Aa har der ligget et gammelt Voldsted, der hed Torntved, men det er nu næsten udslettet.

Under Fremmedherredømmet var der til Fole Sogn som til de andre omliggende Sogne kommen mange tyske Nybyggere, en Følge af den stærke Udvandring her i Grænseegnene. Det tyske Stemmeantal var ret stort ved Valgene. Nu efter Genforeningen er dette Forhold ændret, idet mange af de fremmede atter er rejst bort.

Thøste Thøstesen.

HJERTING SOGN (1272 ha med 418 Indbyggere) er Anneks til Lintrup og grænser op til Rødding, Skrave, Lintrup og Hygum Sogne.

Sognets Overfladedannelser hører til den yngre Bundmoræne. Inde ved Hjerting By findes flere smukke Smeltevandskløfter.

Det lille Sogn var engang næsten skovbevokset, og der findes endnu anselige Rester af Fortidens Skove med smukke Partier af Bog og Eg.

Kirken er lille og bygget af raa Kamp med Hjørnekvadre. Den har en lille, lav Korbue uden Kragsten. Paa Koret er der to tilmurede eller blændede, oprindelige Vinduer med Stik af Kilesten (i den ene er der endnu gamle rhombeformede Ruder). I hele sin Byggemaade gør Kirken et tidlig romansk Indtryk, og der er meget, som tyder paa, at den er Egnens allerældste Kirkebygning. Altertavlen, som nu er smukt restaureret, stammer fra Hygum. Det er et rigt Snedkerarbejde fra 1619, og Stilen er udpræget Højrenæssance. Malerierne forestiller Nadveren, Troen og Haabet, samt øverst Korsfæstelsen. — Med Sorg og Smerte maa en Hygumboer se paa, at meget af Hygum Kirkes ældgamle Inventar er spredt for alle Vinde. En Himmel til Døbefonten findes nu i Nr. Farup. —

De skovrige Sogne er som Regel fattige paa Oltidsminder, saaledes ogsaa i Hjerting. Der findes dog en Del Høje i den sydlige Del. Staghøj paa Møgelose Mark og Syd herfor den nu delvis sløjfede Møllehøj. Ogsaa Tinghøj Syd for Hjerting By er meget anselig. Man gætter paa, at Kalvslund Herred her har haft Tingsted i gamle Dage.

Det lille Sogn gør med dets smukke Bøndergaarde og veldyrkede Marker et yderst tiltalende Indtryk, og der er meget, som minder om et dansk, smilende Østkystlandskab.

I Hjerting er der Skole og Forsamlingshus, ligesom der ogsaa er rejst et smukt Genforeningsminde ved Landevejen fra Rødding efter Foldingbro.

Gastrupgaard var en Frigaard, som senere deltes i 3 i Aarene 1848 og 1856, og ved en senere Deling kom den fjerde til.

Til langt op i den historiske Tid holdt Levninger af forlængst

Hjerting Kirkes Indre

Figurgruppe i Hjerting Kirke

uddode Dyrearter til i de Skove. 1689 blev der skudt en Los ved en Ulvejagt i Langetved, og det er ikke mere end godt 150 Aar siden, at Egnen omkring Hjerting og Langetved genlød af larmende Ulvejagter. Den sorte Stork har endnu Tilhold i Skovene ved Gastrup, og Ravnens Skrig høres ikke saa sjældent den Dag i Dag.

LINTRUP SOGN (3948 ha, 1124 Indbyggere) hørte i gamle Dage sammen med Hjerting, Kalvslund, Hjortlund, Farup og Dele af Vilslev Sogne til Kalvslund Herred. Dødgraveren i Lintrup fandt for nogle Aar siden Herredets ældgamle Signet, da han var ved at kaste en Grav. Signetet, der endnu giver et klart og skarpt Aftryk, skønt det har ligget i Jorden i maaske mange Hundrede Aar, viser en Kalv med tre Kornaks i Baggrunden.

Sognet er rigt paa Oltidsminder, hvoraf de fleste ligger langs med Kongeaadalen fra Foldingbro efter Mejlby. Ved Skærbæk Mølle ses Resterne af en stor Langdysse, som oprindelig har haft 3 Kamre, og andre Steder i Sognet er der fremdraget Gravpladser fra Jernalderen og Folkevandringstiden.

Sognet bestaar af Byerne Lintrup, Mejlby, Tornum, Vimprtrup og Dover, samt af en udbredt, spredt Bebyggelse paa gamle Skovjorder. Levende Hegn breder sig ud i Landskabet. Her vokser Slaaentjørn, Vedbend, Hassel og Skovæbler midt i en Blomsterkrans af Kaprifolier, Brombærranker og vilde Roser, sjældne Planter som blaatoppet Kohvede, Enebær, Kristtjørn m. m.

Kirken er af Tufsten med iblandet Tegl. Den brændte i 1690 og mistede da en søjleprydet Apsis. Den er en ret anselig Bygning med kraftigt Taarn, der ender i et velformet Pyramidespir.

I Kirken er der indmuret en Marmortavle over 31 unge Mænd, som faldt i Verdenskrigen, fra Lintrup og Hjerting Sogne.

I Dover var der ogsaa engang en Kirke, men i Ribe Domkapitels Jordebog betegnes den allerede i 1340 som (desolata) øde.

Det, som i Særdeleshed giver Sognet en egen storlaaet Skønhed, er Kongeaadalen. Kongeaen har aldrig været Folkegrænse mellem Nørre- og Sønderjyder, selv om det

Lintrup Kirke

en Tid lang var Grænse mellem to Lande. Det var det samme Folkefærd, der boede Nord og Syd for Aaen, og det var altid det samme Folkemaal, der taltes paa begge Sider, djærvt og klangfuldt med dets brede „a og haar og fraa“ o. s. v. En Folkemaalsgrænse, et Skel mellem Nørre- og Sønderjydsk, finder man først ved Gelsaaen. Her Syd for begynder man først at tale Sønderjydsk med

legende Velklang og Ynde.

Ved Foldingbro var en af de faa Overfarter mellem Nørre- og Sønderjylland. Her samledes de Veje, der kom fra Viborg, med dem fra Mors og Thy i den store Færdselsvej, der midt igennem Sønderjylland førte søndenud.

Her mødtes Handelsfolk fra alle Kanter af Landet, her kom de store Studedrifter, som skulde Syd paa,

her blev handlet, snakket og drukket, og utallige er de Historier om Toldsnyderi og andre Kneb, som her er gaaet for sig. Helt fra 1570, da der oprettedes et ordentligt Toldopsyn her, har Foldingbro haft sin ejendommelige Historie om den unaturlige Toldgrænse mellem to Landsdele. Kun en kort Periode fra 1850 flyttedes Toldgrænsen til Ejderen og 1853 til Elben, for saa efter Krigen 1864 atter at flyttes tilbage til Kongeaaen og endelig efter Genforeningen at ophæves som Told- og Landegrænse:

– „Sorgomsuste Kongeaa, atter skal din Vove gaa glad igennem Enge“.

Lintrup By gør med sin gamle Præstegaard og sine mange, nye, stilfulde Huse et smukt og tiltalende Indtryk. Her er Skole, 3 Filialer af Pengeinstitutter, Forsamlingshus, Motormølleri, Kro og flere Købmænd og Haandværkere.

I *Mejlby* oprettedes Sønderjyllands første Andelsmejeri i Aaret 1884.

Tornumgaard ejedes af Mag. Gunde Lange, Kongens Skriver og Degn i Ribe, død 1547. En Ætling af ham, Frederik Lange til Markegaard, solgte Gaarden til Kongen i Aaret 1587. Den var fra nu af en kongelig Forpagtergaard, som udparcelleredes i Aaret 1797.

Skærbæk Mølle hørte under Haderslevhus. Her havde de saakaldte „Haderslevhuser“ Mølleripligt.

I Sognets nordøstlige Hjørne er det højeste Punkt 68 Meter. Herfra har man en Udsigt, der i Skønhed og Storslaaethed søger sin Lige. Man kan tælle 29 Kirker og se Kongeaaen i næsten hele dens Udstrækning helt inde fra Vamdrup og ud til Vilslev ved Vesterhavet.

Thøste Thøstesen.

Lintrup Kirkes Indre

ØSTER LINDET SOGN (3080 ha med 915 Indbyggere). Vi har flere Byer og Bopladser med omtrent ligelydende Navne, som f. Eks. Lindetskov eller Lindeved i Store Vi Sogn ved Flensborg. Men medens de andre aabenbart har Endelsen „with“, som betyder „skov“, maa Lindet her sikkert tydes paa en anden Maade, idet den oprindelige Stavemaade var Lynwy eller Lindwi. „Wi“ var den gamle oldnordiske Betegnelse for Helligdom. Øster Lindet er den ældste Boplads i Sognet. Skoven er herfra ryddet og opdyrket nordpaa. Terp, Stenderup, Rojbøl og Mojbøl er allesammen yngre Udflytterbyer.

Ø. Lindet Kirke

Paa Øster Lindet Mark laa der engang en Kirke „Hillund eller Hilding“. For 100 Aar siden kunde man endnu skelne Tomten og Kirkegaardsdiget. Kirken nævnes ikke i Ribe Domkapitels Jordebog i 1321, da maa den altsaa allerede være nedlagt.

Der er Spor og Frasagn om flere gamle Voldsteder og middelalderlige Borge i Sognet. „Kon-

gens Holm“ i Aaen Syd for Ø. Lindet By, „Elmtved“ og en Forskansning fra Øst til Vest paa Majbøl Hede.

Kirken er bygget af Kvadre og har lige afsluttet Kor og Skib. Den romanske Granit Døbefont er smykket med Arkaderækken baade paa Kummen og paa Foden. Altertavlen er Resten af et gotisk Alterskab, og Figurerne af de 12 Apostle, som findes i Kirken, har sikkert staaet i Altertavlens Fløje.

Præsten Peder Thun, der kom ovre fra Hjortlund, døde der i 1783. Han var den første i Danmark, der forsøgte Koppeindpodning (paa sine egne Børn), ligesom han ogsaa med Held foretog Indpodninger paa Kreaturer i Kvægpestens Tid. En Dattersøn af ham, Skuespilleren og Shakespeare-Oversætterten Peder Thun Foerson blev født i Ø. Lindet i Aaret 1777. Han var ogsaa Digter. Da han som ung Mand gensaa sin Fødeegn, priser han Stedets blide Skønhed i følgende Linier:

„O, du — ja, saligt er dit Navn
og venlig fuldt af Minder om min Glæde.
Sted! hvor jeg i min gode Moders Favn
saa saare spæd min første Dag fremtræde.
Modtag min Tak! den svæver sagte hen,
lig Zephyrvind paa Havets dunkle Vande.
imod din Egn fra Codans fjerne Strande,
o Land, naar ser jeg dig igen.“

Lindet Hovgaard var en adelig Sædegaard i Middelalderen og Nygaard hørte en Tid under Gram, senere købtes den af den preussiske Stat og er nu bortforpagtet. —

I Ø. Lindet byggedes allerede i 1894 en af Nordslesvigs første Forsamlingshuse. Her holdt man Flaget højt, da det var svært at holde, og man havde som Følge deraf mange Bryderier med Myndighederne, men selve Overpræsident v. Køller sænkede Kaarden for denne lille ideelle Landsby og dens dygtige danske Mænd. Da Amtsbanen, som gaar gennem Sognet, blev indviet i 1898, besøgte Overpræsidenten ikke alene Skolen og Mejeriet, men han vilde ogsaa hilse paa de danske Bønder, bl. andre Gaardejer Mygind.

Der er Skoler baade i Ø. Lindet og i Stenderup.

Et stedligt Elektricitetsværk i Øster Lindet er nedlagt, idet Sognet er gaaet ind under Sønderjyllands Højspændingsværk.

Byen er en af de større Holdepladser paa Amtsbanestrækningen mellem Vojens og Gram.

Hvad enten man færdes i selve Sognet, eller man ser Egnen i Afstand, f. Eks. ovre fra Nustrup Bakkeø, bliver Egnen et smukt Billede i vor Hjemegns Billedbog, med bratte, stejle Skrænter ned mod Gramaadalen og med frugtbare Agre mod Nord tavlet ud i grønne og gyldengule Felter.

Th. Thøstesen.

Ø. Lindet Skole

KENDTE MÆND OG KVINDER I FRØS HERRED

Frederik Magnus Hermann Grell, Sognepræst, er født den 17. November 1878 i Kousted som Søn af Lærer O. Christensen og Hustru Emilie Louise, f. Rosborg. I første Ægteskab gift med Marie Blegvad (Samsø) I andet Ægteskab gift 1927 med Rosa Holtze (Lolland). Student 1897 fra Randers. Cand. theol. 1903, Lærer paa Ollerup 1904—05, Kapellan hos J. Clausen i Vonsild 1905—06, Hjælpepræst v. Trinitatiskirke 1906—09, Præst i Tyregod fra 1909—17. Fra 1917—23 Præst i Idstrup (Falster). Fra 1923—28 Valgmenighedspræst paa Lolland Falster. Fra 1928—35 i Skodborg. Medlem af Komiteen for Grundtvigskirken i København, Formand for Menighedsraadet og Skolekommissionen i Skodborg. (Død 7. Oktbr. 1935.)

Holger Rørdam, Stabslæge, Skodborg, fast Sessionslæge i 7. Udskrivningskreds, er født den 23. December 1863 i Sattrup som Søn af Sognepræst Dr. phil. & theol. Holger Rørdam og Hustru Helga Simonia Kalkar. Gift 1890 med Charlotte Kock. Student 1881, Kandidat Julen 1887, 1½ Aar Kandidat ved Kommunehospitalet og Assistent ved Øreklinikken. Reservelæge i Søværnet, prakt. Læge i Saksøbing 1889, Læge ved Maribo Amts Sindssygeanstalt. Fra 1895 til 1917 Folketingsmand for Saksøbing Kreds, 1896 Korpsslæge i Søværnet, senere Overlæge og Stabslæge, fra 1906—09 Overlæge paa Garnisonssygehuset i København, fra 1909—11 Chef for det militære Epidemihospital, offentlig Vaccinator i København. 1901 Læge ved Arbejdsraadet, til 1917 Formand for Raadet, Medlem af Sundhedsstyrelsen, Tuberkulosekommissionen, Medicinalkom., Invalidekom., Tandlægekom. o. s. v. Talrige Rejser i Udlandet for at studere Bekæmpelsen af Tuberkulosen. Stiftede 1901 sammen med Prof. Carl Lorentzen Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, fra 1901—07 Formand i Forretningsudvalget, fra 1907—16 lægekyndig Direktør. Under Verdenskrigen udsendt af Forsvarsministeriet for at studere ved den franske Hær. Tog Afsked 1919. I Paris til 1921. Fra 1921—23 Læge i Ø. K. Fra 1923 fast Sessionslæge i 7de Kreds. R. af D., Dbm., R. af Æresleg., af preussiske Krone, af svensk Nordstjerne, russisk Sct. Anna, Portugisisk Sct. Bertins, Videnskabernes Akademis Medalje.

Kristen Møller Hermansen, Førstelærer, er født den 9. Juni 1890 i Gørding Sogn som Søn af Husmand H. N. Hermansen og Hustru Christiane, f. Christensen. Gift 1917 med Anna Jensen. Lærereksamen fra N Nissum Seminarium 1911, Andenlærer i Tølløse 1914, siden 1920 Førstelærer i Skodborg. Kirkesanger ved Skodborg Kirke.

Olav Andersen, Lærer, er født den 9. December 1888 i Skibelund, Malt Sogn, som Søn af Husmand J. P. Andersen og Hustru Marie Kirstine, f. Andersen. Gift 1917 med Karen Jensen. Læ-

Holger Rørdam,
Stabslæge,
Skodborg

Jens Hørlyck,
Amtsradsmedlem,
Skodborg

K. M. Hermansen,
Førstelærer,
Skodborg

Olav Andersen,
Lærer,
Skudstrup

A. K. Andersen,
Lærer,
Skodborg

Andr. Hollensen,
Direktor,
Skodborg

Rich. Festersen,
Gaardejer,
Skodborg

E. M. Lauesen,
Elektricitetsværksejer,
Skodborg

Chr. Petersen,
Form. for Brugsf.,
Skodborg

Jørgensen,
Skovfoged,
Skodborg

rereksamen fra Vordingborg 1914, Feriekursus i Sløjd i Askov 1915 og 16, Lærer ved Skudstrup Skole. Formand for Skodborg Sogns Sygekasse og for Ungdomsforening, Regnskabsfører for Skudstrup Brugsforening og for Skudstrup Ægssalgskreds.

Jens Hørlyck, Gaardejer, Amdraadsmedlem, R. af Dbg., er født i Rurup som Søn af fhv. Landdagsmand, Gaardejer A. D. Hørlyck og Hustru Abeline, f. Fausbøl. Gift 1913 med Anna Bundsgaard. Elev paa Handelsskole i Kiel 1900, paa Askov Højskole 1897—98 og 1898—99, paa Dalum Landbrugsskole 1904—05. Gaardejer i Skodborg siden 1905. Sogneraadformand siden 1920. Amdraadsmedlem siden 1922, Medlem af Hedeselskabets Repræsentantskab og af Bestyrelsen for Plantningsselskabet Sønderjylland, Medlem af Statens Jordlovsudvalg siden 1929.

Anton Kristian Andersen, Lærer, er født den 24. November 1892 i Marstal som Søn af Skibsfører P. Andersen og Hustru Kristine. Gift 1920 med Karen Jegsen. Lærer ved Skodborgskov Skole. Formand for Skodborg Sognebogsamling, Medlem af Skodborg Menighedsraad.

Andreas Hollensen, Direktør, er født den 25. December 1881 i Broager som Søn af Teglværksejer A. Hollensen og Hustru Margrethe Marie, f. Sibbesen. Gift 1906 med Kathrine Hollensen. Uddannet Købmand, siden 1905 Direktør for Skodborg Korn- og Foderstofforretning. Formand for Skodborg Forsamlingshus og for Skodborg Venstrevælgerforening.

Edele Marie Lauesen, Elektricitetsværksejer, Skodborg, er født den 12. Februar 1885 i Gørding som Datter af Købmand R. Laursen og Mine. Gift 1905 med Chr. Ingwersen og 1918 med Chr. Lauesen. Kasserer for Skodborg Afdeling af Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse. Medlem af Bestyrelsen for Skodborg Sygeplejeforening, Medlem af Bestyrelsen for Foreningen af jydsk Elektricitetsværker.

Richard Festersen, Gaardejer, Skodborg, er født den 25. Juni 1881 i Hokkerup som Søn af Gdr. Hans Nissen Festersen og Hustru Marie, f. Richelsen. Gift 1907 med Marie, f. Richelsen. Landmand paa flere Gaarde 1904—06. Bestyrer i Hokkerup. Gaardejer i Skodborg fra 1906. 1897 paa Kapel Landbrugsskole i Tyskland. Vinteren 1903—04 paa Tune Landbrugsskole. 1921 Sognefoged, Lægdsmand, Personregisterfører. Fra 1927 Formand for Sundhedskommissionen.

Aage Schmidt, Gaardejer, er født den 12. April 1879 i Københoved som Søn af Gdr. P. M. Schmidt og Hustru Kirsten Marie, f. Gram. Gift 1907 med Margrethe Sørensen. Uddannet ved Landbruget samt paa Skibelund Efterskole, Nr. Ørslev Højskole og Tune Landbrugsskole, Gaardejer i Faarkrog. Formand for Skodborg Mejeri, for Skodborg Sparekasse, Medlem af Akkordudvalget for Haderslev Vesteramt, Kasserer i den nordslesvigske Landboforening, Medlem af Bestyrelsen for Skibelund Forening, Mejeriforeningen for Sønderjylland samt Vojens Smørekportsforening.

Henrik Julius Højberg, Tømremester, er født den 12. Juli 1891 i Grimstrup Sogn som Søn af Husmand M. Højberg og Hustru Karen. Gift 1921 med Karen Jørgensen. Tømremester i Skodborg siden 1921, Formand for Skodborg Haandværkerforening siden 1931.

Peter Lautrup, Husmand, er født den 23. September 1886 i Bæk, Nustrup Sogn, som Søn af Husmand K. Chr. Lautrup og Hustru Johanne Marie, f. Kjær. Gift 1926 med Anna Margrethe Wrang. Formand for Skodborg frivillige Brandværn, Medlem af Skodborg Sogneraad og af Bestyrelsen for Husmandsforeningen.

Kristian Birkedal, Karosserifabrikant, er født den 27. April 1884 i Jels som Søn af Landmand B. Birkedal og Hustru Anna Marie, f. Nielsen. Gift 1910 med Anna Korvalczyk. Kasserer for Skodborg frivillige Brandværn.

H. J. Højbjerg,
Tømremester,
Skodborg

Peter Lautrup,
Husmand,
Skodborg

Kristian Birkedal,
Fabrikant,
Skodborg

Ole N. Olesen,
Maskinmester,
Skodborg

S. Fr. Hansen,
fhv. Gaardejer,
Skodborg

Anker Nissen,
Sognepræst,
Skrave

Folmer Tybjerg,
Uddeler
Københoved

J. Vibe Petersen,
Provst,
Rødding

Kr. Svendsen,
Frimenighedspræst,
Rødding

Ole Nielsen Olesen, Maskinmester, er født den 8. Marts 1879 i Raarup, Vejle Amt, som Søn af Smedemester H. Olesen og Hustru Karen. f. Olesen. Gift 1928 med Meta Jespersen. Uddannet i Maskinfaget, tidl. Bestyrer af Vejen Elektricitetsværk, siden 1921 Maskinmester ved Elektricitetsværket i Skodborg.

Søren Fredsted Hansen, fhv. Gaardejer, er født den 8. April 1855 i Stepping Sogn som Søn af Gdr. Chr. Hansen og Hustru Kathrine Margrethe, f. Fredsted. Gift 1928 med Elsebeth Lund.

Anker Nissen, Sognepræst, er født den 25. Juli 1901 i Stevelt, Øsby Sogn, som Søn af Gdr. M. Nissen og Hustru Ane Kirstine, f. Anker. Gift 1928 med Mathilde Regitze Nissen. Student fra Haveslev Gymnasium 1922, cand. theol. 1928, Sognepræst til Skrave. Medlem af Langetved Skolekommission.

Jens Preben Lund, Førstelærer, er født den 5. August 1889 i Lemvig som Søn af Gdr. L. A. J. Lund og Hustru Laura, f. Hansen. Gift 1916 med Kristiane Olesen. Lærereksamen fra Silkeborg Seminarium 1912, Højskolelærerkursus paa Askov, siden 1920 Førstelærer i Langetved.

Aksel Larsen,
Læge,
Rødding

Fru Larsen,
Læge,
Rødding

L. Knudsen,
Dyrlæge,
Rødding

L. P. Aakjær,
Arkitekt,
Rødding

Ingeborg Østergaard, Gaardejerske, er født den 11. August 1885 i Rurup som Datter af Gdr. A. D. Hørlyck og Hustru Abeline, f. Fausbøl. Gift 1999 med Gdr. J. Østergaard (død 1930). Ejer af Boygaard i Københoved.

Johannes Vibe Petersen, Provst, R. af Dbg., er født den 22. Februar 1866 paa Louiselund, Herslev Sogn, som Søn af Proprietær P. H. I. Petersen og Hustru Ingertine Dorthea, f. Berthelsen. Gift 1894 med Emma Mathilde Valborg. Cand. theol. 1891, Sognepræst i Rødding, Provst for Tørninglen Provsti siden 1921. Formand for Indre Missions Børnehjem ved Vejle Fjord og i Aarhus. Medlem af Udvalget for Indre Missions Børnegudstjeneste i Danmark, af Bestyrelsen for Tommerup Højskole og af Bestyrelsen for „Nordslesvigsk Asyl“.

Kristian Svendsen, Frimenighedspræst, er født den 29. Maj 1886 i Sønderup Sogn, Aalborg Amt, som Søn af Landmand Th. Svendsen og Hustru Johanne, f. Nielsen. Gift 1912 med Kirstine Sigvardsen. Lærereksamen fra Ranum Statsseminarium 1909, supplerende Kursus paa Menigheds-skolen Liselund ved Slagelse, Frimenighedspræst i Rødding.

Jens J. Møller,
Stationsforstander,
Rødding

Johs. Christensen,
Direktør,
Rødding

M. N. Bruhn,
Konsulent,
Rødding

Chr. Winther,
Kommunelærer,
Rødding

P. C. N. Schmidt,
Overbøjt,
Rødding

Andr. Marcussen,
Urnager og Guldsmed,
Rødding

M. Christophersen,
Hotelejer,
Rødding

Aage Bech,
Elektricitetsværksbest.,
Rødding

S. A. Sørensen,
Snedkermester,
Rødding

M. S. Møller, Overlærer, er født den 2. Marts 1872 i Hønning som Søn af Gdr. A. S. Møller og Hustru Karen, f. Jørgensen. Gift 1898 med Laura Bergholt. Uddannet paa Tønder Seminarium 1892—95, Andenlærereksamen 1899, Andenlærer i Varnæs 1895, Enkelærer i Strandelhjørn 1898, Forstælærer i Rødding 1908, Overlærer ved Borger- og Realskolen sammest. 1922, Organist og Kirkesanger 1908—30, Forstander for Handels- og Teknisk Skole i Rødding til 1934.

Axel Larsen, Læge, er født den 5. August 1890 i Horve som Søn af Gdr. A. Larsen og Hustru Hansine, f. Sonne. Gift 1923 med Læge Dilde Bergholt-Hansen. Student 1911 fra Dockers Kursus, cand. med. 1920, praktiserende Læge i Rødding. Formand for Rødding Sundhedskommission.

Dilde Larsen, Læge, er født den 6. August 1892 i Hejls som Datter af Fabrikant Chr. Hansen og Hustru Cecilie, f. Bergholt. Gift 1923 med Læge Axel Larsen. Student 1912, cand. med. 1922, prakt. Læge i Rødding. Formand for „Rødding og Omegns Husmoderforening“ 1927—29, Medlem af Amtsbestyrelsen for Haderslev Amt i „Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse“ siden 1929.

L. Knudsen, Dyr læge, er født den 20. Februar 1874 i Gåbsted som Søn af Gdr. H. Knudsen og Hustru, f. Hansen. Gift 1924 med Mathilde Møller. Dyr lægeeksamen i Berlin 1898, siden da prakt. Dyr læge i Rødding. Overdyrlæge ved Rødding Slagteri.

Niels Arne Knudsen, Dyr læge, er født den 4. December 1896 i Hjerk som Søn af Lærer N. Knudsen og Hustru Kristine, f. Knudsen. Gift 1924 med Laura Knudsen. Dyr lægeeksamen 1923, siden 1927 prakt. Dyr læge i Rødding.

Karlo Jepsen, Landsretssagfører, er født den 21. August 1885 paa Flovtgaard, Haderslev Amt, som Søn af Gdr. og Bankdirektor J. B. Jepsen og Hustru Voldborg, f. Jacobsen. Student fra Flensborg, studeret i München, Berlin og Kiel. Referendar 1912—16. Deltaget i Verdenskrigen 1916—18, Assessor eksamen i Berlin 1918, siden 1919 Sagfører i Rødding.

Laurits Petersen Aakjær, Arkitekt, er født den 26. Maj 1883 i Gram Sogn som Søn af Bygmester Chr. Aakjær og Hustru Anna, f. Nygaard. Gift 1911 med Sine Termansen. Arkitekt i Rødding, Næstformand for Rødding Bank, Sogneraadformand siden 1920, Formand for Skolekommissionen og Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Amts Sogneraadforening.

Jens Jessen Møller, Stationsforstander, er født den 26. Maj 1881 i Jegerup som Søn af Gdr. W. Møller og Hustru Cathrine, f. Jessen. Gift 1910 med Birgitte Vestergaard. Elev ved Haderslev Amts Jernbaner 1899, Assistent 1906, Stationsforstander i Rødding siden 1922.

Johannes Christensen, Direktør, er født den 9. December 1884 i Tvis som Søn af Slagtermester J. Christensen og Hustru, Mariane, f. Jensen. Gift 1916 med Emma Marie Hansen. Uddannet ved Handel, siden 1917 Købmand i Rødding. Formand for Rødding Menighedsraad, Formand for Rødding Korn- og Foderstofforretning, for Biblioteket og for Borgerforeningen.

Mads Nissen Bruhn, Planteavlskonsulent, er født den 25. Januar 1895 i Nr. Jarup som Søn af Gdr. Asmus Jessen Bruhn og Hustru Johanne, f. Bruhn. Gift i 1924 med Henni Henriksen. Elev paa Malling Landbrugsskole 1919—20, Landbrugskandidat-Eksamen paa Den kgl. Veterinar- og Landbohøjskole 1923. Siden 1924 Planteavlskonsulent i „Den nordslesvigske Landboforening“. Leder af Landboforeningens landøkonomiske Ungdomsskole siden dens Oprettelse i 1925. Inspektør for Tilsynet med smitsomme Plantesygdomme. Formand for Rødding og Omegns Teaterforening. Har deltaget i Verdenskrigen fra Foraaret 1915 til Krigens Slutning. Jernkorset 2. Kl.

J. P. Buchard,
Købmand,
Rødding

Thorv. Sørensen,
Malmester,
Rødding

P. C. Rasmussen,
Tømrermester,
Rødding

Kr. P. Andersen,
Tømrermester,
Rødding

Agerthon Arnum,
Bagermester,
Rødding

Johan Blom,
Kommunekasserer,
Rødning

E. F. F. Kruise,
Stationsmester,
Rødning

Ingeb. Danielsen,
Hjemmesygeplejerske,
Rødning

B. Juhl Jensen,
Centralbestyrer,
Rødning

Hansen,
Cyklehandler,
Rødning

Jens Christian Thøgersen Winther, Kommunelærer og Bibliotekar, er født den 6. April 1889 i Brejning som Søn af Landmand S. Chr. Winther og Hustru Kirsten Marie, f. Jensen. Gift 1921 med Helga Hansen. Lærereksamen 1912, Student 1925, Aarskursus 1924-25, cand. phil. 1926. Formand for Vandrebogsamlingen for Haderslev Amts Folkeskoler, Medlem af Bestyrelsen for Haderslev Centralbibliotek, for Haderslev Amts Bibliotekskreds, for Danmarks Skolebiblioteksforening og Medlem af Danmarks Biblioteksforenings Børnebogsudvalg.

Peter Christian Nielsen Schmidt, Overbetjent, er født den 14. Marts 1878 i Skodborg som Søn af P. J. M. Schmidt og Hustru Ane, f. Olsen. Gift 1908 med Ane Christine Hansen. Ansat ved Grænsegendarmeriet 1900, overgaaet til Statspolitiet 1919, siden 1933 Overbetjent i Kriminalpolitiet.

Andreas Marcussen, Urmager og Guldsmed, er født den 20. Maj 1876 i Rødning som Søn af A. J. Marcussen og Hustru Kathrine, f. Thomsen. Gift 1924 med Anna Marie Schmidt. Medlem af Rødning Sogns Menighedsraad og af Bestyrelsen for Rødning Haandværkerforening.

Mads Christophersen, Hotelejer, er født den 21. April 1885 i Tornum som Søn af Gdr. N. Christophersen og Hustru Hansine, f. Hansen. Gift 1921 med Lina Phütze. Hotelejer i Rødning siden 1921.

Marcus Hansen Kjær, Stationsekspedient og Gæstgiver, er født den 11. December 1863 i Stenderup som Søn af Gdr. Hans Hendrik Kjær og Hustru Helene, f. Bonde. Gift 1890 med Anne Margrethe Grosbøll. Tysk Fortjenstkors.

Aage Bech, Elektricitetsværksbestyrer, er født den 15. November 1894 i Hyllebjerg Sogn, Aalborg Amt, som Søn af Gdr. J. Bech og Hustru Anna, f. Petersen. Gift 1922 med Asta Johansen. Bestyrer af Rødning Elektricitetsværk.

Eskild Ebbesen Wind, Gaardejer, Sogneraadsformand, er født den 2. August 1877 paa Garstrupgaard som Søn af Gdr. H. Eskildsen Wind og Hustru Anna Kirstine, f. Hansen. Gift 1904 med Margrethe Boysen. Gaardejer, Sognefoged og Sogneraadsformand, Formand for Sparekassen for Frøs og Kalvslund Herreder.

Søren Andreas Sørensen, Snedkermester, er født den 18. Marts 1891 i Rødning som Søn af Sadelmager P. A. Sørensen og Hustru Else Marie, f. Sørensen. Gift 1922 med Anna Marie Sørensen. Snedkermester i Rødning siden 1919, Formand for Rødning Haandværker- og Handelsforening siden 1928, Formand for Teknisk Skole og for Svendeprovekommissionen.

Johannes Peter Buchard, Købmand, er født den 2. September 1872 i Bjernstrup som Søn af Degn Chr. Fr. Buchard og Hustru Cathrine, f. Johansen. Gift 1907 med Christine Møller. Købmand i Rødning siden 1900, Næstformand i Rødning Haandværker- og Handelsforening. Formand i Dansk Arbejde og Sønderjydsk Manufakturhandlerforening, Rødning Afdeling.

Thorvald Sørensen, Malermester, er født den 2. Februar 1891 i Aabenraa som Søn af A. P. Sørensen og Hustru Marie, f. Jochimsen. Gift 1921 med Kjerstine Sørensen. Malermester i Rødning, Kasserer og Sekretær i Rødning Haandværker- og Handelsforening siden 1928, Medlem af Bestyrelsen for Teaterforeningen, for Julens Glæde og for Sønderjydsk Malermesterforening.

T. Philipson,
Sognepræst,
Gram

Jens Høyer,
Landstingsmand,
Gram

Asbjørn Hage,
Dyrlæge,
Gram

P. R. Gregersen,
Vejasistent,
Gram

Johs. Clausen,
Bankdirektør,
Gram

A. Nielsen Frisk,
Filibestyrer,
Gram

Mart. Falkenberg,
Elektricitetsværksbest.,
Gram

H. Schröder,
Hotelforpagter,
Gram

Otto K. Rasmussen,
Skovfoged,
Gram

Aage Jensen,
Manufakturhandler,
Gram

Peter Christian Rasmussen, Tømrermester, er født den 30. Maj 1877 i Gjern som Søn af Landmand Chr. Rasmussen og Hustru Knudtite, f. Hansen. Gift 1918 med Martha Cathrine Petersen. Tømrermester i Rødding siden 1914, Medlem af Bestyrelsen for Rødding Haandværker- og Handelsforening.

Kristian P. Andersen, Tømrermester, er født den 20. April 1886 i Rødding som Søn af Bygmester A. P. Andersen og Hustru Jacobine, f. Schmidt. Gift 1909 med Helene Marie Svendsen. Formand for Rødding frivillige Brandværn.

Agerthon Arnum, Bagermester, er født den 25. Marts 1906 i Bovlund som Søn af Rentier J. Arnum og Hustru Ingeborg, f. Petersen. Gift 1929 med Anna Knudsen. Bagermester i Rødding, Medlem af Bestyrelsen for Rødding frivillige Brandværn, af Bestyrelsen for Rødding Kolonihave Forening.

Johan Blom, Kommunekasserer, er født den 22. September 1907 i Skodborg som Søn af Gdr. O. H. Blom og Hustru Inge, f. Lund. Realeksamen fra Vejen Realskole 1922, ansat ved Rødding Kommunekontor siden 1925, Kommunekasserer fra 1933. Formand for Rødding Idrætsforening siden 1928.

Evald Friederich Frantz Kruse, Skorstensfejermester, er født den 29. Oktober 1889 i Sønderborg som Søn af Murer C. Kruse og Hustru Anna Marie. Gift 1923 med Marie Damgaard. Skorstensfejermester i Rødding siden 1921.

Ingeborg Danielsen, Hjemmesygeplejerske, er født den 15. April 1881 i Avnbøl pr. Ullerup som Datter af Gdr. Broder Chr. Danielsen og Hustru Anne Marie, f. Clausen. Sygeplejeuddannelse 1904—05 i Faaborg. Sygeplejerske i Frøs og Kalvslund Herreds Sygeplejeforening 1905—14. Sygeplejerske i Røde Kors i 1½ Aar i Polen. Fra 1924 ansat i Rødding Sogns Sygeplejeforening. Røde Kors' Medalje, 3. Kl.

Bodil Juhl Jensen, Centralbestyrer, er født den 25. Februar 1891 i Kalvslund som Datter af Gaardejer H. M. Poulsen. Gift med Mejeribestyrer A. J. Jensen. Centralbestyrer i Rødding siden 1922.

Svend Olaf Torkild Philipsen, Sognepræst i Gram, er født den 20. November 1883 i Viborg som Søn af Fabrikant Ernst Philipsen og Hustru Cathinka, f. Møller. Gift 1915 med Harriet Krüger. Student fra Viborg Katedralskole 1902. Cand. theol. (laud.) 1908. Kredssekretær i Viborg og Fredericia (Vejlekredsen) K. F. U. M. og K. 1908—14. Personel Kapellan hos Stiftsprovst Zeuthen 1913—15. Resid. Kapellan Fredericia-Erritsø 1915—25. Sognepræst i Gram 1925. Rejser i Grækenland, Tyskland, Østrig, Italien, Frankrig (Klassisk-Kirkekunst). Medlem af Bestyrelsen for Dansk Kirke i Udlandet 1919 og for Hoptrup Højskole 1926. Formand fra 1932. Kredsformand for K. F. U. M. og K. i Gram-kredsen fra 1929. Medlem af Skolekommissionen i Gram.

Jens Høyer, Forpagter, Landstingsmand, R. af Dbg., er født den 23. August 1872 i Ø. Lindet som Søn af Gdr. Oluf Høyer og Hustru Mette Marie, f. Vanned. Gift med Kirsten Marie Gram. Kurssus paa Skibelund Efterskole, Askov Højskole og Tune Landbrugsskole.

Sophus Boas, Overlærer, er født den 1. December 1882 i Marstal som Søn af Købmand Soph. Boas og Hustru Cathrine, f. Carlsen. Gift 1910 med Herdis Jensen. Lærereksamen fra Jonstrup Seminarium 1903, Overlærer i Gram siden 1920. Formand for Gram Biblioteksforening.

Følmer Teilmann, Overlæge, er født den 17. Februar 1873 i Ormslev ved Aarhus som Søn af Valgmenighedspræst Jørgen Teilmann og Hustru Georgia Martine, f. Leth. Gift 1906 med Nanna

H. F. Schmidt,
Cyklehandler,
Tiset

H. N. Teilmann,
Bygmester,
Gram

Hans Nissum,
Stationsbestyrer,
Gram

M. Rærup,
Uddeler,
Gram

Niels Schmidt,
Fabrikant,
Gram

Fr. Christensen,
Skreddermester.
Gram

V. S. Jørgensen,
Oversygeplejerske.
Gram

Christine Nielsen,
Afdelingssygeplejerske.
Gram

A. M. Hansen,
Afdelingssygeplejerske.
Gram

M. Rasmussen,
Afdelingssygeplejerske
Gram

Lange. Var Snedker til 1892. Student 1895. Med. Eks. 1902 (laud). Vikar. Studierejse (Massage, Syggymnastik. Ortopædi og Dissektion), Septbr. 1902 til Juni 1903 (Stockholm). Gymnastikdirektoreks. der. Kandidat ved St. Johs. Stif. Aug. - Septbr. 1903 og Decbr. 1903 - Septbr. 1904, ved Øresundshosp. Oktbr. - Novbr. Reservelæge ved Viborg Sygehus Oktbr. 1904 - Marts 1905. Prak. Læge i Vejen April 1905, i Kellerrup Aug. 1915. Sygehuslæge der 1915 - 21. Studierejse (Kirurgi, Wien) Marts 1921. Atter praktiseret i Vejen 1921 - 23. Sygehuslæge i Gram 1923.

Hans Hartvig Ravn, Læge, er født den 15. August 1904 i Andst Sogn som Søn af Gaard-ejer Johs. Ravn og Hustru Marie, f. Hugger. Gift 1931 med Ingeborg Iversen. Student fra Ribe Katedralskole 1924, cand. med. 1931, Reservelæge ved forskellige Sygehuse, siden 1933 ved Haderslev Amts Sygehus.

Helge Zerlang, Læge, er født den 28. Oktober 1897 i Holbøl som Søn af Sognepræst J. R. Zerlang og Hustru Caroline, f. Zerlang. Gift 1930 med Karen Zerlang. Student 1916, cand. med. 1925, prak. Læge i Gram siden 1929, Medlem af Sundhedskommissionen.

Asbjørn Hage, Dyrslæge, er født den 25. Januar 1901 i Stange, Norge, som Søn af Kr. Hage og Hustru Anna. Gift 1925 med Caroline Hage. Student 1919, Dyrslægeeksamen 1925, Veterinærpremierlojtnant i Norge 1925 - 26, siden da prakt. Dyrslæge i Gram. Dansk Indfødsret 1934. Medlem af Bestyrelsen for Gram Vandværk og af Bestyrelsen i Den personlige Friheds Værn.

Carl Ferdinand Frølich, Skovrider, er født den 12. August 1892 som Søn af Skovrider U. C. F. Frølich og Hustru Louise, f. Ferdinandsen. Gift 1921 med Gerda Petersen. Skovrider i Gram.

Peter R. Gregersen, Vejassistent, er født den 16. November 1882 i Haderslev som Søn af Bygmester H. Gregersen og Hustru Kjerstine, f. Petersen. Gift 1919 med Johanne Halskov Stilling. Teknisk Eksamen ved Baugewerkschule i Lybeck 1902, Vejassistent i Gram siden 1920.

Carsten Carstensen, Postmester, er født den 17. Oktober 1873 som Søn af Gdr. H. Fr. Carstensen og Hustru Kjestine, f. Tastesen. Gift 1898 med Hansine Jørgine Boisen. Indtraadt ved Postvæsenet 1891 som Elev, Postmester i Gram. Medlem af Gram Menighedsraad.

Johannes Clausen, Bankdirektør, er født den 21. Oktober 1891 i Bjolderup som Søn af Lærer Dethlef Clausen og Hustru Helene, f. Matthiesen. Gift 1919 med Christine Smith. Handelslære 1907 - 11. Handelsskole i København 1911 - 12. Bogholder til Verdenskrigens Udbrud. Saaret 1916. Bogholder i Flugzeugwerft i Travemünde til 1918. Bestyrer af Tønder Landmandsbanks Filial i Gram til 1927. Direktør i Gramby Bank.

Anders Nielsen Frisk, Filialbestyrer, er født den 15. Maj 1878 i Hammelev Sogn som Søn af Arbejdsmand Martin Frisk og Hustru Marie. Gift 1901 med Karen Marie Jensen. Uddannet Snedker 1904 - 15 Værkmester paa Gram Savværk. Fra 1921 Formand og Kasserer for Gram og Fole Sogns Sygekasser. Siden 1926 Filialbestyrer for Haderslev Amts Sparekasses Filial i Gram, Formand f. Centralf. af Sygekasser i Sønderjylland siden 1926 og Medlem af Sygekassenævnet, Fm. for Skolekommissionen i Gram.

Martin Falkenberg, Elektricitetsværksbestyrer, er født den 12. Maj 1872 i Jels. Gift 1917 med Marie Hansen. Bestyrer af Gram Elektricitetsværk siden 1932.

Karen Hammer,
Køkkenbestyrerinde.
Gram

A. C. Popp,
Sognepræst.
Hygum

H. Marthinsen Dall,
Malerester.
Hygum

Hans Hansen,
Uddeler,
Sdr. Hygum

Th. S. Thøstesens,
Hjemstavnhistoriker,
Fæsted

Niels Bekker,
Murermester,
Hygum

Kjør,
Stationsbestyrer,
Ø. Lindet

Johs. Møller,
Smedemester,
Ø. Lindet

Hans Buurkall,
Smedemester,
Ø. Lindet

Hans Frank. Elektricitetsværksbestyrer, er født den 18. September 1886 i Egernsund. Gift 1911 med Emilie Poulsen. Bestyrer af Gram Elektricitetsværk siden 1932.

H. Schrøder, Hotelforpagter, er født den 13. December 1906 i Gram som Søn af Hotelforpagter J. Schrøder. Gift 1932 med Esther Høgsbro Didrichsen. Forpagter af Gram Slotskro siden 1930.

Otto K. Rasmussen, Skovfoged, er født den 1. November 1878 i Bjeverskov som Søn af Skovfoged N. Rasmussen og Hustru Petrine, f. Petersen. Gift 1909 med Anna Jørgensen. Skovfoged paa Giesegaard 1907—19, siden da ansat ved Gram Gods.

Tage Armann Andersen, Bogtrykker, er født den 22. Juli 1902 i Silkeborg som Søn af Rebslager Ch. Andersen og Hustru Dagmar, f. Andersen. Gift 1925 med Amalie Andersen. Næstformand i Gram Handels- og Haandværkerforening, Sekretær i Gram frivillige Brandværn, Formand for I. O. G. T. i Gram.

Aage Jensen, Manufakturhandler, er født den 22. Februar 1896 i Husum som Søn af Kreaturhandler H. Jensen og Hustru Caroline, f. Schmidt. Gift 1923 med Anna Margrethe Jensen. Medlem af Bestyrelsen for Gram Handels- og Haandværkerforening og af Bestyrelsen for Dansk Arbejde.

Hans Frederik Schmidt, Cyklehandler, er født den 4. Maj 1890 i Gram Sogn som Søn af H. M. Schmidt og Hustru Christine, f. Nielsen. Gift 1923 med Elvine Ravn. Medlem af Bestyrelsen for Gram Handels- og Haandværkerforening.

Hans Nielsen Teilmann, Bygmester, er født den 31. Januar 1882 i Gram som Søn af T. N. Teilmann og Hustru Anna Marie, f. Andersen. Gift 1908 med Julie Christine Jensen. Bygmester i Gram siden 1906. Medlem af Bestyrelsen for Gram Handels- og Haandværkerforening og Næstformand i Dansk Arbejde Gram Afdeling. Medlem af Gram Sogneraad fra 1920—33. Formand for Mesterforeningen af Bygningshaandværkere paa Landet i Haderslev Vesteramt fra dens Oprettelse i 1919 til dens Oplosning i 1934, Medlem af Sundhedskommissionen.

Hans Nissum, Stationsbestyrer, er født den 6. Marts 1895 i Arnum som Søn af A. P. Nissum og Hustru Marie Karoline, f. Schjerning. Gift 1921 med Alvina Dorthea Johansen. Stationsbestyrer i V. Lindet.

M. Rærup, Uddeler, er født den 6. September 1894 i Skjern. Uddeler i Gram Brugsforening siden 1928.

Niels Schmidt, Fabrikant, er født den 18. Februar 1901 i Gram Sogn som Søn af Landmand L. Schmidt og Hustru. Siden 1928 Ejer af Tiset Polstermøbellabrik.

Vilhelmine Sofie Jørgensen, Oversygeplejerske, er født den 3. April 1880 i Ebeltoft. Uddannet paa St. Lucasstiftelsen i København, Oversygeplejerske ved Haderslev Amts Sygehus i Gram siden 1920.

Søster Christine Nielsen, Afdelingssygeplejerske, er født den 22. Februar 1904 i Klipleve. Uddannet paa St. Lucasstiftelsen, Afdelingssygeplejerske ved Haderslev Amts Sygehus i Gram siden 1933.

Søster Ane Margrethe Hansen, Afdelingssygeplejerske, er født den 21. Marts 1903 i Fole. Sygeplejeelev 1924—27, Afdelingssygeplejerske ved Haderslev Amts Sygehus i Gram siden 1932.

Karen Hammer, Køkkenbestyrerinde, er født den 9. Juni 1883 i Ø. Løgum. Køkkenbestyrerinde ved Haderslev Amts Sygehus i Gram siden 1922.

Fru J. M. Andresen,
Rødding

Fru M. P. Petersen,
Lintrup

Anna Hansen,
Sdr. Hygum

Andreas Chr. Popp, Sognepræst, er født den 7. Januar 1882 i Felstedskov som Søn af Lærer M. J. Popp og Hustru Anna Dorothea, f. Frees. Gift 1919 med Marie Christine Kragh. Sognepræst i Sdr. Hygum.

Hans Marthiesen Dall, Malermester, er født den 13. Juli 1871 i Hygum Sogn som Søn af Lærer P. M. Dall og Hustru Anna Marie, f. Schmidt. Gift 1897 med Kathrine Marie Petersen. Bestyrer af Spare- og Laanekassen for Hygum og Omegn.

Thøste Simonsen Thøstesen, Hjemstavnhistoriker, Fæstet, er født den 2. Juni 1876 i Fæstet som Søn af Simon L. Thøstesen og Hustru Kirsten Simonsen. Gift med Anna Christensen. Uddannelse paa Frederiksborg Højskole og Tune Landbrugsskole. Medlem af Vælgerforeningens Tilsynsraad i Overgangstiden. Medlem af det kirkelige Udvalg i København 1921.

Niels Bekker, Muremester, er født den 26. April 1907 i Fole som Søn af Bygmester Martin Nielsen Bekker og Hustru Laura. Uddannet i Murerfaget. Forsk. Rejser i Udlandet. Formand og Medstifter af Selskabelig Forening i Hygum.

Hans Hansen, Uddeler, er født den 14. Juni 1900 i Grimstrup Sogn, Ribe Amt, Uddeler i Sdr. Hygum Brugsforening siden 1926.

Johannes Møller, Smedemester, er født den 21. November 1886 i Ø. Lindet. Smedemester i Ø. Lindet siden 1912, Kasserer for Ø. Lindet Sogns Sygekasse siden 1925.

Hans Buurkall, Landmand, er født den 12. April 1903 i Hygum Sogn. Formand for Ø. Lindet Ungdoms- og Idrætsforening siden 1929.

Fru Johanne Marie Andresen, f. Lund, Jordemoder, er født den 11. August 1897 i København. Gift 1925 med Gdr. M. G. Andresen. Jordmodereksamen 1928, prakt. i Rødning fra 1928 til Decbr. 1935, derefter prakt. i Haderslev.

Mette Kragh Hansen, Jordemoder, er født den 9. November 1878 i Nustrup som Datter af Snekker M. Kragh og Hustru Sine, f. Skøtt. Gift 1901 med Møller H. Hansen. Jordmodereksamen i Kiel 1904, siden 1921 prakt. i Rødning.

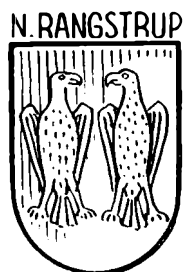
Fru Maren Paulsen Petersen, f. Frydendahl, Jordemoder, er født i Brørup Sogn 1869 som Datter af Landmand S. Paulsen Frydendahl og Hustru Mette Katrine, f. Schmidt. Gift 1889 med Bygmester N. Petersen. Jordmodereksamen i Kiel 1894, Distriktsjordemoder i Arrild fra 1894—97 og senere i Lintrup fra 1897—1933.

Anna Hansen, Distriktsjordemoder, er født den 8. Januar 1900 i Dover, Lintrup Sogn. Jordmodereksamen 1930, prakt. Jordemoder i Sdr. Hygum siden 1932.

Bakkeoranden ved Tirslund

NR. RANGSTRUP HERRED

NR. RANGSTRUP HERRED er det sydligste Herred i Haderslev Amt og begrænses mod Øst af Gram og Sdr. Rangstrup Herreder, mod Syd af Sdr. Rangstrup Herred, mod Vest af Lø og Hviding Herreder og mod Nord af Frøs Herred. Dets samlede Areal udgør 24.691 ha med 6.772 Indbyggere, og det består af Branderup, Agerskov, Bevtøft, Tirslund og Toftlund Sogne.

BRANDERUP SOGN (2504 ha med 840 Indbyggere) består af Byerne Branderup og Rurup og grænser mod Syd og Øst og Nord til det store Agerskov Sogn og Toftlund Sogn, mod Vest til Nr. Løgum og Arrild Sogne i Tønder Amt.

Lille, men smuk er Sognet, prydet som det er med en Del Smaaplantager og levende Hegn. Et af de smukkeste og ejendommeligste Steder findes paa Præstens Hede, Toppe Bjerge, Øst for Branderup. Fra Branderup By er der en storslaet Udsigt mod Syd ind over den store mellemslesvigske Hedeslette, hvor Løgumklosters slanke Hedespir knejser som en Dronning midt i det jævne og flade Landskab.

Der er flere smukke Steder paa Branderup Mark, Slangryer, Friskjær og ikke at forglemme Rurup Gade.

Branderup stammer sikkert fra Personnavne „Brand“, og Rurup er Aflægger af den ældre By Roost, der før hed Rostahl. Da der kun er to Byer i Sognet, næsten ens i Størrelse, har der ofte været Kappelstrid om Magten og Indflydelsen. I gamle Papirer nævnes en By, der hed Skovbøl, men ethvert Spor af den er nu forsvunden.

Branderup har Kirke, Skole, et af Landsdelens største Mejerier, Jernbanestation, Telefonstation, Postekspedition og Forsamlingshus.

Branderup Kirke

Branderup Kirkes Indre

I Rurup findes Skole og siden 1905 et Forsamlingshus.

Den oprindelige Kirke er bygget af Kvadersten og har haft Korrunding, som nu er forsvunden. Taarnet er sent middelalderlig med Spir af den tørninglenske Type. Disse smukke Taarne følger os hele Vejen tværs over Landsdelen og hilser os tilsidst ovre fra Rømø.

Altertavlen er sengotisk og har i Midterskabet en Gruppe, der forestiller Marias Himmelkrøning og i Fløjene Apostelfigurer. Over Korbuen er der en gotisk Krucifiksgruppe. Kristus er fremstillet døende. Maria og Johannesfigurer synes noget ældre.

I Mandbjærg Skov, der hører til den forhen tyske Domænegård *Mandbjærg*, er der i Tiden mellem Krigene 1848–64 afholdt store nationale Fester, og det danske Folkeliv har altid haft gode Vækstvilkår i Sognet.

Th. Thastlesen.

Agerskov Kirke

A G E R S K O V
S O G N er Nr.
Rangstrup Herreds og
vistnok Nordslesvigs
største Sogn (8896 ha
med godt 2100 Ind-
byggere). I Sognet fin-
des følgende Byer:
Agerskov, Bovlund,
Vellerup og Mellerup,
Over og Neder Ge-
strup, Gestruplund,
Rangstrup, Galsted,
Bjørnskov og Golt-
bæk. Sognet grænser
mod Syd og Øst til
Bedsted, Hellevad og

Egvad Sogne i Aabenraa Amt, mod Nord til Bevtoft og mod Vest til Branderup Sogn.

Det er Byen Rangstrup i Agerskov Sogn, der har givet Herredet Navn. I 1231 hed Byen „Rafnsthorp“ og Herredet har, som naturlig er, to Ravne i Skjoldet. Blandt de ca. 50 Gravhøje, som Sognet kan opvise, er der to Høje paa en Mark nordvest for Rangstrup, som kaldes Tinghøje, og her har Herredstinget rimeligvis været holdt i gamle Dage.

Agerskov By er en stor og smuk Landsby, og er det centrale Knudepunkt i det store Sogn. Der er ikke mindre end 8 Landeveje, som samles her fra alle Retninger.

Byen har ca. 80 Gaarde og Huse og over 400 Indbyggere.

Her ligger Kirken, her er en 5.-Kl. Skole, Fattiggaard, Brugsforening, ca. 10 Købmandsforeninger, Mølle, Andelsmejeri og Elektricitetsværk og flere Pengeinstitutter. Her er Kro, og her afholdes aarligt to Markeder. Der er Jernbane, Telegraf- og Postekspedition m. m.

Gestrup efter Mandsnavnet „Gise“ ligger smukt og højt paa Gestrup Bankes gode Jord. Her fandt man for nogle Aar siden en underjordisk Mose med Aflejringer, der stammer fra den forrige Interglacialtid.

Byen *Galsted* ligger i det nordøstlige Hjørne af Sognet. Det er vistnok en eller anden Mand, som Byen har faaet Navn efter, men Folkemytologien kan ogsaa spille ind, som den har gjort i dette Tilfælde. Sagnet fortæller, at Byen før laa et længere Stykke i Øster. Marken, hvorpaa den laa, hedder endnu Gammelby. Den blev afbrændt i en af de mange Krige i det 17. Aarhundrede. Da de Brandlidte skulde bygge paa-

Frimenighedskirken i Bovlund

ny, blev de paa Grandet enige om at flytte Byen hen til den nuværende Plads. De begyndte først at grave efter Vand og sætte Brønde, da kom der en Mand fra Hyrup, der meget forundrede sig over, at de vilde bo der, og sagde til dem, at det var et galt Sted; saaledes fik Byen sit Navn Galsted! Her er nu Skole, Jernbanestation, Telegraf- og Telefonstation.

Bovlund hed i 1266 *Borlund*, vist oprindelig *Burlund*. Maaske efter det nordiske Ord *Bur*, *Hus* i *Lunden*. Saa er der endvidere *Ud-*

flytterbyerne *Vellerup* og *Mellerup*, sikkert de yngste Byer i Sognet og en Mængde interessante, gamle Stednavne og Benævnelser rundt om i Sognet.

Den store, smukke Kirke har *St. Dionysius* til *Værnehelgen*. Den er desværre stærkt omdannet. Den havde ligesom *Hygum Kirke* -- en *Apsis*, der var prydet med *Halvsøjler* hvilende paa forskellige *Sokler*. I Aaret 1858 blev *Skibet* ommuret og desværre delvis cementpudset. Den smukke *Syddør* er dog delvis bevaret, *Vestgavlen* er ombygget af *Tegl* med *Savsnit* og *Trappefriser*, men er delvis skjult af et senmiddelalderlig *Teglstenstaarn* med *Spir* af *tørninglensk Type*, hvis *Spidsgavle* har været rigere udstyret end almindelig. Der er *Sakristi* ved *Koret* og et *Vaabenhus* mod *Syd*, hvor der er indsat *Dele* af *Korrundingens Halvsøjler*. I *Korhvelvingen* tindes *Kalkmalerier* med *evangeliske Symboler* og *Apostelbilleder*.

Altertavlen stammer fra 1597 og er et rigt *Renæssancearbejde*; et *Krucifiks* paa *Alteret* er sikkert af *sengotisk Oprindelse*.

Mindetavlerne over de *faldne* fører et *talende Sprog* i vore *Kirker*. I *Agerskov Kirke*

er den en *udskaaren Egetavle* over 51 unge fra Sognet, der *faldt i Verdenskrigen*. *Hvilken Sorg* og *Savn* og *Længsel* er der ikke gemt i disse *Navne*.

Her paa disse *Egne* var der *myldrende fuldt af aandeligt Liv* og *Grøde*. *Allerede omkring ved 1850* begyndte en *grundvigsk Bevægelse* ledet af *Bunde Refslund d. y.*. Der holdtes *Grundlovstiester* i *Mandbjerg Skov*, og *Pastor Boesen* i *Agerskov* udfoldede en *velsignelses-*

Agerskov Kro

Engdraget Sydvest for Hjartrøskov i Bevtoft Sogn

rig Virksomhed, indtil han maatte flytte paa Grund af Edsnægtelse til Prøjserne i 1867.

Hans Arvtager blev L. B. Poulsen, som var Lærer i Rangstrup. 1879 dannedes der en Frimenighed i Bovlund, og Poulsen blev dens Præst. Den smukke Frimenighedskirke paa Bakkens Top blev bygget 1896, men Prøjserne holdt den lukket, indtil den efter lange og trange Retsforhandlinger aabnedes paany i Aaret 1900. Altertavlen og Alterbordet er tegnet af Martin Nyrup, og Alterbilledet er malet af Niels Petersen Mols. Selve Kirkens Bygmester var Bentsen i Vallekilde. I Aaret 1919 indviedes Kirkegaarden, og 1921 rejstes en Mindesten over L. B. Poulsen.

Forfatteren til „Tørninglens Beskrivelse“ Præsten Knud Aagaard, var Præst i Agerskov fra 1806—1838. Den nordslesvigske Landboforenings gamle, veltjente Formand Lavst Arnum boede i Bovlund, og saaledes er der mange Navne, som bør mindes med Tak og Ærbødighed fra denne altid vaagne og bevidste danske Egn.

Til Slut skal her citeres en ældgammel Remse fra Agerskov Sogn, som nu er gaaet i Glemme:

I Agerskov har de en god Kro
I Gammelskov kan vi altid køf en Ko,
Aa e Kjær er aller bløvn danset,
I Gestrup er de godt forskandset.
Aa Kjærgaard er de goj Kammerater,
Aa æ Nymark er de Demokrater,
Aa e Baalsted vil di ett gjen dø,
I Bovlund avler di tusind Læs Ho.
I Vellerup dryvver di mæ djer stuer,
I Mellerup holder de et læng ud,

Langelund er et lille Tyrki,
Aa Ousgaard er de frank og fri,
I Sindet aa Faarhus sæller de Føl,
I Bjørnskov skænker de Snaps aa Øl.
Rangstrup er nover Tørrebjørn,
Galsted er en Lyngpindhjørn.
I Birklund æde de Mjælk og Revling,
I Johnsborg skyer de ætter æ Grævling
I Jornsby kyver di alt djer Ho,
I Kaadnerhus lær di Fedt aa Brod.

Th. Thostesen.

BEVTOFT SOGN (6199 ha med 1296 Indbyggere) bestaar af Byerne Bevtoft, Hjartbro, Hyrup, Strandelhjørn og Neder-Jersdal og begrænses mod Øst af Vedsted og Ø. Løgum Sogne, mod Syd af Egvad og Agerskov Sogne, mod Vest af Toftlund og Tirslund Sogne og mod Nord af Nustrup og Skrydstrup Sogne.

Bevtoft Kirke

Bevtoft Sogn ligger paa den nordøstligste Del af Rangstrup Bakkeø og paa af Gelsaadalen, som engang er jævnet af Smeltevandstunnellen, der endnu markeres af Søerne inde i Vedsted Sogn. Her løber nu Gelsaaen og optager flere andre Vandløb, der med deres store Engdrag giver Egnen Karakter. Spredt i Sognet henligger større og mindre Hedeflader og Moser, og de ellers trøstsløse og øde

Strækninger oplives af flere Plantager og af Hjartbro Skov og Hyrup Skov.

Sognet er rigt paa Oldtidsminder; her har ligget mange Kæmpehøje, deriblandt en meget stor Jættestue og to — nu nedtagne — Langdysser ved Strandelhjørn.

I nær Forbindelse med Oldtidsbebyggelsen i det tilstodende Vedsted Sogn og omliggende Sogne, har

der sikkert her paa denne Egn været en Storbygd i Oldtiden. Ogsaa fra Jernalderen og Folkevandringstiden er der gjort vigtige Fund i Bevtøft Sogn.

Navnet Bevtøft har en god Klang i Sønderjyllands Historie. Her fødtes Sønderjyllands djærve Talsmand *Hans Andreasen Krüger* i 1816, og her paa den smukke Kirkegaard blev han begravet 1881. Til Minde om ham er 1882 rejst en Mindesten paa hans Grav. I Bevtøft fødtes i 1761 den senere bekendte Provst *F. C. Gutfeld*.

Bevtøfte By er en smuk, ret tæt sammenbygget Landsby, hvorigennem løber Landevejen fra Haderslev over Skrydstrup til Toftlund og danner et smukt Gadebillede omkring Kirken og den to Hundrede Aar gamle Præstegaard. Her findes flere Handlende og Haandværkere, Vandmølle, Andelsmejeri, Post- og Telegrafekspedition, en tre Klasset Skole samt et Forsamlingshus, som i den tyske Tid blev lukket af den lidet afholdte Amtsforsander Stojentin fra Toftlund, fordi der var en Revne i Loftet.

Hyrup er den højtliggende Torp (69 m o. H.). Her skal engang have været en Hellegilde. Hjartbro Skov ligger dels paa en lille isoleret Bakkeø og dels i Gelsaadalen og har en naturlig Blanding af Bøg og Eg, vidner om tidligere Tidens Skovrigdom. Ved Sognets Nordøstgrænse ligger Bevtøft Statsplantage paa 193 ha.

Den gamle Præstegaard i Bevtøft

Parti fra Bevtøft

I *Neder Jerstal*, der er Sognets østligste Bebyggelse, er der Amtsbanestationen ved Banen Haderslev—Toftlund—Arnum. Selve Navnet Jerstal menes at stamme fra den hedenske Tid og skal være afledet af Lægedommens Ejers Guds Stall eller Bolig. Sognets sydligste By er *Strandelhjørn* med Skole, Købmandshandel, Andelsmejeri og Amtsbanestation.

Bevtøft Kirke er en anselig Kvaderstensbygning. Det synes, som om den allerede i senromansk Tid er udvidet og forlænget. Den har typisk Tørninglenertaarn med

Krigers Mindesmærke i Bevtøft

blændingsprydede Kamgavle, som giver det en ejendommeligt skøn og stolt Rejsning. Altertavlen og Prædikestolen er Renaissancearbejder fra Chr. IVs Tid. I Kirken findes en gammel, romansk Granitdøbefont og et gotisk Krucifiks samt et mindre Krucifiks og 12 Apostelfigurer, som er anbragt paa Prædikestolen og Altertavlen.

En Tavle paa Kirkens Nordvæg minder om 32 unge Mænd fra Sognet, som faldt i Verdenskrigen.

Th. Thostesen.

TIRSLUND SOGN (2329 ha med 545 Indbyggere) bestaar af Byerne Tirslund, Gøttrup og Aabøl og begrænses mod Øst og Syd af Bevtøft Sogn, mod Vest af Toftlund Sogn og mod Nord af Nustrup Sogn.

Sognets gennemgaaende mindre frugtbare Jorder hører til Rangstrup Herreds Bakkeø, som er højest helt i Syd og mod Nord sænker sig jævnt mod Engdragene omkring Gelsaa, der her følger Sognegrænsen. Fra de faa Høje og

Bakker er der vid Udsigt i alle Retninger over jævne, udstrakte Flader, flere Steder ensomme, ulrugtbare Mose- og Hedestækninger, navnlig omkring Vestermark i Nord og Syd for Gøttrup.

Tirslund Sogn, der nu er Anneks til Bevtøft, var oprindelig Hovedsognet, og selv om det er ret fattigt paa Oldtidsminder, er der dog i Navnet en ejendommelig Luftning fra Hedenøld, og man formoder, at der her har ligget en Offerlund, hvor der har været ofret til Krigsguden Tyr, og at Byens Navn skal være afledet heraf. Tirslund er et af de fem Steder, hvortil Kæmpevisen om Svend Graa og Tulle Vognsen kan stedfæstes. Der fortælles i Visen, at Hr. Graasvend havde dræbt Tulle Vognsens Far, og Tullens Mor Mette blev Enke. Men da den lille Tulle kom til Skelsaar og Alder, hævnede han sin Far ved et blodigt Stævne foran Alteret i Tirslund Kirke*):

„For Marias Alter begyndte den Kamp,
og Blodet saa saare af Herrerne randt.

Her brugte de Sværde i Stedet for Kniv,
for St. Stefans Alter laa de to Herrer Lig.

Den Præst han satte den Kirke i Band
i syv Aar kom i den hverken Kvinde eller Mand,
Lever han Tulle Vognsen, og det er hævnnet“.

Et Sagn fortæller, at der skal have ligget en Borg omgivet af Volde og Grave nord-øst for Tolstedgaard, og vi har endnu Navnet Tullemose syd for Aabøl By. — Tirslund har nu Kirke, Skole, Forsamlingshus og Brugsforening.

Aabøl ligger ret spredt og deles i Store og Lille, samt Østeraabøl. Aftenen før Palmesøndag 1831 blev den lille By, som da laa samlet langs Landsbygaden, hærget af en frygtelig Ildebrand. Der udbrød Ildløs i en af de østlige Huse, Vinden bar med, og snart laa hele Byen i Aske. Ved gode Menneskers Hjælp blev der bødet paa Ulykken, og Byen rejstes paany, ikke samlet som før, men nu mere spredt.

*) Dette er sikkert ikke korrekt. Det menes at have været foran Alteret i Lunds Domkirke i Sverige, Kampen har foregaaet.

Gottrup er som alle Torper en Udilytterby og har sikkert Navn efter en Mand, der har taget Bo og Fæste paa Tirslund Udmark i den store Udlyttertids omkring ved Aar 800.

Den lille, uanselige *Tirslund Kirke* er opført i romansk Tid af Kvadre og har med Undtagelse af et senere tilbygget Vaabenhus i Syd sikkert bevaret sit oprindelige Udseende. Kirkens Indre, der har Bjælkeloft, prydes af en senmiddelalderlig Altertavle. De oprindelige figurer i Midtfeltet er i senere Tid overført til Nationalmuseet og Sønderborg Museum og erstattet af et Nadvermaleri fra 1776, som senere er overmalet. Desuden findes en ejendommeligt udskaaen Prædikestol fra ca. 1575 samt et Krucifiks. Kirken er nu Annekskirke til Bevtøft.

Tirslund Kirke

Der findes Skoler i Tirslund og Aabøl.

Som saa mange andre sønderjydske Sogne aflagde Tirslund Sogn et smukt Vidnesbyrd om Trofasthed mod Danmark den 10. Januar 1920. Der blev afgivet 339 Stemmer for Danmark og kun 10 tyske, til Trods for at der var 12 Tilrejsende fra Tyskland. En smuk Mindesten ved Tirslund Skole minder om denne Dag.

Th. Thøstesen.

TOFTLUND SOGN danner sammen med en Del af Højrup Sogn Toftlund Kommune med et samlet Areal paa 4763 ha med ca. 2000 Indbyggere. Det bestaar af Byerne Toftlund, Pughøj, Rømet, Allerup, Stenderup og Ørderup og grænser mod Øst til Bevtøft og Tirslund Sogne, mod Nord til Gram Sogn i Frøs Herred, mod Vest til Højrup og Arrild Sogne i Hviding Herred mod Syd til Branderup og Agerskov Sogne.

Toftlund Sogn er i udpræget Grad et Midtlandssogn. Der er omtrent lige langt til Østersø og Vesterhav og til Kongeaa og den nye Grænse. I Modsætning til de fleste andre større, sønderjydske Byer som Gram og Rødding, der delvis ligger i Dalsænkninger, ligger Toftlund højt og frit med Udsyn til alle Sider. Her gik i gamle Dage den Forbindelsesvej, der kom fra Ribe over Faarmandsbjærg ved Spandet og ned til Urnehoved Ting. De fleste Stednavne i Sognet synes ikke at være blandt de ældste, det er overvejende Torp-Navne, hvor der som f. Eks. i Ørderups og Allerups Navne er et Personnavn som Forled.

Oprindeligt har Sognet heddet Herrested, hvilket bl. a. fremgaar af den ældste bevarede Kirkebog fra 1610, der alene benævner Sognet „Herrittste“ og „Herristid“. Det fremgaar ogsaa af en af Præsten Ove Thorning indsendt Beretning, dateret 22. Febr. 1766 til Biskoppen i Ribe. Han skriver her bl. a.: Det almindelige Navn, som Kirken kaldes, er enten Herrested eller Toftlund, det første er det ældste, men er gaaet mere af Brug, og de forrige Præsters Kaldsbreve lyder alle paa Herrested Menighed. Byen Herrested laa sydøst for Kirken, hvor der endnu vises en Kilde, og de Marker, hvor Byen har staaet, kaldes endnu Herrested Tofte“. Efter andre Overleveringer skal Byen Herrested være

Toftlund Kirke

fruklosterets Tjenere i Ribe. -- Et gammelt Sagn, der peger hen paa Navnet Herrested, fortæller: Da Kirken skulde bygges, og man allerede havde ført Byggematerialet til det Sted, hvor den skulde staa, hørtes om Natten fra en Udkant af Sognet en Stemme, som raabte: „Her er Stedet“! Og næste Morgen var alt Materialet af usynlige Hænder flyttet til det Sted, hvor Kirken endnu staaer. -- Men af større Betydning er de Sagn, der fortæller, at her skal have været Offersted for den hedenske, nordiske Gudinde Hertha, hvad man mener, at to gamle Høje paa Kirkegaarden tyder paa. Og disse Sagn harmonerer ogsaa med den historisk Forklaring, hvorefter Kirken maa være bygget paa et Tidspunkt, hvor der ikke fandtes anden Bebyggelse end Byen Herrested paa det Sted, hvor Kirken ligger.

Kirken var oprindelig en romansk Kvaderstensbygning med et i Middelalderen tilbygget Taarn i gotisk Stil. Taarnet har sikkert været af den almindelige torninglenske Type, men er senere skalmuret og har faaet Saddeltag. Kirken var engang hvælvet, men har nu fladt Loft, dobbelt Apsisbue og stor overgribende Korbue. Kirken er restaureret gentagne Gange, sidst i 1912 --13, ved hvilken

skudt i Brand af fjendtlige Ryttere, hvorefter Beboerne er flyttet højere op i Landet og opbygget den ny By, som saa kaldtes Toftlund.

Selvom Toftlund By saaledes ikke er ret gammel; nævnes den dog allerede Aar 1570 i nogle Skattelister fra Reformationstiden, hvori opgives kun at bo tre Gaardmænd i Byen: Calli Jepsen og Jep Kallisen, der horte under Haderslev Lehn, og Laust Petersen, som nævnes blandt Jom-

Retsbygningen og Dommerboligen i Toftlund

Lejlighed der opførtes en Tilbygning mod Syd for at give mere Plads.

Altertavlen er nærmest et Renæssancearbejde, vistnok fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. I Felterne ser man den hellige Nadver, samt Symbolerne Tro og Kærlighed. Døbefonten er gammel, men uden Ornament. Et lille Krucifiks er i gotisk Stil og en Statuette af Jomfru Maria med Barnet ligeledes.

Den danske Skole i Toftlund

men vistnok noget senere. Prædikestolen har Billeder fra det nye Testamente i Storfelterne og danske Indskrifter. I Degnestolen er der brugt en Del af en endnu ældre gotisk Prædikestol, og Stolestaderne synes at stamme fra samme Tid. Skønt Kirkens oprindelige Stilart har lidt meget ved gentagne Restaurationer og Ombygninger, giver den dog et monumentalt og anseligt Helhedsindtryk.

Fra den lille og uanselige Bygd i 1500 er Toftlund vokset frem til at være det centrale Knudepunkt i Nørre Rangstrup Herred. Her er Tinghuset, hvor under Fremmedherredømmet sad nogle af de mest forhadte tyske Embedsmænd som Amtsdommer Lindemann og Amtsforsander Stojentin. Her er Arresthus og Politimesterkontor, og herfra kommer Amtslandinspektoren med sine rød-hvide Stokke og Maalekæder. Her er over 30 Købmandsforretninger og Haandværkere, Andelselektricitetsværk oprettet 1899 med ca. 300 Forbrugere. Toftlund Sogns Sparekasse (oprettet 1872), som nu residerer i sit smukke, nye Hus, samt Filialer af Haderslev Bank og Handelsbanken.

Ogsaa paa det industrielle Omraade er Toftlund kommen med de sidste Aar, idet her i 1933-34 er bygget en stor hypermoderne Kartoffelmelsfabrik, som er omtalt senere.

Her er Apotek og Amtsbanestation, Posthus og Telefon- og Telegrafekspedition. Her

Apoteket i Toftlund

i Toftlund mødtes de stoute danske Bønder paa Markedsdage og til store nationale Møder i Heitmanns gamle Kro, der nu er ombygget til et mere tidssvarende Hotel „Frosch Hotel“, der ligesom Centralhotellet er Samlingssted for store Møder. Nede i Søndergade ligger Byens smukke, ny, danske Real- og Kommuneskole; desuden findes en privat tysk Skole samt et smukt Børnehjem indrettet i den tidligere tyske Landbrugsskoles Ejendom, som i 1919 købtes af „Nordsles-

Toftlund Børnehjem

vig Asylforening“. — Tidligere har Byen haft et større Oplandsbibliotek, men dette er nu lagt ind under Haderslev Centralbibliotek, der er dog endnu et godt Bibliotek, som nu kun arbejder i Toftlund Sogn. Desuden finder man i Byen en ny og ejendommelig Form for Biblioteksvirksomhed: „Sønderjydske Gruppeudlaansbibliotek“, som er grundlagt af Læge Aage Lauesgaard, der med Grundlag i sin egen ca. 15.000 Bind store og med Omhu udvalgte Bogsamling har dannet en Forening, der har

til Formaal at oprette, bevare og frugtbargøre Bogsamlingen, bestaaende af Boggrupper om bestemt afgrænsede Emner.

Byen er Bopæl for Civildommeren for Nr. Rangstrup og Hviding Herreder, Politimesteren for Nr. Rangstrup, Frøs og en Del af Kalvslund Herreder, 1 Overbetjent, 1 Betjent af Ordens- og 3 Betjent af Statspolitiet, 2 Sagførere, 3 Læger og 2 Dyrslæger, 2 Tandlæger, Sognepræst, Amtslandinspektør, Landbrugskonsulent og giver med sine velholdte og for en stor Del nybyggede Ejendomme og brede, lige Gader Indtryk af en driftig By i god Udvikling, hvad ogsaa Indbyggerantallet, der er vokset fra 923 i 1921 til over 1300, vidner om.

Skolevæsenet i Toftlund.

Toftlund Borger- og Realskole har Købstadsordning og bestaar af en Folkeskoleafdeling med 7 opadstigende Klasser og en Realafdeling med 2 Klasser, der afslutter med Alm. Forberedelseseksamen.

Lærerpersonalet bestaar for Tiden (1. Januar 1936) af 1 Overlærer, 5 faste Lærere, 2 faste Lærerinder samt 1 Timelærerinde med 16 Timer ugentlig.

Skolen fik sin nuværende Form efter Genforeningen 1920 og har for Tiden 238 Elever, hvoraf en Del kommer fra de omliggende Kommuner.

I Toftlund findes desuden en *tysk Privatskole*, oprettet 1927, med 1 Lærer og for Tiden 28 Børn.

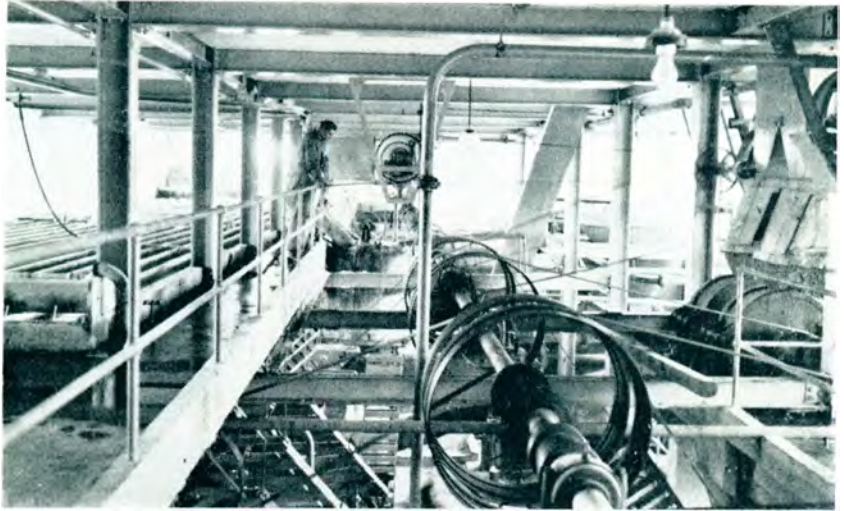
Desuden findes i Sognet Skoler i Allerup, Ørderup og Stenderup. Sidstnævnte Sted tillige Jernbanestation, Haandværkere og Kro.

Andelskartoffelmelsfabrikken „Sønderjylland“.

I Efteraaret 1932 fremkom der et Lovforslag til en Kartoffelmelsordning for hele Landet med det Formaal dels at spare paa fremmed Valuta og dels at yde det kriseramte Landbrug en Hjælp. Produktionen af Kartoffelmel herhjemme havde hidtil givet de sørgeligste Erfaringer, idet kun een af de bestaaende Fabrikker kunde klare sig i Konkurrencen med det fra Udlandet indførte Mel.

Da Lovforslaget blev vedtaget paa Rigsdagen, fik Toftlund i Foraaret 1933 Koncession paa Levering af 15.000 Sække Kartoffler under Forudsætning af, at der blev tegnet 90.000 Tdr. Kartoffler paa Egnen, og at der kunde skaffes $\frac{1}{3}$ af Anlægssummen som en anden Prioritet, efter at Staten havde indskudt $\frac{2}{3}$ af Summen som en 1. Prioritet. Den 9. Maj 1933 afholdtes stiftende Generalforsamling, og Andelsselskabet blev dannet. Den foreløbigt valgte Bestyrelse fik hurtigt tegnet de 90.000 Tdr. Kartoffler og optog derpaa Forhandlinger med Handelsministeriet, hvorefter den første ordinære Generalforsamling

afholdtes den 16. Juni 1933. Til Formand for Bestyrelsen valgtes Gaardejer Søren Ratzner. Rangstrup, til Leder af det kontormæssige Arbejde antoges Konsulent A. P. Andersen. Toftlund, medens Landsretssagfører Haastrup, Toftlund, blev antaget som Selskabets juridiske Konsulent. Toftlund Sogn skænkede et Areal paa 2 ha til Byggegrund og stillede desuden en Kaution paa 100.000 Kr. i 2. Prioritet. Den 1. Oktbr.

Fra Kartoffelmelsfabrikken i Toftlund

1933 paabegyndtes Byggearbejderne ved Opførelse af Fabriksbygning samt Direktørbolig, og 1. Februar 1934 kunde Virksomheden optages i fuldt Omfang med Døgndrift. Anlægssummen for Bygninger og Maskiner beløber sig til 372.000 Kr., der i Følge Statutterne skal afdrages i 10 Aar, og Kapaciteten er 150--170 Sække Mel pr. Døgn. I den sidst afsluttede Kampagne fra 5. Oktober 1934 til 15. Februar 1935 er Fabrikken gaaet ualmindelig godt, og Virksomheden er til stor økonomisk Gavn for Andelshaverne.

I Sommeren 1935 udvidedes Fabriken med en Afdeling til Fremstilling af Sagogryn af Kartofler — den eneste Fabrik af denne Art her i Landet. Fabriken har Koncession paa Fremstilling af 10,000 Sække Sagogryn, men Kapaciteten er saa stor, at der kan produceres betydelig mere.

Det nye Anlæg har kostet 115.000 Kr., og den samlede Anlægssum er derved bragt op paa ca. $\frac{1}{2}$ Million Kr.. Virksomheden, der ledes af Direktør A. P. Andersen, beskæftiger i Sæsonen 30 Mand.

Af Byens øvrige Virksomheder og mange Foreninger skal nævnes:

Toftlund Elektricitetsselskab er oprettet 1899 og begyndte med et lille Værk, drevet ved Damp. Efter flere Udvidelser staar Værket nu fuldt moderne og leverer Strøm til ca. 400 Forbrugere. Formand for Elektricitetsselskabet er Bygmester H. Nielsen, og Bestyrer er P. N. Møller.

Toftlund Mejeri, oprettet 1901. Formand: Gdr. Poul Petersen, Mølleskov. Bestyrer: J. Hansen.

Toftlund Vandværk, oprettet 1929. Formand: fhv. Bager Freund.

Toftlund Handels- og teknisk Skole. Formand: Landsretssagfører P. A. Madvig. Forstander: Lærer Lomdahl.

Toftlunds største Forening er „*Dansk Forening for Toftlund Sogn*“, 525 Medlemmer, Formand: Landsretssagfører P. A. Madvig. Denne Forening har vedtaget med Støtte af et Fadderskab for Toftlund i Nykøbing Falster at bygge et Ungdoms-Forsamlingshus i Foraaret 1936. Endvidere findes *Ungdoms- og Foredragsforeningen*, Formand: Landmand Jens Thyssen. *Ildrætsforeningen*, Formand: Malermester Gemmer. *Handels-, Haandværker- og Kommunalforeningen*, Formand: Amtslandinspektør Leide. *Toftlund og Omegns Købmandsforening*, Formand: Købmand Andreas Petersen, Rangstrup (i Samarbejde hermed Toftlund Ægekspert). *Toftlund frivillige Brandværn*, oprettet 1880, Kaptajn: Bødkermeister A. B. Petersen. *Ringriderforeningen*, *Borgerforeningen o. a.*

Toftlund Sogns statsanerkendte Sygekasse har 1054 Medlemmer. Dens Formand er Malermester P. Nissen, og Kasserer er Fru D. Gadebjerg.

KENDTE MÆND OG KVINDER I NR. RANGSTRUP HERRED

A. H. Schmidt,
Dr. med.,
Toftlund

A. Lauesgaard,
Læge,
Toftlund

Iver O. Johannsen,
Læge,
Toftlund

Schopp,
Stationsforstander,
Toftlund

Axel Valdemar Hind, Dommer, er født i Midtskov den 30. December 1882 som Søn af Lærer Laurids Jensen og Hustru Elisabeth Amalie, f. Iversen. Gift 1909 med Jenny Emilie Franck. Cand. jur. 1906. Sagførerfuldmægtig 1906—07, Byfogedfuldmægtig 1907—09, Herredsfuldmægtig 1909—19, Dommerfuldmægtig 1919—20. 1920 udnævnt til Dommer. Formand for den staaende Voldgifts-Domstol for Husdyrtrætter i Haderslev Amt siden 1920. Formand for Fredningsnævnet siden 1933 i Tønder Amt.

Jensenius Poulsen Nørbjerg, Postmester, er født den 21. August 1884 i Lemvig som Søn af A. Poulsen Nørbjerg og Hustru Margrethe, f. Balleby Jensen. Gift 1918 med Cecilie Landsperg. Præliminæreksamen i Lemvig, siden 1932 Postmester i Toftlund.

Iver Outzen Johannsen, Læge, er født den 18. November 1860 i Tinglev som Søn af Gdr. J. L. Johannsen og Hustru Marie Kjestine, f. Petersen. Gift 1887 med Helene Johanne Hansen. Student fra Latinskolen i Haderslev, studeret i Erlangen, Berlin og Kiel, Lægeeksamen 1886, siden 1887 prakt. Læge i Toftlund. Sanitetsraad.

Andreas Horlyck Schmidt, Dr. med., Læge, er født den 20. Marts 1895 i Aabenraa som Søn af Kobmand I. A. Schmidt og Hustru Marie, f. Iversen. Gift 1925 med Ida Stolzenburg. Student fra Flensborg Gymnasium, Embedseksamen i Kiel 1921, cand. med. i København 1925, prakt. Læge i Toftlund. Formand for den lokale Afdeling af Foreningen til Kræftens Bekæmpelse.

Christian Peter Bonniksen Riis, Dyr læge, er født den 5. December 1874 som Søn af Gdr. P. J. Riis og Hustru Metha Christine, f. Bekke. Gift 1900 med Cathrine Marie Top. Dyr lægeeksamen 1900, siden da prakt. Dyr læge i Toftlund. Formand for den konservative Forening for Toftlund og Omegn.

Knud Hansen Winther, Dyr læge, er født den 19. Juli 1895 i Abterp, Brede Sogn, som Søn af Gdr. P. L. Winther og Hustru Metha Kirstine, f. Hansen. Gift 1924 med Olga Währheit. Student fra Sønderborg 1915, Dyr lægeeksamen 1924, siden da prakt. Dyr læge i Toftlund. Medlem af Bestyrelsen for Den sønderjydske Dyr lægeforening, for Haderslev Amts Grænseforening og for Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse. Dekorert med Hanseaterkorset.

Otto Bang, Apoteker, er født den 22. November 1885 i Struer som Søn af Læge J. A. Bang og Hustru Emma, f. Michelsen. Gift 1930 med Olga Camilla Helm. Uddannet paa Præsto Apotek, siden 1920 Apoteker i Toftlund. Medlem af Bestyrelsen for Tennisforeningen.

Poul Anton Madvig, Landsretssagfører, cand. jur., er født den 2. September 1893 i Kolding som Søn af Øjenlæge P. A. Madvig og Hustru Johanne Elisabeth, f. Santin. Formand for „Dansk Forening for Toftlund Sogn. Formand for Haderslev Amtsnævn af „Det unge Grænseværn“, Formand for Toftlund Handels- og Teknisk Skole, Medlem af Bestyrelsen for „Det danske Spejderkorps“.

C. P. B. Riis,
Dyr læge,
Toftlund

Knud H. Winther,
Dyr læge,
Toftlund

Otto Bang,
Apoteker,
Toftlund

P. A. Madvig,
Landsretssagfører,
Toftlund

Bertho Haastrup,
Landsretssagfører,
Toftlund

A. P. Andersen,
Direktør,
Toftlund

A. Kr. K. Larsen,
Forstander,
Toftlund

Chr. A. Skovgaard,
Lærer,
Allerup

P. S. Sandahl,
Lærer,
Toftlund

Bertho Haastrup, Landsretssagfører, er født den 16. September 1896 i Vejle som Son af Sagfører P. Haastrup og Hustru Amalie, f. Svendsen. Gift 1930 med Anna Callo. Sagførerfuldmægtig i Viborg, Herning, Odense og Vejle, Landsretssagfører i Toftlund. Formand for Toftlund Kommunalforening.

Andreas Peter Andersen, Direktør, er født den 20. Juni 1891 i Østerlars paa Bornholm som Son af Gdr. A. P. Andersen og Hustru Margrethe, f. Kolod. Gift 1921 med Anna Thomsen. Landbrugskandidat, Direktør for Andelsselskabet Kartoffelmelsfabrikken „Sonderjylland“ siden 1933. Forretningsfører for Hagelskadeforsikringsforeningen for Nordslesvig.

Anders Kristian Karl Larsen, Forstander, er født den 22. Februar 1894 i Martofte som Son af Gdr. H. P. Larsen og Hustru Dorthea, f. Hansen. Gift 1926 med Margrethe Jørgensen. Lærereksamen fra K. F. U. M.s Seminarium, Lærer ved Raagelund Børnehjem, ved Indre Missions Skole i Rødding ved Spottrup, siden 1934 Forstander for Toftlund Børnehjem.

Christian A. Skovgaard, Lærer, er født den 9. December 1898 i Haderslev som Son af Typograf P. Skovgaard og Hustru Kirstine, f. Jensen. Gift 1923 med Marie Petersen. Dim. 1920 fra Jelling Statsseminarium. Bibliotekar over Toftlund Sogns Bibliotek. Deltog i Verdenskrigen 1916—18. Jernkorset 2. Kl.

Peter Ove Guldberg, Overbetjent, D. M., er født den 24. Juni 1876 i Sovind Sogn som Son af Gdr. Th. Guldberg og Hustru Mine, f. Schmidt. Gift 1904 med Julie Solie Jensen. 1903 ansat ved Politiet ved Horsens-Odder Jernbane, 1904 Politiasistent ved Holstebro—Herning Jernbane, samme Aar Politibetjent i Holstebro Kobstad, 1920 Overbetjent i Haderslev, siden 1926 Overbetjent i Toftlund.

Jens Henry Sørensen, Arrestforvarer, er født den 26. Januar 1891 i Horsens som Son af Arbejdsmand B. Sørensen og Hustru Mariane, f. Andersen. Gift 1917 med Anna Marie Elisabeth Andersen. 1916 ansat ved Horsens Straffeanstalt, siden 1920 Arrestforvarer i Toftlund. Siden 1929 Medlem af Sogneraadet og Skolekommissionen.

Frederik Heick, Konsulent, er født den 12. December 1904 i Hejnsvig som Son af Gdr. Chr. Heick og Hustru Laura Christiense. Siden 1934 Konsulent for Nr. Rangstrup Herreds Landboforening.

P. N. Møller, Elektricitetsværksbestyrer, er født den 26. Februar 1884 i Kastrup. Bestyrer af O. Lindet Elektricitetsværk 1914—19, siden 1925 Bestyrer i Toftlund.

Magnus Carl Nielsen, Skorstensfejermester, er født den 15. Oktober 1909 i Skærbæk som Son af Arbejdsmand J. Nielsen og Hustru. Gift 1930 med Anna Margrethe Madsen. Siden 1934 Skorstensfejermester i Toftlund.

Peter Nissen, Malermester, er født den 9. September 1869 i Toftlund. Etableret Forretning i Toftlund 1894. Formand for Toftlund Haandværkerforening og Borgerforeningen samt Toftlund Sogns Sygekasse.

Godsk Hansen, Sadelmagermester, er født den 3. Marts 1879 i Ørderup ved Toftlund som Son af Reservepostbud G. Hansen og Hustru Johanne, f. Schmidt. Gift 1904 med Jensine Jensen. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen siden 1920.

P. O. Guldberg,
Overbetjent,
Toftlund

J. H. Sørensen,
Arrestforvarer,
Toftlund

Frederik Heick,
Konsulent,
Toftlund

P. N. Møller,
Elektricitetsværksbestyrer,
Toftlund

Peter Nissen,
Malermester,
Toftlund

Godsk Hansen,
Sadelmagermester,
Toftlund

Johs. Tiedjens,
Malermester,
Toftlund

A. B. Petersen,
Bødkermester,
Toftlund

Dorrit Gadeberg,
Sygekassekasserer,
Toftlund

M. K. Vidding,
Dentist,
Toftlund

Johannes Tiedjens, Malermester, er født den 16. December 1900 i Haderslev som Søn af Smedker J. Tiedjens og Hustru Magdalene. Gift 1931 med Agnes Hansen. Malermester i Toftlund siden 1929. Sekretær i Haandværkerforeningen siden 1933.

Andreas Baltzer Petersen, Bødkermester, er født den 18. Februar 1876 i Tinglev Sogn Kaptajn i Toftlund frivillige Brandværn siden 1913.

Dorrit Gadeberg, Sygekasse-Kassererske, er født den 15. Januar 1911 i Aarhus som Datter af Stabssergent J. M. Nielsen og Hustru Laura. Gift 1930 med Købmand P. M. Gadeberg. Ansat paa Holbæk Kommunekontor 1. April 1925 til 1. April 1930. Siden 1. Decbr. 1931 Kassererske for Toftlund Sogns Sygekasse.

Marie Kjestine Vidding, Dentist, er født den 18. September 1867 i Rurup som Datter af Gdr. Nicolaj Vidding og Hustru Johanne Caroline.

Hans Madsen, Købmand, er født den 27. Juni 1898 i Arnum som Søn af Købmand M. Madsen og Hustru Esbine. Gift 1926 med Mathilde Madsen. Formand for Toftlund Idrætsforening siden 1931.

Lauritz Aagesen,
Gaardejer,
Bevtoft

Martin H. Holm,
Kontrolassistent,
Bevtoft

Henrik Nielsen,
Læge,
Agerskov

S. H. Ratzel,
Gaardejer,
Agerskov

A. G. M. Illum,
Liniemester,
Agerskov

Lauritz Aagesen, Gaardejer, er født den 5. November 1876 i Oksbøl, Als, som Søn af Gdr. J. Aagesen og Hustru Helene, f. Schmidt. Gift 1921 med Marie Jensen. Formand for Bevtoft Ringriderforening.

Martin Hansen Holm, Kontrolassistent, er født den 15. Juni 1901 i Hyrup, Bevtoft Sogn. Formand for Ungdoms- og Idrætsforeningen i Bevtoft. Kasserer for Venstre Vælgerforeningen i Bevtoft Sogn.

Henrik Nielsen, Læge, er født den 13. April 1895 i Højen ved Vejle som Søn af Gdr. M. Nielsen og Hustru Maren Else, f. Kring. Gift 1922 med Asta Bodil Leerbech. Cand. med. 1921, Kandidat ved forskellige Sygehuse, Reservelæge ved Give Amtssygehus 1922-23, siden da prakt. Læge i Agerskov. Medlem af Sundhedskommissionen i Agerskov Sogn.

P. Sminge,
Lærer,
Rangstrup

C. P. Lauenborg,
Bygmester,
Agerskov

Andr. Lassen,
Smedemester,
Agerskov

Viggo Madsen,
Uddeler,
Agerskov

M. K. Christensen,
Postekspeditor,
Agerskov

Marie Damm,
Gæstgiver,
Agerskov

Mette Marie Boe,
Toftlund.

Fru E. M. Andresen,
Agerskov

Søren Hansen Ratzer, Gaardejer, Amdsraadsmedlem, er født den 24. Maj 1886 i Rangstrup som Søn af Købmand K. Ratzer og Hustru Hanne, f. Toft. Gift 1911 med Kirsten Severin. Medlem af Haderslev Amdsraad 1935, Formand for Dagbladet „Modersmaalet“ og for Andelsselskabet Kartoffelmøllfabrikken „Sonderjylland“ i Toftlund.

A. G. M. Illum, Liniemester, er født den 8. Januar 1898 som Søn af tidl. Hotelejer I. O. Jespersen og Hustru, Snoghøj. Dim. 1919 fra Odense Maskinbygnings Teknisk. Udbygning af Elektricitetsanlæg for A/S E. Rasmussen, Fredericia, og Eriksen & Sandemann, Aarhus. Nu ansat som teknisk Leder for Andelsselskabet Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning siden dets Oprettelse i 1921 med Bopæl i Agerskov.

Christian Petersen Lauenborg, Bygmester, er født den 21. Oktober 1876 i Ørlev som Søn af Landmand Niels Petersen Lauenborg og Hustru Christine, f. Dall. Gift 1904 med Eline Marie Tott. Udlært Bygningshaandværker, besøgt Ry Højskoles Haandværkerafdeling. Etableret som Mester i Møllerup 1904. Bygmester i Agerskov 1910. Bestyrelsesmedlem og Kasserer for Teknisk Skole i Agerskov. Vurderingsformand for den alm. Brandforsikring siden 1920.

Andreas Lassen, Smedemester, er født den 12. Marts 1881 i Agerskov. Smedemester i Agerskov siden 1920. Formand for Agerskov Haandværkerforening siden 1933.

Viggo Madsen, Uddeler, er født den 11. April 1894 i Faaborg. Uddeler i Agerskov Brugsforening siden 1921.

Marie Kjestine Christensen, Postekspeditor, er født den 28. Oktober 1896 i Agerskov som Datter af Snedker S. C. Christensen og Hustru Anna. Postekspeditor i Agerskov siden 1917.

Marie Dam, er født den 3. November 1882 i Aabenraa som Datter af Maler R. Clausen og Hustru Marie, f. Hansen. Gæstgiverske i Agerskov.

Mette Marie Boe, f. Petersen, Distriktsjordemoder, er født den 23. Juni 1885 i Skodborg. Jordemodereksamen i Kiel 1919, siden 1925 ansat i Toftlund.

Ellen Marie Andresen, Jordemoder, er født den 18. Januar 1883 i Rangstrup som Datter af P. Outzen Appel og Hustru Hanne, f. Bondesen. Gift 1907. Jordemodereksamen i Kiel 1914, siden 1925 Jordemoder i Agerskov Sogn.

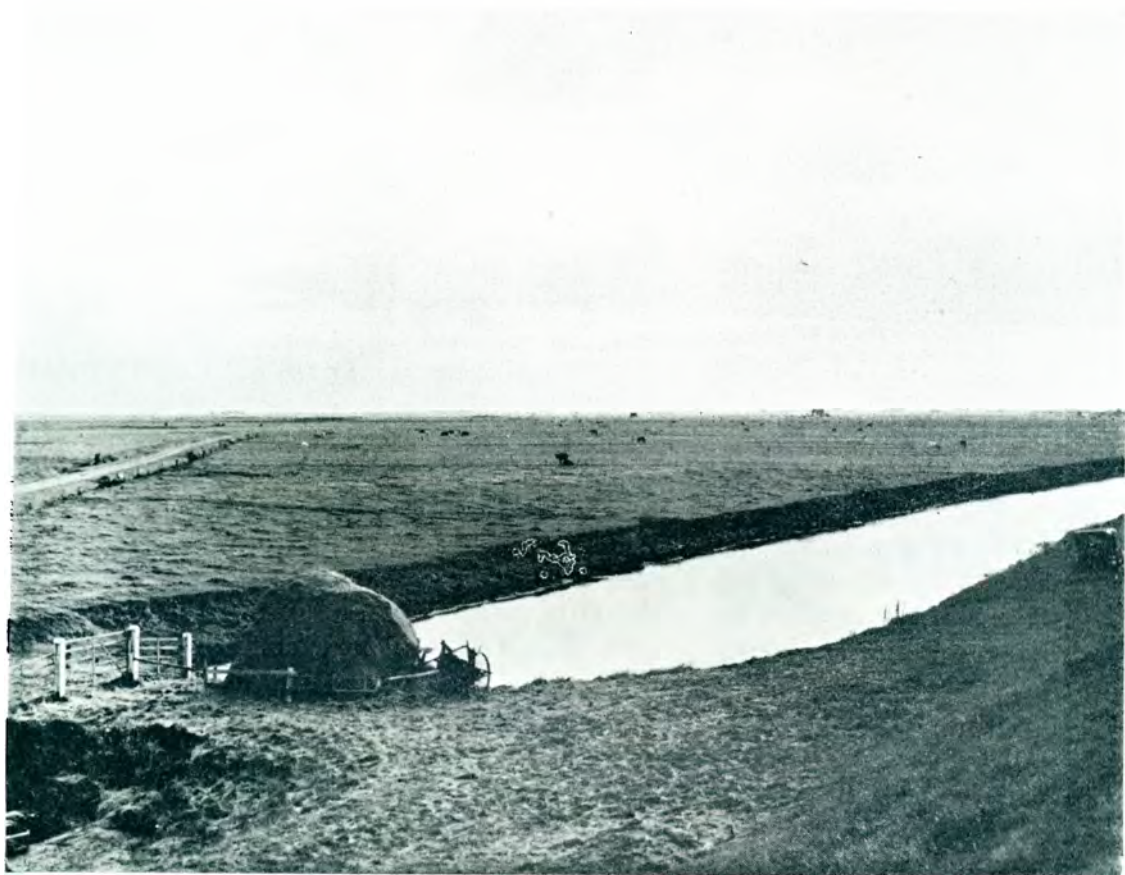
TØNDER AMT

OTTO DIDRIK SCHACK

Lensgreve, Kammerherre, Holjægermester, Amtmand,
Kommandør af Dbg., DM., p. p., F. A. L. S. Franske Æreslegions Orden (Kommandør).

er født den 11. Januar 1882 som Son af Lensgreve Hans Schack til Grevskalet Schackenborg og Hustru Henny, f. Komtesse Lerche. Gift 1923 med Karin von Fichel, f. von Schack. Student 1902, Landraad i Tønder Kreds under Afstemningsperioden 1920, Amtmand over Tønder Amt s. A. Besidder af Grevskalet Schackenborg fra 1905 til 1924, derefter Ejer af Schackenborg Gods. Desuden Besidder af det Seekampske Fideikommis. Medlem af Tønder Kreds dag 1905--20, af Tønder Kredsudvalg og af Provinslanddagen 1919--20, Medlem af Tønder Landmandsbanks Tilsynsraad fra 1910, Formand for Bankens Repræsentantskab fra 1927, Formand for den nordslesvigske Vælgerforening fra 1919 til dens Oplosning i 1921 og for Overlandvæsenskommissionen for Tønder Amt fra 1910, Næstformand i Bestyrelsen for A/S Mømmark Færge, Medlem af Nationalbankens Repræsentantskab fra 1920, Medlem af Hedeselskabets Repræsentantskab fra 1923, Medlem af Repræsentantskabet for Nordisk Livsforsikrings. Akts. af 1898 fra 1924.

Udsigt over Mårnsken ved Skårnbæk Brohoved

TØNDER AMT

TØNDER AMT er efter Haderslev Amt det største i de sonderjydske Landsdele, det maalet 130.852 ha med 38.463 Indbyggere i 1930 (38.279 i 1925), og grænser mod Nord til Ribe Amt, mod Vest til Vesterhavet, mod Syd til det tyske Rige, mod Øst og Nordøst til Aabenraa og Haderslev Amter.

Tønder Amt bestaar af Tønder Købstad, Højer og Løgumkloster Flækker samt Hviding, Lø, Tønder, Højer og Slogs Herreder. I gejstlig Henseende horer Amtet under Ribe Stift.

Amtet kan efter sin Overflade, Jordbundsforhold og Plantevækst deles i to Afsnit: Mod Vest helt oppe fra et Stykke ind i Ribe Amt og fortsættende ned i Slesvig og gaarende over i Ditmarsken strækker sig den frodige og tunge Mårskjold, der med sine milevide Græslader giver Landskabet en egen storslaaet, karakteristisk Skønhed. Her har Mårskbonden gennem Aarhundreder græsset sit Kvæg paa de frodige Græsarealer, og

her har han kæmpet mod Havet, naar det af Stormen blev rejst i al sin Vælde og brød ind over de lave Sommer-Diger og oversvømmede store Landstrækninger, saa Marskbyerne laa som Øer i et stort, fraadende Hav. Nu er disse Arealer beskyttet ved store Diger, der strækker sig fra den nuværende Landegrænse til Højer og fra Højlandet ved Ballum til Astrup Banke samt fra Søndernæs til Hviding, hvor det støder til den sydlige Del af Ribediget.

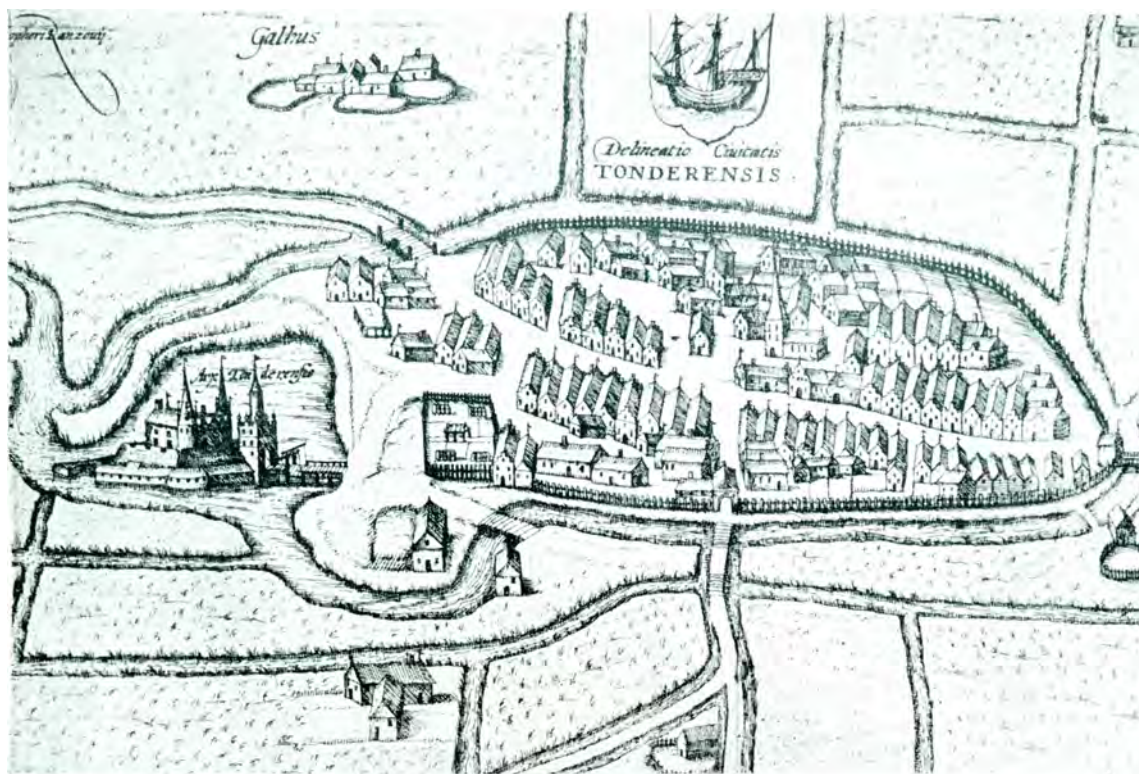
Talrige og store Vandløb gaar gennem Marsken ud i Havet og skaber længere inde i Landet store og gode Engarealer. Rejsby Aa og Brøns Aa løber gennem Sluser i V. Vedsted—Søndernæs Diget ud i Havet. Brede Aa gaar gennem Ballum Sluse, og Vid-aaen, der optager Vandet fra Skelbækken, Sønderaa og Grønaa, ledes ud gennem den store Sluse ved Højer.

Uden for Digerne ligger det store Forland af nydannet Marsk og det ejendommelige Vadehav. Vaderne danner en stor Slette, der skiftevis ligger under eller over Havet, efter som det er Flod eller Ebbe. Ind i Vadehavet skærer sig flere „Fjorde“, den saakaldte Dyb: Lister Dyb, Juvre Dyb o. s. v. Gennem disse Dyb gaar Havet ind over Vaderne og afsætter det saakaldte „Slik“, hvorved Vaderne langsomt hæves.

Til Amtet hører den ret store Vesterhavso Rønmø og den lille uanselige Jordsand.

Det andet Afsnit i Amtets Landskab danner det højere og mindre frugtbare Gestland, der fra Marsken hæver sig jævnt ind mod Endemorænen isprængt enkelte Bakkeøer og fritliggende Højdepunkter som Vongshøj ved Løgumgaard, Faarmandshøj ved Spandet og Jejsing Banke, fra hvis Toppe der er en storslaet Udsigt over det milevide Slette-landskab. I denne Del af Amtet, der som Helhed er skovfattigt, findes Rester af gamle Skove, hvoraf de største, Lindet Skov og Draved Skov, endnu har en naturlig Blanding af Birk, Eg, Bøg, Ask, El og Lind. Desuden findes en stor Del mindre Plantager mest i privat Eje.

Af forhistoriske Minder er der kun faa og spredte Fund fra Stenalderen, som tyder paa, at Vesteregnen i den ældste Tid har været meget sparsomt beboet. Men fra Bronzealderen og den ældre Jernalder er der talrige Minder, bl. a. en stor Række Gravhøje, hvoraf mange nu er sløjfede, som peger hen paa, at Beboelsen i disse Tider er blevet tættere. Det betydeligste og ejendommeligste af disse Fund er Guldhornene, der fandtes ved Gallehus i Nærheden af Møgeltønder 1639 og 1734.

Plan over Tønder og Tønderhus. (Efter Braunius ca. 1580)

TØNDER

EN KORT OVERSIGT OVER BYENS HISTORIE
VED CLAUS ESKILDSEN

Byens Navn.

EN Bys Historie begynder med Bopladsens og Markernes *Navne*, thi disse rækker længere tilbage end alle Dokumenter og skriftlige Meddelelser. Egnens Befolkning udtaler Byens Navn „*Tynder*“, og dens Borgere er „de Tyndringer“. Den ældste Form i skriftlige Dokumenter er Tundær. Plattyske Skrivere pyntede senere paa det og gjorde det til Tundern og Tondern, men det gamle, gode, ægte Navn Tynder (Tønder) kunde ikke aflives.

Ældre Forfattere søger syd- og vestpaa, til Frisere, Englændere, Tyskere, naar de prøver paa at forklare det mærkelige Navn. De tænkte ikke paa, at der ikke forekommer et eneste gammelt tysk Stednavn Nord for Ejderen. — I Sverige har vi et Tynderø, Tønnersjø, Tunderstad, Tunnersted, i Norge et Tundra og Tøndrum, i Viborg Amt et Tondering (1424 Tyndring), i Ribe Amt et Tønding, i Tønder Amt et Store Tønde. Syd for Ejderen findes kun et Bynavn, der kan bruges ved en Sammenligning: Tundersleben Vest for Magdeburg, et af de interessante -leben (-lev) -Navne, der menes at skyldes en nordisk Tilflytning i den store Vandrings-tid. Navnet Tønder har derfor, saa vidt vi kan se, udelukkende *nordiske Paralleler*. Først naar hele Tønder-Gruppen er undersøgt i Sammenhæng, vil man kunne opstille en tilfredsstillende Hypotese om, hvad det ejen-

Ved Vidaaen

dommelige Navn betyder. Alle de Forklaringer, der hidtil er givet, virker utilfredsstillende. At Tønder er en gammel dansk Boplads, viser *Marknavnene* med al Tydelighed. Hestholm, Spangholm, Svangholm, Stakstoft, Svinvad, Tavheng, Stubkær, Kortskifte, Knipmade, Flægmosse, Strimmel, Tværager, Nørremark o. s. v. er Navne, der kun forekommer paa nordisk-dansk Omraade. At man til Betegnelse af afgrøftede Marker bruger den vistnok oprindelig friske Betegnelse „Fenne“ (Horsfenne, Kofenne o. a.), er en Ejendommelighed, der gaar et godt Stykke ind paa rent dansk Omraade, og det samme gælder Marknavnet „Hem“ (Oks-hem, Gyldenheim), der iøvrigt lige saa godt kan være nordisk. Hvor danske alle Byens Marknavne er, ser man tydeligt, naar man læser en tysk Marknavnefortegnelse, idet de fleste Navne saa bliver helt meningsløse. Svinvad blev til Schwiennwatt (ikke Schweinfurth), Flægmosse til Fleckmoos (ikke -moor), Tavheng til Tauwlon (ikke -wiese), Bukse-laar til Bauslaer (ikke Hosenbein) o. s. v. Den morsomste Skæbne havde dog de ret almindelige danske Marknavne Seksskaar, Syvskaar, Niskaar, Elleveskaar, Tolvskar, der tydeligt nok angiver de enkelte Markers Bredde. Den ene Skriver oversatte dem korrekt til „Siebenschwaden“ o. s. v., den næste gjorde det til „Sieben Schweden“ (7 Svenskere), og medens de gode Tøndringer stadig avlede Hø i deres „Syvskaar“, brød kloge Mennesker deres Hoved med, hvilken Forbindelse disse 6, 7, 9, 11, 12 Svenskere havde med Tønder!

Bopladsens og Markernes ældgamle Navne fortæller altsaa, at Tønder oprindelig er en dansk Bebyggelse paa dansk Folkegrund.

Byens Grundlæggelse og Forfatning.

Det er en Ejendommelighed ved flere sønderjydske Købstæder, at de er et Barn af en ældre Bygd: Slesvig — Hedeby, Haderslev — Gammel Haderslev, Aabenraa — Gammel Opnør, Tønder — Møgeltønder. Der er ingen Tvivl om, at *Møgeltønder* (Store Tønder) er den ældste Boplads paa Egnen. Her har man gjort rige Fund fra Stenalder, Bronzealder og Jernalder; her fandtes ved Gallehus — de to berømte Guldhorn; herhen lægger Sagnet et gammelt Gudehov og en Konges Residens. Det er sikkert dette „Tundira“, som den arabiske Geograf Idrisi paa sit Kort fra o. 1130 betegner som „en Ankerplads, beskyttet mod Vindene“. Her i Møgeltønder havde Ribebispen allerede o. 1200 sin „Curia“, der blev til Møgeltønderhus, det senere Schackenborg.

Men alt som Marskdannelsen skred frem, blev det vanskeligere for Skibene at sejle ind til Møgeltønder, og Skipperne søgte Landgang 5 km længere østpaa, ved *Lille Tønder*, hvor Vidaaen skyllede Sejlrenden ren, og hvor ældgamle Færdselsveje løb sammen for at overskride Aalavningen.

Paa Joh. Meiers Kort i Danckwerths store „Landesbeschreibung“ fra 1652 ser man tydeligt nogle af disse gamle Veje. En Hovedfærdselsvej søgte fra Storbyen Ribe ned over Roager, Ullemølle, Gasse, Drængsted, Bredevad (Bredebro), Sølsted Hede, Lindskov Mølle, Gallehus, Tved Vad til Overgangen ved Tønder. En anden Vej kom fra Nordøst

Udsnit af Johan Mejers Kort

over Logumkloster til Tønder. Kort før Tønder løb Vejene Ballum--Hjerpsted - Visby og Rabsted -Højst -Solvig ind i disse store Veje. Efter at den vanskelige Overgang over Vidaaen var klaret, gik Hovedvejen videre sydpaa over Læk og Drelstrup mod Itzehoe og Hamborg, andre Veje mod Øst og Sydøst.

At der her opstod en større Boplads, skyldes altsaa de *naturlige* Betingelser, Foreningen af Havn og Vadested. At denne By blev Købstad og tidligt fik en rig Udvikling, skyldes *Landsherrenes* Bevaagenhed. 1241 afstod Hertugen Møgeltønder til Ribe Bisp og havde dermed mistet sin Interesse i denne Egnens ældste By. Han kastede sin Kærlighed paa Datterbyen Lille Tønder, og allerede 1243 fik denne Købstadrettigheder og store Privilegier. Tønder er altsaa næst efter Slesvig Hertugdømmet Sønderjyllands ældste Købstad. Meget paafaldende er det, at Byen to Aar efter Kong Valdemars jyske Lov -- fik *lybsk* Købstadsret, det første og i Aarhundreder eneste Tilfælde, at tysk Ret kom til at gælde i et Omraade Nord for Ejderen. Det Lovhaandskrift, der dengang sendtes fra Lübeck (det gamle vendiske Lubice), findes endnu i det kongelige Bibliotek i København. Det fortæller, at Købstaden Lübeck har ladet sin Lov afskrive for Hr. Abels, Hertug af Jyllands, Skyld, paa Forbøn af Broder *Reinhard*, den første Provincialvikar for Graabrødrene i Danmark, og af Gunst til Borgerne i Tønder. Forklaringen til denne mærkelige Handling turde være den, at Hertug Abel vilde give sin By den bedste Ret, og at han ogsaa af politiske Grunde ønskede den tyske Stadsret. Det er muligt, at der desuden har været Forbindelser mellem den unge By ved Trave og den unge By ved Vidaaen.

I de sidste Aar har Dr. Ludwig Andresen flere Gange udtalt som en Formodning, ja, en Sandsynlighed, at Tønder Købstad er en *kunstig* Grundlæggelse, altsaa er blevet til i een Støbning i Lighed med de senere Grundlæggelser af Glückstadt, Frederikstad, Christiansfeld o. a., og at det er *tyske* Købmænd, der efter Hertug Abels Opfordring slog sig ned her og skabte en ny, „færdigsyet“ By. Imod denne Antagelse taler dog vægtige Grunde. Graabrødrene havde allerede 1238, altsaa 5 Aar forinden, her oprettet et Kloster, et Bevis for, at Tønder allerede dengang var en betydelig By. Dette Klo-

Østerport ca. 1880

ster laa bag ved Hovedstrøgets Husrække, som altsaa maa have eksisteret før 1238. Imod Tønder som oprindelig tysk Kolonistby taler endvidere, at alle Marknavne er danske, og at den nye Købstads Gader og Byporte har danske Navne. Vester-gade, Østergade, Vesterbro, Østerport og Sønderport hedder danske Byers Gader, Broer og Porte, men man søger forgæves efter disse Benævnel-

ser i tyske Købstæder, bortset fra enkelte Undtagelser i Vestholsten.

Derimod er det sikkert rigtigt, at Hertugens Bevaagenhed har fremmet den unge Købstads hurtige Vækst. Hertugens Borg, Tønderhus, blev betydeligere end Bispens Møgel-tønderhus, og de Tønderinger Borgere fik værdifulde Privilegier. Hertug Valdemar V, der ofte boede paa Tønderhus, udvidede i 1334 Byens Privilegier, idet han befalede, at alle Indbyggere i Viding Herred, Lø Herred, Slogs Herred, Højer Herred og Tønder Herred udelukkende skulde søge Torv, altsaa handle, i Tønder, og at alle Haandværkere i disse fem Herreder, det være sig Smede, Tømrere, Skomagere, Bundmagere eller andre, inden 6 Ugers Forløb skulde flytte ind til Tønder, dog saaledes, at inden for hvert Sogn een af hver Profession fik Lov til at blive boende paa Landet.

Og lige saa sikkert er det, at den tidlige Forbindelse med Lübeck og Handelsforbindelser med Frisere og Hollændere samt Tilflytning af tyske Købmænd og Haandværkere i Hansetiden meget tidligt har paavirket Tønders Blods- og Kulturpræg. Borgernes store Flertal har alle Dage været dansk af Blod og Tale, men tilflyttede nedertyske Købmænd og Haandværkere gav her som i mange andre Byer Tønden an, vistnok endnu mere i Tønder end i de andre nordslesvigske Købstæder. Den eneste Borgmester, vi kender fra Middelalderen, Hermann Bomhaver (1485), stammer fra en lybsk Slægt. Byens Appellinstans var indtil 1571 Raadet i Lübeck, fra 1571 til 1721 den holstenske „Firestadtsdomstol“, bestaaende af Raadene i Kiel, Rendsborg, Itzehoe og Oldesloe. I Schauenburgernes Tid blev Plattysk Forvaltningssprog i hele Sønderjylland, og det var naturligt, at det ogsaa blev det officielle Sprog i Tønders Forvaltning; men man kan naturligvis lige saa lidt fra plattysk Forvaltningssprog slutte til plattysk Omgangssprog, som man fra latinske Dokumenter kan slutte til latinsk daglig Tale. Det Plattyske har senere aldrig villet trives som Omgangssprog i Byen, og saadan har det vel alle Dage været. Lidt efter 1560 flyttede den kgl. og hertugelige Tolder Fabricius fra Tønder til Rendsborg. Hans Søn, den senere Generalsuperintendent Jac. Fabricius, kunde da ikke et Ord Tysk. I Rendsborg glemte han imidlertid sit danske Modersmaal, og da han nogle Aar senere kom tilbage til Tønder, gjorde Drengene her Grin med ham og kaldte ham „tyske Jacob“. Dette lille Træk viser tydeligt nok, at Tønder ogsaa dengang var en dansk-talende By.

Tønders *Byplan* (se Side 273) er ligetil. Gammelaa (senere kaldt Laurentiusstrømmen)

og Møllestrømmen (Vidaaen) dannede til- sammen en Ø. Langs med Aaløbene i Syd, Øst og Nord stod Pal- lisader, mod Vestskær- medes Byen af det vandomflydte Tønder- hus paa Slotsbanken. Byen havde kun et Strøg i Retning Vest- Øst, som vi kender det fra alle vestslesvigske Landsbyer. Over *Vesterbro* (Laurentius- strømmen) traadte Ho- vedvejen nordfra ind i Byen, gennem *Øster- port* Vejen fra Nord- øst, gennem *Sønder- port* ved Vidaaen gik den eneste Vej sydpaa ud af Byen. Mellem *Vesterbro* og *Øster- port* laa Byens Hovedgade, *Vestergade* til Torvet og *Østergade* derfra til *Østerport*. Først i Aaret 1770 blev en Del af *Vestergade* fra Torvet til Lille Gade døbt *Storegade*. 1580 blev Torvet mindsket derved, at Husene fra det nuværende Missionshotel til Torvet byg- gedes ud paa Torvets Grund, og Aaret efter blev en Smøge udvidet til *Søndergade*. Studedrifterne, der nordfra kom til Byen, førtes gennem *Kogade* til Toldstedet ved Borg- porten og derfra videre bag om Byens Hovedgade til *Sønderport*. *Spikergade*, der har Byens eneste tyske Gadenavn (plattysk Spieker == Lagerhus), var oprindeligt en Gyde bag Hovedgadens Hustofter, og det er først efter 1900, at dens Fortsættelse mod Øst fik Navneforandring fra „bag e Ståld“ til det fine *Vidaagade*. Det samme gælder „e Stokvej“, der fra Torvet førte nordpaa til en „Stok“ (Løbeplanke) over Laurentius- strømmen (ved den nuværende Banegaard Tønder Nord), og der først i seneste Tid fik Navnet *Richtsensgade*. „Nørre bag e Ståld“ der førte bag om Stavnhusene paa Hovedstrøgets Nordside, blev senere til *Nørregade*. *Lille Gade* og *Kobbergade* op- træder tidligt som Smøger fra Strøget til Bagstræderne, og Smedene var paa Grund af Brandfaren samlet i *Smedegade*. *Uldgade*, der vistnok rettere i Henhold til sted- lig Udtale skulde hedde *Ulvegade* (det tyske Navn Wolfstrasse synes at være korrek- tere) hørte oprindeligt ikke til Tønder Købstad og blev sammen med *Slotsgade* og den i Tidens Løb opstaaede Forstad til *Vestergade* (fra den nuværende Allégade vestpaa) først i Aaret 1665 udskilt fra Tønder Herred og indlemmet i Tønder By. En særlig Stil- ling indtog indtil 1933 „*Slots- og Frigrunden*“, der laa som en Enklave i Byen uden at høre til den. Hertug Frederik III skænkede 1645 til to af sine Embedsmænd Pladsen mellem *Slotsgade* og *Møllevej* og fritog de Huse, der laa der, for al Skat og Indkvar- tering, og hans Efterfølger Christian Albrecht bestemte 1663, at disse Huse ikke skulde være undergivet anden Jurisdiktion end Hofretten paa Gottorp. Saaledes opstod „*Fri- grunden*“. „*Slotsgrunden*“ bestod af *Slotsbanken* og et lille Omraade lige over for Slot- tet, hvorpaa der laa Boliger til Slotsbetjente, en Slotshave og Hertugens Vandmølle. Denne Slotsgrund var naturligvis ikke ting- og skattepligtig til Tønder Købstad. Fra 1867 til 1920 dannede „*Tønder Slots- og Frigrund*“ en selvstændig lille Kommune, efter 1920

Den gamle Slotsvandmølle

Den eneste Vej sydpaa ud af Byen. Mellem *Vesterbro* og *Øster- port* laa Byens Hovedgade, *Vestergade* til Torvet og *Østergade* derfra til *Østerport*. Først i Aaret 1770 blev en Del af *Vestergade* fra Torvet til Lille Gade døbt *Storegade*. 1580 blev Torvet mindsket derved, at Husene fra det nuværende Missionshotel til Torvet byg- gedes ud paa Torvets Grund, og Aaret efter blev en Smøge udvidet til *Søndergade*. Studedrifterne, der nordfra kom til Byen, førtes gennem *Kogade* til Toldstedet ved Borg- porten og derfra videre bag om Byens Hovedgade til *Sønderport*. *Spikergade*, der har Byens eneste tyske Gadenavn (plattysk Spieker == Lagerhus), var oprindeligt en Gyde bag Hovedgadens Hustofter, og det er først efter 1900, at dens Fortsættelse mod Øst fik Navneforandring fra „bag e Ståld“ til det fine *Vidaagade*. Det samme gælder „e Stokvej“, der fra Torvet førte nordpaa til en „Stok“ (Løbeplanke) over Laurentius- strømmen (ved den nuværende Banegaard Tønder Nord), og der først i seneste Tid fik Navnet *Richtsensgade*. „Nørre bag e Ståld“ der førte bag om Stavnhusene paa Hovedstrøgets Nordside, blev senere til *Nørregade*. *Lille Gade* og *Kobbergade* op- træder tidligt som Smøger fra Strøget til Bagstræderne, og Smedene var paa Grund af Brandfaren samlet i *Smedegade*. *Uldgade*, der vistnok rettere i Henhold til sted- lig Udtale skulde hedde *Ulvegade* (det tyske Navn Wolfstrasse synes at være korrek- tere) hørte oprindeligt ikke til Tønder Købstad og blev sammen med *Slotsgade* og den i Tidens Løb opstaaede Forstad til *Vestergade* (fra den nuværende Allégade vestpaa) først i Aaret 1665 udskilt fra Tønder Herred og indlemmet i Tønder By. En særlig Stil- ling indtog indtil 1933 „*Slots- og Frigrunden*“, der laa som en Enklave i Byen uden at høre til den. Hertug Frederik III skænkede 1645 til to af sine Embedsmænd Pladsen mellem *Slotsgade* og *Møllevej* og fritog de Huse, der laa der, for al Skat og Indkvar- tering, og hans Efterfølger Christian Albrecht bestemte 1663, at disse Huse ikke skulde være undergivet anden Jurisdiktion end Hofretten paa Gottorp. Saaledes opstod „*Fri- grunden*“. „*Slotsgrunden*“ bestod af *Slotsbanken* og et lille Omraade lige over for Slot- tet, hvorpaa der laa Boliger til Slotsbetjente, en Slotshave og Hertugens Vandmølle. Denne Slotsgrund var naturligvis ikke ting- og skattepligtig til Tønder Købstad. Fra 1867 til 1920 dannede „*Tønder Slots- og Frigrund*“ en selvstændig lille Kommune, efter 1920

Det gamle Gavlhuse ved Torvet

ligst det gamle gotiske Gavlhuse ved Torvet, bygget efter Branden 1517 af Præsten Severin. Det turde være sjældent, at en Købstad endnu i Dag saa trofast har bevaret det gamle Præg som Tønder.

Var Byggegrundene smalle, saa var de til Gengæld meget dybe. Hvert Grundstykke paa Strøget gik helt igennem til de nuværende Baggader. Ud til disse Gyder var der bygget Porthus, Stald, Lagerrum og evt. en lille Bod til „Husfolk“ (Tjenestefolk eller Lejere). Mellem Forhus og Baghuse laa en stor Gaardsplads, paa den anden Side af Baggyden laa i Reglen Møddingen.

120 saadanne Gavlhuse laa langs med Strøget, sammenfattet i de fire „Kvarterer“ S. V.- og N. V.-, S. Ø.- og N. Ø.-Kvarter, hvert bestaaende af 30 Huse, og hvert Kvarter med sin Baggyde, kaldt „bag e Ståld“ (S. V. bag e Ståld', N. V. bag e Ståld' o. s. v.). Disse 120 Borgerhuse kaldtes „Stavnhuse“ (ældre Dansk stavn, oldn. stofn -- Grund, Hovedlod, der bebos af Ejeren, kendt fra mange danske Ord, f. Eks. Bostavn, Hjemstavn). Indtog Stavnhuset ikke hele Pladsen, byggedes en „Bod“ (oldn. bud — Hytte, lille Hus, kendt fra mange danske Ord, f. Eks. Toldbod, Vejerbod) ved Siden og udlejedes til en tilflyttet Haandværker. Til hvert Stavnhuse hørte 1/120 Del af Retten til fælles Fægning paa Græsmarkerne og tilsvarende An-

hørte de til Tønder Landsogn, og først 1933 lykkedes det at faa dem indlemmet i Tønder Købstadkommune.

Borgernes Boplads, Øen mellem Gammelaa og Møllestrøm, var kun lille. Derfor var Hustomterne smalle, og Husene byggedes som *Gavlhuse*, smøget fæt op ad hinanden. Dette svarede til nedersaksisk Byggeskik og er det bedste Bevis for tidlige Forbindelser sydpaa, der kan nævnes. De Tøndringer Borgerhuse mindede meget om den nedersaksiske Bondegaard, som man endnu finder den i Dag. Gavlen laa ud til Gaden, Indgangsdøren var midt i Gavlen; man kom gennem den ind paa den store „Diele“, og Stueetagen var oprindelig et stort Rum, hvorfra man først senere udskilte Butik eller Værksted mod Gaden, Køkken mod Gaarden, Kamre og Stuer mod den smalle Smøge ved Siden. Tydelige Spor af denne Inddeling viser endnu mange gamle Huse, tyde-

Et gammelt Stavnhuse i Østergade

del i Eng og fælles Ager, faste Stolestader i Kirken og en Gravplads paa Kirkegaarden. Kun disse 120 Borgere var fuldgode Arveborgere („erfgesetene“ Borgere) i Modsætning til de „gemene“ Borgere i Boderne. Til Gengæld bar de alle Pligterne: de Pligter, der fulgte med Markfællesskabet, Skatter, Afgifter, Stud, Vagt m. m. Hver Stavnejer havde sit Stykke Vej og Dige at holde vedlige. Det er altsaa samme Ordning, som vi kender fra Landsbyerne med deres Bols mænd og Kaadnere, og der har sikkert i Byen været de samme uovervindelige sociale Skranker mellem Stavnsborgere og Bodsmænd som paa Landet mellem Bols mænd og Kaadnere.

Paafaldende er Tallet 120, det ældgamle nordiske Storhundrede (100 – 120). 120 Mænd dannede i Krigstider Herredens Krigsflok, og man regner med, at et Herred (= Hundrede) oprindelig havde 120 Bol (= Helgaarde).

Tønder Købstad svarede altsaa til et komplet Herred og bar et helt Herreds Forpligtelser. Det svarede Skat af 120 Plove, og Tolvsystemet var gennemført ved de militære Forpligtelser, f. Eks. skulde der stilles 120, 60, 40, 30 Mand, altsaa altid et Tal, der var en Del af 120.

Denne ældgamle Stavnsforfatning ophævedes først sammen med Markfællesskabet i 1768. Byens Jorder udskiftedes i Lod, der ikke mere var fast knyttet til et Arnested i Stavns huset, og et „Landinteressentskab“ overtog Vedligeholdelsen af Diger og Veje, Ansættelse af Markmænd m. m.

Byens Raad, Borgmester og Raadsherrer, havde fuld Retsøjhed paa Byens Omraade. Som Tegn derpaa stod Kagmanden og Galgen paa Torvet. Galgen flyttedes dog senere til „Galgefennen“ Øst for Byen, medens den sidste Kagmand (fra 1699) endnu opbevares paa Museet. Byens Raad havde endvidere Ansvaret for Købstadens Finanser, Forsvar (Borgervæbning), de sociale Opgaver, Fremme af Næringslivet. Klokkehuset paa Torvet kaldte hvert Aar i Februar Borgerne sammen til „Allemandsting“. Saa oplæstes Byens Vider og Vedtægter, nye Borgere blev taget i Ed, de offentlige Hverv (Kvartermestre, Digemestre, Synsmænd m. m.) blev bortgivne. Byens Vider og Vedtægter var lige som mange Steder i rent dansktalende Sogne skrevet paa Plattysk og læstes paa Plattysk, men det danske Modersmaal skinnede dog hist og her igennem (Stavn, Synsmænd o. a.).

Tønderhus Grænselandsskæbne.

Tønder Bys Historie er allerede tidligt nøje knyttet til Tønderhus, Slottet paa Slotsbanken Sydvest for Byen; var Slottet i Kongens eller Hertugens Eje, saa var Byen det ogsaa. I Middelalderens Kampe mellem Konge og Hertug spillede Tønderhus en betydelig Rolle. 1284 stadfæstede Hertug Valdemar IV under et Ophold her Flensborgs Stadsret. Aaret efter indtog Kong Erik Glipping Slottet og jævnedet det med Jorden; men det byggedes hurtigt nyt og stærkere. 1340 pantsatte Hertug Valdemar V Slottet til Grev

Østergade med Østerport o. 1880

Uldgade

Gert, men Pantet blev indløst, og Hertugen opholdt sig bl. a. her, da han 1354 udvidede Byens Privilegier. Saa blev Borgen atter kongelig, men 1357 erobredes den af den holstenske Grev Adolph, der beholdt den til 1359. Den sidste Hertug af Abels Æt, Hertug Henrik, opholdt sig her, da han 1368 gav Rettigheder til Logum Kloster, og han døde vistnok her 1375. Borgen skiftede nu ustandseligt Ejer, efter som det gik fremad

for Konge eller Hertug. Fra 1375 til 1378 var den i Dronning Margrethes Værge, og Dronningen havde 1376 her en Sammenkomst med de holstenske Grever. 1378 faldt den i Grevernes Hænder, og da disse 1386 blev forlenet med Sønderjylland som Arveheretugdømme, fik de den i rolig Besiddelse. Efter Grev Gerhard IVs Død i 1404 pantsatte hans Enke Elisabeth Tønderhus til Dronning Margrete. Den holstenske Herremand Erik Krummedige, der var gaaet over til Dronningens Parti, blev Lensmand, men han skiftede igen over til Greverne og tog Tønderhus med. 1411 blev Borgen igen overgivet til Kronen, og Erik Krummedige, der skiftede tilbage til Kong Eriks Parti, fik atter Slottet til Len. Han indsatte Claus von Thienen til Hovedsmand, men 1416 overgav denne efter en kort Belejring Tønderhus til Hertug Henrik, som derpaa befæstede den bedre, saa et Forsøg fra dansk Side paa at tage det tilbage mislykkedes.

Henimod Slutningen af 1420 forsøgte en kongelig Hær under Peter Hogenschild og Tønne Rønnow at indtage Slottet, men den led Nederlag. Værre endnu gik det en dansk Hær i 1422. Slottets holstenske Besætning trak sig tilbage og agerede svag og modløs. Da Danskerne saa den 1. Septbr. satte Stormstigerne til og belavede sig paa at trænge ind i Borgen, skar Besætningen alle Reb, hvori der hang Bjælker, Stene o. s. v., over, og 400 Mand faldt, deriblandt Føreren Tønne Rønnow. Dette er det blodigste Slag, der er blevet udkæmpet paa den haardt omstridte Plads. Efter Freden i Vordingborg 1435 beholdt Greverne naturligvis Slottet, og dette blev efterhaanden Midtpunktet for Tønderhus Len, det senere Tønder Amt.

Efter den sidste Schauenburgers Død i 1459 kom Tønderhus i Kongehertugernes Eje, og disse havde forskellige Lensmænd boende her. Bedst kendt er den vilde og grimme Henning Pogwisch, der sammen med sine Sønner var lige saa meget Røver som Lensmand, saa Familien 1480 blev kendt fredløs. Kong Kristian I opholdt sig iøvrigt 1473 personligt paa Slottet.

Ved Hertugdømmets første Deling i 1490 tilfaldt Tønder Hertug Frederik, den senere Kong Frederik I. Denne holdt meget af Tønderegnen, ledede personligt et stort Inddigningsarbejde ved Rudbøl, viste stor Interesse for Slot og By og boede ofte her i længere Tid. Som Eksempel kan nævnes, at Hertugen boede her fra 3.—26. Maj 1494, der-

paa igen fra 4. -23. November samme Aar, og at han fejrede dette Aars Jul og næste Aars Paaske her. Handel og Haandværk i Byen nød godt af Hofstatens Ophold og af de store Byggearbejder, som udførtes. 1519 begyndte et stort Ombygningsarbejde, og dette fortsattes, efter at Hertugen var blevet Konge, idet Tønderhus 1533—35 blev forsynet med Rondeller, Volde og nye Kanoner.

Ved den anden Deling 1544 tilfaldt Tønder Hertug Hans d. Æ. paa Haderslevhus, som mange Gange opholdt sig paa sit Slot i Tønder. Hertug Hans var en meget bygge-lysten Herre. Efter at han 1563 havde bygget det stolte Hansborg i Haderslev, kom Turen til Tønderhus. Hertugens Bygmester Hercules von Oberberg paabegyndte 1574 en større Udvidelse, der ikke var helt færdig ved Hertug Hans' Død i 1580. Tønder By og Amt tilfaldt ved den tredje Deling Hertug Adolph paa Gottorp, og Tønderhus blev næst efter Gottorp de gottorpske Hertugers Yndlingssted, som det havde været Tilfældet under Hertugerne af Abels Æt og under Hertug Frederik. Den kendte Renaissancebygmester Jean Baptiste Parr byggede 1583—85 paa Slottet, og 1599—1600 byggede Hollænderen Michel de Hoge her.

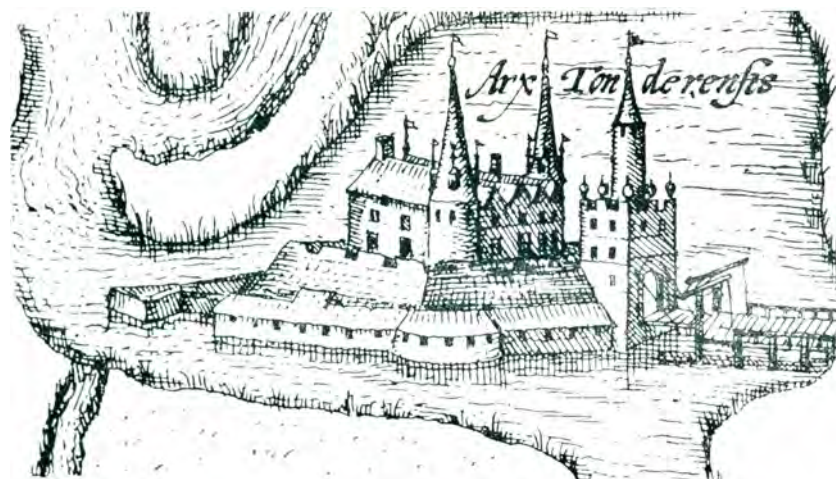
Hvorledes Slottet har set ud i denne første gottorpske Tid, viser Billedet fra Braunius. Hovedbygningen bestaar af fire Længer, ordnet omkring en Gaardsplads. I Sydøst- og Nordøsthjørnet staar Taarne med Kegletag og Spir. Omkring Slottet ligger en kraftig Vold, hvis Yderside ud mod Voldgraven er forsynet med murede Skyttegange og Hjørne-
bastioner. Ind i denne Voldbefæstning føjer sig det høje Porthus med Taarn og Spir, og foran dette ses Vindebroen.

Tønder og Tønderhus mærkede til Gavns Tredivaarskrigens urolige Tider. 1626 overgav Amtmand Wolf Blome Slottet til de kejserlige Tropper, og Wallenstein holdt den 18. Oktober 1627 sit Indtæg paa Tønderhus. De danske Tropper under Jørgen Ahlefeldt og den engelske General Morgan belejrede Slottet, og Wolf Blome maatte overgive det til dem den 26. Maj 1629. Ved Freden i Lübeck samme Aar faldt det tilbage til Hertugen.

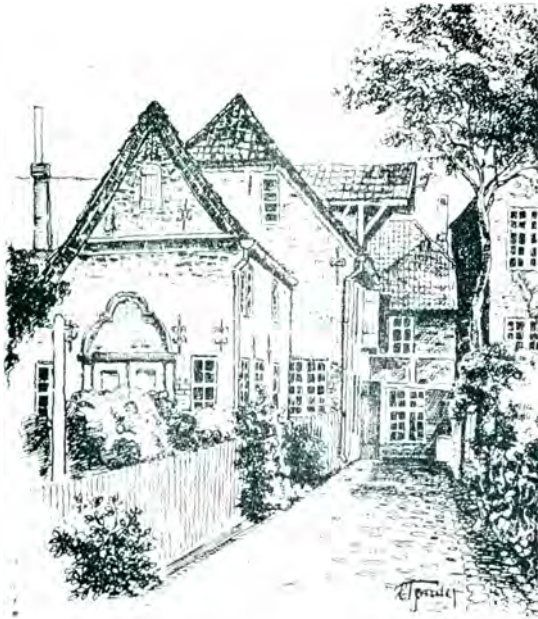
Under Svenskerkrigen 1643—45 blev

Hjørnehuset Vestergade Kogade ca. 1830

Tønder Slot ca. 1580

Gaarden til Vestergade 7

Hyldingen af sine Undersaatter i Tønder By og Amt. – Hvorledes Tønderhus saa ud paa denne Tid, viser et Maleri fra ca. 1750. Den østlige Fløj med svungne Renæssancegavle er Hovedfløjen. Ud mod Gaarden er bygget et firkantet Trappetaarn. Mod Syd og Vest findes smallere Fløje, Nordsiden er lukket af en svær Mur med Indkørselsport.

Under den sidste gottorpske Tid var Tønderhus allerede forfaldet, og Kongen havde ingen Interesse i at bevare dette Minde om skiftende Hertugslægters Modstand. 1740 byggedes rigtignok et nyt Porthus med det gamle Porttaarns nederste Stokværk som Kerne. 1750–51 blev hele Slottet jævnet med Jorden, dog med Undtagelse af det nye Porthus, der fra nu af tjente som Fængsel. Da Amtmanden derved mistede sin Bolig, lod Amtmand Grev U. A. Holstein 1768 opføre en ny Amtmandsbolig i Slotshaven over for Slotsbanken. Det lille smukke Palæ er tegnet af den franske Bygmester Jardin, der senere kom til at bygge for Kongehoffet.

En uhyre Mængde Kvadere og Kampestene fra Slottet er brugt til Vej- og Brobygninger, saaledes 1759 og 1772, og endnu saa sent som 1862 hentede man for 20,000 Rdl. Sten fra en af de tidligere Rondellers Fundamenter og brugte dem ved Bygningen af Tønder – Ribe Vejen. Endnu ligger der dog, som Udgravningen 1921 viste, nok af Fundamentet i Jorden.

1922 indgik Porthuset som en Del af det nye Museum for Tønder By og Amt. (Billede S. 284.)

Hertugens Fæstninger og Borge atter overladt til Danmarks Fjender, og fra 1658–59 sad Brandenborgerne paa Tønderhus. Den „store Kurfyrstes“ Gemalinde Luise Henriette boede en Tid lang her. Efter at Kong Kristian V 1675 havde inddraget den gottorpske Del, lod han 1677 Volde og Rondeller rive ned og kaste i Voldgraven, og et Taarn blev nedbrudt. 1679 fik Hertugen sin Del af Sønderjylland tilbage. 1684 inddrog Kongen atter den gottorpske Del og lod sig hylde paa Tønderhus, men 1689 tvang Holland, England og Kejseren Kongen til at give Hertugen alt tilbage. 1699 byggedes der atter paa Slottet. Man nedtog et gammelt Taarn paa Vestsiden og brugte Stenene til at opføre en Stald i Sydvest.

Den store nordiske Krig bragte omsider med sig, at Kongen kom i Besiddelse af hele Sønderjylland. Den 12. Septbr. 1721 modtog Kong Frederik IV paa Tønderhus

Tønderhus ca. 1750

En pietetløs Slægt opførte 1864—65 paa den historiske Slotsbanke et overmaade grimt Gasværk; 1901—02 byggedes ved Siden af et Vandværk og 1910—11 et hæsligt Elektricitetsværk. Endnu mindede dog Voldgraven om gamle Tiders haarde Kampe, men denne og Havnen udfyldtes 1934—35. Resten af de gamle Fundamenter nede i Jorden og Porthusets hvælvede Rum er nu de sidste fattige Minder om det haardt omstridte gamle Tønderhus.

Antimandsboligen

Kirker, Kloster, gejstlige Stiftelser.

Naar man i Middelalderen over Vesterbroen var kommet ind paa Byens Grund, saa man Nord for Vestergade straks Byens ældste Kirkegaard og Kirke, *Laurentiuskirken* (i Dag omtrent fra Vestergade 43 — Vestergade 25). Denne har sikkert oprindelig været Sognekirke for Lille Tønder, Tved, Korntved, St. og Lille Emmerske.

1238 stiftede Ridder Hans Navneson og hans Hustru Elsfif et *Graabrødre*kloster (Franciskanerkloster) i Tønder. Dette kom ogsaa til at ligge ved Vestergade, men paa den sydlige Side, bag ved Husrækken, mellem Vestergade og Slotsgade, delvis paa den senere „Frigrund“. Klosters Kirke, helliget *Vor Frue*, indviedes af Ribebispen Gunner den 16. August 1247.

Da Tønder blev Købstad, fik den sit eget Kapel, der senere blev til en Kirke, og Sct. Laurentiuskirken blev derefter udelukkende Sognekirke for Landsognet. Købstadens Kirke kom til at ligge i umiddelbar Nærhed af Torvet, i Hjørnet mellem Østergade og Smedegade. Byens Kirkegaard anlagdes omkring Kirken, idet man til det Formaal beskar de første Stavnshuse paa Østergades nordre Side for Gaardsplads og Baghuse. Denne Bykirke var viet til de Søfarendes Helgen *Sct. Nikolaj*. Den var opført af Kvaerstene, hvoraf en Del sidder i den gamle Latinskole, der byggedes 1614.

Øst for Byen ved det Sted, hvor Vejen til Emmerske gaar fra Løgumklostervejen, laa desuden i Middelalderen et *Kapel*, der blev nedrevet 1543.

Graabrødre klostret blev det eneste Kloster i Tønder, men Byen havde to kirkelige Stiftelser. Ved Østerport laa et *Helligaandshospital*, om hvilket vi fra Middelalderen kun ved, at det gik op i Luer ved den store Ildebrand 1517. Seks Aar efter gav Frederik I Hospitalet Lov til at indsamle milde Gaver til Rejsning af en ny Bygning med Kapel og Sygehus. Kongen selv gav dertil Jord paa Byens Nørremark og i Grelsbøl (Humtrup Sogn). At Tønder desuden har haft et *Sct. Jørgens-Hospital* for spedalske, ses deraf, at Hertug Frederik 1494 ofrede en Gylden til „Sct. Jørgen i Tønder“.

Gennemførelsen af Luthers *Reformation* vendte op og ned paa alle disse kirkelige Forhold. Seks Gange (1267, 1287, 1294, 1336, 1389 og 1438) havde de danske Graabrødre holdt deres Generalkapitel i Tønder. Her som andre Steder havde man dog klaget over Brødrenes Vandel, og 1503 reformeredes Klostret af Provinsialvikaren Anders Glob, idet de saakaldte Konventualer erstattedes af strengere Munke, de saakaldte Observanter. Men afholdt var Tiggermunkene ingen Steder, og medens man ved Reformationens Gennemførelse lod Herreklostrenes Munke dø i Fred, bortjagedes overalt i Købstæderne Tiggermunkene. Hvorledes dette gik for sig i Tønder, er særdeles godt kendt. 1529 belejrede Kong Frederik I Tønderhus, som hans Farbrors Parti holdt besat. Ved

Tønder Museum (Porthuset)

denne Lejlighed benyttede man Klostret som Magasin og Hestestald. En Septemberdag, da Kongen havde hørt en luthersk Prædiken og efter denne gik i Klosterkirken, traadte Klosters Guardian Niels Thybo hen til ham og bad for sig og Brødrene om Tilladelse til at blive her. Kongen svarede afvisende og gav som Paaskud, at Klostret laa for nær op ad Slottet. Efter Kongens Bortrejse fordrov Lensmanden alle

Munkene. Hovedbygningerne med Kirken blev nedbrudt, og Materialerne anvendtes til Slottets Ombygning 1533—35. Klosters Grund skænkede Kong Christian III 1543 til Amtsskriveren Jacob von der Wettering.

Ogsaa Sct. Laurentiuskirken blev ofret paa Slottets Udvidelse. Vistnok 1532 skænkede Kong Frederik I Kirkegaarden til Borgmester Johannes Ketelsen, og Kirken selv var fjernet før 1542. Snart rejste sig Borgerhuse paa den gamle fredede Plads. Landsognets Beboere søgte først Kapellet ved Emmerske Vej, men 1543 anordnede Kong Christian III, at der skulde anvises dem Stolestader i Sct. Nikolajkirken, der fra nu af var eneste Kirke for Købstad og Landsogn. Samme Aar blev Kapellet nedbrudt, Stenene brugtes til Udbedring af Nikolajkirken, og den lille Klokke blev ophængt i denne Kirkes Taarn.

Byens Sognekirke, Sct. Nikolaj, var imidlertid for lille, og den var ogsaa brøstfældig. Derfor blev den nedbrudt 1589, hvorefter man 1591—92 byggede en ny, stor Kirke, der indviedes som „Kristkirke“, Tønder Kirke, som den ses i Dag. Nikolajkirkens statelige Taarn fik dog Lov til at blive staaende, og det er bygningsmæssigt set det smukkeste ved Tønder Kirke.

Om Sct. Jørgenshuset ved man intet, Helligaandshospitalet derimod beholdt sine Jorder og vedblev at være Alderdomshjem, og som saadant ligger det paa sin oprindelige Plads endnu i Dag. De Bygninger, der opførtes efter Branden i 1517, gik op i Luer 1649, og det derpaa byggede Hus brændte atter i den store Ildebrand 1725.

Hospitalet var endnu ikke genrejst efter denne sidste Brand, da den fromme Amtmand Johann Georg v. Holstein 1728 fik sin Ven, Pietisten Johann Hermann Schrader hertil som Førstepræst og Provst. 1712, kun 20 Aar efter, at Francke havde indrettet det første Vajsenhus i Halle, havde den rige Kniplingshandler Peter Struck skænket 91 Demat (en Demat = $\frac{1}{2}$ Hektar) Marskjord til Oprettelse af et *Vajsenhus* i Tønder, men hans Svigersøn havde efter Peter Strucks Død i 1713 holdt Testamentet hemmeligt. Provst Schrader opdagede ved et Tilfælde Sammenhængen. Strucks Svigersøn maatte udlevere Jorderne og en stor Kapital dertil. Nu kunde man slaa to Fluere med et Smæk. 1731 genrejstes Hospitalet, som det ses i Dag, og en Tilbygning indrettedes til Vajsenhus for 12 forældreløse Drengene. (Billede S. 286.)

Da man 1543 havde anvist Landsognets Beboere Stolestader i Byens Kirke, havde man overset een Ting: I denne Kirke prædiktes der kun paa Tysk, og dette Sprog forstod Folkene i Landsognet ikke. Følgen var, at de Emmer-skeer blev et ugudeligt Folkefærd, saa Provst Samuel Reimarus bad Hertugen om at sende ham nogle Dragoner, der kunde jage dem i Kirke. Den fromme Provst Schrader hjalp her paa en anden Maade. Paa hans Indstilling bevilgede Kongen Midler til Ansættelse af en „Tredje og Dansk Præst“, og Embedet blev besat med *Hans Adolph Brorson*, der 1729 kom til Tønder fra sit Fødesogn Randerup. I Emmerske byggedes til hans Gudstjenester et „Bedehus“, i Tønder Kirke prædikede han til Fromessen Kl. 6 om Morgen. Da hans Menighed imidlertid sang tyske Salmer til de danske Gudstjenester, udsendte han 1732 „Nogle Jule-Psalmer, Gud til Ære og Christne-Siæle, især siin elskelige Meenighed til Opmuntring. Til den forestaaende Glædelige Jule-Fest eenfoldig og i Hast sammenskrevne af H. A. B.“. Dette lille Hæfte, trykt „hoss Clauss Kiesbuy i Tundern“, satte Skel

Tønder Kirketaarn

i dansk Litteratur (Georg Brandes). Aldrig før havde der lydt saa rene danske Toner som paa disse smaa, uanselige Blade, der bl. a. indeholdt „Den yndigste Rose“, „I denne søde Juletid“, „Her kommer dine arme Smaa“, „Mit Hjerte altid vanker“. „Hvordan takke vi Vorherre“, „Kom Hjerte, tag dit Regnebræt“. Tønder Kirke og Emmerske Bedehus blev saaledes Udgangspunkter for den bedste danske Salmesang.

Det danske Modersmaal lød stadig i Emmerske Bedehus, men beholdt sin Askepotstilling i Bykirken og trængtes mere og mere ud af denne. Efter Genforeningen 1920 er Dansk og Tysk blevet strengt ligestillet i Tønder Kirke.

Erhvervslivet gennem Tiderne.

Der findes kun faa Købstæder, som saa trofast som Tønder har bevaret det oprindelige Præg ned gennem Tiderne. Man kan endnu i Dag tælle de 120 gamle Stavnhuse, se deres Gavle ud til Strøget og deres Gaarde og Baghuse ud til Bagstræderne, og i faa andre danske Købstæder er den oprindelige Forbindelse med Jorden saa stærk som her. „Der er over denne By den samme ejendommelige Duft som i Ribe, af Hø og Ko og Dynd og Gødning opgaaet i en Enhed.“ (H. V. Clausen). *Landbruget* var oprindeligt denne Bys bærende Erhverv og det sikreste ned gennem Tiderne. Helt til Udskiftningen i 1768 dannede den faste Andel i Bymarken en uadskillelig og usælgelig Enhed med Stavnhuset inde i Byen, og endnu i Dag flyder det om Sommeren med Hø hen ad Strøgets Asfalt. Flere Gange har Borgerne udvidet Byens Marker. 1492 købte og nedlagde

Hospital og Vajsenhus

de Kærgaard (Syd for Vidaaen), og 1575 gav Hertugen dem de Bræderup Jorder Nord for Byen i evig Arvefæste.

Men Købstaden ved Havn og Vadested havde naturligvis Søfart og Handel som andet bærende Erhverv. Byens Vaaben blev et stolt Handelskib paa Bølgerne, aabenbart en Efterligning af Lübecks Vaaben, som Hertugens to Løver var en formindsket Udgave af Kongens tre Løver. Oprindeligt viste Vaaben

net et enmastet Skib, og først i den „gyldne Tid“ i anden Halvdel af det 18. Aarhundrede gik man over til at føre en stolt Tremaster.

At den unge Købstads Kirke blev viet til de Søfarendes Helgen, Sct. Nikolaj, peger ligeledes paa Søfart og Handel som Hovederhverv.

Den Vare, der fortrinsvis solgtes og eksporteredes fra Tønder, var jydsk Heste og Stude, og Aftagerne var Nordfriserne og Hollænderne. Nøjagtige Efterretninger har vi fra det 16. Aarhundredes anden Halvdel af. *Studehandelen* laa dengang overalt i Adelenes Hænder, og de største Studehandlere var *Hertugen* og hans Amtmænd. Til Hertugens Slot i Tønder hørte Ladegaarden Hestholm ved Tønder, Freesmark og Fogedbøl ved Avntoft, Grøngaard ved Lydersholm, større Arealer Marskjord i Kogene og et Skæferi ved Kravlund; men desuden havde Hertugen Ret til at opstalde Kreaturer hos sine Fæstebønder. Det var ikke saa mærkeligt, at han sendte mange Heste og Føl til Itzehoe Marked og solgte mange Stude til Holland.

Omkring 1600 bortforpagtede Hertugen Jorder og Indstaldningsrettigheder til sine Embedsmænd, og nu møder vi *Amtmænd*, *Amtsskrivere*, *Digegrever* o. s. v. som Studehandlere i stor Stil. Værst drev Amtmand von Qualen det, idet han tvang Bønderne til at forære sig Heste og Stude og til at fodre dem gratis, saa Hertugen paa Grund af utallige Klager maatte afskedige ham 1595.

Men allerede paa denne Tid og vistnok før havde de *Tøndringer Købmænd* den ledende Stilling i Stude- og Hestehandelen. Ad de ældgamle Veje fra alle Jyllands Egne kom Studedrifterne ned til Markedet i Tønder, og det var naturligt, at Opkøberne boede i denne By. Senere blev det Regelen, at de Tøndringer allerede ved Nytaarstid, kort efter, at Studene var taget paa Stald, mødte hos Herremændene i Nørrejylland og købte Kreaturerne til Levering i Foraaret. De magre Stude solgtes videre til Friserne eller græssedes fede paa lejede Marskjorder, hvorpaa de udskibedes fra Tønder, senere fra Højer og Emmerlev til Holland. Nøjagtige Efterretninger, fremdraget af Dr. Ludwig Andresen, har vi fra det 17. Aarhundrede.

Fra Højer eksporteredes ifølge Toldlisterne pr. Skib til Holland:

1621.....	1120	Stude
1622.....	1138	"
1628.....	ingen	"
1629.....	177	"
1631.....	2065	"
1638.....	3409	"
1644.....	207	"
1650.....	1631	"
1657.....	422	"
1661.....	314	"
1671.....	279	"
1676.....	891	"
1690.....	123	"
1691.....	14	"

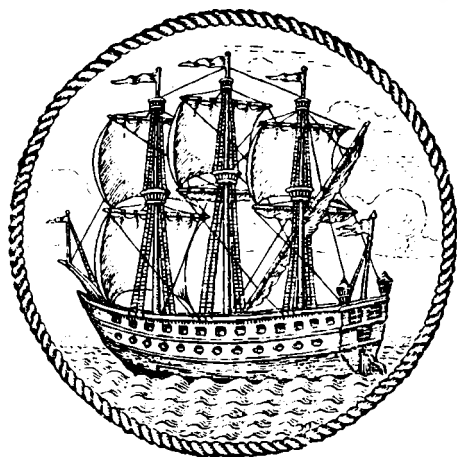
Skibbroen ca. 1900

Denne Oversigt viser tydeligere end mange Ord de forfærdelige Følger af det 17. Aarh.

Krige. 1627—29 var de kejserlige Tropper i Sønderjylland, 1643—45 Torstenssons, 1657 59 Brandborgere og Polakker. Efter hver Krig søger Bonde og Købmand at tage fat igen, men efter det tredje og haardeste Slag, Polaktiden, er Kraften udtømt. Det udmarvede Land har intet Overskud at eksportere; Ufredstiderne har desuden ført med sig, at Sørøveri og det lidt finere Kaperi har gjort Risikoen for stor.

Disse Tal viser tillige, at af alle Ulykker er Krigen den største. Tønder By har haft Ulykker nok. De straatækte Huse er Gang paa Gang her som i andre Købstæder gaaet op i *Luer*, men desuden har Tønder haft en anden Naturkraft, *Havet*, at slaas med. 1517 nedbrændte hele Østergade, den 16. Jan. 1522 gik Vestergade op i *Luer*; den 30. Sept. 1580 ødelagde Ilden 300 Huse i Storegade og Vestergade, og den 16. Oktbr. 1725 brændte hele Østergade med Østerport og Hospital.

De store *Stormfloder* den 16. Januar 1362 og Allehelgensfloden 1436 har sikkert medtaget Byen haardt, men vi ved intet om det. Derimod ved vi, at Stormfloden den 1. og 2. Novbr. 1532 anrettede stor Ødelæggelse paa Slottet, og at Vandet stod 3 Alen højt ved Klostræts Kirke. 1554 byggedes *Diget* fra Højer til Rudbøl og videre langs Vidaaens nordre Bred til Lægan Sluse og derfra sydpaa til Grelsbøl. Derved blev Tønder By afskaaret fra Havet, men til Gengæld mente den sig fri for de ødelæggende Stormfloder. Byens stolte Rolle som Havneby var udspillet, men Stormflodernes uhyggelige Gæstebesøg beholdt man, thi Digerne blev gennembrudt mange Gange. 1593 rev Vandet mange Huse ned, og den 1. Decbr. 1615 var Byen nær gaaet helt til Grunde. Ved Slottet stod Vandet helt op til Vinduerne, ved Østerport var det 3 Alen højt, man sejlede i Baade gennem Gaderne, og mange Huse ødelagdes. Næppe saa slemt gik det i den frygtelige Oktoberflod 1634. Vandet stod denne Gang 11 Alen højt i Gaderne, og meget Kvæg druknede paa Bymarken.

Tønder Byvaaben

Som Tallene paa de eksporterede Stude viser, kunde alle disse Ulykker med samt de forfærdelige *Pesttider* — 1539 døde i Tønder 600 Mennesker af Pesten, 1602 500, 1639 600 — overvindes; men flere Krige efter hinanden ødelægger al Velstand.

Der havde ellers i Tiden før 1627 været *Velstand* i den driftige Handelsstad Tønder. Skibene havde ført

Parti fra Storegade ca. 1880

Stude, Flæsk, tørret Kød, Smør, Huder, Honning og Korn til Holland og havde derfra hjembragt Kalk, Tagsten, Vægfliser, allehaande Kolonialvarer, særlig Krydderier, desuden fine Klædestoffer, Vin, senere ogsaa Tobak. Det gav dobbelt Fortjeneste, og for Pengene byggedes statelige Gavlhuse med Karnapper i hollandsk Stil, udstyret med fint hollandsk Indbo, og naar den rige Købmand og Raadmand døde, blev der skaaret store og smukke Mindetavler, der prydede Kirken og fortalte de kommende Slægter om disse Tønderinger Købmænds Rigdom og Fromhed. Det er den hollandske Handel, der har sat sig Spor i Kristkirkens overdaadige Udstyr. Ogsaa der genspejler sig Op- og Nedgangstider. Indtil Polaktiden er Epitafierne lavet til Minde om Borgerlægter, efter Polaktiden om Embedsmænd.

Forbindelserne med Holland spores endnu i Dag i Tønder og hele Vestslesvig. I Tønder Museum opbevares Landets største Samling af hollandske Vægfliser, samlet sammen fra vestslesvigske Hjem, og smukke hollandske Skabe. De store Inddigningsarbejder i Vestslesvig foregik alle under hollandsk Ledelse. En Hollænder regulerede 1600 Vid-

aaens Løb ved Udgravning af Møllestrømmen fra Hostrup til Tønder Vandmølle. Den hollandske Bygmester Arend Cornelis anlagde Slusen ved Lægan (1554), Hollænderen Cornelius Claasen Pietall arbejdede fra 1629 af med store Inddigningsarbejder ved Rudbøl og udvirkede, at denne By fik Købstadrettigheder.

Med Handelen kappedes *Haandværket* som tredje bærende Erhverv. Hertug Valdemar V's Privilegium af 1354 havde givet Haandværket i Tønder Eneret paa 5 Herreder. Af de gamle Laugsstatutter fra Middelalderen er kun Skomagerlaugets plattyske Vedtægter fra 1492 bevaret, alle de andre er fra en senere Tid: Skræddernes fra 1648, Bødkernes fra 1666, Snedkernes fra 1670, Glarmestrenes fra 1692, Rebslagernes fra 1696, de andre fra Tiden efter 1700.

En Forening af Haandværk, Industri og Handel: *Knipleindustrien og Kniplingehandelen*, blev Grundlaget for Byens Velstand i det 18. Aarhundrede, efter at den lønnende Hollandshandel var hørt op. Kniplekunsten kom til Tønder fra Holland som sidste og vigtigste Impuls derfra. Den omtales første Gang 1610. Kirstine Svendsdatter fra Østerby, der 1639 fandt det første Guldhorn ved Gallehus, var en Kniplerske. En fra Slesvig tilvandet Købmand Johann Steinbecker organiserede Knipleindustrien i Tønder o. 1650, og støttet af kongelige og hertugelige Privilegier tog den efter 1680 et saa stort Opsving, at den beherskede Erhvervslivet fra Tønder helt op til Ribe. Blomstringstiden er det 18. Aarhundrede. Der sad dengang saa mange Kniplersker i Tønder, at Magistraten 1742 klagede over den militære Indkvartering, der lagde Beslag paa mange Kamre, som Kniplersker havde lejet. For en ussel Løn arbejdede Pigerne for en Kniplingsgrosserer, der udleverede Traad og Mønstre til dem og aftog deres Varer. Grossereren solgte

Varerne i større Partier, bl. a. paa Messerne i Braunschweig og Hamborg, eller overlod dem til Bissekræmmere, som solgte dem over hele Danmark og Norge. Mønstrene skiftede med Moden. Indtil 1700 holdt man sig særlig til italiensk-flamske Forbilleder, 1700 -- 1800 særlig til flamsk-franske, de fleste dog i Blomstringstiden med Tønderisk Særpræg. Efter Toldrullerne afsattes der 1780 til Danmark, Hertugdømmerne og Norge for 62.000 Rdlr., til Udlandet for 55.000 Rdlr. Kniplinger, og 10 - 12.000 Kvinder var dengang sysselsatte med at kniple. 1805 var det udenlandske Salg naaet op paa 260.000 Rdlr. Efter 1800 gik det dog tilbage med denne Industri. Brugen af Kniplinger gik af Mode, og en mere smagløs Slægt foretrak den billige Maskinknipling. Kunsten uddøde dog aldrig helt, og efter 1920 har den vist ny Livskraft.

Det 17. Aarhundredes Hollands-handel har efterladt sig et varigt Minde i Kirkens indre Udstyr; det 18. Aarhundredes Kniplingshandel har sat sig et endnu bedre Minde i Form af mange rige *Legater*. Der er faa andre Byer, der har saa mange og store *Legater* som Tønder, og alle de store *Legatstifteres* Formuer er indtjente paa den fine Knipling. *Peter Struck*, der 1712 gav 45½ Hektar Marskjord til Oprettelse af et Vajsenhus, var Kniplingsgrosserer, *Paul Popsen*, der 1786 gav 84,7 Hektar Jord til Kirke, Skoler, Arbejdshuse og social Hjælp, var det samme; Provst *Balthasar Petersen*, der 1786 gav Gaarden Gørrismark (105 Hektar stor), 6 Fenner paa Tønder og Korntved Mark samt 12.800 Rdlr. kontant til Oprettelse af et Lærerseminarium, havde arvet sin store Formue efter Faderen, der var Kniplingshandler; Borgmester *Carsten Richtsen*, der 1815 skænkede 72 Hektar Marskjord til de fattige, og der har givet Byen Nørrealléen, havde ligeledes arvet Formuen efter Fader og Svigerfader, der begge var Kniplingshandlere. De fattige Kniplepiger fik selv kun lidt for deres sure Slid, men Samfundets Stedbørn nyder i al Fremtid Gavn af det.

Provst Schrader og Hans Adolph Brorson fik efter Franckes Forbillede et *Bogtrykkeri* knyttet til Vajsenhuset. 1812 fik Rektor Forchhammers Enke Privilegium paa et Trykkeri, og 1813 begyndte hun Udgivelsen af den første Avis („Tøndernsches Intelligenzblatt“), der fik Lov til at leve i over 100 Aar. I „den gyldne Tid“ fra o. 1770 -- 1815 søgte driftige Tønderborgere at gøre deres By til en *Industriby*. 1777 oprettedes en Plysch- og Silke-manufaktur, der en Tid af Aaret gav 300 Mennesker lønnende Bibeskæftigelse. 1785 oprettedes en Uldvare- og Strømpfabrik. 1790 stiftedes et Aktieselskab til Fremstilling af Kniplingsgarn, og denne Fabrik gav en Tid lang 60 Kvinder Arbejde. Tre større Tobaksfabrikker nød godt Ry og havde stor Omsætning. Et Minde om den ene, Angels Fabrik, har vi endnu i Gaarden til Huset Vestergade 12. 1861 fabrikerede disse Fabrik-

Borgmester Richtsens Hus i Vestergade

Portalen til Borgmester Richtsens Gaard

store Omsætning over hele Byen, i de mange Banker og Forretninger og ikke mindst i Gæstgiverierne. Man paastod, at Tønder med 1 Gæstgiveri for hver 49 Indbyggere havde Verdensrekord! Efter Genforeningen er Markedernes Betydning gaaet meget tilbage, og Gæstgiveriernes Tal smuldrer hen i rivende Fart.

1866 byggedes *Jernbanen* fra Tinglev til Tønder, 1887 Vestbanen, der forbandt Tønder med Husum og Hamborg og førtes videre til Ribe. 1892 aabnedes Strækningen Tønder—Højer (delvis nedlagt 1935). Tønder blev saaledes et vigtigt Jernbaneknudepunkt. Alligevel stod Byen i Stampe fra 1864 til 1900 (Indbyggertal 1867: 3452, 1900: 3969). 1910 var Byen naaet op paa 4807, 1921 havde den 5129, 1935 6440 Indbyggere. Til Trods for, at henvend Halvdelen af det naturlige Opland blev skaaret fra ved Grænsen 1920, har Byen altsaa efter 1920 gennemgaaet en rigere Udvikling end nogen Sinde før.

ker 214,500 Pd. Røgtobak, 35.000 Pd. Skraatobak, 2,000 Pd. Snus og 650,000 Stykker Cigarer. Desuden fandtes der i Tønder to Garverier og Læderfabrikker. Efter 1850 grundlagdes en Bomuldsfabrik og en Cikoriefabrik samt et Jernstøberi, 1861 et stort Bryggeri. Men Tiden efter 1864 var ugunstig for mindre Industrier i Smaabyer, og med Undtagelse af Bryggeriet gik alle Fabrikker ind. Til Gengæld har Bryggeriet efter 1920 faaet et Datterforetagende i en mindre, solid Margarinefabrik.

Tønders Købstads Drømme om Skibsfart og Handel til fjerne Egne begravedes efterhaanden, som nye Inddigninger trængte Havet længere og længere tilbage; Planer om en større Industri gik samme Vej. Tilbage blev den fede Marskjord og Studene og Byens gode Beliggenhed som Midtpunkt for en solid Detailhandel med Oplandet. De store *Kreaturmarkeder* beholdt deres Betydning ned gennem Tiderne. 1912 tilførtes Tønder Marked 2981 Heste og Føl, 17,594 Kreaturer, 3241 Faar og 4314 Grise. I Stادهpenge m. m. havde Byens Kasse derved en direkte Indtægt paa 15,000 Mark, men indirekte mærkedes den

Gaardsplads Vestergade 12 (Angels Tobakfabrik)

Kulturelt og nationalt Liv gennem Tiderne.

I Middelalderen var det kulturelle Liv knyttet til Kirken; efter Reformationen indrettedes der selvstændige Skoler. En Rektor nævnes i Tønder 1580. 1614 opførtes som *Latinskole* Bygningen bag Kirken, hvor man endnu ser Kvadere fra den gamle Nikolajkirke. Her var Latinskole til venstre for Døren og tysk Skole til højre. Latinskolen har dog aldrig haft større Betydning; den havde gennemsnitlig kun 20—30 Elever. En anden tysk *Folkeskole* indrettedes i Vajsenhuset, og her undervistes i Slutningen af det 18. Aarh. 100 Dreng og Piger. 1791 begyndte en „Fattigfriskole“ i Vestergade. 1803 organiseredes Byens hele Skolevæsen paa ny Grund. Latinskolen ophævedes og erstattedes af en højere Borgerskole med 2 Klasser; en Hovedskole med tysk Sprog indrettedes som almindelig Borgerskole med 3 Klasser; Vajsenhusskolen og Vesterskolen blev Elementærskoler (fri for Skolepenge), hver med 2 Klasser. Alle Skoler havde tysk Undervisningssprog. 1851 blev Dansk Undervisningssprog i Elementærskolerne, svarende til Befolkningens Modersmaal, men 1864 blev det tyske Sprog atter eneraadende.

„Den hvide Svane“ ved Storegade

Provst Balthasar Petersen havde kort efter 1750 begyndt at uddanne Præster i Provstegaarden bag Kirken, og fra hans *Præsteinstitut* udgik i den følgende Tid en hel Række Præster, der havde faaet hele deres Uddannelse fra Begyndelsesgrundene i Latin og Græsk til al faglig Viden hos ham. 1762 forlangte Regeringen, at Kandidaterne i det mindste en kort Tid før deres Embedseksamen skulde besøge et Universitet, og da Provst Petersen betragtede dette som Mistillid til hans Uddannelse, standsede han Instituttet. I Stedet for tog han fat paa at uddanne unge Mænd til Folkeskolelærere, og i Tønder opstod paa denne Maade det ældste danske Præstegaardsseminarium. 1786 testamenterede han en stor Del af sin Formue til Oprettelse af et Skolelærerseminarium, og paa denne Maade opstod i Tønder Nordens ældste *Seminarium*, hvis Historie nærmere er fortalt andet Steds.

1830 knyttedes Vajsenhusskolen til Seminariet som Øvelsesskole. Efter 1870 var Skolevæsnets ordnet paa den Maade, at en kommunal Mellemkole for Dreng og en Folkeskole for Piger havde Lokaler i Richtsensgade, medens Folkeskolen for Dreng var Seminariets Øvelsesskole med Lokaler paa Seminariets Grund. 1909 byggedes en Realskole for Dreng (nu Statskolen), og 1915 en højere Pigeskole (Alexandrineskolen).

Tønder By har ydet en Indsats baade i dansk og tysk Kultur. Det betydeligste Bidrag til dansk Aandsliv var de Smaahæfter med Salmer, som *H. A. Brorson* udsendte. Pietismen kom over Tøndereggen ind til Danmark. Enevold Ewald fra Højst, Brødrene Wedel fra Døstrup og andre unge Præstesønner vakte paa Tøndereggen et stærkt aandeligt Røre, som herfra bredte sig til hele Danmark. Den mest typiske Repræsentant for den senere, snævre Pietisme, Christian VI's Hofpræst *Joh. Barth. Bluhme*, var ligeledes fra Tønder, født her 1681 som Søn af Latinskolens Rektor og paa mødrene Side nedstammende fra den Tøndringske Slægt Thomsen. Præsten *Thomas Høier Jensen* i Bov, en af de ypperste Talsmænd for det danske Modersmaals Ret, fødtes i Tønder 1771, og

Latinskolen (Huset til venstre) bag Kirken

fra Tønder var ligeledes Dybbølpræsten *Heinr. Ferd. Emil Clausen* (f. 1832), der ivrigt talte de danske kirkelige Interessers Sag. *Joh. Georg Forchhammer* (f. 1794 i Husum), den danske Geologis Fader, følte sig som Tøndringer, fordi han fra 1803 af havde sit Hjem her. Paa Broen mellem tysk og dansk Kultur stod Digteren og Kritikerne *Heinrich Wilhelm Gerstenberg*, f. i Tønder 1737, og Zoologen *Joh. Chr. Fabricius* (f.

i Tønder 1745), den mest fremragende af Linnés Disciple. Orientalisten *Oluf Gerhard Tychsen* (f. i Tønder 1734), en af de første Videnskabsmænd, der drev Kileskriftforskning, maa nærmest regnes til den tyske Kultur, ligeledes den berømte Astronom *Peter Andreas Hansen* (f. i Tønder 1795), Direktør for Observatoriet i Gotha. Nærmest international er den dansk-svenske Maler, Jøden *Geskel Saloman*, f. i Tønder 1821.

Som denne Oversigt viser, har Tønder Bys Indsats i dansk Kultur været større end i tysk, og dette til Trods for, at hele det kulturelle Liv i Byen benyttede sig af det tyske Sprog og tog sin Næring sydfra. I Middelalderen var *Plattysk* Kontor- og Kultursprog, senere blev det Luthers *Højtysk*. Indtil den nyeste Tid har det været saadan, at den Mand, der til daglig ikke talte andet end Dansk, benyttede sig af det tyske Sprog, saa snart han blot skulde skrive en Regning eller holde en Børdtale i et Selskab. Det Danske var et „plat“ Sprog, Tysk var det fine, der lød i Kirke og Skole, paa Raadhuset og i Amts- og Retskontorer. Denne dybt indgroede *Mindreværdsfølelse* over for Modersmaalet og store Respekt for det fine Tysk er den første Aarsag til, at Tønder Bys Borgere, da det nationale Skel kom, i sit langt overvejende Flertal sluttede sig til den tyske Front. Tydeligst kommer disse Følelser til Udtryk i den Protest mod Indførelsen af dansk Undervisningssprog, som Tønder Byraad vedtog den 16. Marts 1851:

„Tønder Bys Borgere vil ikke unddrage sig selv og deres Børn det tyske Sprog, det Organ, der bringer dem de aandelige og materielle Goder . . . Det danske Sprog yder ingen Erstatning. Medens det tyske Sprog med Rette kan kaldes Bærer af den højeste aandelige Kultur i Evropa, kan det samme ikke paa staas om det danske Sprog, som vi ikke kan komme langt med, medens det tyske aabner os Adgang til hele den civiliserede Verden. I en Tid, da alt stræber efter Fremskridt, vil vi ikke skride tilbage i Kulturen, og det vilde blive Følgen, hvis vor hidtidige Udvikling hemmedes og forstyrredes ved Indførelse af et fremmed (!) Sprog.“

Den anden Aarsag til, at „Flensborg var tysktalende, men dansksindet, Tønder derimod dansktalende, men tysksindet“, ligger i de *politiske* Forhold. Hjemmetyskheden har to Rodder: i det tyske Sprog som finere Kultursprog og i dynastisk Troskab mod det gottorpske Hus. Tønderhus havde altid været nær knyttet til Gottorp; de skiftende Her-

tuger havde været Tønder Købstads gode Venner og Velgørere. Modsætningen kongelig-hertugelig blev for mange Slægter senere til Modsætningen dansk-tysk, og de Tøndringer Borgere var ikke i Tvivl om, at de hørte hjemme paa den tyske Side. Det samme var i Begyndelsen Tilfældet med den anden gottorpske By Aabenraa, men her vakte i Brydningstiden Frederik Fischer mange Medborgeres Følelse for deres Blod og folkelige Natur. I Tønder opstod der ingen tilsvarende Mand, og Borgerne sluttede sig saa godt som alle til den slesvig-holstenske Bevægelse. Selve Professor Beseler i Kiel, der 1848 blev Sjælen i den provisoriske Regering, repræsenterede Tønder Købstad i den slesvigske Stænderforsamling, og Omegnens danske Bønder bevæbnede sig ved Oprørets Udbrud med hjemmelavede Vaaben for at indtage „den tyske Rede Tønder“. Mellem Krigene vakttes der dog saa megen Danskhed, at tilflyttede Embedsmænd og dansksindede Borgere tilsammen i 1863 kunde vælge den dansksindede Raadmand Diemer til Stænderdeputeret.

Fra Anlægget ved Vidaaen

Efter 1864 slumrede Danskheden atter ind, og Redaktør Skovrøy kunde betegne sine 30 Aar i Tønder som „en Hundevagt“. At der dog stadig var en større Flok dansksindede, viste det Samlingsarbejde, som unge Mænd udefra energisk satte i Gang i Aarene umiddelbart før Verdenskrigen. Ved Afstemningen 1920 blev der afgivet 761 Stemmer for Danmark og 2504 for Tyskland; fradrager man de tilrejsendes Stemmer, var Tallene 596 og 1654. Ved Folketingsvalget den 22. Oktbr. 1935 blev der i Tønder By afgivet 1167 tyske Stemmer, d. v. s. 37,8 pCt. af alle afgivne Stemmer.

Denne tyske Stemmeprocent er betydelig større end den tyske „Blodsprocent“ af Befolkningen. En Beregning, foretaget paa Grundlag af Personnavnene, viser, at Befolkningen med Hensyn til sin Rod (sit „Blod“) har følgende Sammensætning: 73 pCt. dansk, 21 pCt. tysk, 4,3 pCt. frisisk, 1,7 pCt. forskelligt (polsk, svensk m. m.).

Men hvad enten Blod eller Sindelag er dansk eller tysk, saa har alle Tøndringer et Samlingsmærke, der gør, at de til daglig lever sammen i Fred og Fordragelighed: de elsker alle deres gamle og ærværdige, lille og hyggelige By Tønder.

Benyttede Kilder:

- Carstens: Die Stadt Tondern. Tønder 1861.
 Trap: Kongeriget Danmark. IX Bind. København 1930.
 Ludw. Andresen: Tondern um 1500. Kiel 1930.
 — : Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern. Tønder 1927.
 — : 200 Aar Vajsenhus i Tønder. Tønder 1935.
 — : Forskellige mindre Afhandlinger i „Die Heimat“.
 Thorv. Petersen: Tønder Bys Legater. Tønder 1933.

TØNDER KIRKE behersker i sjælden Grad Byens Billede. Hvilket Verdenshjørne man end kommer cyklende fra, hvilken Gade man end færdes i: det slanke Kirkespir danner overalt Midtpunktet for Øjet, og dets træbeklædte Sider synes viden om. Uden Tale om Sammenligning er Tønder Kirke Byens mest ærværdige Bygning; Slægt efter Slægt har tilbygget og omformet dens ydre og indre Skikkelse; navnlig dens Udstyr er overordentlig rigt; det bærer Vidne om, at Kirken ligger i en Landsdel, der gennem Tiderne har tjent mange Penge; en Del af disse, som Studehandel og Knipplingetilvirke hjembragte, blev brugt til skønne Kirkegaver, der endnu pryder det ærværdige Kirkerum.

Nærmer man sig Kirken, viser det sig, at Bygningen falder i to forskellige Dele: Taarnet og Kirkeskibet. Forskellen viser sig baade i Byggemaade og Materiale. I Taarnet har man anvendt middelalderlige Munkesten, lagt sammen i det saakaldte Munkeskifte: 2 lange, 1 kort. — Skibet har mindre Sten i den sædvanlige nyere Lægning. En smal Taarntrappe fører op til Taarnur og Klokkerne. Disse sidste er for de tos Vedkommende en Gave fra det danske Folk efter Genforeningen.

Regeringen havde anvendt to gamle Klokker til Krigsformaal under Verdenskrigen, ligesom store Dele af Kirkens Formue anbragtes i Krigslaan.

Taarntrappen er drejet den rigtige Vej, saaledes at en Angriber kun har kunnet bruge venstre Haand, mens højre Haands Brug stod til Forsvarerens Raadighed. Den stammer

fra den Tid, da Retten kun altfor ofte sad i Spydstagen. — Forneden gør Taarnet et tungt og massivt Indtryk: nu bruges det som Vaabenhus, idet Kirkens Hovedindgang er gennem Taarnets Vestside. Her findes et Par ejendommelige Ligbaarer fra 1752.

Efter sin Form og Bygningsmaade synes Taarnet at stamme fra det 15. Aarh. og har vel været knyttet til den katolske Kirke, der fandtes paa dette Sted, indviet til Sct. Nicolai. At dømme efter Taarnet maa denne have været anselig. Sct. Nicolai var „alle Præsters Lys“, ofte Dominikanerklostrenes Helgen og Beskytter, hvad der kan lede Tanken hen paa Spørgsmaalet, om denne Kirke har været Moderkirke for det Dominikanerkloster, som Traditionen beretter om, men som sikkert med Rette betvivles af Nutidsforskere. — Men først og fremmest var Sct. Nicolai de søfarendes kære Helgen, og det minder os om, at Tønder i Middelalderen var en Søkøbstad med Skibsforbindelse til Nederlandene.

Tønder Kirke med den gl. Skole

Kirkerummets Sideflader støttes nu af svære Murtilbygninger; man forstaaer Nødvendigheden deraf, thi det vældige Tags Vægt har i Aarenes Løb presset Murene udad, Flere Steder synes Stenene at bære Vidne om Brande. Paa Sydsidens Midte findes et Solur paa en Støttestøtte. Det stammer fra ca. 1700 og fortæller altsaa, at Støttestøtterne allerede maa være opført før den Tid; forøvrigt har det været morsomt at iagttage, hvorledes Omegnens Landsbykirker paa samme Tid har fulgt Solurmoden og har anskaffet sig en lignende Tingest. — Hvor Soluret sidder har den gamle Hovedindgang, Mandsindgangen, været anbragt, det viser Murværket tydeligt, og det svarer desuden ganske til Kvindeindgangen paa Nordsiden, der endnu findes velbevaret. Øst for denne har man for faa Aar siden anbragt et Centralvarmeanlæg. Da man gravede ud der, fandtes en Massegrav med talrige velbevarede Skeletdele. — Man gisnede paa en Pestgrav, i hvilken de ulykkelige Sotofre (ca. 200) hulter til bulter var styrtet ned ved Kirkens Side. Menneskebenene blev begravet paa Byens Kirkegaard ved Ribe Landevej (fra ca. 1800). — Gaden, der begrænser Kirkepladsen mod Vest, hedder Smedegade. Det passer godt til den sædvanlige middelalderlige Byplan, thi her kunde Smedenes Baal flamme i Essen uden Fare for, at den øvrige By derved skulde se den røde Hane gale.

Kirkens Indre virker stort og imponerende. Skibets Længde, Bredde og Højde er særdeles anseeligt og synes at være paa Størrelse med Budolfi Kirke i Aalborg. Dens Stil er en Overgangsstil paa Grænsen mellem Sengotikken og Barokken. Paa en Tid, da man snarere havde revet Kirker ned end just opført nye, bygger Kong Kristian III's Brodersøn, Hertug Adolf denne protestantiske Kirke op; formodentlig havde Sct. Nicolai været brøstfæddig: det oplyser i hvert Tilfælde den latinske Tavle paa Kirkens Nordside. Den stammer dog først fra 1686 fortæller den selv.

Midderskibet i Tønder Kirke

Kirken indviedes til Kristus; dette sammen med Korets Gulvs Højde i Forhold til Skibets (ingen Forskel mellem Clerus og Læg som i Haderslev Domkirke fra 1450) viser godt nok Protestantismens nye Aand: Bortfjernelse af Helgennavnet og Indførelsen af det almindelige Præstedømme. — Kirkerummet er en tresidet Basilika med lavere Sideskibe; men Koret er enskibet med tresidet Afslutning. Hovedskibet er paa 4 Fag, Stjernehvælvinger uden Skjoldbuer og fladtrykte, spidsbuede, uprofilerede Gjordbuer. Ribberne har Pærestavsprofiler. Ligeledes har Sideskibene 4 Fag Krydshvælvinger, overordentlig fladtrykte og kunstige. De svære Piller, der skiller Hovedskib fra Siderne, forekommer klodsede og tunge, og de ejer intet af Gothikens Lethed. Sidste Gang, Kirkens istandsattes indvendig, var i 1894 og, det kan ikke nægtes, efter Nutidens danske Smag lidet heldigt; thi Rummets Hovedindtryk er kedeligt, ja uvenligt og sødladent barsk, ejer aldeles ikke noget af en Løgumklosterkirkes middelalderlige Højhed. — Utvivlsomt for tjente den en grundig dansk Renovering for at komme til sin fulde Ret; den nuværende Kalkpudsudsmykning burde afgjort fjernes. — Alt dette kan dog ikke fordunkle det rige og særprægede Inventar. Først og fremmest lægger man Mærke til det i en nuværende dansk Kirke enestaaende Lektorium med Aarstallet 1625. Det fremkalder uvilkaarlig mange Spørgsmaal, som det ikke er saa lige en Sag at svare paa. — I Herlufsholms Kirke fandtes et saadant Lektorium indtil Rationalismens Tid, saa blev det revet

ned, men mange af dets enkelte Stykker bevarede. Sammenligninger med dette og udenlandske Lektorier synes at kunne kaste noget Lys over Tønder Kirkes, selv om noget endnu maa staa i det dunkle. — Først og fremmest synes Lektoriet efter sin Anvendelse at have hørt hjemme i en katolsk Kirke, thi det skiller Koret, hvor Gejstligheden hørte hjemme, fra Lægfolket i det øvrige Kirkerum; dernæst benyttedes det til derfra at læse den hellige Lektie eller ligefrem til Prædikestol, undertiden har man anbragt et Orgel deroppe og formodentlig grupperet Sangerne — ofte Skoledisciple — deromkring. Overfor en saadan Række Anvendelser i Herlufsholm, synes det ganske overflødig at rejse en saadan Bygning i den protestantiske Kristkirke i Tønder, og andet har den sikkert ikke kunnet bruges til. Prædikestolen er fra 1586, Orglet, indbygget i Taarnet med rigelig Plads til Sangere, dog først fra 1684, men med en Kærne fra 1620, saa der vel allerede da har været Orgel det Sted; ingen Munke i Kirken. Den Mulighed kan

Sideskib i Tønder Kirke

naturligvis tænkes, at man fra 1625—84 har anvendt Lektoriet til Musiktribune for Latin-skolens Disciple (oprettet 1510, nedlagt 1803), men mon dog? Det kan derfor ikke være andet, end at den Tanke presser paa som en Mulighed, at vi, saa fremt den latinske Tavles Opgivelser (stammer fra 1685) kan staa til Troende, staa overfor et Stykke Inventar fra den gamle St. Nicolai Kirke, der derefter er blevet iført protestantisk Klædedragt. De velbevarede Malerier har jo netop virket som en Illustration til den nye protestantiske Prædiken. Hovedparten af Givernes Navne er gode Danske, f. Eks. Berndt Ubbing, men enkelte fortæller dog ogsaa om hollandsk, plattysk Indvandring. Atter her staa vi overfor et lille Træk, der understreger Forbindelsen mellem Vestslesvig og Nederlandene. I Vor Frue Kirke i Walcourt (Belgien) findes et Lektorium fra 1531, altsaa i en katolsk Kirke. Paa Midten findes en Prædikestol anbragt, men for øvrigt svarer Søjlernes Opbygning ganske til deres i Tønder Kirke. Dog er Udsmykningen i Renæssancens Højperiode langt rigere, bl. a. ses mange Helgenfigurer. Bygningens Lighed med den fra Tønder synes slaaende, navnlig naar man erindrer, at det er en katolsk Kirke, det drejer sig om. -- Noget lignende gør sig gældende med Hensyn til Prædikestolen. Her staa vi overfor den Mærkelighed, at den ny Kirke blev fuldført 1591—92, mens Prædikestolen bærer Aarstallet 1586, og det plejer dog ikke at være almindeligt, at Prædikestolen udskæres, før Kirken bygges. Endnu bærer den Givernes Navne: Andreas Carstensen, Ingeborg Andreses (underforstaaet Hustru). Nu maa man have for Øje, at saavel Kirke- som Prædikestole har været sjældne i katolske Kirker, og at Danmarks Kirkers Prædikestole stammer fra omkring 1600. Hvordan det nu end forholder sig med den højst mærkelige Ting, at Kirken angives at være 5 Aar yngre end Prædikestolen -- den naturligste Forklaring er vel den, at Prædikestolen er skaaret til den gamle St. Nicolai Kirke, som ikke i sin katolske Tilværelse har været i Besiddelse af en saadan, men har maattet nøjes med Lektoriet --- saa viser den latinske Indskrift i Forbindelse med Billederne, bl. a. det himmelske Jerusalem i Form af en Renæssanceborg som Trøjborg, at vi staa overfor en af Landets ældste Prædikestole. Stolen bæres af en Mosesfigur. Opgangstrappen med Evangelistfigurer og med Bruskværk, samt den store Himmel, er senere Tilføjelser. En Tavle fortæller, at Borgmester Henrich v. Hatten har bekostet den, samt har skænket Lys til Prædikestolen „so lange die Welt stehet“. ---

Daabshjørnet i Kirkens nordvestre Part er vel det oprindelige Daabssted. Man døbte i gamle Dage Børnene ved Kirkens Indgang. Nu bruges den ikke; ved Daab anvendes et hæsligt Træstativ i Koret, og dog er baade Døbefont og Træarbejder saa smukke, at de fortjente atter at tages i Brug. Fonten har Kumme af sort belgisk Marmor, formodentlig fra Petersbjergene i Maastrichtdistriktet, hvor der findes et berømt Kalkstensbrud. Det har gothiske Profiler, Hjørnehoveder, og maa vel stamme fra det 14. Aarhundrede. Derimod synes Foden at være et yngre Arbejde fra det 16. Aarhundrede. Træhimlen stammer fra 1619; den er skaaret, som den Ringerinkske Flensborg Skole plejede at gøre det; smykket med bibelske Relieffer, hvoraf et naturligvis forestiller Kristi Daab. Hele Daabshjørnet fortjente en grundig Istandsættelse; men den naturlige Forudsætning herfor maa være, at det atter finder Anvendelse i Menighedens Liv. --- Kirken oplyses af 5 Kroner. De stammer fra 1594, 1622, 1650, 1651 og 54. ---

Rundt om paa Væggen hænger gode, sjældne Epitafier, repræsenterende den Tidsalder fra Frederik II's til Frederik IV's Tid, da man brugte saadanne. Dertil svarer de talrige Ligsten, man mange Steder mærker under Løberne i Midter- og Sidegang. Ejendommeligt nok findes ca. 10 Billeder af de Provster, som har gjort Tjeneste i Kirken. En kort Biografi findes under hvert af dem. Spørgsmaalet bliver da, om Billederne er samtidig med Provsterne, saa baade Levnedbeskrivelse og Lighed kan tillægges nogen Betydning, eller det hele eller senere Arbejder uden synderlig Værdi. En enkelt Bemærk-

ning under Provst Petersens Billede viser Vej. Der staar nemlig, at Billedet er malet efter et Portræt fra Halvtredsaarsalderen. Da Provst Petersen iflg. Billedets Biografi fødtes 1703, stammer dette Maleri tidligst fra 1750. Et Studium af Rammerne synes ogsaa at vise, at de alle stammer fra samme Tid, ca. 1800; og at Kildeværdien derfor er temmelig ringe. Yderligere findes 2 lignende i Møgeltønder Kirke. Ganske samme Ramme og samme højtidelige Stil med en adelig Krone og Vaaben som Mærke ovenpaa.

Alteret er et tungt Barokarbejde. Det virker strengt og alvorligt, ja tungt og lidet festligt. Øverst staar den triumferende Kristus med Sejrsflaget i Form af en Danebrogsfane; samme Skikkelse findes forøvrigt ovenpaa Prædikestolen. Paa Altertavlen opdager man et Billede af den Amtsforvalterdatter, Anne Jürgensen, som 1696 har bekostet Værket, hvis Midte dannes af et Nadverbillede. 2 Par Alterstager sammen med Guldkalk og Oblatæske udgør Tingene paa Alterbordet. Korets Væg smykket af en Tavle med Navnene paa Tønder Bys faldne fra Verdenskrigen. Nede i Kirken findes paa samme Mindetavle Navnene paa de faldne i den danske og tyske Hær i vore 2 slesvigske Krige.

Tønder Kirke er et særdeles ærværdigt Minde fra Fortiden. Dens Bygningshistorie frembyder mange særprægede Enkeltheder. Skønt den fortjente en forstaaende Istand-sættelse af dens skønne Indre og en Gennemgang af dens Ydre, bør den dog mindes som den Kirke, hvor Brorsons inderlige Salmer først lød fra Menighedens Læber, hvor Provsterne Schrader og Petersen og Rektor Bluhme virkede.

Lektor *Kaj Sieverts.*

TØNDER BYS SKOLER

TØNDER STATSSKOLE er paa een Gang en Fortsættelse af noget gammelt, nemlig den for længst ophævede gamle Latinskole, og noget helt nyt, nemlig en 1920 grundlagt dansk fuldstændig højere Almenskole med Mellemskole, Realklasse og nysprogligt Gymnasium, fra 1. August 1936 tillige matematisk Afdeling.

Allerede i Middelalderen har der sikkert eksisteret en højere Skole i Tønder, idet der

Tønder Statsskole

1238 blev grundlagt et Franciskanerkloster, beliggende mellem Vestergade og Slotsgade, Byens eneste Kloster. Allevegne drev Graabrødrene Undervisning for at uddanne Folk til Kirkens Tjeneste, men noget bestemt ved vi ikke om en Klosterskole i Tønder.

Med Reformationen kom der ny Iver og Fart i alt Skolevæsen; det gjaldt jo om at skaffe velstuderede Præster til at udbrede

og forsvare den nye Lære. Derfor hører vi om Christian den Tredies grundige Forbedring af Universitetet 1537 og om Latinskoler i hver Købstad. 1580 omtales en Rektor Bernhard Vagetius i Tønder, og 1612 opførtes den lærde Skoles Bygning, som endnu er bevaret, Kirkeplads 11 (se Billedet S. 292), med Latinskole til venstre for Indgangen, tysk Skole til højre; Tønder By hørte jo under Hertugen af Holsten-Gottorp. Under forskellige Former beherskede Latin og Tysk Tønder Skolevæsen til Midten af det 19. Aarhundrede. De mere moderne Skoletanker fra Oplysningstiden fik den gamle Latinskole til at dele Skæbne med mange af Latinskolerne i vore Købstæder paa samme Tid, idet den ophævedes 1803.

I dens Sted traadte en tysk Borgerskole, hvis Rektor altid skulde være en litteratus, en studeret Mand, der tillige var forpligtet til at give Privatundervisning i fremmede Sprog til dem af Eleverne, der ønskede det, altsaa kun en Rektorklasse, som dog kaldtes „Rektorskolen“. (Regulativet for Skolen Juli 1834.) Kendte Navne blandt Rektorerne var f. Eks. *J. L. Forchhammer* (1803—10) og *N. V. Müller* (1851—56), senere Realskolebestyrer i Thisted og Undervisningsinspektør for Danmarks Realskoler. Under den sidste Rektorat skete en vældig Forandring med Tønders Skoler, idet Undervisningssproget efter Rescript af 7. Febr. 1851 blev Dansk; Trearskrigen gik jo lige forud. Denne Lov vakte forbitret Modstand i den tyske Del af Tønders Befolkning.

Den gamle Latinskole var altsaa reduceret til „Rektorskolen“ med dansk Undervisningssprog fra 1851, men det tyske Sprog skulde dog være et af de vigtigste Undervisningsfag. Det danske Skolesprog fik kun en kort Virketid. I Løbet af Sommeren 1864 og det følgende Aar blev Skolesproget i Tønder som i Nordslesvigs andre Købstæder i det væsentlige Tysk.

Allerede før Krigen var der dog oprettet en privat dansk Realskole i Tønder, nemlig 23. Maj 1861 i Østergades nuværende Nr. 46, Borgmester Thomsens Hus. Den fik offentlig Understøttelse mod at underkaste sig Statens Kontrol. Den overlevede Krigen 1864 og opnaaede endog den preussiske Regerings Tilladelse til at fortsætte Undervisningen 1865. Lærer *Hagerup*, senere Lærer *Tørslef* styrede Skolen, til den blev forbudt 1872.

Dermed var det forbi ikke blot med dansk Skole, men ogsaa med lærd Skole for lang Tid. Først 1910 oprettede Tønder Kommune i Popsensgade en Realskole med 6 Klasser, hvis Maal var Einjährikeksamen, omtrent vor Realeksamen. 1913 overgik Realskolen med Grund og Bygninger til den preussiske Stat. Efter Verdenskrigens Afslutning overdroges da Skolebygningerne til den danske Stat, som til Fløjen i Popsensgade mod Syd nu, Foraaret 1936, følger en Udvidelse, der skal indehoide Pige-gymnastiksal, Tegne- og Haandgerningsklasser samt almindelige Skoleklasser, til Dels beregnede paa math.-naturv. Gymnasieafdeling.

1. Juni 1920 ophørte den tyske Realskoles Undervisning. Nu oprettedes Tønder Stats-skole som en dansk, fuldstændig højere Almenskole, Fællesskole for Dreng og Piger med nysproglig Artium, og dertil knyttedes to danske Underskoleklasser, der omtrent svarede til den forhenværende Realskoles laveste Klasser, VI. og V., for at lette Overgangen til dansk Skole. 25. August 1920 begyndte Skolen under Rektor *A. J. West*. Foruden Underklasserne oprettedes straks 4 Mellemskoleklasser og 1 Realklasse; Gymnasiet maatte nøjes med sin I Klasse. Ialt 8 Klasser med 126 Elever, der dog i Aarets Løb blev til 205. Desuden fortsatte under Statsskolens Rektor de 3 ældste tyske Klasser III—I med tyske Lærere, til den sidste tog Eksamen 1923. Underskolens 2 Klasser ophævedes 1926.

I Aarene fra 1920—36 har da Skolen gaaet sin regelmæssige Gang og dimitteret 229 Realister og 119 nysproglige Studenter. 1930 afløstes Rektor West af Skolens nuværende Rektor *J. Randrup*. Fra Begyndelsen af Skoleaaret 1936—37 har Ministeriet til-

ladt Oprettelsen af en matematisk-naturvidenskabelig Gymnasieafdeling. Skolens Lærerpersonale bestaar 1936 af: 1 Rektor, 5 Lektorer, 6 Adjunkter, 3 Mellemskolelærere og 1 Timelærer. I Slutningen af Skoleaaret 1934—35 var Elevtallet: 266.

Rud. Kondrup.

TØNDER SEMINARIUM

TØNDER SEMINARIUM har en gammel, paa Omskiftelser rig *Historie*, hvad der kan berettigge til en kort Oversigt over samme.

Det er Nordens ældste Seminarium, om faa Aar i Stand til at fejre sit 150 Aars Jubilæum, og dets Beliggenhed i det gamle danske Hertugdømme Slesvig paa den Linje, hvor dansk og tysk Kultur og Sprog mødes og brydes, har præget dets Historie og givet det sin indre Karakter.

Oprindelig er Seminariet som saa mange af vore kongerigske et Præstegaardsseminarium, som skylder en enkelt for Kirke og Skole lige interesseret Mand, nemlig Konsistorialraad og Provst *Balthasar Petersen* sin Oprindelse. Han var en af den slesvigske Vestkysts mest ejendommelige og virkekraftige Skikkelser. Hans Fader havde indtjent sig en større Formue ved den i Tønder i det 18. Aarhundrede blomstrende Kniplingsindustri og efterlod Sønnen en Gaard „Gørrismark“ vest for Tønder. Denne Gaard kom til at danne det økonomiske Grundlag for Seminariet.

Balthasar Petersen blev i 1746 Provst og Præst i sin Fødeby, og kort derefter begyndte den virksomme Mand en privat Præsteskole, et Teologinstitut kaldte han det, som bestod indtil 1762, og hvorfra mange dygtige Præster udgik. Men ved Siden deraf

Mindesten for Balthasar Petersen i Seminariets Gaard

interesserede han sig for Læreruddannelsen, og da hans frie Præsteskole maatte opgives, fordi der fordredes en Universitetsuddannelse af Præsterne, begyndte han en Lærerskole — et Lærerinstitut — ved at samle en Kreds af Degnesøner fra de nordslesvigske Amter i sin Præstegaard, hvor han selv underviste dem i Troslære og Kateketik, medens de unge Mænd fik deres Viden i de verdslige Fag meddelt ved at deltage i Undervisningen i Byens Børneskole. Dette er Begyndelsen til Tønder Seminarium.

I 1786 fik dette Præstegaardsseminarium sit økonomiske Fremtidsgrundlag, idet B. Petersen umiddelbart før sin Død oprettede et Testamente, hvori han bestemte, at hans Gaard „Gørrismark“ med en efter den Tid ret anselig Pengekapital skulde danne det økonomiske Grundlag for den Lærerskole, som han selv havde oprettet og ønskede fortsat efter sin Død. Pengekapitalen, som i Tidernes Løb var vokset til en betydelig Størrelse, blev senere under den store Verdenskrig anbragt i Krigslaan og gik tabt, men Gaarden „Gørrismark“ med tilliggende Jorder (c: 105 Hektarer) ejes den Dag i Dag af den saakaldte „Provst Petersens Stiftelse“, og hvad den kaster

af sig (4 à 5000 Kr. om Aaret) anvendes til Stipendier, som den Dag i Dag kommer Seminariets Elever til Gode, efter Fundatsens Bestemmelser fortrinsvis Lærebørn fra de nordslesvigske Amter men ogsaa nordfra kommende Elever.

Seminariets Historie falder i forskellige Perioder. Den første fra 1787 til 1829 med Begyndelse, Stilstand og en derefter følgende stor Tilgang af Elever. Undervisningsproget var fra Begyndelsen det tyske, uagtet det danske Sprog var Folkesproget baade i Tønder

Billede af Seminariebygningen med Haveanlæg

By og Omegnen, en Modsigelse som senere skulde volde Seminariet indre Vanskeligheder. Det tyske Sprog var den Gang anset som Kultursproget og derfor Kirkens og Skolens Sprog. I 1829 indledes en ny Periode ved en betydningsfuld Begivenhed i Seminariets Historie, idet dette efter at være begyndt som et privat Præstegaardsseminarium og i Perioden 1787–1829 ved sin tætte Forbindelse med det kommunale Skolevæsen nærmest havde været en kommunal Institution, nu blev en Statsanstalt med egne Lærere (Forstander og Andenlærer) og egne Bygninger. En større Byggeplads ved Vidaaens Bred blev erhvervet, der hvor Seminariet den Dag i Dag har sin skønne, frie Beliggenhed paa Grænsen mellem By og Land. Den slesvigske Trearskrig 1848–50 giver et nyt og dybt Indsnit i Seminariets Historie og indleder en ny Periode: det dansksprogede Tønder Seminarium oprettes med Professor *Kühnel* som Forstander. Det tysksprogede Seminarium flyttes under Ledelse af den gamle „Direktor“, den ansete Skolemand Professor Bahnsen til Eckernførde. Seminariet i Eckernførde er saaledes et Datterseminarium af det i Tønder. Det nyoprettede danske Seminarium blev først indviet i 1858 og havde kun en kort Levetid. Det ophørte ved den ny Krigskatastrofe i 1864. Efter 1864 gik Seminariet ind i en ny Periode, den slesvig-holstenske. Belært af Fortidens sproglige Brydninger organiseredes det som et Dobbeltseminarium med en dansk og en tysk Afdeling. Heller ikke denne Ordning var holdbar i Længden. Prøjsisk Aand var i Fremgang i det til Tyskland afstaaede Hertugdømme, den slesvig-holstenske maatte vige, den danske blev bekæmpet. I 1884 blev den danske Afdeling ophævet. Seminariet blev rent tysktalende og prøjsisk præget. En Del af Lærerne og Eleverne blev beordret til Haderslev, hvor et nyt Seminarium oprettes. Seminariet i Haderslev er saaledes som det i Eckernførde et Datterseminarium af det i Tønder. Saa kom den store Verdenskrig og satte en brat Afslutning paa den tysk-prøjsiske Periode. Det tyske Seminarium flyttedes til Nibøl syd for den ny Grænse, hvor det senere blev nedlagt. En ny Periode begyndte, en rent dansk i 1920. Som saadan lever Seminariet nu og det i bedste Velgaaende.

Paa Seminariets Grund mødes saaledes gammelt og nyt, en smuk, gammel, af tysk Aand og Sprog præget Seminarietradition og en nyere dansk. Dets Minders Krans har mange og forskelligartede Blade. Dette har sat sit Præg ogsaa paa dets *Bygninger*, som danner et helt Skolekompleks i smukke Naturomgivelser: et Haveanlæg med smukke, gamle Træer og Vidaaens Strøm med hele det muntre Liv, som navnlig i Sommermaanederne rører sig paa dens Vande.

Den ældste af Seminariets Bygninger er Forstanderboligen, bygget i 1856, da Seminariet nyorganiseredes som dansksproget Seminarium. Selve Seminariebygningen blev

Seminariets Nybygning

bygget i 1905 i ret stor, men af tysk Smag præget Stil som Af-løser af en tidligere Bygning og fik senere i 1915 en Tilbygning til Brug for Øvelsesskolen. Allerede i 1875 var der til højre for Seminariets Indgangsport bygget en større Bygning, som i den tyske Tid fortrinsvis blev benyttet af den tyske Præparandanstalt, som stod i organisk Forbindelse med Seminariet. Nu findes i denne Bygning en rummelig og stærkt benyttet Festsal, en Embedsbolig for Overlæreren ved Øvelsessko-

len, det danske Bibliotek, en Avisstue, en Læsesal til Elevernes Afbenyttelse under deres Studier, forsynet med en god Haandbogsamling, desuden nogle Klasseværelser. Den prøjsiske Stat har været rundhaandet, da det byggede og udstyrede dette Seminarium, som man tillagde en større Betydning paa Grund af dets Beliggenhed som et strategisk Punkt i Kampen mellem de to Sprog og de to Kulturer.

Men den danske Stat har efter Genforeningen udvist en lignende Rundhaandethed. I 1923 indviedes saaledes en ny Gymnastiksal i Forbindelse med Bygningen af et smukt Hjem for ca. 20 kvindelige Elever, hvor disse for en billig Betaling hver har sit Værelse med Centralvarme, elektrisk Lys og fuld Forplejning, et højst værdifuldt Supplement til Seminariets Liv og Arbejde. Her bor altsaa de *kvindelige* Elever under betryggende Forhold og i et muntert Kammeratliv. De *mandlige* Elever, som er ganske overvejende i Tal, bor i Byens Borgerhjem, som fra den tyske Tid er indrettede paa at huse disse for en billig Betaling.

I 1932 bevilgede den danske Stat en større Sum til en Nybygning, som var nødvendiggjort dels ved den rivende Vækst i Øvelsesskolens Børnetal (Øvelsesskolen er den danske Folkeskole i Tønder By), dels ved de Krav, som den ny Seminarielov af 1930 stillede til ny Lokaler. Ikke blot bygningsmæssigt er denne Nybygning, som er holdt i dansk Byggestil, en Pryd for Seminariet, men ved de udmærkede Lokaler og Fagsale, som er indrettede i Bygningens Tagetage med Laboratorier og Auditorier til Brug for Undervisningen i Biologi og Fysik-Kemi, har den gjort Seminariet til en moderne, efter Tidens Krav fuldt udstyret Lærerskole. Foruden de nævnte Fagsale rummer Bygningen fire med moderne Skolemateriel udstyrede Klasseværelser, to til Brug for Smaabørnsundervisning, to til Brug for Seminariet. I Kælderetagen findes Lokaler til Skolekøkkenundervisning for de ældste Piger i Øvelsesskolen og til Aftenskoleundervisning.

I alle disse Bygninger rører sig Dagen igennem et myldrende Skoleliv: Øvelsesskolens Børn, Seminariets Elever og om Aftenen Folk fra Byen til Aftenskoleundervisning.

Seminariets Elevbestand er som dets Bygninger broget og sammensat som rimeligt er paa Grund af Seminariets Karakter som Grænseseminarium. Her mødes *Elever* fra sønderjydske Hjem baade dansksindede og — om end i mindre Tal — tysksindede Hjem med Elever fra „kongerigske“ Hjem og virker udlignende og udjævnende paa hinanden. Ogsaa dansksindede Elever syd for den nuværende Grænse har søgt deres Uddannelse paa dette Sted. Dette noget uensartede Elevmateriale har virket berigende men ogsaa skabt visse Vanskeligheder. Med Hensyn til Opland kan Seminariet ikke regnes blandt de begunstigede, beliggende som det er ligeved Landegrænsen med et ret

folkefattigt Amt (Tønder Amt) i Ryggen. Desuagtet har Seminariet efter Genforeningen haft en god Tilgang af Elever. Foruden de fire ordinære Seminarieklasser har Seminariet en Præparandklasse, som forbereder til Optagelse i Seminariet.

Til Fuldkommengørelse af Billedet skal det nævnes, at denne Institution i Kraft af sin Beliggenhed ved Siden af sin egentlige Opgave som Uddannelsesanstalt for Lærergeneringen har faaet *en særlig Opgave* betroet, den nemlig at være en Bærer og Befordrer af dansk Sprog og Kultur i Grænseomraadet. I dette dansk-folkelige Arbejde har de ved Seminariet virkende Lærerkæfter gjort et betydningsfuldt og af danske Sønderjyder paaskønnet Arbejde, og det er at haabe, at dette Arbejde maa blive godt fortsat i de Tider, som kommer, — ikke i Form af „Propaganda“ eller „Agitation“ for det danske, men som godt „dansk Arbejde“ paa et udsat Sted.

E. Albeck.

TØNDER STATSEMINARIUMS ØVELSESSKOLE

(TØNDER DANSKE FOLKESKOLE)

FØR 1920 forefandt i Tønder foruden en almindelig tysk kommunal Folkeskole en Skole, der var knyttet til Seminariet som dettes Øvelsesskole. Man lagde paa det tyske Seminarium megen Vægt paa Praktik og interesserede sig stærkt for at give de unge vordende Lærere en god Forberedelse til at gaa ud i deres Arbejde i Skolen. — Som et Udslag af denne Interesse maa Øvelsesskolens lidt ejendommelige Ordning ses. Øvelsesskolen bestod nemlig før 1920 af to Afdelinger: en almindelig 6-klasset Købstadskole og en 1-klasset Skole. I sidstnævnte Afdeling blev der givet gratis Undervisningsmateriel, og herved fik man Børn fra fattige Hjem til at melde sig til denne Afdeling. — Lederen af Øvelsesskolen var en Seminarielærer. Under hans Kritik og raadgivende Vejledning arbejdede Seminarieeleverne paa egen Haand i Øvelsesskolens Klasser. Den sidste Leder af Øvelsesskolen var før 1920 Claus Eskildsen, der ved Genforeningen af Nordsles-

vig med det øvrige Danmark gik over som Seminarielærer ved det danske Statsseminarium. — Takket være Øvelsesskolens to forskellige Skoleformer var det muligt at give Seminarieeleverne Kendskab til Undervisningen saavel i en fuldt klassedelt Skole som i en Skole uden Klassedeling — en Omstændighed, der selvsagt maatte have stor Værdi, ikke mindst for de mange Elever, der efter endt Uddannelse fik Arbejde ved

Tønder Statsseminariums Øvelsesskole

Landsbyskoler med ringe Klassesdeling. — — Ved Genforeningen i 1920 skulde der oprettes en almindelig 7-klassedelt dansk Skole i Forbindelse med det danske Statseminarium. Da det kunde skønnes, at der ikke i Tønder vilde være Børn til to danske Folkeskoler, blev Statseminariets Øvelsesskole tillige Tønder danske Folkeskole, hvortil alle danske Hjem maatte sende deres Børn. Tønder By, der ejede Øvelsesskolebygningen (bygget 1914), afstod denne til den danske Stat, imod at Staten forpligtede sig til at yde gratis Skolegang for 250 Børn fra Tønder Kommune. — Øvelsesskolens Leder blev normeret som Seminarielærer.

3 Dage i Slutningen af Juli 1920 modtog Øvelsesskolens Leder og Overlæreren ved den tyske Kommuneskole i samme Lokale og paa samme Tid Indmeldelser til henholdsvis Øvelsesskolen og den tyske Folkeskole. Til den danske Afdeling indmeldtes i Løbet af de tre Dage kun ca. 70, men Skolen kom dog til at begynde med ca. 130 Børn, fordelt i 7 Klasser, da den aabnedes den 1. September 1920. I Løbet af det første Skoleaar fordobledes dette Tal, og siden har der været en mere eller mindre jævn Tilvækst i Elevtallet, der nu i 1936 er naaet til 430.

Seminariet havde i 1920 Tilladelse til at oprette en 2-aarig Præparandklasse. Der blev imidlertid oprettet en kun 1-aarig Præparandklasse. Til Gengæld blev der fra 1. April 1921 oven paa Øvelsesskolen bygget en 8. Klasse, der som en Slags Fortsættelsesklasse væsentlig optog Børn, der var over skolepligtig Alder, og som foruden Elever fra Tønder By ogsaa fra Omegnskommunerne optog Elever, som ønskede en fortsat Uddannelse navnlig i dansk Sprog og Historie. Siden 1921 har Øvelsesskolen altsaa haft 8 Klassetrin. Efterhaanden som Elevtallet voksede, blev det nødvendigt at oprette Parallelklasser, og for Tiden forefindes der 13 Klasser, idet de fem nederste Klasser hver er delt i to Parallelklasser. Da der fra 5.-Klasserne normalt afgives ca. 40 pCt. af Eleverne, der gaar over i Tønder Statsskoles I Mellemskoleklasse, har det hidtil været muligt at undgaa Parallelklasser paa de tre øverste Trin.

I Anledning af Øvelsesskolens stærke Vækst blev der i 1930 paabegyndt Forhandlinger mellem Tønder Kommune og den danske Stat angaaende Øvelsesskolens fremtidige Ordning. Det overvejedes, hvorvidt Øvelsesskolen vedblivende skulde modtage alle danske Børn, eller der burde ske en Deling, saaledes at der oprettedes en dansk kommunal Skole i den vestlige Del af Tønder By, der har ret stor Udstrækning i øst-vestlig Retning. Staten tilbød at fortsætte med at modtage alle Tønder Bys danske Børn, saaledes at der som hidtil skulde ydes 250 Børn gratis Undervisning, medens Tønder Kommune for Børn udover dette Antal i Skolepenge til Staten skulde betale 100 Kr. aarlig pr. Barn. Dette Tilbud modtog Tønder Byraad. Set fra Seminariets Side maa det betegnes som tilfredsstillende, at det lykkedes at bibeholde den *store* Øvelsesskole. Efter Indførelsen af den 4-aarige Seminarieuddannelse med dens stærkt øgede Krav til Elevernes Uddannelse i praktisk Skolegerning er det af Betydning, at der staar en forholdsvis stor Øvelsesskole til Raadighed. — Ved samme Lejlighed skete der visse Ændringer i Øvelsesskolens Stilling, hvoraf skal nævnes: Øvelsesskolens Leder, der hidtil havde været normeret som Seminarielærer, fik kongelig Udnævnelse som Overlærer, og Tønder Bys Skolekommission fik en vis Indflydelse paa Skolen f. Eks. ved at faa Ret til pædagogisk Tilsyn med Øvelsesskolen og dens Undervisning.

I øvrigt maa Øvelsesskolen i Hovedsagen opfattes som en almindelig dansk Folkeskole. Al Undervisning ydes af de ved Skolen ansatte Lærerkræfter. Seminariceleverne modtager ganske vist deres Uddannelse i praktisk Skolegerning i Skolens Klasser. Men de underviser ikke som i den tyske Tid paa egen Haand i Klasserne. De deltager kun i Undervisningen, og de modtager Vejledning og Kritik af de Lærere, der har Ansvaret for den enkelte Klasses Undervisning i den paagældende Time. For Tiden er der ved

Øvelsesskolen foruden Overlæreren ansat 12 Lærerkæfter i fast Embede og 3 i Time-lærerstilling. Undervisningen i Seminariets Præparandklasse gives i det væsentlige af Øvelsesskolens Lærerkæfter. Enkelte af disse bestrider desuden visse Fag paa Semina-riet, saaledes Skrivning, Engelsk, kvindelig Haandgøring og kvindelig Gymnastik.

H. P. H. Novrup.
Overlærer.

DEN TYSKE KOMMUNESKOLE

SKOLEN bestaar af flere Bygninger, der er bygget paa forskellige Tidspunkter. Den ældste Del byggedes omkring 1870. Senere er der foretaget Tilbygninger i Halv-femserne, i 1905 og i 1921.

I mange Aar var der i Nordfløjen en seksklasset Mellemskole, og i Sydfløjen havde en Folkeskole for Piger Lokale, hvorimod Drengene havde deres Folkeskole paa Semi-nariets Øvelsesskole.

Imidlertid steg Børnetallet, og i 1915 maatte man foretage en Udvidelse. Samtidig med udvidedes Mellemskolen til ogsaa at omfatte en Realklasse, og den fik saa Lokaler i den nuværende Statsskole.

I Nordfløjen, som derved blev ledig, oprettedes en Folkeskole for Drenge fra Byens vestlige Del.

Efter Genforeningen blev Skolen tysk Kommuneskole. For Tiden er der 379 Elever og 13 Lærere og Læreriuder. Siden 1920 er Skolen blevet ledet af Overlærer Hansen.

ALEXANDRINESKOLEN

IAarene 1914--15 byggedes Alexandrineskolen, der ligger mellem Nørregade og Al-leen, for at give Plads for Tønders højere Pigeskole, som indtil den Tid havde haft til Huse forskellige Steder i Byen.

Da Pigeskolen gik ind i 1923, fik den tyske Mellemskole Lokale i Alexandrineskolen. Denne Mellemskole fik Eksamensberettigelse efter dansk Lov, og i 1926 dimitteredes det første Hold.

I Tilknytning til Mellemskolen oprettedes en privat tysk Realskole, som bygger sin Undervisning op paa det Grundlag, der gives i Mellemskolen.

Skolen har omkring 100 Elever, ved en Optælling i 1935 var der 114.

Siden 1924 er den tyske Mellemskole ledet af Skolebestyrer Elholm, og foruden ham fungerer fire Lærere ved Mellemskolen og to ved Realskolen, saa Personalet ialt bestaar af syv Lærere.

TØNDER MUSEUM

hvis officielle Navn er: Museum for Tønder Amt og By.

I Modsætning til de tre andre sønderjydske Amter stod Tønder Amt ved Genforeningen med Hensyn til et Museum fuldstændig paa bar Bund.

Rigtignok havde der allerede i Aaret 1911 været Forhandlinger i Gang mellem Amt og By om Overdragelse af Tønder Slots Rester, „Porthuset“, fra Byen til Amtet med Hensigten at udbygge det til et „Kredsmuseum“ (Amtsmuseum). Men Forudbetingelsen

Museets Gaard i Tønder

har vel nok allerede dengang været, at der byggedes en ny Retsbygning og et Fængsel, for at „Porthuset“, der benyttedes som Arrestlokale, kunde frigøres som Stamme til et Museum. Sagen er vistnok i 1911 strandet paa, at der dengang ikke bevilgedes Midler til nye Retslokaler i Tønder. Af Forhandlinger, der genoptoges 1916, da den nye Retsbygning og det nye Fængsel stod færdige, fremgaar det, at Akterne fra Forhandlingerne i 1911 ikke er tilbageleveret fra Rigsdagsmand Dr. Schifferer.

Tønder Købstad erhvervede 1916 Porthuset af den Kgl. Projektiske Justitsfiskus, og Amtet rettede derpaa en Forespørgsel til Byraadet, om dette var villig til endnu at staa ved sit Tilbud af 1911, om uden Vederlag at overlade til Amtet det saakaldte Porthus til Brug som Amtsmuseum. Byens Svar gaar ud paa, at den

staaer ved sit Tilbud, men stiller samtidig Betingelser, som Amsraadet (der Kreisausschuss) sikkert ikke er gaaet ind paa. Byen fik da heller ikke noget Svar paa sin Skrivelse, og Sagen synes derpaa at være stillet i Bero.

Saa kom Genforeningen og med den saa mange Ønskers Opfyldelse. Af de danske Kunstneres Gave til Sønderjylland i Aaret 1920 — en lang Række af dalevende Kunstneres Værker, der deltes mellem de 4 Amter — var en Part kommet til Tønder og af Komiteen foreløbig ophængt i Landbrugsskolen, den store Bygning paa Ribe Landevej, der erhvervedes af Hedeselskabet. Da Udvalget, der administrede denne Kunstsamling, søgte en anden Plads dertil i Byen, modtog man flere Tilbud, men standsede først ved Carsten Richtsens Hus i Byens Hovedgade, der kunde købes for ca. 100.000 Kr. Købet var næsten ved at gaa i Orden, da Staten, Amtet og Byen hver for sig erklærede sig villige til at yde et Bidrag til Oprettelsen af et Museum i dette Hus. Staten tilbød at yde 40.000 Kr., Amtet og Byen hver 45.000.

Men bortset fra Vanskeligheden ved i denne Bygning at skaffe anvendelige Lokaler til nævnte Kunstsamling, der helst skulde have Ovenlys, var Huset nok egnet til et Bymuseum, men da et Museum i Tønder ogsaa særlig skulde omfatte Amtet, blev Betænelighederne paa Grund af den begrænsede Plads iøjnefaldende, og man greb da tilbage til den gamle Plan om Oprettelse af et Museum for Tønder Amt og By i og omkring det gamle Porthus.

De af Stat, Amt og By bevilgede Beløb udstraktes til at gælde ogsaa for Porthusets Erhvervelse og dets Om- og Tilbygning til et Museum. Der kom Liv i Planen og i Arbejdet, ved Siden af Kunstsamlingen at skabe et Hjemstavnsmuseum. Særlig interesseret i Sagen var Amtmanden, Greve Schack, Amsassessor v. Stemann, Amtsskolekonsulent

Svendsen og Byens Borgmester, Olufsen, Raadmand Nic. Andresen saavel som Byens Bygmester, Arkitekt Thaysen.

Samtidig oprettedes en Kunst- og Turistforening, der valgte Amtsassessoren til Formand og Amtsskolekonsulent Svendsen som Repræsentant til den Bestyrelse, der der skulde forvalte Museet, som tænktes oprettet som selvejende Institution. Af Amtet valgtes til Bestyrelsen Amtmanden, Greve Schack, Schackenborg, og Amtsradsmedlem Hans Lorenzen, Ballum, af Byraadet Borgmester Olufsen og Raadmand Nicolaus Andresen.

Denne Bestyrelse holdt sit første Møde den 25. April 1921 og valgte Amtsskolekonsulent Svendsen til Formand. Paa et Bestyrelsesmøde d. 6. Juni s. A. overdroges det til den tilstedeværende Arkitekt Thaysen at udarbejde en Plan til en Museumsbygning i Overensstemmelse med det af Nationalmuseumsdirektør Dr. Mackeprang afgivne Skøn og med Bestyrelsens fremsatte Ønsker om og Forslag til et Museum i Forbindelse med Porthuset.

Der forhandlede derpaa i længere Tid angaaende Planerne, hvorved Raad og Hjælp indhentedes fra Dr. Mackeprang og Arkitekt Mogens Clemmensen i København, og først 16. Juni 1922 bortgaves Murerarbejdet til Bygmester Julius Hansen og Tømrerarbejdet til Tømrermester Rasmussen. medens den endelige Overdragelse af Grundstykket fra Tønder Byraad til Museet først kunde forelægges til Godkendelse og Underskrift den 18. Juni 1923.

Omtrent samtidig var Byggeperioden tilende, og Museet aabnedes Lørdag den 14. Juli 1923 i Nærværelse af Museumsbestyrelsen, Amtsråd og Byraad samt særligt Interesserede.

Der opstaar nu Ønsket om en Udvidelse af Museumsbestyrelsens Medlemsantal, og i Aaret 1924 vælges en Bestyrelse paa 9 Medlemmer, hvoraf de 4 vælges af Amtet, 4 af Byen og 1 af Kunst- og Turistforeningen.

Bestyrelsen kom saaledes til at bestaa af: Valgt af Amtsrådet: Amtmand, Greve Schack, Amtsassessor v. Stemann, Amtsradsmedlem H. Lorenzen og Godsinspektør Davidsen, valgt af Kunst- og Turistforeningen: Amtsskolekonsulent Nic. Svendsen og valgt af Byraadet: Borgmester Olufsen, Raadmand Nic. Andresen, Snedkermester Cosmos og Apoteker Toft med Amtsskolekonsulent Svendsen som Formand og et Arbejdsudvalg bestaaende af Amtsassessor v. Stemann, Godsinspektør Davidsen, Snedkermester Cosmos og Apoteker Toft.

Denne Sammensætning af Museets Bestyrelse er siden bibeholdt, men enkelte Medlemmer er bortflyttet, og andre indvalgt i deres Sted. Amtsskolekonsulenten frasagde sig i Foraaret 1925 Hvervet som Formand, da hans Embede ikke levede ham Tid til et særligt Arbejde for Museet. I hans Sted valgtes Apoteker Toft, og efter at Amtsassessor v. Stemann 1926 forflyttedes til København, valgtes Amtslandsinspektør Mosbech til Sekretær og Kasserer.

Som Kustode antoges 1924 Maler Tønder og efter hans Fratræden 1. Juli 1926 Tømrermester Bredahl.

Den hollandske Stue

Den hollandske Stue

Rokoko og Barok

For Øjeblikket bestaar saaledes Bestyrelsen af følgende Herrer: Amtmand, Greve Schack, Schackenborg, Amtsskolekonsulent Svendsen, Amtslansinspektør Mosbech, Amsraadsmedlem H. Petersen, Højer, Amsraadsmedlem Lorenzen, Rørkær, Lærer Gläser, Tønder, Snedkermester Cosmos, Tønder, Kriminalassistent Larsen, Apoteker Toft.

I Aaret 1924 stod altsaa Rammerne færdige. Bestaaende blev Porthusets Port, den smukke Hvælving og Fangecellerne. Der var paa første Sal foruden Kustodebolig skabt 2 Ovnlyssale og et større Værelse, i Stueetagen 4 større Udstillingsrum. Disse var imidlertid tomme, da der forud ikke var samlet nogetsomhelst, og de overlodes derfor i Begyndelsen til en Væveskole. Men som Tiden gik, kom der ogsaa Museumsgenstande. Haderslev Museum sendte ifølge Overenskomst ved Amternes Omlægning en Del Genstande fra Amtets nordlige Omraade, Byraadet ransagede sit Raadhusloft og overlod mange Ting til Oplysning om svundne Tider, Haandværkerne skænkede deres

Laugskister, Greve Schack sendte fra Schackenborg en Mængde Genstande som Gaver eller i Depot, gamle Skovroy skænkede Ting fra Stenalderen og gamle Kobberstik og Mønter, og Fru Haastrup i Skærbæk forærede gamle Egetræsmøbler og Fajancer. Og da endelig Museet stod gældfrit, og de aarlige Tilskud fra Stat, Amt og By begyndte at indgaa, kunde man skride til Indretning af Museets Indre.

Kunstsamlingen havde faaet en smuk og værdig Ramme i Ovenlyssalene ovenpaa. Den øges aarligt ved Gaver fra Ny-Carlsbergfonden og ved Køb af Værker af vore hjemlige Kunstnere i Fortid og Nutid.

Værelserne i Stueetagen bestemtes til at huse Hjemstavnmuseet, og Princippet, kun at erhverve Ting fra Tønder Amt og mod Syd fra den Del, der før Genforeningen hørte til Tønder Kreds, opretholdes.

Tønder Amt er blandt Nordslesvigs Amter det fattigste paa Minder fra Oldtiden, Sten-, Bronze- og Jernalderen. — Glæden over Fundet af Guldhornene blandes med Vemod paa Grund af deres Skæbne. -- Der kan for Oldtidens Vedkommende derfor kun være Tale om at faa en mindre Repræsentation. Men en Stamme modtog Museet af Amtslæge, Dr. Lausten-Thomsen, der havde deponeret sin Samling fra Arrild, Rost og Omegn paa Koldinghus, men ved Tønder Museums Oprettelse beredvilligt overlod den til dette. Amtsvejassistent Hansen og Entreprenør Helms skænkede deres Samlinger, saa det kan haabes, at vi med Tiden ogsaa fra Oldtiden kan skaffe noget seværdigt frem, da jo vore Bakkeøer sikkert endnu gemmer mange Ting i Jordens Skød. Men da vort Nabomuseum i Haderslev ejer enestaaende Samlinger fra denne Tidsperiode, har vort Formaal været særlig at samle paa Minder og Frembringelser fra den historiske Tid herude paa Nordslesvigs Vestkyst.

Vor ældgamle By har faaet sit Præg af 3 Kulturer og Sprog, der mødtes fra dens Opland. Guldhornene beviser fjerne Tidens Kultur i vor Egn, men desværre er de fleste Minder fra Fortiden forsvundne, og dersom

Billeder og Skulpturer af sonderjydske Kunstnere

ikke nogle Mænd i 1920 med stor Energi og Handlekraft havde taget sig af Museumssagen, var vel ogsaa den sidste Rest af vor Egn's Særpræg i Fortiden, et Særpræg, den moderne Tid er godt i Gang med at nivellere og udviske — gaaet tabt og bortført af de Opkøbere, der daglig gennemtrawler Egnen.

Da Museet for 12 Aar siden begyndte sin Virksomhed med den gabende Tomhed i Stuerne, var der vistnok ingen, der tænkte, at der kun skulde gaa 12 Aar, før man skulde staa overfor en følelig Pladsmangel.

Vestslesvigsk Træskærerarbejde

Men der findes i Dag i Tønder Museum Genstande og Minder fra Middelalderen over Gotik, Renæssance, Barok, Rokoko og Empire til vore Dage. Vor Træskærerkunst fra det 16. og 17. Aarhundrede, der har sine Udøvere endnu i Dag, er rigt repræsenteret. Vor Kniplingsindustri's store Betydning for Egnen — især i det 18. og 19. Aarhundrede — viser en meget stor Samling Kniplinger, til hvis tilgængelige Udstilling der dog endnu savnes Plads.

Indflydelsen nordfra og sydfra, fra Holland og fra England fremtræder i de daglige Brugsgenstande, og den hollandske og frisiske Kulturs Paavirkning spores intet Sted i Danmark tydeligere end i vore vestslesvigskes Hjem, der har værnet om Slægtens Arv. Museets Kakkelsamling er enestaaende i sin rige Mangfoldighed fra 1620 til omkring 1870. Vore Søfolk ved Kysten og paa Vesterhavssøerne for videnom paa egne, danske og tyske, men mest med hollandske og senere med engelske Skibe og medbragte til deres Hjem Genstande fra hele Jordkloden, dog er det kendeligt, at de især havde Smag for de hollandske Frembringelser, baade hvad angaar Fajancer, Sølvøj og Møbler.

Vore Kobbersmede og Sølvmede fremstillede i deres Værksteder Arbejder af kunstnerisk Ejendommelighed, dog tildels ogsaa med synlig Paavirkning udefra, og Museet fremviser en smuk Samling af dette Kunsthåndværk gennem 300 Aar. Museet for Tønder Amt og By er endnu ungt og ikke fuldt udviklet, men det er glædeligt for Bestyrelsen, at næsten enhver Besøgende uopfordret udtaler sig med Anerkendelse om dets Skatte.

Den, der besøger vor ejendommelige, skønne Egn og vor gamle, ejendommelige By, burde ikke forsømme ogsaa at besøge vort Museum, der ser sin Styrke i sin lokale Begrænsning.

Peter Toft.

TØNDER BIBLIOTEK

CENTRALBIBLIOTEK FOR TØNDER BY OG AMT

KORT efter Genforeningen rejstes i Tønder som andetsteds i Sønderjylland Spørgsmaalet om Oprettelsen af et offentligt Bibliotek. Den første officielle Forhandling herom fandt Sted i Tønder Amsraad den 9. Juli 1921, idet Amtmanden, Lensgreve O. D. Schack, forelagde Forslag om Oprettelsen af et Amsbibliotek i Tønder. Svarende til de nationale Forhold paa Stedet skulde Biblioteket indeholde danske og tyske Bøger i omtrent lige stort Antal, ligesom der skulde ansættes baade dansk og tysk Personale. Amsraadet gav Planen sin Tilslutning og bevilgede et Beløb til Oprettelsen og et aarligt Driftstilskud, dog under Forudsætning af, at Tønder Byraad bevilgede de samme Beløb. Denne Forudsætning blev imidlertid aldrig opfyldt, idet Byraadet efter flere Gange at have udsat Sagen den 8. September 1922 besluttede at henlægge den. Hermed var altsaa ogsaa Amsraadets Tilsagn om Støtte bortfaldet.

Spørgsmaalet rejstes imidlertid paa et nyt Grundlag: Oprettelsen af et Bibliotek efter almindeligt dansk Folkebiblioteksmønster. Navnlig indenfor danske Skolekredse var der stærk Interesse for et saadant Bibliotek, som kunde benyttes af Ungdommen i Forbindelse med Skolens Danskundervisning. Som en Begyndelse hertil havde Sprogforeningen efter Ansøgning allerede i 1921 og atter i 1922 stillet et Beløb til Raadighed for Indkøb af Børnebøger til Støtte for Undervisningen, da den af Sprogforeningen til Tønder Læseforening før Verdenskrigen skænkede Bogsamling ikke svarede til de Krav, der nu maatte stilles.

I Efteraaret 1922 oprettedes da en Biblioteksforening, for hvis Bestyrelse Lærer Th. Roust blev Formand. Desværre kunde Tønder ikke komme i Betragtning ved Uddeelingen af de 100.000 Kr., der paa Tillægsbevillingsloven 1920—21 var stillet til Raadighed for Oprettelsen af Biblioteker i Sønderjylland, idet disse Penge forlængst var fordelt. Imidlertid lykkedes det den nystiftede Forenings Bestyrelse ved Henvendelse til Amsraadet, Sprogforeningen, Staten og andre at faa rejst et tilstrækkelig stort Beløb til, at det, sammen med de indkomne Medlemsbidrag, kunde danne Grundlag for Oprettelsen af et Bibliotek omend under beskedne Forhold.

Der valgtes for det kommende Bibliotek en Bestyrelse, for hvilken Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Thomsen blev Formand. Biblioteket aabnedes den 1. Oktober 1923 i to smaa lejede Stuer i Østergade 18 med en Bogbestand paa 1.400 Bind, hvoraf en stor Del var Gaver. I de første Aar indtil September 1926 var Lærer Roust Bibliotekets Leder. Paa det Tidspunkt, da Biblioteket begyndte sit Arbejde, havde der kun været dansk Undervisning i Tønder i 3 Aar. Det var da naturligt, at man nærede nogen Ængstelse for, hvorvidt Biblioteket vilde blive benyttet i et Omfang, der svarede nogenlunde til de Rammer, det havde faaet, og til den Indsats, der var gjort. Alle Betænkeligheder i saa Henseende viste sig imidlertid meget snart unødven-

Bibliotekets første Lokaler, Østergade 18

dige. Bibliotekets Virksomhed voksede saa stærkt, at det allerede efter 3 Aars Forløb viste sig umuligt at fortsætte i Lokalerne i Østergade. Det lykkedes da Bestyrelsen med Støtte fra flere Sider, især fra Sønderjydske Fond, at erhverve Ejendommen Storegade 23, der ejedes af Nordslesvigs Bank i Likvidation. Der blev indrettet Lokaler for Biblioteket i Stueetagen, mens Resten af Bygningen udlejedes. Som Ejer af og Administrator for denne Ejendom oprettedes en selvejende Institution: Tønder Biblioteksselskab, hvis Bestyrelse skulde bestaa af Repræsentanter for de Institutioner, der særlig støttede Biblioteket: Sønderjydske Fond, Dansk Kultursamfund, Sprogforeningen, Tønder Amtsråd, Tønder Byråd og Tønder Biblioteksforening. Det blev: Amtmand Lensgreve O. D. Schack, Sprogforeningens Sekretær, Bibliotekar Jakob Petersen, Aabenraa, Direktør M. Hammerich, Amtsskolekonsulent N. Svendsen, Mellemskolelærer P. Atke (Kasserer), Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Tomsen, Amtsfuldægtig V. Florander, Redaktør Petersen og Lærer Th. Roust (Formand). Ved Redaktør Petersens Bortrejse indtraadte senere Folketingsmand I. P. Nielsen, Dynt. Samtidig med Indflytningen i de nye Lokaler ansattes som Bibliotekar cand. mag. E. Gade, idet Ledelsen af det daglige Arbejde nu krævede mere Tid, end Hr. Roust kunde afse fra sin Gerning som Lærer ved Seminariets Øvelsesskole og Forstander for Tønder Handelsskole.

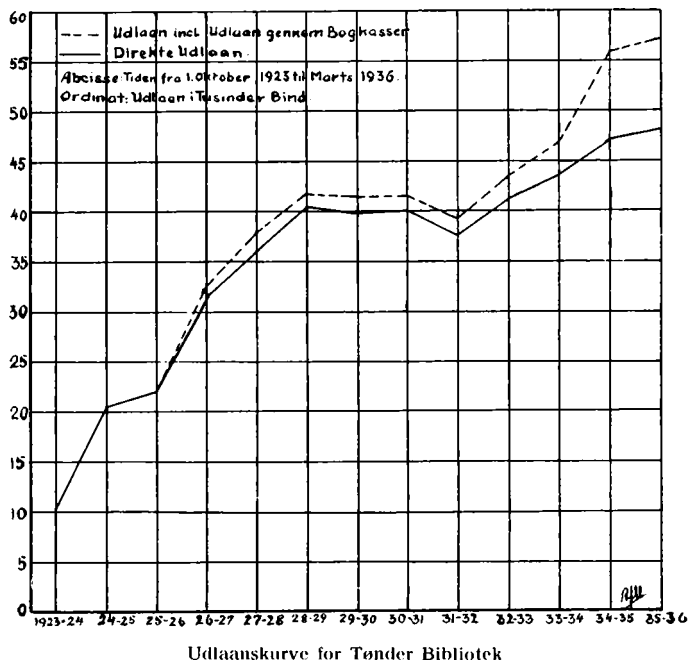

Tønder Biblioteks nuværende Ejendom

Det viste sig snart, at Udvidelsen havde været tiltrængt. Allerede i de to første Aar 1926 til 1928 steg Udlaanet omtrent til det dobbelte, ca. 40.000 Bind. Her holdt det sig med smaa Svingninger til 1933.

Biblioteket havde fra første Begyndelse givet Beboere fra Byen og Amtet Laaneret paa lige Fod. Med de ny og større Lokaler, en forøget Bogbestand og Ansættelsen af den ny Bibliotekar fandt man det forsvarligt at søge Biblioteket anerkendt som Centralbibliotek for Tønder Amt. Denne Anerkendelse blev meddelt det af Undervisningsministeriet i 1928. Med Centralbiblioteksvirksomheden blev det dog foreløbig smaat bevendt. Den stærke Stigning af Udlaanet gjorde, at der ikke blev Tid for Bibliotekaren til at tage sig saa meget af Oplandsarbejdet, som det havde været ønskeligt. Derimod havde denne Anerkendelse til Følge, at Biblioteket fra Staten fik et særligt Centraltilskud, ved Hjælp af hvilket det blev muligt at holde Bibliotekets efter Forholdene meget store Udlaansvirksomhed i Gang.

Biblioteket har gennem alle Aarene været stærkt hæmmet af, at det ikke har kunnet opnaa noget kommunalt Tilskud af Betydning. De andre sønderjydske Centralbiblioteker har gennem flere Aar haft fra 5.000 til 12.000 Kr. hver om Aaret i kommunale Tilskud, mens Tønder Bibliotek aldrig har haft over 700 Kr. aarlig, og dette til Trods for, at det nu med Hensyn til Udlaan staar fuldt paa Højde med de andre. Biblioteket har da været henvist til at søge Hjælp fra andre Kilder. Her har navnlig Sprogforeningen, Grænseforeningen, Sønderjydske Fond, Dansk Kultursamfund samt en hel Række Legater og Stiftelser været søgt, og har ydet en betydningsfuld Hjælp. Alligevel laa Bibliotekets Budget indtil 1934 paa ca. 15.000 Kr., Halvdelen eller knap det af de nævnte arbejdsmæssigt ligestillede

Bibliotekers. Det har under disse Forhold ikke været muligt at oparbejde en Bogbestand, der svarer til, hvad der findes i andre danske Centralbiblioteker, og hvad der ogsaa — og maaske særlig — her var Trang til. I Erkendelse af denne Trang har mange Personer og Institutioner betænkt Biblioteket med værdifulde Boggaver. Her skal særlig nævnes tre: Afdøde Lektor ved Katedralskolen i Ribe, Knud Knudsens, Bibliotekets mangeaarige Bestyrelsesmedlem, afdøde Lærer A. Torps Samling af Litteratur vedrørende Sønderjylland samt Dansk Forfatterforenings ca. 1.200 Bind store Samling af nyere Skønlitteratur og populær Faglitteratur, som ved Forfatteren, Bibliotekar C. Dum-

reichers Hjælp fandt Vej til Tønder. Det bør ogsaa nævnes, at Studenterforeningen Heimdal i de senere Aar har sendt Biblioteket et meget stort Antal Børnebøger til Fordeling i Amtet, hvilket har været en betydelig Hjælp for Sognebibliotekerne.

Ved Bibliotekar Gades Forflyttelse i Sommeren 1933 fik Biblioteket som Leder Bibliotekar Arne J. Møller. Samtidig fik det under Medvirkning af „De større Bibliotekers Sammenslutning“ som en Gave fra Københavns, Frederiksbergs og Gentoftes Kommunebiblioteker gratis stillet en Assistent til Raadighed i 1 Aar. Tillige blev der paa Overbibliotekar Sv. Dahls Initiativ i Gentofte dannet en Komite, der sammen med „Sønderjydsk Forening for Gentofte“ satte sig som Maal at sikre Biblioteket et fast aarligt Tilskud, som i nogen Grad kunde erstatte det dets manglende Tilskud fra Hjemstedskommunen. I Spidsen for dette Arbejde staar bl. a. Rektor Aage Næsted, Oberst Rønning, Borgmester Aage E. Jørgensen, Direktør H. Helger, Grosserer J. H. Andersen, Konsul A. Permin, Ingeniør Th. Claudi-Westh, Forlagsboghandler Aug. Olsen og Overbibliotekar J. H. Landt. Siden Foraaret 1934 har Biblioteket aarlig fra Gentofte modtaget et betydeligt Beløb, saaledes at det efter den gratis Assistenthjælps Ophør har været i Stand til at ansætte en Assistent mere, ligesom dets Bogkøbskonto har kunnet forhøjes til det dobbelte.

Med den større Arbejdskraft og større Midler til Bogkøb forestod der nu et stort Arbejde. Dette Arbejde er paabegyndt, men langt fra afsluttet. For det første maatte en meget stor Del af Bogbestanden, som var opslidt, erstattes med nye Eksemplarer. Dette gennemførtes i Aarene 1934—35. Bogbestanden er, som tidligere nævnt, for en stor Del sammensat af Gaver, hvilket har bevirket, at den har en meget ujævn Sammensætning og har mange „Huller“. Dette er der i de sidste Aar, navnlig med Hensyn til Faglitteraturen, som er mest mangelfuld, søgt at bøde paa. Men her er endnu langt igen.

Da Biblioteket nu havde to Assistenters, blev det muligt at ofre mere Tid paa Op-landsarbejdet. Dette har resulteret i Nyoprettelse eller Reorganisation af en Række Sognebiblioteker, saaledes i Nr. Løgum, Møgeltønder, Hviding, Roager, Spandet, Arnum, Mjolden, Rudbøl og Abild. Sognebibliotekerne arbejder dog for Størstedelen med altfor smaa Budgetter og som Følge deraf en altfor tarvelig Bogbestand.

Siden 1931 har Centralbiblioteket som en særlig Afdeling i Udbjerg Sogn Syd for

Tønder haft Biblioteket i Sæd med Udlaansstation i Udbjerg. Afdelingen har en Bogbestand paa ca. 1.300 Bind, og dens Udlaan var i 1934—35 1.109 Bind.

For alle statsunderstøttede Biblioteker i Omraadet foretager Centralbiblioteket Klasse-
deling og Nummerering af Bogkøbene og for de fleste tillige Katalogisering, ligesom der
finder et Samarbejde Sted vedrørende Boganskaffelser.

Tønder Bibliotek begyndte i 1927 at udstationere Bøger i Bogkasser i Amtets Sog-
nebiblioteker og Skoler. Ogsaa dette Arbejde er stadig vokset, navnlig i de sidste to
Aar, hvor det paa det nærmeste er tredoblet i Forhold til det foregaaende Aar. Om
Oplandsarbejdet kan det siges, at det kun er ved sin Begyndelse, baade med Hensyn
til Sognebibliotekernes Virksomhed og til Samarbejdet mellem disse og Centralbiblioteket.

Som tidligere nævnt holdt Udlaanet sig i Aarene efter den første voldsomme Stig-
ning efter Flytningen nogenlunde konstant omkring 40.000 Bind. Med det forøgede Bog-
køb i de sidste Aar er der atter kommet en Stigning, navnlig er den nyanskaffede Fag-
litteratur og Børnebøgerne blevet benyttet meget. Samtidig er Læsesalsbesøget steget
stærkt. Udlaanet var i 1935—36: 47.780 Bind (incl. Bogkasser: 57.010 Bind), Læsesals-
besøget 30.055 (heraf Børn: 17.238), Bogbestanden er ca. 16.000 Bind.

Biblioteket er nu i en lignende Situation som i 1926. Der er i de nuværende Loka-
ler ikke den nødvendige Plads, hverken for Publikum eller Bøger. Som en midlertidig
Hjælp har man i Januar 1936 lejet Lokaler for Børnebiblioteket i en Ejendom paa Tøn-
der Torv. Forhaabentlig skal Biblioteket ikke altfor længe være hemmet i sin Virksomhed
af denne Pladsmangel, ligesom det maa haabes, at det vil lykkes Bestyrelsen at bringe
Budgettet op paa et Niveau, der svarer nogenlunde til Bibliotekets Virksomhed. Et Skridt
i denne Retning vil være naaet i 1936, idet Tønder Amtsraad for dette Aar har forhøjet
sit Tilskud fra 2.000 til 3.500 Kr. Trods dette og den nævnte Hjælp fra mange Sider er
Budgettet endnu langt fra paa Højde med de andre sønderjydske Centralbibliotekers.
Men Bibliotekets Beliggenhed i Grænsebyen og i den Del af Sønderjylland, hvor dansk
Sprog og Kultur har været mest i Fare for at blive fortrængt, giver det en Betydning,
som forhaabentlig ikke bliver glemt.

Bibliotekets nuværende Bestyrelse bestaar af Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Thom-
sen (Formand), Amtsskolekonsulent N. Svendsen, Lektor A. Egeberg Jensen, Mellemskole-
lærer P. Atke, Assistent Niels Petersen, Raadmand A. Andresen, Købmand Nis Nissen,
Tinglev, og fhv. Lærer C. Maibøll, Jejsing. De fleste af Bestyrelsens Medlemmer har
deltaget i Arbejdet for Bibliotekets Oprettelse og har siddet i Bestyrelsen siden da. Det
samme gælder Medlemmerne af Biblioteksforeningens Bestyrelse. Denne bestaar af Læ-
rer Th. Roust (Formand), Distriktsbestyrer J. P. Knudsen (Kasserer), Seminarielærer
C. Eskildsen, Raadmand A. Andresen, Melhandler M. N. Clausen, Lektor R. Kondrup,
Baneformand L. Larsen. Foreningens Revisorer har siden Oprettelsen været Bankboghol-
der H. Munch-Knudsen og Lektor K. Siewerts.

Arne J. Møller.

Litteratur: Th. Roust og H. Lausten-Thomsen: Tønder Bibliotek 1923—1933.

TØNDER GARNISON

TØNDER er en gammel By, men som Garnisonsby Danmarks yngste. I Tiden før
Krigens Udbrud i 1864 har der i Tønder ligget et Vagtdetachment, som omstaa-
ende gamle Billeder viser. Men først ved Genforeningen i 1920 fik Tønder dansk Garnison.

I Aarene efter 1864 havde Tønder ikke tysk Garnison, men under Verdenskrigen blev
der et Par Kilometer Nord for Byen anlagt en Flyveplads med Hangar, Barakker, Værk-
steder, Brintfabrik og Luftskeibshaller for Zeppelinere bestemt for Bombardementstogter

Vagten i Tønder

Hærordningen 1922 medførte store Forandringer i de sønderjydske Garnisonsforhold. I April 1923 blev Sønderjydske Kommando ophævet, og 2. Bataillon — en af de gamle Batailloner fra Sølvgadens Kaserne — blev forlagt til Tønder.

2. Bataillon er oprettet 1657 som Lübbes Regiment eller Det sorte Regiment og er en af Hærens ældste Afdelinger. Dens Navn er blodigt indskrevet i Danmarks og ikke mindst i Sønderjyllands Historie. Herom vidner bl. a. Navnene paa Bataillonens Fanebaand: Bremerførde 1657, Wismar 1675, Christiansstad 1676, Fredericia 1849, Isted 1850, Dybbøl 1848 og 1864.

For blot at holde os til det sidste Navn har 2. Bataillon kæmpet sejerrigt paa Dybbøl i 1848, og paa Dybbøl tog ogsaa 2. Bataillon den lange, haarde Tørn, der kulminerede den 18. April 1864, hvor 2. Bataillon — eller 2. Regiment, som det hed i 1864 — i forreste Skanserække tog imod de preussiske Stormkolonner. Regimentets Tab under Stormen anslaaes til 161 Officerer, Underofficerer og menige døde og 126 saarede, men Preussernes Tab var lige saa stort. Ved Skanse V og VI, der var besat af Styrker af 2. Regiment, mistede de over 300 døde og saarede.

Det Blod, 2. Bataillon har ofret paa Dybbøl, har nu givet Bataillonens Hjemstavnsret paa Slesvigs Jord. Ogsaa forhen har den været en af Hærens Grænseafdelinger. 2. Bataillon har saaledes tidligere haft Garnison i Husum, Egernførde og de Kongelige Fæstninger Glückstadt og Krempe.

Fra 1923 har Bataillonens Garnison i Tønder, Grænsebyen i det sydvestlige Hjørne af Danmark. Garnissionsskiftet fra København til Tønder betød tillige Regimentsskifte og Ændring af Mandskabsudskrivning fra Sjælland til Jylland. Bataillonens har hidtil været indkvarteret i en Lejr væsentlig bestaaende af de tyske Militærbarakker fra Verdenskrigen. I Tilknytning til Baraklejren opførte Tønder Kommune i 1921 en stor Staldbygning, som benyttedes af Rytterstyrken, indtil denne som Følge af Hærordningen 1932 blev forlagt fra Tønder.

I 1934 paabegyndte Staten Opførelsen af en stor, ny Kaserne til Afløsning af den gamle Baraklejr. Naar Kasernen i 1936 tages i Brug, vil den have kostet den danske Stat over 1 Million Kr., men Soldater i Tønder Garnison vil da ogsaa være indkvarte-

mod England. Tillige byggedes en Radiostation for Luftskibstjenesten. Anlægget, der var af betydeligt Omfang med Batterier til Luftforsvar, blev paabegyndt i 1914 og var i Hovedsagen fuldført i 1916. Det blev i 1918 angrebet af engelske Flyvere, der bombarderede en Luftskibshal, hvorved Zeppelinene „L. 54“ og „L. 60“ brændte.

I Afstemningstiden havde Tønder Indkvartering af engelske Soldater.

De afløstes paa den for den sønderjydske Befolkning og den danske Hær uforglemmelige Dag -- den 5. Maj 1920 -- af et Par Kompagnier af Sønderjydske Kommandos II Bataillon under Oberstløjtnant H. Elmer og en Rytterstyrke under Ritmester Dornonville de la Cour. I 1921 blev Oberstløjtnant E. G. A. N. Brix Garnisonskommandant i Tønder.

Lejren ved Tønder

ret under Forhold, der i enhver Henseende fuldt ud svarer til Tidens Krav og næppe kan være bedre.

Som Eksercerplads benyttes Flyvepladsen Nord for Byen. Af de tidligere tyske Militærbygninger er ikke mange tilbage. De fleste er nedrevet i Henhold til en Bestemmelse ved Fredslutningen. Endnu staar kun ud til Ribe Landevej en tidligere Administrations- og Værkstedbygning, der nu benyttes til Tjenesteboliger, Ridehus og Depot. Komplexet kaldes nu „Eksercergaarden“. Paa selve Flyvepladsen er de store Luftskibshaller med tilhørende Bygninger forlængst forsvundet. Tilbage er kun en stor Hangar, oprindeligt bestemt for tyske Jagermaskiner til Luftforsvar af Flyvepladsen. Den benyttes nu som Eksercerhus for 2. Bataillon og af Hærens Flyvevæsen.

For at skjule Fundamenter og Rester m. v. af de nedrevne tyske Bygninger har Hærens Bygningsvæsen under Ledelse af afdøde Kaptajn Hedegaard og med Assistance af Garnisonen i Aarenes Løb anlagt en ca. 30 Hektarer stor Plantage. Plantningen af de mange Tusinde Træer af alle Slags er faldet overordentlig heldigt ud, og Plantagen er nu døbt „Soldaterskoven“ for at markere danske Soldaters Andel i Arbejdet.

Navnlig om Foraaret, naar den blaa Lupin og gule Gyvel blomstrer, er Soldaterskoven en ren Skønhedsaabenbaring.

Garnisonens Skydebaner og Fægtningsskydeterrain ligger ved Aalbæk, hvor Krigsministeriet ved Stampemøllen har lejet et stort Hedeareal.

Der kan være lidt koldt og fugtigt derude for Rekrutterne under Skydeuddannelse om Vinteren, især naar Vestenvind og Regn staar ind Skydebanerne ude fra Vadehavet.

Men om Foraaret og Sommeren er det til Gengæld den rene Idyl at være til Skarpskydning ved Aalbæk, og til Fægtningsskydning er Terrainet fortrinligt egnet. Det findes ikke bedre ved nogen anden Garnison i Danmark.

Efter at Højerbanen er nedlagt, foregaar al Transport derud i militære Lastautomobiler indrettet til Personbefordring.

I direkte Tilknytning til Lejren ved Tønder har K. F. U. M. et Soldaterhjem, som i Aarenes Løb har gjort fortrinlig Nytte baade med Hensyn til Mandskabets aandelige og timelige Vel. Soldaterhjemmet har bødet godt paa Manglerne i Lejren, hvad angaar Sam-

Den nye Kaserne i Tønder

lingsstuer og andre Bekvemmeligheder uden for Tjenesten. Disse Mangler faar Mandskabet nu afhjulpet ved Krigsministeriets Foranstaltning paa den nye Kaserne. Men K. F. U. M. flytter med. Et nyt Soldaterhjem er allerede rejst over for Kasernen, og der skal nok blive en Opgave at røgte her ogsaa i Fremtiden.

Endvidere har Foreningen „Dannevirke“ indrettet et Soldaterhjem i Lillegade i Tønder, hvis Formand igennem mange Aar har været Apoteker P. Toft.

2. Bataillons første Chef i Tønder var Oberstløjtnant O. C. Obel (1923–30). Nuværende Chef er Oberstløjtnant H. E. Christensen. Kompagnichefer er Kaptajnerne Holst, Kirstein, Henningsen, Bengt og Kaptajnløjtnant Ravn.

H. E. Christensen.

ETATERNE I TØNDER

JERNBANEN

SAAVEL for de tyske Rigsbaner før 1920 som for de danske Statsbaner efter Genforeningen har Tønder Station været et betydeligt Knudepunkt for Jernbanetrafiken i den vestlige Del af Sønderjylland.

Før Genforeningen kørte Togene fra Altona direkte over Tønder til Højer Sluse, hvorfra der fandt Overførsel Sted til Sild. For Strækningerne Tønder—Hviding og Tønder—Sønderborg virkede Tønder Station som Udgangsstation.

Efter Genforeningen kom Tønder Station til at virke som Udgangsstation for alle de derfra udgaaende 4 Jernbanelinier: Tønder—Sønder Løgum, Tønder—Højer Sluse, Tønder—Bramminge og Tønder—Sønderborg. Den første Tid efter de danske Statsbaners Overtagelse af Jernbanerne i Sønderjylland kørte de tyske Tog direkte fra Altona til Tønder, hvor der dengang fandtes tysk Toldvæsen og tyske Jernbanetjenestemænd. Efter nogen Tids Forløb begyndte man at befare Strækningen Tønder—Sønder Løgum med saavel tyske som danske Tog, og den tyske Toldstation flyttedes til Sønder Løgum; ca. 2 Aar efter Genforeningen forflyttedes ogsaa det tyske Jernbanepersonale fra Tønder.

Indtil Dæmningen til Sild blev færdig, havde de tyske Rigsbaner ingen anden For-

bindelse til Sild end over Højer Sluse, der opstod derved det ret enestaaende Forhold, at Jernbanetrafiken mellem to tyske Landsdele maatte føres gennem dansk Statsomraade. For at undgaa, at de rejsende ved den direkte Jernbanetransport skulde underkastes danske Told- og Pasbestemmelser, førtes Tog direkte fra Hamburg til Højer Sluse, og Kørselen fra Tønder til Højer Sluse foregik i plomberede Vogne og under dansk Told- og Pastilsyn. Da Dæmningen var færdig og aabnedes for Jernbanetrafik, ophørte dette Forhold, og Strækningen

Lokomotiv pyntet til 2. Bataillons Udflugt til Sønderborg d. 25. Juli 1931

Tønder—Højer fik derefter Karakter af en Lokalbane. Banens Benyttelse aftog derfor og endda yderligere paa Grund af Konkurrence fra Automobilerne saa stærkt, at det i Rigsdagssamlingen 1933—34 blev vedtaget, at Banen, saafremt dens Økonomi ikke i Løbet af 1 Aar forbedredes betydeligt, skulde nedlægges. Standsningen af Driften skete den 15. Maj 1935, men kom dog ikke til at omfatte Godsbefordringen, saaledes at Driften fra dette Tidspunkt opretholdes ved tre daglige Godsforbindinger i hver Retning.

Udover at Trafiken selvfølgelig efter Genforeningen ledes efter danske Forhold og med Hensyn til Køreplanerne paa de danske Hovedbaner, er de øvrige Jernbanelinier, der udgaar fra Tønder, ikke undergaaet væsentlige Forandringer.

Overtagelsen fra de tyske Rigsbaner af en saa betydelig Knudestation bevirkede, at der maatte lægges lokal Administration for Banerne i Tønder under Statsbanernes 3. Distrikt i Struer.

Til Ledelse af Trafiktjenesten oprettedes 11. Trafiksektion under Trafikinspektør A. J. Joest omfattende de sønderjydske Jernbaner Syd for Linien Fredericia—Esbjerg og Vest for den østjydske Længdebane fra Padborg til Fredericia.

Maskintjenesten kom under stedlig Ledelse af 6. Maskinsektion med Maskiningeniør E. M. Hersom som Chef og omfattende alle de sønderjydske Baner Syd for Bramminge og Vandrup.

Endvidere 16. Banesektion for Ledelse af Tjenesten under Baneafdelingen under Baneingeniør H. E. S. Schlegel, som dog senere afløstes af Baneingeniør F. J. Hansen.

Senere Forenkling af Statsbanernes Administration bevirkede, at de forannævnte 3 Sektioner efterhaanden ophævedes, Maskinsektionen i 1923, Trafiksektionen i 1924 og Banesektionen i 1933.

Tønder Station overtoges ved Genforeningen i 1920 af Stationsforstander G. G. Ulrich, som tog sin Afsked i 1933, og afløstes af Stationsforstander A. P. Larsen.

Tønder Stations Betydning for Byen belyses bedst ved, at der i 1935 udbetaltes ialt 701.650 Kr. i Lønninger og Arbejdsløn.

A. P. Larsen.

Manskindepotet i Tønder.

Ved Genforeningen overtog D. S. B. Remisen med tilhørende Bygninger, og den første danske Lokomotivmester var afdøde Carl Sørensen, der var Chef til 1. Oktober 1931, da han blev forflyttet til Frederikshavn. Depotet er det største i Sønderjylland, og

har et Personale paa 85 Mand ialt, 16 Damplokomotiver, 6 Diesellokomotiver og 2 Benzinvogne, som befærer Strækningerne Tønder—Bramminge—Brande—Esbjerg—Varde, Bredebro—Aabenraa, Tønder—Sønderborg—Mommærk, samt Tønder—Sønder Løgum.

Maskindepotet i Tønder var et af de Depoter, hvor Diesellokomotiver først blev sat ind i Driften.

A. Mortensen.

POSTKONTORET I TØNDER

POSTKONTORET i Vestergade tæt ved Hovedbanegaarden, er opført 1899 (Arkitekt Passauer). Telegrafstationen aabnedes den 1. November 1861. Efter Post- og Telegrafetatens Sammenslutning i Sommeren 1927 forenedes Telegraf- og Telefonstation med Postkontoret den 1. December s. A.

Ved Kong Christian IV Forordning af 24. December 1624 om Postbude oprettedes Postruter i Landet, dels gaaende og dels kørende. Saaledes fik Postmesteren i Flensborg

Postkontoret i Tønder

i 1678 Bevilling til at holde et Bud til Befordringen af Breve mellem Flensborg og Tønder. I 1711 var der endnu kun en Gang om Ugen Forbindelse mellem disse to Byer; men fortsattes nu med gaaende Bud til Højer. I 1713 oprettedes en ridende Bipost 2 Gange ugentlig mellem Flensborg og Tønder. Ved kongelig Plakat af 13. Oktober 1789 oprettedes ugentlig 2 kørende og 2 ridende Poster mellem nævnte 2 Byer. Den kørende Post afgik fra Tønder Mandag og Torsdag Morgen og ankom til Tønder fra Flensborg Tirsdag og Fredag. Den ridende Post afgik Onsdag og Lørdag og ankom Torsdag og Søndag. Senere udvidedes Befordringen betydelig. I 1863 var der Brev-, Pakke- og Personbefordring 2 Gange daglig mellem Flensborg og Tønder; endvidere daglig Forbindelse mellem Tønder og Ribe og mellem Tønder—Løgumkloster og Aabenraa med Diligencer. Efter Fredslutningen 1864 opretholdtes Brev-, Pakke- og Personbefordring mellem Tønder og Ribe; men denne Forbindelse bortfaldt 15. November 1887, da Jernbanen Ribe—Vedsted og Hvidding—Tønder aabnedes for Driften.

Postkontoret i Tønder var i 1713 Hovedpostkontor. Fra 1864 til 19. Maj 1920 tysk Postkontor og fra 20. Maj 1920 atter dansk Postkontor.

I Postreglementet af 1714 nævnes som Postmester: Sigismund Siemsen, Afsked: 1731. Johan Georg Schmalenberg 22. Juni 1731 til August 1750. Christian Lang 4. September 1750 til 13. April 1789. Johan Theodor Friccius 13. Maj 1789 til 5. April 1812. Toldkontrollør Johan Rothkiær Wildenrath 5. August 1812 og fordrevet i Aaret 1848. I den slesvig-holstenske Statshaandbog for 1849 anføres som Postmester i Tønder Johan Gerhard Thiel. Han blev i 1853 Postmester i Husum og senere i 1865 konst. Postmester i Mariager.

Sidste danske Postmester i Tønder før 1864 var Carl Theodor Hartvig Lepper fra 22. April 1851 indtil 1864, da han blev fordrevet.

Den første danske Postmester efter Overtagelsen i 1920 var Th. Nielsen fra 20. Maj 1920 til 3. Februar 1923. Derefter nuværende Postmester i Esbjerg J. N. Jørgensen, R. af Dbg., fra 1. April 1923 til 1. Decbr. 1927. Efter Sammenslutningen med Telegrafvæsenet blev Telegrafbestyrer i Tønder A. C. C. Lodberg, R. af Dbg., udnævnt til Postmester, død 8. Februar 1935. Nuværende Postmester fra 1. April 1935 er Kaptajn A. V. B. Hasselager, R. af Dbg.

Post- og Telegrafekspeditionerne i følgende Byer hører under Postkontorets Administration: Ballum, Bredebro, Bylderup Bov, Daler, Daier Østerby, Harres, Jejsing, Rabsted, Randerup, Visby og Østerhøjst.

N. P. Nielsen,
Postkontrolør.

TØNDER TOLDSTED

NOGET historisk er der ikke over Toldstedet, idet det først efter Genforeningen som udpræget Grænsetoldsted har faaet Betydning; Toldstedets Grænselinie er fra Øst Skellet mellem Bov og Tinglev Kommuner, hvor Landevejen fra Sofiedal til Jarde-lund skærer Grænsen og til Siltoft ved Vesterhavet i Vest, og i Nord Kystlinien fra Skellet mellem Brøns og Skærbæk Sogne til Siltoft i Syd, desuden Øerne Rømø og Jord-sand.

Toldstedets Distrikt er Tønder Amt lige undtagen de nordligste Sogne, Brøns, Hvid-ding, Rejsby, Roager, Spandet, Arrild, Højrup og Vodder Kommuner, samt Bedsted Kom-mune i Aabenraa Amt.

Under meget interimistiske Forhold begyndte Arbejdet efter Genforeningen med fg. Toldforvalter C. R. Seehusen, senere Toldinspektør i København, i Spidsen, han havde en praktisk Maade at klare den allervanskeligste Tid paa; da han tillige var en jovial og elskværdig Mand, lever hans Minde endnu paa denne Egn, skønt han kun var i Tøn-der fra i Begyndelsen af Maj 1920 til Aarets Udgang, da han blev fg. Toldforvalter i Haderslev.

Hans Efterfølger blev kst. Toldkontrolør i Tønder, Kaptajn T. N. Holtner, der ledede Toldstedet paa en meget dygtig Maade og udførte et stort Arbejde, ikke mindst i de første Aar, hvor alt skulde tilrettelægges og bringes ind i faste Rammer, samt de dan-ske Love indarbejdes med Befolkningen.

Til at begynde med blev der bygget Træbarakker ved de forskellige Kontrolposter ved Grænsen i Pebersmark, Sæd, Møllehus og Rudbøl, samt ligeledes paa een af Per-ronerne paa Tønder Station til Brug ved Visitationen af de Rejsende til og fra Tysk-land; i Løbet af de første Aar blev disse Barakker erstattet med Murstensbygninger dels til Kontorer, Vejerboder og til Beboelse for de tjenstgørende Toldere samt tillige i Sæd for 2 Politibetjente, paa Perronen byggedes i 1922 en udmærket Visitationsbygning med gode Pladsforhold for de Rejsende, lys og hyggelig i Forhold til det første Visitations-lokale, hvor Gulvet var den bare Jord.

I Statsbanernes Varehus fik Toldvæsenet 2 smaa Kontorer, hvoraf det ene til at be-gynde med blev benyttet baade til Toldforvalterens Kontor og til at klarere Postpakker i, desuden var en mindre Del af selve Varehuset afskilt til Toldpakhus. Hurtig var For-holdene for smaa, i 1921 byggedes Toldvarehuset, der nu væsentligst benyttes til Kla-rering af videregaaende Gods. Pladsforholdene blev atter hurtig for smaa, hvorfor Told-forvalter Holtner i flere Aar arbejdede paa at faa en ny Toldkammerbygning, hvilket

Toldkammerbygningen i Tønder

imidlertid først lykkedes efter, at Toldforvalteren var blevet Toldforvalter i Haderslev, han er senere avanceret til Toldinspektør i Odense.

Den 1. August 1931 overtog den nuværende Toldforvalter, S. Fanø, Embedet, og under ham fandt Overflytningen til Toldkammerbygningen i Jernbanegade Sted i Efteraaret 1932.

Bygningen blev i den tyske Tid benyttet til Rigsbank, og ved den Skranke, som endnu findes i Ho-

vedkontoret, er udbetalt adskillige Millioner prøjsiske Mark i Aarenes Løb til Studehandlerne. Efter Genforeningen blev Telegrafanlægget installeret i Bygningen, indtil Telegrafstationen blev slaaet sammen med Postvæsenet i 1929, i et Par Aar stod Bygningen ledig og blev endelig i Foraaret 1932 overdraget til Toldvæsenet; efter en Hovedreparation samt Tilbygning af Pakhuslokaler er det blevet et ideelt Toldkammer med udmærkede Ekspeditionsforhold, beliggende ved Jernbanestationen og Posthuset, umiddelbart ved Hovedgaden, saa det er praktisk beliggende baade for Publikum fra Land og By.

Ved Grænsen foregaar en livlig og stadig tiltagende Trafik, navnlig af Motorkøretøjer. t. Eks. ved Sæd Toldkontrol blev i Aaret 1935 kontrolleret 4287 udenlandske Motorkøretøjer mod 2256 i 1934 og 10,689 indenlandske mod 9,676 i 1934, hvorimod Hestekøretøjernes Antal gaar stadig tilbage.

Selve Grænsen bevogtes af Grænsegendarmeriet, saavel dettes som Toldernes Opgave er at forhindre ulovlig Vareførsel, ligesaa ved Toldkontrolposterne paa Kysten, som findes i Højer, Hjørpsted, Ballum og Ballum Sluse, samt i Havneby og Toftum paa Rømø. Havneby Toldkontrolbygning er den eneste Bygning i Distriktet, som har været benyttet af Toldvæsenet før 1864.

M. Fanø.

TØNDER AMTS VEJVÆSEN

DA det nordlige Sønderjylland i 1920 genforenedes med Moderlandet, overtog Staten det bestaaende Landevejsnet (Provinsvejene) for igen — ved særlig Overenskomst — at overdrage det til Amsraadene.

Den inden for Tønder Amt beliggende Del af dette Landevejsnet bestod og bestaar af:
 en Vej fra den gamle Grænse ved Vedsted Syd for Ribe over Tønder til den nye Grænse Syd for Sæd,

en Vej fra Tønder til den nye Grænse ved Aventoft,

en Vej fra Tønder over Møgeltønder og Højer til Ballum,

en Vej fra Brøns mod Haderslev, som ved Arnum Nykro deler sig i to, nemlig en Vej over Højrup og en Vej over Arnum til Haderslev Amtsskel,

en Vej mod Aabenraa fra Kokkenborg over Roost til Haderslev Amtsskel Vest for Branderup,

og en Vej mod Aabenraa fra Bredebro over Løgumkloster til Aabenraa Amtsskel Nordøst for Alslev Kro,

eller ialt af 114 km Vej.

Disse Veje var -- som naturligt er, da Tyskland havde været i Krig i over 4 Aar -- ved Overtagelsen i en daarlig Forfatning, og Vejvæsenets Arbejde i de første 2 Aar efter Genforeningen koncentrerede sig derfor om Istandsættelse af dem.

Men dermed var kun en lille Del af dets Arbejde gjort. Det ved Genforeningen bestaaende Landevejsnet -- hvis Betegnelse Net da overhovedet kan benyttes i denne Forbindelse -- var nemlig saa lidet omfattende, at en Supplering dels var paatrængende nødvendig, dels særdeles ønskelig, saaledes navnlig med:

en Diagonalvej fra Tønder over Løgumkloster, Arrild og Arnum til Forbindelse -- gennem Haderslev Amt -- med det nørrejydske Landevejsnet ved Foldingbro,

en direkte Landevej fra Tønder mod Haderslev,

en direkte Landevej fra Tønder mod Aabenraa,

en direkte Landevej fra Tønder mod Sønderborg og Flensborg,

en Diagonalvej fra Alslev Kro Sydøst for Løgumkloster over Korskro, Bredevad og Tinglev til Rødebæk,

en Diagonalvej fra Arnum Nykro over Spandetgaarde til Hømlund Kro som Led i en Diagonalvej fra Aabenraa til Ribe og Esbjerg,

en Vej fra Skærbæk til Ballum Sluse, hvorfra der er Forbindelse med Rømø, og Tværforbindelser:

Fra Hjørpsted over Vester Gammelby, Nørre Sejerslev, Visby, Sølsted og Tyvse mod Løgumkloster.

Fra Skærbæk over Arrild mod Aabenraa og fra Tinglev mod Aabenraa.

Bygningen af disse Veje eller rettere Ombygningen af de bestaaende kommunale Veje til Landeveje fuldførtes i Løbet af Tiaaret 1922--31, og Amtets Landevejsnet omfatter da nu, efter Afgivelse af ca. 6 km Landevej til Tønder By og Højer Flække, 294 km.

I Aarene efter 1931 er de fra tysk Tid bestaaende Landeveje helt eller delvis regulerede og udvidede saaledes, at de er i Stand til at optage Nutidens hurtiggaaende Trafik. Herfra undtages dog Ribe--Tønder Landevej, som byggedes af det danske Ingeniørkorps i Aarene umiddelbart før 1864 fra Tønder til Brøns og fuldførtes af de tyske Myndigheder paa den resterende Strækning fra Brøns til den gamle Grænse ved Vedsted i Overensstemmelse med den af Ingeniørkorpset udarbejdede Plan. Denne Vej er den Dag idag en fuldgod Landevej.

Haand i Haand med dette grundlæggende Arbejde har Vejvæsenet været beskæftiget med Forstærkning af Landevejenes Kørebaner, saa de er i Stand til at bære Nutidens stærke og svære Automobiltrafik. I dette Øjemed er 36 km Landevej, navnlig i og ved Landsbyerne og ud fra Tønder By, forsynet med Chaussébrolægning, medens 160 km er toplagsfyldt, og Resten forventes toplagsfyldt inden Udgangen af 1938.

Amtets Vejjudgifter i de forløbne 16 Aar fra 1920 til 1936 har udgjort ca. Kr. 19.100.000. Heri indgaar ca. Kr. 4.500.000, som i Henhold til den foran omtalte særlige Overenskomst med Staten af 12. April 1921 er ydet i Tilskud af denne dels til den første, stærkt paakrævede Istandsættelse af de overtagne 114 km Provinsvej, dels til Bygningen af ca. 189 km ny Landevej, men dette Statstilskud har ligesom de saakaldte 80 pCt. Statstilskud, der i 1933 og 1934 er ydet samtlige Amtskommuner og en stor Del af Sogne- og Købstadskommunerne Landet over af 16- og 12-Millionfondene, ikke været motorafgiftsbærende.

Til Vejvæsenets Opgaver hører ogsaa paa Amtsraadets Vegne at føre Tilsyn med Bivejene i Amtets 33 Sogne, ialt ca. 1100 km Vej. Af disse er siden 1930 udbygget ca. 100 km under Vejvæsenets direkte Ledelse.

Amtsvejvæsenets Administrationspersonale bestaar af 1 Amtsvejinspektør og 2 Vejassistenter. -- Som Amtsvejinspektør har siden Genforeningen virket Ingeniørkaptajn B. Poulsen.

B. Poulsen.

HEDESELSKABETS MOSE- OG ENGAFDELING FOR TØNDER AMT

Hedeseelskabets Bygning

Den 1. April 1921 oprettedes Hedeseelskabets Mose- og Engafdelings 10. Distriktskontor i Tønder omfattende Tønder Amt (midlertidig ogsaa noget af Aabenraa og Sønderborg Amt). Kontoret blev indrettet i Tønder Amtshus.

I Efteraaret 1923 skete der en Udvidelse, idet Kontoret flyttede ud paa Ribelandevej, hvor en Land-

brugsministeriet tilhørende Bygning — tidligere Landbrugsskole — blev stillet til Hedeseelskabets Disposition. Til Bygningen paa Ribelandevej hører et Areal paa ca. 1,2 ha, der laa hen som Græsmark, da Selskabet overtog Bygningens Administration. Nu er der ved smaa Midler gennem Aarene skabt et smukt Anlæg og en stor Frugthave, indrammet af kraftige og smukke Læbælter. Hvor der for faa Aar siden var bart og blæsende, er der nu lunt og venligt, selv naar Vestenvinden huserer i Trætoppene. — Tønder Amt var ved Genforeningen utvivlsomt det Amt i Danmark, der trængte mest til Grundforbedring, og da navnlig til Afvanding.

Den almindeligste Driftsform i Landbruget paa denne Egn, var inden Genforeningen Opdræt og Fedning af Kreaturer, idet Kreaturpriser og Afsætningsforhold var gode. En saadan Driftsform stiller ikke særlig store Krav til Jordens Grundforbedring, og da navnlig ikke, naar der for den enkelte Landmand er ret store Arealer til Raadighed, dette var og er tildels endnu Tilfældet, idet Befolkningstætheden er langt ringere, end i de magre vestjydske Amter Ringkøbing og Ribe.

Efterhaanden som Afsætningen af Kreaturer sydpaa blev meget besværliggjort af Told og Indskrænkninger, maatte Landbruget — tvunget af Omstændighederne — helt eller delvis lægge Bedriften om, saaledes at der kunde produceres den Vare, som Markedet krævede, og som kunde hjemføre en nogenlunde Pris.

Omlægningen til Dyrkning af Korn, Rodfrugter og Handelsfrugter m. v. kunde kun ske i Forbindelse med en Grundforbedring. Landbruget blev ogsaa ret hurtigt klar over dette, og søgte private Teknikere og Hedeseelskabet som Raadgivere.

Allerede i 1922 — Aaret efter Kontorets Oprettelse — blev der ved Kontorets Medvirken afvandet 2378 ha Ager og Eng, deraf var 167 ha Dræning og Resten Afvanding ved Kanalisering-Regulering af Vandløb.

Hvad angaar Regulering af Vandløb holder man sig paa 2000--2700 ha aarlig i alle Aarene indtil 1930, hvilket Aar danner Afslutning paa den forcerede Vandløbsregulering. I Aarene 1930-34 er der gennemgaaende afvandet mindre, nemlig omkring ved ca. 1000 ha aarligt.

Forklaringen herpaa er dels den, at man gennem det førstnævnte Tidsrum har naaet at faa en stor Part af de „gode“ Sager gennemført, nemlig de Sager, der er lette og

meget billige at gennemføre, og dels den, at de daarlige Aar for Landbruget indtraf 1930.

Hvad angaar Detailafvandingen (Dræningen), har Arbejdet hermed i Hovedsagen været stigende helt til i Dag; dog har Konjukturerne inden for Landbruget haft ret stærk Indflydelse paa Arbejdets Omfang.

I 1921 gennemførtes Dræning af 42 ha. Tallet steg derefter jævnt til 1924 og 25, der er opført med henholdsvis 291 og 282 ha. I det daarlige Aar 1926 falder Tallet til 217 ha for igen at stige jævnt til

591 i 1929. Det gaar nu igen nedefter i de daarlige Landbrugsaar saaledes, at man i 1932 er nede paa 192 ha. I Efteraaret 1932 og Foraaret 1933 vedtoges Grundforbedringslove, ifølge hvilke der kan ydes store Laan og Tilskud, dette satte igen Fart i Arbejdet, saaledes at man 1934 er naaet op paa det største Areal, der endnu er drænet paa et Aar, nemlig 1241 ha. — Ved gensidig Forstaaelse kan der udrettes meget selv i vanskelige Tider.

Selv om det Arbejde, der i de forløbne Aar er udført paa dette Omraade, ligger spredt over hele Amtet, er det dog saaledes, at det har været væsentlig medvirkende til at sætte sit Præg paa Egnen, og det maa ønskes, at Forholdene maa blive saaledes, at det gode Arbejde maa kunne fortsættes til Gavn for Samfundet, Landsdelen og den enkelte, der arbejder direkte med Sagen.

J. J. Knudsen.

Vandløb reguleres og uddybes

TØNDER AMTS- OG BYS SYGEHUS

DETS Historie kan føres tilbage til Midten af det attende Aarhundrede, da der efter Tilskyndelse fra Fysikus Ulrik blev oprettet et lille Sygehus, hvor der kunde indlægges Patienter, som ikke kunde faa forsvarlig Pleje i Hjemmet, og hvor deres Læge saa tilsaa dem. Sygehuset blev indrettet i Huset i Østergade, hvor Vaisenhuset senere blev anbragt, da Byen byggede et nyt Sygehus ved Carstensgade, den gamle Del af det nuværende Sygehus. Dette Sygehus blev opført 1895, og Driftsformen var den samme som ved det første kommunale Sygehus. Patienterne blev indlagt og tilset af deres Læger, mens den daglige Pleje blev øvet af Diakonisser, udsendt fra Diakonissestiftelsen i Flensborg.

Administration og økonomisk Ledelse blev forestaaet fra Raadhuset.

I 1922 blev der sluttet en Overenskomst mellem Tønder Købstad og Tønder Amt, hvorefter Sygehuset overgik i fælles Eje, og Administrationen blev lagt i Hænderne paa en Bestyrelse, sammensat af Repræsentanter for begge Kontrahenter. Der blev ansat en fast Overlæge, Friherre Dr. v. Werthern, der endnu er Indehaver af denne Stilling.

Samtidig fandt der en fuldstændig Omlægning af Driften Sted, foruden Overlægen blev ansat en Inspektør og en Oversygeplejerske. Siden udviklede Sygehuset sig stærkt, Kravene blev større, og det viste sig hurtigt, at Sygehuset var for lille. Følgen var, at

Tønder Amts- og Bys Sygehus

der blev vedtaget en stor Udvidelse, og i 1925 stod den store, nye Fløj færdig til at tages i Brug. Sammen med Udvidelsen fik hele Sygehuset en gennemgribende Modernisering med Røntgen- og alle

moderne Apparater til Lysbehandling o. s. v. Desuden oprettedes en Epidemiafdeling. Den ledende Overlæge bistaaes i Dag af en Reservelæge og en Assistent, og Sygeplejepersonalet er forøget i Forhold til Sygehusets Kapacitet.

Til Trods for den store Udvidelse er der allerede Tale om en ny Udvidelse i Forbindelse med et Plejehjem for gamle og kronisk Syge, en Opgave, der sikkert maa løses en Gang.

H. Thomsen.

TØNDER BYS KOMMUNALE VÆRKER

GASVÆRKET

De første Planer om Bygningen af et Gasværk i Tønder stammer fra 1862, da Landmaaler C. B. Schönfeldt den 19. April s. A. i en Skrivelse til den høje Magistrat i Staden Tønder indsender en detailleret Fremstilling af de Fordele, som Byen og dens Borgere vil have af et Gasværk. Landmaaler Schönfeldt anslaaer Anlægsudgiften til 40.000 Rigsdaler og de aarlige Indtægter og Udgifter til henholdsvis 11.000 og 7.000 Rigsdaler.

Denne Skrivelse synes at have vakt den høje Magistrats Interesse, idet der allerede den 24. Juli 1862 foreligger en Ansøgning fra Haderslev Jernstøberi og Maskinfabrik, Petersen og Bonnicksen, om at komme i Betragtning ved Bygningen af et Gasværk.

Den 30. August 1863 foreligger der Tilbud og Overslag fra ovennævnte Firma paa Bygningen af et Gasværk i Tønder for en samlet Sum af 33.179 Rigsdaler, og den 10. September 1863 underskrives Kontrakten.

Planerne blev udarbejdet af Gasværksbestyrer Howitz, København, og Kontrollen med Opførelsen blev udført af Ingeniør Weidemeyer. Den daværende Borgmester var Cancelliraad Holm, og de vekslede Skrivelser var ført paa Dansk.

Imidlertid kom Krigen i 1864 og bragte Forstyrrelse i Gasværkets Opførelse, saa det først kunde gaa i Drift i 1865.

De nødvendige Penge til Opførelsen bragtes til Veje ved Laan, dels fra Byens Legater, dels fra Byens Borgere, ligesom Tønder Sparekasse skænkede et Beløb af 3750 Rigsmark. Gasværket har ifølge en Afregning af 15. Januar 1865 kostet ialt 62.705 Mark. Det blev opført paa Tønder Slotsbjerg, hørende til Tønder Slots- og Frigrund, og kom saaledes til at ligge i Tønder Landsogn.

At man valgte denne Plads skyldes antagelig, at Slotsbjerget var det Sted i Byens Periferi, der var højst beliggende og derved var sikret mod Oversvømmelser.

Gasværket begyndte ret beskedent; i 1866 var der saaledes kun 162 Gasforbrugere, og Aarsproduktionen androg kun ca. 30.000 m³. Der fandtes dengang ialt 65 Gasgade-

lamper eller Gaskandelabre, som de benævntes. I et Lygtetændingsreglement fra 1870 staar angivet Tændingstiderne, dog med den Tilføjelse, at i 3 Dage om Maaneden bliver Lygterne overhovedet ikke tændt, nemlig Aftenen før, under og efter Fuldmaane.

Landmaaler C. B. Schönfeldt var Gasværkets første „Gasinspektør“.

Om Lønnens Størrelse faar man et Begreb gennem en Ansøgning, hvor han tilbyder at overtage Stillingen som Gasværksleder mod en aarlig Løn af 350 Rigsdaler samt Bolig, Lys og Brændsel. C. B. Schönfeldt efterfulgtes af Hoffeins og denne igen i 1895 af Gasinspektør, senere Direktør, M. Lorenzen.

I 1895 var Aarsproduktionen steget til ca. 154,000 m³, hvortil der var brugt 76.000 kg Stenkul. Endvidere blev der udvundet til Salg 700 hl Koks og 18 Td. Tjære.

I Aarene fra 1900 til 1904 blev der foretaget en større Ombygning. Der blev opført et nyt Ovnhus, et nyt Rensehus, nyt Apparatanlæg og en ny Gasbeholder paa 750 m³. I Tiden fra 1900 til 1911 har der været en stadig Stigning i Gasbehovet, i 1911 bygges der saaledes et nyt stort Retorthus med to store Retortovne.

Med Krigen i 1914 fulgte en vanskelig Tid; Gasværksarbejderne blev indkaldt til Krigstjeneste, og man maatte nøjes med ældre Folk til Pasning af Ovnene, bistaaet af „Marinere“ fra Luftskeibshallen“. Samtidig kom der Vanskeligheder med at skaffe de nødvendige Kul, og de, man fik, var delvis uegnede til Gasudvinding, saa det blev nødvendig at rationere Gassen ved kun at have Tryk i Ledningerne paa visse Tider af Døgnet.

Med Krigens Slutning og Sønderjyllands Genforening med Danmark, kom der igen normale Forhold; men Gassen havde haft sin Glansperiode ved Gasbelysningen. De ny Tider med elektrisk Belysning tog Fart; men samtidig blev det mere og mere almindeligt at koge ved Gas, og Gasværket kan i Tiden fra 1920 til Dato vise en stadig Stigning i Produktion.

I 1923 afløstes den daværende Gasværksdirektør M. Lorenzen af den nuværende Gasværksbestyrer M. J. Nielsen.

I Tiden efter 1923 er Ovnene bleven delvis fornyede ved Indbygning af ny, moderne Retorter, og Gasværket har i Dag trods Elektricitetens Fremtrængen en større Produktion end nogensinde før.

I Aaret 1935 blev der afgasset 1700 Tons Kul og heraf udvundet 537,000 m³ Gas. Endvidere blev der solgt ca. 20.000 hl Koks og 350 Td. Tjære. Gasværket afgiver nu Gas til ca. 1600 Husholdninger.

VANDVÆRKET

Tønder Vandværk er bygget i Aarene 1900—1902. Indtil da har Byens Beboere skaffet sig Vand fra almindelige Brønde, der dels var i privat Eje og dels var offentlige Brønde, anbragt paa centralt beliggende Steder.

Brøndenes Dybde var ret ringe, og det herved fremskaffede Vand var nærmest Overfladevand, der sivede ned gennem Jorden og samlede sig paa Bunden. Kun Aktiebryggeriet paa Hjørnet af Østergade og Nørregade og Viktoriebryggeriet ved Struksallé havde Boringer, der tog Vandet fra større Dybder.

Tønder Vandværk blev anlagt efter Henstilling af daværende Medicinalraad Horn, der paaviste, at de stadig tilbagevendende Tyfusepidemier skyldtes Smitte gennem Brøndvandet.

Forarbejderne blev udført i Slutningen af forrige Aarhundrede, idet der paa Slotsbjerget udførtes forskellige Forsøgsboringer. Ligesom ved Gasværkets Oprettelse stillede Tønder Spare- og Laanekasse et betydeligt Beløb til Raadighed for dette almenyttige Formaa.

I et Byraadsmøde, der blev afholdt i Slutningen af Aaret 1899 kunde Borgmesteren oplyse, at allerede den første Dybdeboring paa Slotsbjerget havde vist, at der i større Dybder fandtes godt og rigeligt Kildevand.

For at opnaa yderligere Sikkerhed for at der var tilstrækkelig Vand til at bygge en Byforsyning paa, blev det besluttet at udføre endnu en Forsøgsboring.

Efter meget omhyggelige kemiske Undersøgelser af det fremskaffede Vand og Udtalelser fra kendte Geologer om Jordbundsforholdene, gik man i Gang med Værkets Udførelse. Den daværende Gasværksleder M. Lorenzen udførte et stort og godt Arbejde ved Planlæggelsen.

I Betingelserne for Indhentning af Tilbudene staar anført: Tønder Vandværk skal anlægges efter de bedste Erfaringer svarende til den i Dag værende Teknik, med fuldstændig Afjerningsanlæg og alt Tilbehør, saa det driftsfærdig kan overleveres Tønder By.

Vandværkets Udførelse blev overdraget Baltische Aktiengesellschaft i Kiel, og som det var anført i Betingelserne, blev Værket anlagt efter de mest moderne Mønstre. Der blev opført et stort Maskin- og Filterhus og et Vandtaarn, som rummede 200 m³ Vand.

Den maskinelle Udrustning bestod af fire Stempelpumper, der blev trukket af to Gasmotorer. I Afjerningsanlægget blev Vandet iltet ved Nedstyrtning gennem Jerubeholdere fyldt med Koks og derefter filtreret gennem to Sandfiltre.

Anlægget var dyrt, det kostede 160,000 Mark, men det var ogsaa bygget med en saadan Forudseenhed, at det til Dato kun har undergaaet den Ændring, at de oprindelige Gasmotorer, er erstattet med elektrisk Drift, og at Pasningen nu foregaar fra Elektricitetsværket.

Ved Genforeningen i 1920 androg det aarlige Vandforbrug ca. 100.000 m³. I Aaret 1935 var det vokset til ca. 250.000 m³, en Stigning, der dels skyldes, at Byen er vokset, dels en Forbedring i de sanitære Forhold, der muliggjordes ved Byens Kloakering i 1925.

ELEKTRICITETSVÆRKET

Tønder Elektricitetsværk er bygget i Aaret 1910 og blev sat i Drift den 3. Januar 1911.

Allerede i Halvfemserne begyndte man i Tønder at drøfte Spørgsmaalet om Opretelsen af et Elektricitetsværk. I Skrivelse af 27. Febr. 1894 forespørger Klaus Lafrenz, som Repræsentant for Firmaet W. Lahmeyer & Co. i Frankfurt am Main, om Byens Magistrat omgaas med Planer om Anlæg af et Elektricitetsværk. I Skrivelse af 18. Marts s. A. ansøger

Hans Bachmann, Tønder Vandmølle, om at faa Koncession paa 50 Aar paa Levering af Elektricitet til Tønder By, idet han henviser til, at Forholdene her er særlig gunstige for en billig Produktion, idet der ved Tønder Vandmølle er tilstrækkelig Vand til Raadighed baade til Mølleriet og til Driften af Dynamoma-

Tønder Elektricitetsværk

skiner. — Møller Bachmanns Andragende har sikkert haft Borgerskabets Interesse, men Forlangendet om den lange Koncessionstid har bevirket, at Magistrat og Byraad har næret Betæneligheder, og Tilbudet blev afslaaet. Der hengaar nu 15 Aar, før Sagen igen bliver aktuel, og Værket er sikkert gennemført ved et stadig stigende Krav fra Byens Borgere. I Magistrat og Byraad var der megen Modstand at overvinde, man havde jo Gasværket og var bange, for at dette gode Aktiv skulde faa en Konkurrent i Elektriciteten.

Værket blev opført paa Tønder Slotsgrund, saaledes at Byens kommunale Værker var samlede paa et Sted.

Det blev bygget som Jævnstrømsværk med en Spænding paa 2×220 Volt, altsaa meget moderne i Forhold til sin Tid. Anlægsudgiften beløb sig til 167.510.00 Mark.

Det oprindelige Maskinanlæg bestod af 2 Stk. 60 HK. liggende Dieselmotorer, men i Maskinhallen var der forudset Plads til yderligere Udvidelser, saaledes, at Værkets Udseende udefra i den forløbne Tid kun er ændret ved en mindre Tilbygning. Værket begyndte sin Strøml levering med en Tilslutning af 23 Maalere, men allerede efter det første Aars Forløb var dette Tal mangedoblet.

Under Krigen var der store Vanskeligheder med Fremskaffelsen af Brændselolie til Dieselmotorerne, endvidere blev Værkets Personale indkaldt til Krigstjeneste, saa Maskinerne maatte passes af Vandværksmaskinisten.

Efter Krigens Slutning tog Udvidelsen Fart, i 1919 og 1920 forøgedes Maskinkraften med henholdsvis 150 og 200 HK., og man blev nu klar over, hvilket glimrende Aktiv Elektricitetsværket var.

Allerede i 1925 var Belastningen steget saa stærkt, at man ikke havde Reserve for den største Maskine, men en Udvidelse blev dog udskudt indtil videre.

I 1931 kom Tønder Vandmølle igen paa Tale. Paa Initiativ af Ingeniør Mahler, Horsens, og Bestyreren for de kommunale Værker M. J. Nielsen, blev Forholdene vedrørende Vandkraften igen undersøgt.

Undersøgelsen bevirkede, at den nuværende Møller Hans Bachmann, tilbød Byen at bygge et Turbineanlæg paa 120 HK. og levere Strøm for 3,5 Øre pr. Kilowatttime.

Tilbudet blev antaget og Anlægget udført, saa Elektricitetsleveringen kunde begynde den 1. December 1931.

Denne Udvidelse betød en stor Besparelse, da det viste sig gørlig at lade Turbinen levere Natstrømmen uden særlig Betjening.

Som Maskinkraft betragtet var denne Udvidelse imidlertid ikke meget værd, og der fortes i Aarene herefter en Række Forhandlinger, der resulterede i, at Byen i Sommeren 1935 indmeldte sig som Andelshaver i Sønderjyllands Højspændingsværk og lod installere 2 Stk. Ensrettere paa hver 350 Ampere.

Værket raader nu over en Maskinkraft paa ca. 1000 HK. og afgiver Strøm gennem mere end 2000 Maalere.

M. J. Nielsen.

TØNDER BYS PENGEINSTITUTTER

SØNDERJYDSK HYPOTEKLAANEFOND

EFTER Kronestigningen i 1925 fulgte i Danmark en Tid med Pengeknaphed, Kreditsindskrænkning og lave Obligationskurser. Rentefoden blev høj. Mange Banklaan opsigdes, og nye Laan kunde ikke faas.

For i denne Situation at hjælpe Landmændene i Sønderjylland, idet disse i særlig

stort Omfang havde Banklaan, Veksellaan og anden løs Gæld, tiltrods for, at deres Ejendomme frembød normale Belaaningsmuligheder, traadte Staten til og oprettede ved en Lov af 28. Februar 1927 Sønderjydske Hypoteklaanefond.

Denne fik Form af en Hypotekforening med indbyrdes solidarisk Ansvar for Medlemmerne. Laanene kunde dog udbetales uden Kurstab, idet der ikke, som i andre Hypotekforeninger udstedtes Kasseobligationer.

Med Kongeriget Danmarks Hypotekbank som Mellemed fremskaffede Staten 20 Mill. Kr., som af Hypoteklaanefonden kunde udlaanes til Ejere af Landejendomme til Afløsning af den nævnte besværlige Gæld. Som Sikkerhed fordredes 2. Prioritets Panteret i Ejendommene, fortrinsvis efter Kreditforeningslaan eller Laan af offentlige Midler. Størrelsen af det enkelte Laan maatte ikke overstige 25 Procent af normalt Kreditforeningslaan og skulde have Sikkerhed indenfor 75 Procent af Ejendommens Værdi med Besætning og Inventar.

Fondens Udlaanstid blev begrænset til 3 Aar. 1927—30, men ved en Lov af 31. Marts 1931 genoptoges Udlaansvirksomheden, dog begrænset til Tilfælde, hvor Ydelser af Laan fra Fonden kunde medvirke til, at der gennem Udstykning eller Magelæg af Jord eller gennem Forhandling med de paa dette Tidspunkt virkende Akkordudvalg opnaaedes en mere gennemgribende Sanering af Ejendommens Prioriteringsforhold. Ogsaa denne begrænsede Udlaansvirksomhed er senere ophørt, saaledes at Fondens Virksomhed nu kun bestaar i Administration af tidligere givne Laan.

Ialt er ydet ca. 3.000 Laan til samlet Beløb ca. 19 Mill. Kr.

Som et nyt 2. Prioritets Institut uden store Reserver har Hypoteklaanefonden i høj Grad følt de Vanskeligheder, som ikke mindst det sønderjydske Landbrug har været ude for siden 1931. Den har indenfor sit Omraade kunnet hjælpe lidt med til, at Krisens Virkninger ikke for den enkelte blev unødigt haarde.

Ved en Lov af 16. Maj 1934 er der indenfor et Tidsrum af 5 Aar hjemlet bl. a. Hypoteklaanefondens Debitorer en meget væsentlig Nedsættelse af deres Rentebetalinger til Fonden.

Hypoteklaanefonden havde i den egentlige Udlaanstid Sæde i Haderslev (med Kontor paa Gaarden Damager), men flyttede i 1931 til Tønder, hvor den sammen med den sønderjydske Jordfordelings-Kommission har Kontorer i Hedeselskabets Bygning paa Ribe Landevej.

AKTIESELSKABET TØNDER LANDMANDSBANK er stiftet 6. September 1901 og har til Huse i Vestergade 14. Sidste Aars Omsætning (1935) var paa 200.814.799 Kr. med et Aktieudbytte paa 5 pCt. Aktiekapitalen er 600.000 Kr., Reserverne 64.016 Kr.. Banken ledes af Bankdirektør V. Byberg, og Bankraadet bestaar af Apotheker P. Toft, R. af Dbg., Tønder, Gdr. Nis Petersen, Rørkær, Gdr. Hans Andersen. Kongsbjerg, Møllejer Aage Jacobsen, Brøns, Gdr. Kristen Jensen, Forballum, Gdr. Th. Svendsen. Hjemsted.

TONDERNBANK A/S stiftedes i 1913 som Selskab med begrænset Hæftelse med en Stamkapital af 200.000 Mark. I 1918 omdannedes Banken til et Aktieselskab med en Kapital af 500.000 Mark, som i 1920 forhøjedes til 800.000 Mark. Banken har 1936 en Aktiekapital af 210.000 Kr. og 268.600 Kr. i Reserver. Balancen udgjorde 31. Decbr.

1935: Kr. 3.912.730.20, Beholdningen af egne Værdipapirer Kr. 1.400.000. Der er i de sidste 10 Aar blevet udbetalt følgende Udbytte: 9, 9, 9, 9, 9, 8, 8, 8, 10, 8 pCt.

Bestyrelsens Formand er Rentier *Julius Thorlichen*, Tønder. Administrerende Direktør er *Martin Rasch*, Tønder.

Banken har Kontorsteder i Bylderup-Bov, Højer og Tinglev.

Desuden findes der i Tønder Afdelinger af *Københavns Handelsbank* og *Den danske Landmandsbank*, København.

RETSVÆSENET I TØNDER

RETSKREDS Nr. 97 omfatter Tønder Købstad, Højer og Slogs Herreder. Embedet beklædes for Tiden (1936) af Dommer *H. Gjøsing*. Desuden er der ved Embedet ansat to Fuldmægtige. Dommerkontoret er i Retsbygningen i Nørregade, hvor der tillige er Politistation og Lokaler for Politikreds Nr. 71, der omfatter Tønder Købstad, Højer, Slogs og Lø Herreder samt Løgumkloster Birk.

Retsbygningen i Tønder¹

Til Embedet er knyttet en Politimester, der for Tiden er Politimester *T. Martensen-Larsen*, samt 2 Fuldmægtige, 1 Kriminalassistent, 1 Overbetjent og 10 Betjente under Kriminalpolitiet samt 2 Overbetjente og 6 Betjente ved Ordenspolitiet.

Ved Paskontrollen paa Banegaarden er desuden ansat 2 Overbetjente og 5 Betjente.

DET SØNDERJYDSKE POLITI

DA Versaillestraktatens Tidsfrister i Januar Maaned 1920 begyndte at løbe, og Den internationale Kommission traadte til for at overtage Regeringen i det Omraade af Sønderjylland, hvor Befolkningen ved en fri Afstemning selv skulde afgøre deres fremtidige Tilhørsforhold, oprettedes et midlertidigt Gendarmerikorps, der i det omhandlede Omraade skulde overvaage Ro og Orden og i det hele taget overtage den Tjeneste, som det tyske, militært organiserede Gendarmerikorps, hidtil havde varetaget.

Dette nyoprettede Gendarmerikorps kom paa en enkelt Undtagelse nær til at bestaa af hjemvendte Krigsdeltagere af Befolkningens brede Lag, og de mødte til Tjenesten uden nogen som helst forudgaaende politimæssig Uddannelse og uden andre Kvalifika-

tioner end deres gode, sunde Menneskeforstand. Den kendte danske Officer og Forfatter, Kaptajn Daniel Bruun, blev Korpsets Chef, og hans nærmeste Medhjælpere blev Kaptajnerne Hjelmfeldt og Andersen. Korpset kom iøvrigt til at bestaa af 4 Politiasistenter og ca. 200 Gendarmer. Korpsets Udrustning var ret primitiv. Uniformen bestod af en mørkegraa Militærkappe med blanke Knapper og en sort, fladpuldret Kasket med blank Skygge, men uden noget Nationalitetsmærke. Bevæbningen bestod af en stor Fodfolksabel med Messinghæfte (det saakaldte Gravkors) og en Ingeniørkarabin Model 1867 samt en Gummiknippel.

Den 15. Juni 1920 opløstes Korpset, og den væsentligste Del af Mandskabet overgik til det nyoprettede Ordenspolitikorps i Sønderjylland, hvis officielle Navn blev: „Det under Chefen for Statspolitiet sorterende Ordenspolitikorps i de sønderjydske Landsdele“. Dette Korps kom til at bestaa af 11 Overbetjente og ca. 150 Betjente. Det blev overladt nu afdøde Politiajudant Fritz Jacobsen at organisere Korpset.

Det blev ikke Sinecureposter, Korpset gik ind til ved Landsdelens Overgang til dansk Styre. Ganske vist var Kriminalpolitiet nu kommen til og havde overtaget Kriminaltjenesten, ligesom der ogsaa fra det gamle Land var kommet 9 ældre Overbetjente til, hvis Opgave det blev at virke som Ledere og bistaa Mandskabet med Raad og Daad, men mangfoldige Opgaver forelaa til hurtig Løsning. Korpsets Mandskab var imidlertid mødt til Tjenesten med godt Mod og en ærlig Vilje til at sætte sig ind i alt det nye, og Arbejdet gik godt fra Haanden, selv om det ikke faldt lige let for alle til at begynde med.

I den siden Genforeningen forløbne Periode har Korpset under skiftende Politichefer og under dygtige og fremragende Politimestres Ledelse kunnet komplettere deres Uddannelse, dels ved gentagne Kursus paa Statens Politiskole og dels under den daglige Tjeneste, saaledes at det nu kan siges, at den sønderjydske Politimand af i Dag staar fuldt ud paa Højde med hans Kolleger i det øvrige Land.

Det sønderjydske Ordenspoliti er organiseret under Sønderjydsk Politiforening og er tilsluttet Dansk Politiforbund.

G. Petersen.

INSTITUTIONER OG FORENINGER

Teknisk Skole i Tønder overgik efter Genforeningen paa danske Hænder. Den har fra 1880 været drevet under Navnet „Technische Fortbildungsschule“. Fra 1920 var Lærer M. M. Petersen ved den tyske Borgerskole Forstander. Af de første Lærere kan nævnes Poul Glæser, der endnu virker ved Skolen, og den senere og nuværende Forstander, Arkitekt *Andersen*.

I 1920 havde Skolen 63 Elever fordelt i 3 Klasser, der blev givet Undervisning om Aftenen i Dansk, Tysk, Tegning og Regning.

Det følgende Aar havde Skolen 81 Elever, og det efterfølgende Aar (1922—23) var der en yderligere Fremgang i Elevantallet paa 4. Samme Aar blev Undervisningen i Bogføring indført.

Ogsaa de følgende Aar viste Fremgang i Elevantallet, og i 1924 25 havde Skolen 121 Elever og blev da udvidet med en Klasse.

I Aarets Løb opstod der Uoverensstemmelser angaaende Lærernes Lønningsforhold, og der kom delvis nye Lærerkrafter til. I Efteraaret 1924 blev Bankassistent Petersen Forstander, men i Foraaret 1925 traadte han tilbage, hvorefter Arkitekt Andersen blev Forstander, en Stilling han beklæder endnu. Da Andersen blev Forstander, blev der indført nye Indtegningsbøger og en let overskuelig Karakter-Protokol.

De følgende Aar gik støt og rolig for Skolen, der nu (1936) har 80 Elever. 8 Lærere er knyttet til den, og de Lærerkrafter, der kom til i 1924—25, virker endnu.

Teknisk Skole staar under Haandværkerforeningen, der har valgt en særlig Bestyrelse for Skolen. Formanden for denne Bestyrelse har gennem mange Aar været Smedem. Dideriksen.

Tønder Handelsskole oprettedes i Oktbr. 1921 og har hele Tiden haft Lokaler i en af de tyske Skoler — beredvilligt stillet til Raadighed af Tønder By.

Skolen drives af Tønder Handelsstandsforening ved et Skoleudvalg, som for Tiden bestaar af Bankdirektor Andersen (Form.), Købmand August Müller og Købmand Hans Todsen.

Skolen har gennemsnitlig haft 90—100 Elever. Foruden i de obligatoriske Hændelsfag undervises der i Tillægslagene engelsk og tysk Korrespondance samt i Stenografi og Maskinskrivning.

Skolen har siden 1921 været ledet af dens nuværende Forstander, Lærer ved Seminariets Ovelsesskole, Th. Roust. Som Lærere virker Lærer Brejl, Viceinspektør Elholm, Lærer Gilæser, Bankbogholder Munk Knudsen, Seminarielærer, Magister Aage Rahr og Lærer N. J. Thiim.

Tønder Folkebørnehave er oprettet 1924 med Støtte af Sønderjydsk Fond. Den besøges aarlig af 40—60 Børn, der beskæftiges under meget frie Former.

Frk. *Aase Rasmussen* har siden 1928 ledet Børnehaven, hvis Formand er Kriminalassistent H. A. Hansen og Kasserer Købmand A. Bai Nielsen.

Den tyske Børnehave er oprettet 1859 og har Plads til 80 Børn. Leder er Frk. *B. Hansen*, der har haft dette Hverv siden 1914.

Tønder Knipleskole.

Tønder Knipleskole aabnedes 1. Januar 1929 som et naturligt Led i og en Fortsættelse af det Arbejde, Fru Lorenzen, Ballum, har gjort til Ophjælpning af den gamle ansætte tønderiske Kniplingsindustri. Skolens Formaal er saaledes: at bevare den tønderiske Knipling ved at overlevere den til Egnens Ungdom efter de gamle Traditioner, og stadig gennem Undervisning og Vejledning og ved Brug af gode og gennemprøvede Materialer at holde den ren for fremmed Paavirkning. Skolens første Kursus i 1929 var besøgt af 11 Elever. Siden har Elevantallet været stigende og kulminerede i Vinteren 1933—34 med 50 og i 1934—35 med 70 Elever.

Skolens Elevarbejde har været udstillet adskillige Gange, var saaledes ogsaa blandt de t. Kniplinger, som erhvervede Medaille paa Verdensudstillingen i Chicago i 1933. Ligeledes har Elever fra Tønder Knipleskole været med til forarbejde Bryllupsgaverne bestaaende af Kniplinger til saavel Prins Knuds som Kronprins Frederiks Bryllup.

Skolen ledes af Frk. Cathrine Lorenzen. — Adskillige af dens Elever giver ogsaa Undervisning.

Knipleskolen i Tønder

FORENINGER I TØNDER

Tønder Købstad har rundt regnet 80 Foreninger. Det uforholdsmæssige store Tal skal ses paa Baggrund af Byens Beliggenhed i umiddelbar Nærhed af Grænsen med de kulturelle Brydninger, der naturligvis præger Folkelivet. Følgen deraf er, at der i Byen findes en Række Foreninger eller Bestræbelser, der er sammensluttet i Organisationer, som man i Egne, hvor den tysk-danske Kulturkamp ikke mærkes, ikke har Brug for.

Foreningerne kan deles tre store Kategorier, de danske, de tyske, og de Foreninger eller Sammenslutninger, der kun har rent økonomiske eller erhvervspolitiske Formaal,

altsaa saadanne Foreninger, som har baade danske og tyske til Medlemmer, og hvor man holder de nationale Modsætninger ude.

Af de store danske Foreninger skal først og fremmest nævnes:

Læse- og Ungdomsforeningen, der vistnok er den ældste dansk-nationale Forening paa Pladsen. Den kan føre sin Virksomhed langt tilbage i Tiden, og var en af de vigtigste danske Faktorer under Ulændighedstiden. Foreningen, hvis Formand er Lærer Roust, har ca. 800 Medlemmer i Tønder og Omegn. Den er Medlem af sønderjyds Teaterforening.

Selskabet *De danske Forsvarsbrødre i Tønder Amt* har ca. 600 Medlemmer, spredt paa Tønderegnen. Oprettet 1922. Formand: Trafikkontrollør Nielsen. Ogsaa denne Forening har naturligvis et stærkt nationalt Islæt.

Tønder Biblioteksforening, hvis Formand er Seminarielærer Roust, har til Formaal at sprede dansk Læsning ud blandt Befolkningen gennem „Tønder Bibliotek“, hvis Formand er Amtslæge, Dr. Lausten Thomsen.

Tønder Kommunalforening, Formand Overassistent Selmer, er den dansk-borgerlige Vælgerbefolknings Organisation. Dens Hovedformaal er økonomisk Støtte til de dansk-borgerlige ved Byraadsvalgene.

Dansk Samfund, upolitisk Sammenslutning af alle Danske til Varetagelse af dansk-nationale Interesser i Grænseegnen. Formand: Direktør Hammerich.

Det unge Grænseværn, dansk-national Organisation til Fremme af dansk Kulturliv. Formand: Lærer Marcussen.

Blandt de tysk-nationale Kulturforeninger fremhæves:

Bund für deutsche Kultur, Formand: Studienrat Dr. Tilse.

Deutscher Bücherverein, Formand: Pastor Beuck.

Deutscher Schulverein, Formand: Skomager Schau.

Deutsche Jugendherbergswesh, Formand: Studienrat, Dr. Tilse.

Schleswigscher Wählerverein, Formand: Inspektør Freiberg.

Blandt de upolitiske Foreninger er de betydeligste:

Tønder Købstads Sygekasse, oprettet 1921. Obligatorisk Begravelseskasse fra 1934. Formand: Kommuneassistent Sternkopf. Forretningsfører: A. Kuhlmann. Kassen har 3350 Medlemmer.

Frivillig Drengeforbund, oprettet 1923 af Lærer Helkier og Seminarieforstander Albeck. Sidstnævnte var Formand til 1929, da Provst Christensen overtog denne Post. Kredsfører: Lærer Helkier. Troppen bestaar af 130 Dreng.

Tønder Handelsstandsforening, Sammenslutning af Udøvere af Handel og Industri. Foreningen bestod ogsaa før Genforeningen, blev omdannet og tilpasset danske Forhold efter Genforeningen. Formand: Købmand August Müller. Medlemstal ca. 100.

Tønder Haandværkerforening, Sammenslutning af selvstændige Haandværkermestre i Tønder Købstad. Bestod ogsaa før Genforeningen, og gennemgik samme Omdannelse som Handelsforeningen. Formand: Smedemester Andreas Dideriksen, Danebrogsmand. Medlemstal ca. 100.

Foreningen for sønderjydske Krigsinvalidere og Faldnes Efterladte. Formand: Invalidekonsulent Fr. Andresen. Medlemstal ca. 300. Dens Formaal er Varetagelsen af sønderjydske Krigsinvaliders eller deres Efterladdes Interesser overfor Stat og Kommune.

Af den lange Række Sportsforeninger er de betydeligste:

Tønder Idrætsforening, Formand: Toldbetjent Andersen.

Tønder forenede Boldklubber, Formand: Bogtrykker Laursen.

Sportsfiskerforeningen „Vidaa“, Formand: Opsynsmand Harck. Ca. 200 Medlemmer. Foreningen har Fiskeretten i Vidaaen forpagtet og holder Fiskebestanden vedlige ved Udsættelse af Yngel med passende Mellemrum.

Tønder Tennisklub, Formand: Bankbogholder Munch Knudsen.

Tønder Roklub, Formand: Læge Dr. Dahl.

Blandt de øvrige Foreninger kan nævnes:

Tønder Kunst- og Turistforening, en Sammenslutning med det Formaal at trække Turister til Byen og vejlede dem under Opholdet. Medlemstal ca. 70. Formand: Købmand Bai Nielsen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I TØNDER

Johs. Thomsen,
Borgmester

E. J. Christensen,
Provst

C. J. J. Beuck,
Sognepræst

Emil Albeck,
Seminarieførst.

N. T. Svendsen,
Amtsskolekonsulent

Johannes Thomsen, Købmand, Borgmester i Tønder siden 1925, er født den 23. November 1881 i Tønder som Søn af Købmand C. Thomsen og Hustru Jensine, f. Jensen. Medl. af Bestyrelsen for Tønder Sparekasse siden 1929.

Erik Jensen Christensen, Provst og Sognepræst, er født 17. Oktober 1866 i Hindberg, Levring Sogn, som Søn af Gdr. Jørgen Christensen og Hustru Maren Eriksen. Gift 1. Gang med Johanne Kjarby. 2. Gang med Mette Kathrine Jakobsen. Student fra Viborg Katedralskole 1884, cand. theol. 1890. Lærer, Manuduktør, Notar v. theologisk Eksamen 1892—98, Sognepræst for Slagslunde-Gaarløse i Frederiksborg Amt. 1909 Provst for Frederiksborg Amts vestre Provsti, 1920 Provst og Sognepræst for den danske Menighed i Tønder. Medlem af Lønningskommissionen for Præstelønning 1919, ansat i Sønderborg 1919—20, siden 1920 i Tønder. Næstformand i Menighedsraadet, Medlem af Skolecenthjems. R. af Dbg. 1922.

Carl Jürgen Johannes Beuck, Sognepræst ved den tyske Menighed i Tønder, er født den 17. November 1887 i Holbøl som Søn af Pastor O. Beuck og Hustru Marie, f. Jacobsen. Gift 1922 med Magda Jensen. Student fra Haderslev 1907, studeret i Greifswald, Erlangen, Kiel, Leipzig. Eksamen i Kiel 1911. 2. Del 1919 i Kiel. Deltaget i Verdenskrigen 1914—17, derefter i Fangenskab i England, ansat i Sønderborg 1919—20, siden 1920 i Tønder. Næstformand i Menighedsraadet, Medlem af Skolekommissionen.

Emil Albeck, Seminarieførstander og Præst, er født den 12. Decbr. 1870 i København som Søn af Varemægler Emil Albeck og Hustru Franziska Albeck, f. Kantrup. Gift 1906 med Anna Caroline Secher. Cand. theol. Medlem af Tønder Menighedsraad og det iflg. Seminaricloven af 15. April 1930 nedsatte raadgivende Seminarieudvalg. R. af Dbg., Dannebrogsmænd.

Nicolai Thomsen Svendsen, Amtsskolekonsulent, er født den 10. August 1873 i Skærbæk som Søn af Gdr. Peder Andersen Svendsen og Hustru Else Margrethe, f. Beck. Gift 1904 med Gyde Marie Knudsen. Besøgte Privatskole og Seminariet i Tønder 1886—94. Lærer i Brodersby ved Egerstørde 1894—96, i Sande Bergedorf 1896—97, ved Sct. Petri Drengeskole i Kbhvn. 1897—98, paa Statens Lærerhøjskole 1898—99. Medarb. og ansvarsh. Redaktør af „Hejmdal“ 1899—1904; politisk Redaktør af „Mødernsmaal-Dannevirke“ fra 1904, kst. Borgmester og Politimester i Haderslev i Overgangstiden 1920, kst. Amtsskolekonsulent i Tønder Amt efter Genforeningen s. Aar. Medlem af Tønder Amtsmuseums Bestyrelse og af Udvalget til Fordeling af Bevillingerne til Støtte af dansk Sprog og Kultur i Udlandet m. m. Fortællinger: Mens Stormen raser (1902 u. Pseudonym Broder Boysen Hjemstavn (1904); udgav 1923 sammen med H. Lausten Thomsen sonderjydske Levnedsskildringer under Titlen Haabets Mænd, 1935 sammen med Svend Thorsen Bogen „Paa Vej til Danmark“. R., D. M.

Hans Peter Hansen Novrup, Overlærer, er født den 5. Maj 1889 i Lyngsaa som Søn af Forstelærer H. P. H. Novrup, Alslev, og Hustru Olliane, f. Madsen. Gift 1914 med Ingrid Larsen. Lærereksamen fra Jonstrup Statsseminarium 1911. 1-aarigt Kursus paa Statens Lærerhøjskole. Flere mindre Kursus. Skolebogsforfatter: Landsbyskolens Regnebog, Den ny Læsebog, Den danske Sang, Lærebog i Praktisk Regning for Seminarier.

H. P. Novrup,
Overlærer

Claus Eskildsen,
Seminarielærer

Th. Roust,
Lærer

Martensen-Larsen,
Politimester

Gustav Schack,
Politifuldmægtig

Claus Hansen Eskildsen, Seminarielærer, er født den 12. Jan. 1881 i Felstedskov som Son af Landmand H. P. Eskildsen og Hustru Cæcilie f. Festeren. Gift 1903 med Caroline Lorenzen. Folkeskole, 1896—98 Præparandskole i Aabenraa, 1898—1901 Seminarium i Eckernförde, 1907 Mellemskolelærereksamen, 1908 Gymnastiklærereksamen, 1909 Rektor-Overlærereksamen. Næstformand i Dansk Samfund, Tønder Læse- og Ungdomsforening, Jernkorset II, Hanseatkors II, Mecklenburg, Militær-Forjænkors II.

Thomas Roust, Lærer, er født den 15. Juli 1890 i Gredsted som Søn af Gdr. P. Roust og Hustru Kristine, f. Pedersen. Gift med Elisabeth Olga Petersen. Lærereksamen 1914. Aarskursus paa Statens Lærerhøjskole. Litterære Arbejder: C. Flor, Bidrag til en Levnedsskildring, Græske Sagn, H. P. Hanssen. Medudgiver af Bogopgaver I—III, Den danske Sang, Danskbog for Handelsskoler I—II. Censor i Dansk v. Handelsmedhjælper-Eksamen. Formand f. Tønder Biblioteksforening, Tønder Bibliotekselskab, Tønder Læse- og Ungdomsforening, Foreningen af Lærere og Lærerinder v. Statsseminariernes Øvelsesskoler.

Tyge Martensen-Larsen, Politimester, er født den 10. Oktober 1893 paa Frederiksberg som Son af Domprovst Dr. theol. H. Martensen-Larsen og Hustru Astrid, f. Mundt. Gift 1932 med Thora Jensen. Student 1912, cand. jur. 1920, Dommerfuldmægtig i Holbæk 1920, Politifuldmægtig i Roskilde 1923, Politimester i Tønder 1934.

Gustav Schack, cand. jur., Politifuldmægtig i Tønder, er født den 29. April 1887 som Son af Kaptajn i Marinen Carl Georg Schack og Hustru Dagmar, f. Fischer. Gift med Lilly Johanne Jensen. Cand. jur. 1915. Herredsfuldsmægtig 1915. Overretssagfører 1919, s. A. Politifuldmægtig, 1923 Dommerfuldmægtig, 1927 paany Politifuldm. 1920—23 og fra 1930 Formand for Foreningen af Politifuldmægtige i Danmark (1923 Æresmedl. af denne For.) Medlem af Bestyrelsen for Foreningen af Amts- og Retsbetjentfuldmægtige samt af Det juridiske Fællesraad. Formand f. Tønder Købstads Borneværn.

Georg Carl Christian Petersen, Overpolitibetjent, er født den 12. Februar 1881 som Son af Høker Jens Mathisen Petersen og Hustru Johanne Christine, f. Fahrendorff. Gift 1908 med Mette Jensine, f. Friis. Tjeneste ved Grænsegendarmeriet fra 1. Jan. 1902 til 1. Jan. 1911. Landpolitibetjent i Skads Herred fra 1. Decbr. 1911 til 1. Oktbr. 1913. Ansat i Esbjerg Politikorps fra 1. Oktbr. 1913 til 1. Juli 1920. Siden ansat i Statspolitiet i Tønder.

Hans Neistgaard, Overbetjent, er født den 13. Maj 1880 i Tornby Sogn som Son af Styrmand H. C. Neistgaard og Hustru Marie Sofie, f. Jacobsen. Gift 1906 med Ottomine Jørgensen. Ansat ved Politet siden 1. Maj 1905. Dannebrogsmænd.

Holger Emil Christensen, Oberst i Fodfolket, er født i Graasten som Son af Forpagter Chr. P. Christensen og Hustru Mette, f. Knudsen. Gift 1911 med Ebba Lillieqvist. Uddannelse: Hærens Officersskole, Gymnastikskole og Skydeskole. Formand for Tønder Amts Ringriderforening.

Peter Jepsen, Overlæge i Hæren siden 1927, er født den 16. September 1891 i Rørkjær som Son af afd. Gaardejer H. Jepsen og Hustru Anna Marie, f. Mikkelsen. Gift 1928 med Marie Neven. Eksamen 1919 fra Kiel. Prakt. Læge i Tønder fra 1920. Formand for Sønderjyllands Lægekredsforening siden 1934.

Hans Jørgen Swane, Amtsforvalter i Tønder, er født den 29. Novbr. 1886 i København som Son af kgl. Borgmester i Randers Peter Daniel Swane og Hustru Elise Vilhelmine Købke. Gift 1920 med Ellen Blechingberg. 1906 Student (Randers), 1912 cand. jur., 1919 Bestalling (deponeret) som Overretssagfører. 1914 Volontør, 1916 Sekretær i 1. Revisionsdepartement, senere 1. Hovedrevisorat.

G. C. C. Petersen,
Overbetjent

Neistgaard,
Overbetjent

H. E. Christensen,
Oberst

Peter Jepsen,
Overlæge i Hæren

H. J. Swane,
Amtsforvalter

Viggo Florander,
Amtsfuldmægtig

Søren Fano,
Toldforvalter

Lausten-Thomsen,
Amtslæge

Jes Nissen,
Læge

1929 Fuldmægtig sammest. 1935 Amtsforvalter i Tønder, 1916 - 35 Medarbejder i Landsoverskatteraadet. 1920—21 ved Nordslesvigs Afstaaelse, fung. Amtsforvalter i Tønder, April—August 1925 kst. Amtsforvalter paa Moen. Medlem af Bestyrelsen f. Christiane Muus, f. Bruun, Magdalene Bruun og Charlotte Kobkes Familielegater.

Viggo Florander, cand. jur., Amtsfuldmægtig, er født den 16. Januar 1890 i Falkerslev som Søn af Førstelærer Anders Rasmussen og Hustru Johanne N. M. K., f. Florander. Gift 1920 med Else Kier Rantzau, f. Mordt. Amtsraadssekretær, Skolefondskasserer, Herreds- og Birkofuldmægtig, Amtsfuldmægtig ved Frederiksborg, Præstø og Tønder Amter. Medlem af Tilsynsraadet og Forretningsudvalget f. „Flensborg Avis“. Højer Flækkebestyrelse i 1929—34. Fmd. f. Best. f. Selskabet „Tønder hus“, Tønder.

Søren Fano, Toldforvalter, er født den 9. December 1883 i Nordby, Fano, som Søn af Skibsfører Hans Fano og Hustru Mette Fano. Gift 1910 med Anna Camilla Hansen. Præliminæreksamen 1900. Toldkontorist i Hobro 1900. Fuldmægtig smst. 1903. Fuldmægtig i Bogense Toldkammer 1905. Toldmedhjælper i Odense 1909, Toldassistent smst. 1910, Toldass. i Kbhvn. 1915, Toldforvalter i Varde 1925 og fra 1931 Toldforvalter i Tønder. Formand for De københavnske Toldassistenters Forening, Bestyrelsesmedlem og Sekretær i Den danske Toldetafforening, Næstfmd. for den konservative Vælgerforening i Tønder.

H. Lausten-Thomsen, Amtslæge, Dr. med., R. p. p., er født den 6. Juni 1878 i Roost som Søn af Gdr. Hinrich Thomsen og Hustru Kirstine, f. Hansen. Gift med Botilde L.-T. Paa Latinskole i Kolding 1892 - 97, i Ratzeburg 1897—98; Embedseksamen og Dr. med. i Freiburg 1904; Assistenslæge i Baden 1904—05; Læge i Skærbæk 1906—21. Deltog som Læge i Krigen 1914—18, Amtslæge i Tønder Amt 1921 (kst. 1920), tillige kst. Amtslæge i Haderslev fra 1929, Kreds læge sammesteds 1929—32. Medlem af Skærbæk Kommuneraad 1907—20, af Sønderjyds Skoleforenings Tilsynsraad 1921, af Radiumfondets Landskomité 1920—29, af Den danske Kræftkomité og af Bestyrelserne for Historisk Samf. f. Sønderjylland (Fmd. f. 1936), for Sønderjyds Teaterforening, for Centralforeningen af Sygeplejevirk-somheder og for Tønder Kredsforening af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, Formand for Biblioteket i Tønder, for Tønder Kommunalforening 1928—29, for Det danske Kontor i Tønder og for Foreningen til Husdyrtuberkulosens Bekæmpelse i Sønderjylland. Redaktør af Slesvigsk Søndagsblad 1922—24. Medudgiver af Sønderjydske Aarbøger og af Sønderjydske Maanedsskrift. Har udgivet: Haabets Mænd (s. m. N. Svendsen), Tønderbogen (1926), Verdenskrigen, fortalt for Ungdommen (1929). Udenl. Orden: F. Æ. L. 5. Tog Initiativet til Rejsning af Danmarks Hus for faldne Franskes Børn i La-linde og Feriehjemmet i Braine. Fmd. for Tønder Tuberkulosest. Medlem af Indenrigsministeriets Luftværnskomité. Skolelæge ved Statsseminariets Øvelsesskole. Medlem af Luftværnsforeningens Re-præsentantskab. Fast Litteraturanmelder v. Flensborg Avis siden 1912.

Jes Nissen, Læge, er født den 17. Februar 1872 i Barso, som Søn af Gdr. Nis Nissen og Hu-stru Margrethe Solie, f. Schmidt. Eksamen 1898 i Kiel. Prakt. Læge i Tønder siden 1900.

Max Johannes Franz Christian Brenner, Læge i Tønder siden 1919, er født den 6. Oktober 1889 i Kiel som Søn af Værftinspektør Franz Brenner og Hustru Marie, f. Fischer. Gift med Cathrina Marie Hansen. Eksamen i Kiel 1913.

Poul Vedsmand, Læge, er født den 20. Juli 1907 i København som Søn af Sagfører J. C. Vedsmand og Hustru Alma, f. Thuroe. Student 1925. Døckers Kursus i Kbhvn. Med. Eksamen 1933. Sindssygehospitalet i Vedsted i Nov. 1933 til Juli 1934. 1. Novbr. 1934 Statshosp.-chir. Afd. 1. Novbr. 1934 T. A. B. S.

Max Brenner,
Læge

P. O. Pedersen,
Reserve læge

Ejnar Dahl,
Læge

B. Poulsen,
Amtspejnspektør

A. Hasselager,
Postmester

A. P. Larsen,
Stationsforstander

Peter Toft,
Apoteker

Arne J. Møller,
Bibliotekar

J. L. Mosbech,
Amtslandinspektør

M. J. Hammerich,
Direktør

Peter Osvald Petri Pedersen, Reservelæge i Tønder, er født den 22. Decbr. 1907 i Vandborg som Søn af Gdr. Mads Pedersen og Hustru Cathrine, f. Pedersen. Student fra Viborg. Eksamen i 1933. Vikar i Rødby og Esbjerg. 1. Reservelæge ved Tønder Amtssygehus siden 1. Novbr. 1934.

Jeppe Bodolf Marius Poulsen, Ingeniørkaptajn, Amtsvejsinspektør i Tønder Amt, er født 16. Juni 1875 i Bramminge som Søn af Kroejer Christian Poulsen og Hustru Bothilde Marie, f. Jensdatter. Gift 1913 med Ellen Margrete Clausen. Student 1892. cand. phil. og exam. polyt. 1893. Gennemgaaet Officerskolens næstældste Klasse 1894—96 og sammes ældste Klasser Ingeniørfafd. 1899—1902. Sekondløjtnant og Premierløjtnant af Ingeniørkorpset 1896, Kaptajn af samme 1908. Fmd. f. Ripensersamfundet 1918—20 og for Alliance-française i Tønder 1925. Medlem af Landeværnets Kontroludvalg 1927—30 og af Repræsentantskabet f. Tønder Landmandsbank. R. af D., D. M.

Andreas Vilhelm Brasch Hasselager, Postmester, er født den 19. Juni 1879 i Vilhelmsro pr. Fredensborg som: Søn af Proprietær Vilhelm Brasch Hasselager og Hustru Betty, f. Møller. Gift 1904 med Agnes Petersen. Postelev 1896, Postmedhjælper 1902, Postekspedient 1907 i København. Postkontrollør II i Randers 1919, Postkontrollør I i Esbjerg 1924. Postmester i Tønder 1935. Kaptajn af Reserven i Fodfolket fra 1916 til 1931. R. af Dbg.

Anders Peter Larsen, Stationsforstander, er født den 3. Februar 1884 i Hørup som Søn af afd. Bankbestyrer S. Larsen og Hustru Ellen Larsen. Gift 1915 med Anna Mathilde Larsen.

Peter Toft, Apoteker i Tønder, er født den 2. Novbr. 1872 i Felten ved Kastrup som Søn af Gdr. Christian Toft og Hustru Margrethe, f. Wraae. Gift 1909 med Helene Johannsen. Elev paa Haderslev Latinskole, Discipel paa Hjorteapoteket i Haderslev. Studier ved Universiteterne i Kiel, München, Erlangen. Apotekereksamen 1901. Provisor i Lybæk 1901—04. Apoteker i Toftlund 1904—10, Apoteker i Jels 1910—19, Apoteker i Tønder 1919. Repræsentant for Sønderjyds Kreds af Danmarks Apotekerforening 1919—29. Medlem af Danmarks Apotekerforenings Hovedbestyrelse 1929 til Dato. Formand for Tønder Landmandsbanks Bestyrelse, Tønder Museumsbestyrelse, Dansk Røde Kors, Tønder Amts Afdeling, Foreningen „Dannevirke“ Tønder Afd., R. af D.

Arne Jørgen Møller, Centralbibliotekar, er født den 28. August 1898 paa Jørgenshave, Brørup, som Søn af Gdr. Hans Jørgen Møller og Hustru H. Møller, f. Mathiesen. Gift 1933 med Gerda Boye. Præliminæreksamen 1916. Studentereksamen 1918. Filosofikum 1919. Eks. f. Statens Biblioteksskole 1926. Volontør v. Københavns Kommunebiblioteker og Statsbiblioteket i Aarhus 1925—26. Læsesalsassistent i Københavns Kommunebiblioteker 1926—32, fung. Bibliotekar ved Universitetsbiblioteket i Kbhvn. 1932—33, Centralbibliotekar i Tønder Amt 1933. Sprogforeningens Tillidsmand for Tønder. Literære Arbejder: Danske Bibliografier 1929. Danske Forfatterbibliografier 1931. Fortegnelse over Skrifter af Valdemar Vedel 1886—1935 i Festskr. til Valdemar Vedel 1935.

Joachim Larsen Mosbech, Amtslandinspektør i Tønder, er født den 24. Novbr. 1887 i Mosbjerg som Søn af Folkeskolelærer C. Mosbech og Hustru Marie, f. Nielsen. Gift 1913 med Gudrun Nielsen. Landinspektøreksamen 1909.

Martin Johannes Hammerich, Direktør, er født den 30. Juli 1883 i København som Søn af Ingeniør, Etatsraad Holger Hammerich og Hustru Pauline, f. Mølmark. Gift 1913 med Overretssagfører Ester Jørgensen. Student 1901, cand. jur. 1907, By- og Herredsfuldmægtig i Lemvig 1910, i Skjern 1911, i Stege 1912—18, Sekretær i Statsministeriets Udvalg til Forberedelse af Genforening med Sønderjylland 1918—19. Kontorchef i det midlertidige Ministerium for sønderjydske Anliggender 1919—20, i Statsministeriets sønderjydske Afdl. til Decbr. 1920. Leder af et under Udenrigsministeriet op-

P. J. Petersen,
Arkitekt

Hans Lassen,
Arkitekt

N. C. Andersen,
Arkitekt

V. K. Nielsen,
Trafikkontrolør

J. P. Knudsen,
Distriktsbestyrer

C. C. Jensen,
Dyrslæge

Fr. Andresen,
Konsulent

I. P. Duer,
Amtsvejjassistent

Kai Lindharth,
Amtsvejjassistent

M. J. Nielsen,
Driftsbestyrer

rettet Kontor vedr. Sønderjylland 1920—22; Dommerfuldmægtig i Løgumkloster 1923—27, siden 1927
Direktor for sønderjydske Hypotheklaanefond og Formand for sammes Bestyrelse. Formand for Mo-
ens Skyldkreds 1914—19, Sekretær i den sønderjydske Jordfordelings-Kommission fra 1924, Formand
for Grænseomraadets danske Samfund 1933. R., DM.

Peter Henrik Boye Hartmann, Landsretssagfører, er født d. 30. November 1886 i Løkken
som Søn af Postmester H. V. Hartmann og Hustru Marie, f. Boye. Gift 1915 med Marie Hansen. Student
1906 fra Aalborg Katedralskole. Cand. jur. 1912. Dommerfuldm. i Sæby, Brædstrup og Aabenraa. Sag-
fører i Horsens 1920, Sagf. i Aabenraa 1926—35, siden i Tønder, Landsretssagførerbestalling 1930,
tidl. Medlem af Aabenraa Børneværn, Fmd. for Aabenraa-Sønderborg Amts og Medlem af Bestyrelsen
for Dansk Børneværnsforening, Medlem af Forretningsudvalget for Sønderjyds Teaterforening.

Holger Jepsen, Landsretssagfører, er født den 23. September 1894 i Rørkær som Søn af
Gdr. Hans Chr. Jepsen og Hustru Anna, f. Michelsen. Gift 1926 med Esther Heinrich. Studentereks-
amen 1912, studeret 1912—14, i Berlin og Munchen, tysk Studentereksamen 1914, 1914—19 deltaget
i Verdenskrigen, 1919—22 studeret Jura v. Universitetet i København 1922 juridisk Embedseksamen,
1922—26 Sagførerim. i Randers, 1926 Bestalling som Landsretssagfører og siden da praktiseret i Tøn-
der, Medlem af Tønder Byraad.

Hjalmar Viggo Raun Byberg, Bankdirektør i Tønder, er født d. 11. Novbr. 1890 i Flensborg
som Søn af Direktør Byberg og Hustru Ane Byberg. Gift 1916 med Anna f. Bach. Aarhus Katedral-
skole. Handelslære. Niels Brocks Handelshøjskole. H. Pontoppidan, Hamborg. Nationalbanken i Kø-
benhavn.

Peter Jensen Petersen, Arkitekt, M. D. A., er født den 6. Maj 1892 i Brede som Søn af
Landmand Frederik Thomsen Petersen og Hustru Mine Petersen. Gift 1926 med Ellen Petersen, f. Thye.
Arkitekt for Statens Jordlovsudvalg i Tønder Amt. Arkitekt for Indenrigsministeriet for Statsbolig-
fondssager. Lærer ved tekn. Skole i Skærbæk fra 1926—34. Tillflyttet Tønder 1. Decbr. 1934. Højskole
1912—13 (Vestbirk), 1916—17 Polytechnische Zentralschule für Unterfranken, Würzburg—Bayern og
Kunstgeverbeschule sammesteds. 1919—25 Hillerød tekn. Dagskole, Statens Tegnerarkursus og Bedre
Byggeskikkis Tegnesteue, København. Har arbejdet paa Tegnesteuer her hjemme og i Tyskland og fra
1925 virket som selvstændig Arkitekt i Tønder Am.

Hans Lassen, Arkitekt, er født den 1. December 1894 som Søn af Landmand og Hustru Inge-
borg Festeren. Gift med Margarete Fyhn.

Nicolai Christian Andersen, Arkitekt, er født den 25. Februar 1882 i Sølsted som Søn
af Landmand Anders Lorenzen og Hustru Cæcilie, f. Jensen. Gift 1908 med Bertha Cathrine Nielsen.
Arkitekt i Tønder siden 1919. Medlem af Menighedsraadet og Provstiuvalget siden 1920. Lærer i
tekn. Skole siden 1920 og Forstander siden 1926. Kirkevæрге siden 1934.

Valdemar Kristian Nielsen, Trafikkontrolør i Tønder, er født den 22. Januar 1879 som Søn
af Købmand og Landmand H. Chr. Nielsen og Hustru Inger Nielsen. Elev v. D. S. B. 1898, Ass. 1900,
Trafikkontrolør 1925, Fmd. f. De danske Forsvarsbrødre for Tønder Amt. Medlem af „Tønderhus“ Be-
styrelse.

Jørgen Peter Knudsen, Distriktsbestyrer, er født den 15. Juli 1891 i Vejstrup som Søn af
Gartner Ole Knudsen og Hustru Magdalene. Gift 1923 med Thora Drehn. Uddannet som Gartner ind-
til 1915. Landbrug 1915—16. Landbrugsskole, Landbohøjskole. Rejser: England 1913, Tyskland 1921
med Stipendium. Sverrig og Norge 1923 med Stipendium, Holland 1930 m. St., Holland og Tyskland
1934. Beklæder forskellige Tillidshverv i Tønder.

Mortensen,
Lokomotivmester

Chr. Christensen,
Bestyrer

Cath. Lorenzen,
Leder af Knipleskolen

P. M. Wegner,
Skomagermester

Søren Harch,
Opsynsmand

Andr. Dideriksen,
Smedemester

Otto Meincke,
Skorstensfejermester

H. B. Hansen,
Bestyrerinde

Ingeb. Deterding,
Bestyrerinde

Claus Peter Nielsen, Dyr læge, er født den 23. December 1878 i Tombøl som Søn af Bankdirektør Mathias Nielsen og Hustru. Gift 1906 med Agnes Henriette Hulda, f. Chruse. Studeret i München, Hannover, Giessen, Dyr lægeeksamen ved Universitetet i Giessen i 1904. Dyr læge i Hojer 1905–08. Statsdyrlæge ved Tønder offentlige Slagtehus Kredsformand for Hestens Værn.

Carl Christian Jensen, Dyr læge, er født den 7. Januar 1891 i Stauning Sogn som Søn af Landmand Henrik Jensen og Hustru Ane Kathrine, f. Petersen. Gift 1924 med Ebba Marie Svendsen. Dyr lægeeksamen 1921. Dyr læge i Løgstør fra 21–23. Siden Dyr læge i Tønder. Dyr læge ved Tønder Garnison.

August Müller, Købmand i Tønder, er født den 24. Februar 1880 i Sønderborg som Søn af Typograf Edv. Muller og Hustru Sofie, f. Kaad. Gift 1904 med Anne Marie Laue. Fmd. for Handelsstandsforeningen.

Friedrich Andresen, Konsulent, er født den 13. Juni 1892 i Tønder som Søn af Gæstgiver Peter Andresen og Hustru Petrea, f. Staugaard. Gift med Marie Bruhn. Formand for Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte, Medlem af Invalideraadet i København, Medlem af Bestyrelsen for CIAMAC i Geneve (Conference Internationale des Associations de Mutilés de Guerre et Anciens Combattans).

Iver Petersen Duer, Amtsvejassistent, er født den 14. August 1890 i Vejrup som Søn af Landmand Thomas Duer og Hustru Ane Cecilie, f. Jensen. Gift 1924 med Astrid Marie, f. Dreyer. Afgangseksamen fra Horsens Bygningsteknikum. Fra 1920–31 ansat ved „Det danske Hedeselskabs kulturelle Afdeling“, siden ved Tønder Amts Vejvæsen.

Kai Lindharth, Amtsvejassistent, er født i København den 5. August 1892 som Søn af afdøde Stabssergent S. Nielsen og Hustru Gusta f. Petersen. Gift 1922 med Ella, f. Wilhelm Jørgensen. Amtsvejassistent i Tønder siden 1920. Bestyrelsesmedlem af Dansk Amtsvejassistentforening siden Foreningens Oprettelse i 1932.

Marius Jørgen Nielsen, Driftsbestyrer for de kommunale Værker i Tønder, er født den 16. December 1892 i Børkop som Søn af Smedem. H. Nielsen og Hustru Karen, f. Pedersen. Gift 1921 med Andrea Margrethe Wulff. Præliminæreksamen 1909. Alm. og udv. Maskinisteksamen 1913–14, Afgangseksamen fra Aarhus Elektroteknikum 1921. Ingeniørassistent i Ingeniørfirmaet Kirketerp-Møller og Jonas 1922–23. Ansat v. Tønder Bys komm. Værker 1. Juli 1923.

Otto Heinrich Hansen, Pantefoged i Tønder, er født den 1. Juli 1881 i Tønder som Søn af Markvogter Carl Hansen og Hustru Nanna, f. Wildenroth. Gift 1929 med Ingeborg Laurine Hansen, f. Geiken.

Anders Petersen, Inspektør, er født den 11. Maj 1895 i Møgeltønder som Søn af Mejeriejer Chr. Petersen og Hustru Sofie, f. Madsen. Gift 1924 med Johanna Hansen. Inspektør ved Amtssygehuset siden 1. April 1934.

Cathrine Lorenzen, Tønder. Leder af Tønder Knipleskole i Tønder.

Peter Mathiesen Wegner, Skomagermester, er født den 21. Marts 1882 i Skærbæk som Søn af Arbejder Frands Wegner og Hustru Marie, f. Jensen. Gift 1910 med Nicoline Lausen. Sekretær for Haandværkerforeningen siden 1920. Medlem af det frivillige Brandværn. Byrådsmedlem.

Søren Harck, Opsynsmand ved Slagteriet, er født den 23. Juli 1887 i Aabenraa som Søn af Bagermester Harck og Hustru Marie, f. Staub. Gift 1912 med Bertha Schumacher. Formand for Sportsfiskerforeningen i Tønder siden 1932. I Bestyrelsen for Fjerkråvlerforeningen.

Aase Rasmussen,
Bestyrerinde

Anna Lauridsen,
Økonoma

Anna K. Johansen,
Oversygeplejerske

Marie Johansen,
Søster

Karen Poulsen,
Søster

S. Rasmussen,
Afdelingssygeplejerske

Sofie Joensen,
Operationssygeplejerske

A. E. Petersen,
Afdelingssygeplejerske

Andr. Dideriksen, Smedemester i Tønder, er født den 15. Februar 1877 som Søn af Landmand Johannes Dideriksen og Hustru Hansine, f. Truelsen. Gift 1905 med Catrine Marie Johansen. Formand for Tønder Haandværkerforening. Formand for Tønder Amts Smedemesterforening.

Otto Wilh. Heinr. Karl Meincke, Skorstenfejermester i Tønder siden 1922 er født den 22. Marts 1890 som Søn af Snedkermester Fr. Meincke og Hustru Dorothea. Gift 1917 med Antoinette.

Henriette Bothilde Hansen, er født den 4. Marts 1872 i Bovrup, Aabenraa Amt som Datter af Lærer Hinrich Hansen og Hustru Mette Christine, f. Thaysen. Overtog Ledelsen af Børnehaven 1914. Flere Aar Tilsynsførende for Plejebørn og Medlem af Værgeraadet.

Ingeborg Deterding, Bestyrerinde, er født den 11. Septbr. 1876 i Tønder som Datter af Snedker S. Harck og Hustru Anna, f. Hansen. Økonoma paa Tønder Helligaandshospital fra 1. Oktbr. 1911.

Anna Kirstine Johansen, Oversygeplejerske ved Tønder Amts og Bys Sygehus siden 1925, er født den 31. Maj 1893 i Skamtrup. Sygeplejerske 1913 paa Diakonissestiftelsen. Derefter 8 Aar Operationssygeplejerske paa samme Sted.

Anna Lauridsen, Økonoma i Tønder, er født den 8. September 1888 i Varde som Datter af Musiker Jørgen Lauridsen og Hustru Kirstine, f. Andersen. Randers Sygehus 1912—16. Økonoma Hamme Sygehus 1919—24, Tønder Sygehus 1924.

Sofie Kirstine Rasmussen, Afdelingssygeplejerske, er født den 4. Februar 1891 i Ry som Datter af Gdr. Niels Rasmussen og Hustru Ane Kirstine, f. Sørensen. Afdelingssygeplejerske paa Tønder Sygehus siden 1925. Uddannet paa Aarhus Kommunehospital.

Eise Warning, er født den 29. Oktober 1913 i Næstved. Masssøe v. Tønder Amts og Bys Sygehus siden 15. Oktbr. 1934.

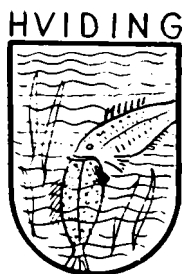
Sofie Joensen, er født den 2. Ju2li 1893 paa Færøerne. Operationssygeplejerske ved Tønder Sygehus siden 1934.

Anna Emilie Pedersen, er født den 6. December 1891 i Søndersted. Afdelings søster ved Tønder Sygehus siden 1932.

Fra Marsken ved Rejsby

HVIDING HERRED

HVIDING HERRED er det nordligste Herred i Tønder Amt og og dannede før Genforeningen Grænsen mod Kongeriget. Før 1920 hørte det til Haderslev Vesteramt, men da den øvrige Del af Tønder Kreds, der kom til Danmark efter Afstemningen, var for lille til at danne et Amt, lagdes Hviding Herred ind under det ny Tønder Amt. Herredet grænser mod Nord til Ribe Herred i Ribe Amt, mod Øst til Gram Sogn i Frøs Herred, hvor Gelsaa danner Grænsen, samt til Toftlund og Branderup Sogne i Nr. Rangstrup Herred. Mod Syd grænser det til Løgum,

Døstrup, Mjolden og Ballum Sogne i Lø Herred og mod Vest til Vesterhavet. Dets samlede Areal er 32.635 ha med 8045 Indbyggere i 1935 (7953 i 1930). Det omfatter Arrild, Højrup, Spandet, Roager, Hviding, Rejsby, Brøns, Vodder og Skærbæk Sogne.

ARRILD SOGN grænser mod Øst til Branderup og Toftlund Sogne i Haderslev Amt, mod Nord til Højrup og Vodder Sogne, mod Syd til Nørre Løgum Sogn og mod Vest til Skærbæk Sogn i Tønder Amt. Dets Areal er 5541 ha med 860 Indbyggere i 1935 (816 i 1930).

Navnet er gennem Aarhundrene blevet skrevet paa forskellig Vis. 1340 betegnes Byen Araelth, 1604 Arrildt, Meier kalder Byen Arryldt og i Dansk Atlas hedder den Arild. Gode Landeveje gennemkrydser Sagnet, saaledes fra Arnum til Løgumkloster fra Nord mod Syd og fra Rødekro til Skærbæk i Retningen Øst—Vest. Arrild Kommune havde i den tyske Tid et Fladeindhold af 1995 ha, deraf Ager 997 ha, Eng 300 ha og 190 ha

Arrild Kirke

Græsmark. — Sognets største By, Arrild, er beliggende i en Lavning. Midt i Byen ligger Kirken. Terrænet er fladt og sænker sig i Retningen Syd og Øst til Fiskbæk eller Arrild Aa. 1351 pantsattes Arrild Sogn tillige med Vodder og Spandet af Hertug Valdemar til en Ridder Valdemar Soppi. 1490 overdrog den nævnte Ridders Barnebarn, Jon Jensen Lille, Pantet til Hennicke Limbeck. 1380 skænkede Nicolaus Wind i Hygum sine Ejendomme paa Arrild Mark til Løgum Kloster. Man har af et Amtsregister af 1580 draget den Slutning, at der paa Bymarken maaske har ligget en By Elm, af hvilken der ikke findes Spor. 1508 hørte Præstegaarden og 2 Gaarde til Løgum. Men et Dokument fra 1532, i hvilket Løgums Besiddelser i Hviding Herred optælles, nævnes ikke Klosters Ejendomme i Arrild.

Kirken er helliget Jomfru Marie og er opført til Dels af Granit og rhinsk Tuf, som ad Søvejen over Ribe er fragtet hertil. Den bestaar af Skib, Kor og Taarn. 1773 nedbrændte Kirketaarnet ved Lynnedslag, men blev atter i 1776 oplørt i tørninglensk Stil. Af Kirkens oprindelige

Enkeltheder ses et Par nu helmurede Døre. Kor og Taarnrum har Hvælvinger, Skibet fladt Træloft. Af Kirkens gamle og værdifulde Inventar skal her nævnes Alteret, der er forsynet med en sengotisk Fløjaltærtavle med et rigt og godt udført Snitværk forestillende Korsfæstelsen, samt en sengotisk Sidealtærtavle med et Mariabillede og gamle bevarede Malerier. Stolestaderne fra 1712 blev fornyede i Aarhundredets Begyndelse.

Paa Kirkegaarden findes et Mindesmærke over 23 i Verdenskrigen faldne og savnede fra Sognet.

Nord for Kirken ligger Præstegaarden. I Byen er der Skole, Kro og Mølle, Mejeri, Købmænd og flere Haandværkere.

I Sognets sydlige Del findes Enge og mod Nordvest Engstrækninger. Mod Nord skyder den sydligste Del af Lindetskov sig ind i Sognet. Men i fordums Tid har Sognet sikkert haft store Skovstrækninger, hvad Fund af Træstammer, Trærødder, ja, endog bevarede Hasselnødder, som er fundet i Møserne, tyder paa.

Heller ikke paa Kæmpehøje har Arrild været fattigt. Mod Nord ved Vejen til Lindetskov, i hvilken man kan se en afdækket Kæmpegrav, hvis Overligger i sin Tid var Mindesten for Kejser Wilhelm I, ligger Højbjerg. Fra denne Banke har man en vidtrækkende Udsigt og kan tælle 15 Kirker. Ved Højbjerg findes et Teglværk. I Sognets nordligste Del ligger Byen *Hønning* med Skole og Lindetgaarde ved Skoven. Her i Nærheden ligger et større Tørveværk, som i Sæsonen sysselsætter en Del Arbejdere.

Sydøstlig for Gaarden Rugbjerg ved Fiskebækken er der i Engen en Borgplads. Her skal der have staaet en Borg Ørnsholm eller Arensholm. Et Par Kilometer sydøst for Gaarden Kokkenborg laa en anden Borg. Ejerne var Uvenner og i en og samme Nat blev Borgene stormede og nedbrændte. De tilbagevendende fjendtlige Skarer modtes paa Broen mellem Arrild og Rost, og under Kampen dræbtes begge Anførere.

Til Arrild Sogn hører *Rost*, paa Tysk Roost, beliggende ved Chausseen midtvejs mellem Branderup og Arrild ved Friskjærbæk, som flyder i Lobækken. Terrænet er her til dels bakkefuldt, men i Lavningerne findes store Enge. I Rost findes Skole, beliggende ved Friskjærbæk, desuden Smedie og nogle Haandværkere. I et Dokument fra 1334 nævnes en Ridder Johannes Rovstath. Paa Rostgaarde fødtes Ridefoged, Amtsforvalter Hans

Rostgaard (1625–1684). Der var 1906 22 Ejendomme i Rost, deriblandt Rostgaarde, Sandet, Rostlund, Skovlund m. fl. Her levede og virkede Skoleforeningens første Sekretær og Kasserer, Hinrich Thomsen, som indtog en fremragende Stilling i Folkekampen. Gaarden er endnu i Familiens Eje.

Sydvest for Rost paavises en Plads, paa hvilken der skal have ligget en Borg. Pladsen kaldes „Søndervold“.

Sluttelig skal nævnes, at Redaktør og Forfatter P. Skovroy († 1935) var født i Arrild.

Hans Petersen.

HJØJRUP SOGN, der har ca. 900 Indbyggere og et Areal paa 3502 ha, omgives af Arrild, Vodder og Spandet Sogne, samt af Gram og Toftlund Sogne i Haderslev Amt. Kirken ligger i det sydvestlige Hjørne, ca. 20 km Sydøst for Ribe, 30 km Nord—Nordøst for Tønder og 20 km Nord for Løgumkloster.

Sognet danner et Højdedrag, som kommer fra Arrild Sogn og fortsætter mod Nordvest i Spandet. Det er den nordvestlige Del af den saa lidt fremtrædende Hviding Herreds Bakkeo, der ved Højrup Kirke og Møllebakken (Møllen er flyttet til Toftlund 1904) hæver sig til en Højde af 53 m. Sognet er næst efter Rømø det ringeste i Nordslesvig med Hensyn til Jordskyld; dog har det gode Toftjorde, nærmest Byerne Højrup og Arnum lerblandet Muld, men ellers Sandjord. Ved Gjelsaa, der gennemstrømmer Sognet, findes gode Aamader og en Del magre Kæreng. Ved Siden af Vodder er det det mest udprægede Hedesogn i Nordslesvig. En stor Mose findes i den sydlige Del af Sognet. Her findes ogsaa Lindetskov Forstdistrikt, der er ca. 900 ha stort, heraf ligger 400 ha i Højrup og 500 ha i Arrild Sogn. Lindet Skov er en gammel Bevoksning af Bøg og Eg. Efterhaanden er der op til den beplantet store Omraader med Naaleskov. Skoven har tidligere været planløst behandlet, men der er i de senere Aar gjort meget for at bevare Løvtræerne, særlig Egen, i størst mulig Omfang.

Et andet ikke ubetydeligt Skovomraade i Sognet er Stensbæk, der er beliggende i det nordvestlige Hjørne. Fra tidligere at være et magert Jordomraade paa en 2000 Td. Land er Stensbæk nu en stor Granplantage, afbrudt hist og her af mærkelige Klitformationer, der er klædt med Lyng og frembyder en Natur, som ikke er helt almindelig. Enkelte Turistforeninger har i de senere Aar fundet Vej hertil og har været betaget af den Udfoldelse. Naturen her frembyder; men ellers er der kun enkelte Vandrere og Køretøjer, der har Ærinde i Arnum eller Gjelsbro—Enderupskov, der finder Vej herigennem.

De store Plantager er vokset op, efter at den tyske Regering i 1904 opkøbte Arealen fra tre Gaarde, der dengang ejede det. Gaardene er nu ikke mere til. Den ene af dem Stensbæk Kro (og Gaard), var den vigtigste og mest kendte. Bygningerne har staaet indtil 1926, da de brændte, men de var da meget forsømte og næsten faldefærdige. Men for et halvt Hundrede Aar siden, dengang Banerne endnu ikke var blevet Trafikaarerne, havde Stensbæk Kro stor Betydning. Fra Nordjylland gik Studevejen over Foldingbro sydpaa, forbi Stensbæk Kro over Løgumkloster til Husum. Efter at Studeflokkene havde overnattet i Foldingbro, naaede de frem til Stensbæk og overnattede her for saa den følgende Dag at naa frem til Frydendal Kro lidt Syd for Løgumkloster. Der var da Næt-

Alteret i Arrild Kirke

Stensbæk Hede

ter, hvor der overnattede op til 100 Drivere her, og da hver medførte ca. 50 Stude er det forstaaeligt, at der har været stillet Krav til Værtsfolkene.

Af de to andre Gaarde laa den ene over for Kroen. Nogle store Sten og enkelte høje Træer fortæller om, hvor den har ligget. Den sidste Ejer blev meget gammel og kan endnu huskes af enkelte, der fortæller, at han gik klædt i den ejendoms-

melige gamle Dragt: Knæbukser, Spændesko og Tophue og røg gerne paa en stor, sølvbeslagen Pipe.

Den tredie Gaard kaldtes Aaskovgaard. Den var af Jordareal den største og laa i det nordvestlige Hjørne af Stensbæk ved Gjelsaa. En lille Klat Løvtræer og et gammelt Dige viser endnu tydeligt, hvor Gaarden har ligget, og hvordan den har ligget. Faareavl og Salg af Lyng (bl. a. til Ribe) skal her have været de vigtigste Indtægtskilder. Den sidste Ejer skal have tjent saa meget derved, at han regnedes for en af Egnens rigeste Bønder.

Da den tyske Regering i 1904 købte Jordarealerne, kostede de tilsammen 84.000 Mark. I de tredive Aar, der er gaaet siden, er efterhaanden store Dele blevet beplantet, og der findes nu store Værdier i den Træbestand, som findes her. Paa et lille Areal i den nordlige Del af Stensbæk, der ikke blev beplantet, findes nu et Par Husmandshjem, og i 1933 blev der i Skovkanten bygget et Skovfogedhus. Hele Skovarealet tilhører den danske Stat og hører ind under Lindet Skovdistrikt.

Foruden Kirkebyen Højrup, en lille Landsby, er der *Arnum*, der er langstrakt og rummer omkr. Halvdelen af Sognets Beboere. Byen er fra gammel Tid kendt fra de aarlige Markeder, der var meget store og i høj Grad satte Præg paa Byen og Egnen. Iøvrigt er den Knudepunktet for Amtsbanegrene til Gram—Vojens, Toftlund og Skærbæk. Ved Arnum Nykro skærer Landevejene Toftlund—Brøns og Gram—Løgumkloster hinanden. I den tyske Tid blev der i Arnum bygget en Husholdningsskole, der skulde samle Ungdommen fra de omliggende Sogne. Ved Genforeningen blev Husholdningsskolen solgt til Nordslesvigs Asylforening, der i nogle Aar drev Børnehjem her; men nu er Ejendommen gaaet over paa private Hænder.

Højrup Sogn har ogsaa sine Overleveringer, Sagn og Historier. Der findes saaledes flere Gravhøje.

I den østlige Del af Lindetskov findes en ødelagt, stor Langdysse med Rester af tre stensatte Grave, og ikke langt derfra, længere inde i Skoven en forstyrret, jættestuelignende Stengrav, hvis ene Dæksten er ført til Løgumkloster og nu staar der som Mindesmærke over faldne i Verdenskrigen. Graven kaldes nu af Egnens Folk for Røverstuen. Her har Røvere i gamle Dage haft Tilhold. Saaledes menes det, at det er i denne

Hule Røverfamilien har haft Tilhold, som omtales i Svend Grundtvigs Samling „Nordslesvigske Sagn“, og hvori fortælles om Svend Skovrider, Skovrider i Sønderkov 1710 – 11, at han opdagede Røverfamiliens Tilholdssted og ved sin Aandsnærverelse gjorde det muligt at faa tilkaldt Hjælp og faa Røverne bastet og bundet og ført til Ribe.

Syd for Højrup ses paa et højt Terræn 5 store Gravhøje, Vest for Højrup ligger atter en stor Høj, og tæt Nordvest for Arnum

Nykro igen en Række Gravhøje, saaledes Store Dragshøj og Lille Dragshøj. Af Lille Dragshøj er der i 1859 fremdraget en velbevaret Egetræskiste fra den ældre Broncealder, heri fandtes et ubrændt Lig og forskellige Rester af Klædningsstykker; endvidere Trækar, en Broncedolk og andet. I Store Dragshøj har man ment, at der skulde findes noget lignende, men ved en Udgravning, der blev foretaget 1934, viste det sig, at der ikke fandtes noget af Betydning i Højen.

Vest for Arnum ligger der fire smaa Ejendomme. De to, der ligger Nord for Vejen, kaldes *Stejlagere*. Her har engang staaet Hjul og Stejle. Om den sidste Henrettelse berettes: En Mand fra Egnen havde solgt Stude i Ribe. Paa Hjemvejen tog han ind i Spandet Kro, hvor han traf en anden Gæst. Denne fulgte efter Kreaturhandleren og slog ham ihjel paa Heden Vest for Arnum og røvede hans Penge. Morderen forsvandt, men kom syv Aar efter tilbage og blev genkendt af Smeden. Han blev saa overgivet til Dommeren, hængt, lagt paa Hjul og Stejle og begravet under Galgen. Fra da af kastede Folk, der gik forbi, en Sten paa Graven. Det blev efterhaanden en fast Skik. Endnu i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede laa der en stor Stendynge paa det gamle Rettersted. Om et andet Mord ved Arnum i 1673 beretter J. Fausbøl i „Minder fra Agerskov Sogn“. I Folkemunde gaar der en Del Beretninger herom, men de er meget forskellige.

Et Par Kilometer Øst for Arnum ligger Gjelstoft. Her har tidligere ligget en Landsby af samme Navn; den kom i 1638 i Kronens Eje og efterhaanden omdannedes den til en større Avlsgaard „Abildgaardskær“. Denne solgtes i 1814 og blev i 1890erne efter mange Ejerskifter Fattigggaard. En Del af Jorderne overgik til Gaardmænd i Arnum. Da „Abildgaardskjær“ engang brændte, fortæller Sagnet, at Ejerens Døtre flygtede med en Kiste, hvori der var gemt store Skatte. Da de gik over Præsten Eng med den, sank de i Bløde og forsvandt i Jorden med Kisten. Siden da har Stedet haft Navnet „Jomfruhølet“. Sagnet har holdt sig, og Mænd fra Højrup har prøvet at hæve Skatten, men da de havde faaet fat i Kisten og faaet hævet den et Stykke, saa en af dem op mod Høj-

Højrup Kirke

Højrup Kirkes Indre

rup By, og han saa da, at Byen brændte. Saa slap de Kisten, der sank i Dybet; men Byen brændte ikke. Siden da har ingen turdet hæve Skatten for at Højrup By ikke skulde gaa op i Luer.

Højrup Kirkes Alder kendes ikke. Den er tækket med Bly. Den bestod oprindeligt af Skib og Apsis; som senere blev nedrevet og erstattet med en lille firkantet Udbygning. Hoved-

materialet er rhinsk Tuf. Af Granit er dog Korets og Skibets Skraakantsokkel og enkelte Steder er ogsaa Tegl anvendt. Kirkerummet er ikke over 40 Alen langt og knapt 10 Alen bredt inden Muren. Den har et ikke ret højt, simpelt firkantet Spir. Efter et Lynnedslag 1855 blev hele Kirken med Undtagelse af Nordsiden skalmuret med Tegl. Kirken har Bjælkeloft og Taarnet almindelig Krydshvælvning. Altertavlen er fra Slutningen af det 14. Aarhundrede. I Fløjene de 12 Apostle, i Midterskabet fire Helgenfigurer af samme Størrelse, nemlig Katarina, Gertrud, en Ridder og en Diakon. I Midtergruppen har været Kristus som Verdensdommer, tilbødt af Maria og Johannes Døber; men den er nu fjernet og erstattet med et moderne Krucifiks. Alterstagerne er fra 1635 og 1798 og bærer flg. Indskrifter: „Er foræret fra Anders Nissen Hørup 1635 til Hørup Kierck“, „Karen Anderskou.“ Prædikestolen har ingen Ornament, men har en Indskrift, der oversat fra Latin hedder: Jeg lever siger Herren; jeg vil ikke Synderens Død, men at han skal omvende sig og leve. Anno 1582. Desuden har Kirken et Pulpitur fra 1729. I Kirken er to Ligstene over Præsterne Ferslev og Mads Schjerning. Stolestaderne er fra 1767. Kirken har een Klokke, hvorpaa staar: Borchardt Gelgiesser m. f. 1611 (Borchardt G. har gjort mig. Herrens Ord bliver i al Evighed). En Mindetavle over Jens Hegelund Schjerning, død 1763, har indtil 1927 været i Kirken. Den blev da overladt Slægtninge i Flensborg. I Stedet for har Kirken fra Familien Schjerning i Flensborg faaet en stor Mindetavle over Sognepræster i Højrup fra 1648—1763. Denne er anbragt i Kirkens Kor.

Der er endvidere i 1921 opsat en Mindetavle over 34 i Verdenskrigen faldne fra Højrup Sogn.

Af Præster har Højrup Sogn haft mange. Her skal nævnes enkelte af dem, idet de fik Betydning udover deres Præstegerning i Sognet.

Jørgen Mechlenburg var Præst i Højrup fra 1780—89. Herfra forflyttedes han til Bevtøft og Tirslund, hvor han døde som Provst 1808. Mest kendt blev han, der var virksom for alm. Folkeoplysning, ved i 1788 at udsende et Skoleforslag, som vakte megen Opmærksomhed ud over vort Lands Grænser. „Uforgribelige Tanker til nærmere Eftertanke om Midler til Landalmuens bedre Oplysning, især formedelst Skolevæsenets Forbedring“ kaldte han den. De er tilegnet „Hans Højfyrstelige Durchlaughtighed Arveprinds Frederik Christian til Sønderborg-Augustenburg“. Mechlenborgs Skoletanker samlede sig om 1) Et godt Skolevæsen, 2) et Sogne-Bibliotek 3) Læseforsamlinger. Han kommer her

ind paa Skoletanker, som det er interessant at kende, fordi de giver en klar Forestilling om, hvorledes man for halvandet Hundrede Aar siden saa paa Skoleidealene.

Pastor *Valdemar Thisted* var Præst i Højrup fra 1855—62. Han viste sig tidligt i Besiddelse af digteriske Evner. Som Adjunkt i Aarhus udgav han 1843 „En Vandring i Syden“ og senere skrev han Dramaet „Danmark skal staa, mens Bølgerne ruller“, og den lille, ægte, danske Sang: „Naar Solen ganger til Hvile“. Som Præst i Højrup og senere i Tommerup (1862) blev hans Forfatterskab religiøst. Han skrev „Præstekald“, „Til Kristi Menighed“ og „Søgnedagsprædikener af Præsten i Hvilested“. Hans religiøse Hovedværk blev Breve fra Helvede (1866), der udkom i 4 Oplag herhjemme og i Tyskland i 20 Oplag. I Lighed med „Breve fra Helvede“ er Thisted's sidste Bog „Høgholt“ en Række smukke og gribende religiøse Fortællinger.

Pastor *Nic. Chr. Nielsen* var Præst i Højrup fra 1873 til 1888, da han forflyttedes til Sommersted.

Efter at have virket paa flere Steder i Sønderjylland bosatte han sig i Flensborg, hvor han døde 1932.

I en Aarrække var han Formand for „Kirkelig Forening for Indremission i Nordslesvig“. Han var en Førerskikkelse i Nordslesvigs Kirkeliv før Krigen og udgav flere Bøger, ligesom han var meget brugt i Tidsskrifter og Blade. Han havde stor Kærlighed til Slesvigs Land og Folk og kaldte sig selv den sidste Slesviger: I en af sine Bøgers kristelige Fortællinger og Digte giver han Udtryk for sin „Hjemstavnskærlighed i et Digt „Til Slesvig“, hvis første to Vers lyder:

Jeg elsker dig, mit Fødeland,
jeg elsker hver en Egn,
som Gud i dig til Hjem os gav,
fra Østersø til Vesterhav
fra Klit til Hasselhegn.

Jeg elsker dig, mit Fødeland,
dit Folk og Folkets Sprog,
for fremmed Ære grimt og plat,
dog mangan Vids og Visdomsskat
man i dit simple Maal fik fat,
om man paa dig blev klog.

P. L. Clausen.

SPANDET SOGN (2609 ha med 640 Indbyggere) grænser mod Nordvest til Seem Sogn i Ribe Amt. Det har derfor fra 1864 til 1920 været et Grænsesogn med stærk Tilknytning til Ribe, som kun ligger 10 km fra Sognegrænsen. Mod Nordøst har vi de store Plantager og Hedeklitter: Aaskov og Stensbæk, som ligger i Gram og Højrup Sogne. Mod Sydøst findes den store, sammenhængende Spandet og Gaansager Mose, som strækker sig helt ind mod Lindetskov, og mod Vest ligger Roager Sogn, som i den sidste halve Snes Aar er bleven betjent af Præsten i Spandet.

Kirken ligger smukt paa et Højdedrag midt i Sognet, og fra Taarnet har man en vid Udsigt over Omegnen, der mod Vest kranses af Vesterhavet. Det er en køn, gammel, typisk, tøringlensk Kirke, ret stor og rummelig i Forhold til Indbyggertallet. Den er kalket og delvis tækket med Skifer. Indtil Slutningen af det 19. Aarhundrede var baade Kirke og Taarn tækket med Bly, endnu er Skibets Sydside beklædt med Bly.

Kirken bestaar af Skib, Kor og Apsis i romansk Stil med et senere tilbygget Taarn i tøringlensk Stil. Den er antagelig bygget omkring 1200-Tallet og henlagdes i 1327 af Ribebiskoppen under Løgum Kloster, da Sognet var saa fattigt, at det ikke selv kunde lønne en Præst. Over Prædikestolen findes Christian IV Navnetræk, og paa Altertavlen ses et Dannebrogssflag, som i Fremmedherredømmets Tid fik Lov til at minde os om,

Spandet Kirke

Spandet, Fjersted, Spandetgaard og Mølby, samt en Bydel Hølleskov, opkaldt efter en Gaard, som nu er udstykket i Husmandslodder. I Spandet og Fjersted er der Station, henh. Holdeplads for Amtsbanen fra Vojens til Skærbæk. — Spandetgaard, som ligger omkring Skolen, Kirken, Forsamlingshuset, Genforeningsstenen, Mejeriet, Brugstforeningen og Stationen, har Navn efter den gamle Herregaard, som laa her. Første Gang Gaarden omtales er i 1137, da Sorte Plog fra Spandetgaard dræbte Kong Erik Emune paa Hviding Ting. — I Midten af det 16. Aarhundrede ejedes Gaarden af Klaus Sehested. Men da han tillige var forlenet med Korsbrødregaard i Ribe med alt dens Gods og Rettigheder, havde han ikke fast Bopæl paa Spandetgaard. Senere blev han ogsaa Lensmand paa Riberhus, og han og hans Hustru ligger begravede i Ribe Domkirke. Hans Svigersøn, Mourits Podebusk, arvede Spandetgaard, og i hans Tid, ca. 1584, blev Gaarden nedbrudt og udlagt til Bøndergaarde.

I Spandetgaard var der for et Par Menneskealder siden en ret betydelig Teglværksindustri. En gammel Mand kan fortælle om, at der i hans Tid har været 4 Teglværker her, og hvert Foraar kom Arbejdere fra Lippe-Detmoldt hertil for at fremstille Mursten og Drænrør. Men ogsaa paa dette Omraade har Dampmaskinen fortrængt de smaa Virksomheder. Ved Aarhundredskiftet nedlagdes det sidste Teglværk.

I Spandetgaard fødtes og opvoksede Ærkebiskop Nathan Søderbloms Oldefader Niels Blume. Hans 10 Aar ældre Broder, Kniplingshandler Villads Blume (død 1859 som Degn i Spandet) tog ham efter Konfirmationen med paa en Rejse til Sjælland. Her fik Niels Blume Plads som Skriverdreng paa en Herregaard, og den begavede Dreng arbejdede sig frem til at blive Herredsfoged over Ramsø og Tune Herreder. En Søn af ham udvandrede til Sverrig og blev Fader til Ærkebiskoppens Moder.

hvor vi hørte hjemme. I Koret findes en lille Klokke (maaske fra den katolske Tid) som nu ikke benyttes. I Kirken er indmuret 2 Marmortavler, den ene til Minde om en ung Mand fra Sognet, der faldt som dansk Soldat for Fædrelandet ved Dybbøl den 18. April 1864, den anden over 17 unge Mænd fra Sognet, som faldt i Verdenskrigen. De to Tavler giver uden Ord en gripende Illustration paa Forskellen af de Ofre, de to Krige krævede.

Paa en gammel Tavle med Navnene paa de Præster, der har virket i Sognet siden Reformationen, læses: „Fra 1658 til 1682 Janus Petri Møllers, Det gaar an ect.“ Her er Kilden til det over hele Vestjylland kendte Mundheld: „Det gaar an, sagde Spandet Præst, da de bar ham fra Kirken ind i Kroen“. —

Præstegaarden er opført ved Aarhundredskiftet og ligger i en Granplantage lige ved Kirken. Den gamle Præstegaard ligger i Spandet By, men den er nu i privat Eje.

Sognet omfatter de 4 Landsbyer:

Den gamle Ribe—Aabenraa Landevej fører gennem Sognet. Langs denne Vej ligger mange Kæmpehøje, hvoraf en Del er fredede. Her ligger ogsaa Sognets højeste Punkter: Nordhøj og Faarmandsbjerg. Omkring det sidste Bjerg findes et smukt og ejendommeligt Natur-Landskab, bevokset med Lyng og Egepurl og gennemkrydset af gamle Hjulspor, som et Minde om svundne Tider. — Faarmandsbjerg med omkringliggende ca. 30 ha — er efter Genforeningen bleven fredet.

Peder H. Schmidt.

Faarmandshøj

ROAGER SOGN bestaar af Byerne Roager, Vesterbæk, Kirkeby og Øster Aabølling og har omkring 600 Indbyggere. Tilgrænsende Sogne er mod Øst: Spandet, mod Syd: Vodder, Sydvest: Rejsby, Vest: Hviding og mod Nord langs den gamle Landegrænse 1864—1920 Sognene V. Vedsted, Ribe Domkirkesogn og Seem.

Jorderne bestaar for det meste af frugtbare Agermarker og Enge. Hede findes kun i Udkanterne af Sognet, men lidt efter lidt svinder denne ind, idet Jorden tages ind under Dyrkning eller beplantes.

Af Grundforbedringsarbejder er der i de senere Aar udført mange; takket være Lovgivningsmagten er der stillet Midler til Raadighed til Mergling og Dræning, og Jordernes Ydeevne er meget større i Dag 16 Aar efter Genforeningen.

Jorderne ligger fra Udskiftningens Tid spredte for de enkelte Ejendomme. Jordfordelingskommissionen har været medvirkende ved en bedre Arrondering, men paa dette Felt burde der udrettes meget mere for at faa en bedre Økonomi. Af Statshusmandsbrug er der oprettet 11.

Skov findes ikke, kun nogle Egepurre viser Resterne af den store Farris Skov, der naaede fra Kongeaaen til Tønder. For hundrede Aar siden var her en betydelig Egeskov, men Skoven svandt ind, og Jorden toges ind under Agerdyrkning. Bønderne udnyttede Træet ved Maltgøring og havde ved dette Arbejde en stor Biindtægt; man maltede, foruden Byg af egen Avl, ogsaa en Del indkøbt Korn og solgte Malten vidt omkring. Det sidste Stød fik Skoven, da en i Roager, ca. 1850, boende Skomager fik Lov til at afbarke Egetræerne, for at faa Egebark til Garvning.

Nu plantes der en Del langs med Skel og mellem Skifter, saa Landskabsbilledet snart igen vil forandres, saa Sognet kan komme op paa Højde med Nabsognene mod Nord.

I Sognet findes 2 Skoler, 1 Forsamlingshus, 4 Købmandshandeler, 2 Kroer, 2 Smedier, 1 Vindmølle, Postekspedition, Telefoncentral, ligesom Amtsbanen Haderslev—Arnum—Skærbæk gaar gennem Sognet.

Roager Sogn kom efter Genforeningen med 6 andre Sogne ind under Ribe Politikreds, Nørre Rangstrup og Hvidings Herreds Ting i Toftlund med Bitingsted i Ribe samt Tingbogs kontor i Ribe, og i amtskommunal Henseende under Tønder Amt.

Roager Kirke

I Roager Kirkekro samledes før under dansk Styre, sidste Gang 1865, hvert Aar i Fastetiden, Herredets Sognefogder og Sandemænd til „Oldermandsting“.

Roager Kirke er en sjælden smuk, anselig og stærk Bygning af Tufsten, de yngste Bygningsværker er dog opførte af Tegl. Kirken er indviet Helgenen Sct. Andreas og bygget omkr. 1200

i romansk Stil og bestaar af Skib, Kor og Apsis samt et Sakristi, et uanseligt Vaabenhus og mod V. et typisk Tørninglenertaarn. Kor og Apsis har Hvælvinger, Langskibet fladt Træloft.

I Kirken findes et Glasmaleri af Biskoppen St. Villads, et meget sjældent Arbejde fra omtrent samme Tid som Kirkens Bygning. Altertavlen fra 1700 erstattedes ved Restaurationen i 1913 med en Afstøbning af Thorvaldsens „Byrdebærende Kristus“ og staar nu muret paa en Sokkel i Vaabenhuset. Endv. skal nævnes et Par Lysestager fra 1630-erne samt Prædikestol i tønderisk Træskærearbejde. Kirken er restaureret i 1765, 1878, 1887 og 1913.

Paa den velholdte Kirkegaard findes en Mindesten over 18 fra Sognet i Verdenskrigen faldne. Ligeledes findes en Grav med Inskription over Søren Andersen fra Øster Aabølling, der faldt i Landstormen ved Brøns den 22. Januar 1849.

Der har før været et Teglværk Sydvest for Roager. Nu er der aabnet et stort og godt Mergelleje Nordvest for Byen, og herfra forsyner Haderslev Amts Jernbaner en stor Del af Sønderjylland med Mergel.

Roager kaldes i daglig Tale „Raahr“, og har vel fra først heddet Nørre R., eftersom Kirkeby skal have heddet Sønder R., imellem de to Byer har vi endnu Bebyggelser, der kaldes „Lille R.“ Skrivemaaden veksler jo med Aarene, 1291 Rothakær, senere Rydager, Rodager, Raaager (ager som i Udt. med to g).

I *Vesterbæk* har der ligget en Herregaard, som nævnes allerede 1400. I 1613 købte Gert Rantzau Godset; men i anden Halvdel af det 18. Aarh. nedlagdes det. Paa Marken „Sønderhoved“ Sydvest for Roager har der en Gang ligget en Borg, man finder endnu Omrids af Volde og Grave.

Af Litteratur om Sognet findes nogle Præsteindberetninger, men

Roager Kirke

særlig interessant er Fru Pastorinde Charles Bischoffs Bog: „Bilder aus meins Lebens“, hvor hun fremmaler Skitser af Egnens Befolkning, alt i stor Ærbødighed og Respekt. Ligeledes maa her nævnes hendes Datters Indlæg om Afstemningen i 1920, der findes i „Ryslangebogen 1921“.

HVIDING SOGN grænser mod Øst til Roager Sogn, mod Syd til Rejsby Sogn, mod Vest til Vesterhavet og mod Nord til V. Vedsted Sogn. Dets Areal er 2856 ha med 557 Indbyggere i 1935 (580 i 1930).

I Hviding Sogn gaar den vestlige Del af Hviding Herreds Bakkeø langtsomt over til at have Smeltevands Slettens Karakter. Lundsmark Bakkeøparti er 24 m højt, og ved Hviding Skole har man fundet Tertiæler og Brunkulsdannelser i en Dybde af 87 m. Ude i Sognets vestlige Del gaar Smeltevandssletten over til Marskdannelsen.

Det store, udstrakte Hviding Herred har faaet sit Navn efter Bopladsen „Hviding“. Her har Herredstinget sikkert været holdt i ældgammel Tid. Det er vanskelig at paavise Stedet, men man kan dog fremsætte en sandsynlig Formodning. Omtrent midtvejs mellem Hviding By og Stranden laa fra ældgammel Tid „Fiskehøjene“. Man mener, at det ældste Herredstingsted har været her, hvad gamle Herredssegl, der havde tre Fisk i Midten, peger hen paa. Ifølge forskellige Haandbøger, f. Eks. Trap og Eriksen, skal Erik Emuns Drab være sket paa Hviding Herredsting i 1137. Det vil dog vanskelig kunne bevises. Andre Kilder mener, at det er sket paa Urnehovedting.

Oldtidsminderne i Sognet er forholdsvis faa. Omkring Lundsmark har der været en halv Snæs Gravhøje. Fra Stenalderen foreligger enkelte Fund, og i Kirkebakken er der fremdraget nogle Fund fra den ældre Jernalder. Egnen er befolket Nord fra og var engang et Vildnis af gamle Skove, hvad mange Stednavne vidner om.

Den ældste Boplads er sikkert Hviding, hvis Navn gennem Tiderne er skrevet paa 13 forskellige Maader. Her levede i Aaret 1291 en Mand, der hed Thorkillus Hwit, det kan være, at han er en Ætling af en Slægt, som Stedet har Navn efter; men det er dog mere sandsynlig, at det er et Naturforhold: With (Skov), der har givet Byen Navn.

Foruden Hviding findes i Sognet Byerne Høgsbro, Raahede og Lundsmark.

Høgsbro er sikkert opkaldt efter en Borg, der i længst forsvunden Tid har ligget her, og som nu kun Høgsbrogaard af Navn minder om. Høgsbrogaard nævnes allerede 1523, da den ejedes af en Mand ved Navn Niels Ludvigsen; senere gik den ved Giftermaal over i Slægten Rosenkrantz's Eje. 1613 solgtes den til Statholder Gert Rantzau, der var stor Jorddrot i Sønderjylland, og som lagde den ind under Lindetved. Hovedgaarden nedlagdes 1770, og Jorderne udlagdes til Bøndergaarde. Tilbage er dog endnu en temmelig stor Gaard, som siden 1748 har været i Slægten Beyer Hostrups Eje.

Næsten sammenbygget med Raahede ligger *Enderup*, der er en Udflytterby, som menes at have

Hviding Kirke

Kirkens Indre

Navn efter det ældgamle Uno eller Unnæ. — *Lundsmark*, som langt tilbage kun bestod af 3 Gaarde, ligger i Sognets østligste Del paa en lille Bakkeø.

Da den vestslesvigske Bane anlagdes i Aaret 1887, blev der ved Grænsen bygget en større Told- og Stationsbygning og samtidig blev der i Aarens Løb bygget mange Huse til Bane- og Toldembedsmænd, saa her efterhaanden

blev en hel lille By. Siden Genforeningen er Stationsbyen med den gamle Banegaard, hvor der nu er Sindssygehospital, af praktiske og administrative Grunde henlagt til V. Vedsted Sogn i Ribe Amt.

Ejendomsforholdene i Sognet var meget udviklede i gamle Dage. De deltes i mange forskellige Grupper, nemlig a) Haderslevhuser. Af Sognets 120! Otting hørte 82 til denne Gruppe. b) Linvedske Besiddelser. Det var dem, der hørte under Høgsbrogaard. Da Statholder Rantzau havde købt Høgsbrogaard, kaldte man dem ogsaa for Rantzautjenere, og da Høgsbrogaard blev forlenet med Godset Linved, kaldte man dem sædvanlig „de Linvedter“. Saa var der Riberhustjenere, 4 Gaarde i Raahede og endelig Schackenborgere. Disse to sidste Grupper var de saakaldte kongerigske Undersaatter.

Hviding Kirke er meget smuk og har i mange Retninger en egenartet Stilart. Det er en romansk Tufstensbygning med Apsis, Kor og fladloftet Skib.

Desuden har der før været et Sakristi og et Vaabenhus, som blev nedbrudt omkring 1855. Nu er der atter bygget et Vaabenhus.

Kirken er usædvanlig høj, Murene ca. 7 m, og er engang forhøjet med 90 cm.

Fra Aarene 1898—1913 blev Kirken grundig restaureret. Det omfattende Arbejde var ved at standse af økonomiske Grunde, men saa fik man Hjælp fra allerhøjeste Sted, og Genrejsningsarbejdet fuldførtes. Denne Restaurering er udført med nænsom Haand og under kyndig Vejledning. Sammen med 15,500 Mark, som i første Omgang anvendtes i 1907, kostede det hele 26,900 Mark. Kirken har i sit gamle Inventar mange værdifulde Minder fra Fortiden.

Alteret er et sengotisk Skabsalter fra det 16. Aarhundrede med rige og ejendommelige Træskærearbejder. Midtpartiet udgøres af et stort Rosenkransrelief med den korsfæstede Frelser omgivet af Himlens Hærskare og med Gudfader øverst i Kranzen. — Foruden Altertavlen findes et lille Fløjalter med flere stilfulde Figurer.

Et Krucifiks fra det 14. Aarhundrede er ophængt paa en Tværbjælke paa Korbuen. Desværre blev dets Karakter ødelagt ved uskønsom Opmaling i 1900.

Døbefonten er af rhinlandsk Sandsten, og Prædikestolen stammer fra 1768. Pulpituret er skænket af Præsten Hans Wejle i Aaret 1704, og Hviding Kirke hører til de faa Landsbykirker, som allerede har haft et Orgel i det 18. Aarhundrede.

Der er noget af Vesteregns Aabenhed og Barskhed herude. Gang efter Gang erfarede man, at Vesterhavet var en lunefuld Nabo. Sognet har lidt meget under Stormfloden, værst i Natten mellem 11. og 12. Oktober 1634, den 10. Decbr. 1792 og Natten mellem 3. og 4. Februar 1825 stod Vandet over en Alen højt i Præstegaarden. Endelig bragte Aaret 1839 den saakaldte Isflod, som anrettede store Ødelæggelser.

Hovedlandingspladsen for det gamle Riberdyb var ved Nordsiden af Aamundingen. Det laa ved den fra Hviding tilgængelige Side af Dybet, Sydøst for Manø, omtrent 6 km Vest for den nuværende Hviding Strand og kaldtes „Hviding Nakke“. Her lossedes Byggematerialet, de rhinlandske Tufsten, til ca. 40 Kirker, og her indførtes Varer fra England og Frankrig og udførtes Flæsk, Smør og Fisk, men først og fremmest levende Stude af driftige Ribe-Købmænd. Det var med Holland, der handlede, og hvert Foraar afgik der til dette Land to store Flotiller med Varer. I Aaret 1594 udførtes saaledes 4800 Stude og i 1598 endogsaa 7200, hvoraf der alene leveredes 97 fra Høgsbrogaard.

Det formodes med Rette, at en af de smukkeste Tildragelser i vort Fædrelands Historie er knyttet til Manø og Hviding Nakke: Dronning Dagmars Brudfærd.

Og Kongen hende gik igen,
da hun i Land blev sat,
og Bonden stod paa Strande
og viftede med sin Hat.

Endelig skal nævnes, at Sognet under Fremmedherredømmet hævdede sin Danskhed med Værdighed og Ære.

Thøste Thøstesen.

REJSBY SOGN grænser til Vodder, Brøns og Hviding Sogne samt Vesterhavet. Dets Areal er 1.817 ha med 504 Indbyggere i 1935 (514 i 1930). Selve Kirkebyen ligger ca. $\frac{1}{2}$ km Vest for Ribe-Tønder Landevej og ca. 2 km fjernet fra Vesterhavet, som tidligere kunde naa helt op til Byen, ja endog til Landevejen. Under Stormfloden den 30. August 1923 stod Vandet $4\frac{1}{2}$ m over almindelig Højvande. Senere er her opført et Havdige, som rager 7 m over daglig Vande og slutter til Ribediget mod Nord og Diget ved Søndernæs mod Syd. Her ved Diget er rejst en Mindesten for 19 Arbejdere, som led Druknedøden ved Stormfloden i 1923, da Diget var under Bygning. I 1634 under den store Stormflod druknede 50 Mennesker i Rejsby.

Sognet hed oprindelig Risby. 1494 hed det Risebuy, og Danckwerth benævner det Ressby. I „Danske Atlas“ fremkommer det nuværende Navn Rejsby. Man antager, at Byen i tidlig Tid har ligget i Marskengene, fra hvilke den paa Grund af de idelige Oversvømmelser blev flyttet til den sandede Gestryg. I Marskengene skal der endnu findes

Rejsby Kirke

Ferskvandskilder. Byen havde 1906 et Flademaal af 3.593 ha, deraf 946 ha Agerland, 226 ha Eng, 590 ha Græsland og kun 3 ha Skov. Aabølling Bæk danner Sognets Sydgrænse. Et andet Vandløb, Rejsby Aa, gennemstrømmer Sognet. Byen er langstrakt. Paa dens Nordrand ved Gestens Grænse ligger Kirken, hvis Skytshelgen var Sct. Laurentius. Kirken bestaar af Skib, Kor, Sakristi og Vaabenhus samt et ikke særlig højt Taarn med ottekantet, kraftigt Spir. Oprindeligt var den opført af rhinsk Tuf, men det haarde Vejrlig medførte en Hensmuldring af Materialet, hvorfor det udbedredes med Tegl. Under Taarnet og i Spiret findes Hvælvinger. Døbefonten er af Granit og prydet med Figurer. Alteret er ikke uden Interesse. Det er prydet af Søjler, Figurer og Malerier. Prædikestolen hviler paa et smukt Løvehoved, medens Sidefladernes Buer hviler paa kannelerede Pilastre. Den er holdt i livlige Farver, stammer fra 1612 og menes at være forarbejdet af en Ribesnedker. Endvidere kan nævnes et Par gotiske Alterstager, et Alabastrelief fra Renæssancen samt en Degnestol fra 1692. Kirken skal tidligere have haft Korrunding. En Ligsten over Provst Peter Sørensen Vedel (Wellejus) findes i Koret. Provsten nedstammede fra den danske Historiker og Forfatter Anders Sørensen Vedel (1542—1616). Sønnen af den Rejsby Provst, Søren Peter Vedel, blev Kapellan hos Faderen 1685 og var Præst i Sognet i 64 Aar indtil sin Død 1749. Ved Siden af Kirken, som blev restaureret 1901, ligger Præstegaarden.

I Rejsby er der Skole med 2 Klasser, Kro og Købmandsforretninger og en Del Haandværkere samt (1906) 60 Landejendomme, deriblandt en Gaard paa 106 ha og 10 Gaarde paa over 50 ha. Ved Hovedlandevejen ligger den gamle Landevejskro. Her var i Halvfemserne den bekendte „Else Krokone“ Værtinde. Hun aabnede sine Døre for danske Møder, som altid i hendes Lokaler blev overvaaget af flere prøjsiske Gendarmer, som ofte fandt Lejlighed til at gribe forstyrrende ind. I Rejsby Landevejskro havde Foredragsforeningen for Skærbæk og Omegn, hvis Formand var Skoleforeningens Stifter, Gaardejer I. P. Jensen fra Lovrup i Døstrup Sogn, sit faste Lokale. I tidligere Tid havde Ribe Domkirke, Johanniterne og Løgum Kloster Ejendomme i Rejsby. 1294 overdrog Johannes Styche saaledes sin Ejendom i Rejsby til Klosteret i Løgum; 1305 skænkede Provst Nicholaus, kaldet Kotkal, en Ejendom i Rejsby til Ribe Domkirke. 1400 overdrog Brødrene Stigh og Pors, Sønner af Pors Stighesson, som Arvinger efter Ridderen Jesse Nyeste, som havde pantsat Rejsby til Hertug Valdemar, Sognet til Henneke Limbek. Johanniterbrødrene i Ribe var Ejere af to Gaarde i Rejsby, som 1547 købtes af Klaus Sehestedt til Spandetgaard. Til Godset Lindeved helt nede i Sydslesvig hørte senere 1 1/2 Plov i Sognet. — Fra Landevejskroen fører Vejen til *Haved* og *Frifeld*. Man passerer forbi den lille Jernbanestation, ved hvilken for en Aarrække siden Tyskere i Skærbæk lod opføre en større Krobygning, som imidlertid ikke kom til at føre nogen glimrende Tilværelse, men skiftede Værter gentagne Gange.

3 km fra Rejsby ligger den lille By *Haved* med 6 Ejendomme, deriblandt en paa over 100 ha. I *Haved* virkede den bekendte Vandrelærerinde Henriette Gubi fra Bevtoft. I sin Digtsamling har hun besunget Byen med sin lille Skole. En Del nye Statshusmandsbrug har rejst sig paa Eggen.

Ca. 1 1/2 km Syd for Rejsby har vi Byen *Kærbølling*, ca. 25 spredt liggende Ejendomme, af hvilke der kun findes en med mere end 50 ha Land. — En Del Plantninger er foretaget i Sognet.

Hans Petersen.

BRØNS SOGN. Brøns ligger 15 km Syd for Ribe, 30 km Nord for Tønder. Landevejen mellem de to Byer gaar midt gennem Sognet og deler det i to Dele, af hvilke den vestlige for en stor Del bestaar af frodige Marskenge, den østlige af mere sandet Jord, af Hede, Kær og beplantede Arealer. Fra Øst til Vest snor Brøns Aa sig gennem Sognet, dæmmes op ved Brøns Mølle, hvor den maa drive Møllehjulet, søger videre sønden om Byen, til den efter mange Bugtninger dukker sig under Havdiget og gennem en kraftig Egetræs Sluseport baner sig Vej ud i Vesterhavet indenfor Rømø.

Sognet grænser altsaa mod Vest til Havet og beskyttes mod dette af „Christian den Tiendes Dige“ (Rejsby-Diget), mod Syd til Skærbæk, mod Øst til Vodder, mod Nord til Rejsby. Midt i Sognet ligger Kirkebyen, hvor omtrent Halvdelen af de ca. 850 Indbyggere bor. Mod Sydvest ligger ret spredt Byerne *Søndernæs* og *Astrup*, mod Nordvest *Havervad* og *Vester Aabølling*, mod Øst Brøns Mølle, og lidt længere fremme ad Landevejen til Haderslev ligger *Normsted*.

Navnet Brøns kommer af Brydenæs (Bryden var Kongens Godsforvalter), og endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede skrev korrekte Penne „Brønæs“. Navnet kunde altsaa tyde paa, at Byen i Oldtiden har været et Centralsted for Egnen. Den mægtige Kirke vidner om det samme. Hviding Herreds Ting skal have været i Brøns, og et lokalt Sagn fortæller, at det var her og ikke paa Urnehoved, at Erik Emune blev dræbt af Sorte Plov, som efter Drabet flygtede gennem det uvejsomme Brøns Kær for ad den nærmeste Vej at naa sin Bopæl, Spandetgaard.

1638 indsendte den daværende Sognepræst til Brug for Professor Ole Worm følgende Beskrivelse af Sognet:

„En skøn, stor och velbyggt kierche och inden udi smuckt prydet, hvis lige paa størrelse och bygning ieg icke vil tro skal findis enten udi Sønder eller Nør Jydtland paa landtzbyerne. Sex byer er her udi sognen, som er Brøns, Normsted, Astrup, Søndernis, Haffvervad och Obeling; noch en ensted gaard, ved naffn Holm, item Brøns Mølle. Ingen synderlig naffnkundig bierge och dale findis her udi sogn uden to, den ene kaldis Grønhøj, den anden Bydstedhøj. En Aae findis her udi sogn, som kommer fra Brøns Mølle och løber ud i Vesterhaffvet, och haffvet haffver sitt indlob udi samme Aae met ebbe och flod och gjør effterhaanden gandske stor skade, och søen och det salte vand bortslaer aff voris enge og grøniord. Udi den store flod, som skeede anno 1634, drucktnet 21 personer.“

De „naffnkundige bierge“, som skal have været i Sognet, er nu borte. Grønhøj er udgravet til Fyld for Jernbanen, og af Bystedhøj, den gamle Tinghøj, er der kun en kummerlig Rest tilbage. Det stemmer heller ikke længere, at Vesterhavet ved Flodtid løber ind i

Kalkmaleri i Brøns Kirke

Kalkmaleri i Brøns Kirke

Byen og kalder Folk ud paa Diget for at stoppe Sandsække i et Hul, som Bølgerne har slaaet i Digets Grønsvær.

Navnet Brøns er mest kendt fra den Træfning, som fandt Sted den 22. Jan. 1849. Bondevæbningen, den saakaldte Landstorm, fra de nordslesvigske Sogne havde denne Dag et Sammenstød med de slesvig-holstenske Besættelsestropper, som var blevet indkvarteret paa Egnen for at inddrive Krigsskat til Regeringen i Slesvig. Der faldt to Soldater og tre Bønder, men desuden havde Bønderne, der var underlegne baade i Tal, Udrustning og Uddannelse, op mod et halvt Hundrede saarede. Faa Aar efter rejstes ved Ribe-Tønder Landevej en Mindesten med den kendte Indskrift (forfattet af Cornelius Appel):

Den 22. Januar 1849.

For Troskab mod Konge og Fæderneland.

Ej Minde om en Glimredag,
kun om et trofast Hjerteslag.

Denne Mindesten fik Lov at staa urørt af Tyskerne til den bevægede Genforenings-tid, da de indkvarterede Soldater overtjærede den saa grundigt, at hele det yderste Lag maatte hugges bort. — Men i 1899 fejrede man fra tysk Side Mindet om Sejren ved en temmelig fugtig og højrøstet Jubilæumsfest paa Brøns Kro. Paa Kirkegaarden blev afsløret en Mindefest for de to faldne Soldater, og ved den Lejlighed citerede den kendte Fortyskningspræst, Pastor Jacobsen fra Skærbæk med Henblik paa den nationale Strid:

„Bist du Ambolt, sei geduldig,
bist du Hammer, schlage zu!“

Sognets største Seværdighed er dog den anselige Kirke, der hæver sit „tørninglehn-ske“ Taarn højt op over de grønne Enge. Den er Ribe Domkirkes ældste Datter, bygget som Moderkirken i det 12. Aarh. af rhinlandsk Tufsten og indviet til Sct. Willehad. Den er indvendig ca. 40 Meter lang og rummer op mod 500 Siddepladser. Det skønne Rum overdækkes af et Bjælkeloft, der er rigt dekoreret med gamle Arabesker. Prædikestolen er fra 1605. Altertavlen fra 1634, Himlen over Døbefonten noget nyere, saa disse tre Træarbejder illustrerer Overgangen fra Senrenæssancen til Barok. Paa Korbuens Tværbjælke hviler et sengotisk Krucifiks med Johannes og Maria staaende under Korset. Mod Vest, over Indgangsdøren, er i 1698 bygget et Orgelpulpitur til det Orgel, som den daværende Ejer af Brøns Mølle,

Aaen. Det har det store Havdige sat en Stopper for. Men endnu mens dette Dige var under Bygning i 1923, foretog Havet et pludseligt Angreb, oversvømmede under en voldsom Storm store Arealer i Brøns og Rejsby og bragte op mod 70 Digearbejdere i den yderste Livsfare. 19 druknede. Nu skulde Havet være lukket ude, men endnu kan det ske under en Efteraarstorm, at Brandhornet lyder i

Peder Thomsen, skænkede Kirken. Det gør endnu god Tjeneste. Paa Kirkens Sydvæg findes et Par Epitafier og en Mindetavle med en svulmende latinsk Lovprisning af Peder Thomsen, mens hele Nordvæggen dækkes af de Kalkmalerier fra ca. 1530, der har gjort Kirken til et enestaaende Kulturminde. Forneden findes en Frise med 12 meterhøje Billeder af Jesu Lidelsehistorie. Ovenover er der fire store Billeder, der forestiller Kristoforus, Sct. Georg, der dræber Dragen, hvilket er to ret almindelige Motiver, og saa et Par Kolossalbilleder af et overmaade interessant Indhold.

Paa det ene ser man Paven og andre Repræsentanter for den katolske Kirke samlet i dyb Alvor om et stort Dokument, som sandsynligvis forestiller Bandbullen mod Luther. Nederst i Billedet, i mindre Størrelse, diskuterer de pæne, velklædte Katolikker med noget sammenløbet protestantisk Pak, anført af Luther. Da disse Billeder blev malet, gik den lutherske Vækkelse allerede hen over Nordslesvig. Men Erkedegnen i Ribe var Sognepræst i Brøns, og den høje ripensiske Gejstlighed, som i Reformationsstriden repræsenterede et særlig ortodoks Standpunkt, har da villet give et Indlæg i Tidens Debat, da Brøns Kirke skulde dekoreres.

Det største af Billederne forestiller det himmelske Jerusalem i Skikkelse af en middelalderlig Borg. I Døren staar Kristus og byder Velkommen til Paven og hans Følge. En stor Flok Nonner, hvis Skikkelser vidner om, at man levede godt i Datidens Klostre, er allerede kommet ind ved den hellige Elisabeth af Wartburgs Forbøn. Men bagved Pavens Følge har et Par Professorer og en Bisp sat Stiger op til Muren for at komme ind i Himlen ad en ureglementeret Vej. Dette er igen en Dom over Lutheranerne, jvf. Johs. Ev. 10,1.

Disse Billeder har prydet Kirkevæggen i hundrede Aar, efter at ogsaa Brøns Sogn var blevet luthersk, og Lutheranerne har kun hævnnet sig ved at male Luther og Melankton paa Sydmuren i Vaabehuset, hvor de under et tykt Lag Kalk venter paa, at man skal faa Raad til at lade dem afdække. De store Billeder inde i Kirken, som blev overkalket i det 17. Aarh., blev afdækket 1907 af A. Wilkens, som i et Par latinske Indskrifter skildrer dette Arbejde. Man fortæller, at Kunstneren vilde have skrevet det paa Tysk, men det danske Kirkeforstanderskab vilde have det paa Dansk, og man blev da enig om Latin, som ikke kunde støde nogen.

I Vaabehuset under Taarnet er indmuret Ligsten, som til 1854 har ligget i Kirkegulvet. Paa en af dem læser man følgende:

„Her hos og under ligger Støven af 3 Præste Mænd og deris Hustru:

- A. S. Hr. Ægidius Laugesen Wedel, fød A. 1635. Blev Præst til denne Kirke Ao 1663. Døde Ao 1686. D. 1. Nov. Æt. (3: i en Alder af) 51 Aar.
- B. S. Hr. Jens Lauridsen Guldager. Fød Ao 1647. Blev Præst Ao 1687. Døde Ao 1691. D. 2. Febr. Æt. 44 Aar.
- C. Hr. Peder Ægidiisen Dahler. Fød Ao 1665, blev Præst Ao 1691. Døde Ao 1746 D. 10. Mart Æt. 81 Aar.
- D. Margrethe Christine Reimers. Fød Ao 1648.

Copuleret med

- A. Anno 1670 D. 19 Sept.
- B. Anno 1688 D. 3. Maii.
- C. Anno 1691 D. 25. Nov.

Døde Ao 1729 D. 10. Nov. Æt. 81½ Aar.

Gud bevare Deris Been og Give dem Med alle Guds og Deris Børn en Glædelig Opstandelse.“

Dette mærkelige Vidnesbyrd om gammelt Præstegaardsliv er tillige et Minde om den eneste Præst ved Brøns Kirke, hvis Navn lever i Folkemunde. Han skænkede Kirken

en stor Malmlysekrone, en Klokke, der under Verdenskrigen blev omsmeltet, en ud-skaaret Læsepult og en Oblatæske af Sølv. Han mindes desuden som en Mand, der „kunde mere end sit Fadervor“.

En anden Præst huskes af mere negative Grunde. Det gamle Forhold, at Erkedegne i Ribe var Sognepræst og holdt en Vikar i Sognet, gav Anledning til en mangeaarig Strid mellem Præsterne i Skærbæk og Brøns. De første mente at have Forrang som selv-stændige Sognepræster, de sidste som Repræsentanter for den fine Gejstlighed i Ribe. I 1627 gik det saa galt, at Skærbækpræsten Johannes Andreæ stak Brønspræsten Chr. Billum ihjel med en Pennekniv, „hvorfor han maatte rømme af Lande“.

I det nordøstlige Vindue i Kirkeskibet, ved den smukke Granitdøbefont, Kirkens ældste Inventar, er anbragt Kirkens yngste Prydelse, et farveprægtigt Glasmaleri, udført af J. Thomas Skovgaard efter Skitse af Joakim Skovgaard, forestillende Jesus, der velsigner de smaa Børn. Det er i 1931 skænket af Fru Nicoline Jacobsen til Minde om hendes afdøde Mand, Lydik Jacobsen paa Brøns Mølle, en af Danskhedens trofaste Forkæmpere, mangeaarigt Medlem af Kirkeforstanderskabet og Synoden. Han var ogsaa paa det praktiske Omraade en virksom og betydelig Mand. De store Plantager Syd for Brøns skyldes hans Initiativ og i 1395 hædrede man ham ved at rejse ham en Mindesten.

Ud over dette er Brøns Sogn et ganske almindeligt Landsogn med røde Bøndergaarde i vestslesvigsk Stil, med tre Skoler, med Station, med Brugsforening og Købmandsforretninger, med Kro og Forsamlingshus, et hyggeligt og stilfærdigt, noget konservativt Sogn med en støt og besindig Befolkning.

Anders Malling.

VODDER SOGN grænser til Roager, Spandet, Højrup, Arrild, Skærbæk, Brøns og Rejsby Sogne og omfatter 4,533 ha med 930 Indbyggere i 1935 (897 i 1925). Fra Kirkebyen er der 42 km til Haderslev og 8 km til Brøns. Gennem Sognet flyder de mindre Vandløb Nørrebæk, Holbæk og Elbæk, som alle udmunder i Brøns Aa. I Sognet er ud-

strakte Hede- og Mosestrækninger og ved Gaarden Vraa en lille Skov. 1328 kaldtes Byen og Sognet Otter, 1351 Odder og 1400 Wodkær.

1351 pantsattes Sognet af Hertug Valdemar til Ridderen Valdemar Sappi, 1369 fik Christian Frellersén Sognet i Pant af Hertug Heinrich. I den tyske Tid omfattede Sognet Kommunerne Vodder og Gaansager.

Ved Landevejen ligger Skolen og Kirken. Kirken er helliget Sct. Laurentius, hvis le-

Vodder Kirke

gængsstore Statue af Træ findes i Kirken. Endvidere findes et Krucifiks skaaret af den nordslesvigske Billedskærer, Arbejderen Jes Lind. Forfatterinden Charitas Bischoff, der i en Del Aar var Præstefrue i Roager, har i sin Bog „Bilder aus meinem Leben“ viet Jes Lind et helt Kapitel. Kirken er opført dels af Granit og dels af Tuf. Den har et højt og spidst Taarn, som er synligt i en vid Omegn. Taget er af Bly. Apsis var tidligere Sakristi. I Koret og under Taarnet findes Hvælvinger. Alteret stammer fra Midten af det 15. Aarhundrede.

Ved Vodder Kirke har der virket adskillige dygtige Præster med kendte Navne. Biskop Boesens Broder, Georg Ferdinand Boesen, var saaledes Præst her fra 1846 til 1858. I en Aarrække, helt op imod vort Aarhundrede, var den dansksindede Pastor Wulff Præst i Vodder. Han tilhørte den ansete og kunstinteresserede Kniplingskræmmer Familie i Brede. Men den mest bekendte Præst i Vodder blev sikkert Pastor, Dr. I. Schmidt, i sin Tid en af de ledende Kræfter indenfor det saakaldte Fredsparti. Pastor Schmidt har siden 1920 været Medlem af det danske Folketing som Repræsentant for det tyske Mindretal. Han kalder sig „Schmidt-Wodder“ og har taget Bolig i Tønder.

Nordøst for Vodder By ligger Byen *Gaansager* temmelig spredt. Gennem Bymarkerne flyder de tre Vandløb: Holbæk, Elbæk og Renebæk. Og her havde Fortyskningspræsten Johs. Jacobsen fra Skærbæk et af sine berømte Anlæg: Karpedammene, hvis Opsynsmand var den før nævnte Billedskærer Lind, som man af den Grund gav Tilnavnet „Fiskekongen“. — Syd for Byen ligger nogen Fyrretræskov, Krat og Enge, men ogsaa udstrakte, store Heder og Moser. Tørvefabrikationen var ikke ubetydelig, der var Somre, hvor der blev udført 9 Millioner Tørv. — Siden 1904 er der en Skole i Gaansager. Kro, Smedie og Haandværkere. — Allerede 1317 nævnes Gaansager. Da forærede Johannes Woltersen i Ribe Domkirken Jorder beliggende i Gaansager (Guthiusager). En Herregaard skal have ligget ved Holbæk. Arnfast Harne overdrog 1328 sin Arvepart af Gaarden „Hallebæk“ til Løgum Kloster. Paa „Hallebæk“ boede bl. a. den kendte Krigsassessor Camerer. Til Gaansager hører mange Udflyttersteder. Det berettes, at det første Hus paa Marken blev bygget 1853, saa fulgte der i Tredserne meget Byggearbejde, saa der nu findes over 75 Huse og Gaarde, spredte i alle Retninger.

Vest for Kirkebyen, hvor Landevejene krydses, har vi Byen *Frifelt*, hvor Amtsbanen har Station. Denne By tog under Pastor Jacobsen et stort Opsving, idet han her anlagde sit store Dampteglværk. Her laa ved Krydsningspunktet Kroen, som i sin Tid ejedes af Sognepræsten, Pastor Schmidt. I dens Sal afholdtes i sin Tid, som Modvægt overfor Fortyskningsbestræbelserne, gode danske Møder baade der og ved Vodder Mejeri, hvor der ud fra Frimenigheden i Skærbæk var indrettet en Kirke- og Forsamlingsaal 1899, betjent af Pastor J. Jørgensen.

Sydøst for Frifelt ligger ved Brøns Aa den lille By *Aaved*. Foruden Heder er der her et Krat bestaaende af Egepurl.

3 km Vest for Vodder ligger *Birkelev*, Sognets største By. Den havde 1906 49 Ejendomme, deraf 1 med over 100 ha, 5 med over 50 ha, endvidere Gaarden Vraa, som har en Del Skov, Rosendal, Gammelby, Nørremark og Søndermark. — Syd for Birkelev findes ca. 30 mindre Gravhøje fra Jernalderen, som nu er fredede. Desuden har der i Sognet været en Del Gravhøje af forskellig Størrelse, men de fleste er nu sløjfede og odelagte.

Birkelev Kro er i den gode danske Familie Tønders Eje. I den tyske Tid virkede i Byen en pligttro, men dansksindet Lærer Skov, som var udsat for Forfølgelser for sit Sindelags Skyld. Han tillod bl. a. sine Børn at deltage i danske Møder. Sluttelig maatte han tage sin Afsked.

I Vodder Sogn har Modsætningerne i politisk Henseende ofte staaet skarpt over for

hinanden. Men det var en dygtig, villende og tilmed en meget intelligent dansksindet Befolkning i Sognet. Paa den prellede alle Fortyskningsforsøg af, og ved de politiske Valg hævdede den i den tyske Tid sit danske Sindelag.

Hans Petersen.

SKÆRBÆK SOGN. Det store Skærbæk Sogn er det sydligste og vestligste i Hviding Herred og i det tidligere Haderslev Vesteramt. Det gennemgaaende flade Landskab har dog Bakkeøer med omgivende Hedestrækninger, der dog stadig tages under Plov, Moser med god Tørvejord og Engdrag langs de mange Smaabække rundt om i hele Herredet. Mest i øjnefaldende er det brede Bakkedrag i Skærbæk Sogns østlige Del, Gasse Høje, kronet af mange nu ødelagte Gravhøje (51 m), synligt langt borte i det flade Land. Heroppe er der en herlig Udsigt ud over Herredets Grænser med Ribe mod Nord, Vongshøj ved Løgumkloster mod Sydøst, Tønder og Højer Omegn, Emmerlev, Hjørpsted og Vesterhavet med List og Rømø. Havets lysende Sølvstriben kan man ved fuld Vand ogsaa se over Diget, naar man staar paa Bakken ved Ullerup Nordøst for Skærbæk, Havet er som en Ramme om de grønne Marskenge, der strækker sig langs Hvidings Herreds Vestkyst og et godt Stykke Nord for Ribe. I mørke Nætter skinner to lysende Fyr fra List (paa Sild), det ene et Blinkfyrt, det andet fast. Men desuden ses, særlig i klare Vinteraftener, de regelmæssige Lyskast fra Hørnum Fyr paa Silds Sydspids.

Nærmere ind mod Sognets Byer, bag de frugtbare Marskjorder ude ved Havet, kommer Gesten. Det er gode lerblandede Marker, der omgiver Skærbæk By. Længere borte, mod Nord, Øst og Syd er Jorderne lettere, men omkring Byerne Øster og Vester Gasse, Mosbøl og Barsbøl findes der atter god Jord med Lerunderlag, saa man med godt Udbytte vover sig til at dyrke Hvede. I Sognets Yderkanter er der megen skarpsandet Jord, somme Steder med Grus og Al til Underlag.

Skærbæk Sogn er mod Nord og Øst omgivet af Brøns, Vodder og Arrild Sogne i samme Herred; mod Syd af Døstrup og Mjolden Sogne i Lø Herred; Vesterhavet i Vest. Mod Syd dannes Grænsen næsten helt af Røgelstrømmen, der udspringer ved Plantagen, hvor Arrild, Skærbæk og Døstrup Sogne støder sammen. Dens Længde er 13 km og den flyder ud i Bredeaa ved dens Udmunding i Vesterhavet ved Ballum Sluse (se Hedeselskabets Tidsskrift 1934). Et langt Dige med Grøft danner Grænseskillet mod Arrild Sogn i Øst helt op til Vodder Sogn. Ved dette Skeldige stod der indtil for nogle Aar siden Resterne af en mægtig Egeplanke med Chr. VII's Navnetræk,

Skærbæk Kirke

hvor Landevejen fra Skærbæk gaar ind i Arrild Sogn. Mod Nordost og Nord gaar Skærbæk Sogn i en Spids ind i Vodder Sogn, og her strømmer de mange smaa Bække: Sølbæk, Ulbæk, Bjørnekærbæk, Renbæk Øst fra og skærer det østlige Skeldige, men hvor Elbækken eller Gaansagerbækken (Holbækken) nordfra løber ind i Renbækken, danner den sammen med Brøns Aa Nordgrænsen, indtil Brøns Aa stikker nordvestlig ind i Brøns Sogn. Fra da af langs med Brøns Plantage Nord for Skærbæk Mosehus forbi Bomhuset, dannes Skellet atter af Dige med Grøft indtil Vandløbet „Skifle“, der deler Skærbæk By (hvorfra det kommer), bliver Grænsebæk mellem Skærbæk og Astrup Enge. „Skifle“ udmundede tidligere direkte i Vesterhavet, men efter det store Diges Opførelse er Vandløbet ledet ud i den gamle Aa, Bredeaa, hvis Munding, ogsaa paa Grund af Diget, er flyttet længere mod Syd.

Sognets største Udstrækning er fra Vest til Øst, omtr. 2 Mil, fra Syd til Nord godt 1 Mil, og det har Jord i 1—8 Klasse. I øvrigt er Skærbæk Kommune den højest boniterede i Haderslev Vesteramt, 17 Rigsmark pr. ha. Hele Sognets Fladeindhold udgør 5262 ha.

Marskengene ude ved Havet frembyder i Forsommeren et herligt Skue af saftig Grønhed, dog kan den fløjlsbløde Bund være skæmmet af store, bare Pletter, naar Stankelbenslarverne er talrige. Deres Ødelæggelsesværk bringer store Tab. Senere paa Sommeren viser Engene et livligt broget Billede af græssende Kvæg og utallige Høstakke. Nogle ejendommelige Forhøjninger tæt ude ved Brede Aas Udløb er de „Verrer“, hvorpaa den tidligere Landsby Misthusum har ligget, der led saa haardt i de forskellige Stormfloder. Der vindes stadig Land ude ved Havet, og Udgangspunktet har været en lille Holm, kaldet „Skræderklint“, nævnt allerede i Aagaards Beskrivelse af Tørninglen 1815. Forlandet, det tilslikkede Land udenfor Diget, vokser stadig, og man venter en hurtigere Tilslikning ved Plantning af det i 1931 fra England indførte Spartinagræs. „Klinthø“ er meget yndet af Kvæget.

Paa Gesten, noget lavt, ligger Kirkebyen Skærbæk, nu en betydelig Stationsby; Banen Tønder - Bramminge skærer den, og Amtsbanen til Haderslev har her sit Udgangspunkt. Byen har adskillige store Forretningshuse, den er omtrent sammenvokset med de nærmeste Landsbyer Hjemsted, Gesing, Melby, Hundegad, Kagebøl og Nør Skærbæk, medens de andre Landsbyer Ullerup, Snave, Blanker, Øster og Vester Gasse, Gaardkrog, Barsbøl og Mosbøl ligger fjernere. Skærbæk har Apotek (opr. 1858), Sparckasse fra 1860, 2 Banker, syvklasset Kommuneskole, Realskole opr. 1919, besøges af 130 Børn, en tysk Privatskole, Mejeri, oprettet 1886, Mølle, Svineslagteri opr. 1924, stort Posthus, Farveri og Klædefabrik, Hedeselskabets værdifulde Planteskole, opr. 1926 med 1½ ha, nu er der 5½ ha, hvorfra der udgaar Tusinder af Træer til Omegnen, en stor Klinik til Bade og Lysbehandling, opr. 1931. Opad mod Ulleruplund og Ullerup findes der ældre Plantninger, nogle fra 1875, mest Fyr og Gran, de pryder Landskabet, og i den nærmestliggende Skov, afholdes der Sommermøder. Kalby Skov var i sin Tid en Særmark, afstenet 1545, „saa ingen Mand Lod eller Dele udi det haver, uden Gud i Himlen og bemeldte Herskab til Tørning“. Foruden Sognekirken findes en Fri-

Skærbæk gamle Borgerskole

menighedskirke, bygget 1909, siden Genforeningen overladt Sognet til Brug, 2 Præster, 2 Læger, 2 Dyrlæger, 1 Homøopat. Der er to luthersk-missions Forsamlingshuse, et „Land-bohjem“, oprettet af den danske Befolkning ved Køb i 1903 af en Good-Templar Loge, 2 smaa Bogtrykkerier, Elektricitetsværk i Forbindelse med Højspændingsværket i Aaben-
raa. De 9 Kroers Tal fra 1860 er nu bragt ned til 2 Hoteller og 3 Kroer. Sognets Ind-
byggertal udgør nu 2236, deraf 1346 i den sammenhængende By.

Der foregaar stadig Tilflytning. Den i Skærbæk fødte Dansk-Amerikaner Jens Nissum har stiftet et Legat paa 350.000 Kr. til Støtte for gamle og trængende.

Sognets Indbyggertal i 1854 var 1331, deraf 1192 slesvigske, i 1864: 1467, hvoraf slesvigske 1320, kongerigske 147, i 1910 var der 1909 Indbyggere, og i 1925: 2202, i 1935: 2.236.

I kirkelig Henseende har Sognet altid hørt til Tørninglen Provsti og Ribe Stift, und-
tagen fra 1864 til 1920. Den gamle Adskillelse af Sognets Indbyggere i slesvigske og kongerigske Undersaatter efter som de svarede Afgifter af deres Gaarde og Huse til Riberhus, Schackenborg, Haderslev, Løgumkloster eller Lindeved, er nu slettet og om-
trent glemt, men i ældre Tid havde det sin Betydning, Pligter og Rettigheder var for-
skellige under disse Herskaber, og der var baade danske og slesvigske Sognefogder ligesom Schackenborg, Trøjborg og Klostret i Løgum havde hver sine Fogeder eller Til-
lidsmænd. Herskabet paa Trøjborg havde sin Herredsfoged over Lø Herred boende i Sognet i Aarene 1678—98, da han døde. „Det blandede Distrikts Landboforening“ bærer endnu Navn efter disse indviklede Retsforhold.

Sognets Navn skrives (i Ribe „Oldemor“) Skærbæc 1291, Skerbek 1317, Skierbeck 1479, hvor ogsaa nævnes Gashøgmarc, vldrop, wllerup, endvidere Brynstorpmarc i Skær-
bæk Sogn. Om Navnet Skærbæk skriver afdøde Professor J. Steenstrup i et Brev: „Jeg har i sin Tid optegnet alle danske Navne Skærbæk og undersøgt deres topografiske Forhold. De ligger gerne fladt, noget „Skær“ i Betydning af en Højde (et Skær) synes jeg ikke, at der foreligger, derimod paa flere Steder synes „Skær-bækken“ at gaa i ret eller skærende Linie ned paa Aaen. Jeg ved nu ikke, om de topografiske Forhold ved Sognet Skærbæk vilde passe paa en saadan Tydning“. Jo, Skærbækken, som bærer Navnet „Skifle“, gaar i omtrent ret Vinkel ud i Havet. Brevet slutter: „Jeg tror ikke, at „skær“ i Betydning klar, altsaa om Vandets Farve, anvendtes paa hine gamle Tider i Stednavne“.

En Ramse om Bynavne paa Vestkysten, med Forsøg paa Karakteristik, lyder: Nør Sejsle Tørrehat, Hjerpsted Flavstak (Lyngtørv), Skast Kukmend, Ballum Tørretyw, Randerup

Tællekniv, Kringelum Herremend, Forballum Klægheest, Hybjerre Aal-
krukker, Mjolden Swoldt, Ottesbøl Goldt, Døstrup Duer, Vinum Fluer, Skjærbæk Skrarl, Brøns Arl — Gas-
se Troid er øwer dem old.

Vel havde Brøns Sogn baade Herredsfoged- og Tingskrivergaard (Havervadgaard og Holmgaard), den privilegerede Vandmølle, Astrupgaard og andre store Gaarde, i nogle Aar Tingsted, men Skær-
bæk havde dog andet end „Skrarl“, fattige, daarlige Personer. Den 6-
Ottings Gaard i Barsbøl var Bolig

Lærerboligen i Skærbæk

for Herredsfogderne: Bennet Sørensen 1609—30, Jens Lauritzen 1678—98, hvis Slægt ejede den fra 1669—1906, Søn efter Fader. Paa en nu udstykket Gaard i Gesing med fortrinligt Ler til Teglblænding boede en anden Linie af Herredsfoged Jens Lauritzens Slægt, uafbrudt Mands-Linie, indtil Michael Beier, død 1912, medens den gennem Kvinder er udbredt over hele Vestkysten. En anden god Gaard i Gesing ejedes af Niels Due, Degnens Søn fra Emmerlev, i 3 Slægtled, derefter i 3 Slægtled af Familien Thysen. Paa den største Gaard i Sognet, Ulleruplund, boede Efterkommere af Herredsfoged Troels Winther paa Astrupgaard fra 1491—1662, derefter Enken Maren og hendes 2. Mand Jap Willatzen af Ullerup, hvorefter en af den gamle Hædersmand, kgl. Sognefoged og Kirkeværge i Hjemsted, Anders Hansen's Sønner, Jakob Andersen og dennes Søn Anders Jakobsen, ejede Gaarden. — Derefter Laurids Pedersen fra Gesing og Sønnen Jes Lauritsen Lund, der maatte sælge Gaarden i 1796 til Nis Petersen fra Rejsby, hvis Efterkommere ejer den endnu. En Sølvmedaille fra det kgl. Landhusholdningsselskab til Nis Petersen, der døde 1823, vidner om hans Dygtighed som Landmand og Dyr læge, ligesom han vaccinerede flere Børn i Egnen end Fysikus fra Ribe og Haderslev. Hans Børn blev sendt til Skole i Kristiansfelt.

Ejendommelig er ogsaa Kirkekroens Historie. Præsten M. Nissen ansøgte Kongen om at bygge en Kro paa Præstegaardens Grund, da der ingen Steder var at ty hen for de rejsende med Heste og Kreaturer, der skulde til Markederne sydpaa. Christian V gav Bevillingen den 20. Juni 1691, og hver følgende Konge stadfæstede Tilladelsen til hver ny Præst at holde Kroeri. Den første var Hans Petersen Tiilmand, gift med Præstedatteren Johanne Dorthe Hegelund. De havde 6 Fag Vaaningshus, 8 Fag Tørvelade og et Portrum, den aarlige Afgift var 2 Rigsdaler 16 Skilling. I 1741 hedder Præsten Andreas E. Fogh og Kroforpagteren Anders Jørgensen Tiilmand. Nu er Afgiften 13 Mark lybsk, og der er kommet et 2. og 3. Hus til. Fem Aar efter kommer der en Svigersøn Hans Nielsen Timmermann fra Laurup Kro, der i Juni 1746 holder Bryllup med Johanne Marie Andersdt. Tiilmand. Af deres Børn levede kun to: Døtrene Else og Margrete Elisabeth, og deres Moder dør 1761. Da Hans Timmermann gifter sig igen 1762 med Enken Anne Erik Oksen's af Hjemsted, bliver det vitterlig, at han var en velstaaende Mand. Ved Skiftet faar hver Datter tilskreven 500 Rigsd. og Udstyr til 500 Mark lybsk, endvidere Moderens Klæder: Kantosser (folderige Morgentrøjer — „Kantussebal“ = simpel Dans), Kjoler af Silke, Damask og Tossel, Korsklæder med Kniplinger, 2 Hovedvandsæg, 2 sølvbeslaaede Salmebøger — alt vurderet til 233 Mark Lybsk. Allerede 1754 køber H. Timmermann 1 Otting Jord i Skærbæk og fæster Præstegaardsjord, men i 1772 vover han sig til med to andre at købe „Fruefenne“ paa Misthusum Mark, tilhørende Trøjborg, for 1670 Rigsd. Et Par Aar efter 4 Skar Stufeng „Langeng“ paa Gesing Enge, „store Vesterholm“, „Halvskifte-Eng“, liden og store „Søndernæs-Sjov“ fra Astrupgaard, da Ejeren, Johan Nikl. Bjørn maa sælge. Dette er Hans Timmermanns sidste Jordkøb, men nu er den statelige Ejendom i det væsentlige samlet, der kan ses i Skærbæk Bys Midte. Bygningerne fra 1846 var det forbeholdt den næste Hans Timmermann at opføre. Han blev Gaardens Ejer paa følgende Maade. Anne Hans Timmermanns dør 1789, 72 Aar gl., han selv Aaret efter, 69 Aar gl. Begge Døtre var gifte hver med en Fætter fra Mosbøl, Else med Iver Hansen (nu A. Svensens Gaard), Margrethe Lisbet med Niels Hansen, der flytter ind til hende i den store Gaard og Kro.

Margrethe Lisbet og Niels Hansen har to Børn, der dør som smaa, selv dør han 1784, og Margr. Lisb. sidder ene med den store Ejendom. Hun faar en paalidelig Karl fra en lille (nu nedreven) Gaard i Mosbøl, Erik Oksen Lassen, opkaldt efter Farbroderen Erik Oksen i Hjemsted, hvis Formue Enken Anne tog med, da hun giftede sig med Hans N. Timmermann. Efter et natligt Indbrud hos den aldrende Enke, hvor bl. a. hendes

Midde Bloks Hus, fredet, nu Anders Schmidts Enkes

Guldur blev stjaalet, fik hun Erik til at sove udenfor sin Kammerdør, og han tjente hende tro til hun døde 1815. Han vidste, at han skulde arve en Otting i Gesing efter hende, men det viste sig, at hun 1812 havde indsat ham til Universalarving. Han var bleven halvhundrede Aar gammel og giftede sig med Trine Kjeldsdatter Seem, en bekendt Handelsmands Datter fra Jedsted. Af Taknemlighed blev den ældste Søn opkaldt efter Velgørerindens Fader, Hans Timmermann

Oksen, f. 1817, død 1895, der i 1. Ægteskab med Mette Kjestine Degn havde Sønerne Peter og Erik Timmermann (hvis Søn nu ejer Gaarden). Den Timmermannske Gaard er nu paa 156 Demat Jord med 60 Kreaturer.

Andre gamle, endnu blomstrende Slægter i Sognet er *Oksen*, der i 3 Slægtled boede i Misthusum, dog efter den store Flod 1634, hvorom Præsten, Hr. Søren P. Hegelund beretter, at hele Byen blev bortskyllet i nævnte Flod „med Huse og Gaarde, Kretter og Femon, Korn og Kiern, Mænd og Kvinder, sørgeligen herved 44 Mennesker, som jeg her udi Kirkegaarden begravede“. 3 Mænd maa dog have bjærget Livet, da de i 1636 fritoges for to Aars resterende Skatter, da „deres Fæ og Kvæg, Hus og Gaard er bleven henskiuldt og omkommen, og de ikke er kommen endnu saa vidt med deres Gaarders Opbyggelse saa og til Næring, at de deres Skatter kan afstedkomme“. De 11 Halvgaarde bygges atter op og befolkes. I 1747 udskifter de Misthusum Bønder deres Jord af Fællesskabet, fremmeligere end andre Byer heromkring. 1781 bor der 13 Familier derude, men de flytter efterhaanden bort fra det farefulde Sted, den sidste Familie omkr. 1814. 1705 berettes i Kirkebogen: „Den 23. April begravet Erik Oksen af Misthusum — Vitæ Exitus. d. 23 Martii Reed Hand til Tinget ved Brøns Mølle, kaldet af Øvrigheden did! Men som hand om Afftenen vilde ride hjem, paakom Et uhørt Svært Guds vær med Snee og fog og som Natten var Mørk blev hand forvildet, effterat Hand var kommen af Sin Hest, og blev siden funden i Brøns Møldam — Alder 68 og 4 Uger“.

Familien *Degn* nedstammer fra Degnen, Substitut Christian Petersen, død 1751, 49 Aar gl. — Peter Petersen *Borre* boede 1667 i Gesing. Kæmner og Udrider Nikolai *Bech* fra Ribe flyttede 1763 til Hjemsted, mange kvindelige Efterkommere valgte Navnet *Bech* til deres Børn.

Af kendte Mænd, der er barnefødte i Skærbæk Sogn, maa først nævnes Dr. med. Hans Jacobsen Skærbæk (Johannes Scerbecius), Provst Jacob Lauritsens Søn og Broder til Provst Anders Jacobsen, der blev Faderens Efterfølger; en Søster til dem kendes fra følgende Indskrift paa et femrummet Skab: Dos Mette Filie Domini Jacobi Laverentii Anno 1574. Dr. med. Hans Skærbæk, født 1553, bekendt ved sine Rejser i mangfoldige Lande, tog Doktorgraden i Basel og døde højt anset som Læge i Lybæk 27. Juli 1633. Det var hans Brodersøn Johannes (Hans) Andersen, Faderens Efterfølger i Kaldet, der 1627 dræbte Præsten i Brøns Chr. C. Billum med en Pennekniv, hvorfor han flygtede ud af Landet, men da hans Ægtefælle Lene Iversdatter ved Vidner godtgjorde, at Drabet var sket i Nødværge, fik han Lov at søge Kald udenfor de jyske Stifter. Jeb Andersen og nogle andre i Skærbæk havde hentet Breve hos den afsatte Præst Hans (Johs.) Andersen, der

da opholdt sig Nord for Ribe; levede i Ribe endnu 1864. — Provst Erik Oksen, sidst Præst i Herfølge, er født i Mosbøl 1849, død i Kbhvn. 1924, var udset til Provst i Tønder efter Genforeningen, men trak sig tilbage.

Den kendte Øjenlæge Professor Jannik Bjerrum i Kbhvn., død 1920, og dennes betydelige Søster Fru Kirstine Meyer, cand. mag. Censor i Kemi og Fysik ved Seminarierne, er fødte i Melby som Børn af Farmer Niels Janniksen Bj. og Hustru Christiane, født Degn.

Skærbæk Frimenighedskirke

Læge, Professor i Hygiejne Hans

Andreas Nielsen i København, var født i Melby Kro den 27. Oktober 1850, død den 22. Juli 1932. — Vest for den Ejendom, der kaldes Padborg, fandtes der tidl. en *Helligkilde*, ligesom der endnu findes smaa Kildevæld Syd for Hundegad, ved den nordlige Rand af Gesing Mose.

I 1705 døde 83 Mennesker i Sognet, deraf 55 Børn, de 36 af „Smaapokkerne“. I 1746 var der 25 Mennesker, der døde af „Sprinkel“ i alt døde 77. Nogle Aar efter, 1755, rasede Sygdommen i Visby, og af 32 døde de 19 „i en forskreckelig sprinckel“.

Hvor Kolejen (hura vaccorum) til Kirken opføres, nævnes ogsaa Skærbækgaard. I 1711 var det ligesom nu en Samling af mindre Ejendomme. Det hedder i Koncepten til den ny Jordebog: „Skærbeckgaard staar ogsaa udi kirkebogen (kirkeregnskabsb.) for en Koe aarligen = 4 Skill. Men fordi gaarden med tiden er bleven deelt i saa mange parter, vil ingen finde sig derudi at gifve dem, hvorfor kircken ogsaa udi Mange utenkelige Aar icke har nodt dem“. Saa har den været en Herregaard, har det været af de smaa, ligesom den, der skal have staaet paa Kagebøl Mark, hvorom ellers ingen Efterretning haves.

Sognekirken er indviet til Sct. Simon og Judas, men ved Altertavlens og Prædikestolens Restaurering fandtes i Alterbordets lille Gemme nogle Helgenlevninger, der efter en Indskrift paa en Pergamentstrimmel var af Peter og Paulus Confessores og de 11,000 Jomfruer. Fornyelsen af Altertavlen (fra 1631—32) og Prædikestolen (fra 1606) i deres oprindelige Farvepragt er bekostet af to Søstre Fru Catharine Haastrup og Frk. Marie Beier, fødte i Gesing, udført under Nationalmuseets Tilsyn af Konservator P. Kr. Andersen i 1932.

Den store Granitkirke med „tørninglensk“ Taarn opført 1509, har foruden romansk Hovedskib, Kor og to Korsarme af Teglsten, hvoraf den nordre er opført 1717, den søndre 1863—64. Baade Skib, Kor og Taarnrum har Hvælvinger, medens der i Korsarmene er flade Lofter. Af Kirkens Inventar skal nævnes en romansk Døbefont af gullandsk Kalksten, et stort gotisk Lægmandskrucifiks samt en i Eg udskaaet Mindetavle over 58 i Verdenskrigen faldne fra Sognet.

Immanuelskirken (Frimenighedskirken), er bygget i Rundbuestil af røde Mursten og indviet 28. Marts 1909, har Hovedskib og Sideskib. Døbefontens Kumme er meget gammel. Foden er af bornholmsk Granit, ligesom Prædikestolen. Alterbords Forsiden er gl. Udskæring fra 1593, stammende fra en Gaard i Raahede. Alterbilledet er Frescomaleri af den norske Kunstner A. Lofthus. Endvidere findes en Mindetavle over de 8 ved Ulykken paa Bredeaa omkomne den 12. Juni 1912.

J. Jørgensen.

Gasse Høje

gennemsnitlige Elevantal ligger omkring 130. Den har til Huse i egen Ejendom, der siden Oprettelsen gentagne Gange er blevet udvidet og forbedret. Skolens Forstander har siden dens Stiftelse været Skolebestyrer R. Jørgensen.

Skærbæk Bank A/S er en lokal Bank stiftet i 1920 med en Aktiekapital paa 100.000 Kr., der i 1934—35 forhøjedes til 135.000 Kr.

Ved Regnskabsaarets Slutning 1935 havde Banken en Balance paa 721.728 Kr. og en Omsætning paa 11½ Million Kr. Banken har Kontorsted i Roager-Kirkeby. Den daglige Ledelse forestaas af Bankdirektør M. Nørgaard. Bestyrelsens Formand er Gdr. Broder Petersen, Skærbæk.

Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn er oprettet 1860. Indskudskapitalen var 1933 1.150.580 Kr. fordelt paa 1265 Konti, Reservefonden var April 1932 115.226 Kr., Garantikapitalen 13.000 Kr. Siden 1907 har Sparekassen haft egen Bygning. Den daglige Ledelse forestaas af Sparekassedirektørerne, Amdtsraadsmedlem Søren Degn og Gdr. A. Svendsen.

Foruden de to ovenfor nævnte Pengeinstitutter findes Filialer af *Tønder Landmandsbank* og *Københavns Handelsbank*.

A/S Skærbæk og Omegns Eksportslagteri er oprettet 1. Maj 1924 paa Initiativ af afdøde Direktør Thorsen Nørgaard og med Direktør E. Claessen som ledende Direktør. I Regnskabsaaret 1934 blev der slagtet 21.000 Svin foruden Kalve og Kreaturer. Slagteriet beskæftiger en Arbejdsstyrke paa ca. 20 Mand.

Skærbæk Haandværker- og Industriforening er oprettet 1921 og tæller nu ca. 75 Medlemmer. Foreningen har oprettet Teknisk Skole, der besøges af ca. 20 Elever. Foreningens Formand er Urmager Chr. Steffen Schmidt.

KENDTE MÆND OG KVINDER I HVIDING HERRED

E. F. C. Kiilerich,
Sognepræst
Skærbæk

J. Jørgensen,
Frimenighedspræst
Skærbæk

R. H. N. Jørgensen,
Skolebestyrer,
Skærbæk

Chr. M. Paulsen,
Dr. med.,
Skærbæk

Fr. Helge Bay,
Apoteker,
Skærbæk

Einar Frederik Carl Kiilerich, Sognepræst, Skærbæk, er født den 4. Marts 1876 i Aarhus som Son af Isenkræmmer A. R. B. Kiilerich og Hustru Ane Marie, f. Dreyer. Gift 1909 med Bartholine Guldberg Faber. Eksamen 1901. Huslærer 1901—05. Lærer paa Holsteins Minde fra 1905—07, Forstander fra 1907—09. Sognepræst i Alslev-Hostrup fra 1909—14, i Vandborg-Ferring 1914—21, siden 1921 i Skærbæk. Formand for Menighedsraadet.

Jens Jørgensen, residerende Kapellan, Skærbæk, er født den 21. December 1862 i Haderslev som Son af Lærer M. J. Jørgensen og Hustru Elisabeth, f. Larsen. Gift 1901 med Pouline Horlyk. Elev paa Askov 1884—87. Huslærer i Vedbæk og København. 1892—97 knyttet til „Modersmaalet” i Haderslev. Efter Uddannelse i København og Gylling Præstegaard Frimenighedspræst paa Vestkysten. Ordineret i Forballum 1899. Efter Genforeningen res. Kapellan i Skærbæk. Pens. 1935.

Rasmus Hjære Nicolai Jørgensen, Skolebestyrer, Skærbæk, er født den 6. Juli 1884 i Stige, Lumby Sogn ved Odense som Son af Skibsfører M. C. Jørgensen og Hustru Anna, f. Rasmussen. Gift 1911 med Otilia Rübner Petersen. Lærereksamen 1906, Lærer ved Bogo og Skanderborg Realskoler, siden 1919 Skolebestyrer ved Skærbæk Realskole. Formand for de private Realskolars Vikarkasse.

Christian Madsen Paulsen, Dr. med., Læge, Skærbæk, er født den 5. Juni 1880 i Dostrup som Son af Gæstgiver P. C. Paulsen og Hustru Marie, f. Wodder. Gift 1910 med Martha Frieda Dorothea Willert. Studeret Medicin i München, Berlin, Rostock. Statseksamen 1909, Kandidat ved Universitetets Fraun-Klinik i Rostock, Statskrankenhaus i Güstow, Diakonissestiftelsen i Flensborg. Praktiserende Læge i Broager til 1920. Fra 1920—1935 praktiserende Læge i Skærbæk. Repræsentant for Kongl. Dansk Automobilklub, Medlem af Sundhedskommissionen, Medlem af Skærbæk Banks Bestyrelse. Siden September 1935 i København, Læge i Søværnet.

Erland Beck, Læge, Skærbæk, er født den 24. Januar 1893 i Odense som Søn af Forsøgsleder Niels Beck og Hustru Dorothea Marie, f. Auk. Gift 1924 med Astrid Bech. Kandidat paa Odense Sygehus og Aarhus Sindssygehospital. Siden 1924 praktiserende Læge i Skærbæk.

Frederik Helge Bay, Apoteker, Skærbæk, er født den 2. November 1883 paa Holmsland som Son af Gaardejer Lars Bay Outzen Nielsen og Hustru Ane Magdalene, f. Olesen. Gift 1915 med Agnes Rebekka Marie, f. Andersen. Apoteker i Skærbæk siden 1919. Medlem af Direktion for Skærbæk Bank.

Adser Baunbeck Hansen, Overdyrlæge, Skærbæk, er født den 27. August 1873 i Døstrup Sogn som Son af Gaardejer, Teglværksejer Knud Hansen og Hustru Hanne, f. Bauenbeck. Gift 1900 med Johanne Vilhelmine Petersen. Eksamen 1899 i Berlin. Praktiserende i Døstrup til 1904. Siden da i Skærbæk.

A. B. Hansen,
Overdyrlæge
Skærbæk

Kr. Fromsejer,
Skovrider,
Skærbæk

S. Nielsen Degn,
Amtsraadsmedlem,
Skærbæk

J. C. Skodborg,
Arkitekt,
Skærbæk

A. Petersen,
Stationsforstander,
Skærbæk

H. C. Andersen,
Installatør,
Skærbæk

Viggo Jensen,
Bygmester,
Skærbæk

Chr. S. Schmidt,
Urmager,
Skærbæk

H. P. Christensen,
Maskinhandler,
Skærbæk

Fr. V. Block,
Skorstensfejermester,
Skærbæk

Hans Christian Brodersen, Dyr læge, Skærbæk, er født den 4. November 1889 i Nr. Nebel som Søn af Dyr læge Hans Christian Brodersen og Hustru Kirstine, f. Jacobsen. Gift 1922 med Ebba Dagny Jensen. Demitent fra Medicinærskolen i København 1911. 1911–22 praktiserende i Roslev, Salling. Siden 1922 pr. i Skærbæk.

Peter S. Hjort, Gaardejer, Amdsraadsmedlem, Skærbæk, er født den 30. August 1875 i Skærbæk som Søn af Gaardejer Hans Jepsen Hjort og Hustru Ane Elisebeth. Medlem af Amdsraadet fra 1919–22 og siden 1935.

Kristen Fromsejer, Skovrider, Skærbæk, er født den 1. Oktober 1891 i Vorbasse som Søn af Plantør Peder Fromsejer og Hustru Kirstine, f. Kristensen. Gift 1925 med Christiane Degn. Hedeselskabets Elevskole 1910–11. 1913 ansat ved Hedeselskabet som Assistent, 1920 forflyttet til Sønderjylland med Bopæl i Løgumkloster, 1927 flyttet til Skærbæk. Dekorert med Off. d' academie.

Søren Nielsen Degn, Amdsraadsmedlem, er født den 14. Januar 1870 i Skærbæk som Søn af Gaardejer Chr. Degn og Hustru Christiane, f. Schmidt. R. af Dbg. Forretningsfører i Skærbæk Sparekasse. Amdsraadsmedlem siden 1920.

Jens Christian Skodborg, Arkitekt, Skærbæk, er født den 29. Juni 1900 i Gudum Sogn som Søn af Gaardejer Niels Skodborg og Hustru Birthe Marie, f. Jensen. Gift 1930 med Olga Schulz. Uddannet i Tømrefaget. Tekn. Dagskole i Randers med Afgangseksamen 1923. Paa Tegnestue i Holstebro 1923–26. Siden 1926 Arkitekt i Skærbæk. Formand for Bygningskommissionen og for Svendeprovekommissionen, Lærer ved Teknisk Skole, Formand for K. F. U. M., Vurderingsmand for Jydske Grundejer Kreditforening i Herning.

Jens Korsgaard Nielsen, Sagfører, cand. jur., er født den 9. Maj 1903 som Søn af Sogne- raadsformand Andreas Chr. Nielsen og Hustru Marie Dorothea. Gift 1934 med Erna. Juridisk Embeds- eksamen 1930.

A. J. N. P. Petersen, Stationsforstander, Skærbæk, er født den 5. Marts 1876 i Aarhus som Søn af Snedkermester S. Petersen og Hustru. Ansat ved Jernbanen 1894, Assistent 1898, Stationsfor- stander i Skærbæk siden 1927. Kgl. Vejer og Maaler.

Th. Lorenzen, Købmand, Skærbæk, er født den 7. August 1900 i Løgumkloster som Søn af Skrædermester Jens Lorenzen og Hustru Johanne, f. Thøstesen. Gift 1926 med Anna Jensen. Kasserer for Skærbæk Idrætsforening siden 1931, Kasserer for Tønder Amds nordre Ringriderforening, Medlem af Bestyrelsen for Skærbæk og Omegns Ungdomsforening.

H. C. Andersen, Installatør, Skærbæk, er født den 13. Oktober 1889 i Graasten som Søn af Th. Andersen og Hustru Cathrine, f. Christiansen. Gift 1925 med Marie f. Svendsen. Installatør i Skærbæk siden 1920. Sekretær i Haandværkerforeningen siden 1935. Formand for Tennisforeningen, Med- lem af Festkomiteen for Tønder Amds nordre Ringriderforening.

Viggo Jensen, Bygmester, Skærbæk, er født den 18. September 1899 i Rodsted. Ringkøbing Amt som Søn af Landmand J. Jensen og Hustru Kirstine, f. Nielsen. Gift 1926 med Anna Norby. Bygmester i Skærbæk 1923. Medlem af Bestyrelsen for Haandværkerforeningen i Skærbæk siden 1927. Medlem af Menighedsraadet. Medlem af Bestyrelsen for Teknisk Skole.

Anton Schmidt
Slagtermester,
Skærbæk

H. P. Bolierslev,
Slagtermester,
Skærbæk

Math. P. Fabricius,
Arbejdsmand,
Skærbæk

J. J. J. Madsen,
Førstelærer,
Gasse

G. Andreasen,
Førstelærer,
Gaansager

Aage Schmidt,
Landmand,
Frifelt

Anders Malling,
Sognepræst,
Brøns

Chr. Lodbjerg,
Førstelærer,
Brøns

Jens S. Jensen,
Muremester,
Brøns

Andr. T. Schmidt,
Kontrolassistent,
Brøns

Christian Steffensen Schmidt, Urmager, Skærbæk, er født den 23. April 1887 i Hammelev S, som Søn af Landmand Jens Peter Schmidt og Hustru Sara f. Hundevadt. Gift 1910 med Eline Tønder. Urmager i Skærbæk siden 1910. Formand for Skærbæk tekniske Skole siden 1923. Formand for Skolekommissionen.

H. P. Christensen, Maskinhandler, Skærbæk, er født den 19. December 1888 i Sdr. Jernløse, Holbæk Amt, som Søn af Smedemester Lars Christensen og Hustru Ane Marie, f. Larsen. Gift 1924 med Kæthe Christensen. Kasserer for Skærbæk Sygekasse siden 1919, Formand og Kaptajn for Skærbæk frivillige Brandværn siden 1932, Formand for den upolitiske Lytterforening, Medlem af Bestyrelsen for Kolonihaveforeningen, Kasserer for Skærbæk Sogns Sygekasse siden 1929.

Frederik Vilhelm Block, Skorstensfejmester, Skærbæk, er født den 4. Juli 1897 i Tønder som Søn af Maskinmester Franz Block og Hustru, f. Huck. Gift 1925 med Anna Marie Petersen. Skorstensfejmester i Skærbæk siden 1931.

Anton Schmidt, Slagtermester, Skærbæk, er født den 19. December 1888 i Vejstrup som Søn af Slagtermester Hans Jørgen Schmidt og Hustru Petersine, f. Christensen. Gift 1919 med Marie Cathrina Clausen. Formand for Skærbæk Haandværk- og Industriforening siden 1926, Medlem af Sogneraadet siden 1933 samt Indehaver af flere Tillidshverv.

Hans Peter Bollerslev, Slagtermester, Skærbæk, er født den 10. Oktober 1887 i Bylderup som Søn af Peter Hansen Bollerslev og Hustru Elene, f. Kallesen. Gift 1913 med Cathrine Marie Nissen. Slagtermester ved Skærbæk Slagteri siden 1930.

Hans Jacob Lassen, Arbejdsmand, Skærbæk, er født den 24. Maj 1896 i Erridsø som Søn af D. H. Lassen og Hustru Maren Cathrine. Gift 1921 med Ellen Marie Lassen. Næstkommanderende ved Skærbæk Brandværn siden 1934. Kasserer i Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse og Kontrolbestyrer.

Mathias Peter Fabricius, Arbejdsmand, er født den 3. November 1898 i Kærgaard, Emmeløv. Gift 1923 med Ingeborg Juhl. Sprøjtefører for det frivillige Brandværn i Skærbæk siden 1935.

Jørgen Jessen Jensen Madsen, Førstelærer, Gasse, er født den 19. Juli 1889 i Agerbæk, Faaborg Sogn, som Søn af Agent Mads Andresen Madsen og Hustru Maren Jessen, f. Jensen. Gift 1919 med Karen Marie Wermer. Lærereksamen fra Silkeborg Seminarium 1917. Statens eetaarige Kursus. Tillægseksamen i Engelsk. Kursus i Svensk, Sløjd, Skrivning og Bogføring. Formand for Skærbæk Sogns Sygekasse siden 1921, for Bredebø Lærerkreds og for Skolemødeudvalget.

Georg Andreasen, Førstelærer, Gaansager, er født den 20. August 1905 i Hjerting ved Rødding som Søn af Gdr. Niels Andreasen og Hustru Gertrud. Gift 1930 med Eva Rugholm. Lærereksamen fra Gjedved Seminarium 1926. Medlem af Sogneraadet siden 1933.

Aage Ebbe Edelbert Schmidt, Landmand, Frifelt, er født den 5. Maj 1891 i Dons som Søn af Slagter Søren Ebbesen Schmidt og Hustru Hansine, f. Jensen. Gift 1917 med Ester M. G. Muusmann. Uddannet Tømrer. Repræsentant og Distriktsforstander for Husmandsbrandkassen og Husmændenes Ulykkesf., Formand for Vodder Sogns Sygekasse og for Vodder Sogns Ungdomsforening, Formand for Vurderingsmandsforeningen i Tønder Amt for Vurderingsmænd i Jydsk Husmandskreditforening.

M. A. Rasmussen,
Vejmand,
Brøns

J. Chr. Petersen,
Lærer,
Roager

Christen Petersen,
Gaardejer,
Kærbølling

Peder Brodersen,
Gaardejer,
Rejsby

J. P. H. Johnsen,
Lærer,
Arrild

V. Holm,
Førstelærer,
Arrild

Sv. Jørgensen,
Malermester
Arrild

A. Andr. Pedersen,
Uddeler,
Arrild

Axel R. Madsen,
Skovfoged,
Arrild

P. J. Norby,
Postbud,
Arnum

Anders Christopher Malling, Sognepræst, Brøns, er født den 25. Februar 1896 i Randers som Søn af Gartner Andreas Christopher Malling og Hustru Jensine, f. Simonsen. Gift 1921 med Johanne Henckel Bachmann. Cand. theol. Bestyrelsesmedlem i den sønderjydske Menighedsraadsforening, Formand for Menighedsraadsforeningen i Tørninglen Provsti, Formand for det sønderjydske Salmebogsudvalg, Leder af „Dansk Folkelælesskab“.

Chr. Lodbjerg, Førstelærer, Brøns, er født den 15. Oktober 1876 i Lodbjerg. Andenlærer i Stadil Skole, Førstelærer ved Faster Skole, siden 1920 Førstelærer ved Brøns Skole. Organist og Degn ved Brøns Kirke.

Jens S. Jensen, Murermester, Brøns, er født den 4. December 1895 i Brøns som Søn af Landmand Niels Jensen og Hustru Margrethe, f. Lorenzen. Gift 1926 med Margrethe Skau. Formand for Brøns Haandværkerforening.

Andreas Th. Schmidt, Kontrolassistent, Brøns, er født den 23. Juli 1895 i Brøns. Besøgt Ladelund Landbrugsskole og Askov Forsøgsstation. 1930 oprettet Brøns Sogns Kontrollforening, siden da Kontrolassistent. Formand for Boldklubben siden 1933.

Mads Andresen Rasmussen, Vejmand, Brøns, er født den 14. Juni 1901 i Abild som Søn af Murer Niels Rasmussen og Hustru Otteline, f. Schmidt. Gift 1926 med Margrethe Lauridsen. Siden 1928 Vejmand ved Tønder Amts Vejevæsen paa Strækningen Vedsted-Døstrup. Formand for Tønder Amts nordre Ringriderforening.

J. Chr. Petersen, Lærer, Roager, er født den 27. Marts 1888 i Ø. Højt som Søn af Lærer Niels Petersen og Hustru Marie, f. Pedersen. Gift 1912 med Elisabeth Hejsel. Dimitteret fra Haderslev Seminarium 1909, siden 1910 Lærer ved Roager Kirkeby Skole.

Christen Petersen, Gaardejer, Kærbølling, er født den 13. Februar 1886 i Rejsby Sogn. Gift 1922 med Johanne Kirstine Petersen. Formand for Rejsby Foredragsforening siden 1920 og for Rejsby Foderstofforening.

Peter Brodersen, Gaardejer, er født den 11. August 1865 i Ellum. Gift 1894 med Karen Obbekær. Formand og Kasserer for Rejsby Sygekasse.

Jens Peter Hansen Johnsen, Lærer, Arrild, er født den 18. December 1911 i Kastrup, Gram Sogn, som Søn af Lærer Martin Johnsen og Hustru Anne Sophie Hansen. Lærereksamen fra Tønder Seminarium 1932. Kursus i Gymnastik, Sløjd og Musik.

Axel Rudolf Madsen, Skovfoged, Lovruphus, Arrild, er født den 12. August 1893 i Jerstrup som Søn af Skovfoged Fritz Madsen og Hustru Gjertrud Marie. Gift 1917 med Inger Margrethe Simonsen. Skovfogedeksamen.

Akxel Andrup Pedersen, Uddeler, Arrild, er født den 1. April 1901 i Næsbjerg som Søn af Smedemester Marius Peder Pedersen og Hustru Laurine. Gift 1927 med Margrethe Kirstine Gaarde.

Udsigt fra Vognshøj mod Løgumgaard

LØ HERRED

LØ HERRED er det største Herred i Tønder Amt. Dets Areal er 52.061 ha med 18.666 Indbyggere i 1935 mod 18259 i 1930. Det grænser mod Nord i en næsten lige Linie til Skærbæk og Arrild Sogne i Hviding Herred, mod Øst til Branderup, Agerskov og Bedsted Sogne i Haderslev Amt samt Øster Højst, Hostrup og Burkal Sogne i Slogs Herred. Mod Syd naar det Landegrænsen og mod Vest danner Højer Herred Grænsen, bortset fra Ballum Sogn, der grænser ud til Vesterhavet. Foruden Købstaden Tønder og Flækken Løgumkloster bestaar Herredet af Ballum, Mjolden, Randerup, Døstrup, Brede, Nørre Løgum, Visby, Abild, Møgeltønder og Ubjerg Sogne samt Løgumkloster og Tønder Landsogne og den store Vesterhavssø Rømø.

BALLUM SOGN grænser mod Vest til Havet og er ellers omgivet af Skærbæk, Mjolden, Randerup, Skast og Hjerpsted Sogne. Dets Areal er 2964 ha med 1055 Indbyggere i 1935 mod 1002 i 1930.

Sognet er langstrakt (ca. 14 km langs med Havet) men ret smalt. Den nordligste Del af Ballum Sogn bestaar af frugtbare Marskenge. Syd for Engene hæver Terrænet sig en Del, men er ogsaa her ret fladt; det højeste Punkt i Ballum Sogn naar kun ca. 14 m over Havfladen. Agerjorden er i den nordvestlige Del af Sognet af fortrinlig Kvalitet.

Vesterhavsliget ved Ballum Sluse

mod Syd og Øst findes en hel Del Jord af mindre god Bonitet. Syd for Engene ligger Byerne Vesterende (med Kirken) og Østerende; længere sydpaa Bodsøl, Husum og Harknag, længst mod Syd Bundti og Rejsby; desuden findes lidt spredt Bebyggelse rundt om i Sognet. Naar vi ser paa Bynavnene, falder det straks i Øjnene, at der ikke findes nogen By med Sognets Navn. Det er vistnok et ret enestaaende Tilfælde, og der findes da ogsaa en gammel Overlevering om, at Ballum By skal have ligget læn-

gere mod Vest, hvor der nu er Vadehav. Det er ikke utænkeligt, at denne Overlevering taler Sandhed; Sønderjyllands Vestkyst har jo været hærget af mange Stormfloder. Har der været en Ballum By, er det rimeligt at antage, at den er gaaet til Grunde i den tidlige Middelalder, maaske mellem 1200 og 1300. En anden Overlevering fortæller, at Ballum og Rømø engang i gamle Dage kun skal have været adskilt ved en Aa, og at der har været Skov ude i det nuværende Vadehav. Denne Overlevering finder en vis Støtte i, at der er fundet Trærødder og Mosebund i Havet mellem Ballum og Rømø. Nordvest for Ballum Kirke har der ude i Vadehavet ligget en Gaard ved Navn „Staverskov“; det kunde jo tyde paa, at der i historisk Tid har været en Erindring om Skoven.

Naar vi undersøger Sognets Historie, findes der flere Vidnesbyrd om, at Bispestolen i Ribe fra gammel Tid har haft Jordegods i Ballum. Fra Aaret 1240 findes en Meddelelse om, at Hertug Abel fritager Biskoppens Forvaltere og Fæstere i Møgeltønder, Daler og Ballum for visse Ydelser. Og fra 1360 er der bevaret en kongelig Bekræftelse af et Gavebrev, hvori Biskoppen skænker privat Jordegods i Ballum til Kapitlet i Ribe. Hvor store Ejendomme, Bispestolen dengang har haft i Ballum, lader sig ikke godtgøre; men Hovedgaarden „Brink“ har antagelig hørt til Bispestolens ældste Besiddelser. Fra det 14. Aarhundrede er der Oplysninger om, at Ribebisperne har opholdt sig paa denne Gaard. Fra 1388 er der bevaret et Regnskab fra Biskoppens Foged paa „Brink“, og det udviser, at der var væbnede Svende paa Gaarden. I 1468 har Bispestolen i Ribe Birkeret i Ballum, og efterhaanden har det vel været saadan, at det meste af Ballum Sogn har hørt under Bispestolen. Ved Reformationen gik Bispegodset over til Kronen, og en Fortegnelse fra 1537 udviser, at det tidligere Bispegods bestaar af 48 Gaarde i Ballum og 4 i „Ballum Mærksogn“. Hovedgaarden „Brink“ blev kort efter Reformationen overladt Jørgen Hansen og Hustru paa Livstid. J. H. er maaske senere blevet tillagt Navnet Jul; den sidste Indehaver af „Brink“ bar i hvert Fald dette Navn, og han maa være død omkring 1560. Ved et Kongebrev af 11. November 1562 faar Kronens Bønder i Ballum Tilladelse til at „nyde og bruge“ „Brinkgaard“s Jorder, Ager og Eng mod en nærmere fastsat aarlig Afgift. Dog skal Brink Mølle blive ved at bestaa. En Del af Gaardens Bygninger maa Bønderne nedbryde, og Materialet derfra maa de bruge til deres Gaarde. En anden Del (maaske Hovedbygningen) skal Lensmanden paa „Riberhus“ lade nedtage Kronen til Bedste. „Brink“ er jo uden Tvivl blevet nedrevet i de første Aar efter 1562; men for ikke mange Aar siden er der i Jorden fundet Sten og Murrester fra Hovedbygningen. Fra den føl-

Gammel Kniplerske fra Vestslesvig

gende Tid er der opbevaret en Del Forhandlinger mellem Kronen og Bønderne angaaende Afgifterne for „Brink“. Bønderne klager flere Gange over, at Afgifterne er for høje, og at det er umuligt at svare dem i de daarlige Tider, da Priserne paa Landbrugsvare er saa lave. Navnlig i de urolige Aar efter 30-Aars Krigen findes der flere Klager og Forhandlinger om Afgiften. Den sidste Kontrakt med Kronen er fra 1667; i Aaret 1676 blev Grevskabet „Schackenborg“ oprettet, og her kom Ballum

Sogn til at høre ind under. — Foruden „Brink“ skal der i Ballum have været flere Hovedgaarde; men der er vist ikke bevaret nærmere Oplysninger om deres Historie; der er vel Grund til at antage, at de hverken i Størrelse eller Betydning har kunnet maale sig med „Brink“. Af disse Gaarde er „Staverskov“ gaaet til Grunde ved Stormflod; Navnene paa de øvrige er: „Grove“, „Gundersmark“, „Bobensmark“ (maaske i Skast Sogn), „Kausmark“ og „Lademark“. I nogle af de gamle Beretninger (f. Eks. fra 1417) omtales Hollænderne i „Ballum Mærsk“. Det maa vel betyde, at hollandske Kolonister er kommet herop og har fæstet Bo i Engene Noget nærmere om, hvad der har foranlediget Hollændere til at sætte Bo saa langt mod Nord, ved man ikke. Det er vel rimeligt at tænke sig, at de efterhaanden er gaaet op i Egnens Befolkning. Endnu findes ude i Engene Spor af gamle Værfter, hvorpaa Marskgaardene har ligget; det er muligt, at disse Værfter er opkastet af Hollænderne. Denne Bosættelse i Marsken er jo et Vidnesbyrd om, at der fra gammel Tid har været Forbindelse mellem Holland og Egnen her.

Omkring 1600 og 1700 har der været stor Studehandel paa Holland fra Sønderjyllands Vestkyst, og der er uden Tvivl gaaet Studeskibe fra Ballum til Holland. Naar Studehandlerne vendte tilbage, har de bragt forskellige hollandske Varer med hjem. Endnu er der adskillige Gaarde i Ballum (og omliggende Sogne), hvor Ydervæggene i nogle af Stuerne er beklædt med hollandske Fliser. Det er et Minde om den gamle Handelsforbindelse med Holland.

Studefedningen er jo nok ogsaa i gamle Dage blevet drevet med vekslende Held; til Tider er der blevet tjent store Penge paa Studene, til andre Tider har svingende Priser og Kvægpest bragt store Tab. I Aarene før Verdenskrigen var Priserne paa Fedekvæg jævnt stigende, og Studefedningen var da en god og sikker Næringsvej.

Aarene efter Krigen har bragt stærkt svingende Priser paa Fedekvæg; der har været Aar, hvor der er tabt mange Penge; men der drives dog stadig en betydelig Studefedning i Ballum Enge. Den største Del af Studene gaar nu til Tyskland og Belgien.

Siden Genforeningen er der foregaaet en ret stor Omlægning af Landbruget; Koholdet er steget stærkt, og som en ny Produktionsgren er Svineavl kommet til. Før Verdenskrigen fedede man saa at sige kun Svin til eget Brug; nu er der store Svinestalde ved de fleste Gaarde. Kornavl og Roedyrkingen er ogsaa taget en hel Del til i de senere Aar. Landbruget er — og har vel altid været — den vigtigste Næringsvej i Ballum Sogn; men medens Landbruget nu er den eneste Næringsvej af Betydning, har

Ballum Kirke

kunsten er antagelig naaet til Tønderegnet omkring Aar 1600; men det er først efter 1700, Kniplingshandelens gyldne Tid kommer. I det 18. Aarhundrede er der tjent betydelige Formuer ved Kniplingshandelen. Selv om Kniplingshandlerne har taget Hovedparten af Fortjenesten, er der vel Grund til at tro, at Kniplerskerne i de gode Tider har faaet Arbejdet nogenlunde betalt. Knipleriet var i hvert Fald meget udbredt. Mange Sømandskoner i Ballum har ved deres Kniplearbejde kunnet yde et Bidrag til Familiens Underhold; mange ugifte Kniplersker havde Knipleriet som Levebrød. Anderledes blev det, da de daarlige Tider for Kniplingshandelen satte ind omkring 1800; Arbejdslønnen sank nu til et Lavmaal, saa det var umuligt at leve af Knipleriet.

Kniplekunsten var i Tiden før Verdenskrigen ved at gaa helt i Glemmebogen; men i de senere Aar er der sket en Genoplivning. Navnlig har Forfatterinden, Fru Hansigne Lorenzen, Ballum, været virksom for at faa dette gamle Haandarbejde optaget paany (se under Tønder S. 331).

Hovedbyen i Sognet er nu *Bodsbøl*, der forøvrigt er sammenbygget med Husum. Her findes Kro, Mejeri, flere Forretninger, Forsamlingshus, Missionshus (Luthersk Missionsforening) og Alderdomshjem. Alderdomshjemmet har tidligere været Fattighus.

Ballum Kirke er en smuk og anselig Bygning; den er antagelig opført omkring 1150, maaske lidt senere. Den har været indviet til Sct. Nikolaus, Sømændenes Helgen. Kirken har Skib, Kor og Apsis og er opført af Tufsten. Taarnet, der er en hel Del yngre, er bygget af Tegl; Kirken er tækket med Bly. Skibet har Bjælkeloft; i Taarnet og i Koret er der Hvælvinger. Af Kirkens Inventar er der Grund til at fremhæve Døbefonten, den er af sort Kalksten og stammer fra Middelalderen. Kirkens Prædikestol med en rigt udskaaret Himmel over er et smukt Træskærerarbejde, den bærer Aarstallet 1600. I Felterne paa Prædikestolen fremstilles Begivenheder fra Jesu Liv. Paa Alteret findes et Par store Lysestager fra 1648 og et Par mindre uden Aarstal. Paa Alterbordets Forside findes et gammelt Maleri af Synderinden, der toer Jesu Fødder. I 1924 blev Kirken skænket et nyt Alterbillede; det er malet af Larsen-Stevns og fremstiller den kananæiske Kvinde.

Ballum Kirke blev i 1214 annekteret til Kapitlet i Ribe. Denne Tilknytning til Bispestolen er jo nok Grunden til, at Kirken i Middelalderen har faaet en rig Udsmykning med Kalkmalerier. For faa Aar siden blev Kalkmalerierne afdækket af Nationalmuseets Konservator. Der blev fundet Kalkmalerier paa Korbuens Sider; Apsishvælvingen var helt dækket med Kalkmalerier, og i Apsisrunden fandtes Malerier af de 12 Apostle.

Søfarten i ældre Tid spillede en betydelig Rolle. Der har vistnok ikke været større Skibe hjemmehørende i Ballum; men mange Søfolk fra Ballum har gjort Tjeneste som Skibsførere, Styrmand og Matroser. I Østindiefartens gyldne Dage har Sømænd fra Ballum uden Tvivl gjort Tjeneste i hollandske Skibe; senere blev det navnlig Hamborg, men ogsaa Flensborg og København, Sømændene rejste til.

En Erhvervsgren, der en Tid havde ret stor Betydning for Ballum Sogn, var Knipleriet. Kniple-

Desværre var de fleste af Kalkmalerierne saa medtaget, at de maatte kalkes til igen. I 1935 er 6 af Apostelskikkelserne og den smukke Frise i Apsisrundingen blevet restaureret; endvidere er to gamle tilmurede Vinduer blevet aabnet paany. De restaurerede Kalkmalerier staar nu som et Minde om Kirkens rige Udsmykning i gamle Dage. Efter Kirkens Glansperiode i Middelalderen kom der ringere Tider. Fra 1656 findes et Bøn-skrift, hvori Kirkeværgerne Thomas Hansen og Anders Jepsen beder Kongen om Hjælp til Istandsættelse af Ballum Kirke, der havde lidt meget i Svenskefejden. Kirken havde da været indrettet til Forsvarssted, og Svenskerne havde haft „Støkker“ i Taarnet. En Synsforretning fra Aaret i Forvejen udviser, at Kirketaget har været yderst medtaget. I 1662 blev Kirken tilskødet Hans Schack; i 1930 overgik Kirken til Selveje. Desværre var Kirkens Tiendekapital gaaet tabt ved Markinflationen. Vest for Kirken findes en stor Mindesten, hvorpaa Navnene paa 30 faldne i Krigen 1914—18 er indhugget.

I Ballum Sogn findes der i Øjeblikket 3 Skoler med 5 Lærere. Hvor længe, der har været et ordnet Skolevæsen i Ballum, lader sig ikke sige med Sikkerhed; men af en en Præsteindberetning fremgaar det, at der allerede i 1754 fandtes 2 Hovedskoler og 1 Biskole. *Vesterende Skole* var i ældre Tid den største af Sognets Skoler; den har til at begynde med haft Lokale i en Tilbygning (et gammelt Vaabenhus) paa Kirkens Syd-side. I 1826 købte Ballum Sogn det tidligere Tinghus for Ballum Birk og lod det indrette til Skole for Vesterende. Denne Bygning gjorde saa Tjeneste som Skole i ca. 100 Aar, den er nu blevet omdannet til Missionshus. Omkring 1830 havde Vesterende Skole ca. 150 Elever; den var da Normalskole for Lø Herred, hvilket vil sige, at vordende Lærere kunde faa Uddannelse der. Vesterende Skole har nu ca. 50 Elever. *Bodsbøl Skole* havde i 1830 ca. 110 Elever; den er nu Sognets største Skole og har et Elevantal af 80—90. *Nørhus Skole*, der før har haft Lokale i Rejsby, er Sognets mindste Skole; den har for Tiden 14 Elever; i 1830 var der ca. 50.

Ballum Sogn rummer ikke de smilende Naturskønheder, man kan finde andre Steder, Naturen har her et noget tungt og barsk Præg. Dog har Eggen sin særegne Skønhed; den er præget af det vide Udsyn, af Vadehavet, og af de smukke Engstrækninger i Bredeaaalen, der nu er skærmet af et solidt Havdige; men før i Tiden har Ballumboerne haft mange drøje Ture i Engene, naar Kreaturerne i Storm og Regn skulde bjerges hjem, saa de kunde komme i Sikkerhed for Stormflodens Oversvømmelser. Naar Engene var forvandlet til Hav, og Grave og Grøfter var skjult, var det ikke ufarligt af færdes derude. Efter den store Stormflod i 1634 havde Kong Kristian den Fjerde Planer om at lade Ballum Enge inddige. Fra 1642 findes et Kongebrev, hvori Diggreven fra Bredsted opfordres til at lade udarbejde et Overlag over Udgifterne ved Digebygningen og over Fordelingen af Udgifterne. Planen blev ikke gennemført, og adskillige Digebygningsplaner er strandet siden den Tid. Først i 1914 var man efter lange Forhandlinger naaet saa vidt, at Digebygningen kunde paabegyndes. Saa kom Verdenskrigen, og Arbejdet var ved at gaa helt i Staa. Senere hen blev der anvendt Krigsfanger ved Digebygningen; der har været baade franske og russiske Fanger paa Digearbejde ved Ballum, blandt de sidste var endogsaa Muhamedanere fra Kaukasusegnene. Arbejdet blev omsider fuldendt i 1920. Ved Digebygningen fik Bredeaaen et nyt Udløb ved Ballum Sluse; herfra har Postvæsenet nu Overfart til Rømø. Før i Tiden foregik Færgefarten fra Bodsbøl ved Færgekroen; men her kunde Baaden ikke naa ind til Land, og Passagererne maatte derfor køres med Vogn et godt Stykke ud i Havet. I den seneste Tid har der været Planer fremme om at bygge en Færdselsdæmning fra Fastlandet til Rømø.

Nu afdøde Gaardejer Kresten Jensen, Vesterende, gjorde et stort Arbejde for at faa Bredeaaalen inddiget; han var med i de mange Forhandlinger, og den største Del af Æren for, at Digebygningen blev til Virkelighed, tilkommer ham. Kresten Jensen blev

Digelagets første Diggreve; i Slusekroen minder et Billede af ham om hans Virke i Digesagen.

Ballum Sogn har hørt til Enklaverne, og Tyskheden har aldrig kunnet vinde videre Indpas her. Ved Afstemningen den 10. Februar 1920 faldt 96 pCt. af de afgivne Stemmer for Danmark. Ved Folketingsvalget den 22. Oktober 1935 havde Tyskerne 11 Stemmer.

Johs. Simonsen.

MJOLDEN SOGN (366 Indbyggere i 1935, 1732 ha) bestaar af Byerne Mjolden, Ottersbøl og Forballum samt to Ejendomme ude i Marskengen ved Navn Hjbjerg. Sognegrænsen dannes mod Nord af en Bæk, Røgelstrøm, til Skærbæk Sogn. Her var tidligere Grænsen mellem Haderslev og Tønder Amter og er endnu Skellet mellem Tørninglen og Tønder Provstier. Mod Øst støder Mjolden til Døstrup Sogn, ligeledes afgrænset ved en Bæk, der falder ud i Brede Aa, der paa et Stykke danner Sydgrænse mod Randerup Sogn. Aaen gaar mellem Hovedparten af Sognet, der saaledes udgør en Ø, og Forballum. Mod Vest grænser Sognet til Ballum. Sognet er meget fladt, enkelte Steder hæver Jordsmonnet sig en Smule. Byerne ligger lidt højere end de omgivende lave Enge eller Marker, det gælder især Mjolden og Forballum. Og mange af Gaardene er her bygget paa Forhøjninger (Værfer) for at modstaa Vandfloderne, der i tidligere Tid har hærget. Nu beskyttes hele Bredeaa dalen af et Dige, fuldført 1917. Langs Aaen og i hele den vestlige Del af Sognet er der store Enge. Iøvrigt er Jorderne saandede eller blandet af Klæg og Sand.

Der er smukt, især om Sommeren, med de grønne Enge og de vide Udsigter. En egen smilende Ynde kan da være over Landskabet, men naar Taagerne lægger sig ind over det, kan det kalde paa Tungsindet. Og Stormene, der frit suser ind over det flade Land, kalder det barske Præg frem. Egnens Hjemstavns sang (digtet af Lektor A. Egeberg Jensen i Tønder) skildrer det:

„Skønne Land, dit strenge Aasyn
kun den fremmede du viser,
dine Børn du mildt tilsmiler.“

Mjolden Kirke og Præstegaarden

Mindesten over Kr. Kold

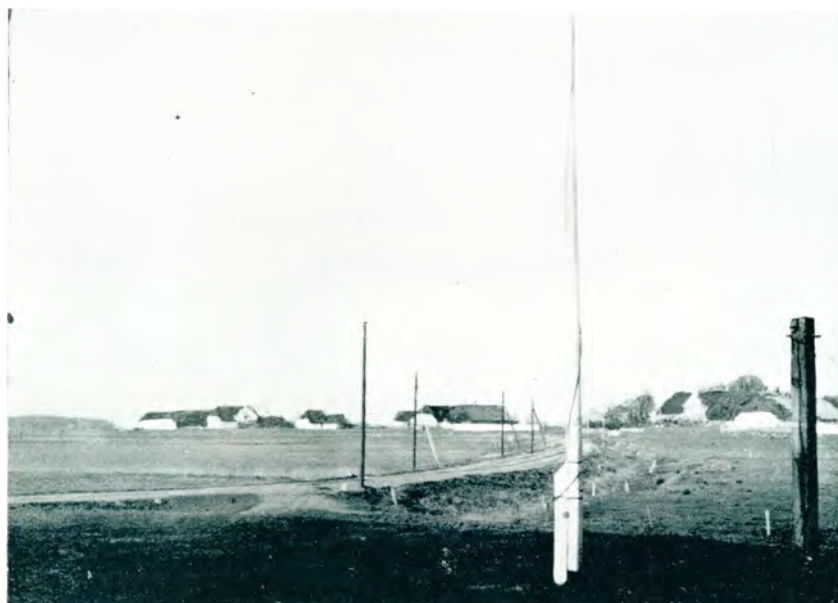
Egnen drager sine Beboere med en stille og stærk Magt. Den er præget af Havets Naboskab. Voldsomme Stormfloder har i Tidernes Løb hærget Egnen, især led Mjolden Sogn ved den, der den 12. Oktober 1634 forvandlede en Velstandsperiode til dyb Fattigdom og Sorg. I Mjolden, der kaldtes „de 13 Ejlendes By“, omkom den Nat 57 Mennesker. Huse og Gaarde var i stort Tal ødelagt, og en Mængde Dyr druknet. — Til andre Tider viste Havet sig som en Ven. Sejladsen paa Aaen og Havet skaffede ved Handel og Studeudførsel Velstand til Huse, det gav Folk videre Horizont og bragte Kulturværdier med hjem. —

Betydningen af Navnet Mjolden er ikke ganske klart. Ældre Former er Myaldern, Myolden, Mialdorn, Meølum, Mcolden, Medolden. Den overvejende Del af Sognet hørte i tidligere Tid til de kongerigske Enklaver, hvorfor det ogsaa har bevaret et stærkt dansk Præg. Stærke aandelige Bevægelser er gaaet hen over Sognet i Pietismens og Herrnhutismens Dage og senere, da den grundtvigske Bevægelse kom her som et af

de tidligste Steder paa Egnen. Baade kirkeligt og folkeligt satte denne Aandsretning sit Præg paa Sognet, indledet ved Sognepræsten L. D. Hass (1835--40) og den senere saa bekendte Skolemand, Chr. Kold, der var Huslærer i Forballum 1838--41 hos to af Egnens ledende Mænd, Knud L. Knudsen, den senere Ejer af Trøjborg, og Niels Andersen Hansen, der en Tid var Folketingsmand for Enklaverne. En af de første, danske Frimenigheder stiftedes i Forballum, den tog Arven fra de ældre op og bevarede den. — Ved Folkeafstemningen d. 10. Febr. 1920 bekendte Mjolden Sogn sig til Danmark med 94 pCt. af Stemmerne.

Kirken, der oprindeligt er indviet til Sct. Mauritius, er en romansk Bygning af Kvadersten og Munkesten med Blytag, med Taarn i Vest, Vaabenhus i Nord og halvrund Apsis i Øst. Taarnet har tidligere haaret Spir, men mistede det ved en Brand 1691. Nu har det Saddeltag. Kirken har Bjælkeloft, Taarn og Kor Hvælvinger. Der er ca. 200 Siddepladser i Kirken, som opvarmes ved en Kalorifere. Der findes smukke Træudskæringer i Kirken: Alterbordsforsiden, et gl. Bræt fra 1599, Altertavlen fra omtrent samme Tid og Prædikestolen fra 1609. Alt vidner om den Tids særprægede Kultur her paa Egnen. Et meget smukt Krucifiks vistnok fra ca. 1300 hænger over Korbuen, to udskaarne Helgenfigurer fra ca. 1400 staar i Koret. Den romanske Døbefont er af Granit. Orgelet er skænket 1876 af Skærbæk Sparekasse. Paa Væggen hænger to Tavler over Præsterne siden Reformationen, et Maleri af Pastor Hass, skænket efter hans Bortrejse 1840, samt en Mindetavle over de i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Den er skaaret i Træ og malet af Konservator ved Nationalmuseet, N. Termansen og hans Sønner. I Taarnet hænger et Dommedagsmaleri fra 1735 skænket af Hans Hansen og Hustru fra Forballum. Kirkeklokken bærer Aarstallet 1621.

Øst for Kirken ligger Præstegaarden. Kirkegaarden og Haven støder op til hinanden. Præstegaarden er efter en Brand opført 1830 og er en meget smuk Bygning i Egnens Stil, en Vinkelbygning med Straatag. Den aabner sig mod Øst og ligger paa en græsbevokset Forhøjning. — Skolen er et kønt, hvidkalket, straatækt Hus fra 1863. Tæt ved den ligger dens Gymnastikhus (opført 1930), der benyttes som Forsamlingshus. Foran Skolen er der i Sommeren 1935 opsat en smuk Mindesten for Kr. Kold. I For-

Mjolden Østerby set fra Præstegaarden

vejen Skærbæk – Ballum. Desuden er der en ret god Vej til Døstrup.

ballum staar en Genforeningssten, udhugget af Gaardejer Broder Johansen, Forballum. I Sognet findes ingen Herregaarde. Der er Mølle (Vind- og Motormølle) i Ottersbøl, Brugsforening og Afholdskro („Færgegaarden“) i Mjolden, og Mejeri i Forballum. I Sognet findes en Granplantage, Mjolden Skov, samt flere mindre Plantninger, en i Ottersbøl og en nær Aaen. Gennem Sognet gaar Lande-

H. J. Helms.

RANDERUP SOGN (210 Indbyggere, 1031 ha) bestaar af Byerne Randerup og Lunde samt et Par enligt liggende Ejendomme mod Øst ved Navn Spindborg. Sognet ligger mellem Mjolden, Ballum, Skast og Brede Sogne. Paa et kort Stykke mod Nord danner Brede Aa Skellet. Sognet er som Mjolden meget fladt, dog ligger det meste af Randerup noget højere, Lunde paa en lille Bakkeø i Engene.

Navnet Randerup stammer vist fra Randi-torp, har senere Formene Randorp (og Randerup). Det har med enkelte Undtagelser hørt til de kongerigske Enklaver. Hvad der foran er sagt om Mjolden, om Naturen og Stormfloderne, gælder tildels ogsaa om Randerup. Navnet er mest kendt i Forbindelse med Salmedigteren Hans Adolf Brorson og hans Brødre („det rare Kløverblad fra Randerup“). I tre Generationer sad der Præster af denne Slægt i Sognet. H. A. Brorson var født i Randerup 1694 og var Præst der 1722 – 29. I hans Præstetid og i Aarene derefter var der et stærkt aandeligt Røre dér, præget af Pietismen. Senere hen, i det 19. Aarhundrede, fik den grundtvigske Bevægelse ogsaa lidt Indpas i Forbindelse med den danske Frimighed i Nabobyen Forballum. Og omkring Aarhundredskiftet kom „Luthersk Mission“ og Indre Mission“ og satte deres Præg paa mange af Beboerne. Sognet bevarede sit overvejende danske Præg under Fremmedherredømmet.

Randerup Kirke

En af de mest kendte danske Førere og Foregangsmænd i disse Aar, Andreas Thyssen Hansen, der døde lige før Verdenskrigen, boede i Randerup. Ved Folkeafstemningen 10. Februar 1920 afgaves 96 pCt. af Stemmerne for Danmark.

Kirken er en romansk Bygning af Kvadersten og en Del Tuf med Kor i Øst og Taarn i Vest samt et lille Vaabenhus i Syd. Kirken er hvidkalket, den har Blytag, Vaabenhuset Tegl. Kor og Skib har fladt Loft, Taarnet Hvælving. Der findes ca. 160 Siddepladser i den lille, hyggelige i 1921 hovedreparerede Kirke. Den opvarmes ved en Kakkelovn. Der findes ikke Orgel. Altertavlen stammer fra 1651, Prædikestolen fra 1611, begge i Renaissancestil, den sidste lignende den i Mjolden og en Del andre Kirker paa Egnen. Granitdøbefonten er meget gammel. Et smukt gammelt Krucifiks fra før 1400 er for Tiden til Konservering, et moderne hænger nu over Korbuen. Paa Væggene hænger foruden to Præstetavler et Epitafium fra 1686 over Sognepræst Broder Pedersen „Pædopolitanus“ (o: fra Drengsted), Salmedigteren Brorsons Bedstefar, en Mindetavle for H. A. Brorson (opsat 1894) samt en i Træ skaaret Mindetavle over en Mand, der faldt i Verdenskrigen. — Udenfor Kirkedøren staar en lille Mindesten over H. A. Brorson. Den blev rejst af Efterslægten i 1913. Brorson blev begravet i Ribe Domkirke. Lige Øst for Kirken har i Aarhundreder Præstegaarden ligget. En Laage i Kirkegaardsdiget fører ud paa denne historiske Plet, hvor Slægten Brorsons og mange andre Præsters Hjem stod. Nu er den ubebygget, men staar man derude, har man et vidt Udsyn ud over Egnen. Voldsomme Stormfloder har flere Gange drevet Beboerne ud af deres Hjem, og 3 Gange har en Ildebrand lagt Præstegaarden øde. Efter den sidste af disse, blev Bygningen i 1844 flyttet ned i den sydlige Del af Byen. Den bebos nu af en Forpagter, da Sognet siden 1907 har haft Præst sammen med Mjolden. Vest for Kirken ligger Skolen. De to Bygninger har en ensom Beliggenhed ved Vejen fra Randerup til Lunde. Men den sandede Sti er dog tit befærdet, til daglig af Skolebørnene, om Søndagen af Kirkegængerne. Og nogle Aftener i Vintrens Løb vandrer en lille Flok af ældre eller unge til Møder, Foredrag eller andre Sammenkomster i Skolens Gymnastiksal.

Mindesten over H. A. Brorson

I Randerup By ligger et Missionshus „Brorsons Minde“ og en Afholdskro med Købmandshandel. Her findes ingen Herregaarde. Hvor Vejene til Skærbæk, Ballum og Bredebro stoder sammen og danner et lille Torv, staar en Genforeningssten og en høj Flagstang.

H. J. Helms.

DØSTRUP SOGN er 4037 ha stor, og grænser i Nordøst mod Arrild, i Øst mod Nørre Løgum, i Syd mod Brede, i Vest mod Mjolden og i Nord mod Skærbæk Sogne. Til Sognet hører Stationsbyen Døstrup, endvidere Vinum, Tevring, Overby, Lovrup og Drengsted. Desuden hører 6 Familier i Nørre Vollum i kirkelig Henseende til Sognet.

1935 tæller Sognet 985 Indbyggere mod 677 i 1769, og naar lige undtages Døstrup By, der, takket være Jernbanestation og Beliggenhed ved Hovedlandevejen Ribe—Tønder, siden da omtrent har fordoblet Indbyggerantallet til i Dag at tælle rigelig 400 Indbyggere, fortæller Tallene, at Udviklingen er gaaet jævnt og stille. Der findes i Sognet 7 Købmandsforretninger, ca. 18 selvstændige Næringsdrivende som Bygningshaandværkere, Bagere, Skomagere, Smede og Skræddere m. m. Endvidere er der Mejeri, Mølle

Dostrup Kirke

og Teglværk. Der findes Skole i Døstrup, Lovrup og Dregsted.

Sognet er et udpræget Slette-landskab og har, hvad saavel By som Marknavne vidner om, tidlig været bebygget. I den østlige Del af Sognet findes et gammelt Egeskrup — Lovrup Skrøb — det har ligget uberørt i et Aartusind og ejer en egen Skønhed og stor botanisk Værdi. Trods ihærdigt Arbejde fra Naturfredningsforeningen er det ikke lykkedes at faa Arealet fredet, og i Dag er et Stykke uberørt Natur ved at blive et Offer for Udviklingen, idet Staten, der ejer Arealet (sammen med allerede tidligere beplantet Areal ialt 444 ha) har begyndt Plantningsarbejdet her.

I den østlige Halvdel af Sognet findes flere Gravhøje; ved Afvandingsarbejde i 1925 —26 stødte man lige Syd for Døstrup By paa en „Helligkilde“, der var nogenlunde bevaret. Genforeningsstenen, der indtil 1922 laa i Kirkegaardsdiget er formodentlig en gammel Offersten.

Sct. Laurentii Kirke, der i sin monumentale Skikkelse er typisk for Egnen, er bygget omkring 1200. I Tidens Løb har den gennemgaaet mange Forandringer, en af de største skete i 1734, da den nordre Korsfløj blev bygget; dette var en Følge af Pietismens Indflydelse i Sognet, der bevirkede stærkt øget Kirkegang.

Kirkens Indre har gennemgaaet følgende Ændringer: I 1572 et smukt Stykke Billedskærerarbejde (helt gotiske Skærværksornamenter) som Alterbeklædning. I 1601—02 en smuk udskaaen Prædikestol (antagelig udført af Peter Snedker, Tønder). Midlerne til denne fremkom ved en Domfældelse den 6. Juli 1598 paa Herredagen i København imod Peter Rantzau, Trøjborg, der i 12 Aar med Urette havde oppebaaret 3300 Daler af Lø Herreds Kirker.

Skærtorsdag 1643 fik Kirken en ny Altertavle, 1630, 1690, 1723, 1865 og 1920 er Kirkeklokkerne bleven fornyede. I 1863 sprængtes Klokken, da man ringede ved Frederik VII.s Død. Som Genforeningsgave fik Kirken den i Verdenskrigen ødelagte Klokke erstattet i 1920. Den bærer Indskriften: Jeg hilser de Levendes Kirkegang og synger de dødes Vuggesang. I nyeste Tid er der efter Krigens Afslutning anbragt en Mindetavle i Kirken for 28 faldne fra Sognet i Krigene 1914—18. Endvidere er der i Aarene 1929—31 skænket 3 smukke Lysekroner. Ved testamentarisk Gave er der i Aaret 1930 tilgaaet Kirken henved 6000 Kr., hvoraf Renterne er tænkt anvendt til Kirkens Ud-smykning.

Af udvendige Forandringer kan nævnes: 1822—25 omsattes Kirkegaardsdiget, og man solgte for 41 Rd. Kampesten. Atter i 1865, da Ribe—Tønder Landevej blev bygget, solgtes der Kampesten af Kirkegaardsdiget. I 1857 blev Kirken forsynet med Indgangsdør gennem Taarnet, med nye Vinduer samt med Jernbalustre foran Altret. Samtidig fjernede man Vaabenhuset og den til Korrundingen tilbyggede Skriftestol.

Sammen med Kirken har Præsteslægten i Tidens Løb præget Sognet. Fra Reforma-

tionens Indførelse i 1537 og indtil 1865 — i 328 Aar -- har Præsteembedet været i en Familie.

Selvom de gode, gamle Dage nu om Stunder ofte bliver prist, har Livet i gamle Dage ikke altid været Idyl. Alene i Perioden 1602 — 41, medens Mickel Andersen var Sognets Præst, forefaldt der 6 Mord og Drab i Sognet.

Iøvrigt løber et Sogns Historie i store Træk parallelt med Landets, saaledes kan der fra hver af Krigene fortælles adskillige Tildragelser. I den første Svenskekrig fra December 1643 til Februar 1644 huserede svenske Tropper i Sognet; bl. a. maatte daværende Præst Jens Michelsen opholde sig skjult i Nørkier —

et Engdrag Nord for Byen. Ogsaa de følgende Svenskekrige satte deres Spor i Sognet, saaledes kom bl. a. Pesten til Sognet omkring Nytaar 1659. I dette Aar døde der 105 Mennesker altsaa henved en Sjettedel af Sognets Indbyggere. — Fra Jordernes Udskiftning i 1760—1773 findes der udførlige Optegnelser i Døstrup gamle Grandeprotokol. —

Napoleons-Krigene og derpaa følgende Statsbankerot satte sit Præg paa Egnen ved tiltagende Fattigdom. Der blev flere og flere, der maatte leve af Almisser, og i Aaret 1826 byggedes, paa Initiativ af Provst Gabriel Koch, Døstrup, den første Fattiggaard paa Landet i de danske Provinser. Den blev bygget i Vinum og tjente baade som Arbejds- hus og Tilholdssted for Sognets fattige (den bruges stadig som Fattiggaard).

Krigen 1848 og 1864 gik heller ikke helt sporeløst hen over Sognet, der var hver Gang store Indkvarteringer saaledes i 1864 ogsaa af Østerigere. I Krigen 1914—18 var det særlig Døstrup By, der havde Hovedindkvarteringen, det meste af Tiden 4—500 Mand. Desuden var der russiske og enkelte belgiske og franske Krigsfanger. Endelig var der en Fangelejr lige Øst for Døstrup By for egne Militærnægtere, Grænseoverløbere m. m., som fik en saare slet Behandling. Desuden var der samtidig en Arbejdskolonne fra Straffeanstalten i Rendsburg.

Fra Døstrup By var der et bredsporet Baneanlæg til en Forsvarsstilling i Mjolden Skov samt et smalsporet Baneanlæg til Haderslev Amtsbane i Branderup. Lidt Vest for Dregsted By blev der bygget en mindre Forsvarsstilling. — Heldigvis blev der intet Brug for disse Forberedelser.

Døstrup Sogn, der er et Enklavesogn, har i Udlændighedstiden holdt den danske Fane højt og stemte den 10. Februar 1920 med 536 Stemmer mod 28 tyske Stemmer et tydeligt Ja til Danmark.

Christen Thygesen Petersen.

Døstrup Kirkes Indre

BREDE SOGN, Lø Herred, Tønder Amt og Provsti, Ribe Stift, er 5429 ha med 1537 Indbyggere (1935) og danner en skæv Firkant paa begge Sider af Brede Aa, i hvis Knæ der fra gammel Tid var et vigtigt Vadested, senere Træ- nu Staalbro. Vade- stedet har gjort Byen og Sognet ved Aaen, oprindeligt „Bredevad“, til Knudepunkt for Færdselen. Vejene fra Ribe (30,5 km), Tønder (14 km), Løgumkloster (9,5 km), Ballum

Brede Kirke

holdige Strækninger tilplantet ca. 40 ha, ligesom der er plantet store Læbælter, der nu hindrer den tidligere Sandflugt. I samme Tidsrum er alle sure Lavdrag blevet gjort afgrødebærende ved et udstrakt Afvandingsnet. Selve Aaen venter endnu paa sin Regulering og Uddybning, der er blevet muliggjort nu, efter at Havdiget foran Bredeaadalen i 1917 er blevet færdigbygget og Havet ikke mere, som i tidligere Tider, ved Vinterstormflod kan gaa helt op til Brede By.

Sognets Byer danner tilsammen en 9-Figur, Nord for Aaen fra Øst til Vest: Kummerlev, Svanstrup (oprindeligt Kongsgaarde) S. o. N. Vollum; Syd for Aaen tilsvarende: Trælborg = Storde (opr. Adelsgaarde) Bredebro = Brede (nu Stationsbyen), Apterp (paa en Sandholm i Engdraget); paa Bakkeøen som den tredje Række: Aaspe, Borg, Harris (med hver deres Hovedgaard). I Borg boede i ældre Tid en Tingskriver, i Harris en Herredsfoged. Udflyttere er Gaardene: Vollumgaard, Vældgaard, Bosholm, og Husmandskolonierne: Brede Mark, Borg Hede, Harris Hede.

Kirken, liggende paa en Sandpold Syd for Vadestedet, var oprindeligt en mellemstor Kvaderstensbygning i romansk Stil, med rhinsk Tuf indvendig, vel een af de ældste her paa Eggen, fra omkring 1200. Et smalt Taarn med højt, slankt Spir er senere tilbygget i Vest. I 1722 er Kirkerummet udvidet 15 m mod Øst og har derved mistet sin oprindelige Arkitektur. Af Inventaret fremhæves en gammel Granitdøbefont med Arkadeornamentering, et stort Lægmandskrucifiks („det blomstrende Kors“) og et mindre Processionskrucifiks (ca. 1400), Altertavle og Prædikestol, mindende om Tønder Billedskærerarbejde (17. Aarh.), Billedtavlerække med bibelske Motiver, nu indsat i Pulpitur (ca. 1700), Orgel fra 1864, stor, prydet Malmklokke (Husum 1727), tre Præstebilleder og et Læg-

(15 km) og i gammel Tid fra Gram (over Lovrup) og Møgeltønder (over Visby) skærer hinanden ved Overfartsstedet, siden 1887 ligeledes Jernvejen fra Tønder til Ribe og fra Bredebro til Løgumkloster, 1928 forlænget til Rødekro, nedlagt 1936. Aaen, i ældre Tid langt vandrigere og derfor ogsaa sejlbar dengang, har dannet Sognets Jorder; nærmest Aaen frugtbare Enge, klægholdige mod Vest, tilstødende paa begge Sider Sandsletter, idet Vandløbene skyllede Istidsleret bort, mest paa Nordsiden. Paa Sydsiden holdt sig derimod i hele Sognets Længde en Bakkeø, der har Lermuld, oprindeligt med Skovvækst, i hvis Bryn ud mod Aadalen Stenaldermennesker har boet og fisket, hvorefter fundne Bo- og Gravpladser minder. Nu er den ryddede Bakkeø Sognets bedste Kornager. I de Sænkninger, som ikke havde tilstrækkeligt Afløb mod Aaen, dannedes Moser, især Syd for Højdedraget. Kun mindre Strimler Jord, mest i det sydøstlige Hjørne, henligger endnu som uopdyrket Hede. Siden Genforeningen er der paa de stærkest sand-

mandsbillede. — Kirkens Historie er interessant og lærerig, som det især fremgaar af 30 opbevarede Dokumenter fra Middelalderen. Den nævnes første Gang 1251, da Kong Abel „for sine Synders Skyld“ skænker den sammen med Gaarden Svanstrup til Klosteret i Logum, 1252 stadiæstet af Biskop Esger og Domkapitlet i Ribe, 1256 af Hertug Valdemar, 1258 af Ærkebiskop Jakob Erlandsson i Lund, 1259 af Kong Kristoffer, 1260 af Hertug Erik, 1267 af Kardinal Guido, udsendt pavelig Legat, 1269 og 1272 atter af Biskop Esger, 1271 af Pave Gregor X, 1273 af Provst Grumme i Slesvig, 1277 af Biskop Bondo i Slesvig, 1324 af Hertug Erik, Biskop Johannes i Ribe og Ærkebiskop Esger i Lund, 1326 af Ærkebiskop Karl i Lund og „Kong“ Valdemar, 1344 af samme Hertug Valdemar og Biskop Jakob i Ribe.

Der ligger et Pengespørgsmaal bag ved alle disse Tal og Personer fra en hundredaarig Strid om Brede Kirke. Det gjaldt Tiendeindtægten, hvortil Abbeden i Løgum Kloster hævdede sin kongeligt givne Ejendomsret, naturligvis mød, at han lod de kirkelige Handlinger forrette og holdt Bygningen vedlige. Sogneboerne vilde ikke godkende Munkenes Rettigheder, men den pavelige Legat truede dem med kirkelig Band, hvis de lavede Vanskeligheder, og Biskoppen kundgjorde for Præsterne deres øjeblikkelige Afsættelse, hvis de ikke afleverede Tinden til Munkene. Det hjalp da heller intet, at Ærkedegn Magnus af Aarhus ved en i 1276 indkaldt Retsforhandling i Brede Kirke bestred Kong Abels Ejendomsret til Kirken og dermed Gavebrevets Gyldighed. Munkene beholdt Kirken, understøttede heri af de holstenske Grever, af hvilke selve „den kullede Greve“ Gert var til Stede ved Overdragelsen i 1324.

Om Tiendeindtægten af 9 Gaarde i S. o. N. Vollum, der oprindeligt vel har hørt til Døstrup Kirke, stredes Munkene fortsat med Ærkedegnen i Ribe, indtil Biskop Hartvig i Ribe i 1487 forligede Parterne saaledes, at Sognepræsten i Bredevad skulde have Smørtienden og Sognepræsten i Døstrup den halve Korntiende af disse Ejendomme. Biskop Ivar Munk i Ribe bragte i 1508 Forliget i Stand paany saaledes, at al Præsterente fra S. o. N. Vollum skulde høre til Bredevad Kirke, undtagen fra 3 Gaarde i N. Vollum, som skulde tilhøre Døstrup. Den Dag i Dag hører disse tre Gaarde i Brede Sogn kirkeligt til Døstrup. Samme Pengebegærlighed ligger vistnok til Grund for den fra Munkenes Tid stammende Ordning, der gjaldt indtil for en Menneskealder siden, at Ligene fra Sølsted By i Abild Sogn blev begravede paa Brede Kirkegaard. Munkene har ved Dødsfald kunnet arve Gods, hvorom f. Eks. en til Præstegaarden hørende større Engfenne, kaldet „Klostermaj“, vel ogsaa endnu minder.

Medens Sognets østlige Del var tiendepligtig til Løgum Kloster og efter Reformationen sammen med Præsteembedet kom til at høre under Gottorp, stod den vestlige Del til Gengæld fra Dronning Margretes Tid under Ribe, idet dens Byer hørte til Enklaverne og var Fæstegods under Trøjborg, afløst i 1780'erne. I 1840 regnes af i alt 47 hele Gaarde i Sognet Halvdelen under Løgumkloster og Halvdelen under Ribe. Men da Smaakaarsfolkene mest hørte under Trøjborg, boede det overvejende Tal af Befolkningen, ca. $\frac{2}{3}$ af ialt ca. 1200, i Enklaverne.

Præsteembedet hørte af den Grund efter Reformationen til de omstridte og indtog senere for saa vidt en Særstilling, idet Præsten indtil 1800 maatte købe sig ind, men blev i 1811 afløst med en Sum paa 2800 Rdl. Dette Forhold har ogsaa haft sin Indflydelse paa Sognets senere nationale Stilling, idet den tyske Indflydelse særlig har gjort sig gældende gennem Præsteembedet. De tre Præstebilleder i Kirken giver heraf et betegnende Vidnesbyrd. De minder om tre betydelige Præster i Sognets Historie.

Det første Billede fremstiller Erik Wind, 1634—1673, og hans Hustru i Brystformat. Wind er født i Løgumkloster Vandmølle, har gaaet i Skole i Løgumkloster, Tønder, Flensborg og Odense, men har studeret i Wittenberg og Rostock. En trykt Ligprædiken over ham skildrer ham som en meget afholdt Præstemand, der frembar en afgjort ev.-luth.

Epitafium i Brede Kirke

dansk Tekst, som er sat til Minde om en ung Sømand, Jørgen Martensen fra Trælborg, der i 1676 døde i tyrkisk Fangenskab.

Det tredje Præstebillede er — efter det ubeskrevne 18. Aarhundrede, der aabenbart intet har haft at minde — af Johan Christian Laurup, 1796—1845, ligeledes i Legemsstørrelse. Han er født i et lille Købmandshjem i Tinglev og har studeret i København. I den nationale Opvaagnings- og Brydningstid i 1830erne forstod han ved sin milde og forstandige Færd at vinde Befolkningens Hjerte. Hans eneste Datter, Anna, blev den bekendte „sønderjydske Digterinde“, der i 1840'erne skrev glødende nationale Digte til Skamlingsbankefesterne („Markblomster“, 1852). Laurup bærer Dannebrogordenen med Ære paa sin Præstekjole, og Indskriften paa Dansk er en Kærlighedshyldest fra Sognets Befolkning, som satte Billedet.

Betegnende nok har Sognet ikke givet Indgang til nogen kirkelig Vækkelse udefra, hvilket vel tør begrundes med en forholdsvis god præstelig Betjening, som har givet Sognet Navn af „et kirkeligt Sogn“. Der har i Tidens Løb fra enkelte Familier været nogen Forbindelse til Brødremenigheden i Christiansfeld.

Sognet har 5 Skoler, Degneskolen i Bredebro, Fødested (1725) for den bekendte Herrnhuter-Præst Joachim Ewald i Hviding, 1764—1807, Brodersøn til Enevold Ewald, i 1923 ny moderne Skolegaard, med stor Gymnastiksal, 3 Lærerkårer, 5 Klasser. Toklasset Skole i Borg med to Lærerkårer. Mindre Skoler i Harris, Apterp og Vollum, oprindeligt Biskoler.

Sognets Hovederhverv er Landbruget, i ældre Tid især Studedefning, i nyere Korn dyrkning og Opdræt med Produktion af Mælk og Flæsk. Mejeri i Bredebro (1886), førende paa sit Omraade. Store aarlige Dyrskuer. Af Industrier nævnes Kniplingshandelen, der i det 19. Aarh. fik et Centrum i Brede, hvorom den gamle fornemme Jens Wulffske Gaard endnu minder, nu Lægebolig. I Bredebro oparbejdedes i sin Tid af Jens Petersen efter Jernbanens Anlæg en betydelig Maskin- og Entreprenørforretning. I Brede findes i Dag en større Byggeforretning og et Maskinværksted. Stationsbyen Bredebro har alle Haandværkere og Handlende, undtagen Apotek. Sparekasse oprettet 1875. Elektricitets-

Forkyndelse. Han bærer paa Billedet dansk Præstekrave og skriver underneden „Gud alene Æren“. Wind var aabenbart ogsaa en dygtig Landmand, idet en forladt Gaard i Apterp i hans Embedstid blev lagt ind under Præsteembedet, af hvis Jorder den den Dag i Dag udgør den største Part. Han var en Mand ud af Folket og synes at have haft en smuk og hædret Plads iblandt det.

Det næste Billede fremstiller Laurids Friis, 1673—1684, i Legemsstørrelse, staaende ved et Bord med mange opslaaede Bøger, tysk Præstekrave. Han var Præstesøn fra Abild og en lærd Mand, 1666 Magister i Kiel, 1671 banebrydende Værk over det hebraiske Sprog, 1684 Fortolkning til Johannes Aabenbaring. Indskriften underneden er paa svulstigt, højtravende Tysk. Gennem denne Præst og hans nærmeste Efterfølgere har den tyske Kultur fra Universitetet i Kiel gjort sig gældende i Sognet. At Befolkningen imidlertid fastholdt sin danske Rod, derom vidner det samtidig ophængte Lægmandsbillede med gammel

værk 1920, ind under Højspændingsværket i 1935. Dansk Forsamlingshus bygget i 1907, dansk Aarsmøde afholdt her i 1912. Minderige Kongebesøg i 1847 og i 1920.

J. Holdt.

NØRRE LØGUM SOGN er den nordligste Del af det store Løgum Sogn, der i 1739 blev delt i to: Løgumkloster Sogn og Nr. Løgum Sogn. Til Løgum Sogn hørte endvidere Byerne Alslev og Vesterhøjst, der dog i Slutningen af Middelalderen blev tillagt Højst Sogn. Den gamle Løgum Kirke laa dengang midt i Sognet, nu ligger den i den sydlige Del og kun godt 2 km fra Klosterkirken.

Landskabet i Nr. Løgum Sogn bærer Præg af en Morænedannelse fra Istiden, idet der fra Syd til Nord strækker sig et Bakkedrag „kaldet Løgum Bjerger“ med brat Fald mod Øst, hvor Smeltevandet i Istiden har dannet sig Afløb gennem dybe Kløfter, der nu med deres skovbevoksede Sider og klukkende Kildevæld danner meget smukke Partier Parallelt med Bakkerne mod Øst løber Lobækken gennem de grønne Enge og mellem

Bakkekløft ved Nørre Løgum

Aaen og Bakkerne gaar gennem Sognet Hovedlandevejen, der fra Løgumkloster gaar videre mod Gram og Rødding. Oppe paa Bakkerne findes endnu en Del gammelt Egekrat som Rester fra Fortidens Skove og som Oltidsminder over et halvhundrede Kæmpehøje, hvoraf „Vongshøj“ er den største (62 m over Havet), og hvorfra der er et vidt Udsyn over det vestlige Sønderjylland, ja man ser endog Skovene ved Aabenraa ind over Højderyggen. Mod Syd ser man helt ned mod Grænsen og mod Vest ud over Havet til Rømø og List paa Sild. Mod Nord hæmmes Udsynet af Bakker og Skov, men man ser dog endnu Ribe Domkirkes Taarn over „Laurup Skrøb“, Her kan tælles mellem 30 og 40 Kirker eftersom Vejret er klart. Ved sin ejendommelige Skønhed, danner dette Landskab en næsten skarp Modsætning til den ellers saa flade Vestereg.

Den gamle Herredskirke har været Lø Herreds Hovedkirke og blev senere Sognekirke for Løgum Sogn. Den er blytækket og i senromansk Stil fra Valdemarstiden (ca. 800 Aar gl). Den er bygget af Biskoppen i Ribe, og som Ejer af Kirken har han siden skænket den med den Tiende, der var tillagt den, til Seem Kloster ved Ribe. Da dette blev nedlagt, og Munkene skulde flytte, var det jo ret naturligt, at de flyttede ned til Løgum, hvor de allerede ejede en Kirke. Og saa blev da Løgum Kloster „grundlagt“ i 1173 godt 2 km fra Sognekirken. Klosterkirken er først bygget senere. Løgum Kirke er altsaa ældre end 1173, men dog ikke bygget før Teglblændingen blev indført hertil fra Italien, antagelig lidt over Midten af 12. Aarhundrede. Den østligste Del af Skibet er bygget først og har en smuk Sokkel, en Rundstav over en Skraakant og en meget smuk Rundbuefrise under Tagskægget. Koret er antagelig bygget lidt senere, det har den samme Frise, men kun en almindelig lige Sokkel paa Nordsiden og ingen paa Sydsiden. Kirken har haft Apsis, der er forsvunden meget tidlig, og er blevet afløst af det ret rummelige

Nr. Løgum Kirke

Vest gennem Taarnet, der er fra en senere Tid, det har vistnok før haft et slankere Spir. Det er restaureret i 1881, og har da faaet en skarp spidsbuet Dør, som skæmmier den iøvrigt rent romanske Bygningsstil.

Gaar man ind i Kirken, ser man straks de smukke romanske Hvælvinger, der giver Kirken sin monumentale Skønhed. Der er tre i Skibet med 8 Ribber og en mindre i Koret med 4 Ribber. Korbuen er høj og smuk og godt bevaret. Der gaar det Sagn paa Egnen, at Dronning Margrethe har ladet indsætte disse Hvælvinger. Det kan efter Tidsfølgen ikke være den store Margrethe, men kan være Kong Kristoffers Enke, der ogsaa hed Margrethe, og som under et Felttog mod Abelsonnerne med sin Hær menes at have slaaet Lejr i en større Dal ved Løgumkloster -- „Dronningdal“, som den endnu kaldes.

Blandt Kirkens Inventar maa nævnes den gamle Granit Døbefont, der vel er paa Alder med Kirken og rigt ornamenteret. Af Kirkens senmiddelalderlige Fløjalter er kun Midterfeltet bevaret med en smuk Korsfæstelsesgruppe udskaaret i Træ. I Stedet for Fløjene, der er forsvundne, er tilføjet nogle smagløse Udskæringer, Paa Forsiden af Alterbordet findes Rester af et gammelt Maleri forestillende Kristus som Verdensdommer. Prædikestolen er i Tønderstil fra 1648. Et stort, smukt Krucifiks, der før har hængt over Koret, er nu anbragt paa Skibets Nordvæg, hvor ogsaa findes to smukke Egetræs-Mindetavler for 62 fra Sognet Faldne i Verdenskrigen. Pulpituret over Indgangsdøren er smukt restaureret i 1931 med et Krucifiks og de 12 Apostle i Felterne paa Forsiden, samtidig med at Kirken fik sit smukke Orgel fra Marcussen i Aabenraa. Der er en lille, gammel, men smuk Lysekroner fra 1749 og to fra nyere Tid. En Del Figurer fra Middelalderen er i Tidens Løb forsvundne. Kirkeklokken, som er fra Middelalderen, er skænket af en af Abbederne i Løgum Kloster.

Nørre Løgum Sogn er meget udstrakt med et Areal af 6071 ha. Den østlige Del er lave Marker og Enge, der nu er ved at komme under Kultur ved Afvanding. Her ligger, længst mod Øst, den ny By Bjerndrup, hvor der før 1920 kun laa een Gaard. De øvrige var nedbrudte, og Markerne laa øde hen. Nu har Statens Jordlovsudvalg købt Arealerne, og der er opstaaet en ny By med 22 større og mindre Ejendomme og en Skole, og der kommer flere til. Den vestlige Del af Sognet er Bakkeland med sandmuldet, til dels leret, god Jord med gammel Skov og Krat og ny Plantager. Kun i det nordvestlige Hjørne findes nogen Eng og Kærjord.

Sognets Befolkning, der i 1921 var 1061, er nu: 193 51530, heri dog medregnet Alumnerne og Funktionærerne paa Aandssvageanstalten (ca. 200). Ved Folkeafstemningen 10.

Kor. Senere er Skibet bleven forlænget mod Vest, men denne Del har hverken Sokkel eller Frise. Der har været 6 mindre rundbuede Vinduer i Skibet, og 3 i Koret, hvad der endnu kan ses udvendig. Nu er de afløst af større Vinduer. Paa Sydsiden er Vaabenhuset med den smukke rundbuede Portal bevaret. Indgangen er nu mod

Aandssvageanstalten Løgumgaard

Febr. 1920 afgaves 363 danske og 227 tyske Stemmer, iberegnet de tilrejsende (83 danske og 47 tyske).

I Sognet findes Byerne: *Løgumgaard* med Kirke, 2-klasset Skole, Mejeri, Forsamlingshus, Aandssvageanstalt, der ledes af en Inspektør, men administreres som en Afdeling af Aandssvageanstalten i Ribe. Brugsforening, Købmænd, Haandværkere m. m. Her er bygget en Del Huse i de senere Aar. I et lille Anlæg er i 1923 rejst en Genforeningssten. *Vesterterp* med Skole og *Kløjing* med Skole, *Nr. Løgum* med Skole og Missionshus, *Løjtved* med Skole, *Bjerndrup* med Skole og desuden *Visbjerg*, *Landeby*, *Koldkaad*, *Tørnskov*, *Ulstrup*, og en Del Udflytterbyer, *Tohede*, *Lundstoft*, *Løgumbjerg* etc. I Teglgaard findes et ret stort Teglværk. I *Nr. Løgum* og *Løjtved* findes en tysk Kommuneskoleafdeling og paa *Løgumbjerg* en tysk Privatskole. Af større Gaarde kan nævnes *Faargaard*, en gammel herskabelig Gaard, hvorfra der nu er solgt en Del Jord. Her har i gammel Tid Birkefogden i *Løgum Birk* haft Bopæl. Sognet hører nu under *Løgumkloster* Retskreds, *Tønder* Politikreds, *Tønder* Provsti og *Ribe* Stift.

Naar Sognet før i Tiden og tildels endnu kaldtes „Sogn Sogn“ stammer det fra, at *Løgum Kirke* var Sognekirke for hele *Løgum Sogn*, medens *Klosterkirken* kun var for *Munkene*. Ved Reformationen blev denne frigivet, men ikke Sognekirke. *Løgum Kirke* blev ved at være Sognekirke, medens *Klosterkirken* nu kaldes *Slotskirken* efter „Slottet“ (Amtsforvalterboligen, der laa op ad Kirken). Først ved Delingen 1739 blev „Slotskirken“ Sognekirke for *Løgumkloster Sogn*, men *Løgum Kirke* blev ved at hedde „Sogn Kirke“, og Navnet gik saa over til Sognet „Sogn Sogn“, som den Del af Sognet, der beholdt Sognekirken.

C. H. Friis.

Løgumkloster set fra Nord

LØGUMKLOSTER

„Øst paa knejser over Sletten
som en Kæmpe Kloster Kirke“ —.

DISSE Ord fra Egeberg-Jensens Hjemstavnsang passer saa godt. Enten man kommer fra Øst eller Vest, ser man paa lang Afstand, længe før noget af Byen er blevet synligt, den store, skønne Kirke, hvis 43 m høje Spir er som Vestslesvigs Vartegn.

Det er denne Kirke og det dertilhørende Kloster, som i sin Tid har skabt den lille By, der nu ligger med sine Smaahuse og Gaarde som Kyllinger under den moderlige Høne. Om Kirken og Klostret skal der senere fortælles; men her skal nævnes, hvilken Betydning de har haft igennem Tiderne.

Omkring 1173 kom der fra Seem Kloster ved Ribe Munke af Cistercienserordenen ned til dette Sted. Paa den Tid var hele Egnen saa skovrig, at man kunde vandre gennem Skov fra Løgumkloster til Aabenraa uden at kunne se Himlen; kun ved Bedsted var der en Lysning. Endnu minder de gamle Skov- og Trænavne i Markernes og Landsbyernes Navne om den tidligere Skovrigdom paa Egnen, og Fund i Jorden bekræfter Rigtigheden. Den ca. 5 km Nord for Løgumkloster beliggende Draved Skov, der er 198 ha stor, er i mange Henseender en af de interessanteste Skove i vort Land med Hensyn til Fauna og Flora; den er en middelalderlig Egeskov.

Munkene ryddede Skov og begyndte Agerdyrkning ved de Lægbrødre, der var til Raadighed for Munkene. Og samtidig begyndte de at bygge paa Kirken og Klostret. Under den katolske Kirkes Blomstringstid i Middelalderen voksede Klostrets og Kirkens Anseelse; rige Gaver skænkedes til Kirken, og de store Kirkefester og talrige Valfarter, der fandt Sted, samlede mange Mennesker. I Kirken gemtes mange og kostbare Relikvier, og det kunde drage store Skarer til Kirken. De stadig tilbagevendende Kirkefester

førte til et livligt Markedsliv, saa Stedet ogsaa paa den Maade blev til et Samlingssted. Da Reformationen kom, og Klostret lukkedes i 1548, da den sidste Abbed var død, faldt Kirkefesterne jo bort: men Markederne blev tilbage, og Byen blev gennem Aarhundreder et Udveklingssted for Kreaturhandel mellem Nordjylland og Holsten, hvorfor der ogsaa dannedes det Mundheld: „Ses vi ikke før, saa ses vi ved Kloster Marked“. -- Et Minde om disse Markeders kirkelig-katholske Oprindelse har vi bevaret i Navnet paa det største Marked, der holdes hvert Aar den tredje Tirsdag i August: „Bartholomæus-Markedet“. Det varer endnu i tre Dage, idet det begynder Søndag og slutter Tirsdag Aften, og det kan endnu samle mange Mennesker; de sidste Aar har der saaledes været over 10.000 Mennesker samlet den „store“ Markedsdag.

Men ellers maa det siges, at Markederne her har delt Skæbne med Markedslivet i Almindelighed; de er nu kun en svag Afglans af tidligere Tidens Storhed, da der kunde være indtil 3000 Heste samlet paa den store Markedsplads, der stadig giver Byen sit eget Præg, ligesom de meget brede Gader, hvor Telt sættes ved Telt, endnu bærer Vidne om Markedslivet.

I det 18. Aarhundrede fik Byen en lille Opblomstring ved i fire Overgange, 1714—24, 1742—61, 1762--84, 1784—99, at være Garnisonsby. Det var just ikke for sin Dyds Skyld, at Byen opnaaede dette; det skyldtes mere, at man ikke var helt sikker paa Befolkningens kongetro Sindelag, idet Byen og Omegnen hørte til den hertugelige Del af Slesvig.

Marked i Løgumkloster

En Overgang gjordes der forskellige Forsøg paa at gøre Løgumkloster til en Industriby; men det lykkedes kun til Dels og for en Tid. Der var saaledes Hattefabrik, og det var her, at de i sin Tid berømte „Løgumkloster-Piber“ blev fabrikeret. Men efterhaanden sank Byen hen i stille Ubemærkethed, og som en lille Idyl ligger den omkring den gamle Kirke, der stadig faar Mennesker til at søge hertil for at se det skønne og højtidelige Rum og færdes paa mindreriget Sted.

Løgumkloster Sogn med Landsognet, der omfatter Ellum, Draved og Asset, er 5838 ha stort med 2282 Mennesker, af hvilke de 1714 bor i selve Flækken. I kirkelig Henseende er det eet Sogn med kun den ene Kirke; i kommunal Henseende er Byen en „Flække“, mens Landsognet danner en Kommune for sig.

Løgumkloster Sogn grænser mod Nord til Nørre Løgum Sogn, der begynder paa den anden Side Mølleaaen, Bedsted og Højst Sogne mod Øst og delvis Syd, og Abild og Brede Sogne mod Syd og Vest. Hovedlandeveje udgaar i alle Retninger: mod Aabenraa, Tønder, Bredebro og Arrild. Brede Aa danner paa et Stykke Sognegrænse mod Nord og gennemløber derfra Sognet i Retning Øst–Vest. I Ellum findes Mergellejer, og en Bakkekam viser, at her i sin Tid har været Strandkant, hvor Bredeaaen nu har sit Løb; nogle delvis sløjfede Kæmpehøje peger hen i samme Retning.

Den østligste Del af Flækken hedder Starup, og her har i sin Tid ligget de Baraker, der brugtes til den før omtalte Garnison. En ret stor og omfattende Ildebrand i 1809 har imidlertid ødelagt disse og adskillige af de ældre Bygninger. — Gaar man fra Starup ad den brede Gade, — bred paa Grund af det nu nedlagte Spor til „Smaabanen“, — kommer man til noget af det ældste, som er bevaret i Byen: Husene omkring „Holmplads“, der nu er beplantet med et lille Anlæg, men som tidligere har været en Markedsplads, særlig for Grise- og Krammarked.

Gennem Østergade naar man frem til Rutebilstationen, hvorfra der udgaar Rutebiler til alle Sider. Her deler Gaderne sig mod Nord og Nordvest i Markedsgade, der løber langs med den store Markedsplads, og Storegade, hvor Banken, Apoteket, Boghandlerne og Præstegaarden ligger.

Indtil 1739 var Løgumkloster Sogn fælles med Nørre Løgum Sogn om Kirken i Løgumgaard og om Sognepræsten. Denne havde oprindelig boet i Løgumgaard, men flyttede 1609 ind til Løgumkloster, der indtil da havde maattet betale en vis Sum Penge og afgive et Sengested paa Slottet til Brug for Præsten. Fra 1739 blev Løgumkloster

Præstegaarden

selvstændigt Sogn. — Der er dansk Gudstjeneste i Kirken hver Søndag, men afholdes tillige tysk folkekirkelig Gudstjeneste ved Sognepræsten fra Nørre Løgum 15 Gange om Aaret. I 1923 oprettedes „Nord-schleswigsche Gemeinde“, der fik Kirken overladt til Brug 15 Gange aarligt. 1926 opførtes der en Bolig til den tyske Frimenighedspræst, der har hele Omegnen til Virkekreds foruden Løgumkloster Sogn.

Under Verdenskrigen var der to Overgange *Fangelejr* i Løgumkloster, beliggende Syd for

Byen. Første Gang var det for *Krigsfanger*, hvoraf der døde 71 af Plettyfus. De ligger begravet lidt Syd for Byen paa en særskilt Krigsfangekirkegaard, hvor der af deres Kammerater er rejst et Mindesmærke, der dog maatte fornyes i 1923.

Anden Gang var det *Straffefanger*, der kom i Lejren; disse sendtes paa Tvangsarbejde ude i Mosen og Heden. Ogsaa af dem døde der en Del, ialt 39, der ligger begravet paa Kirkegaarden, Nordøst for Kirken.

Løgumkloster Kirke

— Byens *Kommuneskole*, der er en 7-klasset Folkeskole med to Præliminærklasser, er beliggende i Markledgade. Bygningen er opført 1905. En selvstændig Bygning for den danske Folkeskoles *tyske* Afdeling opførtes 1935 paa Tønder Landevej; her er indrettet en flerklasset Skole med to tyske Lærere. Desuden findes tysk *Privatskole*, opført paa Landbyvej 1925. I den danske Folkeskoles danske Afdeling undervises 174 Børn, i den tyske Afdeling 91 Børn, og i den tyske Privatskole 35 Børn.

Teknisk Skole, som drives af Haandværkerlauget, har til Huse i Kommuneskolen, hvor ogsaa *Løgumkloster* og *Omegns Bibliotek* forefindes.

Paa Landbyvej ligger det i 1925 nyindrettede *Sygehus*, med 20 Sengepladser foruden en lille Epidemifdeling. Sygehuset har tre Sygeplejersker. Byens to Læger har Indlæggelsesretten, men Sygehuset skal i paakommende Tilfælde være til Hjælp for Amtssygehuset i Tønder.

Der findes baade et *Forsamlingshus*, beliggende i Vænget, og et *Missionshus*, beliggende i Starup. Det første er opført 1925, det sidste 1900.

Af Alderdomshjem forefindes de to, som er nævnt under Omtalen af Sparekassen, der ejer og driver begge Hjem. I Starup findes endvidere Sognets *Fattiggaard*, hvortil hører et mindre Landeri.

Det Günderothske Hospital, stiftet i 1701 af Amtmand F. v. Günderoth i Aabenraa, ligger i Slotsgade og er oprindeligt indrettet som Fribolig for fire enlige Kvinder, der foruden Friboligen oppebar en mindre Understøttelse som Brændselshjælp. I 1934 underkastedes Bygningen en gennemgribende Restaurering og delvis Ombygning, saaledes at der nu er to gode og hyggelige Boliger for to ugifte Kvinder. Midlerne til Ombygningen blev til Dels skænket af „Den Sønderjydske Fond“. Kuratoriet bestaar af Borgmesteren og Sognepræsten.

I 1888 oprettedes Banestrækningen Bredebro—Løgumkloster, og Banegaard byggedes lidt Syd for Byen. I 1901 aabnedes „Smaaabanen“ fra Løgumkloster over Hovslund til Aabenraa. Denne sidste Bane nedlagdes 1. April 1926, hvorefter der byggedes Statsbane fra Løgumkloster til Røde Kro. Den 14. Maj 1936 nedlagdes hele Banestrækningen Bredebro—Løgumkloster—Røde Kro, og Forbindelsen med Omverdenen opretholdes nu ved Rutebiler. Fra Rutebilstationen udgaar saaledes Biler: til Tønder, passerende Ellum, Sølsted og Abild — til Aabenraa, passerende Bedsted, Hellevad og Røde Kro — til Skærbæk, passerende Løgumgaard, Nørre Løgum og Arrild, til Tinglev, passerende Alslev, Højst, Ravsted og Terkelsbøl samt til Bredebro.

Spare- og Laanekassen for Løgumkloster og Omegn er oprettet den 12. Januar 1821

med en oprindelig Kapital paa 50.000 Mk. Det var væsentlig paa Sognepræstens, Nic. Iwersens, Tilskyndelse, og dens første „Kontor“ var derfor ogsaa i Præstegaarden.

Pr. 31. Marts 1935 udviste Sparekassens Regnskab en Balance paa 982.872 Kr. 43 Ø.

Fra 1836 til 1919 har Sparekassen udbetalt 338.118 Mk. til almenyttige Formaal, hvoraf skal nævnes: Plantning af Alleer i Byen og omkring Markedspladsen, Gadebelysning, „Svendehjemmet“, Brandværn, Julegaver og Gaver for tro Tjeneste. Hertil kommer Køb af den gamle Skole og dennes Indretning til Alderdomshjem for Familier, Oprettelse og Vedligeholdelse af et Hospital for fire enlige Kvinder, Køb og Beplantning af den store, skovagtige Plantage ved Aaved, foruden store Beløb til Afdrag og Forrentning af Kommunens Jernbane- og Sygehuslaan og til Brolægning af Byens Gader.

Løgumkloster Bank er oprettet 1886 og har fuldt indbetalt Aktiekapital og Reserver paa 400.000 Kr.

„*Løgumkloster Avis*“, udgivet af Løgumkloster Bogtrykkeri, er et ugentligt Annonceblad med lokalt Nyhedsstof.

Apotheket, beliggende i Storegade, er oprettet 1777. Lige overfor ligger *Præstegaarden*, vistnok grundlagt 1609, da Sognepræsten fik Bolig her; men Bygningen har været hærgnet af flere Brande, og saaledes som den nu staar, er den genopført 1804. Enkelte Dele er dog betydelig ældre.

„*Slottet*“, bygget sammen med Kirken, er opført 1614, til Dels af Sten fra det forladte Kloster. Oprindelig var det Jagtslot for de holstenske Grever, senere blev det Bolig for Amtsforvalteren. Her boede H. A. Brorson fra 1717--21 som Huslærer for sin Onkels, Amtsforvalter Clausens, Børn. Nu er Slottet Bolig for Dommeren over Lø Herred og afgiver tillige Plads til Retssal og Kontorer for Dommer og Politi. I Porten Mindeplade for H. A. Brorson.

Byen overtog i 1921 det i sin Tid privat opførte og drevne *Elektricitetsværk*, der drives dels ved Dieselmotor, dels ved Kraft fra Vandmøllen. I 1935 fik Byen eget *Vandværk*, hvortil der byggedes et højt, smukt Vandtaarn.

Ved Markedspladsen ligger *Posthuset*, opført 1907; her er Post- og Telegrafstation ligesom Telefoncentralen har til Huse her. Under Posthusets Omraade hører foruden Løgumkloster og Ellum ogsaa Postekspeditionerne i Bedsted og Hellevad, og der udgaar 6 Landposter fra Kontoret.

Løgumkloster har *frivilligt Brandværn*, og ved Rutebilstationen er „Brandstationen“ indrettet. Værnet bestaar af 52 Mand.

I 1936 oprettedes „*Løgumkloster Folkebørnehavn*“, der har Lokaler i Møllegade. Børnehaven besøges af 35--40 Børn og er en selvejende Institutiou, hvis daglige Ledelse forestaas af en uddannet Lærerinde.

Løgumkloster Landsogn bestaar af de tre tidligere Kommuner: Asset, Draved og Ellum og ligger i en Bue uden om Flækken, Syd og Vest for denne. Af større Gaarde kan nævnes: Faurby paa 234 ha og Frederiksgaard paa 148 ha. — I Draved og Ellum findes Skoler, i Ellum tillige Købmandshandel.

En stor Del af Landsognet ejes af Staten, saaledes Draved Skov 198 ha og Kongens Mose 358 ha. Her har været afholdt Ulvejagter lige til 1770. Der er endnu en Del Hede, selv om meget er blevet tilplantet, bl. a. af Krigsfangerne i 1916—17.

Poul Schülein.

LØGUMKLOSTER KIRKE

OMKRING Slutningen af det 12. Aarhundrede, muligvis 1173, kom der fra Klostret i Seem ved Ribe Munke til Løgumkloster for at grundlægge et Kloster der efter Bernhards Regel. Det var saaledes Cisterciensermunke, der anlagde Klostret, og de kaldte Stedet: „Locus dei“, d. v. s.: Guds Sted.

I de følgende Aar toges fat paa de forskellige Byggearbejder, dels Klostret, dels Kirken; men først omkring 1300 stod Kirken færdig i den Skikkelse, hvori vi nu ser den. De forskellige Ribebiskopper har i større eller mindre Grad støttet Munkene, og Moderklostret i Herrevad i Skaane har ogsaa paa forskellig Maade gavnet Klostrets Brødre. Gamle Optegnelser nævner forskellige Navne paa Biskopper, der kaldes for „Grundlæggere“ af Klostret; men det er umuligt for os nu at kunne afgøre, hvor meget der skal lægges ind i denne Betegnelse.

I Tidens Løb voksede Munkenes Magt og Betydning. Der var vel kun 12 Munke i Klostret, men der var talrige Lægbrødre og Lægmand knyttet til Klostret, der efterhaanden kom til at eje betydeligt Jordegods. Og allerede 1212 fritog Valdemar den II Løgumklostret for kongelige Tjenester og Ret, og senere Konger bekræftede Klostrets Birkeret. Dets Anseelse steg, og dets Rigdom øgedes, saaledes at Klostret omkring 1350 ejede 175 Bøndergaarde, adskillige Kirker, flere Vandmøller (hvad der betød stor Indtægtskilde, da der var Maletvang), og al Fiskeret i Aar og Søer. Rige Gaver blev skænket Klostret for at faa læst Sjælemesser. I Klostrets Fortegnelse over dem, der saaledes holdtes Messer for, „Necrologiet“ eller Dødebogen, som den kaldtes, findes Navne paa franske og engelske Konger og mange, baade verdslige og gejstlige Stormænd.

Ogsaa Løgums Kloster, „Conventus loci dei“, som det hed, kom ind under det almindelige Forfald, der næsten alle Steder indtraadte i Klosterlivet paa Reformationstiden. Ved Kirkeomvæltningen fik Hertug Johan den Ældre, en Broder til den senere Christian den III, tildelt Løgumkloster i Aaret 1544, og da Abbeden, Broder Martinus, døde 1548, blev Klostrets Ejendomme inddraget af Hertugen og omdannet til et Amt; men dette beholdt dog mange af sine gamle Rettigheder, Fritagelse for Skatter til Kronen, Birkeret og en delvis Toldfrihed. Mange af de Gaarde, der havde tilhørt Klosteret, maatte endnu i mange Aar yde forskellige Afgifter og Pligtkørsler eller Arbejde, for nogles Vedkommende lige til 1867.

I Tidens Løb nedreves de forskellige Bygninger, der havde været til Brug for Lægbrødrene og Økonomien, og tilbage blev, foruden Kirken, kun den Del af Klostrets Østfløj, der nu er istandsat. Denne Bygning blev i en Aarrække anvendt til Arrest og Bolig for Arrestforvareren.

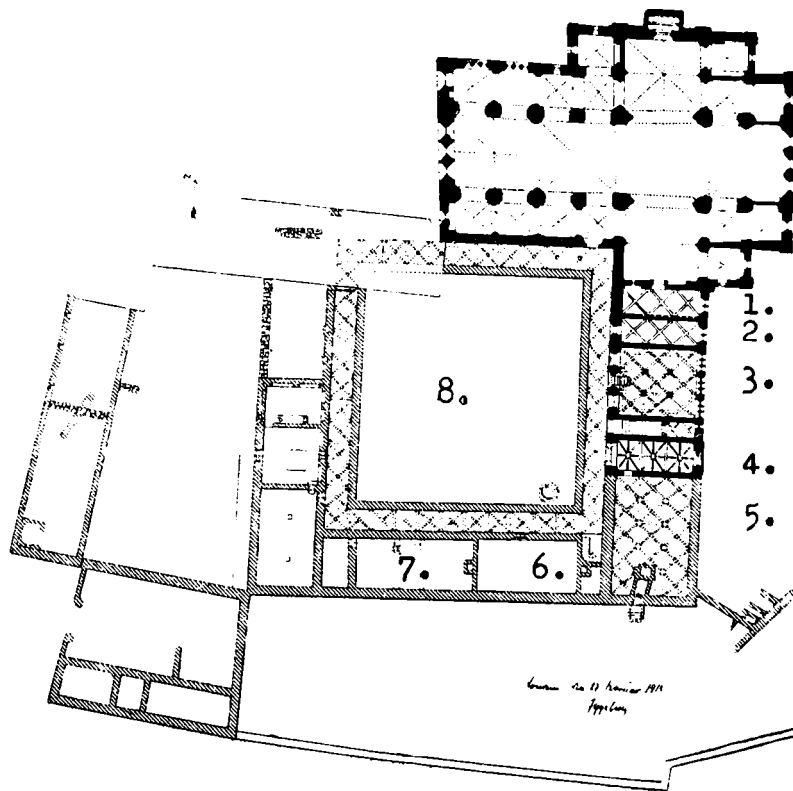
Det, som imidlertid har staaet gennem Tiderne som Vidne om Munkenes Flid og Fromhed, er den gamle Klosterkirke, som man med Rette har kaldt for „Vestslesvigs Vartegn“.

Gaar man ind i Kirken og stiller sig i dens Midtergang udfor Prædikestolen med Ansigtet vendt mod Øst, ser man bag Kirkens Højalter

Løgumkloster Kirke

Østmuren med de to Gange tre Vinduer. Man bemærker straks, at de tre nederste Vinduer er fuldkommen romanske (rundbuede), mens de tre øverste er gothiske (spidsbuede). Vender man sig om og kaster et Blik paa Vestmuren, vil man her se den fuldkommen gotiske Spidsbue i de tre høje Vinduer smykket med Rundstave, der strækker sig rundt om Vinduerne. Dette ses vel endnu tydeligere udvendig. Her har man i Virkeligheden de to Yderpunkter for Kirkens Bygningshistorie, idet Østmurens nederste Del er opført omkring 1180—90, mens Vestgavlen først er fuldført omkring 1300. Kirkens Bygning spænder saaledes over ca. 150 Aar og viser paa en smuk og i Enkeltheder meget interessant Maade, hvorledes Kirken er blevet til i den Overgangstid, der omkring 1200 gjorde sig gældende mellem den romanske og den gotiske Stilart.

1. Sakristi. 2. Bibliothek.
3. Kapitelsal. 4. Porten.
5. Talesal. 6. Spisesal. 7. Køkken.
8. Klostergård.

Endvidere lægger man Mærke til, at den øverste Del af Skibet sikkert stammer fra en senere Tid end den underste Del, der med sin romanske Bue fra Hovedskibet ind til Sideskibene udgør et ældre Parti.

Kirken har haft 6 Sidealtre foruden Højaltret, idet der har været to paa hver Side af dette i Sidekapellerne, et i det nordre Sidekapel og et Lægmandsalter omtrent ved den Pille, der er Vest for Prædikestolen. Minder om disse Sidealtres Tilstedeværelse finder vi i de to „Piscina“er, der findes i det nordre Sidekapel og i det Kapel, der ligger nærmest Nord for Hovedalteret. „Piscina“ er en skaalformet, muret Udbygning, der ved Messen har været anvendt til at hælde Skylllevandet fra Alterkar ud i, for at dette ikke skulde komme i Berøring med noget levende. Det er, saa vidt vides, det eneste Sted her i Landet, hvor saadanne „Piscinia“ er bevaret. — Inde i Klosterets Sakristi findes endnu et Minde om Sidealtrene, idet der her findes 7 Murnicher, hvor Altertøjet i sin Tid har haft sin Plads.

Kirken er en „Mariakirke“, indviet til Himmeldronningen, saaledes som de fleste af Cistercienserkirkerne er det. Hvem Sidealtrene har været indviet til, kan ikke siges med Bestemthed, men Sandsynligheden taler stærkt for, at der har været Altre baade for Benedikt og Bernhard, idet Bernhard af Clairvaux tidligt blev helgenkronet, og som Ordenens ypperste vilde det kun være naturligt, om han ogsaa havde et Alter i Kirken.

Efter Reformationen blev Kirken kun anvendt af og til; først 1739 blev den taget i

fuldt Brug som Sognekirke. Indtil da havde Kirken i Nørre Løgum været Sognekirke, hvorfor den ogsaa lige indtil vore Dage har været kaldt „Sogn Kirke“.

Inden vi gaar over til at betragte Kirkens gamle Inventar, skal lige nævnes et Par Ord om Kirkens Døre.

Hoveddøren er paa Kirkens Nordside indbygget i en særlig taarnlignende Udbygning. Denne Hoveddør har fornemmelig været for gejstlige og verdslige Stormænd, idet Munkene jo har haft deres egen Indgang direkte fra Klosteret, og Lægbrødrene deres i Vestgavlen. — En nu tilmuret Dør ses paa Sydturen inde i Sideskibet; den har ført ud til Munkegangen, saa at man let derfra kunde komme ind i Kirken. — Foruden den før nævnte Dør ind til Klosteret findes en Dør i det sydøstlige Kapel, rimeligvis den ældste af Dørene. Endelig findes den ind til Dormitoriet, Brødrenes Sovesal, førende Dør øverst paa Trappen, der fører ned i Kirken i søndre Korsarm.

Alteret

Gaar vi nu over til at betragte Kirkens Inventar, lægger vi først Mærke til Døbefonten. Den er et Udskæringsarbejde fra 1704, med Akantusløvværk. Over Døbefonten er anbragt en prægtig udskaaret „Himmel“, der er til at sænke ned over Døbefonten. Tidligere skete dette altid, idet den omtalte „Himmel“ dannede et Laag over Fonten for saaledes at forhindre, at Daabsvandet, som Overtroen tillagde helbredende Evner, skulde blive stjålet, — et Sidestykke til, at man i hine Tider stjal Bly fra Kirkevinduer og Malm fra Kirkeklokkerne. I gammel Tid har der ikke været nogen Døbefont i Kirken, da denne kun var til Brug for Munkene, og Kirken ikke var Sognekirke.

Hovedalterets Tavle har oprindeligt staaet i Jerne Kirke ved Esbjerg, men blev ved den sidste Restaurering købt til Kirken her og sat i sin gamle Stil. Den er et Arbejde fra ca. 1300 og meget typisk for denne Tid. Midterpartiet forestiller Faderen, der fremviser Sønnen som den, der har lidt for Verdens Synd.

Til venstre for Midtergruppen ses Maria som Himmeldronningen med Jesusbarnet paa Armen, og Gruppen til højre forestiller den hellige Martin af Tours, der rækker en Tigger en Almisse. „Mortens Dag“ har Navn efter Martin af Tours. Sidefløjene har Apostelfigurer, dog bemærkes, at Judas Iskariot er erstattet af Paulus og Simon Zeleotes af Mathias.

Paa Nordturen ved Højalteret er indmuret et gammelt Alterskab. Det er fra ca. 1300 og har i sin Tid været et Relikvieskab, indeholdende Relikvier af de Personer, hvis Billeder er malet paa Fløjene. Denne Altertavle er det ældste Kirkeinventar af den Art, vi ejer i Danmark. Billederne forestiller: 1. Række: fire Apostle. 2. Række: fire Helgener: Georg, Clemens, Dionysius og Mauritius. 3. Række: fire Kirkefædre: Benedikt (?), Ambrosius, Augustinus og en Abbed. 4. Række: fire Helgeninder. Skabet har en meget sindrig Laasemekanisme, og der er ingen Tvivl om, at det i sin Tid har rummet store og kostbare Skatte i Form af Relikvier.

Paa Sydturen lige over for er anbragt en Prælatstol, rimeligvis fra omtrent samme Tid. Her har fornemme Prælater haft deres Pladser, naar de ikke var for Altret. Udskæringerne foroven viser tydelig Paavirkningen af Haandskrifternes snørklede Initialer. Midterbilledet forestiller Marias Himmelfart; det er rekonstrueret af Konservator Termansen.

I Buen over Trappen til Alteret er anbragt et Lægmandskrucifiks fra Begyndelsen af det 15. Aarhundrede. Sidefigurene er skaaret af Billedhugger J. N. Sondrup efter gamle

Hovedskibet

Forbilleder. — Fra omtrent 1500 er den Skranke, der nu er anbragt under Orgelet, men som oprindeligt har siddet som Lectorium mellem Kor og Skib. Her ses Kristus med de 12 Apostle, hvis Navne findes skrevet med Minuskler (Smaa bogstaver).

I Sidekapellerne ved Alteret er anbragt Munkestole, som stammer fra Tiden omkring 1500. Paa Stolenes Gavle er udskaaret Billeder forestillende den hellige Kristoforus, den kronede Maria med Barnet, Benedikt og Bernhard.

I det nordvestre Sidekapel findes forskellige Figurer, rimeligvis fra de nedbrudte Sidealtre. Her ses en Konge, en Kristusfigur, og en Maria med Barnet. Alle Figurer stammer fra 13.—14. Aarhundrede.

Paa Østmuren er opsat en stor dansk-tysk Mindetavle over de i Verdenskrigen faldne fra Løgumkloster Sogn.

I Kapellet er endvidere anbragt Kirkens gamle Ligbaare fra

1705. — Prædikestolen er fra 1580. Den er skaaret af en tøndersk Billedskærer, og Figurerne i Felterne forestiller de kristne Kardinaldyder.

I den søndre Korsarm, ser vi den store Trappe, der fører op til Munkenes Sovesal. Denne Trappe har været nedbrudt, men er bleven genopført ved Restaureringen 1920. Ad denne Trappe er Munkene kommet ned i Kirken om Natten, naar de skulde synge deres Tidebønner. Hver tredje Time Døgnet igennem samledes Munkene nemlig i Kirken for at læse Messe eller til Bøn.

Til venstre for Trappen er Døren ind til Klosterets Sakristi. Umiddelbart ved Siden af denne Dør ses en imiteret Helgengrav. Det var Skik, at paa Grænsen mellem Kirke og Kloster begravedes Klosterets Donator, og Nichen kendetegner Stedet som dennes Grav. — I Nichen er anbragt tre Grupper: Maria med Jesu Legeme, den hellige Bernhard og en Annagruppe, bestaaende af Anna, Marias Moder med Maria ved sin Side og Jesusbarnet paa Armen. Figurerne, der har været anbragt ved Sidealtrene, er fra 13—1400.

Paa forskellige Steder er nu indmuret gamle Ligsten, dels over afdøde Præster, dels over Mænd, der har staaet Kirken nær.

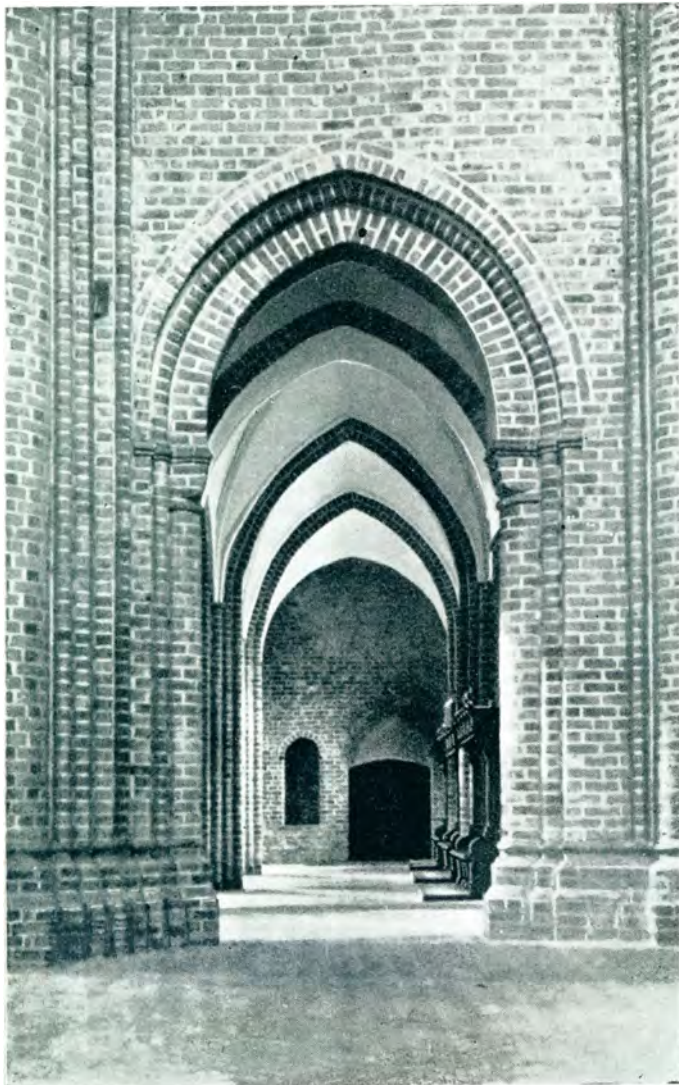
Paa Muren lige overfor Prædikestolen ses den franske Lilje, Cisterciensernes Tegn. — Af Kalkmalerier findes kun eet, nemlig paa den sydvestligste Pille. Det forestiller St. Georg i Kamp med Dragen. Billedet er fra den katolske Kirkes Forfaldstid; der maatte nemlig efter Cisterciensernes Regel ikke være Billeder, men kun Ornamenter paa Væggene.

Paa Kirkens og Klosters Mure findes endnu Spor af den Munkegang, der har omrandet hele Klostergaarden, saa Munkene kunde gaa her i al Slags Vejr og læse deres Bønner. Af Klosteret er nu kun den østlige Fløj delvis bevaret; denne Fløj har nemlig rummet endnu en stor Sal. En sydlig og en vestlig Fløj, hvor henholdsvis Økonomibygningen og Lægbrødrenes Bolig har været, er i Tidens Løb blevet nedrevet, og Stenene er bl. a. anvendt til Opførelsen af „Slottet“.

Til venstre for Døren, ad hvilken man kommer ud i Gaarden, er Indgangen til Kapitelsalen, hvor Brødrene samledes til Forhandlinger, og her er der rimeligvis ogsaa holdt Rettergang, idet Klosteret allerede 1212 fik Birkeret. Saaledes som Kapitelsalen nu fremtræder, er den typisk for Tiden omkring 1200. I arkitektonisk Henseende er Kapitelsalen meget interessant, idet man her genfinder adskillige af de Enkeltheder, der har faaet Anvendelse i Kirkens yngre Partier. I Kapitelsalen ligger bl. a. en Abbed og to Bisper be-

Logumkloster Kirke. Trappen til Munkenes Sovesal, Døbefont og Prædikestol

Fra et af Sideskibene

gravet, Ketil fra Fyn (insula dei) og Abbed Nicolai; Munkene har været begravet under den Buegang, der har gaaet langs Kloster- og Kirkemur.

Ved Siden af Kapitelsalen findes Opgangen til Dormitoriet, Brødrenes Sovesal. Her oppe har ogsaa Klosterets Skatkammer været i det nordøstlige Hjørne, et meget sikkert og vanskeligt tilgængeligt Sted.

Ved Siden af Trappens Drejning ses et Talerør, som fører ned til Portvagten. — Gaar man ned ad Trappen og ud i Gaarden, ses Syd for Opgangen til Sovesalen den gamle Port. Disse Porthvælvinger dannede Adskillelsen mellem Klostret og Verden; længere end hertil kom ingen fremmed. I Sydmurens vestre Hjørne ses en nu tilmuret Dør, der har ført ind til en stor Sal paa ikke mindre end 15 Hvælvinger.

I Portens østre Ende er den gamle Portnercelle bevaret med det lille Vindue og Mursprækken, hvorigennem et Budskab kunde rækkes, men som hindrede volde- ligt Overfald. — I Baggrunden af Portnercellen findes Fangehullet, saa Portvagten tillige kunde være Fangevogter. — Talerøret, som ses

her lige i Nærheden, tjente det dobbelte Formaal: dels at muliggøre, at Vagten kunde tilkalde Hjælp, dels at Brødrene kunde kontrollere, om Vagten talte med den eventuelle Fange.

Paa Nordvæggen findes opsat den gamle Portdør fra 1205; den er jernbeslagen, for at den ikke skulde kunne stikkes i Brand.

Klostergaarden med den omkransede Munkegang har afgivet Plads for Klosterhaven, og den gamle Klosterbrønd findes endnu, men tildækket.

Kirkens Restaurering paabegyndtes allerede før Krigen af Arkitekt Eggeling; men Arbejdet stod til Dels stille under Krigen. Efter Genforeningen overdroges det Arkitekt H. Lønborg Jensen at restaurere Kirken, og han fuldførte Arbejdet baade med Kirken og den Del af Klostret, der staar tilbage, bistaaet af Arkitekt Jepsen og Konservator Termansen. Denne sidste har fornemmelig arbejdet med Kirkeinventarets Restaurering, bistaaet af flinke Medarbejdere.

Arkitekt C. M. Schmidt skriver saaledes i „Cistercienserkirken i Løgum“: „Men naar man efter et samlet Blik paa Bygningen som Helhed gaar Kirken rundt eller vandrer i

dens Indre og lader sig fange af alle Enkelt- heder, af Rumforholdene, af de perspektiviske Virkninger og Forskydninger, af Pillers og Søjle- knippers, Arkaders, Dørpartiers og Vinduers forskelligeartede Karakter, da undgaar man ikke at fornemme den Variationernes Charme, der ikke blot beror paa Samvirkningen mellem man- geartede kunstneriske Virkemidler, men ogsaa paa det Præg af skiftende Tider og skiftende Stilarter, der viser den historiske Udvikling i denne Kirke, snart i rolig Fremadskriden, snart i lunefulde Spring, afspejlende de vekslende Generationers Arbejde paa, under skiftevis gun- stige eller vanskelige Kaar, gennem et Tidsrum af henimod halvandet Aarhundrede, at rejse og fuldføre den store Klosterkirke“.

„Baade fra hjemlige Egne og fra fremmed Arkitektur er Paavirkninger naaet til Løgum; men hvad Kirkens Bygmestre har modtaget udefra, har de tilpasset efter hjemlige Forhold. Selvstændig har de bearbejdet og anvendt de fremmede Motiver og skabt en Kirke, som vi vedkender os er dansk, men som dog har sit Særpræg blandt Danmarks Kirkebygninger.

Over Bredeaaadalens lave Land rejser den ranke Kirke sig. Fra denne Egns Jordbund stammer Teglstene i dens Mure, mens Soklen er hugget af Kampesten fra de omliggende Marker, og Kalken er brændt af Muslingeskaller fra den nære Vesterhavsstrand.

Som Kirken saaledes er vokset af den Jord, hvorpaa den staar, bygget som den er af Materiale fra selve Eggen, er ogsaa dens arkitektoniske Særpræg i flere Henseender fremgaaet af lokale Forhold -- Kirkens Beliggenhed i den sønderjydske Vesteregn, der hørte under Ribe Bispestol — og de Forbindelser, heraf følger.

Indenfor vor middelalderlige Arkitektur indtager Cisterciensernes Kirke i Løgum sin særlige Plads som en sønderjydske Klosterkirke“.

Lige udenfor Kirkegaarden, Øst for denne, er der indrettet en smuk *Mindelund* for de 61 unge, der her fra Sognet faldt i den store Krig 1914–18, og som hviler i fremmed Jord. Hver har faaet sin Sten; kun Brødrepar har een Sten. En meget stor Sten, der i sin Tid har været Overligger paa en Grav i Lindet Skov, men som senere har staaet som Mindesten for den tyske Kejser Wilhelm I., er nu anbragt i Baggrunden af Minde- lunden og fortæller om dennes Betydning.

For den, som ønsker nærmere Oplysninger om Løgumkloster og Kirken, henvises til:

H. V. Clausen: Sønderjylland.

Trap: De sønderjydske Landsdele.

Harald Lonborg Jensen og C. M. Schmidt: Cistercienser-Kirken i Løgum.

Jacob Appel: Klosterpolitikken (Festskrift til H. P. Hansen, Pag. 174).

Poul Schülein.

Prælatstolen

VISBY SOGN grænser mod Nord til Brede Sogn, mod Øst til Abild Sogn, og mod Syd og Vest til Daler og Hjerpsted Sogne i Højer Herred. Dets Areal er 1991 ha med 687 Indbyggere i 1935 mod 664 i 1930.

Den store Hede, der for hundrede Aar siden strakte sig mellem Visby og Abild Sogne, er nu næsten forsvunden; men Lyngen har tidligere naaet Øst fra omtrent helt op til Sognets gamle Byer: Mollerup, Nørby, Visby og Øster Gammelby, der sammen med Daler mod Syd ligger paa en Bakkeø, som mange Steder har dyb Muld med Ler-underlag.

Mod Vest mødes Visby og Emmerlev Sogne i Sejersbækklavningen, der mod Nord fortsættes i Koksbøl og Skast Moser og mod Syd gaar over i Højer Kog. Da Sejrsbækken paa sit milelange Løb fra Trøjborg til Højer kun har 1 Meters Fald, var det indtil Lavningen for 5—6 Aar siden blev afvandet ved Kanalanlæg og Pumpestation, almindeligt, at den ved Efteraarstid sattes under Vand, saa at det ved indtrædende Frost lod sig gøre at løbe paa Skøjter fra Trøjborg til Højer.

Mod Nord mellem Mollerup og Borg i Brede Sogn, er der en Mosestrækning, som nu til Dels er opdyrket men tidligere forsynede Højer og de friske Egne med Tørv.

Fra Visby Jernbanestation til Byen er der 1½ km. 1930 anlagdes en Amtsvej fra Sølsted over Visby til Hjerpsted ved Vesterhavet, og denne Vej skærer ved Vester Gammelby Højer—Ballum Vejen.

Af Oldtidsminder er der nu kun tilbage de to ødelagte „Kohøje“ paa Grænsen mellem Visby og Sølsted og et Par Høje i en lille Plantage ved Øster Gammelby; men fra en senere Tid er Sognet rigt paa historiske Minder.

I Engkanten ved Sejersbækken ligger den anselige Ruin af det gamle *Trøjborg*, omgivet af dobbelte Voldgrave og i en mægtig Park af aarhundredgamle Kæmpetræer, der er et Særsyn paa den skovfattede Egn.

Det var Storbonden Knud Lausten Knudsen, som i Aaret 1854 lod den prægtige men yderst forfaldne Renaissanceborg nedbryde. Efter Sigende skyldes det et Tilfælde, at en Del af den blev staaende som Ruin. Broen over Voldgraven gik nemlig i Stykker under de tungtlæssede Vogne, da man var i Færd med at køre Sten bort fra Slottet, og Arbejdet standsede. Ejeren har maaske heller ikke haft Brug for flere Sten.

Selve Gaarden, som Knudsen i 1851 var blevet Ejer af, havde 68½ Td. Hartkorn, men desuden hørte der til Godset 1050 Td. Land Fæstegods samt Hede-gaard med et Jordareal paa 1000 Td. Land. Ved Fæstebøndernes Frikøb af deres Jord skal Ejeren have indvundet en større Pengesum end den, han havde givet for hele Godset.

I over trekvar Aarhundrede har Ruinen med dens nærmeste

Tavlen med Trøjborg Slots Historie

Omgivelser været saa godt som overladt til sig selv. Vejr og Vind har Aar efter Aar tæret slemt paa den, og Naturen har haft Ro til paa egen Haand at skabe en ejendommelig og stemningsrig Idyl omkring de gamle Mure og Voldgrave.

Borgen, en af Landsdelens smukkeste, som fik denne triste Skæbne, var bygget 1580 af den hollandske Adelsmand Peter Rantzau, der var kommen i Besiddelse af Trøjborg Gods ved Mageskifte med Kong Frederik II. I Aarhundreder havde Godset hørt under Ribe Bispestol, men var ved Reformationen gaaet over i Kongens Eje.

Borgens Historie fortæller sig i den mørke Middelalder; ingen ved, hvornaar og af hvem det første Trøjborg blev bygget. Nogle af de første Ejere, vi hører om, er Limbækkerne, af hvem Dronning Margrethe købte Godset for bag efter at overlade det til Biskoppen i Ribe, der sammen med sine øvrige Godser lagde det ind under Viborg Ting, hvilket er Oprindelsen til de vestslesvigske Enklaver, der styredes sammen med Kongeriget og ikke regnedes for slesvigske.

Fra en Sokkel af hugget Granit, men ellers bygget af store, røde Mursten, hævede Peter Rantzaus Borg sig over hvælvede Kældere med fire sammenbyggede Længer i to Etager op over Parkens Træer. Fra Afsatserne paa de sand- og granitstenspydede svejfede Gavle stirrede siddende Stenløver med Vaabenskjolde i Forlabberne som Sfinxer ud over Egnen. I hver af Slottets fire indvendige Vinkler var der anbragt et manglekantet Taarn, hvis kobbertækkede Spir ragede op over Slottets Tage, og Nord fra førte Vindebroen over til Portalen, der var forsynet med en prægtig Overbygning af Sandsten, som i Guld og stærke Farver bar P. Rantzaus og hans Hustrus Vaaben samt en Tavle med et tysk Vers, hvori P. Rantzau med ikke ringe Selvfølelse lader Slottet selv fortælle sin Historie. Tavlen er anbragt ved Ruinen, og det ofte citerede Vers kan gengives saaledes paa Dansk:

Fra Arilds Tid jeg Trøjborg hed,
læs vid're vil du ha' Besked.
Da Frederik den Anden var
i Danmark den, som Kronen bar
og otte Aar med Sverrig stred,
hans Oberst Daniel Rantzau hed.
For Heltedaad paa Krigens Veje
erhverved' han mig da til Eje.
Ved Varburg faldt min Herre god,
han ingen Børn sig efterlod.
Hans Broder fik min Sag da lagt
for Kongen og i Orden bragt.
For Vamdrup bort man bytted' mig,
Peter Rantzau nu tilhører jeg.
Fra Grund han lod mig ny opbygge
— Gud raader ene for min Lykke —
sin Konge og sin Æt til Ære,
som her du ser mig Borg at være,
alt i det Herrens Aar, vi skrive
med femten Hundred firsindstve.

Trøjborg Slotsruin

Trojborg Slot i P. Rantzaus Tid

1927 blev Trojborg Statsdomæne, og paa dets Jorder blev der oprettet en halv Snes Statshusmandsbrug. Hovedparcellen er stadig Statsejendom.

Saa længe en stor Del af Vestslesvig horte under Trojborg Gods, var Visby et Midtpunkt for Egnen, og denne Plads kom Sognet igen til at indtage i Aarene 1851 -- 79, da Herredsfogden for Lø Herred og Møgeltønder og

Ballum Birker havde Bopæl her, og der i 1851 byggedes et Tinghus i Byen. Denne solide og stilfulde Bygning, der staar endnu, fik fra 1894 en udmærket Anvendelse som dansk Forsamlingshus.

I det nye, grødefulde, folkelige Arbejde, der ved denne Tid tog sin Begyndelse i Nordslesvig med den Ungdom, der valgte at blive i Hjemstavnen og værne Fædres Jord og Fædres Arv, var Visby med fra første Færd. Af de mange Forsamlingshuse, der nu skød op, var Visby Nr. 2 i Rækken og blev i flere Aar Samlingssted for Danske fra en vid Omkreds. Sognet er og har altid været udpræget dansk.

Ti Aar efter, at Slottet var færdig, rejste P. Rantzau en ny Kirke i Visby. Den fik ikke noget Kor men en svejftet Østgavl og et mægtigt Taarn med et gennembrudt Spir, hvis Vejrløj naaede op til den anselige Højde af 43 Meter eller 7 Meter over Runder-taarns Højde.

Trods sin Ungdom har Kirken i Tidens Løb været underkastet adskillige og desværre for det meste uheldige Forandringer. Det høje Taarn, som havde faaet en truende Hældning, blev 1857 afløst af det nuværende Taarn, hvis spidse Spir er trykket ned mellem fire klodsede Gavle, og paa flere andre Maader blev Kirken gennem Aarene slemt vanrøgtet. Nogle gode Væg-malerier, de tolv Apostle i Legemsstørrelse, maatte overkal-

Visby Kirke

kes, fordi Kalkpudsen var uholdbar, og en Del værdifuldt Træskærerarbejde, der længe henlaa paa Kirkens Loft, forsvandt. Men heldigvis var der bleven bevaret saa meget af det gamle, at Kirkerummet nu, efter at det er bleven grundigt og kyndigt restaureret af afdøde Arkitekt Hansen fra Ribe, trods alt det nye, der er kommet til, har bevaret sit gamle, ærværdige Præg.

Seværdigt er især det smukt udskaarne Alterbord af Egetræ, Altertavlen og de lukkede Stolestaders velbevarede brogede Maling fra det 18. Aarhundrede.

1931 blev Visby Sogn Ejer af en Park med Plæner og mange sjældne Træer, idet den tidligere Sognepræst Møller, der har anlagt Parken, før sin Død testamenterede den til Sognet. Parken besøges hver Sommer af mange fremmede.

P. Feddersen Jensen.

ABILD SOGN grænser til Møgeltønder, Daler, Visby, Brede, Løgumkloster, Høstrup og Højt Sogne samt til Tønder Landsogn. Før Indlemmelsen i Prøjsen bestod Sognet af en slesvigsk Del, hvortil hørte Kirkebyen Abild, Sølsted, Kolonien Frederiksgave, Tykskov, Kongsbjerg, Høgslund, Vennemose, Travsted, Humlehavn med Klinborg Kro, Brodersgaard med Nørrehus. Den kongerigske Del bestod af 9 Gaarde og 7 Huse, hørende til Byen Abild.

Sognets Navn skreves 1318 Abbyld, 1340 Apold, 1646 Abild. 1805 og 1836 kaldes det Abel, hvilket Navn var det officielle tyske. Det skal betyde Byen ved Æbletræet. I Nærheden af Kirkebyen ligger Udflytterstederne Abildgaard og Abildkær. I Burkal Sogn findes en Mark, som hedder Abildeng.

Sognet rummer store Hede-, Kjær- og Mosestrækninger. I Sognets sydlige Del findes imidlertid ret gode Engstrækninger. Isolerede Højdepunkter er Kohøj mod Vest og Rugbjerg (ved Kongsbjerg) mod Nordøst. Fra dette Højdepunkt ses 18 Kirker.

Abild By er beliggende 5 km Nord for Tønder ved Chausseen til Ribe. Den store Kirkeby blev 1805 hærget af en stor Ildebrand, og en Del af Byen udflyttedes derpaa under Navn af Nørre Abild. I to Rækker, fra Øst til Vest, er Husene opførte. Navnet Brændkær hidrører sandsynligvis fra Branden.

En Bæk, Galgestrømmen, flyder mod Syd gennem Heden, hvor Hedehusene ligger. Disse hører imidlertid til Lille Emmerske. Paa Moserne mod Nordvest findes nogle store Arealer, bedækkede med Vand.

I tidligere Tid dannede Abild et Fogderi under Løgum Kloster. Til Abild Fogderi hørte i sin Helhed Høgslund, Kongsbjerg, Tykskov samt en Del enkelte Gaarde i Højer, Sølsted, Abild, Daler og Vennemose. I 1906 havde Abild Kommune 471 Indbyggere og omfattede et Areal af 1859 ha, deraf 415 ha

Abild Kirke

Abild Kirke

Agerland, 217 ha Eng og 504 ha Græsland. 1935 er Sognets Areal 5284 ha med 1093 Indbyggere.

I Aarene 1400 og 1410 erhvervede Klosteret i Løgum Ejendomme i Abild. I et Tingsvidne fra Aaret 1482 omhandles Grænseskellet mellem Abild og Vennemose, Travsted og Høgslund.

I den nordvestlige Jdkant af Abild By ligger den gamle Kirke, hvis Skytshelgen var Sct. Nicolaus. Allerede

1318 nævnes Kirken. Den er opført af Teglsten med et afstumpet Taarn, er uden Hvælvinger og frembyder ikke synderligt af Interesse. Paa Alteret findes et Billede af Sct. Nicolaus. Iflg. et Dokument fra 1501 har Kirken været i Løgum Klosters Eje. Den brede Vestgavl er opført 1709. Byggeformen er ualmindelig, idet Koret har samme Bredde som Skibets østlige Ende, i hvilket findes et romansk Vindue. Alteret med Skrin fremstiller Treenigheden. Paa Fløjene ses Apostlene. Kirkens Klokke var fra 1574 og omstøbtes under Verdenskrigen. Efter Genforeningen ophængtes en ny Klokke.

Øst for Kirken ligger Byens Vejmølle. *Abild* tæller Købmandsforretninger og Haandværkere af forskellig Art. — Den havde to Kroer. Ved Genforeningen blev Chaussekroen omdannet til alkoholfri Beværtning og fik Navnet „Landbohjemmet“. Nu er den overtaget af Forstander Folke Trier Hansen, der har omdannet den til et Centrum for det danske nationale Arbejde i Sognet og samtidig driver den som en Art Højskole Kirkekroen derimod ligger et Stykke Øst for Landevejen. Den var i det stærkt prægede tyske Sogn inden Genforeningen Samlingsstedet for Egnens Danske, navnlig for Ungdommen. Dens daværende Ejer P. Ludvig Hansen, var udpræget dansksindet og ikke bange for at vise sit Sindelag. Ved Krigens Udbrud blev han sammen med andre af Egnens fremtrædende dansksindede Mænd fængslet og hensat i længere Tid som Civilfange i Flensborg. I Abild Præstegaard havde den bekendte slesvigholstenske Professor, Otto Scheel i Kiel, sit Barndomshjem.

Mindstene for faldne i Verdenskrigen rejstes 1922 Syd for Præstegaardshaven.

9 km Nord for Tønder og 5 km Nord for Abild By ligger den betydelige *Sølsted By* med over 50 Beboelser, Skole, Kro, Missionshus, Købmandsforretning og Maskinværksted.

For nogle Aar siden blev der anlagt en ny Landevej, som bl. a. fører til Visby Station. Smukke Statshusmandsbrug ligger ved Vejen. De fleste Landejendomme i Sølsted maa henregnes til de mindre. Kvægavl og Tørvefabrikation var tidligere Egnens vigtigste Indtægtskilde. I Maj Maaned begyndte det at blive livligt paa Sølsted Mose. Saa kom Arbejderne, ofte fra andre Egne, med Familie og Pik og Pak. Af Brædder og Græstørv byggede de deres primitive Boliger, som de beboede under hele Sæsonen fra Maj til Udgangen af Juli. Et broget Billede dannede en saadan provisorisk Tørveby. Blandt Tørvefabrikanterne var bl. a. efter Krigen den nu afdøde Bondefører Cornelius Petersen

fra Vester Anflod. Tørveindustrien paa Sølsted Mose har endnu sin Betydning. -- Uagtet Sølsted hører til Abild Sogn, var Præsten i Brede forpligtet til at besøge de Syge i førstnævnte By, ligesom de døde jordfæstedes paa Kirkegaarden i Brede. Sagnet beretter, at der mod Øst mellem Tykskov og Løgumkloster skal have staaet et Kloster. Et Hus bærer saaledes Benævnelsen Kollemoskirke. I Sølsted hedder en Mark: Munketoft, og her skal have været en Munk, som foretog kirkelige Handlinger og førte Ligene til Kirkegaarden i Brede.

Høgslund ligger 7 km Nordøst for Tønder og 3 km Øst for den gamle Landevej fra Tønder til Løgumkloster. Til Abild er Afstanden 5—6 km. I tidligere Tid fandtes i Høgslund fem „Boelsteder“, som hørte til Løgumkloster Amt. I et gammelt Dokument hedder det: „I Aaret 1356 tilskødede Dannekinus Jonssen sine Ejendomme i Høgslund til Klosteret i Løgum“.

Kongsbjerg, „Cungensborge“, talte tidligere 4 smaa Gaarde, som Løgumkloster Amt 1503 havde tilbyttet sig med Hertug Friedrich. I Nærheden af den førnævnte Banke, Rugbjerg, findes mange Kilder. Til Kommunen hørte Travsted, Damhus, Trilde, Jesperlund m. m.

En anden af Sognets Byer *Vennemose*, beliggende ved den nye Landevej, 6 km Nord for Tønder. Denne By var tidligere en Kommune, der omfattede 572 ha, nemlig 192 ha Agerland, 68 ha Eng, 273 ha Græsmark og 5 ha Skov. Tidligere havde Byen Vennemose 3 Gaarde og 7 mindre Landejendomme, hørende til Tønder Amt, og 4 Fjerdingsgaarde og 2 Husmandssteder under Løgumkloster Amt. De første benævntes „Tønderhusere“ og de sidstnævnte „Løgumtjenere“. Disse maatte endnu for rigelig et halvt Hundrede Aar siden forrette Vejarbejde i Statsskoven Draved og Spand- og Haandtjeneste til Slottet i Løgumkloster.

Egnen har ikke altid været blottet for Skov, derom vidner Navnet Tykskov, men Skovene forsvandt, og Lyngen bredte sig. I den sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede forsøgte man at lade Hederne opdyrke, og 1751 udstedte den danske Konge et Opraab i indenlandske og udenlandske Aviser, for derved at drage Kolonister til Landet, fornemmelig til de jydsk Heder. Men kun en eneste Familie fra Rhinpfalzen efterkom Opraabet og bosatte sig paa Alheden. Senere blev Tilstrømningen af Kolonister saa stærk, at en Del af dem maatte blive i Sønderjylland, og der blev saaledes i Tønder Amt 1764 anlagt Kolonier paa forskellige Steder, deriblandt *Frederiksgave* paa Kommunemarkerne i Sølsted, Vennemose og Travsted. Navnet fik Kolonien efter Kong Frederik V.

Jorderne i Vennemose er lerede, og der dyrkes her Rug, Byg og Havre samt drives lidt Frugtav. Engene er af mellemgod Beskaffenhed.

Hans Petersen.

TØNDER LANDSOGN strækker sit Omraade rundt omkring Tønder Købstad og grænser til Abild, Møgeltønder og Ubjærg Sogne i Lø Herred og Hostrup Sogn i Slogs Herred. Landsognets betydeligste Byer er *Store Emmerske* og *Lille Emmerske*, beliggende ved den nye Landevej til Haderslev.

Emmerske nævnes 1251 og 1313 som Imberschæth. Jensen, Schmidt og Schrøder skriver Emmerschede, medens Byerne paa Generalstabens Kort kaldes Emmerske. Præsten i Burkal, Johannes Kock, udleder Navnet af Personnavnet Emmer og kede, som maaske er det oldnordiske keti, hvilket skal betyde Kæde d. e. Glæde, Lyst. Betydning altsaa Emmerslyst. 4½ km nordøstlig for Tønder ved Landevejen til Haderslev ligger, som berørt, *Store Emmerske*, der sammen med *Lille Emmerske* og *Tved* under tysk Styre dannede særlige Landkommuner.

Til *Store Emmerske* Kommune hørte 1906 636 ha, deraf 496 ha Agerland, 98 ha Eng, 11 ha Græsland. Ca. 1000 Skridt sydøstlig for *Store Emmerske* udmunder *Hvirlaaen* i *Vidaaen*, som endnu her benævnes *Arnaa*.

Der fandtes i det forannævnte Aar i *St. Emmerske* 29 Landejendomme, nemlig 14 med et Tilliggende af 25—50 ha, 11 med fra 1—25 ha og 4 Huse med mindre Jord. Jorderne er af lettere Beskaffenhed, til Dels med Sandunderlag, Engene derimod gode. Nu i 1935 er Sognets Areal 1898 ha med 267 Indbyggere.

Store Seværdigheder frembyder Egnen ikke. Derimod har den en *Skole*, som tillige tjener som *Kirkebygning*. Den er egentlig beliggende i *Lille Emmerske*. I en Tilbygning til Skolen findes Kapellet eller Bedehuset med Stolestader, Alter og Prædikestol. *Schrøder* beretter, at „den danske Præst fra *Tønder* prædiker her hver Søndag og uddeler Alterets Sakramente to Gange om Aaret“. (1853). Forøvrigt bør det mindes, at vor store Salmedigter *Hans Adolph Brorsons* Navn er knyttet til Stedet. Paa hans Tid var Pietisten *I. H. Schrader* (1728—1737) Provst i *Tønder*. Han er ligeledes kendt som Salmedigter. Under ham blev *Diakonus* i *Tønder* *H. A. Brorson* beskikket til at være den første særlige danske Præst for, som det hedder: „den hidtil slemt forsømte Landkommune *Emmerske*“.

Det kan nævnes, at Landsognet inden 1542, i Nærheden af Staden havde et eget Kapel, og at det fra 1542—1742 hørte til *Bymenigheden*. Saa fik Landsognet det førnævnte Kapel i Skolen i *Emmerske*, men før Krigen var Antallet af Gudstjenester sunket ned til en Gudstjeneste hver fjerde Søndag om Maaneden.

Til *St. Emmerske* hører *Kroen Jægerslyst*, *Emmerskebjerg*, *Stenbjerg* m. fl. I selve *St. Emmerske* er der *Bageri*, *Smedie* og flere *Haandværkere*. Til *Lille Emmerske* hører *Toft*, *Korntved* med sine store smukke *Gaarde*, *Hedehusene* og *Nørreborg*, *Fattighus*. *Lille Emmerske* Landkommune havde et Jordtilliggende paa 416 ha, nemlig 70 ha Ager, 247 ha Græsland og 79 ha Eng.

2 km Nordvest for *Tønder*, Syd for den nu saa godt som nedlagde *Banelinie* til *Højer*, ligger *Tved*, ligeledes tidligere en Kommune. I Nærheden har vi *Landevejen* til *Højer* og ny *Forbindelsesvej*, som fører Nord om *Tønder*, til *Ribe Landevej*. Til *Tved* Kommune hørte 648 ha Land, deraf 300 ha Ager, 117 ha Eng, 243 ha Græsmarker. Til en af de 7 *Gaarde* i *Tved* hører et *Jordareal* paa 110 ha. En anden næsten ligesaa stor *Gaard* er *Rosinfeld*, nu i *Grev Schacks Eje*. Øst for *Gaarden* knejste under Krigen de kæmpe-mæssige *Haller* til *Zeppelinerne*. En Søndag Morgen mod *Krigens Slutning*, kom her de engelske *Flyvere* og anrettede paa *Hallerne* og *Luftskibene* deres *Ødelæggelser*, om hvilke man først senere fik *Sandheden* at vide. Nu har der ikke ret langt fra Stedet rejst sig en smuk *Kaserne* til *Militæret* i *Tønder*. En anden militær *Bygning*, den saakaldte *Dragonkaserne*, ligger lige op ad *Ribevejen*. Her ligger endvidere *Diemersminde*, en mindre *Landejendom*.

Til den anden Side, Sydvest for *Tønder By*, har vi *Tønder Bys Fattiggaard* eller *Alderdomshjem Gaarden Gørrismark*.

Det var *Stifteren* af *Seminariet* i *Tønder*, *Provst Balthasar Petersen*, død 1787, som købte *Gaarden* med 209 *Demat Land* samt 6 *Fenner* paa *Bymarken* og i *Korntved*. Han testamenterede den til *Tønder By* og desforuden en *Kapital* paa 28,000 Rk. 18 unge *Mennesker*, i første *Linie* *Lærersønner*, skulde til deres *Uddannelse* som *Lærere* nyde godt af *Gaardens Indtægter* og *Renter*. 1847 nedbrændte *Gaarden*, men blev genopbygget. — Ved *Landevejen*, som fører til de *frisiske Egne*, ligger *Dyrhus*, stor 87 ha. Til *Dyrhus* knytter sig *Sagnet* om *Enkens Søn*, som blev uskyldig henrettet, beskyldt for et *Mord*. Senere blev dette opklaret, og *Enken* fik som *Sonoffer* en *Gaard*, som hun med *Rette* gav *Navnet Dyrhus*.

Landsognet har hovedsagelig lavtliggende Jorder. Det har vel de gode Marskenge, men i dets nordlige Del Hedestrækninger. Tønder Landsogn er rigt paa Vandløb. I syd-vestlig Retning gennemstrømmes det af Vidaaen og nogle af dens Tilløb, som til Dels Aarenes Løb var blevne skærmede af Sommerdiger.

Hans Petersen.

UBJÆRG SOGN grænser til Tønder Landsogn, Hostrup og Burkal Sogne i Slogs Herred, Landegrænsen og Møgeltønder Sogn. Navnet er skrevet paa forskellig Vis. 1340 kaldtes Sognet Vbyergh. Ogsaa Betegnelsen Ubbjerg er bleven benyttet. I. N. Schmidt bruger Navnet Udbjerg. Man har villet udlede Navnet af Mandsnavnet Ubbe. Rimeligvis hidrører Ubjærg fra den smalle Gestrøg, paa hvilken Kirkebyen ligger og som med smaa Afbrydelser strækker sig fra Gesten ved Sæd til Aventoft. Paa Tysk kaldes Sognet Uberg. Det har gode Marskenge, og det omsluttes af Vidaaens nordvestlige Arme. Ved Vintertid henlaa Ubjærg paa sin Varft, tidligere som i et Hav, delvis omgivet af Vand. Efter den af den danske Regering foretagne store Afvanding, er Forholdet bleven et ganske andet. Hvor der før ved Tønder var sumpede Enge, opstaar der nu frodige Kornmarker. Ved de enkelte Sommerdiger, er Marskengene beskyttede mod at sættes under Vand af Vidaaen og Sønderaaen. Allerede i Aaret 1892 blev der anlagt et Pumpeværk med Damp som Drivkraft.

Selve Ubjærg er kun lille, 1482 ha med 463 Indbyggere (1935). Omkring ved 1906 talte Byen 25 Boliger med 129 Indbyggere. Kvægbestanden var i den daværende Kommune 64 Heste, 361 Stkr. Hornkvæg og 225 Faar, altsaa, som i den øvrige frisiske Marsk, et betydeligt Faarehold. Man laver her den fede, velsmagende Faareost, en i Købstæderne sydpaa meget efterspurgt Delikatesse. Til Ubjærg Kommune hørte 513 ha, deraf Agerland 67 ha, Eng 72 ha og 1,7 ha Skov (Plantage ved Gaarden Bjerremark).

Ubjærg By ligger, som berørt, paa en Bakkeknupe ved den ny Landevej, som udmunder i Tønder—Husum Vejen. Kommer man fra Sæd, har man først paa venstre Haand den gode Kro, saa kommer Kommuneskolen, i hvilken den danske Undervisning er indskrænket til 4 Timer om Ugen, derefter Kirken og bag denne den gamle særprægede Præstegaard. I det hele er der vel ca. 20 Ejendomme i Ubjærg, deriblandt flere større Gaarde.

Den lille, ejendommelige Kirke er omgivet af Kirkegaarden, hvis store Træer bærer Spor af Vestenvindens Hærgen. Kirkegaarden er vel holdt og har smukke Gravsteder, bl. hvilke kan nævnes den bjerremarkske (Angelske) Begravelse. Her hviler bl. a. Ejeren af Søndergaarde i Emmerlev Sogn, Feddersen,

Ubjærg Kirke

Ubjærg Præstegaard

Søn af Rigsdagsmanden og gift med Datteren fra Bjerremark. Feddersen faldt 1918 i Frankrig, og hans unge Hustru døde kort efter.

Kirken laa mellem Nørresøen og Søndersøen, som nu er tørlagte. Den var i ældre Tid det sydligste Gudshus i Ribe Bispedømme og er opført af Tegl. Siden 1857, er den forsynet med en Tagrytter paa den vestlige Gavle. I Taarnet hænger de gamle Klokker.

Den mindste Klokke bærer Indskriften: Osane het ik, iasper got mik (Osane hedder jeg, Jasper støbte mig). Indgangen er paa Skibets søndre Side. Der er intet Vaabenhus, og Døren fører direkte ind i Kirken. Paa Gulvet i den vestligste Del er Orglet anbragt. Kirkerummet er uden Hvelvinger med smuk Korbue, Krucifiks fra det 15. Aarhundrede, Rokoko Prædikestol fra 1783, skænket af Maren Seewang fra Sæd. Alteret er fra 1747, Altertavlen flankeres af fire Søjler og to Træfigurer (Abraham og Moses). Paa Alteret staar fire Alterstager, deraf to fra 1686. Gammel Granit Døbefont og Mindetavler over Sognets Præster. Blandt disse kan nævnes Pastor Svejstrups Efterfølger, den første tyske Præst til Rødding og Skrave, H. H. Gøttge, den mangeaarige Præst i Hammelev Obbarius og endelig den bekendte Fortyskningsmand, Skoleinspektøren i Haderslev, Holsteneren Stegelmann. Desuden Mindetavle over faldne i 1870—71 og i Verdenskrigen.

Kirkens Loft er dækket af store Billeder af Syndefaldet, Korsfæstelsen og Dommedag. De er sikkert uden Kunstværdi, og den røde Farve er alt for stærk fremherskende. Kirken er forøvrigt rig paa Billeder. Blandt disse kan nævnes Kristus og de fire Evangelister og Forstykket til en Empire, stiftet 1694 af en Student i Vierhaller „Gud til Ære“, men hvis Billede findes i en stor Medaillon. De øvrige Billeder forestiller kristelige Dyr, under hvilke der findes karakteristiske Indskrifter som f. Eks.: „Glaube fästlich, Hoffe bestandig, Liebe herzlich, Wandle kluglich, Lebe gerecht, Hatte dich mässig, Ringe tapfer“ — allesammen gode Leveregler.

Som man vil se, frembyder den lille ensomme Landsbykirke ikke lidet af Interesse.

Sognets største By er Sæd, gennem hvilken Husum—Tønder Landevej fører. Byen ligger mellem Grønaa og Sønderaa. Den har dansk og tysk Skole, en Kro og en Afholdskro „Grænsekroen“ Syd for Byen i Nærheden af det danske Toldsted. Ved Bygaden er rejst et tysk Mindesmærke over de faldne i Verdenskrigen. Der er i Sæd Købmandsforretninger, Maskinbyggeri og flere Haandværkere. Jorderne er overvejende Gestland, men Byen har

Toldstedet ved Sæd

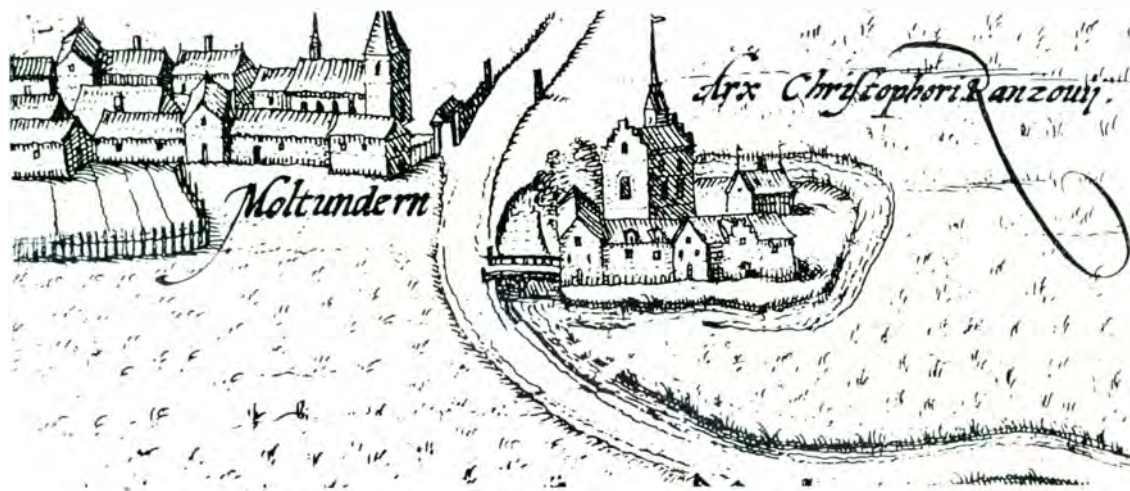
gode Enge. — Paa Sæd Mark op efter Ubjærg ligger det nye danske Forsamlingshus og overfor dette Andelsmejeriet, der endog er forsynet med en Tagrytter (Ventilator).

Sæd har flere Gange været hjemsøgt af Ildebrande. Ikke færre end 30 Bygninger er indenfor det sidste Hundrede Aar lagt i Aske, saaledes i 1857 5 Bøndergaarde og 9 Huse. 30 Familier blev ved denne Lejlighed husvilde.

Ved den gamle Landevej til Husum stod en Sten til Minde om et Mord paa en Kniplingskræmmer. I et Skuespil „Stenen fra Sæd“ er denne Tildragelse bleven dramatisk behandlet.

Sæd er bekendt for sit Havebrug. Byen kan gøre Krav paa at kaldes Tønders Amager. Meget bekendt er den lange, glatte Spisekartoffel, der bærer Navnet „Sæd Kartoffelen“ og er meget efterspurgt.

Hans Petersen.

Møgeltønder og Møgeltønderhus. (Efter Braunius ca. 1580)

MØGELTØNDER SOGN består af Landsbyerne Møgeltønder med Sønderbyen, Bønderby, Stokkebro, Toghale, Gallehus og Sydfelt med Lust og har ca. 1350 Indbyggere og et Areal paa 3476 ha. Sognet omgives af Ubjærg Sogn, Tønder By, Abild og Daler Sogne, Højer Flække og Landsogn samt Aventoft Sogn Syd for Grænsen.

Møgeltønder, som ligger indeklemmt mellem Tønder og Højer Byer med deres overvejende tysksindede men dansktalende Borgere, og som mod Syd støder op imod Frislandet, har gennem Tiderne bevaret sin Oprindelighed, sin Danskhed, og maa derfor betegnes som Danskhedens sydligste Grænsepunkt og Forpost paa Sønderjyllands Vestkyst.

At Stedet, hvor Møgeltønder ligger, var beboet i Oldtiden, kan godtgøres ved Oldsagsfund, saavel Stenredskaber fra Stenalderen som Urner og Bronzegegenstande fra Bronzealderen og særlig Guldhornene fra Jernalderen.

Stedets oprindelige Navn var „Tønder“ (Tynder) hvilket, saavidt vides, er en frisisk Betegnelse for Guden Tor. Man kan derfor formode, at der her — maaske hvor Kirken nu ligger — har været et Offersted for Tor.

I Oldtiden laa Møgeltønder forholdsvis nær ved en Havbugt eller Fjord og havde som Følge deraf en ikke ringe Betydning. Oprindeligt havde den større Betydning end Tønder, hvad iøvrigt fremgaar af Betegnelsen Møgeltønder (det store Tønder) i Modsætning til Lille Tønder eller Lytgen-Tønder, som Tønder By kaldtes i gamle Dage. Efterhaanden over-

Slotsgade i Møgeltonder

Sognet (Gesten) hovedsagelig bestaar af udmærkede Agerjorder. Gestarealet er temmelig fladt, i Midten 14 m, sænkende sig mod Nord til Lindskov Mølledam (8 m). Sydligst i Marsken løber Vidaaen, der dog ikke danner Sogne- henholdsvis Landegrænsen, idet der ved Grænsedragningen i 1920 blev tillagt Sognet ca. 121 ha af Aventoft Sogn, skæmtvis kaldet „Magisterkog“. Marskarealet, den saakaldte Møgeltonder Kog, skærmes ved Digeanlæg (oprindeligt anlagt ca. 1550) og kan, siden Afvandingen af Marsken gennemførtes, ikke alene anvendes som Eng- og Græs-jorder, men ogsaa til Kornavl (navnlig Havre). De Byrder, som er opstaaet ved Afvandingens Gennemførelse, er ret store og staar næppe i Forhold til de Goder, Afvandingen medfører.

Møgeltonder By danner en ejendommelig samlet Bebyggelse og maa betegnes som en af Landets smukkeste Landsbyer. Noget for sig er den lige og brede *Slotsgade*, hvis købstadagtige Bebyggelse paabegyndtes i Slutningen af det 17. Aarhundrede, og som nu, bortset fra nogle enkelte nyere, smagløse Huse, bestaar af gamle og smukke Bygninger med mere eller mindre kunstnerisk Udformning. Alle gamle Huse og Gaarde saavel i Slotsgaden som nede i Byen fremtræder nogenlunde ensartet, øjensynligt i Kraft af hævdvunden Tradition og stærkt paavirket af frisisk Byggeskik. Hist og her ser man de ejendommelige Karnapper, der giver Husene eller Gaardene et hyggeligt Præg. For det meste er der en muret Kvist over en elipsebuet Indgangsdør. Slotsgaden faar desuden sit Særpræg og sin særlige Ynde ved de foran Husrækkerne staaende gamle, velplejede Lindetræer. Slotsgaden støder mod Øst til Slottet Schackenborgs Allé og Park og mod Vest til Byens Centrum, den saakaldte „Stjern“.

I Slotsgaden (yderst mod Øst) laa det i 1734 opførte *Ting- og Arresthus* for Møgeltonder Birk (nedbrudt i 1849 efter Grundlovens Indførelse). Lige overfor Slotskroen ligger 2 Bygninger, hvori der i sin Tid var bemærkelsesværdige Virksomheder, nemlig „*Vestslesvigs Tidende*“, der blev grundlagt og havde sit Trykkeri her i Huset yderst mod Øst, og „*Kniplingsfabrikken*“, der anlagdes i 1790 i Huset ved Siden af.

Hvad der giver Byen sin største Anseelse er naturligvis *Schackenborg Slot og Park*, der ligger tæt op til Slotsgaden.

Slottet kaldtes tidligere *Møgeltonderhus* og eksisterede allerede i den tidlige Middelalder. Gaarden omtales første Gang i 1233, da den hørte under Ribe Bispestol, der allerede dengang ejede mange Bøndergaarde i Egnen, og det hedder, at Bønderne i Omegnen — Friserne i Udbølling og Sogneboerne i Andeflyth — var tjenstpligtige til den

flojedes Møgeltonder af Tønder, som havde bedre Indsejling, men Byen beholdt dog i mange Retninger sin Anseelse.

Møgeltonder ligger smukt paa Skraaningen af Gesten, der hæver sig over 10 m op fra Marsken. Godt Halvdelen af Sognet mod Syd er Marskjord — en Del af Afvandingsomraadet — medens den nordlige mindre Halvdel af

biskoppelige Gaard, som de havde været det fra Arilds Tid. Den biskoppelige Gaard er tidligt bleven en „fast“ Gaard, den omtales allerede i den ældre Middelalder som „Slot“ og faar efter Tidens Navneskik Navnet „Møgeltønderhus“.

Schackenborg, Portbygningen

At Møgeltøndergaarden blev befæstet, skyldtes vel dens strategiske Beliggenhed umiddelbart ved den vigtige Færdselsvej langs Marskranden ud til Havet ved Højer og nær ved Vidaaens nedre Løb, der danner Grænsen mellem ældgammel frisisk og dansk Bebyggelse. Denne Grænseegn var langt fra fredelig, og det var da naturligt at samle sin militære Aktionsevne netop her. Mange Fejder i det 13. Aarhundrede hærgede Sønderjylland, og mange af dem berørte i særlig Grad Tønderegnen, saaledes skal Møgeltønder Slot i 1265 være bleven nedbrudt under en Strid mellem Biskoppen og Hertug Erik. Slottet blev opbygget igen, men ca. 20 Aar efter gik det atter haardt ud over det under Erik Glipping og Hertug Valdemars Kampe.

Omkring 1400 lagde Dronning Margrethe som et Led i sine Bestræbelser for at knytte Sønderjylland til Danmark Møgeltønder og Trøjborg Slotte med alle deres Tilliggender ind under Viborg Landsting, hvorved de *nørrejydske Enklaver* opstod i Sønderjylland. I 1417 blev Ridder Morten Jensen Gørsting forlenet med Slottet, og i Biskoppens Forleningsbrev hedder det, at Biskoppen nok skal hjælpe ham med at holde Slottet uden Skade, saalænge Orlogen varer. I 1434 blev Slottet ødelagt af den daværende Hertug, men de Riber Bisper beholdt det alligevel, opbyggede det igen og havde der sine Lensmænd helt til Reformationsaarene, da det tilfaldt Kongen og Kronen.

Godstilliggendet var i Middelalderens skiftende Perioder ret betydeligt, i Aaret 1417 udgjorde Tilliggendet et eget Birk (Møgeltønder Birk), omfattende Møgeltønder og Daler Sogne samt en Del af Emmerlev Sogn og desuden noget Gods i Ballum og Omegn.

I 1539 nævnes Detlef Ahlefeld (af Søgaardlinjen) som „Amtmann tho Groten Tunder“. Han laante Kronen 16.000 Mark lybsk og beholdt Lenet for denne Sum til 1562, da Niels Lange efterfulgte ham. I 1566 nævnes Claus Rantzau som Lensmand. I 1583 afhændede Kronen Møgeltønderhus med tilliggende Gods, fraregnet det, der laa i Haderslevhus Len, til Benedict Rantzau, men man fortrød det, og i 1599 købte Kronen Godset tilbage for 70.000 Daler og forenede det kort efter (den 9. Febr. 1600) med Riberhus Len, til hvilket det var knyttet, indtil *Rigsfeltherre Hans Schack* den 5. Septbr. 1661 fik Skøde paa Møgeltønderhus med underliggende Bøndergods og forskellige Herligheder. Han var 3 Aar i Forvejen, 1658, bleven frit forlenet med Dobbeltlenet paa ubestemt Tid, men den 31. Jan. 1661 paa Livstid som Vederlag for „Troskab og villig Tjeneste“ og i Stedet for 6.000 Rdl. „aarlig Løn og Besoldning“ for alle hans høje Bestillinger.

I den Tid Møgeltønderhus havde været kongeligt Len, var det ikke undergaaet væsentlige Forandringer. Kun den virksomme Detlef Ahlefeld gjorde sig bemærket ved sin

Schackenborg Slot set fra Gaardspladsen

Omsorg for Gaard og Gods. Det var ham, der i 1550'erne forbedrede Bygningerne og ham, der i 1553 overfor Kongen gjorde gældende, at det var nødvendigt at opføre et Dige fra Marsken i Møgeltønder over i Kær Herred. Diget blev opført et Par Aar efter og kaldes nu „Gammeldige“. Ogsaa Møgeltønder Kirke tog han sig af og prydede dens Indre med Kalkmalerier.

I 1634 led Bygningerne meget under en

forfærdelig Storm, og i Svenskekrigene led de ogsaa megen Overlast. Efter alt at domme har de i mange Aar henstaaet mere eller mindre forfaldne.

Da Rigsfeltherre Hans Schack tiltraadte Godset, var Slottet ganske ruineret, og han lod det da ombygge og udvide i Aarene 1662–64. Af det gamle Møgeltønderhus blev ikke meget staaende, kun Sydfløjens Sydmur er en Rest af dette, men Voldgravene og en Del af Voldene samt en enkelt Bastion er endnu bevarede. Selve Hovedgaarden var dengang sat til 78 Tdr. Hartkorn, Bøndergodset til ca. 750 Tdr., dertil kom 3 Gaarde paa 20 Tdr. Hartkorn.

I 1671 blev Feltherre Hans Schack ophøjet i Grevestanden og paa Grund af de grevelige Privilegier udvidede han Godset mere med det Formaal at lade det oprette til et *Grevskab*. Dette skete i 1676, et halvt Aar efter Feltherrens Død, til Gunst for Sønnen Grev Otto Didrik Schack og hans Efterkommere, og Godset fik da Navnet „*Grevskabet Schackenborg*“. Ved Godsets Oprettelse til et Grevskab var det ret betydeligt, idet det foruden Schackenborg Hovedgaard omfattede Møgeltønder, Ballum, Lustrup og Vesterland-Før Birker, d. v. s. Sognene Møgeltønder, Daler og Ballum, $\frac{1}{4}$ af Emmerlev Sogn, den sydlige Halvdel af Rømø, List paa Sild, Halvdelen af Før og hele Amrum, samt Strøgods rundt omkring i Vestslesvig og ved Ribe. Efter den dagældende Landetakt havde Godset ialt rigelig 2200 Tdr. Hartkorn. Foruden Højhed til nævnte Birker havde Lensbesidderen Patronatsrettigheder til Kirkerne i Møgeltønder, Daler, Emmerlev, Ballum, Rømø, Vesterland-Før og Amrum samt Ret til Østersfangst i Vesterhavet, saa vidt Grevskabets Forstrande strakte sig.

Godset er uafbrudt forblevet i den Grev Schackske Families Besiddelse, og ejes nu (siden 1925) af Lensgreve Otto Didrik Schack. I 1924 overgik Grevskabet til fri Ejendom. Ved denne Lensafløsning blev der afstaaet 30 $\frac{1}{2}$ ha Jord til Staten.

Godsets Omraade og Forhold har gennem Tiderne forandret sig ganske overordentligt. I 1770'erne blev Hovedgaardsjorderne overladt Bønderne til Ejendomsarvefæste og Avlsbygningerne, som laa i den nuværende Køkkenhave indenfor Slotsgravene, nedbrudte. I 1873 og de følgende Aar afløstes Arvefæsteafgifterne, og i Løbet af Slutningen af forrige samt Begyndelsen af dette Aarhundrede er saa at sige alle Livsfæstesteder (oprin-

delig 600) bortsolgte. De ved disse Afløsninger og Salg opstaaede Kapitaler blev delvis anvendt til Køb af andre Ejendomme, saaledes Solvig og Store Tønde i Hostrup Sogn, Slottet og Fældsværf m. m. i Møgeltønder Sogn.

Godsets nuværende Tilliggende er overordentlig spredt og har en Størrelse af ca. 1235 ha, herunder Gaardene Solvig i Hostrup Sogn med 356 ha og Store Tønde, ligeledes i Hostrup Sogn, med 287 ha.

Af Arealet er ca. 170 ha Skov: Gallehus Skov i Møgeltønder Sogn med 112 ha og Plantager ved St. Tønde i Hostrup Sogn med ca. 60 ha. Kirken i Møgeltønder hører endnu til Godset, medens Kirkerne i Daler, Emmerlev og Ballum i 1930 overgik til Selveje ved Afløsning.

Schackenborg Slot og Park er et smukt og stilfuldt Anlæg og virker i den skovfattige Egn som en Oase i Ørkenen. Slottet er opført i 2 Etager i Palæstil med en Hovedlænge i Midten og 2 Sidefløje. Disse 2 Fløje omslutter en mindre Gaardsplads, der aabner sig ud mod en større Gaardsplads, der omslutes af Inspektørboligen og andre Udbygninger samt af Gartneriet. Den store Gaardsplads overskygges af mange store og gamle Træer. I Haven ved Slottet findes 6 Malmkanoner fra Feltherre Hans Schacks Tid. Parken, der er rigelig 14 Tønder Land stor, har mange store og smukke Træer. Dette statelige Anlæg maa betrædes frit af alle.

Syd for Parken ligger den til Godset hørende Avlsgaard Slottet.

Kirken (Nicolajkirke) er stor og rig paa Seværdigheder. Udvortes er den i arkitektonisk Henseende ikke

særlig køn, men den lange, blytækte Bygning med det høje, smukke Taarn (beliggende rigelig 10 m over Havet) virker ret imponerende og kan ses milevidt i den flade Egn. I 1214 blev Kirken lagt under Ribe Domkapitel. Oprindeligt har Sognet vel nok haft en Trækirke, men denne blev i det 12. Aarhundrede afløst af en mindre Stenkirke.

Schackenborg fra Haven

Parti fra Møgeltønder med Kirken i Baggrunden

Koret i Mogeltønder Kirke

Denne blev ombygget og udvidet i første Halvdel af det 13. Aarhundrede (i Valdemar Sejers Tid). Samtidig blev Koret forsynet med 2 spidsbuede Hvælvinger og man paabegyndte at udsmykke disse med Freskomalerier, men af en eller anden Grund blev denne Udsmykning ikke helt fuldført, og Hvælvingerne stod saaledes ufuldkomment dekoreret i ca. 300 Aar. Det var først i Midten af det 16. Aarhundrede (i Lensmand Detlef Ahlefeldts Tid), at der blev foretaget en Udsmykning af Koret og Kirkens øvrige Vægflader med Kalkmalerier. Disse var ret ejendommelige og værdifulde, men ca. 100 Aar efter har man igen overmalet de ældre Malerier. Endelig har man atter efter 100 Aars Forløb forsynet Korvæggen med nye Dekorationer, men Korhvælvingerne blev saavidt vides overhvidtede, og først i 1884 opdagede man, at der under Kalken fandtes Malerier. I 1897—98 lod Greve Hans Schack Koret restaurere og Malerierne sammesteds renovere. Paa Gjordbuen ser man den ældste Dekoration (fra Middelalderen) opfrisket. De langs med Ribberne løbende

Ranker stammer fra den gotiske Tid, medens den øvrige Dekoration samt Figurerne i Hvælvingskapperne er en Renovering af Malingen fra den tidlige Renæssance. Det var den fra Haderslevegn stammende Kunstmaler Wilckens (nu Professor i Dresden), der udførte dette smukke Arbejde.

Forgæves søgte man den Gang efter Kalkmalerier paa de øvrige Vægge i Kirken, men i Juni 1921 opdagede Godsinspektør Davidsen, at den store Murfiade bag Orgelet var forsynet med Ornamentik under Kalkpudsen, og ved at afdække en Del af Murfladen kom der da ejendommelige Billeder fra Midten af det 16. Aarhundrede bl. a. Detlef Ahlefeldts Vaaben for en Dag. Disse gamle Malerier ses endnu i urestaureret Stand.

Pulpituret paa Nordsiden blev bygget i 1692 og malet paa Sognebeboernes Bekostning i 1693 (Motiver fra det nye Testamente). I 1737 blev der i Koret anbragt 2 Pulpiturer, der ligeledes blev malet paa Beboernes Bekostning Aaret efter (Motiver fra det gamle Testamente). Sidstnævnte Pulpitur blev fjernet i 1897, men Fyldingerne med Malerierne bevarede man ved at anbringe dem som Beklædning paa Skibets nordlige Væg.

Alteret er et smukt, gotisk Arbejde fra Slutningen af det 15. Aarhundrede. Omkring 1700 blev Alteret forsynet foroven og ved Siderne med Tidselværksornamentik og foroven i Midten med et udskåret Billede. Bag Alterets Fløje findes nogle tildels ødelagte Temperabilleder. Mariealteret, som var anbragt op imod Korbuens Væg, blev nedbrudt i 1692, da det maatte vige for den den Gang byggede, grevelige Stol. Resterne af dette Alter (Jomfru Marie med Jesusbarnet og Kirkens Værnehelgen Nicolaus samt et mindre Billedskærerarbejde (Jesu Fødsel) er anbragte i det nye Vaabenhus.

Prædikestolen er Barok og er en Gave fra Godsinspektør N. Tych (1694). Døbefonten (af Granit) er et smukt Arbejde fra det 13. Aarhundrede. Korrummet er afdelt ved

en høj Skranke eller Port fra det 17. Aarhundrede. Orgelet er et smukt og værdifuldt Værk fra 1679. Det er bygget i Hamborg og har kostet 420 Rdl. I Korets sydlige Væg er indmuret en Tavle ovenover Godsinspektør Georg Ursings Grav. Tavlen indeholder en Forbandelse over hver den, som forstyrrer Gravens

Fred. Gravhvelvingen under Koret er vistnok bygget i det 16. Aarhundrede. I denne var tidligere „de adeliges“ Lig (Rantzauerne) bisatte; men i 1695 blev Ligene flyttede. Nu findes der (i 3 smukke Sandstenssarkofager) de jordiske Levninger af Grev Hans Schack (med en Sølv-arm), død 1719, og begge hans Hustruer. Et Par Trækister findes der ogsaa og i en af dem en Mumie (en lille Comtesse).

I 1763, da Trappeopgangen fra Gravhvelvingen tilmuredes, tilbyggedes paa Nord-siden af Kirken et nyt Gravkapel for de grevelige Lig. Kapellet blev i 1853 forskønnet med en smuk Sandstensportal. I Kapellet er der bisat flere Lig.

Taarnet er sengotisk. I 1628 styrtede Spiret ned i en Storm og beskadigede derved en Del af Højkirken. Spiret blev opført igen i 1630, men blev henved 15 Alen kortere. I 1882 da Spiret blev restaureret og fornyet, efter at det Aaret i Forvejen var blevet ramt og stærkt beskadiget af et Lyn, blev det yderligere opkortet. Ved denne Lejlighed blev det tækket med Skifer i Stedet for med Tagspaan, som det tidligere havde. I Taarnet findes 2 Klokker, den ene støbt 1333, den anden 1642. Sidstnævnte blev i 1917 flyttet til Emmerlev Kirke, hvorfra den kom tilbage i 1921. Kirkeuret blev anbragt i 1663.

Paa Kirkegaarden (Øst for Kirken) blev der i 1922 rejst en Mindesten for 52 i Verdenskrigen faldne fra Sognet. Stenen, der er anbragt paa en lille Høj, har en obeliskagtig Form og bestaar af 5 oven paa hinanden satte tilhugne Blokke (1 for hvert Krigsjaar) af bornholmsk Granit.

Kirkesproget har altid været Dansk. Sognepræsterne var indtil 1864 tillige Provster i Møgeltønder Provsti. -- Kong Christian X besaa Kirken den 29. Septbr. 1920.

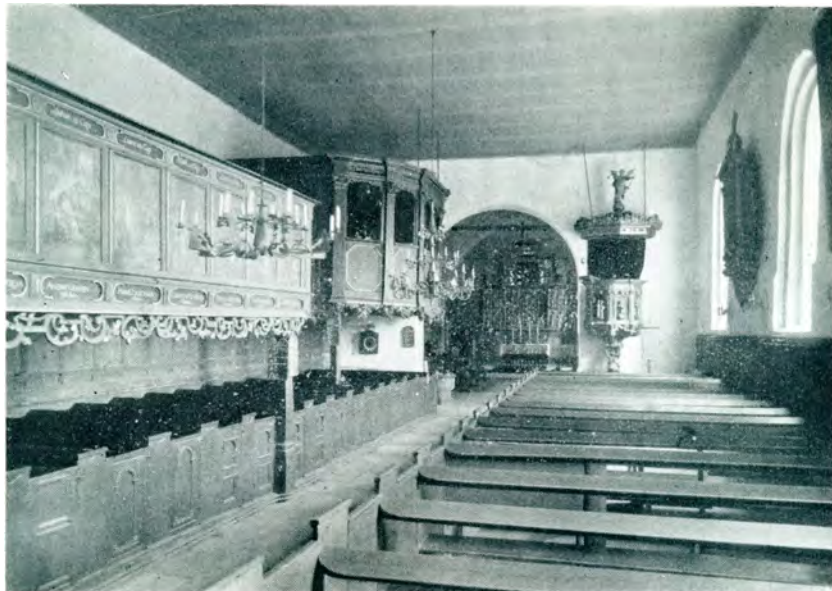
Den trekantede Plads Nordvest for Kirkegaarden, lige overfor Vesterkroen, kaldes *Stjernen*, da den er et Vejknodepunkt. Her hyldedes det danske Kongepar den 12. Juli 1920.

Stationen ligger en Kilometer Nord for Møgeltønder By ved Banen Tønder—Højer. Siden Banen Tønder—Højer er nedlagt, har Stationen ikke megen Betydning (kun for Godsfr.). Man ser her en Del nye, men ikke særlig smagfulde Bygninger. Her ligger ogsaa Andelsmejeriet.

Ved Møgeltønder udvindes Grus og Sand af de dybe og vidtstrakte Sandgrave, og det er enorme Mængder af Mursand, der aarligt hentes fra Sandgravene. Sandet anvendes ogsaa til Fabrikation af Cementsten. Der er flere af saadanne Virksomheder i Møgeltønder.

Møgeltønder har eget *Elektricitetsværk* og *Vandværk*.

Fra Møgeltønder Station fører Vejen videre Nord paa over Toghale til den smukt be-

Kirkens Indre

Guldhornstenen i Gallehus

liggende *Lindskov Mølle* (gammel Vandmølle ved Mølle-dam samt Vejmølle). Øst for Lindskov Mølle ligger *Gallehus*. Det var her, at de 2 store og værdifulde *Guldhorn* fandtes, det første i 1639 af Pigen Kristine Svendsdatter fra Østerby, det andet i 1734 af Husmanden Erik Lassen fra Gallehus. Hornene kom til Kunst-kammeret i København, men blev der stjaalne og omsmeltede i 1802 af en Guldsmid ved Navn Niels Heidenreich. De var udsmykkede med mange forskellige Tegn og Figurer og det sidst fundne med en Runeindskrift fra omkring 500 Aar efter Kristi Fødsel, lydende paa Urnordisk: „Ek hlewagastir holtingar horna tawido“. Paa Dansk: „Jeg Lægæst Holting Horn gjorde (eller smykkede)“. I 1907 blev Findestederne nøjagtig kortlagte, og samme Aar lod Lensgreve Otto D. Schack 2 store Granitblokke med tilsvarende Indskrifter anbringe paa Findestederne. Ifølge Sagn skal der endnu findes en Guldtafle eller et Guldtaffel i Gallehus.

I Nærheden af Gallehus, paa „Galleagrene“, stod tidligere *Galgen*, hvorfra Byen, Agrene og den Vej, der førte til Retterstedet, har sit Navn.

Det Vest for Møgeltønder i 1907 opførte *Forsamlingshus* „Møgeltønderhus“ kunde i arkitektonisk Henseende have været heldigere, men indenfor dets Mure er der gjort et betydeligt Arbejde i national og folkelig Henseende.

Vender vi Blikket mod Syd, ser vi den lavt liggende, aldeles flade Marskegn og langt ude Sognets Grænse og Landets Grænse ved Vidaaen. Derude ses en Del Huse og Gaarde, som er byggede paa Dige eller opkastede Banker eller „Værfe“, for at man i gamle Dage, naar Vesterhavet brød ind over det lave Land, kunde skaanes for Ødelæggelse.

I Marsken ser man en Del Afvandingskanaler og helt ude ved Vidaaen de til Afvandingen fornødne Digeanlæg (nogle Strækninger af Digerne er byggede paa det gamle Dige, det saakaldte „Gammeldige“). Med Udstykning af Marskjorderne for Øje er der i 1935 bygget en Landevej fra Dyrhus Bugt til Sjødam, og det er Mening, at den skal forsættes ud til Nørremølle i Højer Landsogn. Denne nye Vej støder til Landevejen Møgeltønder—Rudbøl, der i Krigstiden blev bygget af russiske Krigsfanger. Helt ude i Sydvesthjørnet af Sognet, i Nærheden af Rudbøl, ligger Cornelius Petersens Gaard „*Vesteranflod*“, som for nogle Aar siden

Marskgaarden „Vesteranflod“

blev ombygget og udvidet efter frisisk Byggeskik, saa at den fremtræder som en „Hau-berg“. Gaarden har sit Navn efter en gammel By og Kirke „Andeflyth“, som laa der i Nærheden, men som gik under i Stormfloden 1362. I det andet Hjørne af Sognet, ved Østenden af Gammeldige, ligger Krostedet „Lægan“, hvor der i gammel Tid har været en Anlægsplads eller Havn. En halv Kilometer Nord for Lægan, tæt ved Landevejen, der fører til Tønder, ses et stort „Værf“, som kaldes „Spydholm“. Her laa i sin Tid en stor Gaard af samme Navn.

Mod Øst, midt imellem Tønder og Møgeltønder, ligger en større Gaard „Roj“, som omkring 1900 blev solgt til den tyske Regering og derved blev en Domænegaard.

Af Krostederne i Sognet har særlig Betydning den tæt ved Schackenborg smukt beliggende „Slotskro“ og den midt i Møgeltønder, ved Stjernen, beliggende „Vesterkro“.

Vest for Møgeltønder ligger den langstrakte Landsby *Bønderby* med de to Kannik-
husgaarde (ejedes tidligere af Kanniker fra Ribe) og med den smukke Gaard „Brink“ længst ude mod Vest. Yderst mod Vest i Bønderby er der et fortrinligt, dybt Mergelleje, hvorfra der køres store Mængder Mergel ud i Omegnen.

Ved den fra Vesterkroen nordpaa førende Vej, den saakaldte Møllevej, laa i gamle Dage et *Tingsted* (i Skellet mellem Skolepladsen og Posselts Mark); her blev Præsten Laurits Thomsen 1614 brændt for Blodskam. Den nye i 1904 opførte Skole har 4 Klasser. I Nærheden af denne opføres i 1936 en Skolebygning med et Klasselokale, Vævestue og større Sløjdlokaler. *Toghale Skole*, som ligger 1½ km Nordvest for Møgeltønder, er nu kun Privatbolig, men den har sin Interesse derved, at den er Redaktør Jessens Fodested.

Tidligere blomstrede *Kniplingsindustrien* stærkt paa Egnen og ikke mindst i Møgeltønder Sogn. Mangen en Grosserer, der omsatte Varerne, blev velhavende, men Kniplingspigerne eller -konerne blev næppe rige derved; thi det var et møjsommeligt Arbejde at forfærdige Kniplingerne. Det var i Midten af forrige Aarhundrede, at Industrien omtrent gik helt i Staa efter at have blomstret i 200 Aar. Knipleriet er dog ikke helt glemt endnu, men det faar næppe nogensinde igen afgørende Betydning som Hjemmeindustri.

H. C. Davidsen.

RØMØ. Man henregner Øen Rømø til de nordfrisiske Øer, hvilket vistnok sker med Urette, da den hverken med Hensyn til Sprog, Bygningsmaade m. m. bærer et frisisk Præg. Øen deles i Nordlandet og Sydlandet. Grænsen gaar ved Kirken. Nordlandet hørte til Hviding Herred og altsaa den Gang til Haderslev Amt, hvorimod Sydlandet sorterede under Ribe Stift (Enklaverne) og var kongerisk. Man antager, at Rømø i ældgammel Tid har været landfast med Manø. I den store, angelsaksiske Digtning *Beowulf*, skal Øen forekomme under Benævnelsen Raemis. Allerede 1226 nævnes Øens Navn i en Pavebulle, som skænkede Sct. Knuds Kloster i Odense alle Ejendomme paa Rømø, Aarø, Als og Sild. Navnet er gennem Aarene skrevet paa forskellig Vis som Røm (tysk) Romø, men det mest gængse og rigtigste Navn er

Hvalribben, Juvre

sikkert Rømø. Dens ældste Navn er Rymø (i Valdemars Jordebog). Øen ejer sin særegne Skønhed og Ejendommelighed, ogsaa med Hensyn til Fauna. Der er paa Øen mange Harer eller vel rettere vilde Kaniner. Der findes her Gravænder, til hvilke man, i det mindste tidligere, lavede Reder i Nærheden af Husene, der er Graagæs, Graaænder, Maa-ger, Edderfugle m. fl. andre Fuglearter. Men der er heldigvis ingen Hugorme paa Øen, saa man kan færdes trygt i Lyngen. Af sjældne Planter kan der nævnes den lille, skønne Klitrose, som findes overalt i Klitterne.

I den tyske Tid omfattede Rømø tre Kommuner: Kirkeby, Kongsmark og Juvre og tre Amtsdistrikter. Fra Nord til Syd er Øen 13–14 km lang og 4–5 km bred. Arealet udgør 7–8000 ha. Det er afvekslende Klitter, Ager og Eng, i Kirkeby Kommune er der af Overfladen Klitter, af hvilke Halvdelen er bevokset med Lyng. I Bunden vokser den islandske Mos. En af Sognets Præster, Lorenzen, efterlignede for en Del Aar siden Eks-empet fra den jyske Alhede og lod indføre Rensdyr. Men Forsøget med disse Dyr, hvortil den islandske Mos skulde levere Foderet, blev hurtigt indstillet. Det var en Turistattraktion at besøge Dyrene, der alle havde Navne som Moses, Abraham o. lign., naar de stod tøjrede i Klitterne. Nu er der opstaaet store Naaletræsplantninger, og Øen er, siden Genforeningen, ved at skifte Udseende, ligesom i sin Tid de jyske Heder. Langs Østkysten strækker sig et frugtbart Bælte af Marskland, som er bredest i Nordlandet ved Juvre. Ude mod Vest, hvor det store Hav bryder sig over tre Revler, findes meget brede, udstrakte Sandflader: Haffsand og Juvre Sand. Her ligger i Klitterne Vesterhavsbadet *Lakolk*, hvilket Navn skal hidrøre fra en af Vesterhavet ødelagt By, iflg. H. N. Clausen burde Stedet hedde „Børst“. Badestedet blev oprettet af den bekendte Præst i Skærbæk, Jacobsen. Der blev opført Blokhuse i Klitterne med nordiske, mythologiske Navne, en stor Restaurationsbygning og et Logishus. Trævandrebaner dannede Badestedets Forbindelsesveje. Ude i Havstokken var en Pavillon med Restauration ud til hvilken der ligeledes var anlagt en Sti af Fjæle, saa man ikke behøvede at vade gennem Bølgerne.

Der afholdtes Gildelag efter gammelt nordisk Mønster. For flere Aar siden fandtes endnu i Restaurationsbygningen „Kaiserhalle“ en Papkrone, Præsten havde baaret, naar han under Festerne optraadte som Ølkongen Gambrinus. Imidlertid fik Pastor Jacobsens Saga en trist Afslutning. Men endnu findes paa Lakolk Resterne af Præstens Bygningsværker, Blokhuse med Dragehoveder, de gamle forfaldne „Boder“, Hovedbygningerne, medens nye, smukke Sommerhuse er skudte i Vejret. Endnu kører den gamle Trolje,

forspændt med en Hest, gennem Klit og Hede til Kongsmark, hvor Restaurationsbygningen, ligeledes fra Præstens Regime, ikke mere hedder „Rømerhof“ men „Hotel Rømø“.

Der har i tidligere Tid været to Hovedoverfartssteder til Øen: fra Ballum til Havneby — Postruten — og fra Brohovedet i Skærbæk til Kongsmark, bortset fra at Privat-

Stag Bjerg

baadene for Aaringer tilbage var at faa for en billig Penge til en Overfart. I Kongsmark var bl. a. hjemmehørende „Den sorte Baad“ og „Lægteren“ — Fra Ballum Færgegaard kørte man paa en høj Vogn ad en med Pil flankeret Vej ud i Vadehavet til Postbaaden, for det meste en meget lang Strækning, medens ved Havneby Vandet var dybere og Strækningen langt kortere. Her mødte saa Laust Schmidt, Ejeren af Færgekroen i Havneby, der endnu er i Live, med sine

Gammel Gaard i Toftum

„Brune“, og snart sad man bænket om et godt og gæstfrit Bord i hans lave Skænkestue. Kroen i Havneby var forøvrigt Rømø's Børs. Her holdtes Auktioner, hertil gik Kvægleverancerne, og her var Ballum-Bønder imellemstunder paa længere Jagtbesøg. „Laust“ blev en kendt Mand, som det var godt at gæste. Naar Foraaret kom, og Søfolkene skulde rejse til deres Forhyringssteder, gav man dem „Geleit“ til Havneby Kro, hvor der i Reglen vankede saa mange Afskedsbægere, at en og anden blev lidt usikker paa Benene. Opbruddet fandt Sted omkring Sct. Petersdag (den 21. Febr.). Saa samledes man rundt paa Øen om det blussende Baal, der skulde vidne om, at nu var Vinteren jaget paa Flugt.

Ved mange Hjem knejsede Flagstænger med Vejrhaner i Toppen. Ved festlige Lejligheder hejste man det norske Flag. Først i Slutningen af Halvfjerdserne saa man den prøjsiske Gendarm paa Rømø. Anledningen hertil var, at man ved en Brudfærd havde plantet et Par Dannebrog ved Kirken. Fra da af blev hans Besøg mere regelmæssige, navnlig efter at en Forordning var udstedt om, at Hundene skulde bære Klamper.

Det var i hine Aar en opvakt og sund, mandlig Ungdom, der opvoksede paa Øen og senere stod sin Prøve som dygtige Sømænd.

Nu er Rømø kommen med, ogsaa i det politiske Røre. Den har i Kongsmark sit danske Forsamlingshus og sine danske Foreninger.

Men paa det økonomiske Omraade er Øen heller ikke sakket agter ud. I en Aarrække har den haft sit Andelsmejeri, hvis Produkt ved Smørudstillingerne ikke staar tilbage for Smørret fra Fastlandets Mejerier.

Øen har tre Skoler i Sønderby, i Kongsmark og i Toftum. I Kongsmark bor Øens Læge.

Midt paa Øen ligger *Kirken*, som er helliget de Søfarendes Helgen *Sct. Klemens*. Der har kun været en Kirke, og Fortællingerne om andre Kirker er Fantasi. Hvor gammel Kirken er, vides ikke. Indtil 1626 bestod den kun af en Længe, med Taarn ved den vestre Ende. Det nævnte Aar maatte Kirken, oplyser Thade Pedersen i Sj. Aarbøger, udvides, og i dette Øjemed byggede man en Tværlænge ud mod Syd ligeoverfor den tidligere: Kirkens Grundform blev derved et Kors. 1751 maatte der bygges en ny Tværlænge ud mod Nord ved Siden af den første. Mod Syd findes et stort Vaabenhus, Kirketaarnet er af stærke Dimensioner og ender i et Spir. Paa Østsiden er paa Væggen to malede Dannebrogflag. Taarnet rummer to Klokker, den største er 1717 støbt af Johan Asmussen, Husum, den mindre 1837, maaske omstøbt, af Beseler i Rendsborg.

I Kirkens Indre hænger ned fra Loftet et Antal Skibsmodeller, skænket af Sømænd.

Romø Kirke

Et Skib er ophængt ca. 1800, de er et meget fint Arbejde og er skænket af Sø-mændene N. C. Winther, H. C. Winther og P. A. List. Messingly-sekronerne er ligeledes Gaver. Den største Lysekroner blev skænket 1701. Et Krucifiks fra den katolske Tid og nogle Familietavler skal ikke have nogen kunstnerisk Værd. Prædikestolen skal stamme fra en af Bølgerne ødelagt Kirke

paa Vesteregnet. Lydhimlen bærer Aarstallet 1643. Paa Altertavlen ser man overst til højre en udskaaen Figur af Sct. Klemens med Ankeret. I Kirkens vestlige Del fandtes tidligere „de Lister Stolestader“, hidrørende fra den Tid, da de Danske fra Sild gik i dansk Kirke paa Rømø. Der skal, iflg. Moritz, findes et Sagn, som melder, at man tidligere fra List gik til Kirke paa Rømø over et smalt Vand. Interessant er de gamle skabs-lignende Degnestole med en krybbelignende Hulning til at nedlægge Ofret i. Her sad, naar sligt var i Vente, Sognets Lærere fra Kongsmark og Toftum, medens Læreren fra Sønderby forrettede Orgeltjenesten.

Paa Kirkevæggen hænger et nyere Dannebrog, en Foreningsfane.

Kirkegaarden, som omgiver Kirken, rummer mange interessante Gravsten. Flere af disse minder om Gravstenene paa Før. Den ældste Gravsten skal være fra 1681.

Vest for Kirken ligger den gamle Præstegaard, Syd for Kirken Redningsstationen — en saadan findes endvidere i Juvre — og mod Nord har man Kirkebjergene.

Mange „Kommandører“ (Kaptajner) har boet paa Rømø. En af disse havde, da han i 1783 døde i 45-Aars Alderen, gjort 21 Rejser til Grønland. Mellem 1760—70 talte Øen 40 „Kommandører“, som dels for med egne, dels med fremmede Skibe, hjemmehørende i Holland, Hamborg, Altona eller Bremen. Mod Slutningen af det 18. Aarhundrede herskede der en vis Velstand paa

Kirkens Indre

Øen. — 1717 forulykkede under Grønlands Østkyst 10 hamborgske og hollandske Skibe. 5 af disse førtes af Rømisere.

Ogsaa Stormfloden og fremfor alt Sandflugten har anrettet Skader paa Øen.

Paa Sønderlandet, ca. 250—300 m fjernt fra Bebyggelserne Østerby og Østerhede, findes et gammelt Voldsted, som benævnes Borgen, og som man bringer i Forbindelse med Ridderen Claus Limbeck (ca. 1370). En meget frygtet Sørøver, Paul Flemming, skal her have haft sit Skjulested. Borgen antages at stamme fra det 11. Aarhundrede.

Mange ældre Huse var forsynede med hollandske Flisevægge og Bilæggerovne. Man anvender „Flauer“ og Lyng til Brændsel. Til Øens mest interessante Bygninger hører en Gaard i Toftum, om hvis Bygherre det fortælles, at han havde en Daler, hver Gang Klokken slog.

Juvre er overvejende Bondeby, men at der ogsaa har boet Hvalfangere her, er et Havehegn af Hvalkæber et Vidnesbyrd om.

Jordfællesskabet holdt sig meget længe i Juvre. Først i 1895 blev det helt ophævet. I 14 Aar havde man i denne Anledning maattet føre Proces. Indtil da havde man i Juvre haft en fælles Byhyrde.

Øen havde 1935 697 Indbyggere mod 1534 i 1803. Den tæller 17 Smaabyer, som alle ligger paa Østsiden. Paa Vestsiden har man kun Badestedet Lakolk.

Om Byerne har man følgende Rim:

Juvre Sovemænd,
Toftum Plovmand.
Bolilmark Melsæk,
Padborg Valkalv,
Tvismark Natravn,
Kongsmark Skovtyv,
Tagholm Faarelaar,
Kirkeby Tophoveder,
Østerby Revsel,
Sønderby Skrevl
indtil Havneby Ende.

Folkedragter paa Romo

Hans Petersen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I LØ HERRED

Andr. Hansen,
Amtsraadsmedlem,
Ballum

K. Madsen Knag,
Forpagter,
Østerende, Ballum

Fru M. Jensen,
Kroejer,
Ballum

H. J. Helms,
Sognepræst,
Mjolden

Hans Ebbesen,
Sognepræst,
Døstrup

Andreas Hansen, Gaardejer, Amtsraadsmedlem, Ballum, er født den 18. December 1887 i Ballum Sogn som Søn af Gaardejer H. P. Hansen og Hustru Jacobine, f. Hansen. Gift 1919 med Ane Nielsen. Sogneraadsformand siden 1922. Formand for Ballum Mejeri siden 1920.

Christen Iversen Christensen, Førstelærer, Baadsbøl, er født den 6. August 1878 i Brede Sogn som Søn af Landmand Jens Axel Christensen og Hustru Jorgine, f. Hansen. Gift 1919 med Johanne Carstensen. Dimitteret fra Tønder Seminarium 1901.

Knud Madsen Knag, Forpagter, Østerende, Ballum, er født den 17. Marts 1906 i Ballum som Søn af Gaardejer Peter Jensen Knag og Hustru Anna Marie, f. Truelsen. Gift 1931 med Agnes Jessen. Formand for Ringriderforeningen af 1890. Formand for Kontrollforeningen i Ballum-Hjørpsted.

Hans Jacob Helms, Sognepræst, Mjolden, er født den 9. September 1889 i Møborg, Ringkøbing Amt, som Søn af Provst Peder Georg Helms og Hustru Mathilde, f. Tranberg. Gift 1917 med Christine Petersen. Student fra Ribe Katedralskole 1908, cand. theol. fra Københavns Universitet 1914. Kapellan ved Sct. Nicolaj Kirke i Vejle 1916—21, Sognepræst i Mjolden-Randerup siden 1921. Formand for Tønder Amts Kreds i den danske Præsteforening, Formand for Udvalget i Tønder Amt under Kristelig Forening til Børns Redning.

Hans Ebbesen, Sognepræst, er født den 18. September 1900 i Harreby som Søn af Gaardejer Ebbe Ebbesen og Hustru Hansine, f. Hansen. Student fra Ribe Katedralskole 1922, cand. theol. 1929. Var i sin Studietid et Par Aar Leder af „Ungdomsforeningen af 1917“ i København. Fra 1929 til 1936 Sognepræst og Lærer i Obbekær Sogn, fra Marts 1936 Sognepræst i Døstrup.

Niels Peter Nielsen, Sogneraadsformand, Døstrup, er født den 10. August 1873 i Oksby, Ribe Amt, som Søn af Tomrermester Knud Nielsen og Hustru Mette Marie, f. Jensen. Gift 1899 med Ida Hanne Marie Iversen. Sogneraadsformand siden 1932.

Christen Thygesen Petersen, Købmand, Døstrup, er født den 9. December 1903 i Døstrup som Søn af Købmand Peter Lausten Petersen og Hustru Thyra, f. Thygesen. Gift 1934 med Marie Nissen. Handelsuddannet i Tønder, Handelsmedhjælpereksamen 1922, Handelseksamen fra Københavns Købmandsskole 1924. Formand for Døstrup Foredrags- og Ungdomsforening siden 1928, Medlem af A/S Tønder Landmandsbanks Repræsentantskab og af A/S Tønder Margarinefabriks Bestyrelse.

Mathias Olesen, Gaardejer, Overby, er født den 9. Juni 1887 i Overby som Søn af Gaardejer Thomas A. Olesen og Hustru Kirstine Marie, f. Thomsen. Gift 1910 med Nicoline Sofie Amalie Sørensens. Formand for Lovrup-Overby Elektricitetsværk. Medlem af Skolekommissionen.

H. Friis,
Lærer,
Døstrup

Chr. Th. Petersen,
Købmand,
Døstrup

Chr. A. Olesen,
Gaardejer,
Overby

Math. Olesen,
Gaardejer,
Overby

Niels Enemark,
Skomagermester,
Døstrup

H. K. Hansen,
Teglværksbestyrer,
Vinum

Anna Nielsen,
Diakonisse,
Døstrup

L. Petersen,
Sygekassekasserer,
Døstrup

Anton Nissen,
Lærer,
Lovrup

J. Sejer Jensen,
Smedemester,
Lourup

Hans Chr. Sørensen, Købmand, Døstrup, er født den 1. December 1907 i Lovrup, Døstrup Sogn, som Søn af Landmand Niels Andersen Sørensen og Hustru, Mariane f. Mathiasen. Kasserer for de unges Ringriderforening i Døstrup.

Christen Andersen Olesen, Gaardejer, Overby, er født den 29. Juni 1898 i Overby som Søn af Gaardejer Peter Bur Olesen og Hustru Anna, f. Andersen. Gift 1926 med Dorthea Marie Nielsen. Ophold paa Børkop Høj- og Efterskole 1913—14.

Hans Jørgen Hansen, Gaardejer, Døstrup, er født den 29. November 1904 i Vinum som Søn af Gaardejer Jørgen Andersen Hansen og Hustru Anna Marie, f. Olesen. Gift 1931 med Dorthea Jacobsen. Formand for de unges Ringriderforening. Brandfoged 1936.

Niels Enemark, Skomagermester, Døstrup, er født den 9. November 1898 i Døstrup som Søn af Skomager Laust Enemark og Hustru Margrethe, f. Hørlyck. Gift 1929 med Marie Knudsen. Formand for Døstrup Sogns Bibliotek siden 1935.

Anna Nielsen, Diakonisse, Døstrup, er født den 9. Januar 1899 i Strellev, Ribe Amt. Uddannet 1922—25. Ansat paa „Haabets“ Fødehjem i 2 Maaneder, 1½ Aar paa Menighedsplejen paa Kristianshavn.

Anton Nissen, Lærer, Lovrup, er født den 12. Januar 1897 i Lund, Burkal Sogn. Gift 1922 med Kathrine Friedrichsen. Demitteret fra Tønder Seminarium. Andenlærer i Bredebro 1900—23, siden 1923 Enclærer i Lovrup.

Jens Petersen Keller, Gaardejer, Lovrup, er født den 26. Marts 1884 i Lovrup som Søn af Gaardejer Ditlev Jensen Keller og Hustru Anna, f. Christiansen. Gift 1914 med Anna Hansen. Formand for Ringriderforeningen siden 1930, Formand for Skolekommissionen 1920, Ejendomsskyldsvurderingsmand i Døstrup Sogn.

Jens Sejer Jensen, Smedemester, Lovrup, er født den 3. April 1900 paa Manø som Søn af Mejeribestyrer Rasmus S. Jensen og Hustru Noline, f. Nielsen. Gift 1922 med Margrethe Lindberg. Bestyrer af Lovrup Elektricitetsværk siden 1924. Medlem af Bestyrelsen for samme.

Henrik Lassen Henriksen, Førstelærer, Bredebro, er født den 5. Maj 1896 i Balle pr. Silkeborg. Dimitteret fra Nr. Nisum Seminarium 1920. I en Aarrække Lærer ved Duborg Skolen, Flensborg. Siden 1932 Førstelærer i Bredebro.

Laue Nissen Nørgaard, Planteavlskonsulent, Bredebro, er født den 22. Juli 1899 i Vedsted, S., som Søn af Peter Jørgensen Nørgaard og Hustru Anna Marie, f. Jessen. Gift 1924 med Martha Marie Biehl. Assistent i Bredebro 1923—24. Siden 1924 Konsulent.

Ludolph Anton Jessen, Proprietær, Aspe, er født d. 28. November 1877 i Sollvig Mølle som Søn af Bankdirektør Jacob Momsen Jessen og Hustru Mathilde Ingeborg, f. Outzen. Gift 1906 med Metha Svendsen. Bestyrelsesmedlem af Tønder og Omegns Eksportsvineslageri samt Bredebro Elektricitetsværk. Formand for Ringriderforeningen.

Friedrich Rogge, Malermester, Bredebro, er født den 11. Juli 1887 i Brede Sogn som Søn af Skrædermester Andr. Rogge og Hustru Bothilde, f. Petersen. Gift 1912 med Marie Hansen. Malermester i Bredebro siden 1922. Kaptajn for det frivillige Brandværn siden 1930, Formand for Biavlertoreringen.

Laue N. Nørgaard,
Planteavlskonsulent,
Bredebro

Friedrich Rogge,
Malermester,
Bredebro

V. Tønder,
Urnager,
Bredebro

H. P. Schmidt,
Margarinehandler,
Bredebro

Cl. Clausen,
Gaardejer,
Harris

Charl. A. Lange,
Inspektør,
Nr. Løgum

L. C. Henriksen,
Plejemoder,
Nr. Løgum

S. M. Holm,
Husmoder,
Nr. Løgum

J. Kr. Klitte,
Barbermester,
Nr. Løgum

P. A. Lund,
Landmand,
Nr. Løgum

N. Jepsen, Blikkenslagermester, Bredebø, er født den 30. Maj 1873 i Ballum som Søn af Blikkenslagermester Laust Jepsen og Hustru Meteline, f. Nielsen. Gift 1903 med Bothilde Pedersen. Formand for Haandværkerforeningen siden 1915.

Hans Poulsen Schmidt, Margarinehandler, Bredebø, er født den 12. Marts 1900 i Toftlund som Søn af H. Schmidt og Hustru Marie, f. Petersen. Gift 1923 med Lily Schmidt. Repræsentant for Krogs Margarinefabrik siden 1921. Næstformand for Brede Sogns Sygekasse siden 1934. Medlem af Bestyrelsen for Brede Sogns Jagtforening.

Claus Clausen, Gaardejer, Harris, er født den 9. Januar 1895 i Harris som Søn af Gaardejer Peter Clausen og Hustru Anna, f. Clausen. Gift 1921 med Anna Meyer. Formand for Ungdomsforeningen siden 1929. Medlem af Menighedsraadet.

Claus Hansen Friis, Sognefoged, Sogneraadformand, Løgumgaard, er f. den 26. Febr. 1869 i Nybo, Løgumkloster Sogn, som Søn af Gdr. H. N. Friis. Gift 1899. Uddannet ved Landbrug. Besøgt Askov Højskole 1889—90. Medlem af Menighedsraadet fra 1920—34. Medlem af det sønderjydske kirkelige Udvalg 1920, af det sønderjydske Salmebogsudvalg 1926 og af det nuværende sønderjydske Salmebogsudvalg. Medlem af forskellige Bestyrelser.

Charles Adolf Lange, Inspektør, Løgum, er født den 17. April 1895 i Thorslev Sogn, Hjørring Amt, som Søn af Proprietær C. A. Lange og Hustru Charlotte, f. Jørgensen. Gift 1927 med Margrethe, Krarup Hansen. Realeksamen 1910. Assistent i 9 Aar og Bogholder i 1 Aar ved Bankvæsenet i Sæby og Aalborg. Vikar ved Opdragelsesvæsenet i 1922. Fra 1922 Lærer og Medhjælper, tilsidst Forvalter paa Det kgl. Blindeinstitut paa Refsnæs. Siden 1931 Inspektør paa Aandssvageanstalten Løgumgaard. Formand for Dansk Samfund. Revisor i Nr. Løgum Sogns Sygekasse.

Laura Christiane Henriksen, Plejemoder, Løgumgaard, er født den 26. Septemper 1898 i Balle, Viborg Amt. Uddannet Sygeplejerske. Siden 1928 Plejemoder paa Løgumgaard Aandssvageanstalt.

Sofie Marie Holm, Husmoder, Løgumgaard, er født den 22. Septemper 1889 i Kolding. 1916—34 Førsteplejerske paa Børneasyl i Ribe. Siden 1934 Husmoder v. Mandshjemmet paa Løgumgaard.

Jens Kristian Klitte, Barbermester, Løgumgaard, er født den 13. April 1912 i Randers. Gift 1935 med Sofie Christensen. Kasserer for Idrætsforeningen siden 1934.

Peter Andresen Lund, Tohede, er født den 7. Juli 1896 i Tohede som Søn af Landmand Ingvard Andresen Lund og Hustru Anne Eline, f. Schmidt. Gift med Martine Nissine Holm. Sogneraadskasserer i Nr. Løgum Sogn siden 1934. Formand for det sociale Udvalg og for Børneværnsudvalget. Formand for Svinereguleringsnævnet.

Hans Peter Abrahamsen, Gaardejer, Visbjerg, er født den 18. Maj 1902 i Roager som Søn af Arbejdsmand Emil Abrahamsen og Hustru Kristine, f. Søgaard. Gift 1930 med Dora Bier. Besøgt Kerteminde Højskole 1920. Formand for Ringriderforeningen. Tillidsmand ved Landboforeningen.

Hans Henrik Stegmann, Dommer, R. af Dbg., Løgumkloster er født den 7. Juli 1884 i Aarhus som Søn af Overlærer N. I. Stegmann og Hustru M. E. Stegmann, f. Olesen. Gift 1926 med Ingeborg Rahbek. Student 1902. Cand. jur. 1909. Byfogedfuldmægtig i Ribe 1909—10. By- og Herredsfuld­mægtig i Rødby 1910—20. Siden 1920 Dommer i Løgumkloster. Formand for Kommunalbestyrelsen i Løgumkloster siden 1921.

Tyge Brun,
Dommerfuldmægtig,
Løgumkloster

H. P. Schülein,
Sognepræst,
Løgumkloster

L. Thoft Christensen,
Læge,
Løgumkloster

P. Glaven,
Læge,
Løgumkloster

J. C. Kjems,
Apoteker,
Løgumkloster

K. Fr. W. Kühne,
Dyrlæge,
Løgumkloster

Axel le Dous,
Landsretssagfører,
Løgumkloster

A. F. Myrhøj,
Kordegn,
Løgumkloster

H. Blaabjerg,
Købmand,
Løgumkloster

Johs. Dam,
Statsskolefoged,
Løgumkloster

Tyge Brun, Dommerfuldmægtig, Løgumkloster, er født den 24. August 1900 i Aalborg som Søn af Stiftamtmand, Kammerherre Charles Brun, og Hustru Rigmor, f. Hansen. Gift 1927 med Maja Elisabeth Engelbrecht Thomsen. Juridisk Embedseksamen 1924. Dommerfuldmægtig i Viborg 1924—25 i Herning 1925—27 i Løgumkloster siden 1927.

Herman Poul Schülein, Sognepræst, Løgumkloster, er født den 25. Juni 1883 i København som Søn af Malermester Herman Michael Schülein og Hustru Nielsigne, f. Rasmussen. Gift 1913 med Elin Bertha Rehgren. Exam. pharm. 1903. Cand. theol. 1913. 1913—15 Kaldskapellan til Lønborg—Egvad—Tarm. 1915—20. Res. Kapellan Solbjerg paa Frederiksberg. 1920—32 Sognepræst i Højt, Tønder Provsti. Siden 1932 Sognepræst i Løgumkloster. Formand for Børneværnet. Formand for „Nationalforeningen til Tuberkulose Bekæmpelse“. Tønder Amt. Kredsformand for Børnegudstjenesterne i Tønder Provsti. Distriktsleder for „Frivilligt Drengeforbund“, Sønderjylland.

Lund Thoft-Christensen, Læge, Løgumkloster, er f. d. 17. Marts 1905 i Vonsild. Østrup, som Søn af Gaardejer Christian C. Christensen og Hustru Christine, f. Thoft. Gift 1931 med Helga Overgaard Bertelsen. Student 1924. Medic. Embedseksamen 1931. Reservelæge ved Gram Sygehus 1931. Kandidat ved Sindssygehospital i Viborg Oktober 1931—April 1932. Reservelæge ved Gram Sygehus April 1932—Oktober 1933. Praktiserende Læge og Læge ved Løgumkloster komm. Sygehus siden 1933.

Poul Kjærland Glaven, Læge, Løgumkloster, er født den 6. Septemper 1900 i Vemb som Søn af afd. Sognepræst H. J. Glaven og Hustru Margrethe. Gift 1934 med Alice Lund. $\frac{1}{2}$ Aar ved N. S., Nykøbing Sj. $\frac{1}{4}$ Aar ved Diakonissestiftelsens Hospitals chir. Afdl. 1 Aar ved Aarhus Kommunehospital (Turnus). Kortere Tid paa Københavns Amtssygehus. $\frac{1}{2}$ Aar Amanuensis hos Dr. Prior, Aarhus, $\frac{1}{2}$ Aar Københavns Fødselsstiftelse.

Karl Fritz Wilhelm Kühne, Dyrlæge, Løgumkloster, er født den 30. Maj 1878 i Hohenhamlen, Hannover, som Søn Dyrlæge af W. Kühne og Hustru E. Bähre. Gift 1911 med Margrethe Quabeck. Eksamen 1901 i Hannover. Siden 1909 Dyrlæge i Løgumkloster.

Jacob Christian Peter Kjems, Apoteker, R. p. p., er født den 13. Februar 1878 i Haderslev som Søn af Købmand P. H. Kjems og Hustru Julie, f. Iversen. Gift 1905 med Jenny Eskildsen. Uddannet paa Løveapoteket i Haderslev samt i Hamborg, Dresden og Berlin. Studeret paa Universitetet i München. Ejer af Løgumkloster Apotek siden 1903. Medlem af Aamtsraadet til 1925. Medlem af Skatteraadet for Tønder Amts 2. Kreds siden 1920. Medlem af Bestyrelsen for Løgumkloster Bank fra 1920. Medlem af Byraadet siden 1920. Officier d'academie.

Axel Dann le Dous, Landsretssagfører, Løgumkloster, er født den 13. November 1903 paa Frederiksberg som Søn af Handelsfuldmægtig Aage Valdemar le Dous og Hustru Agnes Camilla, f. Dann. Gift 1929 med Ruth Petrea Winkler Pedersen. Studentereksamen fra Gl. Hellerup Gymnasium 1922. Cand. phil. 1923. Cand. jur. 1927. Fuldmægtig i København og i Provinzen. Sagførerbestalling 1931. Bestalling som Landsretssagfører 1933. 1932 antaget af Justitsministeriet til Udførelse af offentlige og benificerede Sager. Formand for den konservative Vælgerforening for Løgumkloster og Omegn. Medlem af Bestyrelsen for „Dansk Vælgerforening“, Løgumkloster. Tropsfører for I. Løgumkloster Tropp af det danske Spejderkorps.

Markus Haase, Sagfører, cand. jur., Løgumkloster, er født den 16. Januar 1892 i Løgumkloster som Søn af Garveriejer Andreas Haase og Hustru Bothilde, f. Eriksen. Gift 1928 med Margrethe Call-

Chr. Jeppesen,
Malermester,
Løgumkloster

J. H. Jeppesen,
Malermester,
Løgumkloster

R. Lützner,
Bygmester,
Løgumkloster

Andr. Albers,
Malermester,
Løgumkloster

Thorv. M. Hansen,
Driftsleder,
Løgumkloster

J. P. Petersen,
Gæstgiver,
Løgumkloster

Hildur Hansen,
Sygeplejerske,
Løgumkloster

N. C. Poulsen,
Kirkebetjent,
Løgumkloster

Th. Hansen,
Sognefoged,
Visby

Feddersen Jensen,
Forstrelærer,
Visby

sen. Tysk Studentereksamen. Studeret i Kiel, Berlin, Rostock, Marburg. Deltaget i Verdenskrigen, derpaa studeret ved Københavns Universitet 1919—22, hvorfra juridisk Embedseksamen. Fuldmægtig ved Overretssagfører L. Lersey, Odense, hos Landsretssagfører L. Brinck Jensen, Aabenraa og hos Overretssagfører Bock, Aabenraa. Siden 1926 selvstændig Forretning i Løgumkloster. Jernkorset.

Anders Faurskov Myrhøj, Lærer, Kordegn, Løgumkloster, er født den 18. Juli 1893 i Vindblæs, Aalborg Amt, som Søn af Gaardejer Chr. Myrhøj og Hustru Anne, f. Nielsen, Gift 1920 med Betty Rosa Lauth. Demitteret 1917. Kirkevæрге siden 1928. Formand for Dansk Frugtavl's Løgumkloster Kreds.

Hans Blaabjerg, Løgumkloster, er født den 9. Maj 1891 i Gaarslev, Vejle Amt, som Søn af Anders Blaabjerg og Hustru Johanne, f. Pedersen. Gift 1915 med Mathilde Dahl. Købmand i Løgumkloster siden 1922. Formand for Løgumkloster Handelsforening siden 1929. Næstformand for Tonder Amts Købmandsforening. Formand for personlig Friheds Værn.

Johannes Dam, Statsskovfoged, Dravedhus, er født den 29. Septbr. i Aaker, Bornholm, som Søn af Skovfoged Anton Dam og Hustru Kristine, f. Jensen. Gift 1927 med Olga Lauersen. Skovfogedeksamen 1920 i Sorø. Statsskovfoged i Dravedskov siden 1930. Tillidsmand for Sprogforeningen.

Christen Jeppesen, Malermester, Løgumkloster, er født den 12. Januar 1888 i Løgumkloster som Søn af Malermester P. C. Jeppesen og Hustru Ida, f. Leckscheidt. Gift 1912 med Micha Jensen. Næstformand for Løgumkloster Haandværkerlaug. Medlem af Byraadet siden 1922.

Johan Hendrik Jeppesen, Malermester, Løgumkloster, er født den 25. November 1891 i Løgumkloster som Søn af Malermester P. C. Jeppesen og Hustru Ida, f. Leckscheidt. Gift 1921 med Maren Andersen. Sekretær for Haandværkerforeningen siden 1930. Formand for Bestyrelsen for Teknisk Skole. Lærer ved Teknisk Skole.

R. Lütznér, Bygmester, Løgumkloster, er født den 23. Septbr. 1875 i Tyskland. Kaptajn for Løgumkloster frivillige Brandværn siden 1910. Brandværnets Medaille.

Andreas Albers, Malermester, er født den 19. August i Løgumkloster som Søn af Malerm. Conrad Albers og Hustru Andrea Marie Kristine, f. Nielsen. Gift 1917 med Johanne Marie Kjerstine Nielsen. Brandinspektør. Medlem af Bestyrelsen for Sygekassen.

Hans Nicolai Wraamann, Skorstensfejermester, Løgumkloster, er født den 22. Februar 1879 i Sønderborg som Søn af Ølhandler H. N. Wraamann og Hustru Anna, f. Olsen. Gift 1923 med Louise Carstensen. Skorstensfejermester i Løgumkloster siden 1922.

Thorvald M. Hansen, Driftsleder, Løgumkloster, er født den 22. April 1901 i Jels som Søn af Kreaturhandler Chr. Mathisen Hansen og Hustru Hansine, f. Nielsen. Gift 1934 med Klara Petersen. Ansat ved Zone-Redningskorpset siden 1921.

Hildur Hansen, Sygeplejerske, Løgumkloster, er født den 16. August 1908 i Jedsted pr. Gredstedbro. Ansat ved Løgumkloster Sygehus siden 1934.

Niels Christian Poulsen, Kirkebetjent, Løgumkloster, er født den 22. Juli 1897 i Ringkøbing som Søn af Landmand J. Poulsen og Hustru Marie, f. Christensen. Gift 1926 med Dossine Christiansen. Kirkebetjent i Løgumkloster siden 1929.

A. Christensen,
Gaardejer,
Visby

Ditl. Mortensen,
Sognefoged,
Mogeltønder

Sv. Sørensen,
Bestyrer,
Mogeltønder

Chr. G. Nielsen,
Husmand,
Mogeltønder

Karl Kusch,
Skovfoged,
Gatlehusskov

J. Volquardtzen,
Arbejdsmand,
Mogeltønder

Chr. Sievers,
Læge, Dr. med.
Rømø

H. C. W. Ibsen,
Klitassistent,
Rømø

M. Blegg,
Overtoldbetjent,
Rømø

H. P. Abrahamsen,
Gaardejer,
Nr. Løgum

Ejnar Høgel, Sognepræst, Visby, er født den 14. Novbr. 1906 i Sandby pr. Ringsted som Søn af Lærer J. C. M. Nielsen og Hustru Anne Marie. Gift 1932 med Elisabeth, f. Hjemdal. Studentereksamen 1925 fra Hass' Skole, Stenhus. Teologisk Embedseksamen 1932. Formand for Visby Sogns Menighedsraad. Formand for Visby Sogns Menighedspsygepleje, Rejsepræst for den kristelige Gymnasiastbevigelse.

Thomas Hansen, Sognefoged, Branddirektør, Visby, er f. d. 9. Oktbr. 1881 i Sdr. Sejerslev som Søn af Skomager Lorenz Hansen og Hustru Anne Kirstine, f. Guldager. Gift 1904 med Marie Jensen. Sognefoged siden 1935. Medlem af Sogneraadet.

Peter Feddersen Jensen, Førstelærer, Visby, er født d. 5. Februar 1875 i Ballum som Søn af Skomager Sigfred Jensen og Hustru Ane Kathrine, f. Hansen. Gift 1901 med Kristiane Lorentsen, død 1918 og 1925 med Hansine Bergholt. Uddannet paa Jelling Seminarium 1891—94. Lærer i Hovborg 1895—1901, i Veerst 1901—1920, siden 1920 i Visby. Medlem af Menighedsraadet i Veerst 1903—20. Medlem af Dansk Skoleforenings Bestyrelse.

Alfred Christensen, Gaardejer, Visby, er født den 9. Marts 1893 i Norby, Visby Sogn, som Søn af Gdr. Niels Christensen og Hustru Marie, f. Jepsen. Gift 1921 med Marie Jepsen. Formand for Ungdoms- og Foredragsforeningen siden 1922. Medlem af Sogneraadet siden 1933. Formand for Kontrolforeningen i Visby og Daler Sogne. Formand for Venstreforeningen i Visby Sogn.

Jacob Jacobsen, Landmand, Visby, er født d. 30. August 1903 i Højer som Søn af Gdr. Hans Jacobsen og Hustru Cecilia f. Johansen. Formand for Boldklubben 1934.

Svend Sørensen, Elektricitets- og Vandværksbestyrer, Mogeltønder, er født d. 5. Januar 1893 i Jelling som Søn af Urmager S. Chr. Sørensen og Hustru Frederikke, f. Christensen. Gift 1927 med Ina Elvira Riis.

Christian Gottlieb Nielsen, Husmand, Mogeltønder, er født den 18. Juni 1882 i Mogeltønder som Søn af Slagter Martin Nielsen og Hustru Christine. Gift 1908 med Hanne Nielsen. Næstformand i Brandværnet.

Karl Kusch, Skovfoged og Skytte, Gallehus Skov, er født den 27. Septbr. 1899 i Hoptrup som Søn af Husmand August Rudolf Kusch og Hustru Maren, f. Hjortlund. Gift 1926 med Cathrine Terkildsen.

Rasmus Jørgensen, Sognepræst, Rømø, er født den 17. April 1882 i Riis Sogn som Søn af Landmand R. Jørgensen og Hustru Anna Margrethe, f. Hansen. Gift 1910 med Meta Kjestine Sommer. Sognepræst paa Rømø siden 1922.

Christian Sievers, Læge, Dr. med., Rømø, er født den 6. November 1870 paa Sild som Søn af Købmand Julius Sievers og Hustru Jeanette, f. Frandsen. Gift 1900 med Caroline Lausen. Eksamen i Kiel. Sygehustlæge i Gram fra 1900—24. Prakt. Læge i Gram fra 1924—25. Siden da Læge paa Rømø.

Hans Chr. Wilhelm Ibsen, Klitassistent, Kongsmark, Rømø, er født den 25. Januar 1909 i Bolilmark, Rømø, som Søn af Landmand Chr. Jensen Ibsen og Hustru Kirstine, f. Christensen. Forberedende Kursus paa Asmildkloster Landbrugsskole, Viborg, 1929. Derefter 3 Aars Læretid i Skovbrug paa Silkeborg, Graasten og Giesegaard Distrikter. Skovfogedeksamen 1932. 1932—35 Aspirant ved Statens Klitvæsen paa Fanø. Siden April 1935 Klitassistent paa Rømø.

H. J. Hansen,
Gaardejer,
Dostrup

J. S. Brodersen,
Købmand,
Bredebro

F. Trier Hansen,
Forstander,
Abild

P. Nielsen Obling,
Forpagter,
Abild

C. M. Hansen,
Gaardejer,
Abild

Jørgen Sønnich Brodersen, Købmand, Bredebro, er født den 31. Maj 1897 i Bredebro som Søn af Købmand L. Brodersen og Hustru Marie, f. Nielsen. Gift 1922 med Dorthea Møller. Kasserer og Sekretær for Ringriderforeningen, Formand for Tønder Amts Købmandsforening siden 1931, Formand for Tønder Oplands Handelsskole, Medlem af Bestyrelsen for Handels- og Haandværkerforeningen.

Folke Trier Hansen, Forstander, Abild, er født den 17. August 1900 i Vallekilde, Holbæk Amt, som Søn af Højskoleforstander Povl Hansen og Hustru Sigrid, f. Trier. Gift 1928 med Karen Hulda Kristine la Cour. 3 Aar paa Askov Højskole og Statens Lærerhøjskole i København 1923—24. Sommeren 1924 i England. Forskellige Steder i Udlandet paa Studierejse. Bestyrer af Landbohjemmet i Abild siden 1933.

Peter Nielsen Obling, Forpagter, Abildgaard, er født den 21. Januar 1902 i Hyrup, Bevtøft Sogn, som Søn af Gæstgiver Niels Hansen Obling og Hustru Kirsten, f. Housted. Gift 1930 med Karoline Paulsen. Besøgt Ollerup Højskole 1924—25. Forpagter af Abildgaard siden 1932. Formand for Ringriderforeningen siden 1935. Repræsentant for Sprogforeningen og for Det unge Grænseværn.

Carl Marius Hansen, Gaardejer, Travsted, er født den 15. Januar 1902 i Søndersø, Fyn, som Søn af Gdr. Niels Jensen Hansen og Hustru Karen Marie, f. Nielsen. Gift 1936 med Johanne Pedersen. Besøgt Ry Højskole 1921—22 og Askov Højskole 1924—25 og Ladelund Landbrugsskole 1930—31. Formand for den danske Forening 1935. Medlem af Bestyrelsen for Dansk Samfund. Tillidsmand for Det unge Grænseværn og for Slogs Herreds Landboforening.

Carsten Andersen, Landmand, Steinhof, er født den 12. December 1903 paa Steinhof som Søn af Carsten Dinsen Andersen og Hustru Marie Karoline, f. Østergaard. Formand for den tyske Ringriderforening siden 1933.

Emmerlev Klev

HØJER HERRED

HØJER HERRED er Tønder Amts mindste Herred. Det omfatter et Areal paa 11.746 ha med 3581 Indbyggere i 1935 mod 3602 i 1930. Det grænser mod Vest til Vesterhavet, mod Nord og Øst til Ballum, Randerup, Visby, Abild og Møgeltønder Sogn i Lø Herred, mod Syd til Landegrænsen. Herredet bestaar af Flækken Højer samt Højer Landsogn, Daler, Emmerlev, Hjørpsted og Skast Sogne.

FLÆKKEN HØJER, som selv har udgjort et Birk, er omgivet af Emmerlev, Daler og Møgeltønder Sogne. Den grænser til Højer Kog, til Rudbøl, Ny Frederikskog samt til Vesterhavet. Indbyggerantallet er 1935: 1120 mod 1085 i 1930.

Kronikoren Schmidt kalder Betegnelsen „Flække“ for urigtig, idet Byen den Gang (omkring 1850) kun havde Handels- og Haandværksrettighed ved særligt Privilegium. I den tyske Tid var Højer Købstad efter den lille Købstadslov (kleine Städtordnung).

Byen Højer ligger Nord for Vidaaens Munding i Højer Sluse. En smuk Vej fører fra selve Byen mod Vest til Byens lille Plantage. Her kan man bestige Havdiget og har saa Vadehavet foran sig og en smuk Udsigt ud over dette. Grunden, hvorpaa Byen ligger, er Gesten, mod Syd grænsende til Marsken. Dette Højdedrag har maaske givet Byen Navn (Høvver) i Modsætning til Nabosognets Navn „Daler“. 1340 kaldes Byen Høthar, Meier bruger Benævnelsen Høwer og Jensen og Schrøder: Høyer, hvilket var det officielle tyske Navn. I Folkesproget kaldes Byen „Høwwer“. I svunden Tid deltes Højer i Syd Højer og Nord Højer.

Paa Forlandet ved Højer

Paa Valdemar Sejrs Tid var Højer Konningslev, og sin Flækkeret fik Byen under Kristian IV, hvis Plan det var at gøre Rudbøl til en Fæstning. (Se Landsognet).

Forøvrigt har Højer gennem Tiderne kun haft grumme lidt tilovers for, hvad der kom nordfra. Den forblev en tysk By. Og ved Afstemningen 1920 mødte den frem med 512 tyske mod 244 danske Stemmer. Da Kristian X første Gang gæstede Byen, blev han

af Borgmesteren modtaget med en Velkomsttale — paa Tysk. I Grunden skulde Højer være forblevet under Tyskland, men af Hensyn til de den Gang forestaaende store Afvandinger var det en Nødvendighed, for helt at kunne beherske Vidaaens Udløb, at tage Højer med ind under Danmark. I de første Aar efter Genforeningen, var Forholdene i Højer i politisk Henseende lidt urolige. Det kom til mindre Skærmydsler mellem Tyskere og Danskere.

Nu hersker der mere rolige Forhold, og det store Flertal synes at befinde sig vel under Dannebrog. I de senere Aar er der udført et godt nationalt Arbejde i Højer, hvor der er dannet en dansk Forening. Ved Ballumvejen er opført et hyggeligt, dansk Forsamlingshus. — En Vinding for Danskheden er det ligeledes, at Præsten *Nielsen*, tidligere i Vedsted ved Haderslev, som Grænsepræst og dansk Præst har taget Bolig i Byen.

Højer er ejendommeligt ved sine mange prægtige, lave, vestslesvigske Bygninger, der imidlertid skæmmes af mere moderne, i arkitektonisk Henseende alt andet end kønne, nyere Huse. En lang Hovedgade gaar gennem Byens nordligste Del i Retning fra Øst til Vest. Den flankeres af flere parallelltløbende mindre Gader og en Del Tværgader. Flere smukke straatækkede Bygninger med Forhaver ligger paa den nordlige Side af Hovedgaden. Bygningernes Mure er i mange Tilfælde dækkede af Efeuranker. En saadan smuk Bygning er saaledes *det gamle Apotek*, som i en lang Aarrække var i den kendte Familie Nagels Eje. I Hovedgaden ligger det tyske Hotel „*Stadt Tondern*“. Det har i den aller-sidste Tid været underkastet Navneforandring og hedder nu „*Nissens Hotel*“.

Kirkepladsen eller Torvet er beliggende i Byens sydlige Del. Ogsaa her har man smukke Gaarde. Her ligger Hotel „*Stadt Sylt*“ og *Ohlsens Hotel*. Efter at Jernbaneforbindelsen først var ophørt til Slusen, er den, med Undtagelse af Godstransporten, standset paa hele Linien til Tønder. Paa Torvet holder nu i Stedet for Rutebilerne til Tønder og til Ballum. En ny Linie fra Tønder over Rudbøl til Højer er lige aabnet.

Ved Kirkepladsen ligger endvidere den gamle teglhængte *Præstegaard*, paa hvis Tag et Storkepar har Rede. Storkene er Højers Vartegn. Der findes her omkring ved 20 Storkereder. Fra Præstegaardens Have fører en Laage ind til Kirkegaarden og Kirken. Den nyere Kirkegaard er anlagt et Stykke Nord for Byen. Paa den gamle Kirkegaard findes et Mindesmærke for Amtmand i Tønder, Gehejmekonferenceraad Ernst Albrecht von Bertouch.

Selve *Kirkebygningen* er opført dels af Kampesten dels af Mursten. Den har et meget massivt Taarn med Skraatag og Taarnur og tilhører Rundbueperioden. Sct. Peter var Kirkens Skytshelgen. Den nævnes 1350, men er uden Tvivl ældre. Oprindeligt bestod

Kirken af et smalt Skib, opført i Rundbuestil. Senere, vel omkring Aaret 1400, lod en rig Jomfru Cecilie Ehms, Kirken forstørre. Taarnet blev opført og de to Sidekapeller i Nord og Syd tilbyggede, saa den nu fremtræder som Korskirke. Den har Hvælvinger og Blytag.

Gennem et lille tilbygget Sakristi paa Skibets Nordside, kommer man bl. a. ind i Koret (Apsis), hvor Døbefonten staar ved Sakristidøren. Den er meget gammel med smukke, romantiske Ornamenter og er af mørk, belgisk Marmor. Det gamle Sct. Petrialter fra omkring 1450 er meget værdifuldt. Man havde kasseret det, og i 1862 opsat en anden Altertavle af Professor Schlissner, København, forestillende Kristus i Gethsemane. Denne er nu anbragt paa en Pille i den sydlige Korsarm. Her, som i hele Korsarmen, findes en Mængde Alterlys, for største Delen med Plader med Oplysninger om de Afdøde, til hvis Jordefærd Lysene er skænkede.

Højer Kirke

Over Kordøren er anbragt en meget værdifuld, romansk *Korsgruppe* fra ca. Aaret 1200, som ligeledes var lagt til Side, men nu fremtræder i renoveret Skikkelse. Selve det gamle Alter bestaar af skaarne Træfigurer. De viser Marias Himmelkroning og nedenunder Peters Korsfæstelse. Paa Kirkens vestlige Gavlmur, inde under Orgelpulpitret, hænger en større Ramme med Malerier. Det er maaske Fløjmalierne fra Alteret. Allerede i 1679 havde Kirken et Orgel, som afløstes af et andet 1753. Det nuværende Orgel er bygget 1894.

Prædikestolen er nærmest i Empirestilen. Den har i flere Henseender Lighed med Prædikestolen i Ubjærg. I Kirken fandtes forøvrigt en gammel Renæssanceprædikestol fra 1591. Den og to gamle Kirkeklokker findes i Kunstmuseet i Flensborg.

Endnu skal nævnes Mindetavlerne for de faldne i Verdenskrigen i 1870—71 og i andre Krige (1848—50).

Til Minde om faldne i Verdenskrigen fra Sognet er der i et kønt Anlæg ved Banaegarden rejst et smukt Mindesmærke i Form af en ung Kvindeskikkelse staaende paa en høj Sokkel. Her findes Sommeren igennem et rigt Blomsterflor. En stille, fredlyst Plet.

Ikke ret langt herfra, direkte ved Vejen til Slusen, staar en Sandsten med en længere Indskrift i det tyske Sprog, rejst til Minde om Kong Frederik VI's Landing ved Højer, da han efter Stormfloden 1825 havde besøgt de hærgede Egne og bl. a. de frisiske Øer. —

Blandt Højers gamle Ejendomme bør nævnes Lorenz Nielsens Hus med Aarstallet 1708 paa Gavlen.

Men den mest interessante og seværdige blandt de gamle Gaarde er sikkert Kjærs gamle Gaard, en af de vestligste i Byen, beliggende ved Vejen til Plantagen. Man undres over den udstrakte Plads i en saadan Bygning med sin store Sal med gamle Møbler og Spejle fra Trøjborg Slot, de mange større og mindre Stuer og Kamre, flere Køkkener og Fadebure, de store Ladebygninger med Plads til en Mængde Hø, og den gamle, meget lange Ko- og Studestald, hvori Murene støttes af et stabilt Bjælkeværk, der vilde

Højer Sluse

kunde trodse Vester-vovvov under en Stormflod og bære Tagget, efter at Murene var bortskyllede. Efter de udstrakte Digeanlæg, er den nævnte Forholdsregel overflødig. Mange kostbare og sjældne Ting rummer Kjærs gamle typiske Marsk- og Storbondegaard. Det har været en stout Slægt, der har levet paa disse Enemærker.

Højer har haft en stor Fortid. Schrøder dvæler bl. a. i sin Topographie fra 1853 ved Skibsfarten. Han skriver: „Højer har nu 4 Skibe og i Gennemsnit laster i Kanalen — som var gravet 1799 til Sejrsbækkens Udløb i Vidaaen, og hvor Skibene, som kom fra Vesterhavet, lagde til — 80—90 Skibe. Udførslen af Produkter af alle Slags er ikke helt ubetydelig, og Ladningerne gaar til Hamborg, Altona, Bremen, Holland og England. Siden 1852 er der indrettet en regelmæssig Dampskibsforbindelse mellem her og Lowestoft i England, og mellem Højer og Sild er en Færge med et meget bekvemt Færgeskib, som ugentlig sejler 2 Gange frem og tilbage“.

Inden Verdenskrigen havde Højer en Tid lang Dampskibsforbindelse med Rømø. Det var den lille bekendte Damper „Rømø“, der gjorde Turen for at hente Badegæster til Pastor Jacobsens Badested Lakolk.

Højer er en driftig By med et godt Opland. Den er ikke fattig paa Kroer, har mange gode Købmændsforretninger — en Købmandsgaard er opført 1760 — Andelsmejeri, Elektricitetsværk, 6-klasset Kommuneskole, 2 Læger og Apotek. Nævnes skal *Kærby's Tæppefabrik*, der kort efter Genforeningen blev anlagt af Fabrikant Kærby, som har drevet den frem til at beskæftige ca. 100 Mennesker. Desværre for Højer bliver Fabriken maaske nedlagt og flyttet til en anden By, da Fabrikant Kærby ikke mener at kunne faa de nødvendige Udvidelsesmuligheder i Højer. Desuden skal nævnes *Jensens Vogn- og Karosserifabrik*, hvis Fabrikater fandt Afsætning ud over Nordslesvigs Grænser.

Højer er, ligesom Tønder, bekendt for sit gode Kød. Inden Krigen fremstilledes i Byen „Høyer Rauchfleisch“, som fandt Afsætning i Tysklands forskellige Egne.

Hans Petersen.

HØJER LANDSOGN grænser mod Syd til Landegrænsen, mod Øst og Nord til Møgeltønder og Daler Sogne samt Højer Flække, mod Vest til Vesterhavet.

Sognet omfatter Kogene Gamle Frederikskog, Ny Frederikskog og Rudbølkog, alt god Marskjord. Dets Areal er 2911 ha med 398 Indbyggere i 1935 mod 427 i 1930.

Kogene skærmes af Digerne, Frisernes Stolthed. „Vorherre skabte Havet, men Fri-serne satte det Grænsen“, lyder det gamle Ord.

Her skal i Korthed nævnes, at 1553 opførtes under Kristian III bl. a. Diget fra Højer,

I Marsken ved Højer

Der findes her en Kro, Købmandshandel, flere Haandværkere og nogle Landejendomme, bl. a. Hauberg. Der er i Rudbøl Toldsted og Paskontrolsted. Paa Havdiget fører Hovedvejen til Højer. Ved Rudbøl kan man stifte Bekendtskab med Klinkerchaussen. I gamle Dage hørte Rudbøl til Anflod Sogn, hvis Kirke gik under i Stormfloden 1362. Den 4. Juni 1862 blev Rudbøl hærget af en stor Ildsvaade, ved hvilken 24 Familier blev husvilde. I den tørre Sommer 1884 fandtes i Rudbøl Dyb

Skeletterne af 17 Mennesker, som antagelig er blevet overrasket af en Stormflod.

Fra Rudbøl gaar Vejen gennem Rudbøl Kog op paa det i 1555 opførte Dige, og gennem ny Frederikskog til Højer Sluse. Fra Rosenskrans' vestlige Del, som hører til Danmark, kan man drage, tildels paa Diget, gennem *gamle Frederikskog* og støder saa ved *Hjørnekroen* til Rudbøl—Højer Vejen. I Nærheden findes Pumpestationen.

Gade (Gathe) hed oprindeligt Husentoftmark og har været i hertugelig Eje. Staten ejer her en Forsøgsgaard. Endvidere ligger her Gaarden *Poppenbøl*.

Ved Vidaaens Udløb i Vesterhavet ved Højer Sluse, er der gravet en Kanal ud i Vadehavet. Tidligere var der herfra Dampskibsforbindelse med Munkmarsk paa Sild. Indtil Dæmningen fra Klangsbøl til Sild var færdig, blev de tyske Hurtigtog med Badegæster til Sild førte i plomberede Vogne til Højer Sluse. Nu er Banegaarden nedbrudt. I den gamle, hyggelige *Pørksens Kro* ved Slusen bor Slusevogteren. Ved Højer Sluse er det overmaade smukt med de mange græssende Faar paa Forlandet, Kvæget i Kogene og Udsigten til Sild, Rømø og til Emmerlev Klev.

I Nærheden af Højer Sluse ligger den pompøse Gaard *Hohenwarte*, hvis Bygningsstil kun daarligt passer ind i det smukke vestslesvigske Landskab. Dens Ejer, Schifferer, stammer fra Kiel og er gift med en Dame af dansk, nordslesvigsk Storbondeslægt.

I Højer Landsogn har 1 Vagtmester og 13 Grænsegendarmer Station.

Sindelaget er overvejende tysk. Man har imidlertid i det sidste Aar faaet bygget et dansk Forsamlingshus i Rudbøl, og der er meget, som tyder paa Fremgang for Danskheden.

Hans Petersen.

DALER SOGN grænser til Visby, Emmerlev, Højer, Møgeltønder og Abild Sogne. Byen ligger 1 km Nord for Chaussen Tønder—Højer, 10 km Nordvest for Tønder og 3,4 km Øst for Højer. Tidligere var der Jernbaneholdeplads ved Daler Østerby. Nu besørges Persontrafiken af Rutebiler, medens Jernvejen kun benyttes til Godstransport.

Jorderne i Sognet er flade. Vest for Byen flyder Sejrsbækken, ved hvilken der findes gode Enge. Den tidligere Daler Kommune havde et Flademaal paa 607 ha, deraf 314 ha Agerland, 217 ha Eng og kun 0,6 ha Skov. Sognets Areal er nu 2256 ha. 1926 var Befolkningsantallet 670, i 1935: 627.

Midt i den langstrakte Daler By ligger den gamle *Kirke*, som var helliget Sct. Lau-

rentius. Kirken blev 1249—73 af Biskop Esger skænket til Løgum Kloster, som maatte holde en Vikar. Den er en romansk Kvaderstensbygning med gotisk Kor og Skifertag. I det 18. Aarhundrede styrtede Hvælvingerne ned i Koret. Taarnet er af Tegl med 4 Spids-gavle. Det er 40 m højt. I 1904 afdækkede man i Kirken nogle Kalkmalerier fra det 16. Aarhundrede,

Daler Kirke

som atter er overkalkede i 1918. En Dekoration af Ranker omkring Korbuen er derimod restaureret. Altertavlen er sengotisk med Korsgruppen og 12 Apostle. I 1922 blev den oppudset. Et Par Alterlysestager betegnes som sengotiske. I Kirkens nordre Del findes et katolsk Sidealter fra ca. 1491 med Madonna med Barnet i Legemsstørrelse. Prædikestolen er 1606 skænket til Kirken af Jakob Moritz og hans Broder fra Lybæk, hvis Fader laa begravet i Kirken. Træskærerarbejdet paa Prædikestolen hidrører sandsynligvis fra Lybæk. Orglet er fra 1893. Et Epitafium fra 1735 viser Billeder af Korsfæstelsen og Opstandelsen. I Koret findes Rester af en Degnestol i gotisk Stil. I Vaabehuset staar en Ligbaare med Indskrift. I Taarnet er anbragt to Kirkeklokker. — 1921 afslørede i Kirken en Mindetavle over Sognets 23 faldne i Verdenskrigen, og 1914 rejstes paa Kirkegaarden en Mindesten paa Degn og Lærer P. Jessens Grav. Han var Broder til Redaktør Jens Jessen, og fra den prøjsiske Statsskole i Daler udgik i hans Tid adskillige unge Mennesker, som siden hen fik fremragende Plads i de nationale Kamperækker. Jessen var født 1858 i Toghale Skole og døde 1913.

Kirken i Daler hørte indtil 1918 ind under Grevskabet Schackenborg. Det nævnte Aar gik den over i Selveje. Man kan med god Føje betegne Kirken i Daler som et smukt gammelt Gudshus.

1917 nedbrændte den gamle Skolebygning. Den nye Skole med to Klasser opførtes i 1921 som den første Skolebygning under det nye Herredømme. Den kom til at ligge midt imellem Daler og Gerup.

Paa Møllebjerg er der funden Urner, opstillede i en Rundkreds.

I Gerup Enge fandtes en Tomt af en Borg „Kobbervold“, omgivet af Grave. Tomten blev sløjft i Aaret 1850. Ligeledes berettes om Brudstykke af en Runesten, som man har fundet udenfor en Gaard. Stenen skal have haft en Højde af 90 cm og en Bredde 45 cm. Endvidere skal der i Sognet have været 7 Kæmpehøje.

I Daler Præstegaard fødtes 1755 Oldgranskeren Georg Zoega, som opholdt sig i Rom samtidig med Billedhuggeren Thorvaldsen. Zoega døde i Rom 1809.

1906 talte Daler 52 Landbrug, deraf 3 med Arealer fra 50—100 ha og 6 med 25—50 ha. I Daler er der Kro, to Købmandsforretninger og en Del Haandværkere. Tidligere var der Krohold i Ejendommen „*Snurom*“ ved Landevejen til Højer.

I Daler dreves for Aar tilbage en Del Knipleri. Her levede indtil 1904 en af Vester-

egnens mest bekendte Kniplersker, Enken Marie Nielsen, som ikke blot kunde fremstille den fineste Vare, men tillige var Mester i at konstruere nye Mønstre. Man vilde endog vide, at hun af Kniplerindenes Lyd i et Sideværelse kunde høre, om der blev begaaet Fejl under Arbejdet.

Sognets største By hedder *Østerby* og dannede under tysk Herredømme en Landkommune. Byen ligger 8 km Vest for Tønder og 1 km Nord for Landevejen Tønder—Højer ved Landevejen til Visby. I Østerby er der Skole, Mejeri, Smedie og 5 Haandværkere samt Kro.

I Kroen afholdtes i den bevægede Køllerperiode flere store, dansk politiske Møder. Forsamlingshuse fandtes den Gang ikke paa Egnen, og kun faa Kromænd var saa modige, at de turde huse Egnens danske Befolkning til slige Sammenkomster. Folk kom fra de omliggende Sogne i massevis, saa Lokalerne fyldtes, medens flere prøjsiske Gendarmere førte et strengt Tilsyn, saavel med Antallet som med Talerne og Sangenes Beskaffenhed. Flere Gange blev Møderne forstyrrede. — Paa en Gaard i Byens nordlige Udkant findes to Bjælker, den ene fra 1625, med Indskrifter. Udenfor Gaarden staar to Ledpæle af Sandsten med Aarstallet 1774. Gaardens Marker har bl. a. været indhegnet med Stenpæle med Aarstallene 1752, 1754.

Fra 1864 hørte i en Aarrække 73 pCt. af Sognets Befolkning ind under de kongerigske Enklaver.

Hans Petersen.

EMMERLEV SOGN grænser til Skadst, Hjørpsted, Brede, Visby, Daler og Højer Sogne samt til Vesterhavet. Kirkebyen ligger 15 km Nordvest for Tønder og 3 km Nord for Højer ved Landevejen fra Højer til Ballum, hvortil der over Højer og Emmerlev er Rutebilforbindelse flere Gange om Dagen. Til den tidligere Emmerlev Kommune hørte 809 ha, deraf 540 ha Agerland, 192 ha Eng og 48 ha Græsmarker. I 1935 har Sognet 960 Indbyggere mod 952 i 1921. Men i 1860 var der 1503 Indbyggere.

Selve Emmerlev By strækker sig i Retningen fra Sydøst til Nordvest. Byen gør et hyggeligt Indtryk med sine karakteristiske Gaarde og Huse, omgivne af pyntelige Haver, i hvilke der, trods Vesterhavets Nærhed, findes en yppig Trævækst. Der er i Byen Kro,

Emmerlev Klev

Købmandsforretninger, Bageri og forskellige Haandværkere. Medens Terrænet er fladt i en Del af Sognet og mod Øst sænker sig mod den store Kogsbøl Mose, hæver det sig mod Nord 10–15 m over Havfladen med en smuk Udsigt fra Højdepunktet Lindser. Sognets højeste Punkt er imidlertid ved den trigeomteriske Sten mellem Vester Gammelby og Nørre Sejrsløv, som ligger 24 m over Havfladen. Sognet danner den sydligste Del af Bakkeøen Ballum—Emmerlev. Vest og Nord for Emmerlev hæver Terrænet sig til en 13 m høj Skrænt ved

Strandbredden. Den bærer Navnet *Emmerlev Klev* (paa Tysk Klif), og nedenfor er Forstranden fast og egnet til Badning. Her ligger da ogsaa Sommerrestaurationsen „Sommerlyst“, som i Sommertiden er Maalet for manges Udflugter, og hvor Stranden ofte paa de skønne Sommer-Søndage afgiver et broget og livligt Billede. Paa Havdiget kan man herfra spadsere til Højer Sluse og længere sydpaa.

Fra Kogsbøl Mose kommer Sejrsbækken, som løber forbi Trøjborg og udmunder i Vidaaen. Frodige Engstrækninger findes ved Sejrsbækkens Bredder. Siden 1926 er disse Engstrækninger ved et Havdige skærmet mod Oversvømmelser. Under de store Afvandringsarbejder lod man grave en Kanal Vest for Sejrsbækken. Kanalen er 8 m bred og 1,5 m dyb. Forøvrigt ejer Sognet gode Marker med sandblandet Muld paa Lerunderlag.

Kogsbøl Mose omfatter et Areal paa 266 ha. Her fabrikeres mange Tørv, og her findes Sognets største Plantage; en mindre paa 11 ha er anlagt af en Gaardejer i Vester Gammelby.

Sognets gamle *Kirke* er højt liggende, og uagtet den benævnes „Emmerlev Kirke“, ligger den i Sønder Sejrslev. Umiddelbar op til Kirkegaarden ligger den anselige, smukke og bekendte Krobygning „*Højkro*“, som igennem mange Aar var i den ansete danske Slægt Lunds Eje. Da Kroen var et Mødecentrum for Vesteregnet, lod den tysksindede Kromand Festersen opføre en stor Salbygning, rigtignok uden Harmoni med den gamle, lavloftede Kro. Men han aabnede beredvillig sine Døre for Egnens dansksindede Befolkning, og store og vigtige Møder er gennem de trange Aar blevne afholdte paa Højkro. Her fandt Landboforeningen for de blandede Distrikters store, aarlige Dyrskue Sted. Her samledes Egnens Danske til politiske og Foredragsmøder. Men 1920 rejste sig saa i Sdr. Sejrslev det danske Forsamlingshus. Og i samme By afsløredes i 1921 en Genforeningssten.

Gennem tre murede Portaler, delvis med et middelalderligt Præg, naar man ind paa den velholdte Kirkegaard.

Den meget anselige Kirke var helliget Sct. Andreas og hørte ind under Ribe Bispedømme. Den var inden og efter Reformationen indtil 1652 knyttet til Ærkedegneembedet i Ribe. Kirken er antagelig bygget i det 13. Aarhundrede af Kvadersten og i romansk Stil. Oprindeligt bestod Kirken af Skib og Apsis. Senere opførtes det brede Taarn i Skibets Højde af Kvader og derefter af Tegl. Saa fulgte mod Nord Vaabenhus og Sakristi. Taarnet har Blytag, og den øvrige Del af Kirken er tækket med Skifer. I Skibet og Koret er der gamle Hvælvinger. I en senere Tid blev Apsis fjernet og Koret forl. mod Øst. Det afsluttes nu af en flad Mur. Desværre blev de gamle Stolestader fra 1603 under en Restauration 1862—63 afløste af nye.

Som paa de tørringlenske Kirker, ender Taarnbygningen i fire Spidsgavle,

Emmerlev Kirke

ud fra hvilke det ottekantede Spir skyder sig i Vejret. Kirkens gamle Klokker, der stammede fra henholdsvis 1745 og 1776, blev et Offer for Krigen og er erstattede af to Genforeningsklokker. I Kirkens Indre lægger man særlig Mærke til den gotiske Altertavle prydet med Figurer forestillende Apostlene og Maries Himmelkroning, og til et Krucifiks. Oprindeligt var Altertavlen forsynet med Fløje, som i 1700 afløstes af Malerier. Alterstagerne er ligeledes gotiske, Døbefonten er af Granit, og Døbefadet, som stammer fra Nürnberg, er prydet med en Fremstilling af Maries Bebudelse.

Paa Kirkevæggen er anbragt et Par Mindetavler fra 1603 over Ohtte Larsen Rosenstand og hans Hustruer Anne Grib og Karen Breide. Der laa i Sognet en adelig Gaard ved Gammelby, som havde Navn efter en holstensk Adelsslægt Grib, som nævnes 1349. Navnet Gribstoft er det eneste, som minder om Adelssædet. Prædikestolen er, ligesom andre i Egnens Kirker, udgaaet fra et Værksted i Tønder omkring Aaret 1600. Den er senere ombygget og er prydet af Relieffer fra det nye Testaments Historie.

Paa Kirkegaarden er rejst en Mindesten for Sognets 26 Sønner, som faldt i den store Krig. — I den langstrakte Emmerlev By rejstes 1909 en Mindesten for Biskop P. O. Boisens Forældre. Hans Fader var Landmand og Forhandler af de dyre Kniplinger og havde sine Kræmmere, som endog gæstede fremmede Lande. Fra Biskop P. O. Boisen nedstammer den vidt forgrenede Boisenske Slægt, der endnu er repræsenteret af en tysk-sindet Familie i Højer, men fra hvilken der er udgaaet fremragende Mænd og Kvinder, som Præsten F. E. Boisen og hans Børn, Frede, Peter og Jutta Boisen Møller.

Midt i Emmerlev By ligger den nyere, herskabelige Gaard *Byvang*, hvor nu afdøde Adolf Sørensen havde sit Hjem. Paa virksom Maade deltog han i vor nationale Kamp og hensad som Følge heraf i Krigens Begyndelse flere Maaneder fængslet i Flensborg. Han døde 1920. — Af betydelige Mænd, der er født i Sognet, skal nævnes Nicolaus Falck (* 1784 † 1850), der blev Præsident for den slesvig-holstenske Stænderforsamling, samt Stænderdeputeret Peter Nielsen (* 1779 † 1847).

Blandt Sognets Præster fandtes i det attende Aarhundrede Slægten Claudius, af hvilken der fremgik mange Præster. Slægten stammede fra Ribe, og Navnet var oprindeligt Clausen. Da den sidste Præst af denne Slægt blev baaret til Graven paa Emmerlev Kirkegaard, sprængtes Kirkeklokken.

Af Byer hørende til Sognet, skal nævnes *Kærgaard*, som har Navn efter et Gods, der nævnes 1345 og i 1431 pantsattes til Domkapitlet i Ribe. Kærgaard dannede før Genforeningen en selvstændig Kommune.

I den store By *Sønder Sejrslev* ligger Præstegaarden og en 2-klasset Skole, Forsamlingshuset, opført 1910, Andelsmejeriet „*Højtoft*“, oprettet 1910, og *Emmerlev Spare- og Laanekasse*, endvidere den store Gaard „*Søndergaarde*“, som i 1904 og i Tyverne nedbrændte. Kogsbøl og Søndergaarde har været adelige Godser og gik 1694 over til Kronen. Af et gammelt Tingsvidne fremgaaer det, at Iven Erichsen 1544 beboede Kogsbøl, 1591 hed Ejeren Carsten Rosenkrantz og paa Søndergaarde residerede Christoffer Rosenkrantz, 1643 Grev Christian Rantzau og 1650 von Gestorf. Derefter gik Godset over paa Statholder Fr. von Ahlefeldt for ydede Laan. Begge Gaarde har Albert von Ahlefeldt givet i Arvefæste 1686 til Gøddart Hansen. 1812 gik de, ifølge en truffen Overenskomst, over paa Christine Hansens Hænder. Hun var gift med Pastor Posselt i Visby, som Forpagtningen gjorde til en fattig Mand. Hans Datter giftede sig 1828 med Boy Feddersen, som midt i Marken lod opføre Kogsbøl Ladegaard og 1841 løste Fæstemaaen. Boy Feddersen døde 1883, hvorpaa Ejendommen overtoges af en Nevø, den senere Rigsdagsmand Theodor Feddersen, hvis Eftermand, Sønnen Hans Feddersen, faldt i Verdenskrigen.

Paa Randen af Mosen, Nordvest for Nørre Sejrslev, laa det gamle Slot *Kogsbøl*. Borgpladsen havde en Størrelse af 2 ha og var 1858 omgivet af en 18 m bred og 3

m dyb Grav. Slottet nedbrændte som Følge af Lynnedslag i det 14. Aarhundrede, og samme Skæbne led det 1659 under Svenskekrigen.

I Engen Øst for Kærgaard By findes en Kredsvold, som kaldes Trolbanke eller Trælborg. — *Vester Gammelby* ligger 2 km Vest for Nr. Sejrsløv og bestaar af 4 Gaarde. Den største Gaard er paa 100 ha og er i Familien Lunds Eje.

Sognet er rigt paa Gravhøje, vel henimod 30 i alt. Blandt disse kan nævnes den 5 m høje, fredede Galgehøj, paa hvilken der 1856 rejstes en Sten med Indskriften: Høyer Herreds Rettersted. Stenen er senere fjernet. I en Høj Vest for Kirken er der gjort et Egekistefund fra den ældre Broncealder. Der fandtes bl. a. et Broncesværd og en Guld-armbaandsring.

Ca. 30 pCt. af Sognets Jorder har hørt til de kongerigske Enklaver.

Emmerlev Sogn er overvejende dansksindet. Danskheden er godt rodfæstet i Sognet og er ikke bleven paavirket i synderlig Grad af Naboskabet til den tyske By Højer.

Hans Petersen.

HJERPSTED SOGN omgives af Ballum og Emmerlev Sogne og ligger som disse paa en Bakkeø, som staar med lave Klinte ud mod Vesterhavet, der er Grænsen mod Vest. Det omfatter 1114 ha med 232 Indbyggere i 1935 mod 218 i 1930. I Sognet findes Byerne Hjerpsted og Koldby.

I en Indskrift paa Kirkeklokken benævnes Byen „Herpsted“, og Schmidt og Schrøder kalder det Hjerpsted. Man udleder Navnet af Fuglen Hjerpe (oldnordisk Jarpi).

Sognet er rigt paa Gravhøje; den største Nord for Byen kaldes Hammeragerhøj, mod Syd ligger Søndervangshøj. Der findes i Sognet henved 60 Gravhøje, hvoraf dog en stor Del er ødelagte. I en Høj Vest for Hjerpsted Kirke er fundet en Egekiste fra den ældre Broncealder, et Broncesværd, et Guldarmaand og et Skelet paa en Oksehud.

I Forbindelse med de talrige Gravhøje i Emmerlev Sogn vidner Højene i Hjerpsted Sogn om en rig Broncealderbebyggelse, vistnok ingen Steder i vor Landsdel er paa et saa begrænset Omraade saa mange Gravhøje. Lidt Syd for Hjerpsted Sogn ligger paa Emmerlev Udmark en fredet Gravhøj, som efter Sagnet tidligere brugtes til Henrettelsesplads for Ugeringsmænd.

Vest for Kirkebyen ligger Kirken, der er helliget Sct. Johannes. Den bestaar af Skib og Kor i romansk Stil bygget af Kvader og et kraftigt Taarn med Sadeltag bygget af Tegl i gotisk Stil samt et Vaabenhus af Munkesten fra omkring Midten af 16. Aarhundrede. Kirken er uden Hvælvinger og har fladt Træloft, Kirkens Vestpulpitur — fra 1710 — er smykket med Malerier af Jesu Liv.

Alterbordet og en Del af Skibet er beklædt med Paneler med Udskæringsarbejder af landlig Kunstner. Prædikestolen er fra 1580 og antagelig lavet i Tønder.

Et Lægmandskrucifiks fra

Fra Hjerpsted

Hjørpsted Kirke

1684 skænket af en Sømand, et Epitafium afsat af Thomas Tychsen samt en Mindetavle over 6 i Verdenskrigen faldne, findes ophængt i Kirken.

Kirkens ensomme Beliggenhed Vest for Byen skal have sin Historie. Sagnet fortæller herom, at da Hjørpsted Kirke skulde bygges, kunde Sognets Beboere ikke enes om dens Beliggenhed. man drev saa ved Aftentide 2 sammenkob-

lede Stude ud paa Marken, og hvor de næste Morgen fandtes, blev Kirken bygget.

Sagnet har lidt haardt under Stormfloderne, der fortælles saaledes om flere Byer, som er gaaet under i Havet Vest for Kirken, hvis Glamhuller i Taarnets vestlige Side er tilmuret som Tegn paa Sorg over de mange døde Sognebørn, som Havet tog.

Sydvest for Kirken ca. 2000 m ude i Havet skal Byen Frierby have ligget, endnu kan man til Tider under Ebbe finde Teglsten i Sandet derude, og i 1903 fortalte en gammel Mand undertegnede, at i hans unge Aar havde man fundet flere Brønde, omgivet af Klægtørvs Indfatninger, i Sandet ude i Havet.

I dette Aarhundredes Begyndelse havde Sagnet endnu selv Præst, og den smukke, gamle Præstegaard ligger Øst i Byen.

I 1853 talte Hjørpsted 11 Gaarde, 28 mindre Landejendomme og 12 Huse, i 1906 var der 48 Ejendomme, deraf 4 paa 50—100 ha, 6 paa 25—50 ha og 32 paa 1—25 ha samt 6 Huse. Jorderne er flade, af mellemgod Beskaffenhed med ubetydelige Enge, en Del Hede venter endnu paa Tilplantning.

Ca. 15 til 2000 m Nordøst for Byen, siger Sagnet, at Byen Almose har ligget, en Mark paa ca. 4 ha tilhørende Gdr. Peter Hansen Petersen i Hjørpsted bærer endnu i Folkemunde Navnet „Almos“. Her har Ejeren fundet flere Samlinger af lave Diger, der saa ud til at have hegnet 3 Kaalgaarde og omtrent en Alen under Jordoverfladen er fundet velbevarede Brolægninger af mindre Kampesten, som endnu ligger der, da Ploven finder Plads nok til at vende Furen over den. Sagnet siger, at under Svenskekrigen brændte de vilde Krigere Byen.

I forrige Slægtled var der særlig mange Kniplersker i Sagnet, de solgte da færdige Kniplinger til Kniplingekræmmerne i Møgeltønder og Tønder. Disse leverede Traaden til Kniplerskerne til god Pris og købte de færdige Varer billigt, og blev alle rige, medens det kun var Smalhans for de flittige Knilepiger og Knipekoner. Endnu er der i Hjørpsted Koner, som knipler, og ingen af dem er overbebyrdet med jordisk Gods, trods det, de er dygtige og flittige og arbejder tidligt og sent.

Omtrent 6 Kilometer Vest for Hjørpsted, ude i Vadehavet, ligger den lille Ø *Jordsand* nu ubeboet og fredet som Tilholds- og Ynglested for Strandens og Havets Fugle.

J. Dons.

SKAST SOGN ligger Sydøst for Ballum og støder op til Emmerlev, Brede og Randerup Sogne. Skast Sogn har et Areal af 1162 ha og et Indbyggerantal af ca. 260. Skast By skal i ældre Tid have heddet Sønder Skast til Forskel fra Nørre Skast, der laa lidt længere nordpaa; denne By er dog forlængst gaaet til Grunde. Skast By ligger ved Landevejen, der gaar fra Ballum til Højer; her findes Kirke, Skole og et Par mindre Købmandsforretninger. Foruden i Skast By findes der lidt samlet Bebyggelse paa Skast Hede.

Terrænet er fladt, højest mod Vest, lavest mod Øst, hvor der er lavtliggende Eng- og Mosestrækninger. Skast Enge har i ældre Tid kun givet et ret ringe Udbytte; men for faa Aar siden er de blevet afvandet. Dette har været til stor Fordel; paa de kultiverede Engarealer kan der nu høstes gode Kornafgrøder.

Dr. Georg Hanssen, der omkring 1830 har givet en kort Beskrivelse af Skast, fortæller, at Landbruget i Skast staar paa et lavt Stade. Sognepræsten var den eneste, der forsøgte sig med moderne Landbrug; han havde merglet en Del af Præstegaardsjorden og havde saact Kløver. En saadan Dristighed var Præsten dengang ene om, senere er det blevet anderledes. Agerjorden er i Skast gennemgaaende ikke af særlig fin Kvalitet; men ved Hjælp af Dræning, Mergling og Brug af Kunstgødning er Høstudbyttet forøget meget. Dr. Georg Hanssens Dom har ikke Gyldighed længere.

Der findes i Sognet to større Gaarde „Skastgaard“ og „Aasgaard“. „Skastgaard“ har haft gamle, anselige Bygninger (fra 1606), de blev nedrevet 1877; men enkelte Rester er dog bevaret. Paa „Skastgaard“ har der i ældre Tid boet Handelsmænd, der drev betydelig Studehandel paa Holland. „Aasgaard“ har før været delt i 2 eller 3 Gaarde; den er nu Sognets største Gaard og har gennem flere Generationer været i Familien Beyers Besiddelse.

Ligesom i Ballum har der i Skast været bosat en Del Søfolk i ældre Tid. I det 19. Aarhundrede boede her flere Kaptajner, der førte Skonnerter, som sejlede paa Island fra København. Den sidste af de gamle Skibsførere døde i 1931; nu er der ikke flere bosiddende Søfolk i Skast.

Skast Kirke skal efter en Meddelelse i Pontoppidans danske Atlas være opført omkring Aar 1400. Et Sagn fortæller, at Skast i gamle Dage havde Kirke fælles med Ballum; men da Fru Maria paa „Bobensmark“ var kommet i Strid med de øvrige Adelsdamer i Ballum, lod hun for egen Regning bygge en Kirke i Skast. Som et Minde om, at Kirken er blevet opført af en Kvinde, findes Prædikestolen endnu paa Kvindesiden (Kirkens Nordside). Desværre er dette Sagn et af de saakaldte „Vandresagn“, der er knyttet til flere Kirker, saa det har næppe meget med Virkeligheden at gøre. — Kirkens Kor og Apsis er af Tuf, Skibet og Taarnet (der en Del yngre end Kirkebygningen) er af Tegl. Kirken har en gammel Granitdøbefont; Altertavlen er fra ca. 1450; i Sidefløjene findes Apostelfigurer, der dog nu er meget medtaget. Prædikestolen er fra 1585; i Felterne findes Relief-figurer (Kristus, Johannes Døber, Evangelisten Johannes, Apostelen Peter og Apostelen Paulus). Over Indgangsdøren i Kirkeskibet findes en gammel Marialfigur. Kirkens Bjælkeloft er fra 1725; men er nu ret brøst-

Aasgaard

Skast Kirke

Elever. — Skast Sogn hørte i ældre Tid til de blandede Distrikter, idet kun en Del af Sognet hørte til Enklaverne. Det betyder imidlertid ikke, at Skast har været stærkt „blandet“ i national Henseende; Danskheden holdt sig saa godt i Skast, at Sognet ved Genforeningen afgav 98 pCt, af Stemmerne for Danmark. Ved Folketingsvalget den 22. Oktober 1935 var der 4 tyske Stemmer i Skast.

fældigt; Kirken trænger i det hele taget til at blive restaureret. En udskåret Tavle i Vaabehuset minder om Verdenskrigen; paa Tavlen findes Navnene paa 9 faldne fra Skast Sogn.

Skolen i Skast er gammel; man kender vistnok ikke dens Opførelsesaar. Der findes kun 1 Lærer ved Skolen. Børnetallet er for Tiden ca. 40; men der har før i Tiden været et meget større Antal

Johs. Simonsen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I HØJER HERRED

L. P. Larsen,
Bogholder,
Højer

Frans I. Weigang,
Skorstensfejermester,
Højer

Ingeb. M. Schmidt,
Kniplelærerinde,
Højer

Mariane Røjkjær,
Højer

Lars Peder Larsen, Bogholder, Højer, er født den 30. Januar 1906 i Kværkeby som Søn af Ringer Fr. Larsen og Hustru Ane Kristine. Gift 1929 med Mary Ottilia Skovsbo Jensen. Kontoruddannet. Ansat i Firmaet J. Stürup & V. Prosch-Jensen siden 1920. Formand for Højer danske Idrætsforening siden 1931. Formand for Folkeligt Samfund i Højer fra 1936. Næstformand for A/S Højerhus i Højer.

Viggo Nielsen, Forsøgsassistent, Højer, er født den 30. Oktober 1896 i Raahede som Søn af Gdr. Laurids Nielsen og Hustru Anna, f. Schmidt. Gift 1927 med Ellen Rigmor Askegaard. Landbrugskandidat 1921.

Franz Lessow, Skomagermester, Højer, er født den 6. Oktober 1887 i Højer som Søn af Snedker Andreas Lessow og Hustru Dorethea, f. Frandsen. Formand for den tyske Borgerforening.

Frans I. Weigang, Distriktsskorstensfejermester, Højer, er født den 6. Februar 1897 i Højer som Søn af Distriktsskorstensfejermester Franz Weigang og Hustru Elisabeth, f. Schaff.

Ingeborg Marie Schmidt, Kniplelærerinde, Højer, er født den 18. Juni 1899 i Højer som Datter af Kurvemager Andr. M. Schmidt og Hustru Annemarie, f. Andersen. Uddannet paa Tonder Knipleskole.

Mariane Røjkjær, f. Kjær, Distriktsjordemoder, Højer, er født den 30. Juni 1901 i Vinding Sogn som Datter af Slagter Jens Ramskov Kjær og Hustru Anne, f. Thomsen. Gift 1923 med Vognmand Kristian Røjkjær. 1925—26 Elev paa Jordemoderskolen i København. Formand for Højer Kvindeforening 1930—33.

Thomas Jensen Fey, Landmand, Gærup, er født den 1. Septbr. 1895 i Abild Sogn som Søn af Landmand Hans Chr. Fey og Hustru Marie, f. Jensen. Gift 1919 med Inge Christiansen. Formand for Ringriderforeningen 1934.

Hans Mathiesen Sørensen, Gaardejer, V. Gammelby, er født den 1. Novbr. 1909 i V. Gammelby som Søn af Gdr. Adolf Marius Sørensen og Hustru Hanne Marie, f. Iversen. Gift 1935 med Anne Kathrine Krag. Besøgt Skibelund Efterskole 1924 og Lyngby Landbrugsskole 1928—29. Form. for Emmerlev Ringriderforening siden 1934.

Mathias Andresen Hansen, Restauratør, Emmerlev Klev, er født d. 23. Oktober 1895 i Daler som Søn af Vognmand Fritz Hansen og Hustru Hanne Kristine, f. Jensen. Gift 1920 med Anna Maria, f. Sønnichsen. Siden 1929 Ejer af „Sommerlyst“.

Gregers Henrik Nielsen, Gaardejer, Hjørpsted, er født den 16. Oktbr. 1898 i Hjørpsted som Søn af Landmand Niels Andersen Nielsen og Hustru Mette, f. Hansen. Gift 1929 med Marga Christiansen. Formand for Ringriderforeningen siden 1929. Formand for Forsamlingshuset siden 1928. Medlem af Beslyrelsen for Mejeriet.

Hans Peter Beyer, Gaardejer, Skast, er født den 10. Oktober 1896 i Skast Sogn som Søn af Chr. Beyer og Hustru Meta, f. Hansen. Gift 1929 med Marie Vilhelmine, f. Mehl. Medlem af Amdsraadet siden 1935. Formand for Landboforeningen. Repræsentant for SønderjydsK Kreditforening.

Th. Jensen Fey,
Landmand,
Gærup

H. Math. Sørensen,
Gaardejer,
V. Gammelby

Gr. H. Nielsen,
Gaardejer,
Hjørpsted

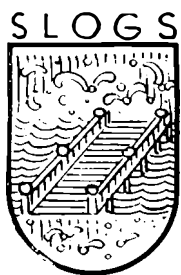

H. P. Beyer,
Gaardejer,
Skast

Gammel Gaard ved Aaen ved Broderup. Tinglev Sogn

SLOGS HERRED

SLOGS HERRED er det sydøstligste i Tønder Amt og grænser mod Syd i hele dets Udstrækning til Landegrænsen, mod Øst til Lundtoft og Rise Herreder i Aabenraa-Sønderborg Amt, mod Nord til Sdr. Rangstrup Herred i samme Amt og mod Vest til Lø Herred i Tønder Amt. Herredet bestaar af Højst, Rabsted, Bylderup, Tinglev, Burkal og Hostrup Sogne og har et Areal paa 34.410 ha med 8.908 Indbyggere i 1935 mod 8.335 i 1920.

HØJST SOGN grænser til Løgumkloster, Bedsted, Rabsted, Bylderup, Hostrup og Abild Sogne. Dets Areal er 5113 ha med 1026 Indbyggere i 1935 mod 975 i 1930. Sognet benævnes i Trap Højsted, og Kirkebyen hedder nu officielt Øster Højst som Mod-sætning til den ved Arnaaen beliggende Bebyggelse Vester Højst, hvor der skal findes Spor af en Borgplads.

Navnet er gennem Tiderne skrevet paa forskellig Vis. Sognet er blevet kaldt Høje-seth og Huckstedt, 1413 hed det Høckstæthe. Dankwert benævner det Høyst, Schrøder Høist og Schmidt Høist. Arnaa gennemløber Sognet, og Hvirllaa danner dets sydøstlige Grænse. Begge Aaer forenes godt 5 km Nordøst for Tønder og kaldes saa Vidaa. Jordbunden er sandet og sandmuldet.

Ved Arnaa er der gode Enge, men Sognet har tillige Hede- og Mosestrækninger, som den store Alslev Mose. Der er plantet en Del i Sognet. 1904 blev der oprettet en

Højt Kirke

Plantningsforening, som raadede over 149 ha og straks gav sig i Færd med Anlæget af Gran- og Fyrreplantninger. Ottsen nævner i sin Beskrivelse af Tønder Amt en Granplantage paa 3 ha, anlagt 1882 af I. Mahler, beliggende mellem Øster- og Vesterhøjt. Syd for Bøgvad havde Gdr. P. C. Petersen en Granplantage paa 3 ha.

Ø. Højt ligger Øst for Arnaaen. I Landsbyens Midtpunkt, ved Mahlers Købmandshandel og gamle velrenommerede Kro, løber Vejnettet sammen. Her krydses den nye Tønder—Haderslev Landevej

af Veje til Hostrup, til Bylderup og til Rabsted. Nu gaar der Rutebiler fra Tønder over Højt til Rabsted og fra Løgumkloster over Højt til Rabsted og Tinglev. I Højt findes smukke Gaarde og Huse med velplejede Haver og med mange Træer. Der er i Byen Mejeri og en Vejrmølle uden Vinger. Motorkraften er traadt i Vindens Sted. Næsten alle Haandværk er repræsenterede, og store, velassorterede Købmandsforretninger findes der ogsaa.

I Byens sydlige Udkant ligger det smukke, danske Forsamlingshus, som for et Par Aar siden undergik en større Udvidelse. Da fik Huset fast Scene, Sløjdløkkale m. m.

I Nærheden, ved Kirkepladsen, ligger den danske Kommuneskole, en smuk gammel-dags Bygning med en større og mindre frisisk, fremspringende Gavl og Aarstallet 1844 paa Vestgavlen. Ligeoverfor ligger den tyske Skole.

Kirkegaarden er indhegnet af et Jerngitter. Den har en smuk, gammel Portal med en større og en mindre rundbuet Indgangsport, bag hvilken hæver sig en af Kampesten opført Stensætning, prydet med 27 Tavler med danske eller tyske Indskrifter over Sognets faldne i Verdenskrigen. Selve Kirkegaarden er hegnet af store Lindetræer. Den tæller mange forskelligartede Gravstene, paa hvilke tyske Indskrifter er i Flertal. Her findes bl. a. den bekendte Indremissionær fra Søvang, A. Nissens Grav. Paa uforklarlig Maade blev Nissen paa Hjemvejen fra Tønder 1913 dræbt af et Skud. Hans Gravmæle er affattet i det tyske Sprog, men nedenunder paa samme Sten findes hans senere afdøde Hustrus Gravskrift paa dansk.

Kirken, som i ældre Tid, var Anneks til Hostrup, er en hvidkalket Teglstensbygning fra det 12. Aarhundrede med Blytag. 1835 blev den underkastet en større Reparation og 1927 en lignende i Kirkens Indre, som er i Rundbuestil med Hvælvinger. De gamle Kalkmalerier er blevne fremdragne og opriskede. Korbuerne er smykkede med de gamle, kulørte Friser. Paa Kordøren, over Buen, staar, foruden det græske Kristustegn (Chrismon) i gamle, gotiske Bogstaver anno amdi. Altertavlen er et Træskærerarbejde, forestillende Korsfæstelsen. Paa Sidefløjene de 12 Apostle i Træfigurer. Gammel Granit Døbefont med Døbefad af Bly, prydet med to Fisk. Fra Apsis er Kalkpudset til Dels fjernet, saa de gamle Munkesten fremtræder i deres oprindelige Skikkelse. Apsis tjener til Sakristi. Prædikestolen er fra 1603. Dens udskaarne Relieffer forestiller Jesu Fødsel, Daab, Opstandelse og Himmelfart. Paa Skibets nordre Væg er anbragt et meget stort Krucifiks, som hviler paa en svær Egeplanke forneden. En tysk Indskrift paa Bjælken fortæller, at Krucifikset er skænket af Nikolaus Nielsen til Lundgaard 1744. Efterkommere af denne

Familie lever endnu paa Lundgaard ved Højst.

Paa Korbuen hænger en Marmortavle med Reformatorens Billede i Medaillonform. Paa den læses: „1483—1546. Denne Sten satte Højst Menighed ved et frivilligt Offer til Minde om Lutherjubilæum den 10. November 1883 med Tak til Gud for Reformationens Velsignelser“.

I det hvælvede Taarnrum hænger paa Taarnmuren en Madonnafigur „Marie i Rosenkransen i

Ramme. Denne Figur fortjente en anden Plads og at restaureres. Her har ogsaa det nyere Orgel sin Plads. I Kirken findes Klingpung og en af de gamle Fattigblokke.

Paa Vaabenhuset er et Solur og Aarstallet 1852. Kirken i Højst kan regnes blandt Nordslesvigs skønneste Landsbykirker. Den ligger nøjagtig i den 55. Breddegrad. I en svunden Tid kunde Præsten beskikke Degnen uden Visitatorenes Mellekomst.

Til Sognet hører den tidligere Kommune *Alslev* med Kors kroen ved Landevejenes Skæringspunkt. Her er der ikke længere Krohold. Alslev deltes i Syd og Nord for Aaen. I Alslev Kro Nord for Aaen var der tidligere Amtsbanestation i den store Krobygning. Der er i Alslev Mejeri og Købmandsforretning og Syd for Aaen Skole.

Der nævnes, at Væbneren Trugillus 1412 solgte sine Ejendomme paa Alslev Mark til Konventet i Løgum. Kong Frederik I tilskødede i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede en Gaard i Alslev og en Gaard i Budsholm til samme Kloster.

Til Alslev hører Gaarden Budsholm og Alslevvraa. Mindre Gestbyer er *Bøgvad*, *Søvang* og *Holm*. „I Aaret 1395 solgte Bou Top sin Gaard i Zewanghe til Peter Eskesen i Solvig.“ Om Holm fortælles det, at Kirken i Højst her allerede 1198 „erhvervede sig Indtægter“.

Digteren Johannes Ewalds Fader, Præst ved Vaisenhuset i København, var en Præstesøn fra Højst og født her 1696.

Hans Petersen.

Højst Kirkes Indre

RABSTED SOGN er omgivet af Højst, Bedsted, Hellevad, Hjorkær, Bjolderup og Bylderup Sogne. Arealet er 5086 ha med 1179 Indbyggere i 1935 mod 1182 i 1930. Jordbunden er sandet, men ret god. Af Vandløb kan nævnes Hvirlaaen, som deler Byen i to Dele. Et smukt Parti danner den ved Præstegaardshaven med de store Træer, lude sig ud over Vandløbet. Hvirlaaen udspringer paa Højderygens Grænse. Den kommer fra et Kær i Nørre Ønlev. Et andet Vandløb er Lundbækken, som flyder ud i Slogsa. Eggen er rig paa Enge. Saaledes har Rabsted ved et Flademaal paa 1200 ha 300 ha Eng og *Havsted* med 700 ha, omtrent 300 ha Eng. Man kan heraf slutte, at Hvirlaa og Lundbæk har været af stor Betydning for disse Gestomraader.

Rabsted er en meget anelig og hyggelig By med Gaarde i den smukke, vestslesvigske Stil og nyere i ganske anden Stil med høje Trapper, flankerede af Cementløver. Men Byens skønneste Bygning af nyere Dato er sikkert Kommuneskolen med Forsamlingsaal. Ved Byens sydlige Udkant knejser den gamle Vejmølle. Desuden findes i Byen tysk Skole, Mejeri, Slakteri, hvis Specialitet er Fabrikationen af bayerske Pølser. Der

Rabsted Kirke

er i Rabsted større Købmandsforretninger og næsten alle Slags Haandværkere, Vognmandsforretninger og Bankagenturer samt tre store Kroer. Gennem Byen snor sig nu den nye Landevej til Tønder og Løgumkloster. Der er Jernbanestationer i Bollerlev, Terkelsbøl og Bylderup Bov. Til Aabenraa, til Tønder og Tinglev er der Rutebilforbindelse flere

Gange om Dagen. Bynavnet er skrevet paa forskellig Vis, saaledes 1198 Rapset. Paa Almuemaalet siger man Ravstej eller Rafstej, Topograferne Schrøder og Schmidt kalder Byen Ravsted, og Tyskerne siger Rapstedt.

Megen Hjemmetyskeri har været til Huse i Byen og Sognet. Her levede P. Hj. Lorenzens Modstander i Stænderforsamlingen, Bonden Thies Stenholdt, hvis Grav findes paa Kirkegaarden, og endnu bor der i Byen en Mand af samme Navn.

I 1906 havde Rabsted 57 Landejendomme, deraf 5 med over 100 ha Land. Paa Eggen drives der et udstrakt Opdræt af Kvæg.

Bag den store Plads med to Kroer paa den ene Side, ligger Kirken paa den store Kirkegaard med sin skønne murede Portal. Kirkegaarden er rig paa Træer og velholdt med gamle Sandstensgravstene over fremtrædende Gaardmandsslægter.

Kirkebygningen har Taarn med Sadeltag. Den er 38,5 m lang og i Skibet 6,8 m bred, lang og smal og opført af Granit og Tegl med Blytag. Alteret er ikke uden Kunstværdi og prydet med Figurer af Kirkens Skytshelgen Sct. Laurentius og Marie med Barnet. Alterskrinet viser Billeder af Lidelseshistorien. Den ældste Kirkebygning i Rabsted nævnes 1198.

Fra gammel Tid hørte Kommunerne Rabsted, Hynding, Korup (Quorp), Fogderup, Havsted og Horns til Slogs Herred. I tidligere Tid havde Klostret i Løgum Besiddelser i Rabsted og Omegn. Bl. a. berettes, at Tiello von der Wisch, Otto Esmussen og andre tilskødede Klostret deres Ejendomme.

I Havsted har man et „Spanien“ og et „Portugal“. Iflg. Oldekop skal det førstnævnte Navn hidrøre fra en Mark Spansbjerg, paa hvilken det første Hus blev bygget. Naboet fik som Følge heraf Navnet Portugal. Ved *Høgsholt* skal der i gamle Dage have ligget et Slot. I den tyske Tid hørte Høgsholt til Horns eller Honse Kommune. I Aaret 1584 solgte Hans Blome til Seedorf to Gaarde og en Vindmølle i Høgsholt til Hertug Adolf.

Til Sognet hører endvidere *Fogderup* med Skole, Mejeri, Kro, Missionshus, Købmandsforretning og en Del Næringsdrivende. Endvidere *Hynding* med *Hyndingholm* og Syd for sidstnævnte Sted *Julianebjerg* Koloni, to Landejendomme paa 1—25 ha med Kolonisthuse, anlagte af Kong Frederik II. Kolonisterne stammede fra Kurhessen. Af de oprindelige Kolonisthuse findes ikke Spor mere.

2 km Nord for Rabsted ligger *Store Knivsig* og 2 km fra Knivsig Byen *Korup* med 28

Ejendomme, Skole og Smedie og andre Næringsbrug. Ved Landevejen Rabsted—Bedsted ligger den tidligere Kommune *Heisel*, til hvilken hørte *Lille Knivsig*. Paa Heisels Marker er der efter Genforeningen opstaaet en hel Koloni af pyntelige Statshusmandsbrug.

Som et Tegn paa Sognets nationale Indstilling kan nævnes et Mindesmærke for faldne i Verdenskrigen med — tysk Indskrift.

Man har kaldt Rabsted for „Det lille Tyskland“ og vel næppe helt uden Foje. Ved det tyske Rigsdagsvalg 1912 afgaves der 74 danske og 104 tyske Stemmer og ved Afstemningen 1920 354 danske og 236 tyske Stemmer (incl. tilrejsende Stemmer). Men ved Folketingsvalget 1929 faldt der 1128 dansk-borgerlige, 786 socialdemokratiske og 1070 tyske Stemmer.

I Rabsted fødtes den 7. Oktober 1742 *Johannes Zoega*. Her levede og virkede ved Skolen i Firserne Degnen Jacobsen, død som Degn i Broager, en god, dansksindet Mand, og var samtidig Lærer her. Sprogforeningens senere Formand, Mathias Andresen.

Hans Pedersen.

BYLDERUP SOGN grænser til Højst, Rabsted, Bjolderup, Tinglev og Burkal Sogne. Jorderne er højt beliggende og fladt skraanende mod Vest. De er sandmuldede. Flere Aaløb gennemstrømmer Sagnet. I vestlig Retning løber Grønaa, som paa sin højre Bred optager Slogsaas og Terkelsbølaas. Slogsaas dannes af Lundbæk og Sotterupbæk. Hvirllaen danner Nordvestgrænsen. Smalle, men gode Engstrækninger findes ved alle de nævnte Aaløb. Sagnet omfatter 4348 ha med 975 Indbyggere i 1935 mod 917 i 1930.

Byens Navn skreves 1324 Byldthorp. I gamle Dokumenter benævnes Byen Builthorp og Bildorp. I „Danske Atlas“ er Benævnelsen Bylderup.

Til Sagnet hører, foruden Bylderup By, *Lendemark*, i hvilken Præstegaarden ligger. Slogsaanen gør et skarpt Skel mellem Byerne. I Lendemark er der for nogle Aar siden opført en større tysk Skole. Her er der Mølle, forskellige Haandværkere og Købmandsforretninger. Gennem Lendemark gaar Hovedlandevejen til Aabenraa, ved hvilken Byen *Bredevad* med Skole og Kro ligger.

Bylderup By gør et hyggeligt Indtryk med sine gamle Bøndergaarde med store Haver. Landevejen, som udmunder i Tønder—Løgumkloster Landevej ved Heds, danner Bygaden og er flankeret af høje Træer. I Bylderup ligger *Kommuneskolen*, den statelige Kirkekro og ved Vejen til Hajstrup det anselige Forsamlingshus „*Slogsherredhus*“ som blev opført 1910 og udvidet med fast Scene 1935. Ved Krigens Udbrud internerede man en kort Tid danske Folk der og indkvarterede senere Landstormsmænd i Bygningen.

I Bylderup By er Gartneri, Haandværkere og Købmandsforretning samt Bageri.

Kirken, som er helliget „Vor Frue“, har sin Beliggenhed i By-

Bylderup Kirke

ens sydvestlige Udkant i Slogsaaens umiddelbare Nærhed. Her fandtes der tidligere en større Dam, som endnu ikke er helt forsvunden.

Kirken har uden Tvivl været Slogs Herreds Hovedkirke og skal stamme fra det 13. Aarhundrede. Det er en hvidkalket Bygning, hovedsagelig opført af Teglsten, med Gavлтаarn. Tidligere var Taarnet overkalket, nu fremtræder det i sin oprindelige Skikkelse med smukke, røde Mursten. I Jernbogstaver bærer det, foruden talrige Murankere, Tallene 1682, 1787 og 1913. Kirken havde tidligere et højt Taarn med Spir, som i det førstnævnte Aar blev ødelagt af Lynild og genopbygget. I 1913 har man fjernet Kalkpudset. Taarnrummet danner en Del af Skibet. I det har Orglet sin Plads. Dette stammer fra 1900, det samme Aar som Kirken fik sine nye Stolestader. -- Vaabehuset er forsynet med Sotur fra 1736 og huser Resterne af en gammel Tufstens Døbefont. I Koret findes en anden Døbefont, hvis Underdel bestaar af en Johannesfigur med Korset og en Bog, paa hvilket Lammet hviler. En fin Messingkuppel med tysk Indskrift dækker Døbefadet. Indskriften melder, at Laaget er en Gave, som er lavet i Hamborg 1710. Altertavlens Hovedbillede forestiller den hellige Nadver. Alteret er fra 1759 og uden Kunstværldi. Over Prædikestolen, som er fra 1585, er der en broget Lydhimmel, og Felterne er prydede med et Par adelige Vaaben samt Billeder af Sct. Paulus, Sct. Peter og Kristus. Et Par Epitaphier smykker Kirkens nordre Væg, i hvilken ingen Vinduer findes. Vinduerne, der er af nyere Datum, sidder alle i den søndre Væg.

Det smukkeste Epitaphium bærer et stort Maleri paa hvilket Korsfæstelsen er dominerende. Ved Korsets Fod knæler Herredsfoged Nis Hansen med Hustru og 12 Børn. Mindetavlen bærer Aarstallene 1616 og 1620. En anden Tavle indeholder Familiens Slægtsregister. Den nævnte Nis Hansen var en Sønesøn af den bekendte Herredsfoged Nis Henriksen til Haistrupgaard, som blev begravet i Kirken, og hvis Gravsten endnu skal findes der. Indtil Aar 1784 hængte hans Kappe, gennemboret af Pile, i Kirken. Han havde 1524 paa Urnehoved Ting talt Kong Frederik I's Sag og undkom kun med Livsfare fra Tinget. Som Belønning herfor fik hans Gaard forskellige Privilegier og blev hævet til Kancelligods. Over Korbuen er anbragt et mindre Krucifiks. Paa den nordre Væg findes en Mindetavle over de faldne i Verdenskrigen og et større Maleri af den korsfæstede Frelser.

Kirketaget er Skifer. Paa Kortaget findes et Par Vindfløje, den ene Fløj bærer et Kors og den anden Aarvaagenhedens Symbol, Hanen.

Bylderup og Burkal Sogne havde i gammel Tid et Vikarie stiftet til „Vor Frue“. Da Reformationen kom, blev Vikariatet ophævet, og Formuen anvendt til Opførelse af en Skole. Søndenfor Kirken laa Galgehøj, som var Retterstedet. Herredstinget holdtes her og siden i Kroen, hvor Tingstuen har været. For ca. 130 Aar siden fandt man i Højen svære Egeplanker, af hvilke der bl. a. blev lavet et Bord. Dette gik desværre til Grunde ved en Ildebrand i Firserne. Desuden blev der i Højen funden en udhugget Sten, 1 m lang og $\frac{1}{2}$ m bred, som en Landmand tog i Brug som Vandtrug.

Epitaphium i Bylderup Kirke

Ved Sotterup og Lendemark findes større Plantager. Noget Syd' for Bredevad ligger Gaarden Nymølle, paa Stedet hvor Slogsaar optager Lundbækken. Gaarden betegner den efter 1613, formodentlig 1628 af Fjenden afbrændte Sluxmøllens Sted. Bylderup Mark bestaar af mindre Udflyttergaarde. Den største Ejendom her er Hedsgaard, som var paa 190 ha. Den er nu af Ejeren udstykket til to Sønner. Til Hedsgaard hører en smuk Park. Her har der i sin Tid været Dampbrænderi og er drevet Faareavl i udstrakt Grad.

At andre Byer, der hører til Bylderup Sogn, kan nævnes Duborg med 9 Gaarde og et Par Huse. Nordvest for Duborg ligger *Søllingpraa*. En gammel, romantisk Vandmølle ligger ved den store Mølledam, hvis Vand stammer fra Ulvemosekæret.

Karlspraa ved *Frøstrup* var allerede 1228 i adeligt Eje. (Lago de Karlswraah). Senere kom den i Rantzowernes Besiddelse og blev sluttelig et Fogderi i Svabsted Bispedømme. Som saadant kom det 1777 til Slogs Herred.

Ved Jernbanestationen *Bylderup Bov* er der en hel Bydel, af hvilke Bebyggelserne Syd for Banen hører til Burkal Sogn. Men Nord for Banelinien ligger Mejeriet, Købmands- og Haandværksforretninger, Bankfilialer, en Maskinhandel og en Byggeforretning.

Hans Petersen.

TINGLEV SOGN ligger i Østkanten af Tønder Amt og strækker sig ogsaa over Amtsrænsen ind i Aabenraa Amt, idet Visgaard ved Bajstrup, som hører til Klipleve Sogn og Aabenraa Amt, hører til Kirkesognet Tinglev. Tinglev Sogn har et Areal paa 7291 ha og grænser til Burkal og Bylderup Sogne i Tønder Amt samt Bjolderup, Uge, Klipleve, Holbøl og Bov Sogne i Aabenraa Amt og til Landegrænsen.

Indbyggerantallet i Sognet var i 1840: 1050, 1875: 1379, 1900: 1582, 1925: 2475, 1930: 2408, 1935: 2386.

Navnet Tinglev forekommer først i et Testamente af *Canutius Snubbe* i 1270 under Betegnelsen: *Tingløff*. Senere skrives der Tingelev, Tingleff, Tinglev og sjældent Tingleve. Navnets Oprindelse bedømmes paa forskellig Maade. Schrøder siger i sin Topografi af 1834: Denne By har sit Navn efter Tinget, som tidligere blev afholdt her. I. N. Schmidt, født i Tinglev, skriver i sin Bog: Slesvigs Folk og Land: Navnet synes at minde om et Tingsted. Der findes dog ingen Efterretninger om, at der her nogensinde er blevet afholdt Ting. Gamle Dokumenter fortæller, at Mændene fra Slogsherred, hvortil Tinglev hører, afholdt deres Tingdage paa Galgebakken Syd for Bylderup Kirke. Herredstinget afholdtes ved Bylderup, Landstinget paa Urnehoved ved Bolderslev. Denne Kendsgerning har foranlediget nogle Oldtidsgranskere til at forklare Navnet Tinglev paa den Maade, at det betyder Tingløv, at man har hentet Løv herfra for at smykke Tingstederne Bylderup og Urnehoved dermed. Den nyere Tids Viden-

Parti fra Tinglev med „Tinglevhus“

skabsmænd er kommet til det Resultat, at alle Stednavne paa lev resp. leff, tysk leben, betyder Boplads for Varnerne og Herulerne, Folkestammer, som havde Hovedboplads i Varnæs, men senere blev fordrevet af andre Stammer og udvandrede til Mellemtykland, til Egnen ved Harzen. Der finder man endnu en Del Byer, som ender paa -leben, een By nævnes allerede omkring 800 — Dingleiba. Denne By menes at have Navnet fra Tinglev. Derfor kan det med temmelig stor Sikkerhed antages, at Tinglev eksisterede før 800.

Første Del af Bynavnet betegner i Reglen en Person. Endestavelsen lev betyder Hjem, Bopæl eller Arv. Tinglev er Stedet, hvor Tinge satte Bo. Navnet giver derfor Udtryk for en betydelig Forandring af Levemaaden, idet man opgav Nomadelivet og gik over til at danne faste Boplads.

Hele Egnen maa antages at have været skovklædt. I Mosen ved Tinglev kaldet Tinglev Sø — har man fundet stærke Egetræstammer, Hasselhødder og andre Skovrester. Store Gevire af Hjorte er ogsaa ofte fundet ved Gravning i Mosen, en Del af disse gemmes endnu af Egnens Befolkning.

Nu er Sognet et udpræget Slettelandskab uden nogen betydelig Plantning. Det gennemstrømmes af Uge Bæk og Sønderaa. Paa Sognets Nordgrænse løber Terkelsbøl Aa et kort Stykke og mod Syd danner Skelbækken Grænsen. I Sognet findes foruden Tinglev flg. Byer: *Terkelsbøl* med Jernbanestation, Købmænd, Haandværkere og Gæstgiveri samt Skole, *Eggebæk*, hvor ogsaa findes Skole, *Bajstrup* med Jernbanestation, Købmænd, Haandværkere og Skole, samt endelig *Gaardebj* og *Broderup* desuden flere større Samlinger af Gaarde og Huse.

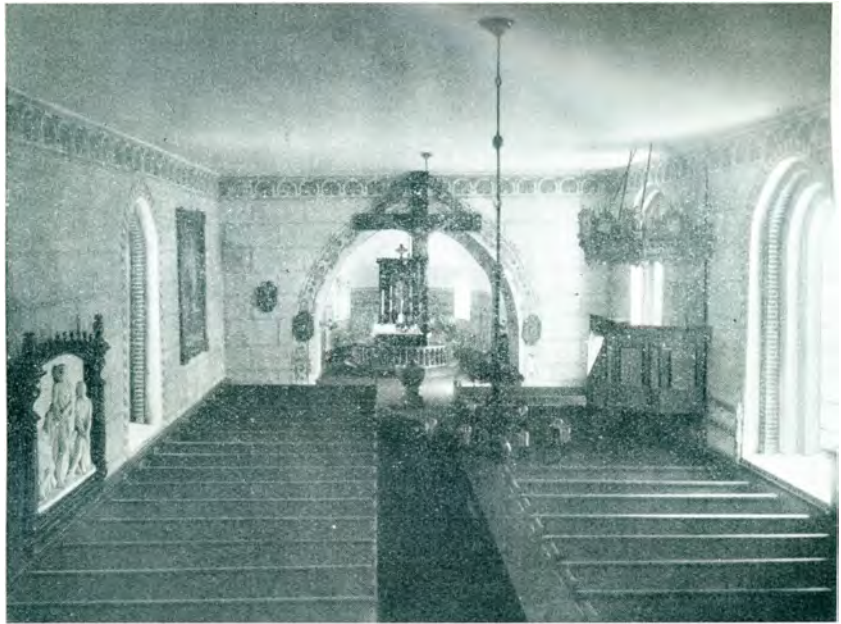
Tinglev Kirke

Sognets største og betydeligste By er *Tinglev*, der danner et vigtigt Jernbaneknudepunkt med Togforbindelser til alle fire Verdenhjørner og med flere Rutebillinier. Byen er undergaaet en stærk Udvikling siden 1920, og der bygges stadig livligt i dens Ud-kant.

Tinglev har en Kommuneskole med fire Klasser med dansk, og to Klasser med tysk Undervisning. Desuden er der en dansk Privatrealskole, som har Eksamensret til Realeksamen og en tysksproget Privatmellemskole, som har Eksamensret til Mellemskoleeksamen. En tysk Folkehøjskole for unge Piger findes ogsaa her, den faar Stats-tilskud og er regelmæssigt besøgt af 36 Elever. Ogsaa en teknisk Skole med Lokaler paa Realskolen findes her. Byen har en stor og driftig Handels- og Haandværkerstand, Filialer af flere Pengeinstitutter samt Sparekasse og Andelskasse, Apotek, Læger og Dyr læge.

Tinglev Kirke er bygget omkring Aaret 1200 i romansk Stil. Hvem der

i den katolske Tid har været Kirkens Beskyttelseshelgen, vides ikke. Der har dog ved Kirken været et Vikariat for den hellige Leonhardt. Schröder skriver i sin Topographi 2: „die Kirche hatte vormals aus einer gestifteten Vicarie des Sct. Leonhardt, welche nach der Reformation einging, bestimmte Einkünfte“. Et Vikariat er en Gave til Kirken med det Formaal at lade læse Messer for en Afdød og hans Familie ved et bestemt

Kirkens Indre

Alter og af en bestemt Kirketjener (Vikar). Nu ved man ikke, om Kirkens Præst ikke samtidig fungerede som Vikar. Sct. Leonhardt var en Adelsmand fra Franken, som gennem sine Bønner skal have frelst Frankens Dronnings Liv ved en svær Barnefødsel, derfor er han de fødende Kvinders Skytshelgen. Han døde i Aaret 559.

I „Müllenhofs Sagen“ 1845, Side 275, findes følgende: Mellem Aabenraa og Tønder ligger 6 Kirker, to og to ved Siden af hinanden i een Række, som ligger lige langt fra hinanden. To og to er ogsaa bygget paa den samme Maade. I Uge og Hjordkjær er begge Kirker smaa og uden Taarne, i Tinglev og Bjolderup har de høje og spidse Taarne. i Bylderup og Rabsted er Taarnene brede og stumpede. Disse Taarne er bygget af to Jætter, to og to samtidig. Jætterne havde til Arbejdet kun et Stykke Værktøj, en Økse, som de skiftevis kastede over til hinanden, naar den ene eller anden havde Brug for Øksen. Derfor passede den ene paa den andens Arbejde, og derfor passer Taarnenes Udseende saa nøje sammen.

Kirken er sikkert ikke bygget paa en Gang. Ved den oprindelige Bygning manglede Taarnet og Forhallen. Resten af Kirken er bygget paa en Gang, hvilket kan ses paa Fundamentet. Indvendig har Kirken en Længde af 34 m og en Bredde af 7,80 m. I den østlige Ende er en Apsis. Kirken er bygget af Kampesten med Undtagelse af Taarn og Forhal. Murene er overalt 1 m tykke, ved Nordsiden saa faste, at det næsten er umuligt at hugge en Sten løs.

Vinduerne var oprindeligt smaa og anbragt højt oppe, vistnok for at Kirken kunde være et sikkert Sted, hvorhen Beboerne kunde flygte i urolige Tider. I 1845 blev Vinduesaabningerne forstørrede og de gamle Blyvinduer erstattet med Vinduer i Rundbuestil. I 1889-90 blev Vinduerne atter forstørret og prydet med Glasmalerier. Oprindeligt var Kirkens Tag af Bly, men i 1857 er det erstattet med Teglsten. Hvor naar Kirken fik Taarn, vides ikke, men det var højere end det nuværende og tækket med Bly. Et gammelt Sagn fortæller, at det var tækket med blankt Metal, som kunde ses fra Vesterhavet. I 1750 blev Taarnet repareret, hvortil der brugtes 25600 Mursten, i 1776 foretoges ligeledes en Reparation. Derved blev der paa Vestmuren anbragt Aarstallet 1776 og et Anker med den daværende danske Konge Christian 7.s Navnetræk. 1783 blev Taarnet ramt

Tinglev Kirkekro

af Lynet og brændte. Andreas Bonnichsen og hans Broder Jes Bonnichsen gjorde et stort Arbejde ved Slukningen af Branden, og deres Anstregelser skyldtes det, at selve Kirken blev reddet. Derefter fik Kirken en Kuppel med to Kugler paa, men dette var man i Længden ikke tilfreds med, og i 1810 (se Tallet paa Kirkens Vestmur) blev det nuværende Taarn byg-

get, som er 35,5 m højt. Fra Kirketaarnet skal man i klart Vejr kunne se 22 Kirker. I Taarnet var der ved Branden 2 Kirkeklokker, som begge blev ødelagt. Desuden skal der have været en lille Klokke, som Degnen kunde ringe med henne fra Alteret. Den nuværende Klokke, er støbt i Rendsburg i 1784 og bærer Indskriften:

Me fudit Barthold Jonas Beseler Rendsburg.

Soli Deo Gloria.

Ved Ilden ødelagtes jeg (1783) men blev til paa ny igjen (1784)

Giv Gud nu Lykke at min Lyd maa minde Alle til dig hen.

Herr Ulrich Anton Petersen, pastor leci.

Forhallen til Kirken — Karnhuset eller Vaabenhuset -- er senere bygget til og viser i en skøn Byggeform sengotisk Stil. — Indvendig er Kirken meget spartansk udstyret og ikke forsynet med Inventar af større kunstnerisk Værdi. Den gamle Altertavle hænger paa Korets nordlige Væg; den nuværende Altertavle er skænket af Sognets mangeårige Præst Johannsen til Minde om en afdød Søn.

Prædikestolen er Kirkens skønneste Kunstgenstand og skal være en Gave fra Familien Bendixen i Gerrebæk. — Hans Bendixen og hustru Helene Bendixen til Gerrebæk haver ladet denne Prædike Stol pryde og staffere 1747. -- Prædikestolen er dog meget ældre, den stammer sikkert fra Tiden 1600—1650. Den har 6 Felter med bibelske Billeder, som er indrammede af Søjler, paa hvilke der er er udskaaret en Apostel paa hver. Under Billederne findes plattyske Indskrifter.

Orglet har 8 Stemmer, 1 Manual, god Tone og er et solidt Værk, bygget hos Marcussen & Søn i Aabenraa, og taget i Brug 1. Pinsedag 1876.

Paa Kirkegaarden findes et Mindesmærke over de faldne i Verdenskrigen fra Tinglev Sogn. Paa Mindesmærket er indhugget 70 Navne -- saa mange unge og raske Mænd fra Sognet maatte miste Livet derude. — Indskriften paa Mindesmærket er vekselvis dansk og tysk. Indvielsen af Mindestenen fandt Sted i 1923. Desuden findes paa Kirkegaarden et Mindesmærke og 16 Grave, hvor de Englændere, Franskmand og Russere, som døde i Fangelejren ved Bajstrup under Verdenskrigen, er begravede. Indskrift i fire Sprog: De Sejrendes Vaabenfæller, vore Venner!

I Kirken afholdes der dansk Gudstjeneste ved Sognepræsten, tysk Gudstjeneste ved Sognepræsten fra Burkal en Gang om Maanedn og desuden af en i Tinglev stationeret tysk Præst under Nordschleswigsche Gemeinde der evangelischen Landeskirche Schleswig-Holsteins, dels i Kirken, dels i Volkshochschule.

I Kirkens Nærhed findes Byens to ældste Gæstgivergaarde, i hvilke de tyske Møder holdes, medens Danskernes Samlingssted er den store Hotel- og Foreningsbygning „*Tinglevhus*“, som ejes af et dansk Andelsselskab. I „Tinglevhus“ store Sal afholdes de store Møder, her har den „Nordslesvigske Mejeriforening“ sine periodiske Udstillinger, og her optræder danske Skuespillerselskaber. En Udvidelse af Salen og Scenen er paatænkt.

Som det mest centralt beliggende Punkt i Landsdelen, er Tinglev Samlingssted for mange Møder baade politiske og andre, og her mødes om Lørdagen i H. Chr. Petersens Hotel, ikke blot Omegnens Landmænd, men ogsaa Grisehandlere langvejs fra for at købslaa om den værdifulde Vare, Grisene er. Trods skarp Konkurrence har Tinglev gode Muligheder for at kunne hævde sig. Byen er ikke blot et materielt Centrum for Dygtighed og Handlekraft, men et kulturelt for dansk og tysk Aandsliv, et Brændpunkt, hvor de to Retninger mødes og brydes, hvor der er Bevægelse, Liv og Røre.

BURKAL SOGN grænser til Hostrup, Højst, Bylderup og Tinglev Sogne og til Medelby, Ladelund og Udbjærg Sogne Syd for Grænsen. Dets Areal er 8749 ha med 2230 Indbyggere i 1935 mod 2139 i 1930. Bynavnet hedder hos Schrøder Burkarl og udledes af Mandsnavnet Bure og Karl, hvilket sidste Navn betyder Kær. I. Kock fremhæver, at „Burkal By ligger ved Enden af en langstrakt Vang, forhen Kær, kaldet Elkær“. — Paa Tysk hedder Sognet Buhrkall.

Sognet er rigt paa Aaløb, nemlig Hvirllaa, Slogsa, Grønaa og Sønderaa, hvilket sidste ogsaa kalde Jynde vad Møllestrøm. Disse Aaløb danner gode Engstrækninger og udmunder sluttelig i Vidaaen. I Sognet er der betydelige Hede- og Kærstrækninger; i de senere Aaringer er der opstaaet flere Plantager. Af ældre Skovstrækninger kan nævnes den 10 ha store Skov ved Vraagaard, plantet 1875—76. I 1878—79 er den ca. 2 ha store Plantage ved Vejen fra Lysholm til Vraagaard opstaaet, paa Grøngaardsmark ligger 2,5 ha Skov, plantet 1895 eller 1896, paa Noldemark ca. 3 ha Skov, plantet 1901 og 1903. Ved Saksborg ligger Syd for Kroen 3 ha Skov, plantet 1898. Vest for Byen Rends ligger endelig en Plantage.

Foruden disse Plantager er der siden Genforeningen gennem Hedeselskabet og Plantningsforeninger blevet tilplantet ikke ubetydelige Arealer. En af de yngste Plantager ved Rends Hedegaard er opkaldt efter afdøde Kloppenborg Skrumsager.

Præsten i Burkal, Joh. Koch, har 1860 i „Slesvigske Provincialefterretninger“ givet en udmærket Skildring af den mellemslesvigske Slette og dens Beboere, som endnu den Dag i Dag i det store og hele er svarende til Virkeligheden. Om Rug- og Boghvedemarkerne hedder det: „Disse Kornsorter vokser vel ikke saa frodigt her som paa Østkysten og paa Øerne, giver heller ej saa mange Fold; men naar Sommeren er nogenlunde gunstig, d. v. s. regnfuld, giver de dog et ret godt Udbytte og har paa Markedet Ord for at være renere og vægtigere end meget af det Korn, som kommer fra de frugtbareste Egne. I øvrigt tiltager Frugtbarheden, jo længere man kommer mod Vest. Burkal Sogn, især den vestlige Del, er saaledes langt frugtbare end Tinglev og Medelby. Hedestrækning-

Den gamle Stubmølle ved Saksborg

Burkal Kirke

gerne bliver mod Vest færre og mindre og Jordbunden mere skikket til Sædarter, der fordrer kraftigere Næring, saasom Hvede og Byg, hvilke dog kun dyrkes lidet og mest paa de større Gaarde.“

I Aaret 1764 indkaldte den danske Regering tyske Kolonister til Opdyrkning af Lynghederne. Paa Markerne i Lund, Stemmild, Burkal, Rends, Stade og Jyn-

devad opstod Kolonien *Kristianshaab*, som tog Navn efter den daværende danske Kronprins. Kolonien omfattede den Gang 11 Ejendomme mod nu kun 10.

I Burkal levede i sin Tid den ansete Familie Blaa eller Blome. Efter denne Familie kaldtes Ejerne af to Gaarde i lange Tider Blomentjenere. Hvor *Grøngaard* ligger, var der Moser og store Skove. I Aaret 1566 da Slogsherreds Beboere var sysselsatte med Digeanlæg i Gudskogen, fik de af Hertug Hans Tilladelse til i dette Øjemed at hugge i Skovene, hvilket de gjorde saa grundigt, at Egnen blev skovløs. 1574 lod Hertug Hans den ældre, som her havde fældet en Hjort, opføre *Grøngaard* med et Jordtilligende paa 990 Tønder. 1790 blev Gaarden udstykket, og der opstod saa bl. a. Gaardene *Blomsgaard*, *Holmgaard* og *Risholm*.

Vest for Byen *Nolde* ligger Landsdelens ældste Sluse, kaldet den store „Skytte eller Skoder“. Byen er opstaaet af et Herresæde, hvis sidste Ejer besynges i gamle Sange som Tøge Nold. 1305 ejede Peter Ebbisen de Nyle Godset. Men viser endnu i en Eng Pladsen, hvor Slottet skal have staaet. Fra *Nolde* stammer den bekendte Kunstmaler, som har taget Navn efter Byen. Byen *Lydersholm* med Skole grænser til det tyske Omraade. Her er der for nogle Aar siden rejst et mindre, dansk Forsamlingshus. 1231 havde Klostret i *Løgum* en Vandmølle, Fiskedamme og Jorder i *Lydersholm*. Byerne *Jyndevad*, *Stade* og *Rends* ligger ved *Sønderaaen*, som her driver en Mølle. I *Jyndevad* er et stort, meget benyttet, dansk Forsamlingshus og en ny, stor Skolebygning. Til den tidligere *Jyndevad* Kommune hørte *Lille Jyndevad*, hvor der er rejst flere Gendarmerboliger. Ved *Bøgelhus* danner *Skjelbækken* Grænsen. Der har i den sidste Tid været Planer fremme om at bygge en Kirke i *Jyndevad*. Nord for den nye Landevej, som fører udenom *Rends*, ligger *Stade*. *Rends* er den betydeligste By i *Burkal Sogn* med to parallelt løbende Gader med Mejeri, Mølle, en stor, nybygget Skole, den danske Efterskole, Gendarmeribolig, Købmandsforretninger, Kro, Konditori og fl. Haandværkere. Byen er i iflg. Koch, beliggende lige langt fra *Kolding* og *Rendsborg*, fra *Skodborg* og *Frederiksstad*, fra *Aabenraa* og *Højer* og fra *Als* og *Sild*.

En Chausse paa 2½ km fører fra *Rends* til Grænseovergangsstedet *Pebersmark* ved *Skjelbækken*. Gaarden *Teptoft* ligger 1½ km Nordøst for *Rends*.

Selve Byen *Burkal* har smukke Gaarde, velplejede Haver med mange Træer. Her ligger den for faa Aar siden ombyggede Præstegaard og Vest for Byen *Vestergaard*,

som 1613 besad Skove. I en af disse Tudskov gik Svinene paa Olden. 1½ km Syd for ^{Burkal} ~~hens~~ findes ved Sønderaaen *Vraagaard*, som 1409 ejedes af Erik Sture. 1496 solgte Detlef von der Wisch Gaarden til Klosteret i Løgum. Senere blev *Vraagaard* forenet med *Hajstrupgaard* i *Bylderup Sogn*.

1½ km Nord for Byen ved *Grønaaen* ligger paa en Bakke *Burkal Kirke*. Den er hvidkalket, har Blytag og paa den vestlige Gavl en Tagrytter. Den er opført af Tegl i romansk Stil. Apsis er

Burkal Forsamlingshus

hvælvet. Fladerne i Hvælvingerne fremstiller i blaa, røde og gulbrune Farver tre syngende Engle, siddende paa Skyerne, Evangelisterne, Treenigheden, Elias og Johannes Døberen. Malerierne stammer fra Aaret 1720. Alteret i Ringerinsk Stil fra Begyndelsen af 17. Aarhundrede med firkantet Lydhimmel. Døbefonten er prydet med Englehoveder. Sengotisk Krucifiks, Alterkalk fra 1646, Klokke fra 1783, en Messeklokke i Koret.

Lige overfor Kirkegaarden, ved Saksborg Kro, findes et Monument til Minde om Kong Frederik VI's Tilbagekomst fra de af Vandfloden hærgede Egne i 1825.

Ved Vejen til *Bylderup* ligger *Burkal nye Skole* med baade tysk og dansk Afdeling og i *Bov* det nye danske Forsamlingshus. Ved Saksborg staar den gamle, nu fredede *Stubmølle*. *Stemmild* og *Lille Tønde* med *Gæstgiveri* hører til *Sognet*.

4 km Nord for *Burkal* ligger *Byen Lund*. Mod Nord løber *Hvirlaa*, og fra et Højdedrag mod Syd (25 m) er der en smuk Udsigt over hele Omegnen. Tidligere har Egnen haft *Fyrreskove*, og der brændtes her mange Teglsten. I *Byen* findes *Skole*, *Kro*, *Smedie* og nogle andre *Haandværkere*. Paa Højdedraget Syd for *Lund* ligger den herskabelige *Gaard Kvaernholt*, paa hvis Jorder der har rejst sig en Del pyntelige *Statshusmandsbrug*.

Hans Petersen.

HOSTRUP SOGN (3823 ha med 1012 Indbyggere i 1935) grænser til Tønder og Tønder Landsogn, til *Ubjærg* og *Abild* i *Lø Herred* samt *Højst* og *Burkal Sogne*. Det er i overvejende Grad, ligesom de øvrige Sogne i *Slogs Herred*, *Sletteland*, men adskiller sig dog fra disse ved mere *Afveksling*. Fra *Lund Bakkeø* strækker sig gennem *Sognet* et Højdedrag i Retning Nordøst til Sydvest, fra hvis højeste Kam paa det Sted, hvor den gamle *Jejsing Vejmølle* laa, man har en storslaet Udsigt. Mod Syd naar Blikket ud over *Vidaadalen* med *Engdragene* over Grænsen til *Sønder Løgum* og *Ladelund Sognes Omraader*.

Sognets Navn er skrevet paa forskellig Vis: 1390 *Horstorp*, 1463 *Hostorp*, men i *Danske Atlas* hedder det som nu, *Hostrup*. I den tyske Tid bestod *Sognet* af *Amtsdistrikterne* *Hostrup* og *Jejsing*, og *Stationen* hed: *Jejsing-Hostrup*, efter *Hovedbyerne*, der skilles fra hinanden ved *Hvirlaaen*, som noget længere mod Vest forenes med *Arnaaen*. *Sognet* talte den Gang *Kommunerne* *Hostrup*, *Jejsing*, *Rørkær* og *Solderup*.

Nord for *Banelinien* ligger den lille *Hostrup By* med *Kirke*, *Skole* og *Kro*, *Præstegaard*,

Hostrup Kirke

Missionshus, Smedie og adskillige Haandværksforretninger ved Landevejen til Højst. Mange Træer og det lille Skov anlæg, hovedsagelig Gran og Eg, giver Stedet en egen Ynde. Frodige Engstrækninger ligger langs Aaløbene. Frem over Kirkegaardens Træer rejser sig den gamle Kirke med sit buttede Taarn. Sognet er gammelt — det nævnes 1319, da Hanneke Moltke solgte sine Godser i Horstorp til Abel, Brodermorderen, Valdemar Sejrs Søn. Men Kirken omtales

endnu langt tidligere, nemlig 1198. Den var helliget Apostelen Jacobus den yngre og havde i den katolske Tid et Alter med Træfigurer, som forsvandt sporløst. Da Kirken i 1926 atter blev underkastet en Restauration — en saadan havde allerede fundet Sted 1862 — og man da ryddede et tilmuret Vindue i Apsis, fandt man Figuren af Sct. Dionysius. Kirken er opført af Teglsten, men der skal i den gamle Del af Kirken tillige være anvendt rhinske Tufsten. Murene er skjulte af Cement og tykke Kalklag. Rundbuestilen er fremherskende, og Kirkens Indre har skønne og stærke Rundbuer, men kun fladt Bjælkeloft. Kirken havde indtil 1650 et Taarn med Spir, som det nævnte Aar ødelagdes af Lynet og derefter fik sin buttede, sammentrykkede Skikkelse. Taarnet har nu Sæddeltag med Gavle i Øst og Vest og store Kviste mod Nord og Syd. Kirkeklokken er støbt 1790 af I. G. W. Landre i Lybæk. Prædikestolen er fra 1862, mens Pulpituret langs Skibets Nordside stammer fra Aarene omkring 1700.

Indvendig er Kirken lys og rummelig. Dens rene, hvidkalkede Vægge og hele Indretning stemmer Sindet til Andagt. Den har et nyt Alter, et stort Krucifiks med Evangelist Symbolerne, holdt i smukke Farver og Forgyldning. Den gamle Allertavle, et legemsstort Billede af den velsignende Kristus, findes i Taarnrummet, der danner et mindre Kirkeskib. Paa Alteret staar et Par formskønne Sølvstager. I Alterbordet er fundet en Blykapsel med en Pergamentseddell, paa hvilken stod skrevet, at Alteret 1477 blev indviet af Bisp Helrik til Marie, Laurentius, Magdalene og Andreas. En Lysekroner er skænket af Hans Lassæus Nissen, død 1713. — En Alterkalk, givet af Dorthea Rantzau til Solvig, gik tabt ved en Ildsvaade 1913. Døbefonten, der er meget gammel, er holdt i romansk Stil med Ranker, Dyr og Hoveder. Orglet er gammelt, og Orgelhuset er smuk udstyret i Rokokostil. Det skal stamme fra Domkirken i Ribe. I Skibet hænger Malerier af flere Præster, bl. a. af den kendte Sognepræst fra den tyske Tid, Weiland, som stammede fra Ejdersted. Ejere af Gaardene Solvig og Store Tønde har haft deres Begravelser i selve Kirken. Af disse findes intet Spor. En Mindetavle over 26 faldne fra Sognet, er anbragt paa den nordre Væg.

Kirkegaarden er velholdt. Paa den hviler fremtrædende, danske Mænd af ansete Slægter som Hans Petersen, Rørkær (se „Haabets Mænd“) og Anton Jepsen fra samme By. Begge havde Sæde i Bestyrelserne for vore vigtige, nationale Foreninger.

Jordernes Udskiftning paabegyndtes i Hostrup 1724, hvorimod Engene i Rørkær allerede var udskiftede i 1717.

3 km Nord for Hostrup og ca. 7 km fra Tønder ligger ved den ny Landevej Tønder — Højst Haderslev Gaarden *Solvig* ved Arnaaen. Den har haft mange Ejere. 1362 saaledes Hartwig og Wulf til Solvic, 1300. Peter Eriksen, alle af Familien Blaa. 1421 gik

Gaarden over til Familien Giørtsen (Gørtzen eller Gørrisen). 1583 købte Kong Frederik II Gaarden for 58,000 Rdl., 1587 sad der en Molchior Rantzau paa Gaarden, saa kom Hertug Johan Adolph, som 1604 pantsatte Solvig til Amtmand D. v. Rantzau for 40,000 Rdl. Da Hertugerne atter blev Ejere, lagdes den 1652 til det fyrstelige Anitsplovantal, men solgtes senere til Ahlefelderne. Den sidste Ejer af denne Adelsslægt afhændede 1693 Gaarden til sine Undersaatter for 40,000 Rdl., men den overtoges atter af den fyrstelige Regering. De i 9 Sogne spredt boende Undersaatter blev siden 1724 hoveripligtige til de Herreder,

Solvig. (Efter Braunius ca. 1580)

som de tilhørte. 1906 havde Solvig et Tilliggende af 371 ha. Foruden middelgodt Agerland, hørte der gode Enge til Gaarden. 1882 købtes Solvig af Familien Qutzen, som siden 1769 havde været bosiddende der. Af denne Familie solgtes Gaarden 1882 til Lensgreve Schack til Schackenborg, i hvilken Families Eje, Gaarden endnu er. Den bestyres af en dygtig Landmand, Nis Petersen fra Korntved.

Til Solvig, som ligger ved Arnaaen, hører en meget gammel Vandmølle, som er Genstand for indgaaende Omtale i Grev Bauchions „Schleswig Holstein“. Vandmøllen købtes 1884 af Grev Schack. Den nedlagdes 1924, da den købtes af Bønderne af Hensyn til Vandreguleringen paa Engene langs Arnaa. Det gamle Møllerhus er ret anseeligt og stammer fra 1770.

Den anden af Sognets Hovedbyer *Jejsing* berøres af den nye Landevej. Den benavntes i gammel Tid *Geising* eller *Gesingh*. Ved Stationen ligger Kro, Mejeri, Mølle, Købmandsforretning, Bageri m. m. samt det danske Forsamlingshus, hvis Opførelse gentagne Gange blev forstyrret ved Nattetid af Tyskerne, saa der maatte holdes Vagt paa Byggepladsen. I Byen findes flere gamle ejendommelige Gaarde og Huse, omgivne af Træer og smukke Haver. Der er Kro, dansk Kommuneskole og tysk Privatskole. Fra Jejsing stammede Adelsslægten Essen (Eisen), som i det 14. og 15. Aarhundrede ejede 2 Gaarde her. Man antager, at der i Nærheden af Banegaarden skal have staaet et Slot.

Omtrent 3 km Sydøst for Jejsing ligger Gaarden *Store Tønde*, stor 232 ha. I Aaret 1481 kaldes Store Tønde „en øde Gaard“. Den ejedes paa daværende Tidspunkt af Eggert Gortzen (Gjortzen), som i Aaret 1500 faldt i Slaget ved Hemmingsted. Den havde haft forskellige Ejere indtil Herredsfoged Hans Nissen til Hajstrupgaard 1639 købte „Ødegaarden Tunde“ af Hertug Frederik for 1200 Rdl. I Aaret 1800 kom Store Tønde i Slægten Mømsens Eje. Ved Tvangsauktion blev den 1897 solgt til Greve Hans Schack, som lod den bortforpagte. Den nuværende Forpagter, Hans Linneth, stammer fra Møgeltonder. Gaarden har sit eget Dampmejeri. Stuehuset med Straatag er stilfuldt. Ved Tilkob af Hedejorder af Kommunerne Jejsing, Stemmild, Nolde og Sollerup bragtes Gaarden i sin Tid op paa sin nuværende Størrelse. Ejeren Mømsen lod anlægge Overrislingsenge. Han maatte i den Anledning føre en lang og kostbar Proces med Lodsejerne i Nolde om Vandets Opdæmning, hvilket var en af de medvirkende Aarsager til Tvangssalget. I Nærheden af Store Tønde ligger Kroen *Lille Tønde* (Burkal Soga) og 3 km Syd for Gaarden ved Grønaaen Bimbøl.

Til Sognet hører endvidere Byen *Solderup*, beliggende 3 km Øst for Hostrup. Bynavnet var 1364 Soldorp. I Solderup findes Kommuneskole samt en tysk Skole, opført 1921. I Aaret 1517 solgte Hertug Frederik 2 Ejendomme i Solderup til Klostret i Løgum. Til Solderup hører de enkelte Bebyggelser: Mosekroen, ogsaa kaldet Prinsessekroen, Julianeborg og Trespring.

Endelig maa endnu nævnes Sognets vestligste og betydeligste By, *Rørkær*, som Tykerne kaldte Rohrkarr. Den er højtliggende. I en Kilometers Afstand flyder mod Syd Grønaaen. Tidligere havde den en berømt Helligkilde. I vor Tid har den en Brønd, hvis Vand skal have en lægende Kraft. I Rørkær findes Skole, Kro, store, smukke, gamle Gaarde og Brinks nyere Gaard, opført i den gamle Stil. Der findes i Rørkær gode Haandværksforretninger, Bageri, Smedie og Købmandsforretninger. Tidligere dreves her Knipleri og Knapmageri. Jordbunden er leret og frugtbar. Agerbrug og Kvægavl er Hovednæringsvejene.

I Hostrup Sogn findes, ved Siden af en selvbevidst Danskhed, ikke liden Tyskhed. Ved Afstemningen i 1920 afgaves i Hostrup Sogn 299 danske og 285 tyske Stemmer.

I Rørkær fandtes den ældste danske, offentlige Bogsamling i Sønderjylland. Og ikke helt uden Føje er Rørkær bleven kaldt for Danskhedens Vagttaarn i Vest i Modsætning til Frøslev i Øst.

Hans Petersen.

KENDTE MÆND OG KVINDER I SLOGS HERRED

J. P. Andersen,
Landmand,
Ø. Højst

Joakim P. Skov,
Landmand,
Ø. Højst

Riisberg Jensen,
Sognepræst,
Rabsted

B. H. Bonnichsen,
Postekspeditor,
Rabsted

Jens Peter Andersen, Landmand, Alslev Vraa, er født den 12. Maj 1888 i Rurup ved Toftlund som Søn af Gdr. Peter Chr. Andersen og Hustru Nicoline, f. Petersen. Gift 1926 med Kristine Lorenzen. Besøgt Høng Landbrugsskole 1919—20 og Kvissel Højskole 1900—10. Formand for Ringriderforeningen siden 1928. Medlem af Bestyrelsen for Forsamlingshuset. Formand for Kontrollforeningen i Ø. Højst.

Joakim Pedersen Skov, Landmand, Ø. Højst, er født den 27. Juni 1906 i Roager Sogn som Søn af Landmand Jesper Skov og Hustru, f. Pedersen. Gift 1930 med Johanne Frederiksen. Formand for Ungdoms- og Gymnastikforeningen siden 1935. Tillidsmand for det unge Grænseværn. Medlem af Bestyrelsen af Dansk Samfund.

Anders Friis, Gaardejer, Bøgvad, er født den 1. August 1910 i Bredebro som Søn af Landmand Carsten Bøgvad Friis og Hustru Ingeborg, f. Solsted. Gift 1932 med Petrea Nicolajsen. Besøgt Rends Efterskole 1928. Formand for Ringriderforeningen 1936.

Dina Jørgensen, Diakonisse, Ø. Højst, er født den 25. Marts i København. Uddannet paa Finsens Lysinstitut og Skive Sygehus. Diakonisse fra 1932. Siden 1935 i Ø. Højst.

Kaj Aage Riisberg Jensen, Sognepræst, Rabsted, er født den 10. September 1904 i København som Søn af Fabrikant Ad. P. Jensen og Hustru Margaretha, f. Arp. Gift 1932 med Oda Henriksen. Student fra Haslev Gymnasium 1925. Cand. theol. 1931. Sognepræst i Rabsted siden 1933.

Bendix Hansen Bonnichsen, Postekspeditor, Kommunekasserer, Rabsted, er født den 24. Oktober 1894 i Tinglev som Søn af Landmand Niels Ludvig Bonnichsen og Hustru Bothilde Marie, f. Hansen. Gift 1920 med Anna Magdalene Schmidt. Medlem af Sogneraadet 1929. Medlem af Bestyrelsen for Rabsted Sygekasse.

Friederich Carl Jacobsen, Gaardejer, Rabsted, er født den 13. April 1896 i Augustenborg som Søn af Domæneforpagter Jacob Jacobsen og Hustru Cecilia, f. Kaufmann. Gift 1923 med Marie Paulsen. Formand for „Schleswigscher Wählerverein“, Ortsgrubbe Rabsted, Medlem af Tønder Amts-Forsband af „Schleswigscher Wählerverein“. Formand for den tyske Ringriderforening siden 1934.

Thomas E. Nissen, Gæstgiver, Rabsted, er født den 19. November 1866 i Korup som Søn af Landmand H. J. Nissen og Hustru Anna Marie, f. Christensen. Gift 1899 med Marie Kathrine Wollesen.

Fr. Carl Jacobsen,
Gaardejer,
Rabsted

Th. E. Nissen,
Gæstgiver,
Rabsted

Søren L. Sørensen,
Gaardejer,
Rabsted

Amdi Kjær,
Gaardejer,
Knivsig

Th. S. M. Thomsen,
Slagteridirektor,
Bylderup Bov

Alfr. S. Kristensen,
Amtsraadsmedlem,
Bylderup Bov

Ejnar Pedersen,
Konsulent,
Bylderup Bov

J. Th. Lorenzen,
Gaardejer,
Bylderup Bov

Hugo Alnor,
Læge, Dr. med.
Tinglev

Søren L. Sørensen, Gaardejer, Rabsted, er født den 21. April 1903 i Høgsbro som Søn af Gdr. Jes Sørensen og Hustru Abelone, f. Christensen. Gift 1927 med Johanne Johansen. Formand for Ringriderforeningen siden 1930. Medlem af Bestyrelsen for Forsamlingshuset. Sekretær for Det unge Grænseværn for Rabsted Sogn.

Amdi Kjær, Gaardejer, Knivsig, er født den 24. Maj 1893 i Eggum, Vejle Amt, som Søn af Gdr. Jens Chr. Pedersen Kjær og Hustru Ane Dorthea, f. Worm. Gift 1923 med Marie Laurette Voll. Formand for Ringriderforeningen siden 1932.

Alfred Otto Heeck Roager, Læge, Dr. med., er født den 6. Febr. 1897 i Fogderup som Søn af Lærer Nis Roager og Hustru Anna. Gift 1925. Eksamen i Kiel 1923 og i København 1925. Læge i Bylderup Bov siden 1925.

Theodor Sigvald Marius Thomsen, Slagteridirektor, Bylderup Bov, er født den 4. Februar 1898 i Sønderby, Rømø, som Søn af Gdr. Sibrandth Duhn Thomsen og Hustru Hemelie, f. Christensen. Gift 1920 med Cathrine Borst. Siden 1929 Slagteridirektor i Bylderup Bov.

Alfred Sigurd Kristensen, Overportør, Amtsraadsmedlem, Bylderup Bov, er født den 3. Juni 1897 i Torring, Skanderborg Amt, som Søn af Landmand Hans Peter Kristensen og Hustru Mette Kirstine, f. Nielsen. Gift 1921 med Astrid Margrethe Jensen. Kredsformand for socialdemokratisk Organisation. Skatteraadsmedlem siden 1933.

Ejnar Pedersen, Konsulent, Bylderup Bov, er født den 17. Januar 1902 i Hjørring som Søn af Muremester Julius Pedersen og Hustru Dorthea, f. Jørgensen. Gift 1934 med Christine Johansen. Konsulent for Slogs Herred og for Logumkloster og Omegns Landboforening siden 1931.

Johan Larsen, Gaardejer, Bylderup Bov, er født den 29. Oktober 1885 i Bylderup som Søn af Baneformand Jes Lassen og Hustru Jorine, f. Nissen. Gift 1912 med Katrine Nielsen. Formand for Ringriderforeningen 1929. Næstformand for Amtsringriderforeningen for Tønder Amt.

Jürgen Thomsen Lorenzen, Gaardejer, Wraagaard, Bylderup Bov, er født den 1. Februar 1893 i Burkal Sogn som Søn af Gdr. Thomas Lorenzen og Hustru Andrea, f. Hoeck. Gift 1920 med Tina Erichsen. Formand for den tyske Ringriderforening 1914. Medlem af Bestyrelsen for Amtsringriderforeningen for Tønder Amt.

Hugo Peter Alnor, Læge, Dr. med., Jernbanelæge, Tinglev, er født den 8. December 1889 i Kiel som Søn af Skolebestyrer Peter Christian Alnor og Hustru Birgitte Christine, f. Richelsen. Gift 1919 med Ingeborg Marie Beck. Studentereksamen i Kiel 1909. Studeret i Kiel, Freiburg og München. Eksamen i Kiel 1913 I. Del og 1916 II. Del. Praktiserende Læge i Tinglev siden 1919. Aktiv Militærtjeneste 1909—10 ved Kaiserl. I. Seebatt. i Kiel. Deltaget i Verdenskrigen som Marinelæge. Projsisk Jernkors II. og Æreskors for Frontkæmpere. Dr. med. 1919.

Mathias Jacobsen, Læge, Dr. med., Tinglev, er født den 26. Juli 1897 i Vennemose, Tønder Amt, som Søn af Gdr. Rasmus Jacobsen og Hustru Cathrine, f. Truelsen. Gift 1926 med Anna Elise Lange. Student 1916 i Flensborg. Lægeeksamen 1922. Dr. med. 1923. Prakt. Læge i Tinglev siden 1924. Formand for Sundhedskommissionen og for dansk Røde Kors, Tinglev Afdeling.

Math. Jacobsen,
Læge, Dr. med.,
Tinglev

Jeppe Fallesen,
Realskolebestyrer,
Tinglev

Jens Jessen,
Tømmerhandler,
Tinglev

P. E. Knudsen,
Tømrer- og Snedkerm.,
Tinglev

H. C. Bonnichsen,
Gaardejer,
Tinglev Mark

A. Christiansen,
Elektricitetsværksbest.
Tinglev

Sv. Th. Hansen,
Gaardejer,
Jejsing

N. Gotthardsen,
Gaardejer,
Lunde

Anton Callesen,
Landmand,
Rørkær

Jeppe Fallesen, Realskolebestyrer, cand. phil., Tinglev, er født den 12. Februar 1887 i Ødis, Vejle Amt, som Søn af Gdr. Jeppe Fallesen og Hustru Kirstine, f. Simonsen. Gift 1929 med Aase Munk Nielsen. Dimitteret fra Gedved Seminarium 1919. Lærer ved Langaa Realskole fra 1919—29, Studeret ved Universitetet fra 1918—19 og 1924—25. Formand for Tinglev Sogns danske Forening og Dansk Samfund. Medlem af Opgavekommissionen for de højere Skoler. Leder af Ungdomsskolen.

Th. Th. Nielsen, Købmand, Tinglev, er født den 4. Marts 1877 i Tønder som Søn af Niels Thomsen Nielsen og Hustru Sofie, f. Madsen. Gift 1907 med Marie Puggaard. Kasserer og Sekretær for det frivillige Brandværn i Tinglev. Medlem af Best. for Biblioteksforeningen og for dansk Forening.

Jens Jessen, Tømmerhandler, Tinglev, er født den 17. Februar 1903 i Frørup, Haderslev Amt, som Søn af Landmand Nicolai Jessen og Hustru Maren. Gift 1935 med Ellen Klit.

P. E. Knudsen, Tømrer- og Snedkermester, Tinglev, er født den 24. Januar 1901 i Hammerum som Søn af Fabrikant Knudsen og Hustru Marie, f. Clemmensen. Gift 1923 med Martha Andersen. Formand for Sygekassen siden 1932. Lærer ved Teknisk Skole. Kasserer for Haandværkerforeningen.

Hans Chr. Bonnichsen, Gaardejer, Tinglev, Mark, er født den 20. Juli 1890 i Baistrup som Søn af Gaardejer Niels Ludvig Bonnichsen og Hustru Bothilde, f. Hansen. Gift 1919 med Anna Heinzen. Formand for Fællesringriderforeningen og for Ringriderforeningen siden 1924. Næstformand for Foreningen for Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte for Tinglev.

Andreas Christiansen, Elektricitetsværksbestyrer, Tinglev, er født den 15. December 1887 i Storing, Tønder Amt, som Søn af Arbejdsmand A. Christiansen og Hustru Helene, f. Stabel. Gift 1920 med Helene Jessen. Uddannet Mekaniker. Kursus i Kiel og København.

Søren Andreas Christensen, Førstelærer, Burkal, er født den 20. Oktober 1877 i Hobro som Søn af Malermester C. Christensen Gram og Hustru Maren Christensen. Gift 1908 med Jutta Hansen. Præliminæreksamen i Hobro 1894, Lærereksamen fra Gedved 1896. Forskellige Kursus. Mångaarig Formand for Lærerforeningen for Ø. Han Herred før Genforeningen. Tidligere Formand for Lærerforeningen for Tønder Kredsens. En Periode Medlem af Burkal Sogneraad.

Svend Theodor Hansen, Gaardejer, Jejsing, er født den 17. November 1899 i Tjæreby Sjælland, som Søn af Landmand Theodor Hansen og Hustru Marie, f. Rasmussen. Gift 1929 med Mette Udall Jessen. Formand for Ringriderforeningen i Hoptrup-Burkal Sogne siden 1932. Formand for Amtsringriderforeningen i Tønder Amt. Formand for Tønder Amts Idrætsforenings Gymnastikudvalg siden 1933.

Niels Gotthardsen, Gaardejer, Lunde, er født den 7. Oktober 1908 i Daler Sogn som Søn af Gdr. Mathias Gotthardsen og Hustru Christine, f. Christensen. Gift 1935 med Katrine Tønder. Besøgt Rødding Højskole 1928—29, Graasten Landbrugsskole 1934—35. Formand for Ungdoms- og Idrætsforeningen siden 1936. Næstformand for V. U.

Johan Chr. Johannsen, Post- og Telegrafekspeditør, St. Jyndeved, er født den 6. Januar 1895 i Rabsted som Søn af Postekspeditør Joh. Chr. Johannsen og Hustru Cecilia, f. Petersen. Gift 1922 med Franziska Poulsen. Postekspeditør i St. Jyndeved siden 1920. Jernkorset.

J. C. Johannsen,
Post- og Telegrafeksp.
St. Jyndeved

P. S. Petersen,
Gaardejer,
Kravlund Mark

E. L. Lorenzen,
Handelsgartner,
Rørkær

Hans Jepsen,
Landmand,
Rørkær

Nic. Michelsen,
Bestyrer,
Jejsing

Peter Søren Petersen, Gaardejer, Kravlund Mark, er født den 2. Februar 1895 i Gaaskær, Bylderup Sogn, som Søn af Landmand Søren Petersen og Hustru Eline, f. Petersen. Gift 1922 med Elisa Kirstine Sporn. Formand for den danske Forening siden 1935.

Ewald Lorenz Lorenzen, Handelsgartner, Rørkjær, er født den 15. November 1879 i Aabenraa som Søn af Bogholder Erich Lorenzen og Hustru Nicoline. Gift 1911 med Lucie Wolf. Repræsentant for Jydsk Husmands Kredittforening i Tønder Amt. Formand for „De tre Sognes Sygekasse“. Medlem af Bestyrelsen for Centralforeningen af Sygekasser i Sønderjylland. Medlem af Bestyrelsen for Skolekommissionen i Rørkjær.

Hans Jepsen, Landmand, Rørkjær, er født den 7. Marts 1909 i Rørkjær som Søn af Gaardejer Math. Jepsen og Hustru Kristine. Realeksamen og besøgt Landbrugsskole. Medlem af Bestyrelsen for Lejsing Ungdoms- og Idrætsforening. Medlem af Bestyrelsen for Tønder Statsskoles Elevforening.

TILFØJELSER OG RETTELSE:

Rejsby:

Intet Vaabenhus. Indgangen er henlagt mod Vest, under Taarnet.

„Hvælving i Spiret“ — skal være: „i Koret“.

Ligstenen over Provst P. S. Wedel ligger ikke i Koret, men sammen med andre Ligsten i Indgangen (Forstuen) under Taarnet.

Præstegaard findes ikke, blev nedbrudt efter Krigen.

„Skoleforeningen“s Stifter var ikke Gdrmd. Jens P. Jensen fra Lourup; han var dens første Formand.

Skærbæk:

S. 365, 2. Linie fra oven rettes 1864 til 1664.

S. 365, Linie 17 fra neden udelades Peter, og Confessores rettes til Confessoren.

S. 365, Linie 12 fra neden „med tørninglensk Taarn opført 1509“ sættes i Klamme ()
Sprinkel = exantematisk Tyfus.

Det 5-rummede Skabs Indskrift oversat: Udstyr (Medgift) for Mette, Hr. Jacob Lauritsens Datter.

Idet vi hermed afslutter Værket „SØNDERJYLLAND“, I. Del, Haderslev og Tønder Amter, vil vi gerne have Lov til at rette en Tak til de mange Mennesker, der har vist vort Arbejde Interesse og har været med til at fremskaffe Oplysninger og en stor Del af det righoldige Billedmateriale, som er anvendt. En særlig Tak retter vi til Hr. Dr. Th. O. Achelis, Haderslev, og Hr. Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, for deres værdifulde Bidrag samt Hr. Redaktør Hans Petersen, Tinglev, der traadte til med sin værdifulde Bistand, da Værkets oprindelige Redaktør, Hr. A. Kirkeskov af forskellige Grunde maatte fratrede Arbejdet, og undertegnede alene maatte overtog Redaktionen.

Ribe, den 25. Septem̄ber 1936.

Aage Jacobsen.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Haderslev Amt, Indledning.....	Side	5
--------------------------------	------	---

Under Haderslev Købstad findes følgende Afsnit:

	Side		Side
Haderslev Bys Historie af Thomas Otto Achilles	9	Haderslev Amts Jernbaner	89
Haderslev Domkirke	47	Haderslev Havn af Chr. Hansen	90
Gammel Haderslev Kirke	51	Haderslev Amts Vejvæsen af K. A. Jørgensen	95
Hospitalskirken	52	Haderslev Amts Vandløbsvæsen og Afvandsarbejder under Hedeselskabet af Th. F. Nielsen	95
Frimenigheden i Haderslev af Thade Petersen	53	Haderslev Amts Sygehus af Knud Lunn	96
Den katolske Kirke	56	Haderslev Bys Sygehus af P. Meyer	100
Den evangelisk-lutherske Frikirke af M. Th. Willkomm	57	Haderslev Bys filantropiske Institutioner	102
Haderslev Katedralskole af K. Mortensen	58	Haderslev Bys Pengeinstitutter	104
Haderslev offentlige Skoler i ældre Tider af William Nielsen	59	Sønderjyllands Kreditforening	108
De kommunale Skoler i Haderslev efter Genforeningen af Aug. Hansen	62	Hjorte Apoteket	109
Haderslev Statsseminarium og Øvelsesskole af Georg Christensen	67	Løve Apoteket	109
Teknisk Skole	71	Haderslev Bys statsanerkendte Sygekasse ..	110
Det tyske Bibliotek	72	Falcks Redningskorps	110
Haderslev Centralbibliotek af E. Ebstrup ..	72	Haderslev frivillige Brandværn	110
Haderslev Amts Museum af M. C. Lund	76	Zone-Redningskorpset	110
Haderslev Garnison af A. J. C. Gandil	83	Haderslev Bys industrielle Virksomheder ..	111
Haderslev Postkontor af L. J. C. V. Jacobsen ..	86	Haderslev Bys tekniske Værker	112
Haderslev Toldvæsen	88	Foreningslivet i Haderslev	114
		Sport og Idræt i Haderslev	118

Fortegnelse over Sognene i Haderslev Amt:

	Side		Side
Sønder Tyrstrup Herred:			
Flækken Christiansfeld	139	Starup Sogn	171
Indledning	143	Gf. Haderslev Sogn	172
Stepping Sogn af C. L. Jeppesen	143	Moltrup Sogn	173
Frørup Sogn af C. L. Jeppesen	145	Aastrup Sogn	174
Tyrstrup Sogn af Viggo Bancke	145	Vonsbæk Sogn	175
Hjærndrup Sogn	148		
Bjærning Sogn	149	Gram Herred:	
Fjelstrup Sogn af A. Quistgaard	149	Indledning	181
Aller Sogn af H. J. Krog	151	Jels By og Sogn af P. Boye Hvorslev	181
		Oksenvad Sogn	186
Haderslev Herred:			
Indledning	159	Sommersted Sogn af Arne Mortensen	187
Hoptrup Sogn af P. Julius Damgaard	159	Magstrup Sogn	191
Vilstrup Sogn	163	Hammelev Sogn af H. Hamlev	191
Halk Sogn	167	Vedsted Sogn	195
Øsby Sogn af Frederik Rudbek	168	Vojens og Jegerup Sogne af Th. Aaholm ..	196
Grarup Sogn	170	Skrødstrup Sogn	203
		Nustrup Sogn af K. P. P. Billund	204

	Side		Side
Frøs Herred:		Oster Lindet Sogn af Thøste Thøstesen . . .	241
Indledning	215		
Skodborg Sogn af K. M. Hermansen	215	Nr. Rangstrup Herred:	
Skrave Sogn af Anker Nissen	218	Indledning	252
Rødding Sogn af A. I. Marcussen	220	Branderup Sogn af Thøste Thøstesen	252
Gram Sogn af T. Philipsen	228	Agerskov Sogn af Thøste Thøstesen	254
Hygum Sogn af Thøste Thøstesen	234	Bevtoft Sogn af Thøste Thøstesen	256
Fole Sogn af Thøste Thøstesen	237	Tirslund Sogn af Thøste Thøstesen	258
Hjerting Sogn af Thøste Thøstesen	239	Toftlund Sogn	259
Lintrup Sogn af Thøste Thøstesen	240		
Tønder Amt, Indledning			Side 270

Under Tønder Købstad findes følgende Afsnit:

	Side		Side
Tønder Bys Historie af Cl. Eskildsen	273	Postkontoret af N. P. Nielsen	318
Tønder Kirke af Kai Sieverts	294	Tønder Toldsted af M. Fanø	319
Tønder Statsskole af Rud. Kondrup	298	Tønder Amts Vejvæsen af B. Poulsen	320
Tønder Seminarium af A. Albeck	300	Hedeselskabets Mose- og Engafdeling for Tønder Amt af J. J. Knudsen	322
Tønder Statseminariums Øvelsesskole af H. P. N. Novrup	303	Tønder Amts- og Bys Sygehus af H. Thomsen	323
Den tyske Kommuneskole	305	Tønder Bys kommunale Værker af M. J. Niel- sen	324
Alexandrineskolen	305	Tønder Bys Pengeinstutter	327
Tønder Museum af Peter Toft	305	Retsvæsenet i Tønder	329
Tønder Bibliotek af Arne J. Møller	310	Det sønderjydske Politi af G. Petersen	329
Tønder Garnison af H. E. Christensen	313	Institutioner og Foreninger	330
Jernbanen af A. P. Larsen	316		
Maskindepotet i Tønder af A. Mortensen . . .	317		

Fortegnelse over Sognene i Tønder Amt:

	Side		Side
Hviding Herred:		Tønder Landsogn af Hans Petersen	405
Indledning	341	Ubjærg Sogn af Hans Petersen	407
Arrild Sogn af Hans Petersen	341	Møgeltønder Sogn af H. C. Davidsen	409
Højrup Sogn af P. L. Clausen	343	Rømø af Hans Petersen	417
Spandet Sogn af Peder H. Schmidt	347		
Roager Sogn	349	Højer Herred:	
Hviding Sogn af Thøste Thøstesen	351	Indledning	429
Rejsby Sogn af Hans Petersen	353	Højer Flække af Hans Petersen	429
Brøns Sogn af Anders Malling	355	Højer Landsogn af Hans Petersen	432
Vodder Sogn af Hans Petersen	358	Daler Sogn af Hans Petersen	434
Skærbæk Sogn af J. Jørgensen	360	Emmerlev Sogn af Hans Petersen	436
		Hjerpsted Sogn af J. Dons	439
Lø Herred:		Skast Sogn af Johs. Simonsen	441
Indledning	371		
Ballum Sogn af Johs. Simonsen	371	Slogs Herred:	
Mjolden Sogn af H. J. Helms	376	Indledning	445
Randerup Sogn af H. J. Helms	378	Højt Sogn af Hans Petersen	445
Døstrup Sogn af Christen Thygesen Petersen	379	Rabsted Sogn af Hans Petersen	447
Brede Sogn af J. Holt	381	Bylderup Sogn af Hans Petersen	449
Nørre Løgum Sogn af C. H. Friis	385	Tinglev Sogn	451
Løgumkloster Flække af Poul Schüle in	388	Burkal Sogn af Hans Petersen	455
Visby Sogn af P. Feddersen Jensen	400	Hostrup Sogn af Hans Petersen	457
Abild Sogn af Hans Petersen	403		